

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

~~~~~  
VOL. VIII.—Nos. 24, 26, 28, 29, 30, 31.  
~~~~~

सानन्दगिरिकृतटीकशाङ्करभाष्यसम्बलितेशाकेम-
कठप्रश्नमुण्डकभागुक्वोपनिषदः १

—————
THE ISĀ, KE'NA, KATHA, PRASNA, MUNDA, MANDU-
KYA, UPANISHADS,

WITH THE
COMMENTARY OF SANKARA ACHĀRYA, AND THE GLOSS OF
ANANDA GIRI.

EDITED BY DR. E. RÖER.

~~~~~  
CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,  
CIRCULAR ROAD.

1850.







## ॐ परमात्मने नमः ॥

वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ईशावास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्वात्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धलैकत्वमित्यत्राशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणं । तच्च कर्मणा विरुध्यत इति युक्त एवैषां

वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यटीका ॥

आ० येनात्मना परेच्छेया व्याप्तं विश्वमशेषतः । सोऽहं देहद्वयोः साक्षी वर्जितो देहतदुष्यैः ॥ १ ॥

ईशावास्यमित्यादिमन्त्रान् व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारस्तेषां कर्मशेषत्वशङ्कां तावत् व्युदस्यति । तथा हि कर्मजडाः केचन मन्यन्ते ईशावास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मशेषा मन्त्रत्वविशेषादिषु त्वादिमन्त्रवत् ॥ अतः पृथक्प्रयोजनाद्यभावादव्याख्येया इति तान् प्रत्याह । ईशावास्यमित्यादय इति ॥ कर्मस्वविनियुक्ता इति ॥ इषे त्वेति शाखां क्लिन्तीत्वादिवत् विनियोजकप्रमाणादर्शनात्प्रकरणान्तरत्वाच्चेत्यर्थः ॥ औत्तविनियोगाभावेऽपि वह्निर्देवसद्वत् ददामीत्वस्य वह्निर्लवनप्रकाशनसामर्थ्यात् वह्निर्लवने यथा विनियोगस्तथा कर्मशेषात्मप्रकाशनसामर्थ्येन कर्मस्तेषां विनियोग इत्यपि नाशङ्कनीयमित्याह । तेषामिति ॥ शुद्धादिविशेषस्वात्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणाभावात् याथात्म्यं न केवलं कर्मानुपयोगि किन्तु कर्मणा विरुध्यत इत्याह । याथात्म्यञ्चेति ॥ शुद्धोऽहं स्वभावतो न तु केनापि पाप्मना विद्धः सर्वत्रैको शरीर आकाशोपम इति जानन् कटाक्षेद्यापि

भा० कर्मस्वविनियोगः । न चैवलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं  
विकार्यमाणं संस्कार्यं वा कर्तुं भोक्तुं वा येन कर्मशेषता  
स्यात् । सर्वांसामुपनिषदामात्म्ययाथात्म्यनिरूपणेनैवोपच-  
यात् । गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मा-  
दात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिं चाशुद्धत्वपापविद्धत्वादि  
चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धकर्माणि विहितानि । यो हि  
कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्षसादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना

भा० कर्म वीक्षते । किन्त्वापातप्रतीपान्तरेष्येतादृष्टी निश्चयज्ञोव  
कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः । किञ्च यः कर्मशेषः स उत्पाद्यो दृष्टो  
यथा पुरोडाशादिः । विकार्यः सोमादिः । चाप्यो मन्वादिः ।  
संस्कार्यो ब्रीह्यादिस्ततश्चुलाघातादिरूपत्वं व्यापकं व्यावर्त्तमा-  
नमात्मयाथात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्त्तयति । तथात्मया-  
थात्म्यं कर्तुं भोक्तुं च न भवति । येन ममेदं समोहितसाधनं  
ततो मया कर्त्तव्यमित्यहंकारान्वयपुरःसरः कर्त्ताऽन्वयः स्यादि-  
त्याह । न चैवमिति ॥ ननु उपनिषदि जपोपयोगित्वा-  
दन्यस्य च प्रमाद्यस्यादर्शनात् न निरूप्यमेव । एतादृशमात्मया-  
थात्म्यं वच्चाह । सर्वांसामिति ॥ यत्परः शब्दः स शब्दार्थ  
इति मीमांसाप्रसिद्धेः सर्वांसामुपनिषदाश्चैकात्म्ये तात्पर्य-  
दर्शनात् जपोपयोगित्वमुपनिषदां शब्दं वक्तुं । तथा हि  
ईशावास्तमित्युपक्रम्य स पर्यगात्कुक्रमित्युपसंहारादनेजदेकं  
तदन्तरस्य सर्वस्येत्वभ्यासदर्शनात्तैतद्देवा अप्नुवन्नित्यपूर्वता-  
सङ्गीर्त्तनात्को मोहः कः श्लोक एकत्वमनुपश्यत इति फलवत्त्वा-  
सङ्गीर्त्तनात्पूर्वमेवेति जिजीविषोर्भेददर्शनः कर्मकरयानु-  
वादेनासूर्या नाम त इति निन्दयैक्यात्म्यदर्शनस्य स्तुतत्वात्त-  
स्मिन्नपो मातरिन्वा दधातीत्यभिधायिन्याश्चास्यास्तावदुपनिषदै-  
कात्म्यतात्पर्यं दृश्यते । एवमन्यासामप्युपनिषदामुपक्रमोपसं-  
हारादेकरूप्याभ्यासापूर्वताफलवत्त्वार्थवाद्युक्त्युपपादनानि षट्  
वात्पर्यङ्गिष्णानि विकल्पेन समुच्चयेन वास्माभिस्तत्वात्कोके दर्शि-

भा० च द्विजातिरहं न काणकुण्डलाद्यनधिकारधर्मवानि-  
 त्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्त्रिति हि अधिकार-  
 विदो वदन्ति । तस्मादेते मन्वा आत्मनो याथाव्यप्रका-  
 शनेनात्मविषयं स्वाभाविककर्मविज्ञानं निवर्त्तयन्तः शोक-  
 मोहादिसंसारधर्मविहितिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमु-  
 त्पादयन्तीति ॥ एवमुक्ताभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान्मन्वान्  
 सङ्क्षेपतो व्याख्यास्यामः ॥

आ० तानिति नेह प्रतन्यन्ते किञ्च प्रत्ययसंवादोऽपि बलवत्कारणं ।  
 प्रसिद्धे विद्यते चोपनिषदर्थे गीतादिसंवादस्तस्मादुपनिषत्पद-  
 समन्वयेनावगम्यमानमैकात्म्यं न प्रमाखान्तरानुपलम्भविरोधे-  
 नोपलम्भनीयं ॥ यथेन्द्रियान्तरेणानवगम्यमानमपि रूपं चक्षुषा  
 गम्यमानं नापङ्गवते तथैकात्म्यमपि नापङ्गवार्हमित्याह । गीता-  
 नामिति । समं सर्वेषु भूतेषु तिरुन्तं परमेश्वरं । विनश्यत्स्व-  
 विनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यतीत्यादिगीता । एक एव हि  
 भूतात्मा सर्वभूते व्यवस्थितः । एकधा बद्धधा चैव दृश्यते जल-  
 चन्द्रवदित्यादिमोक्षशास्त्राणाञ्चैकात्म्यपरत्वादित्यर्थः ॥ यद्येता-  
 दृशमात्मतत्त्वं तर्हि निरधिकारित्वात्मकर्मकाण्डमुच्छिद्येतेत्यपि  
 नाशङ्कनीयमित्याह । तस्मादिति ॥ चोपनिषदात्मयाथाव्यं च  
 तीव्रक्रोधाक्रान्तस्त्वान्तं प्रत्येव श्लेनादिविधिप्रामाण्यं तथा मिथ्या-  
 दर्शनं प्रत्येव कर्मविधिप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ अत्र जैमिनिप्रभृतीनां  
 सम्मतिमाह । यो ह्रीत्वादिना । अर्थित्वादियुक्तस्य कर्मण्य-  
 धिकारः षष्ठे प्रतिष्ठापितः । अर्थित्वादि च मिथ्याज्ञाननिदानं ।  
 न हि गभोवन्निक्रियस्य स्वत एव दुःखासंसर्गिणः परमानन्द-  
 स्वभावसा सुखं मे साद्दुःखं मे माभूदित्यर्थित्वं । शरीरेन्द्रियस-  
 मर्थोऽहमित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञानं विना न सम्भवतीत्यर्थः ॥  
 यस्मादात्मयाथाव्यप्रकाशका मन्वा न कर्मशेषभूता न च भा-  
 नान्तरविरुद्धास्तस्मात्प्रयोजनादिमत्त्वमपि तेषां सिद्धमित्याह ।  
 तस्मादेत इति ॥

। ॐ । वाजसनेयसंहितोपनिषत् ॥

उ० ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्

भा० ईशा । इष्टे इतीट् तेनेशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमिष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन् । तेन खेनात्मनेशावास्यमाच्छादनीयं । किं । इदं सर्वं यत्किञ्च यत्किञ्चिज्जगत्यां पृथिव्यां जगत् । सर्वं खेनात्मनाऽहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वंश्चराचरमाच्छादनीयं परमात्मना । यथा चन्द्रनागर्वादेरुदकादिसम्बन्धजलोदादिजं दौर्गन्धं तत्स्वरूपनिर्घर्षणेनाच्छाद्यते खेन पारमार्थिकेन गन्धेन तद्देवहिखात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोग्नुत्वादिस्तत्तत्त्वं जगद्देवैतरूपं पृथिव्यां जग-

भा० आख्येयत्वमुक्त्वा प्रतिपदं याचते । ईशेति ॥ ईश ऐश्वर्ये । ऽस्य धातोः क्विपि कुप्ते छान्तरूपमीट् तस्य ढतीयैकवचनमीशेति ॥ ननु कर्त्तरि क्विबिधानात्परमेश्वरस्य चाक्रियत्वात्कथं क्विबन्तशब्दवाच्यतेति तत्राह । ईशेति । मायोपाधीश्वरकर्तृत्वसम्भवाच्छब्दवाच्यता न विवध्यते निरुपाधिकस्य च कस्यत्वं भविष्यतीत्यर्थः । ईशजीशित्यभावेन तर्हि भेदः प्राप्त इत्याशङ्गाह । सर्वजन्तूनामिति ॥ यथा दर्शादिषु प्रतिबिम्बानामात्मा बिम्बभूतो देवदत्त ईशिता भवति तथा कस्यभेदेनेश्वरीशित्यभावसम्भवात् वास्तवभेदानुमानं सम्भवतीत्यर्थः । वस आच्छादने । अस्य रूपं वास्यन्तत्त्वं ईश्वरात्मकमेव सर्वं भान्त्या नदनीश्वररूपेण गृहीतं तत्सर्वमेश्वर एवास्मिन्वेति ज्ञानेनाच्छादनीयं सर्वात्मक ईश्वरोऽस्मीति ज्ञातव्याश्रयतत्त्वोपदेशान्दोषे तत्त्वमसीतिवदित्यर्थः । त्रयीव सर्वमात्मेव संप्रकाशाविशेषतः । हेयोपादेयभावोऽयं न सत्त्वप्रवदीयते । १ । उत्तम ॥

उ० तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनं ॥ १ ॥

भा० त्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकार-  
जातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरा-  
त्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसञ्ज्ञास एवाधिकारो  
न कर्मसु तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः  
पुत्रो मृत्यो वा आत्मसम्बन्धितयाऽभावादात्मानं पाल-  
यत्यतस्यागेनेत्ययमेवार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं  
त्यक्तैषणख्यं मा गृधः मृधिमाकाङ्क्षां माकार्षीर्धनविषयां ।  
कस्य खित्कस्य चित्परखं धनं स्वस्य वा धनं माकाङ्क्षी-  
रित्यर्थः । खिदित्यनर्थको निपातः । अथवा मागृधः

भा० न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति न विकल्पोऽस्ति तत्त्वतः । नित्यप्र-  
काश एवास्ति विश्वाकारो महेश्वर इति ॥ २ ॥ यस्यौपदेशिकज्ञान-  
मात्रेणादृतदृष्टिर्न निराक्रियते तस्य विचारादिप्रयत्नेन तत्त्व-  
प्रकाशे सत्यदृतदृष्टिस्तिरस्कारिष्यत इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह ।  
यथेति ॥ चन्दनागर्वादेवदकादिसम्बन्धादाप्तीभावादिना जातं  
यदौर्गन्धमौपाधिकं मिथ्या तद्यथा तत्स्वरूपनिर्घर्षणाभित्यक्तेन  
स्वाभाविकेन गन्धेनाच्छाद्यते तद्विचारादेः स्वरूपसङ्गावान्मि-  
थ्याबुद्धेर्बाधकत्वं सम्भवतोत्याह । तददेव हीति ॥ स्वभावोऽना-  
दिरविद्या तत्कार्यं स्वाभाविकमित्यादिबाधत्वे योग्यत्वप्रदर्शना-  
र्थविशेषणं । एवं विचारादिप्रयत्नवतोऽदृतदृष्टिरित्यसम्भा-  
वनामुक्त्वा युक्त्यभिप्रेत्य सर्वविदहं चेश्वर एवेति भावनाया-  
मधिकृतस्य युक्तिक्रमस्य च विचारेऽधिकृतस्य सर्वकर्मस-  
ञ्ज्ञास एवाधिकार इह मन्त्रे विवक्षितस्तेन त्यक्तेनेत्यत्र त्यागप-  
रामर्शभात् त्वन्नतैव हि तच्छ्रेयं त्यक्तुः प्रत्यक्षपरं पदमित्यन्य-  
त्राप्युक्तत्वात्पुत्राद्येषणायाश्चित्तविद्येयहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चेत्यभि-  
प्रेत्याह । एवमीश्वरात्मेति । चिकीर्षितं सञ्ज्ञासं स्तौति ।

उ० कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

भा० कस्मात् । कस्य खिङ्गनमित्याद्येपार्थो न कस्यचिङ्गनमस्ति  
यद्गृधेत । आत्मैव सर्व्वमितोश्चरभावनया सर्व्वं त्यक्तमत  
आत्मन एवेदं सर्व्वमात्मैव च सर्व्वमतो मिथ्याविषयां  
गृधं माकाषीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसद्भासेनात्मज्ञाननिष्ठ-  
तयात्मा रचितव्य इत्येष वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मज्ञत-  
यात्मग्रहणाशक्तस्येदमुपदिशति मन्त्रः । कुर्वन्नेव इह निर्वर्त्त-  
यन्नेव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं  
श्रतसङ्गाकाः समाः संवत्सरान् । तावद्भि पुरुषस्य परमा-  
युरुचितं । यथा प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि

आ० तेन त्यक्तेनेति ॥ त्यागेनात्मा रक्षितः स्यान्निष्कियात्मस्वरूपाव-  
स्थानानुकूलतात्यागस्येत्यर्थः । सद्भासिनः शरीरसन्धारणोप-  
युक्तकौपीनाच्छादनभिक्षाशनादित्यतिरिक्तेऽपि कथञ्चिद्भूयपरि-  
ग्रहे रागश्चेत्याप्तस्तन्निरोधे यत्नः कर्त्तव्यः ॥ तस्य प्रधानविरोधि-  
त्वादित्यभिप्रेत्य नियमविधिमाह । एवं त्यक्तैषण इति ॥ खिदिति  
निपातस्य सामान्यार्थत्वेऽपि कस्य खिदिति चिन्तनार्थत्वमन्यत्र-  
प्रसिद्धं तदिह न गृह्यते इत्यनर्थकमित्युक्तं । व्यवहारदृष्ट्यात्मनैवेदं  
सर्व्वशेषभूतं जडस्य चित्परतन्मत्वादतः प्राप्ते विषये नाकाङ्क्षा  
कर्त्तव्या ॥ १ ॥

परमार्थस्वात्मैव सर्व्वमित्याकाङ्क्षाविषय एव नास्तीत्यर्थः ।  
आद्यमन्त्रस्य पूर्व्वार्द्धेन तत्त्वोपदेशः कृतस्तृतीयपादेनापरिपक्व-  
ज्ञानस्य सद्भासविधिब्रह्मश्चतुर्थपादेन सद्भासिनो नियमविधि-  
ब्रह्म इति प्रतिपदं व्याख्याय सङ्गोपार्थमनुवदत्युत्तरस्य सम्बन्धाभि-  
धित्वया । एवमात्मविद इत्यादिना ॥ पूर्व्वमन्त्रेण ज्ञानं विहितं  
यस्य तस्यैवोत्तरमन्त्रेण कर्म विहितं ततः समुच्चयानुष्ठाने तात्पर्य्यं

उ० एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते  
नरे ॥ २ ॥

भा० तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते । एवमेवम्प्रकारे त्वयि  
जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इत एतस्मादग्नि-  
होत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्त्तमानात्प्रकारादन्यथा  
प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते  
कर्माणा न लिप्यस इत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितानि कर्मा-  
ण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीवियेत् । कथं पुनरिदमव-  
गम्यते । पूर्वेण मन्त्रेण सप्तदश्यासञ्चाननिष्ठतोक्ता द्वितीयेन  
तदशक्तस्य कर्मनिष्ठतेत्युच्यते । ज्ञानकर्मणोर्विरोधं पर्वत-

भा० मन्त्रद्वयस्येत्येकदेशी शङ्कामुद्गावयति । कथं पुनरिति ॥ शुद्धब्रह्म-  
ज्ञानकर्मणोरेकाधिकारे विरुद्धत्वात् ऋतुगमनत्रिदण्डधर्मव-  
दस्येव तत्रापि क्रमेणैककर्तृत्वमिति चेन्न । विशिष्टरूपभेदाद्भि-  
न्नाधिकारत्वात् । यच्चोक्तं । ज्ञानकर्मणोर्विहितत्वे शुद्धिसाम्या-  
द्विरोधोऽसिद्ध इति तदसत् । ऋतुगमनत्रिदण्डधर्मयोरप्यवि-  
रोधप्रसङ्गात् । तदुभयं नैकस्य विहितमिति चेत्तल्यमेतत्प्रति-  
षेधात्तत्र न समुच्चय इति चेदिहापि न कर्मणो न प्रजया  
नानुध्यायेद्ब्रह्मव्यवहारादिप्रतिषेधस्तुल्यः केवलकर्मविषयो नि-  
षेध इति न च वाच्यं केवलपदव्यवहाराभावात् समुच्चयविधेर-  
द्याप्यनिश्चितत्वात्तस्मान्न समुच्चये तात्पर्यं मन्त्रद्वयस्येत्याह । ज्ञान-  
कर्मणोर्विरोधमिति । कर्तृत्वाद्यध्यासाश्रयं कर्म शुद्धत्वादपष्ट-  
द्यत इति सम्बन्धग्रन्थे यद्योक्तं सहानवस्थानसङ्घर्षं विरोधं किं न  
स्मरसि येनैकाधिकारत्वं तयोः कल्पयसीत्यर्थः ॥ मन्त्रलिङ्गादपि  
तयोर्भिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्याह । इहाप्युक्तमिति ॥ जिजी-  
विषो रागिणः कर्म विहितं सर्व्वभीश्वर एवेति ज्ञानवतस्यागो

भा० वदकर्म्यं यथोक्तं न स्मरसि किं । इहाप्युक्तं यो हि जिजी-  
 विषेत् स कर्म कुर्वन् । ईशावाख्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन  
 भुञ्जीथा मागृधः कस्य खिड्गनमिति । न जीविते मरणे  
 वा गृधिं कुर्वीताऽरण्यमियादिति च । ततो न पुनरेया-  
 दिति सन्न्यासप्राप्तनात् । उभयोः फलभेदश्च वक्ष्यति ।  
 इमौ द्वावेव पन्थानावमुनिष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियापथश्चैवं  
 पुरस्तात्सन्न्यासश्च । तयोः सन्न्यास एवातिरेचयति । न्यास-  
 एवात्यरेचयदिति तैत्तिरीयके । द्वाविमावथ पन्थानौ  
 यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिस्तत्तणो धर्मो नितृत्तौ च  
 विभावित इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन  
 वेदाचार्येण भगवता । विभागज्ञानयोर्दर्शनयिष्यामः ॥ २ ॥

आ० विहितः । किञ्च धनसम्पन्नस्यैव कर्मण्यधिकारः । प्रथममन्वार्था-  
 धिकारिणश्च धनाकाङ्क्षानिवेधेन कर्माधिकारनिषेधः प्रतीयत  
 इत्यर्थः ॥ जिजीविषा हि कर्माधिकारिण एव न ज्ञानाधिका-  
 रिण इत्यत्र प्रमाद्यमाह । न जीवित इति ॥ अरण्यं स्त्रीज-  
 नासङ्गीर्षमाश्रममियाद्दृष्टेदिति वेदशास्त्रनिश्चितस्ततोऽरण्य-  
 वासोपलक्षितात्सन्न्यासविधानादित्यर्थः । इतश्च नैकफलकामस्य  
 ज्ञानकर्मणोरधिकारः प्रतिपत्तव्य इत्याह । उभयोरिति ॥  
 को मोहः कः श्लोक एकत्वमनुपश्यत इति स निदानार्थप्रहासं  
 ज्ञानफलं वक्ष्यति । संसारमण्डलान्तरगतमेव देशान्तरप्रात्या-  
 पन्नं हिरण्यगर्भपदप्रात्यादिजज्ञानं कर्मफलं वक्ष्यति । अग्रे नय  
 सुपथेत्थक्तेनेत्यर्थः ॥ नारायणोपनिषदात्ममपि भिन्नाधिकारत्वे  
 सति प्रमाद्यति । इमौ द्वावेवेति ॥ पुरस्तात्पृष्टिकालेऽनुनि-  
 ष्क्रान्ततरौ भूतश्चिन्मनुप्रवृत्तौ भिन्नाधिकारत्वात् दौ । तयोः  
 सन्न्यास एवातिरिक्तः श्रेष्ठो भवति परमपुरुषार्थाव्यवधाना-  
 दित्यर्थः ॥ व्यासवाक्यमपि संवादकमाह । द्वाविमाविति ॥ २ ॥



उ० असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽ-  
वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो  
जनाः ॥ ३ ॥

भा० अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । असूर्याः  
परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता  
असूर्याः । नामशब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्मफ-  
लानि लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति जन्मानि । अन्धे-  
नादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसाऽऽवृता आच्छादितास्नान्-  
स्थावरान्मान् प्रेत्य त्यक्तोमं देहमभिगच्छन्ति यथा कर्म  
यथा श्रुतं । ये के चात्महनः । आत्मानं व्रन्तीति आत्म-  
हनः । के ते । येऽविद्वांसः । कथं ते आत्मानं नित्यं हिंसन्ति ।  
अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात् । विद्य-  
मानस्यात्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्वादि संवेदनादि-  
लक्षणं तद्गु तस्यैव तिरोभूतं भवतीति प्राकृता अविद्वांसो

आ० आद्यमन्त्रार्थं प्रपञ्चयितुं प्रथममविद्वन्निन्दा क्रियत इत्याह ।  
अथेति । ते लोका इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थः । यथाश्रुतमिति  
येन येन यादृशं प्रतिषिद्धं विहितं वा देवताविज्ञानमनुष्ठितं  
सत्तदनु रूपामेव योनिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ आत्महन्तृत्वस्योदरभे-  
दिनि प्रसिद्धे कथमविद्वांस आत्महन इत्याह । कथं त इति ॥  
उदरभेदिनेऽध्यात्माधिकारे प्रसङ्गाभावादशुद्धाध्यासेन तिर-  
स्कार एवात्महन्तृत्वमित्याह । अविद्यादोषेणेति । यथा कस्य-  
चिच्छुद्धस्य मिथ्याभिप्रायो शस्त्रबध उच्यते तद्वदात्मनि पापि-  
त्वाद्यध्यासोऽपि हिंसैवेत्यर्थः ॥ अजरामरत्वादि लक्षणोऽहमिति  
संवेदनमभिधानञ्च यत्कार्यं तदपि हतस्यैव न दृश्यत इति  
हननमुपचर्येत इत्याह । विद्यमानस्येति ॥ अस्यात्मघातस्य प्राय-

उ० अनेजदेकम्भनसो जवीयो नैनद्देवा आपुवन्

भा० जना आत्महन उच्यन्ते । तेन ह्यात्महनमदोषेण संसरन्ति ते ॥ ३ ॥

यस्यात्मनो ह्यनादविद्वांसः सरन्ति तद्विपर्ययेण विद्वांसो मुच्यन्ते ते नात्महनः । तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते । अनेजत् न एजत् । एजृ कम्पने । कम्पनं चञ्चनं खिरलप्रच्युतिसद्वर्जितं सर्वदा एकरूपमित्यर्थः । तच्चैकं सर्वभूतेषु मनसः सङ्कल्पादिलक्षणात् जवीयो जववत्तरं । कथं विरुद्धमुच्यते । भुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च । नैष दोषः । निरुपाधुपाधिमत्त्वोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन रूपेणोच्यते अनेजदेकमिति । मनसोऽन्तःकरणस्य सङ्कल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्त्तनादिह देहस्यस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरस्थसङ्कल्पनं क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनो जविष्ठं लोके प्रसिद्धं । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन् द्रुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवात्मचैतन्याभासो गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह । नैनद्देवा द्योत-

भा० चित्तविधानादर्शनात्संसारममेव फलमित्याह । ते न हीति ॥ ३ ॥

उत्तरमन्मभवतारयति । यस्यात्मन इत्यादि ॥ अतिक्रियमेवचेदात्मतत्त्वं कथं केषन स्वर्गगामिनः केषन नरकगामिन इति सांसारिकस्थवस्था स्यात् मन उपाधिनिबन्धनेत्यभिप्रेत्याह । मनस इत्यादिना ॥ उपाधेरनुवर्त्तमानात् विक्रियादिस्थवहारात्मयत्वमिति शेषः । ननु मनसो देहान्तःस्थत्वाद्दिर्गमनायोम्यात्कथं वेगवत्त्वमित्याशङ्क्याह । देहस्थस्येति ॥ जवीयत्वाद्भादिवत्तर्हि चक्षुरादियाद्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्याह । नैन-

उ० पूर्वमर्षत् । तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठतस्मिन्नुपो  
मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

भा० नादेवास्यक्षुरादीनीन्द्रियाणि एतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नाभुवन्  
न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवीयो मनोव्यापारव्यवहित-  
त्वात् । आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयीभवति ।  
यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत् पूर्वमेव गतं । व्योमवद्वा-  
पित्वात् । सर्व्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्व्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन  
निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकताः सर्वाः  
संसारविक्रिया अनुभवतीवाऽविवेकिना मूढानामनेक-  
मिव च प्रति देहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह । तद्भावतो  
द्रुतं गच्छतोऽन्यान्मनोवागिन्द्रियप्रभृतीनात्मविलक्षणान्  
अत्येति अतीत्य गच्छतीव । इवार्थं स्वयमेव दर्शयति ।  
तिष्ठदिति । स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन्नात्म-  
तत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातरि अन्त-  
रिच्चे असति गच्छतीति वायुः सर्व्वप्राणभृत् क्रियात्मको  
यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्स्रोतानि प्रोतानि  
च यत्सूत्रसञ्ज्ञकं सर्व्वस्य जगतो विधारयिह्य स मातरिश्वा ।

आ० देवा इति ॥ चक्षुरादिप्रकृते मनोव्यापारपूर्व्वकत्वात्तद्विषयत्वे  
चक्षुरादिविषयत्वमप्यात्मनो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ मनसो वा कथं  
न विषय आत्मेत्यत आह । यस्मादिति । यथा मनःस्थं परि-  
मात्रं मनसो न विषयोऽत्यन्ताव्यवधानात्तथात्माप्यत्यन्ताव्यवधा-  
नान्मनसो न विषयस्तद्वापकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ उक्तात्मसाङ्गवचन-  
योगोपपत्तिमाह । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सतीति ॥ श्रौतानि कर्म्मणि  
सोमाज्यप्रयःप्रभृतिभिरङ्गिः सम्पाद्यन्त इति सम्बन्धात्तादृशिको

उ० तदेजति तनूजति तदूरे तद्वदन्तिके । तद-  
न्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य वाच्यतः ॥ ५ ॥

भा० अणः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणाणि । अन्यादित्यादीनां  
ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधाति विभ-  
जतीत्यर्थः । धारयतीति वा । भीषास्माद्वातः पवते इत्या-  
दिश्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया नित्यचैत-  
न्यात्मस्वरूपे सर्वास्यदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

न मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमपि अर्थं पुन-  
राह । तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतमेजति चलति तदेव च नैजति  
स्वतो नैव चलति अचलमेव सचलतीवेत्यर्थः । किञ्च  
तदूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वादूर इव । तद्वद-  
न्तिके समीपेऽत्यन्तमेव विदुषामात्मत्वान्न केवलं दूरेऽ-  
न्तिके च । तदन्तरेऽभ्यन्तरे सर्वस्य । आत्मा सर्वान्तर इति  
श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तदु  
सर्वस्यास्य वाच्यतो व्यापित्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वा-  
दतः प्रज्ञानघन एवेति शासनाच्चिरन्तरं ॥ ५ ॥

आ० ऽणशब्दः कर्मबलु प्राणिचेष्टायाश्चान्निमित्तत्वप्रसिद्धेः । कारक-  
वाचकः शब्दः कार्योपलक्षयया प्रयुक्त इत्यर्थः । ईश्वरस्यापि हिर-  
ण्यगर्भस्य नियतप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्याधिष्ठाता परमेश्वरः सम्भा-  
व्यत इत्युक्तमिदानीं मातरिश्वयहृद्यमुपलक्ष्यकार्यमादाय तात्प-  
र्यमाह । सर्वा हीति ॥ ४ ॥

जामिता व्याप्यं व्यापित्वादास्त्योऽस्ति निरतिशयसूक्ष्म-  
त्वादन्तश्चेदस्ति तर्हि निरन्तरमेकरसं न स्यान्नाभाभावादि-  
त्याशङ्काह । प्रज्ञानघन एवेति ॥ ५ ॥

उ० यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।  
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥  
यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

भा० यस्तु परिब्राह्मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि  
स्यावरान्नान्यात्मन्येवानुपश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्य-  
तीत्यर्थः । सर्वभूतेषु च तेव्येव चात्मानं तेषामपि भूतानां  
स्वमात्मानमात्मत्वेन यथास्य कार्यकारणसङ्घातस्यात्मा-  
ऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतस्येताः केवलो निर्गुणोऽनेनैव  
स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्यावरन्नानामहमेवात्मेति सर्वभूतेषु  
चात्मानं निर्भिषेपं यस्वनुपश्यति स ततस्तस्मादेव दर्श-  
नात्तु विजुगुप्सते जुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्थानु-  
वादोऽयं । सर्वा हि घृणात्मनोऽन्यदृष्टं पश्यतो भवत्या-  
त्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्त-  
मस्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह । यस्मिन् सर्वाणि भूतानि ।  
यस्मिन् काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि  
परमार्थात्मदर्शनात् आत्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः परमार्थ-  
वस्तु विजानतस्तत्र तस्मिन् काले तत्र चात्मानि वा कः शोकः

भा० उक्तात्मज्ञानस्य फलं विधिविधेधातीतजीवन्मुक्तस्वरूपेणाव-  
स्थानमित्याह । यस्मिन् ॥ इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह । यस्मि-  
न्निति ॥ निरतिशयानन्दः स्वत एव दुःखास्युद्यमात्मानमजानतो  
भवति सा हतोऽहं न मे पुत्रोऽस्ति न कोत्रमिति । ततः पुत्रादीन्

उ० तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥  
स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्राविरं शुद्धमपाप-

भा० को मोहः । शोकश्च मोहश्च कामबीजमज्ञानतो भवति । न चात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः को मोहः कः शोक इति । शोकमोहयोरविद्याकार्ययोरारोपेणासम्भवप्रदर्शनात् । सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥७॥

योऽयमतोतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स खेन रूपेणेत्याहायं मन्त्रः । सपर्यगात्स आत्मा पर्यगात्परि समन्ताद्गाङ्गतवान् आकाशवद्भापीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिर्गद्दीप्तिमानित्यर्थः । अकायमशरीरो लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणमचतं । अस्त्राविरं स्त्रावा शिरा यस्मिन्न विद्यन्त इत्यस्त्राविरं । स्त्राविरमव्रणमित्याभ्यां स्त्रूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धं निर्मलं । अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितमिति । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणेषानि । स पर्यगादित्युपक्रमश्च कविर्मनीषीति पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । कविः कान्तदर्शी सर्व्वदृक् । नान्यतोऽस्मि द्रष्टेत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनस ईशिता सर्व्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति परिभूः । स्वयम्भूः स्वयं भवतीति येषामुपरि भवति यस्मै-

भा० कामयते तदर्थं देवताराधनादि चिकीर्षति तवात्मैकत्वं पश्यत-  
स्ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शोकादेरविद्याकार्यत्वावधारणात्साम्बन्धा-  
विद्यानिवृत्तौ शोकादेरात्यन्तिकनिवृत्तिर्विद्याफलत्वेन विव-  
क्षिता । अयमात्रस्य सुषुप्तेऽपि भावादित्याह । शोकश्च मोहश्चेत्या-

उ० विद्धं । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथात-  
थ्यतोऽर्थान् यदधाच्छाश्रुतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥  
अन्धन्ममः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो

भा० परि भवति स सर्व्वः स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । स नित्य-  
मुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्व्वज्ञत्वाद्यथातथाभावो याथा-  
तथ्यं यथाभूतकर्म्मफलसाधनतोऽर्थान् कर्त्तव्यपदार्थान्  
यदधाद्विहितवान् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । शाश्व-  
तीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य  
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्राद्येन मन्त्रेण सर्व्वेषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता  
प्रथमवेदार्थः । ईशावास्यमिदं सर्व्वं मागृधः कस्यस्त्रिद्वन-  
मित्यज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठासम्भवे कुर्व्वन्नेवेह-  
कर्माणि जिजीविषेदिति कर्म्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः ।  
अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयोर्हृद्ददारण्यके-  
ऽपि प्रदर्शितः । सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादिना ।  
अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति मन एवास्यात्मा वाग्जाये-

ष्या० दिना ॥ योऽयमिति । सुप्रक्षरत्वे धातुः । ज्ञावयन्ति शरीरमिति  
ज्ञावा शिरा ॥ १॥ ७॥ ८॥

प्रक्षरत्वविभागं दिदर्शयिषुर्दत्तमनुवदति । अत्राद्येनेति ॥  
यदुक्तं भास्करेण सर्व्वाप्युपनिषदेकब्रह्मविद्याप्रकरणं ततः प्रक-  
रत्वेदकरत्वनुचितं । तदसत् । प्राज्ञाद्युपासनविधानस्याप्युपनि-  
षत्सु दर्शनात् । न च तदपि ब्रह्मज्ञानाङ्गमिति वाच्यं । एषक्षत्रस्य-  
वजात् । खेनापि व्याहृताव्याहृतोपासनसमुच्चयविधानस्य प्रक्षरत्व-

उ० भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ६ ॥

भा० त्यादिवचनात् । अज्ञत्वं कामित्वं च निश्चितमवगम्यते । तथाच तत्फलं सप्तान्नसर्गास्तेष्व्वात्मभावेनात्मस्वरूपावस्थानं जायाद्येषणात्रयसन्न्यासेन चात्मविदां कर्मनिष्ठाप्रतिकूल्येनात्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता । किं प्रज्ञया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इत्यादिना । ये तु ज्ञाननिष्ठाः सन्न्यासिनस्तेभ्योऽसुर्या नाम त इत्यादिनाऽविद्वन्निन्दादारेणात्मनो याथात्म्यं स पर्यगादित्येतदेतैर्मन्त्रैरुपदिष्टं । ते ह्यत्राधिष्ठतान् कामिन इति । तथाच श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यष्टुषिसङ्गजुष्टमित्यादि विभज्यात् । ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते । अन्धं तम

आ० भेदेनैवेष्टत्वाद्याहुताद्याहुतोपासनस्य प्रकारान्तरत्वात्तस्माद्यथा कर्मकाण्डेऽभिष्टोत्रादिप्रकरणं भिन्नमेवेष्टते भिन्नाधिकारत्वात्तत्तत्कर्मणस्तथोपनिषत्सुपि । भिन्नाधिकारकर्मविरोधाद्विद्वद्विद्याप्रकरणभेदे न विरुद्धते ॥ मन्त्रार्थं ब्राह्मणसम्पत्तिं दर्शयितुमुपक्रमते । अथयोश्चेत्यादिना ॥ तत्र वा कथमज्ञत्वमवगम्यत इत्याशङ्क्याह । मन एवेति ॥ जाया मे स्यादथ प्रजायेयाऽथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति कामयमानस्य वाच्यो जायादिर्यदा न सम्पद्यते तदाध्यात्मं जायादिसम्पत्तिं दर्शयति । मन इत्यादिना ॥ एतच्चाज्ञत्वच्छिष्टं मनसादिव्वात्मत्वाद्यभिमानस्याज्ञानकर्मत्वात् । यथा वा वाच्यकामिन्यजाभे सुखा मनोविन्दन्मितकामिनीमुपभुञ्जानोऽश्चः प्रसिद्धस्तद्वदयमपीत्यर्थः ॥ तेषाञ्च कर्मणां फलं संसाराग्निरैवेत्यपि दर्शितमित्याह । तथा चेति ॥ एकं साधारणमन्नं यदिदमद्यते हे देवानां ऊतप्रऊते दर्शयैर्षमासौ



भा० इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते नतु सर्वेषामित्युच्यते ।  
 अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्द्देन । यस्मिन्सर्व्वाणि  
 भूतानि आत्मैवाभूदिजानतः । तत्र को मोहः कः शोक  
 एकत्वमनुपश्यतः । यदात्मैकत्वविज्ञानं तत्र केनचित्क-  
 र्मणा ज्ञानान्तरेण वा वाङ्मनूढः समुच्चिचीषति । इह  
 यथे तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते । तत्र च  
 यस्य येन समुच्चयः सम्भवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदि-  
 होच्यते । तद्द्वैवं विंत्तं देवतादिज्ञानं कर्मसम्बन्धित्वेनोप-  
 न्यस्तं न परमात्मज्ञानं । विद्यया देवलोक इति पृथक्-  
 फलश्रवणात् । तथोर्ज्ञानकर्माणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा  
 समुच्चिचीषया न निन्दापरैवैकैकस्य पृथक्फलश्रवणात् ।

आ० वाचीव्यस्य भोगसाधनानि मनोवाक्प्राणलक्षणाणि पन्धर्थमेकं  
 पथ इति समाप्तसर्गो दर्शितः । श्रुत्या यत्समाप्तानि मेधया तपसा  
 जनयतीत्यादिना । अत्रैकैको यजमान एवं विहितप्रतिषि-  
 द्धज्ञानकर्मानुष्ठानात्सर्व्वस्य संसारस्य साक्षात्पारम्पर्याभ्यां जन-  
 कत्वात्पितोच्यते । दृष्टेव्येतेषु तस्य पितुरहं ममेदमित्यात्मत्वाध्या-  
 सेन मनश्चादिव्यतिरेषु च सम्बन्धाध्यासेनावस्थानं संसारः प्रसिद्ध  
 इत्यर्थः ॥ एवं मन्त्रप्रदर्शिते निष्ठाद्वये ब्राह्मणसम्मतिं दर्शयित्वा  
 प्रकरव्यविभागं दर्शयति । ये तु ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना ॥ अत्याश्र-  
 मिभ्य इति उत्तमाश्रमिभ्य इत्यर्थः । साध्यसाधनभेदोपमर्द्देन  
 यदात्मैकत्वविज्ञानं यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदित्यवधार-  
 खेनोक्तं पूर्वाङ्गेनोत्तराङ्गेन च संसारनिवृत्तिफलकमुक्तं तन्न केन-  
 चिदमूढः समुच्चिचीषति । अन्यन्तम इत्यादौ तु समुच्चिचीषया  
 विद्वदादिनिन्दा दृश्यते । ततः किमित्यत आह । तत्र च यथेति ॥  
 कस्य तर्हि ज्ञानस्य कर्मसमुच्चयः सम्भवतीत्यत आह । तद्द्वैवं  
 विंत्तमिति ॥ यथोक्तं भास्करेण । ईशावास्यमिति मन्त्रे ब्रह्म-

भा० विद्यया तदारोहन्ति । विद्यया देवलोकः । न तत्र दक्षिणा  
 यान्ति । कर्मणा पितृलोक इति । न हि शास्त्रविहितं  
 किञ्चिदकर्तव्यतामियात्तत्र । अन्धन्तमः अदर्शनात्मकं तमः  
 प्रविशन्ति । के । येऽविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या तां  
 कर्मैत्यर्थः । कर्मणो विद्याविरोधित्वात् । तामविद्यामग्नि-  
 होत्रादिसङ्घणामेव केवलामुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठ-  
 न्तीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव  
 बद्धतरमेव तमः प्रविशन्ति । कर्मं हित्वा ये उ विद्यायामेव  
 देवताज्ञाने रताः । तत्रावान्तरफलभेदविद्याकर्मणोः

भा० विद्यायाः प्रज्ञानत्वात्तस्या एव समुच्चिषीषया निन्देत्यत इति ।  
 तदसत् । न हि प्रकृतमित्येतावता सम्बन्धते किन्तु सम्बन्धयोग्यं ।  
 शुद्धब्रह्मात्मैकत्वविद्यायास्वध्यासोपमर्दकत्वान्नास्ति कर्मसम्बन्ध-  
 योग्यता । किञ्च यस्मिन्निष्पन्नेऽपि फलस्य व्यवधानं सम्भाव्यते  
 तस्यैव सहकारिसमुच्चय ईष्यते । दर्शनादेरिवेहैकत्वमनुपश्यतः  
 को मोक्षः कः शोक इत्येकत्वदर्शनसमकालं मोहादिनिवृत्त्यभि-  
 धानान्न कालान्तरीयफलं । ततो न सहकारिसमुच्चिषीषा ।  
 किञ्चास्या मन्त्रोपनिषदो ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादौ  
 ऋतीयाश्रुत्या यज्ञादेरिष्यमाखवेदनकरत्वेन सम्बन्धः प्रतीयते ।  
 तत्कथं दुर्बलेन प्रकरत्वेन सहकारिसम्बन्धः कस्यते । प्रधानस्य च  
 विद्यायाः सहकारिसम्बन्धविधित्वया निन्देत्यप्युक्तं । अत एवा-  
 मीन्यनाद्यनपेक्षेति सूत्रविरोधश्च समसमुच्चयश्च परेषामपि नेष्यते ।  
 विरोधेन च परिजक्ते तस्मात्कर्माविरुद्धदेवताज्ञानस्यैव समुच्चयो  
 विधीयते । ननु देवताज्ञानस्य कर्मफलान्तिरिक्तफलाभावात्स-  
 मुच्चयो न सम्भवतीत्यत आह । विद्ययेति । ननु समुच्चिषीषया  
 निन्दति किमिति व्याख्यायते अध्ययनविधेर्मेधादार्वाक्यपर्यव-  
 सानानुपपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वात्प्राप्त्यर्थैव निन्दा  
 किं नेष्यते वचाह । तयोर्ज्ञानकर्मबोदिति । फलशब्दो मोक्षो ऋतो

उ० अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदेवाहुरविद्यया इति  
 भुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥  
 विद्याश्चाविद्याश्च यस्तद्वेदोभयं सह । अवि-

भा० समुच्चयकारणमाह । अन्यथा फलवदफलवतोः सन्नि-  
 हितघोरङ्गाङ्गितया आमितैव स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति ।  
 अन्यदाङ्गरविद्यया कर्मणा क्रियत इति । तयोक्तं  
 कर्मणा पिदलोको विद्यया देवलोक इति । एवं भुश्रुमः  
 श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनं । ये आचार्या नोऽ-  
 क्षम्यं तत्कर्म च ज्ञानञ्च विचचक्षिरे यस्यातवन्मलोषामय-  
 मागमः पारम्यर्थागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवं विशास्त्राविद्याश्च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः ।  
 यस्तदेतदुभयं सहैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्वेदं समुच्चय-  
 कारिण एकपुरुषार्थसम्बन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते । अवि-  
 द्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं कर्म ज्ञा-

क्षा० मोक्षमनिच्छतामपि समोहिते फलवदकारदर्शनास्ततो यो देव-  
 लोकादिमुपादित्यते तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

चित्तत्वा माया परमेश्वरस्योपाधिः । मायानु प्रकृतिं विद्या-  
 न्मायिनन्तु महेश्वरमित्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धाचासम्भूतिशब्देनो-  
 च्यते न ब्रह्म । तस्य निर्विकारस्य साक्षात्प्रकृतितन्मत्वानुपपत्तेः ।  
 भास्कराभिमतस्तु परिबामवादस्तत्त्वज्ञोके निरस्त एवास्माभिः  
 सांसारिकदुःखानुभवाभावने च सुषुप्तिवत्प्रकृतिकथस्य पुरुषेया-  
 र्थमानताऽप्युपपद्यते । फलञ्च कर्मोपासन इव प्रकृत्युपासनेऽपि  
 परमेश्वर एव दास्यति । ततो जडत्वात्प्रकृतेः फलदत्वानुपप-

उ० दया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्रुते ॥ ११ ॥  
 अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।  
 ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याऽं रताः ॥ १२ ॥  
 अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।

भा० नञ् मृत्युश्चद्वाच्यमुभयं तीर्त्वा अतिक्रम्य विद्यया देवता-  
 ज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्रुते प्राप्नोति । तच्चमृतमुच्यते  
 यद्देवतात्मगमनं ॥ ११ ॥

अधुना व्याहृताव्याहृतोपासनयोः समुच्चिषोषया प्रत्येकं  
 निन्दोच्यते । अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये असम्भूतिं सम्भवनं  
 सम्भूतिः सा यस्य कार्यस्य सा सम्भूतिः तस्यान्या अस-  
 भूतिः प्रकृतिः कारणमव्याहृताख्यं तामसम्भूतिमव्याहृताख्यं  
 प्रकृतं कारणमविद्यां कामकर्षवीजभूतामदर्शनात्मिकामु-  
 पासते ये ते तदनु रूपमेवान्वतमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति ॥  
 ततस्तस्मादपि भूयो बद्धतरं तमः प्रविशन्ति ये सम्भूत्यां  
 कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ १२ ॥

अधुनोभयोऽरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभे-  
 दमाह । अन्यदेव पृथगेवाहुः फलं सम्भवात्सम्भूतेः कार्य-  
 ब्रह्मोपासनादर्पिमाद्यैश्वर्यलक्षणमाख्यातवन्त इत्यर्थः ।

आ० चेत्तथास्तत्त्वाऽनुपपत्तिरित्यपि कुचोद्यमेव ॥ १० । ११ । १२ ॥  
 विस्तरेणोक्तमर्थज्ञानं सङ्गियोपमंहरति । मानुषदैववित्तसाध्यमि-  
 त्यादिना ॥ शरीरपाटवं गोभूहिरण्यादिसाधनसम्पत्तीश्च मानुषं  
 वित्तं । दैवं वित्तं देवताज्ञानमुत्तरग्रन्थस्य सम्बन्धाभिधित्वयार्थं ॥

उ० इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥  
सम्भूतिञ्च विनाशञ्च यस्तद्वेदोभयं स ह १

भा० तथा चान्यदाङ्गरसम्भवादसम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपास-  
नाद्यदुक्तमन्वन्तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिलय इति च पौरा-  
णिकैरुच्यते इति एवं शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे  
व्याकृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवमतः समुच्चयः सम्भूत्यसम्भूत्युपासनयोर्युक्त एक-  
पुरुषार्थत्वाच्चेत्याह । सम्भूतिं च विनाशञ्च । यस्तद्वेदोभयं  
सविनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणाऽभेदेनोच्यते ।  
विनाश इति तेन तदुपासनेनाऽनैश्वर्यमधर्मकामादिदोष-  
जातञ्च मृत्युं तीर्त्वा हिरण्यगर्भोपासनेन ह्यणिमादिप्राप्तिः  
फलं । तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्यासम्भूत्या अव्याकृतोपास-  
नया अमृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते । सम्भूतिञ्च विनाश-

भा० विशेषमनुवदति । तत्र निषेकादीति ॥ तदुक्तमिति प्रत्युक्तमन्वेष्ट ॥  
विद्याश्चेत्याक्षिकामृतत्वं फलमित्युक्तमस्माभिरिति योजना ।  
व्याहृत्यवयव इति तस्य भूरिति शिरो भुव इति बाह्व खरिति  
प्रतिष्ठे पादावित्यर्थः । मन्वान्दशो व्याख्याय सङ्केपतो विचार-  
मारभते । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वादिना ॥ अमृतत्वश्चेत्यमृतत्वञ्च  
मुख्यमेव कस्मान्न गृह्यते इति सम्बन्धः । शास्त्रीययोर्ज्ञानकर्मणो-  
र्विरोधाविरोधौ शास्त्रीयावेव याज्ञौ न तर्कमात्रेणैति परेणोक्तं ॥  
सिद्धान्तौ शास्त्रसिद्ध एव विरोध इत्याह । दूरमेत इति ॥  
विष्णुची नामागती विद्याऽविद्ये दूरं विपरोतेऽतिशयेन विरुद्धे  
इत्यर्थः । सहसम्भवानुपपत्तेरिति कानुपपत्तिः । काठके विरोध-  
श्रवणात् । तद्रूपविद्याऽविद्यायोर्विरोधोऽस्ति हेत्वविरोधश्रवणा-

उ० विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भृत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥  
हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं ।

भा० श्रेयत्रावर्षलोपेन विनिर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलक्षणं  
शुत्यनुरोधात् । मानुषदैवचित्तसाध्यं फलं ब्राह्मलक्षणं  
प्रकृतिलयान्तं । एतावती संसारगतिः । अतः परं पूर्वोक्त-  
मात्मैवाऽभूद्विजानत इति सर्वात्मभाव एव सर्ववैषणास-  
त्त्यासन्नान्नष्टाफलं एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्ति-  
लक्षणो वेदार्थोऽत्र प्रकाशितः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य  
वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्तं  
ब्राह्मणमुपयुक्तं । निवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशनेऽत ऊर्द्धं बृह-  
दारण्यकं तत्र निषेकादिश्रानान्तं कर्म कुर्वन् जिजीवि-  
षेत् यो विद्यया सहापरब्रह्मविषयया । तदुक्तं विद्याज्ञा-  
विद्याञ्च यस्तद्देदोभयं स ह ॥ १४ ॥

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इत्युक्तं तत्र  
केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्युच्यते । तद्यत्तत्सत्यमसौ स  
आदित्य य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यस्मात्तं दक्षिणे-  
क्षत्रपुरुष एतदुभयं सत्यं ब्रह्मोपासीनो यथोक्तकर्मकृत् यः  
सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते

भा० दविरोधो भविष्यतीति न वाच्यं विरोधाविरोधयोः सिद्धत्वेन  
विकल्पसम्भवाद्दुदितानुदितहोमयोर्हि पुरुषतन्मत्वाद्युक्तो वि-  
कल्प इत्युक्तं तर्ह्यविरोध एवास्तु समुच्चयविधिवन्नादितिषेन्न ।  
मुख्यब्रह्मविद्याविद्ययोः शुक्तिविद्याविद्ययोर्दिव सहसम्भवानुप-  
पत्तेः समुच्चयविधिरसिद्धः । सिद्धे समुच्चयविधौ तद्गणादवि-

उ० तत्त्वम्पूषन्पावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥  
पूषनेकर्षे यम सूर्य्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्

भा० हिरण्मयेन पाचेण । हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्माय-  
मित्येतत् । तेन पाचेणैवापिधानभूतेन सत्यस्यादित्य-  
मण्डलस्यस्य ब्रह्मणोऽपिहितं क्वादितं मुखं द्वारं तत्त्वं  
हे पूषन् अपावृणु सत्यधर्माय तव सत्यस्योपामनात्  
सत्यं धर्मा यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै मम अथवा  
यथाभूतस्य धर्मास्यानुष्ठात्रे दृष्टये तव सत्यात्मन उप-  
सन्धये ॥ १५ ॥

हे पूषन् जगतः पूषणात्पूषा रविसुथैक एव ऋषति  
गच्छतीत्येकर्षिः । हे एकर्षे । तथा सर्वस्य संयमनाद्यमः ।  
हे यम । तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां स्वीकरणात्सूर्य्यः ।  
हे सूर्य्य । प्राजापतेरपत्यं प्राजापत्यः । हे प्राजापत्य ।  
व्यूह विममथ रश्मीन् खान् । समूह एकीकुह उपसंहर ते  
तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते तव रूपं कल्याणतममत्यन्तशो-  
भनं तत्ते तवात्मनः प्रसादात्पश्चामि । किञ्चाहं न तु त्वां

प्या० रोधसिद्धिरविरिधावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्या-  
दित्यर्थः । सहसम्भवानुपपत्तावपि क्रमेणैकाश्रयविद्याविद्ये  
स्यातामिति चेत् यदि पूर्व्वमविद्या पश्चात्तु विद्येति क्रमस्तर्ही-  
यत एव यदि पश्चात्तर्हीसम्भव इत्याह । न विद्योत्पत्ताविति ।  
पूर्व्वसिद्धाया अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वादन्यस्याश्चोत्पत्तौ कारणा-  
सम्भवाच्चूनाभावेन अमसंशयायहबागामपि विदुषोऽनुपपत्ति-  
रित्यर्थः । विद्योत्पत्तौ माभूदविद्या कामकर्म तु भविष्यति

उ० समूह । तेजो यत्ते रूपङ्गल्याणतमन्तते पश्यामि  
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरं ।  
ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं  
स्मर ॥ १७ ॥

भा० भृत्यवद्याचे योऽसावादित्यमण्डलस्थो व्याहृत्यवयवपुरुषः  
पुरुषाकारत्वात् पूर्णं । अनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति  
पुरुषः पुरिशयनाद्वा पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि ॥ १६ ॥

अथेदानीं मम मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरि-  
च्छेदं हिलाऽधिदेवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रा-  
त्मानं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । लिङ्गच्छेदं ज्ञानकर्म्म-  
संस्कृतं उत्क्रामत्विति द्रष्टव्यं । मार्गयाचनसामर्थ्यादथेदं  
शरीरमग्नौ कृतं भस्मान्तं भूयात् ॥ ओमिति यथोपा-  
सनं ॐ प्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्म भेदेनो-  
च्यते । हे क्रतो सङ्ख्यात्मक स्मर यन्मम स्मर्त्तव्यं तस्य  
कालोऽयं प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर एतावन्तं कालं भावितं  
कृतमग्रे स्मर यन्मया बाह्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म्म तच्च स्मर  
क्रतो स्मर । कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थं ॥ १७ ॥

आ० विदुषोऽपि व्याख्यानभिच्छाटनादिदर्शनादित्याशङ्काह । अवि-  
द्यासम्भवादिति ॥ योदनाप्रयुक्तानुष्ठानं हि कर्म्म ज्ञानेन  
सह तव समुच्चिषीषितं ब्रह्मात्मैकत्वं साक्षादनुभवतो न  
योदना सम्भवति कामाभावात्त्वामिने हि सर्वायोदनाः ।  
अकामतः क्रियाः काश्चिद्दृश्यन्ते न हि कस्यचित् । यद्यजि कुर्वते



## उ० अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव

भा० पुनरन्येन मन्त्रेण मार्गं याचते । हे अग्ने नय गमय सुपथा  
 शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृ-  
 त्त्यर्थं । निर्व्विषोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतस्रक्षणेनातो  
 याचे त्वां पुनः पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय ।  
 राये धनाय कर्मफलभोगाद्येत्यर्थः । अस्मान्यथोक्तधर्माफल-  
 विशिष्टान् विश्वानि सर्व्वानि हे देव वयुनानि कर्माणि प्रज्ञा-  
 नानि वा विद्वान् जानन् । किञ्च युयोधि वियोजय विना-  
 श्रय अस्मदस्मत्तो जुडराणं कुटिलं वचनात्मकमेतः पापं ।  
 ततो वयं विशुद्धाः सन्त इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः ।  
 किन्तु वयमिदानीं ते न शक्नुमपरिचर्यां कर्त्तुं भूयिष्ठां  
 बद्धतरां । ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम तव  
 नमस्कारेण परिचरेम इत्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा  
 विद्ययाऽमृतमश्नुते । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृत-  
 मश्नुत इति श्रुत्वा केचित्संग्रथं कुर्व्वन्ति अतस्तन्निर्द्धारणार्थं  
 सङ्क्षेपतो विचारणां करिष्यामः । तत्र तावत् किं-  
 निमित्तः संग्रथ इत्युच्यते । विद्याशब्देन मुख्या परमात्म-  
 विद्यैव कस्मान्न गृह्यतेऽमृतत्वञ्च । ननूक्तायाः परमात्म-  
 विद्यायाः कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्तिः । सत्यं ।

आ० अन्तुस्तत्त्वामस्य चेष्टितमिति स्मरन्नात् । विद्वच्छरीरस्थितिस्त्व-  
 विद्याशेषाश्रया । कर्मशेषनिमित्तं तु विदुषो भिक्षाटनादि न  
 कर्मचोदनाभावात्किन्तु यावत्प्राणशरीरसंयोगभावितकर्मा-

## उ० वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जहुराणमेना

भा० विरोधाऽस्तु नावगम्यते विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाण-  
कत्वात् । यथाऽविद्यानुष्ठानं विद्योपासनञ्च शास्त्रप्रमाणकं  
तथा तद्विरोधाऽतद्विरोधावपि । यथा च न हिंसात्मर्वा-  
भूतानि इति शास्त्रावगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्यतेऽध्वरे-  
ऽपि हिंसा स्यादिति । एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात् ।  
विद्याकर्माणोश्च समुच्चये न दूरमेते विपरीते विषूची  
अविद्या या च विद्येति श्रुतेः । विद्याञ्चाविद्याञ्चेति वचना-  
दविरोध इति चेन्न । हेतुस्वरूपफलविरोधात् । विद्यावि-  
द्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासम्भवादविरोध एवेति चेन्न ।  
सहसम्भवानुपपत्तेः । क्रमेण स्यातां विद्याविद्ये इति  
चेन्न । विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः  
प्रकाशश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्ने-  
वाश्रये शीतोऽग्निरप्रकाशो वेत्यविद्याया उत्पत्तिर्नापि  
संशयोऽज्ञानं वा । यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाऽभू-  
द्विजानतस्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपपश्यत इति  
शोकमोहाद्यसम्भवश्रुतेः । अविद्यासम्भवात्तदुपादानस्य  
कर्माणोऽप्यनुपपत्तिमवोचाम । अमृतमश्रुत इत्यापेक्षिकम-  
मृतं विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे हिरण्मयेत्यादिना

भा० भासं तच्च विद्वान् स्वगतं मन्यते कर्माध्यासीपादानाविद्याया  
सम्भवान्नैव किञ्चित्करोमीति प्रत्ययाच्चेति भावः । यदुक्तममृत-  
शब्देन मुख्यमेवामृतत्वं किं न गृह्यते । विद्याशब्देन च परमात्म-

उ० भूयिष्ठान्ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥ इति वाज-  
सनेयसंहितोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

भा० द्वारमार्गयाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्माद्यथाऽस्माभिर्यास्यात-  
एव मन्त्राणामर्थ इत्युपरन्वते ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्द-  
भगवत्पूज्यपादशिश्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीश-  
ङ्करभगवतः कृतौ वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णं ॥\*॥  
॥ ॐ तत्सत् ॥

आ० विद्येति तत्राह । अमृतमिति ॥ मुख्यामृतत्वग्रहणे हिरण्ययादि-  
मन्त्रेण द्वारमार्गयाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्य न प्राणा उत्कामन्त्रत्र  
ब्रह्म समन्वते इत्यादिश्रुतेः । ततो मुख्यार्थबाधादौर्णार्थग्रहणं  
युक्तमित्यर्थः । यस्मादर्धान्तरं न सङ्गच्छते तस्मादित्युपसंहारः ॥  
॥ १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ॥ ईशाप्रभृतिभाष्यस्य शाङ्क-  
रस्य परात्मनः । मन्दोपकृतिसिद्धार्थं प्रणीतं टिप्पणं स्फुटं ।  
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानन्दभगवत्पूज्यपाद-  
शिश्यभगवदानन्दज्ञानकृता वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यटीका-  
समाप्ता ॥ ॐ तत्सत् ॥

## ॐ तत्सत् ॥

### सामवेदीयतलवकारोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ परमात्मने नमः । केनेषितमित्याद्योपनिषत्पर-  
ब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः ॥ प्रागेतस्मा-  
त्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि समस्तकर्माश्रयभूतस्य च  
प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च । अन-  
न्तरञ्च गायत्रिसामविषयदर्शनं वंशान्तमुक्तं कार्यं सर्व-  
मेतद्यथोक्तं कर्म च ज्ञानञ्च सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य  
मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धयर्थं भवति । सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य  
केवलानि श्रौतानि स्मार्त्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्ग-  
प्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविक्या

षा० ॐ परमात्मने नमः ॥ ॐ ॥ यच्छ्रोत्रादेरधिष्ठानश्चक्षुर्वागाद्य-  
गोचरं । स्वतोऽध्यक्षं परं ब्रह्म नित्यमुक्तं भवामि तत् ॥ १ ॥

केनेषितमित्यादिकां तलवकारशाखोपनिषदं व्याचिख्या-  
सुर्भगवान् भाष्यकारोऽहंप्रत्ययगोचरस्यात्मनः संसारित्वादसं-  
सारिब्रह्मभावस्योपनिषत्प्रतिपाद्यस्यासम्भवात्त्रिविषयत्वादव्याख्ये-  
यत्वमित्याशङ्क्याहकारसाक्षिणः संसारित्वाद्वाहकप्रमाणाविषय-  
त्वाद्ब्रह्मत्वप्रतिपादने विरोधासम्भवात्त्रिविषयत्वाद्वाख्येयत्वं प्रति-  
जानीते । केनेषितमित्याद्येति ॥ कर्त्तुं नवमस्याध्यायस्याष्टाध्याय्या  
सह नियतपूर्वोत्तरभावानुपपत्तिष्यः सम्बन्ध इत्याशङ्क्य हेतु-  
हेतुमद्भावलक्षणसम्बन्धं दर्शयितुं वृत्तमनुवदति । प्रागेतस्मादित्या-  
दिना ॥ कर्माङ्गसाम पाश्चभक्तिकां साप्तभक्तिकञ्च तद्विषयाण्युपा-

भा० लघ्नास्तीयथा प्रवृत्त्या पद्मादिस्त्रावरान्ता अधोगतिः  
 स्यात् । तथैतयोः पथोर्न कतरे च न तानीमानि सुद्राण्यस-  
 हदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्य म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं-  
 स्थानमिति श्रुतेः । प्रजा ह तिस्रोऽत्यायमीयुरिति मन्त्र-  
 वर्षादिशुद्धसत्त्वस्य तु निष्कामस्यैव वाद्यादित्यात्साध्य-  
 साधनसम्बन्धादिह हतात्पुर्व्वहतादा संस्कारविशेषोद्भवा-  
 द्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा प्रवर्त्तते तदेतद्वस्तु  
 प्रअप्रतिवचनसञ्चयया श्रुत्या प्रदर्श्यते केनेषितमित्याद्यया ।  
 काठके चोक्तं । पराञ्चि खानि व्यहणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्-  
 पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मनि मैत्रदा-  
 वृतचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादि परीक्ष्य लोकान् कर्मचि-  
 तान् ब्रह्मणो निर्व्वेदमापन्नास्त्रास्त्वहतः हतेन तद्विज्ञानार्थं  
 स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमि-

भा० सनर्त्तन पृथिव्यादिदृष्ट्योक्तानि । प्राणदृष्ट्या गायत्रसामोपासनञ्च ।  
 श्रियथाचार्यसन्तानाविच्छेदो वंशस्तदवसानेन यज्ञेन कार्यरूप-  
 मेव वस्तुक्तश्चेत्तर्हि प्राणाद्युपासनसहितस्य कर्मणः संसारफलत्वात्  
 ब्रह्मज्ञानानुपयोगात्कथं हेतुहेतुमद्भावः सम्बन्धो विधित्सित इत्या-  
 शङ्क्य नित्यकर्मणः तावज्ज्ञानोपयोगित्वं कथयति । सर्व्वमेत-  
 दिति । काम्यानां प्रतिविज्ञानाच्च फलं तद्दोषदर्शनेन वैराग्यार्थं  
 कथयति । सकामस्य त्विति । एतयोः पथोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये  
 केनापि मार्गेण येन प्रवृत्तास्ते प्रतिविज्ञानुष्ठायिन इत्यर्थः ।  
 जायस्य म्रियस्यति पुनःपुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः । तिस्रः प्रजाः  
 खेदजाखेदोद्भिन्नजन्तवः । पित्रयानदेवयानसत्त्वबभार्गगमन-  
 इयमतीत्य कष्टमेव प्रतिमीयुः प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कर्मफलमुक्त्वा  
 ततो विरक्तस्य विशुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति दर्शयन्  
 हेतुहेतुमद्भावमाह । विशुद्धसत्त्वस्य त्विति । साध्यसाधनसम्बन्धा-

भा० त्यादि । आथर्वणे च ॥ एवं हि विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयं  
 विज्ञानं श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुञ्च सामर्थ्यमुपपद्यते नान्यथा ।  
 एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्मसारवीजमज्ञानं काम-  
 कर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्त्तते । तत्र को मोहः कः  
 शोक एकत्वमनुपश्यत इति मन्त्रवर्णात् । तरति शोकमा-  
 त्मविद्भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । चीयन्ते चास्य  
 कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसहि-  
 तादपि ज्ञानादेतत्सिध्यतीति चेन्न । वाजसनेयके तस्या-  
 न्यकारणत्ववचनाज्जाया मे स्यादिति प्रस्तुत्य पुत्रेणायं  
 लोको जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया  
 देवलोक इत्यात्मनोऽन्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तं ।  
 वाजसनेयके तत्रैव च पारिव्राज्यविधाने हेतुरुक्तः । किं  
 प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा नायं लोक इति

आ० द्विरक्तस्येति सम्बन्धः ॥ तत्र निमित्तस्यादृष्टस्यानियतत्वमाह ।  
 इह ह्यतादिति ॥ कर्मफलाद्विरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासा भवती-  
 त्यत्र संवादमाह । काठके चेति । आदृतचक्षुरिति साध्यसा-  
 धनभावादुपरतकरणग्रामश्चक्षुर्यं ह्यस्योपलक्ष्यार्थत्वात् ॥ अन्व-  
 यत्यतिरेकसिद्धत्वमाह । एवं हीति ॥ नान्यथेत्यविरक्तस्य वहि-  
 र्विषयाक्षिप्तघेतस आत्मजिज्ञासैवानुपपन्ना कथञ्चिज्जातापि न  
 फलावसाना स्यात् श्रुद्रयागादिवदित्यर्थः । यद्यप्येवमुपनिषदः  
 कर्मकाण्डसम्बन्धोऽस्ति तथाप्युपनिषज्जन्यज्ञानस्य निष्प्रयोजन-  
 त्वान्नोपनिषदो व्याख्यारम्भः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । एतस्माच्चेति ॥  
 समुच्चयवादिनोऽभिप्रायं शङ्कते । कर्मसहितादपीति ॥ एका-  
 ध्ययनविधिपरिगृहीतत्वात्कर्मज्ञानकाण्डयोरेकं फलं वाच्यं ततः  
 कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानात्सनिदानसंसारनिवृत्तिलक्ष्यत्वं फलं सिद्ध-  
 तीति न कर्मसु विरक्तस्योपनिषदारम्भ इत्यर्थः ॥ अध्ययन-

भा० तत्रायं हेत्वर्थः । प्रज्ञाकर्मात्संयुक्तविद्याभिर्मनुष्यपितृ-  
 देवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रतिपत्तये कारणैः किं  
 करिष्यामो न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं साधनसाध-  
 मिष्टं येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽभयो न  
 वर्द्धन्ते कर्माणा नो कनीयान् नित्यश्च लोक इष्टः । स  
 च नित्यत्वान्नाविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पा-  
 द्यस्तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वेषणसंज्ञास एव  
 कर्तव्य इति । कर्मासहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्म-  
 विज्ञानस्य । न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्माणा  
 प्रत्यक्षमितसर्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सह-  
 भावित्वमुपपद्यते । वस्तुप्राधान्ये सत्यपुरुषतन्त्रत्वाद्ब्रह्मवि-  
 ज्ञानस्य । तस्माद्दृष्टादृष्टेभ्यो वाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य  
 प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेषितमित्यादिश्रुत्या

ष्या० विधिपरिग्रहमात्रेण कर्मकाण्डस्य न मोक्षफलत्वं कल्पयितुं  
 शक्यं फलान्तरावगमविरोधादित्याह । वाजसनेयक इति ॥  
 किञ्च यदि श्रुतेः कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानं विधित्सितं स्यात्तदा पारि-  
 ब्राज्यं नोपदिश्येत ॥ श्रुत्या हेत्वभिधानेन ततो न समुच्चयः श्रुत्यर्थ  
 इत्याह । तत्रैव चेति ॥ प्रज्ञाशब्दस्योपलक्ष्यार्थत्वमादाय हेत्व-  
 र्थमाह । तत्रायमिति ॥ किं करिष्यामो न किमप्यात्मकामत्वादे-  
 वेति शेषः ॥ तत्फलं भुक्त्वा क्रमेण मोक्षसम्भवात्किमिति प्रजादि-  
 ध्वनादर इत्याशङ्काह । न चेति ॥ इष्टोऽप्ययमात्मलोकः कर्मणा  
 विना न लभ्यते फलत्वान्मोक्षस्यान्यथास्वभावमुक्तत्वे बन्धमो-  
 क्षावस्थयोरविशेषापातादित्याशङ्काह । स चेति ॥ कर्ममोक्षे  
 कार्यस्योत्पाद्यादेरसम्भवात्सम्यग्ज्ञानादविद्यानिवृत्त्या फलप्रसि-  
 द्युपपत्तेर्न कर्मकार्यो मोक्ष इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्यानुभाववसा-  
 नासिद्धये परोक्षनिश्चयपूर्वकः संज्ञासः कर्तव्यः । सिद्धे चानु-

## ॐ तत्सत् ॥

सामवेदीयतल्लवकारोपनिषत् ॥

उ० ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः

भा० प्रदर्शते ॥ शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथनन्तु सूक्ष्म-  
 वस्तुविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणं भवति । केवलतर्का-  
 गम्यत्वञ्च दर्शितं भवति । नैषा तर्केण मतिरापनीयेति ।  
 श्रुतेषु आचार्यवान्पुरुषो वेद आचार्याद्धैव विद्या विदिता  
 साधिष्ठं प्रापदिति । तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्यादिश्रुति-  
 स्मृतिनियमाश्च । कस्मिद्गुरं ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्य-  
 गात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवमचल-  
 मिच्छन्प्रच्छेति कल्पते । केनेषितमित्यादि ॥ केनेषित-  
 मिति केन कर्त्ता ईषितमिष्टमभिप्रेतं सम्मनः पतति  
 स्वविषयं प्रति गच्छति इति सम्बध्यते । ईषेराभीक्ष्णार्थस्य  
 गत्यर्थस्य चेहासम्भवादिच्छार्थस्यैवैतद्रूपमिति गम्यते । ईषि-  
 तमितीट्प्रयोगस्तु छान्दसस्तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थं  
 प्रेषितमित्येतत् । तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयित्प्रेषण-

षा० भावावसाने ब्रह्मात्मज्ञाने स्वभावाप्राप्तः सन्न्यास इति द्रष्टव्यः ।  
 इतश्च न कर्मब्रह्मात्मतानिश्चयसमुच्चयः शास्त्रार्थ इत्याह । कर्म-  
 सहभावित्वेति ॥ ननु कर्मवद्ब्रह्मज्ञानस्य विधितोऽनुष्ठेयत्वादि-  
 धेश्च विनियोज्यादिभेदापेक्षितत्वात्कथं सर्वभेददर्शनं प्रत्यस्त-  
 मुच्यते ॥ ब्रह्मज्ञाने सतीत्याशङ्क्याह । वस्तुप्राधान्ये सतीति ॥  
 विधिजन्यं प्रयत्नं भाष्यो हि विधिविषय उच्यते ज्ञानं न तथेति  
 तद्विधेरसिद्धिरित्यर्थः । यस्मात्प्रत्यगात्मनो ब्रह्मतानिश्चयस्य



उ० प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचभिमां वदन्ति  
वसुः श्रात्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

भा० विशेषविषयाकाङ्क्षा स्यात् । केन प्रेषयित्विशेषेण । कीदृशं  
वा प्रेषणमिति । ईषितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं  
निवर्तते । कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्द्धार-  
णाद्यद्येषोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्केनेषितमित्येतावतैव सिद्ध-  
त्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यं । अपि च शब्दाधिक्यादर्था-  
धिक्यं युक्तमितीच्छया कर्मणा वाचा वा केन प्रेषि-  
तमित्यर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः । न प्रश्नसामर्थ्याद्देहा-  
दिसङ्घातादनित्यात्कर्मकार्याद्विरक्तोऽतोऽन्यत्कत्तं नित्यं  
वस्तु बुभुक्षमानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते । इतर-  
येच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसङ्घातस्य प्रेरयित्वत्वं प्रसिद्ध-  
मिति प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थेन  
प्रदर्शित एव न संशयवतोऽयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थ-

आ० परोक्षस्यापरोक्षस्य वा कर्मणा समुच्चयो न प्रामाणिकत्वात्सा-  
दित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्रश्नप्रतिवचनरूपेण प्रतिपाद-  
नस्य तात्पर्यमाह । शिष्याचार्येति ॥ आपनीया प्रापणीया  
हन्तव्या वा न भवतीत्यर्थः । साधिलं शोभनतमं फलं प्राप-  
यतीत्यर्थः ॥ ईष आभीक्ष्ण्ये गतौ वेति धात्वन्तरसम्भवे कथमिच्छा-  
र्यस्यैव व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । ईषेरिति ॥ आभीक्ष्ण्यं पौनः-  
पुन्यं तद्विषयताया गतिविषयताया वा मनसोऽभिप्रेतत्वान्मनः-  
प्रवर्तकविशेषस्यैव बुभुक्षितत्वादित्यर्थः । इट्प्रयोगे सति  
मतिगुणेन भवितव्यं । तदा एषितव्यमिति स्यात्तदभावाच्छान्द-  
सत्वाभिधानं न तु धातोरनिट्त्वादनुबन्धस्य विकल्पविधानाद-

भा० विशेष उपपद्यते। किं यथा प्रसिद्धमेव कार्यकारणसङ्घातस्य प्रेषयित्वा किं वा सङ्घातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेणैव मनश्चादिप्रेषयित्वात्मित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं पतति। प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते। न तु स्वतन्त्रं मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धं। तत्र कथं प्रश्न उपपद्यत इत्युच्यते। यदि स्वतन्त्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषये स्यात्तर्हि सर्वस्थानिष्टचिन्तनं न स्यादनर्थं च जानन् सङ्कल्पयति। अत्युदुःखे च कार्ये वार्यमाणमपि प्रवर्त्तत एव मनस्तस्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादिप्रश्नः। केन प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन् प्रैति गच्छति स्वव्यापारं प्रति प्रतस्थे इति प्राणविशेषणं स्यात्तत्पूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रियवृत्तीनां। केनेषितां वाचमिमां शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकाः। तथा चक्षुश्चोत्रञ्च स्त्रे स्त्रे विषये क उ देवो द्योतनवान् युनक्ति युक्ते प्रेरयति ॥ १ ॥

आ० न्वेषितमन्विष्टं वेति वैकल्पिकप्रयोगादर्शनादिति ईषितमिति पदद्वयस्यार्थवत्त्वमाह। तत्र प्रेषितमित्यादिना ॥ इच्छामात्रेणेति ॥ प्रपतनमन्तरेण सन्निधिमात्रेणेति व्याख्यातं नेदं व्याख्यानमपि शोभते। अपर्यायशब्दभेदस्यार्थभेदस्यभिचारादित्याह। अपि चेति ॥ त्वदुक्तोऽयमर्थविशेषो न घटते सङ्घातस्यैवेच्छादिभिः प्रवर्त्तकत्वसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याह। न प्रश्नेति ॥ मनसः स्वातन्त्र्यात्स्वव्यतिरिक्तप्रवर्त्तकसम्भावनाभावात्प्रश्नो न घटत इत्याक्षिप्य समाधत्ते। ननु स्वतन्त्रमित्यादिना ॥ अत्युदुःखे चेति ॥ १ ॥

उ० श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स

भा० एवं पृष्टवते योग्यायाह गुरुः शृणु त्वं यत्पृच्छसि ।  
मनआदिकरणजातस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता  
कथं वा प्रेरयतीति । ओचस्य ओत्रं शृणोत्यनेनेति ओत्रं  
शब्दस्य अरणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं ओचमिन्द्रियं  
तस्य ओत्रं स यस्त्वया पृष्टस्यक्षुः ओत्रं क उ देवो  
युनक्तीति । असावेवंविशिष्टः ओत्रादीनि नियुक्त इति  
वक्तव्ये न त्वेतदनुरूपं प्रतिवचनं ओचस्य ओचमिति । नैष  
दोषः । तस्यान्यथाविशेषानवगमात् । यदि हि ओत्रादि-  
व्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारेण विशिष्टः ओत्रादिनियो-  
क्ताऽवगम्येत दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदिदमनुरूपं प्रतिवचनं  
स्यात् । न त्विह ओत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो  
स्ववित्रादिवदधिगम्यते । ओत्रादीनामेव तु संहतानां  
व्यापारेणालोचनसंख्याध्ववसायसंज्ञणेन फलावसान-  
सिद्धेनावगम्यते । अस्ति हि ओत्रादिभिरसंहतो यत्प्र-  
योजनप्रयुक्तः ओत्रादिकलापो गृहादिवदिति संहतानां  
परार्थत्वादवगम्यते ओत्रादीनां प्रयोक्ता । तस्मादननु-

भा० अद्यतनीनदुःखे द्यूतादिकार्ये प्रतिवचनस्य प्रज्ञानरूपत्व-  
माशङ्क्य समाधत्ते । असावेवंविशिष्ट इत्यादिना । ओत्रादयः  
स्वविशेषश्रेयाः संहतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानेन ओत्रादिश्रेयो  
तावदवगम्यते सोऽपि संहतः स्यात् तर्हि गृहादिवदचेतनः स्यात् ।  
ततस्तस्याप्यन्यः श्रेयो कल्पस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गपरिहारा-  
यासंसंहतश्चेतनो गम्यते । अतः सर्वसाक्षिणं कक्षयितुं युक्तमेव

उ० उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रत्या  
स्माल्लोकाद्मृता भवन्ति ॥ २ ॥

भा० रूपमेवेदं प्रतिवचनं ओचस्य ओचमित्यादिकं । पुनरत्र  
पदार्थः ओचस्य ओचमित्यादेः । न ह्यत्र ओचस्य  
ओचान्तरेणार्थः । यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण । नैष  
दोषोऽयमत्र पदार्थः । ओचं तावत्स्वविषयव्यञ्जनसमर्थं  
दृष्टं । तच्च स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं ओचस्य चैतन्ये ह्यात्म-  
ज्योतिषि नित्ये संहते सर्वान्तरे षति भवति नासतीत्यतः  
ओचस्य ओचमित्याद्युपपद्यते । तथा च श्रुत्यन्तराण्यात्मनै-  
वायं ज्योतिषस्ते तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । येन सूर्य्य  
स्वपति तेजसेद्भू इत्यादीनि । यदादित्यगतं तेजो जगद्भा-  
सयतेऽखिलं । चेत्तं चेत्तौ तथा ह्यत्तं प्रकाशयति भारते-  
त्यादिगीतासु । काठके च । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना-  
नामिति । ओचाद्येव सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं  
तदिह निवर्त्यते । अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तर-  
तमं कूटस्थमजरममृतमभयमजं ओचादेरपि ओचादि  
तत्त्वामर्थमिति प्रतिवचनं । शब्दार्थस्योपपद्यत एव । तथा  
मनसोऽन्तःकरणस्य मनो न ह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्य-

भा० प्रतिवचनमित्यर्थः । फलावसानं फलनिष्पत्तिजिह्वं । यस्मिन्नव-  
गत्या हि करस्य व्यापारो जिह्वस्ते नित्यावगतिव्यञ्जकत्वाद्वा  
फलावसानजिह्वव्यापारस्तेन तच्छेषी लक्ष्यत इत्यर्थः । प्रतिव-  
चनस्य सङ्घेयतत्कृत्यर्थमाह । ओचाद्येव सर्वस्येति ॥ यस्मा-

भा० ज्योतिषा दीपितं खविषयसङ्ख्याध्वसायादिसमर्थं स्यात् ।  
 तस्मान्मनसोऽपि मन इति । इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य नि-  
 र्देशो मनस इति यद्वाचो ह वाचं यच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रा-  
 दिभिः सर्वैः सम्बध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रं । यस्मान्मनसो  
 मन इत्येवं वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमालेन विपरि-  
 णस्यते । प्राणस्य प्राण इति दर्शनाद्वाचो ह वाचमित्येतद-  
 नुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति । कस्माद्धितीयैव न क्रियते ।  
 न । बहूनामनुरोधस्य युक्त्वादाचमित्यस्य वागित्येता-  
 वदक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति ॥ शब्दद्वयानुरोधेनैवं हि  
 बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात्पृष्ठञ्च वस्तु प्रथमयैव  
 निर्देष्टुं युक्तं । स यस्तथा पृष्ठः प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशे-  
 षस्य प्राणस्वत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यं । न ह्यात्मना  
 नधिष्ठितस्य प्राणनमुपपद्यते । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्  
 यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । ऊर्द्धं प्राणमुन्नमयत्यपानं  
 प्रत्यगस्तीत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते येन प्राणः  
 प्रणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति । श्रोत्रादीश्रियप्रसावे  
 घ्राणप्राणस्य न तु युक्तं ग्रहणं । सत्यमेवं प्राणग्रहणेनैव तु

आ० दक्षि श्रोत्रस्य श्रोत्रं तस्माच्छ्रोत्रादावात्मबुद्धिः सन्त्यक्तयेति शेषः ॥  
 प्राणचेष्टा चेतनाधिष्ठानाधिष्ठानपूर्विका चेतनप्रवृत्तित्वाद्गथादि-  
 प्रवृत्तिवदित्यभिप्रेत्याह । न ह्यात्मनाधिष्ठितस्येति ॥ आत्मेतिपदा-  
 ध्याहारे कारणमाह । प्रष्टुः पृष्ठस्येति ॥ सामर्थ्यादिति ॥ श्रो-  
 त्राद्यात्मभावत्यागमन्तरेणान्यतत्वासम्भवाज्ज्ञानबलाच्छ्रोत्राद्यात्म-  
 भावं त्यक्त्वाऽन्यता भवन्तीति सम्बन्धः ॥ एतत्स्फुटयति । श्रोत्रादौ  
 हीत्यादिना ॥ मत्सेति विदेहमुक्तिर्विबक्षिता प्रारब्धभोगक्षये

भा० घ्राणस्य यदृषे कृते एव मन्यते श्रुतिः । सर्वस्यैव करणक-  
 लापस्य यदर्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेति प्रकरणार्थो विव-  
 चितः । तथा चक्षुषश्चक्षुरूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्रहण-  
 सामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव अतश्चक्षुषश्चक्षुः प्रष्टुः  
 पृष्ट्यर्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वाच्चेत्त्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म  
 ज्ञालेत्यध्याह्रियते । अमृता भवन्तीति फलश्रुतेश्च । ज्ञाना-  
 दाऽमृतत्वं प्रार्थते । ज्ञात्वाऽतिमुच्यत इति सामर्थ्यात् । ओत्रा-  
 दिकरणकलापमुक्तित्वात् ओत्रादौ ज्ञात्मात्मभावं कृत्वा तदु-  
 पाधिः संस्तदात्मना जायते म्रियते संसरति च । अतः  
 ओत्रादेः ओत्रादिलक्षणं ब्रह्मात्मेति विदित्वाऽतिमुच्य  
 ओत्राद्यात्मभावं परित्यज्य ये ओत्राद्यात्मभावं परित्य-  
 जन्ति ते धीरा धीमन्तः । न हि विमिश्रिष्टधीमत्त्वमन्तरेण  
 ओत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुं । प्रेत्य व्यावृत्त्यास्मा-  
 ल्लोकात्पुत्रमित्रकुलबन्धुषु ममाहंभावसंयवहारलक्षणात्  
 त्यक्तसर्व्वेषणा भूलेत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति ।  
 न कर्माणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः  
 पराञ्चि खानि व्यदृणत् । श्रावृतचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ।  
 यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते । अत्र ब्रह्म समश्रुते इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

भा० शरीरान्तरोत्पादे कारणाभावादवशम्भाविनी विदुषोऽविदुषश्च  
 मुक्तिरित्यर्थः ॥ सर्वाद्यध्यासाधिष्ठानरज्जुवच्छेत्त्राद्यध्यासाधिष्ठा-  
 नचैतन्यं ओत्रस्य ओत्रमित्यादिना कश्चितं तर्हि रज्जुवदधिष्ठान-  
 तादिवयत्वप्रसङ्ग इति शङ्कां निवर्त्तयति । यस्माच्छेत्त्रादेरपी-  
 त्यादिना ॥ अथस्तस्य ज्ञाधिष्ठानमेव स्वरूपमाद्यन्तमध्येषु तदव्य-

उ० न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न  
विद्यो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव

भा० अथ वातिमुचेत्यनेनैषणात्यागस्य सिद्धत्वाद्सामोकात्प्रे-  
त्यासाम्च्छरीरात्प्रेत्य मृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म अतो न तत्र  
तस्मिन् ब्रह्मणि चक्षुर्गच्छति । स्वात्मनि गमनासम्भवात् ।  
तथा न वाग्गच्छति । वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभि-  
धेयं प्रकाशयति यदा तदाभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीत्यु-  
च्यते । तस्य च शब्दस्य तन्निवर्त्तकस्य च करणस्यात्मा ब्रह्मा  
ऽतो न वाग्गच्छति । यथाग्निर्दाहकः प्रकाशस्यापि सन्  
न ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति च तदन्नो मनो मनसा-  
न्यस्य सङ्कल्पयित् अथवसायित् च सन्नात्मानं सङ्कल्पय-  
त्यथवस्यति च । तस्यापि ब्रह्मात्मेतीन्द्रियमनोभ्यां हि  
वस्तुनो विज्ञानं तद्गोचरत्वान्न विद्वस्तद्ब्रह्मेदृशमित्यतो न  
विजानीमो यथा येन प्रकारेणैतद्ब्रह्मानुशिष्यादुपदिशे-

भा० भिचारात्स्वरूपविषयता च न पदार्थधर्मस्ततोऽप्रयोजकोऽयं  
हेतुरित्यर्थः ॥ २ ॥

अविषयत्वात्तर्हि शास्त्राचार्योपदेशत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य  
माख्येव वास्तवमित्याह । इन्द्रियमनोभ्यां हीति ॥ ब्राह्मणोऽयमि-  
त्यादि जातितः । छण्डोऽयमित्यादि गुणतः । पाचकोऽयमित्यादि  
क्रियातः । राजपुरुष इत्यादि सम्बन्धविशेषणत उपदिश्यते । ब्रह्म तु  
न जात्यादिमत् केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः । अन्तेनागमस्य भेदेन  
प्रतिपन्नत्वात्तद्दृष्टाचार्यस्याप्यविद्याकेशोच्छेददृष्ट्या व्यावहारिक  
उपदेश उपपद्यते आगमतत्त्वस्यैवात्मा ब्रह्मरूपेण लक्षयितुं योग्य-

उ० तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम  
पूर्वेषां ये नस्तद्वाचवक्षिरे ॥ ३ ॥

भा० ऋष्याचेत्यभिप्रायः । यद्धि करणगोचरन्तदन्यस्मै उप-  
देष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियाविशेषणैः । न तस्मात्त्यादिविशेष-  
णवद्ब्रह्म । तस्माद्विषमं शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययितुमिति ।  
उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयकर्त्तव्यतां दर्शयति न  
विनेत्यादि । अत्यन्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तद-  
पवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः  
प्रत्याययितुं शक्यः । आगमेन तु शक्यत एव प्रत्या-  
ययितुं । तदुपदेशार्थमागममाह । अन्यदेव तद्विदितादथो  
अविदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव तद्यत्प्रकृतं श्रोत्रा-  
दीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयञ्च तेषां तद्विदितादन्यदेव हि  
विदितं नाम यद्विदि क्रिययाऽतिशयेनात्रं तद्विदि क्रिया-  
कर्म्मभूतं कश्चित्किञ्चित् कस्यचिद्विदितं स्यादिति तस्मादिति  
सर्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव तत्तस्मादन्यदित्यर्थः । अवि-  
दितमज्ञातं तर्हीति प्राप्ते आह । अथोऽप्यविदिताद्विदि-  
तविपरीतादव्याकृतादविद्यासन्नान्नाकृतवीजादधीत्युप-

भा० तातिशयत्वादित्यभिप्रेत्याह । अत्यन्तमेवेति ॥ वाक्यस्य पदार्थान्  
व्याख्याय तात्पर्यं दर्शयितुमुपक्रमते । यद्विदितं तदल्पमित्या-  
दिना ॥ यद्वेदितुरन्यत्तद्विदितमविदितञ्चेति द्वयोर्गतिः । ततो  
विदितत्वाविदितत्वनिषेधेन वेदितुः स्वरूपं ब्रह्मेत्यत्र तात्पर्य-  
मागमस्येत्याह । न ह्यन्यस्येति ॥ उक्तवाक्यार्थे जौक्तिकतार्किक-  
मीमांसकप्रतिपत्तिविरोधमाशङ्क्य परिहरति । विदितादन्य-



भा० अर्थे सचक्षया अन्यदित्यर्थः । यद्भि सखादभ्युपरि  
 भवति तत्सखादन्यदिति प्रसिद्धं यद्विदितं तदल्पम-  
 त्यन्तदुःखात्मकञ्चेति हेयं ॥ तस्माद्विदितादन्यद्रुद्धेत्युक्ते  
 त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् । तथाऽविदितादधीत्युक्तेऽनुपादेयत्व-  
 मुक्तं स्यात् । कार्यार्थे हि कारणमन्यदन्तेनोपादीयतेऽतश्च  
 न वेदितुरन्यस्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं न भवतीत्येवं  
 विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेयप्रतिषेधेन स्वा-  
 त्मनोऽन्यत्वाद्ब्रह्मविषया जिज्ञासा त्रिष्वस्य निर्व्वर्त्तिता  
 स्यात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं  
 वस्तुनः सम्भवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येष वाक्यार्थः । अथमात्मा  
 ब्रह्म च आत्माऽप्यहत्पान्ना । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य  
 आत्मा सर्व्वान्तर इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्येवं सर्व्वीत्मनः  
 सर्व्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपाद-  
 कस्य वाक्यस्याचार्य्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह । इति  
 श्रुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैतन्यमाचार्य्योपदेशपरम्परयैवा-  
 धिगन्तव्यं न तर्कतः । प्रवचनमेधावद्भ्रुततया यज्ञा-  
 दिभ्यश्चेत्येवं श्रुश्रुमः श्रुतवन्तो वयं पूर्व्वेषामाचार्य्याणां

भा० त्वप्रपञ्चनाय । अन्यदेव तद्विदितादित्यादिना ॥ अष्टसु स्थाने-  
 ष्विति ॥ अष्टौ स्थानानि वर्सानामुटः कण्ठः शिरस्तथा । जिज्ञामूकं  
 च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तानु वेति एतेव्वाकाशप्रदेशेष्वाश्रितमि-  
 त्तनेनाकाशोपादानत्वं सूचितं । आग्नेयमित्यग्निदेवताकमित्यर्थः ।  
 न क्षेत्रं करं वागुच्यते वर्सान्चोच्यन्त इत्याह । वर्सान्चेति ॥ तदुक्तं  
 बाबतो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादका वर्साः प्रघातसामर्थ्योक्ते  
 तद्यथावबोधका इति । गौरिति पदं गकारौकारविसर्जनीया

भा० वचनं । ये आचार्या नोऽस्माभं तद्ब्रह्म व्याचक्षिरे व्याख्या-  
 तवन्तो विख्युष्टं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः । अन्यदेव तदि-  
 दितादयो अविदितादधीत्यनेन वाक्येनात्मा ब्रह्मेति  
 प्रतिपादिते श्रोतुराब्रह्मा जाता तत्कथन्वात्मा ब्रह्म ।  
 आत्मा हि नामाधिकृतः कर्माणुपासने च संसारी कर्मा-  
 पासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान् स्वर्गं वा प्राप्नु-  
 मिच्छति तत्तस्मादन्यत् । उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रश्च प्राणो  
 वा ब्रह्म भवितुमर्हति न त्वात्मा । लोकप्रत्ययविरोधात् ।  
 यथाऽन्ये तार्किका ईश्वरादन्व आत्मा इत्याचक्षते तथा  
 कर्मिणोऽसुं यजामुं यजेत्यन्या एव देवता उपासते ।  
 तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत् । ततोऽन्य उपासक  
 इति तामेतामाब्रह्मां शिव्यलिङ्गेनोपलक्षिततदाक्यादा  
 मैवं शङ्किष्ठाः । यच्चैतन्यमात्रसत्ताकं वाचा वागिति  
 जिज्ञामूक्षादिव्यष्टसु स्थानेषु विषक्तमज्ञेयं वर्षानामभिव्य-  
 क्षकं करणं वर्षास्वार्थसङ्केतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवं क्रम-  
 प्रसुक्ता इत्येवं तदभिव्यञ्ज्यशब्दः पदं वागित्युच्यते ।

भा० एवं क्रमविशेषावच्छिन्ना इति मीमांसकाद्यनुसारेणोक्तं स्फोट-  
 वादिनोऽनुसारेणैवाह । तदभिव्यञ्ज्य इति । स्फुच्यते व्यथ्यते  
 वक्ष्येति स्फोटः पदादिवुद्धिप्रमाद्यक एकरूपाया बुद्धेरनेक-  
 वर्णावच्छन्नत्वसम्भवादिति भावः । उक्ते वाच्यार्थे श्रुतिसम्भति-  
 माह । अकार इति । अकारप्रधानोऽकारोपलक्षिता स्फोटाख्या  
 विशिष्टः सर्वा वाक् सैवा स्पर्शोऽभिर्भ्यमाना कादयो माव-  
 सानाः स्पर्शाः । यरकवा अन्वस्थाः । श्वसहाः उच्चाहः तैः क्रम-  
 विशेषावच्छिन्नव्यथ्यमाना नानारूपा विवर्त्तन्ते । निवर्त्तन्ते ।

उ० यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

भा० अकारो वै सर्वा वाक् सैवाऽस्य सर्वाऽस्तस्योन्नभिर्ध्वज्यमाना बह्वी गानारूपा भवतीति श्रुतेः । मितममितं स्वरः ॥ ३ ॥

सत्यानृते एव विकारो यस्यास्तथा वाचा पदत्वेन परि-  
 ष्किन्नया करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितमनभ्युक्तं येन  
 ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा  
 प्रकाशते प्रयुज्यत इत्येतत् । यद्वाचो ह वागित्युक्तं वद-  
 न्वाक् यो वाचमन्तरो यमयतीत्यादि च वाजसनेयके । या  
 वाक् पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्तां वेद ब्राह्मण  
 इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तं सा वाग्यथा स्वप्ने भाष्यत  
 इति । सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या वाकैतन्यज्योतिःस्वरूपा ।  
 न हि वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिखोपो विद्यत इति श्रुतेः । तदेवात्म-  
 स्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं दृष्टत्वाद्ब्रह्मेति विद्धि  
 विज्ञानीहि त्वं यैर्वागाद्युपादिभिः । वाचो ह वाक्कचुषश्चुः  
 ओचस्व ओचं मनसो मनः कर्त्ता भोक्ता विज्ञाता

आ० पादावसाननियताक्षरत्वात् । अमितं यजुरादि । अनियताक्षरपा-  
 दावसानत्वात् । स्वरः साम । गीतिप्रधान्यात् । सत्त्वं यथा दृष्टार्थ-  
 वचनं । अष्टतं तद्विपरीतं । करणं वागिन्द्रियं । मुख उपसर्जनं  
 यस्याः सा करणगुणवती पुरुषेषु चेतनेषु या वाक्शक्तिः सा घोषेषु  
 वर्णेषु प्रतिष्ठिता तद्ब्रह्मत्वादित्यर्थः । ३ ॥

तदेवेत्येवकारस्य कृत्यमाह । वैवांग्याद्युपाधिभिरिति । नियमा-  
 र्थमिति पद्ये अनात्मन्यपि ब्रह्मपुञ्जो प्राप्तयामात्मैव ब्रह्मेति बुद्धिं

उ० यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं । तदेव ब्रह्म  
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥ यच्चक्षुषा  
न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति । तदेव ब्रह्म  
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥ यच्छ्रोत्रेण

भा० नियन्ता प्रशासिता विज्ञानमानन्दं ब्रह्मोत्थेवमादयः संख्य-  
वहारा संख्यवहार्ये निर्विशेषे परे सौम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते  
तान् व्युदस्थात्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवब्रह्मार्थः ।  
नेदं ब्रह्म यदिदमित्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपा-  
सते ध्यायन्ति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मोत्थ-  
नात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते । नियमार्थमन्यद्ब्रह्मबुद्धिपरि-  
सङ्ख्यानार्थं वा ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसो-  
रेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्व्वकरणसाधारणं ।  
सर्व्वविषयव्यापकत्वात् । कामः संकल्पो विचिकित्सा अङ्गा-  
धृतिरधृतिर्धीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व्वं मन एवेति श्रुतेः । कामा-  
दिवृत्तिमन्मनस्त्रेण मनसा यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं  
न मनुते न सङ्कल्पयति नातिनिश्चिनोति । मनसोऽवभा-  
सकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्व्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि  
न वर्तन्तेऽन्तःकरणं । अन्तस्त्रेण हि चैतन्यज्योतिषाऽव-

भा० नियन्तृमित्यर्थः । अन्यस्मिन्मुपास्ये वा ब्रह्मबुद्धिस्तन्निवृत्त्यर्थं वायु-  
नरब्रह्मत्वमन्वत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

उ० न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतं । तदेव ब्रह्म त्वं  
विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥ यत्प्राणेन न  
प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं  
विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥ इति प्रथमः  
खण्डः ॥ १ ॥

भा० भाषितस्व मगसो मगनसामर्थ्यं तेन सृष्टिकं मनो  
ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः ।  
तस्मान्नतदेव मगस आत्मानं प्रत्यक्केतयितारं ब्रह्म विद्धि ।  
नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयीक-  
रोत्यन्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षुषि अन्तःकरणवृ-  
त्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तीः पश्यति लोकस्यैतन्यात्मज्योतिषा  
विषयीकरोति व्याप्नोति ॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्दे-  
वताधिष्ठितेनाकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन विषयी-  
करोति लोको येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्यात्म-  
ज्योतिषा विषयीकृतं तदेव पूर्ववत् ॥ यत्प्राणेन प्राणेन  
पार्थिवेन नासिकापुटान्तरावस्थितेनान्तःकरणप्राणवृ-  
त्तिर्भां सहितेन यच्च प्राणिति गन्धवन्न विषयीकरोति  
येन चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः  
प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वं समानं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥  
इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आ० सर्वं सृष्टिमिति न व्याख्यातं । ५ । ६ । ७ । ८ । प्रथमः खण्डः ।

उ० यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं

भा० एवं हेयोपादेयविपरीतस्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः  
 त्रिव्योऽहमेव ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहमिति मा गृहीयादि-  
 त्याश्रयादाहाचार्यः । त्रिव्यबुद्धिविचालनार्थं यदीत्याह ।  
 नन्विष्टैव सु वेदाहमिति निश्चिता प्रतिपत्तिः । सत्यमिष्टा  
 निश्चिता प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यद्धि वेद्यं वस्तु  
 विषयि भवति तत्सुष्ठु वेदितुं ब्रह्मं दाह्यमिव दग्धुम-  
 ग्रेर्दग्धुर्नलग्नैः स्वरूपमेव । सर्वस्य हि वेदितुः स्वात्मा  
 ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां सुनिश्चितोऽर्थः । इह च तदेव  
 प्रतिपादितं प्रप्रप्रतिवचनोक्त्वा श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यथा ।  
 यदाचानभ्युदितमिति विशेषतोऽवधारितं । ब्रह्मवित्स-  
 म्प्रदायनिश्चयसोऽन्यदेव तद्विदितादयो अविदिता-  
 दधीत्युपन्यस्तमुपसंहरिष्यति चाविज्ञातं विजानतां विज्ञा-  
 तमविजानतामिति । तस्माद्युक्तमेव त्रिव्यस्य सुवेदेति  
 बुद्धिस्त्रिराकर्तुं । न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं ब्रह्मोऽग्नि-  
 रिव दग्धुरिव दग्धुमग्नैः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति  
 यस्य वेद्यमन्यस्याद्ब्रह्म नान्यदेतोऽस्ति विज्ञाचित्यन्यो

भा० वेदितुः स्वरूपत्वे ब्रह्मणो माभूद्विषयत्वं । स्वरूपत्वे मानाभा-  
 वात् । अतिरिक्तस्य विषयत्वे किमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । सर्वस्य  
 हीति । यद्विशब्दप्रयोगे किं कारकमित्यत आह । कदाचिदिति ।  
 अस्तिषि शरीरस्य प्रतिष्ठाया दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपदेशाच्छ-  
 रीरमात्मेति प्रतिपन्नः । ह्यावायुभिचारित्वं बुद्धेत्यर्थः । सकृदिति  
 य इकोऽस्तिषि पुरुषो दृश्यते इत्येककारमुक्तं य इव सन्ने मन्त्री-

उ० वेत्य ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषुथ नु

भा० विज्ञाता प्रतिषिध्यते । तस्मात्सुहु वेदाहं ब्रह्मेति प्रति-  
पत्तिर्मिथैव । तस्माद्युक्तमेवाहाचार्यो यदीत्यादि । यदि  
कदाचिन्मन्यसे सु वेदेति सुहु वेदाहं ब्रह्मेति । कदाचिद्य-  
द्यामृतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः समेधाः कश्चिप्रतिपद्यते  
कश्चिन्नेति साब्रह्ममाह यदीत्यादि । दृष्टञ्च य एषोऽक्षिणि  
पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे-  
तद्ब्रह्मेत्युक्ते प्राजापत्यः पण्डितोऽप्यसुरराड्विरोचनः  
स्वभावदोषवन्नादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं ब्रह्मरमा-  
त्मेति प्रतिपन्नः । तथेन्द्रो देवराट् सकृद्विस्त्रिरुक्तञ्चाप्रतिप-  
द्यमानः स्वभावदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव  
ब्रह्म प्रतिपन्नवान् । लोकेऽपि एकस्माद्गुरोःश्रुततां कश्चि-  
द्यथावप्रतिपद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न  
प्रतिपद्यते किमु वक्तव्यमतीन्द्रियमात्मतत्त्वं । अत्र हि  
विप्रतिपन्नाः सदसदादिगस्कारिकाः सर्व्वे । तस्माद्विदितं  
ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विप्रतिपत्तित्वाद्यदि मन्यसे

भा० वमानश्चरवीति द्वितीयेनाहं तद्यचैतत्सुहुः समस्तः सम्पन्न इति  
त्रिरुक्तमप्यात्मानमप्रतिपद्यमानः । इन्द्रो ब्रह्मचर्य्येवाधर्म्मदिदोष-  
क्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये य एव सम्पसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्थाय  
परं व्यतीरूपं सम्पद्येत्तत्र प्रथमपर्यायोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवा-  
नित्यर्थः । अर्भकादि चेति अल्पानि न स्वतो रूपमस्ति ब्रह्मण्य  
इत्युक्तं तदाक्षिपति । ननु येनैवेति । केन तर्हि विशेषेण ब्रह्मणो  
निरूप्यमिवाकाङ्क्षायां चैतन्वरूपेणेत्याह । चैतन्वमिति ॥  
भूतानां समस्तानां वा देहाकारपरिबतानां चैतन्वं धर्म्मो न

उ० श्रीमांस्यमेव ते मन्ये विदितं ॥ ६ ॥ १ ॥ नाहं

भा० इत्यादि सात्रङ्गं वचनं युक्तमेवाचार्यस्य दहरमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्य आगीषे ब्रह्मणो रूपं किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्यभकाणि च येनाह दहरमेवेत्यादि। वाढं। अनेकानि हि नामरूपोपाधिहृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न खतः। खतस्तु अशब्दमस्यर्गमरूपमव्ययं तथाऽरसन्नित्य-मगन्धवच यत्। यदि शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिषि-ध्यन्ते। ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि येन विशेषणेन निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते। चैतन्यं पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विप-रिणतानां वा धर्मो न भवति। तथा ओच्चादीनामन्तः-करणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्म रूप्यते चैतन्येन। तथाचोक्तं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म। विज्ञा-नघन एव। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं श्रुतिषु सत्यमेव तथापि तदन्तःकरणदेहेन्द्रियो-पाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वा-

भा० भवतीति बहिरनुपपन्नमाप्तद्वर्त्मले रूपादिवत्साधकत्वाभाव-प्रसङ्गात्। तथा ओच्चादीनामपि भौतिकत्वाविशेषाच्चैतन्यधर्मो न भवतीति पारिशेष्यात्सतन्मचैतन्यं ब्रह्मणो रूपं ॥ तत्र श्रुतिस-म्मतमाह। तथाचोक्तमिति। सत्यमेव चैतन्यं पारमार्थिकं ब्रह्मरूपं श्रुतितात्पर्यमस्य तथापि यदुक्तं ब्रह्मणो रूपं कथं ना-स्तीति तदुपाधिद्वारेणैव ब्रह्मणः शब्देन निरूपणं निर्देशनं न खत इत्यभिप्रेत्यान्तःकरणव्यभिक्तिसुपलभ्य हि यदुपाध्यव्यक्ति-निमित्तं चैतन्यं तद्ब्रह्मेति निर्दिश्यत इत्यर्थः ॥ ननुपाधिरुपहित-



उ० मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो नस्त-

भा० देहादिदृष्टिसङ्कोचच्छेदादिषु नाग्नेषु च न स्वतः । स्वत-  
स्वविज्ञातं जानतां विज्ञातमविजानतामिति स्थितं भवि-  
ष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेषु सम्बन्धः । न  
केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं लक्षणं  
वेत्य यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं  
देवेषु वेत्य त्वं तदपि नूनं दृश्यमेव वेत्य इति मन्येऽहं ।  
यदध्यात्मं तदपि उपोपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्दृश्यत्वाच्च निव-  
र्त्तते । यत्तु विध्वंससर्म्भोपाधिविशेषं ब्रह्ममनन्तमेक-  
मद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः ।  
यत एवमथ नु तस्मान्मन्येऽद्यापि मीमांसुं विचार्यमेव ते  
तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्तः त्रिष्य एकान्त उपविष्टः स ग्-  
द्योक्तमाचार्येणागममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्द्धार्य खानु-  
भवं कृत्वाऽऽचार्यसकाशमुपगम्योवाच । मन्येऽहमयेदानीं  
विदितं ब्रह्मेति । कथमिति । शृणु । नाहं मन्ये सु वेदेति  
नैवाहं मन्ये सु वेदेति ज्ञानविषयं ब्रह्मेति । नैव तर्हि विदितं  
त्वया ब्रह्मेत्युक्तं आह । नो न वेदेति वेद च । वेद चेति च

प्या० सम्बन्धो भवति चैतन्यस्य त्वसङ्गस्य कथं देहादिदोषाधिरित्वाद्ब्र-  
ह्माह । तदनुकारीत्यादिना । यथा जज्ञे कथ्यमाने सविता  
कथ्यत इव भिद्यमाने भिद्यत इवेतिमिथ्यात्वधर्मभागित्वात्स्वि-  
तुर्जन्मसाधिरित्युच्यते न तु सम्बन्धाद्दूरसङ्गोः संयोगाद्ययोगात्तद्-  
देहादेर्दृष्टिसङ्कोचच्छेदादिषु देहादिषु नाग्नेषु चैतन्यस्य मिथ्या-  
देहधर्मभागित्वाद्देहादेरुपाधित्वमभिधीयत इत्यर्थः । ननु न

उ० द्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥  
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः १

भा० शब्दान्न वेद त्वं । ननु विप्रतिषिद्धं नाहं मन्ये सु वेदेति नो न वेदेति वेद चेति । यदि न मन्यसे सु वेदेति कथं मन्यसे वेद चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति कथं न मन्यसे सुवेदेति । एकं वस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव वस्तु न सु विज्ञायत इति विप्रतिषिद्धं संशयविपर्ययौ वर्जयित्वा । न च ब्रह्म संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यं । संशयविपर्ययौ हि सर्वत्रानर्थकरत्वेनैव प्रसिद्धौ । एवमाचार्य्येण विद्या-ल्लमानोऽपि शिष्यो न विषयात् । अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्याचार्य्याक्रामसम्प्रदायबलादुपपत्त्यनुभवबलाच्च जगर्जं च ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते । यो यः कश्चिन्नोऽस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये तन्मदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्ब्रह्म वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह नो न वेदेति वेद चेति । यदेवान्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्युक्तं वस्तु तदेव अनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं वाक्यान्तरेण नो न

आ० स्वतश्चैतन्यतया निरूप्यते ब्रह्म कथं तर्हि तदनुभव इत्याश-  
ङ्गाह । स्वतस्त्विति ॥ अविषयतयैव विषयानुपरक्त्वचित्स्फुरणं  
ब्रह्मानुभव इत्यर्थः । तर्कतश्चेति वेद्यत्वे घटादिवदनात्मत्वादि-  
प्रसङ्गादित्यादितर्कत आत्मनो वेद्यं ब्रह्म न भवत्येवेति निर्द्धार्या-  
ज्ञानसंशयाद्यभावेन स्वानुभवं ज्ञत्वेत्यर्थः ॥ आचार्य्यवचनादन्य-  
देव वचनं शिष्य उवाचेति नाशङ्कनीयमित्याह । यदेवान्यदेवेति ॥

उ० अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां ॥

११ ॥ ३ ॥

भा० वेदेति वेद चेत्यवोचदाचार्यबुद्धिसंवादाथं मन्दबुद्धि-  
ग्रहणव्यपोहार्यञ्च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति चो  
नस्तद्वेदेति ॥ ६ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥

शिक्ष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवर्त्य खेन रूपेण श्रुतिः सम-  
स्तसंवादनितृप्तमर्थमेव बोधयति यस्यामतमित्यादिना ।  
यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातं ब्रह्मेति मतमभिप्रायः  
निस्यस्तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं  
ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निस्यथो न वेदैव स न ब्रह्म  
विजानाति सः । विद्वद्विदुषोर्यथोक्तौ पञ्चावधारयत्यवि-  
ज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदि-  
तवतामित्येतद्विज्ञातं विदितं ब्रह्मविजानतामसम्यग्दर्शि-  
नाभिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शिनामित्यर्थः । न त्वत्यन्त-  
मेवाव्युत्पन्नबुद्धीनां । न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति  
मतिर्भवति । अतीन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिस्यात्मात्मदर्शिनान्तु  
ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भात् । बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञा-  
तत्वाद्विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽसम्यग्दर्शन-

आ० तथा चेत्याचार्यबुद्धिसंवादे सत्पर्यान्तरानभिधाने सतीत्यर्थः ।  
अथवा हेत्वर्थ इति कौत्से श्रुत्यादितत्त्वं विजानतां यतोऽध्य-  
स्तव्याद्यविज्ञातमभवति । अजानतामेव तु अध्यस्तविज्ञानम-  
वतीति प्रसिद्धं । तथा ब्रह्मणि ज्ञेयत्वस्याध्यस्तत्वादेव तत्त्वविदो

उ० प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

भा० पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविज्ञानतामिति । अथवा हेत्वर्थं उत्तरार्द्धेऽविज्ञातमित्यादिः ॥ १९ ॥ ३ ॥

अविज्ञातं विज्ञानतामित्यवष्टतं । यदि ब्रह्मात्मन्मेवाविज्ञातं लौकिकानां ब्रह्मविदाश्चाविशेषः प्राप्तः । अविज्ञातं विज्ञानतामिति च परस्परविरुद्धं । कथन्तु तद्ब्रह्म सम्बन्धितं भवतीत्येवमर्थमाह । प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितं । बोधब्रह्मेण बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयीभवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्वारात्मरात्मनो विज्ञानायातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तस्मात् तदा तत्सम्बद्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे षोप-

भा० न ज्ञातं ब्रह्म पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥ ११ ॥ ३ ॥

ज्ञातब्रह्मत्वादर्शने ब्रह्मास्तीति कथं व्यवहृतीति चेत्किमनयेष्टकावाहकानां रत्नपेटकचर्चितया ज्ञातस्य व्यवहाराकृत्यं वदतोऽपि वस्तुप्रकाशस्य व्यवहाराकृत्येष्टत्वाद्वास्तवज्ञाततानपेक्षकत्वादित्युत्पन्नमुत्पादनाय बोध्यमुद्भावयति । अविज्ञातमित्यादिना । नीलपीताद्याकाराणां जडानां यच्चैतन्व्याप्तत्वेनाजडवदवभाससं साक्षिणमुपलक्ष्य सोऽहमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यादविषयतयैव यो वेत्ति स ब्रह्मविदुच्यते । तेन नाविशेषप्रसङ्गादिबोधावकाश इत्याह । प्रतिबोधविदितमिति । प्रत्येव विशिष्टतयानुमतरूपेणेत्यर्थः । येन चित्स्वरूपेणाहमत्रसाक्षी तस्य सर्वत्राविशेषात्मैकस्मिन्नेव देहेऽहं साक्षी भेदोत्पत्त्यादीनां साक्ष्यमत्वेन साक्षिण्येकत्वमित्यत्वादिकमपि सिद्ध-

उ० आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतं ॥  
१२ ॥ ४ ॥

भा० जननापायवर्जितदृक्स्वरूपतानित्यत्वं विद्बुद्धस्वरूपत्व-  
मात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वञ्च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत्सङ्ग-  
भेदाभावाद्भोक्त्वा इव घटगिरिगुहादिषु । विदिताविदि-  
ताभ्यामन्यद्बुद्धीत्यागमवाक्यार्थः । एवं परिशुद्ध एवोपसं-  
हृतो भवति । दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञाते-  
र्विज्ञातेति हि श्रुत्यन्तरं । यदा पुनर्बोधक्रियाकर्त्तैति  
बोधक्रियासङ्घटनेन तत्कर्त्तारं विजानातीति बोधसङ्घटनेन  
विदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्यायते । यथा यो  
दृक्षशाखांश्चास्यति स वायुरिति तद्वत् । तदा बोधक्रिया-  
शक्तिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते  
विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रियया सह  
विशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं  
निर्विशेषः । तत्रैवं सति विक्रियात्मकः सावयवोऽनित्योऽशुद्ध

भा० तीत्याह । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चेति ॥ विदितत्वाविदितत्वयोः  
साध्यगतत्वेन तदन्यत्वमप्यस्मिन्पक्षे सम्भवतीत्याह । विदितावि-  
दिताभ्यामन्यदिति ॥ एकदेशिव्याख्यानमुद्गाह्य द्रवयति । यदा  
पुनरित्यादिना । अप्रिसंयोगाद्दृष्टौहित्यवन्मनःसंयोगादसम-  
वायिष्कारबादात्मन्यचेतने चैतन्यमुपपद्यत इत्येतन्न केवजं श्रुति-  
विरुद्धमसम्भावितत्वञ्चेत्याह । आत्मनो निरवयवत्वेनेति ॥ प्रदे-  
शवता प्रदेशवतो बोधे संयोगो दृष्टः । आत्मनो निष्प्रदेशत्वा-  
न्मनसा संयोगो न भवतीत्युक्तं तदयुक्तं ॥ युगपत्सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं  
सर्वगतत्वमात्मनश्चतो मनसः संयोगोऽपीति चेत्तत्राह । नित्येति ॥

भा० इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते । यदपि काणा-  
दानामात्मनः संयोगजो बोध आत्मनि समवेति । अत  
आत्मनि बोद्धृत्वं न तु विक्रियात्मक आत्मा । द्रव्यमा-  
त्रस्तु भवति घट इव रागसमवायी । अस्मिन् पक्षेऽप्यचे-  
तनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति ज्ञानमानन्दं प्रज्ञानं ब्रह्मेत्याद्याः  
श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशा-  
भावान्नित्यसंयुक्तत्वाच्च मनसः स्मृत्युत्पत्तिनियमानुपपत्ति-  
रपरिहार्या स्यात् । संसर्गधर्मित्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृति-  
न्यायविरुद्धं कल्पितं स्यात् । असङ्गो न हि सञ्जते । सत्त्वं  
सर्व्वभृदिति श्रुतिस्मृती द्वे । न्यायश्च । गुणवद्गुणवता संसृज्यते  
नातु स्यजातीयं । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्व्वविलक्षणं केन-  
चिदपि अतु स्यजातीयेन संसृज्यत इत्येतन्न्यायविरुद्धं भवेत् ।  
तस्मान्नित्याख्यप्रज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः ।  
सर्व्वबोधबोद्धृत्वे आत्मनः सिध्यति नान्यथा । तस्मात्प्रति-  
बोधविदितं मतमिति यथा व्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः ।

भा० यद्दृष्टकालादन्यकाल एव स्मृतीनां क्रमेणैवेत्युत्पत्तिरिति नियमो  
वैशेषिकस्य नेत्यद्यते यद्दृष्टकालेऽपि स्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च संस्कार-  
वदात्मनःसंयोगस्याविशेषादित्यर्थः ॥ सर्व्वगतत्वञ्च सर्व्वव्यव-  
धानमात्रं न तु संयोगित्वं कल्पनीयमित्याह । संसर्गधर्मित्वञ्चेति ॥  
न्यायविरुद्धमित्युक्तं तत्स्फुटयति । न्यायश्चेति ॥ एकदेशिध्या-  
ख्यानान्तरमनूद्य दृषयति । यत्पुनरित्यादिना ॥ यद्देद्यं तद्दे-  
दितुर्व्वेदनाच्च भिन्नं यथा घटादीति ध्यातिविरोधात्सर्व्वसंवेद्यत्वं  
वास्तवं नेपपद्यते ततो बुद्ध्यादावात्मभावमारोप्यात्मना तस्य  
वेद्यत्वं बाध्यमिति निरुपाधिकस्वरूपस्थितिर्न स्यादित्याह । तत्र  
भवति सोपाधिकत्वमिति । काणादस्य स्वसंवेद्यत्वानङ्गीकार-

भा० चत्पुनः स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्णयते तत्र भवति सोपाधिकत्वमात्मनो बुद्ध्युपाधिस्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्यात्मानं वेत्तीति संख्यवहारः। आत्मनैवात्मानं पश्यति स्वयमेवात्मानात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तमेति न तु निरुपाधिकस्यात्मान एकत्वे स्वसंवेद्यता वा सम्भवति। संवेदनस्वरूपत्वात्संवेदनान्तरापेक्षा च न सम्भवति। यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षाया न सम्भवत्सद्वत्। बौद्धपक्षे स्वसंवेद्यतायान्तु अणभङ्गुरत्वं निरात्मकत्वञ्च विज्ञानस्य स्यात्। न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिस्त्रोपोविद्यतेऽविनाशित्वात्। नित्यं विभुं सर्वगतं स एवैष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभय इत्याद्याः श्रुतयो बाधेरन्। चत्पुनः प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोधो यथा सुप्तस्येत्यर्थं

आ० वलात्परवेद्यत्वं प्रसज्यत इत्यपि न वाच्यमित्याह। संवेदनस्वरूपत्वादिति। बौद्धेन स्वसंवेद्यसंविज्ञानमिष्टं तव किं स्यादित्यत आह। बौद्धपक्ष इति। प्रत्यक्षस्य वर्तमानाभासकत्वात्क्षान्तरविशिष्टे स्वात्मनि क्षान्तरविशिष्टं तदेव विज्ञानं ब्रह्माभिव्यक्तस्य न सम्भवति अतः स्वात्मनि स्वयमेव विज्ञानं प्रत्यक्षं चेदत्तमानक्षयमात्रं सत्त्वं स्यात्। स्वसंवेद्यत्वेन साक्षिणोऽनङ्गीकारान्निरात्मत्वञ्च स्यादेव तच्छ्रुतिविरुद्धमित्यर्थः। प्रतिबोधवाक्यस्यार्थान्तरं शङ्कते। यत्पुनरिति। ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयतो यावच्चेतो व्यापृत्तिकावत्सम्यग्ज्ञातसमाधिर्निर्दुष्टचेतोऽव्यापारे यः परमानन्दसाक्षात्कारः सौषुप्तानन्दसाक्षात्कारवत्सोऽसम्यग्ज्ञातसमाधिप्रतिबोध उच्यते। तदुक्तं वार्त्तिकज्ञता। अपरायत्तबोधो हि निदिध्यासनमुच्यत इति। अथवा क्रियाब्रह्मात्मत्वानुभवे सति प्रमादत्वानुपपत्तौ पुनर्ज्ञानासम्भवात्सद्यो मुक्तिकारणं सङ्गद्विज्ञानं प्रतिबोध उच्यते सङ्गद्विज्ञाना मृदातिक्रिया-

भा० परिकल्पयन्ति सकृदिज्ञानं प्रतिबोध इत्यपरे । निर्निमित्तः  
 सनिमित्तः सकृदाऽसकृदा प्रतिबोध एव हि सः । असृतत्व-  
 ममरुहभावं स्वात्मन्ववस्मानं मोक्षं हि यस्यादिन्दते सभते  
 यथोक्ताप्रतिबोधाप्रतिबोधविदितात्मकान्त्वाप्रतिबोध-  
 विदितमेव मतमित्यभिप्रायः । बोधश्च हि प्रत्यगात्मा  
 आत्मविषयं मतमसृतत्वे हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मत्वा-  
 दात्मनोऽसृतत्वं निर्निमित्तमेव । एवं मर्त्यत्वमात्मनो यद-  
 विद्ययाऽनात्मप्रतिपत्तिः कथं पुनर्यथोक्ताऽऽत्मविद्यया-  
 ऽसृतत्वं विन्दत इत्यत आह । आत्मना खेन स्वरूपेण  
 विन्दते सभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं धनसहायमस्मौषधि-  
 तपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं न ब्रह्मोक्त्यभिभवितुमनित्यवस्तु-  
 क्तत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्ये-  
 नेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं

भा० कारकरूपभेदज्ञानमात्रमज्ञावसाङ्गत्वं नास्त्यतोऽनयोरिति पक्ष-  
 द्वयेऽप्यवधिमाह । निर्निमित्त इति । अयमाशयस्तावदविद्यानिव-  
 र्तकस्याङ्गानुक्तस्य बोधस्य निर्निमित्तत्वं सम्भवति कार्यस्य कनिमि-  
 त्तत्वात्तेः । सौषुप्तस्यापि न निर्निमित्तत्वमविद्यायाः पूर्वपूर्वनिरो-  
 धावस्थासंस्कारोद्भूततादृशकृत्वमिच्छाचैतन्यस्य तत्र सुखसाक्षा-  
 त्कारोपगमादत एव कृत्तविशिष्टस्य विनाशे स्वरूपमुपपद्यते ।  
 अत्रापि तर्ह्याकृत्तिसंस्कारप्रचयाग्निदत्तेऽपि चित्ते ब्रह्माभित्यक्तं  
 स्यादिति चेन्न । तथा सत्प्रमात्वेन विनष्टमुत्रापरोक्षादिवाविद्या-  
 निवृत्तिर्न स्याच्छब्दज्ञानसम्भवात्प्रमात्वे परतन्मत्वप्रसङ्गः शब्द-  
 मूषत्वात्प्रमात्वेन निर्निमित्ततेति प्रकृतकर्मण्यप्रतिबन्धाद्दर्शमान-  
 प्रमादत्वाभावाविद्येदसकृद्बोधोऽपि पक्षद्वयेऽपि वादरः सर्व-  
 थापि परमात्मा प्रतिबोध्य एव बोधं प्रति बोधं प्रति साक्षितया  
 भातीति । ज्ञानपदार्थविशेषनपूर्वकं महावाक्योक्तं परमात्मा-



उ० इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्-

भा० शक्नोत्यभिभवितुं । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विन्दतेऽतो विद्ययाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतं नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्याथर्वणे । अतः समर्थो हेतुः अमृतत्वं विन्दत इति ॥ १२ ॥ ४ ॥

कष्टा खलु सुरनरतिर्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबहु-  
लेषु प्राणिनिकायेषु जन्मजरामरणरोगादिसम्प्रान्तिर-  
ज्ञानादत इहैव चेन्मनुष्याऽधिष्ठतः समर्थः सन् यद्यवेदी-  
दात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान् यथोक्तेन प्रकारे-  
णथ तदास्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्थवता  
वा सद्भावो वा परमार्थता वा सत्यं विद्यते न चेदवेदी-  
दिति । न चेदिह जीवसेदधिष्ठतोऽवेदीन्न विदितवान्

आ० स्तीति ज्ञानमेव सन्ध्याज्ञानं यस्मात्तत एवामृतत्वं लभत इत्याह ।  
अमृतत्वमिति ॥ उक्तमर्थं सङ्गिष्याह । बोधस्य हीति ॥ बुद्धिपरि-  
यामस्य सर्वस्य भासकं प्रत्यक्षैतन्नं परमात्मा न भवति किन्तु  
ब्रह्माण्डाद्विःस्थितस्तस्यामिन्न मोक्ष इत्याशङ्क्याह । न हीति ॥  
अनात्मप्राप्तिकर्मफलवदगित्यत्वेनामृतत्वप्रसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः ।  
यदुक्तं दोषपरिहाराय औपाधिकभेदेन भिन्नत्वं ब्रह्मणः स्वतः  
स्वात्मत्वमेवेति मन्यसे तत्राह । आत्मत्वादिति ॥ ब्रह्मण आत्म-  
त्वादेवात्मनोऽमृतत्वं स्वभावसिद्धं तर्हि विद्याया आनर्थक्यं  
प्राप्तमित्याशङ्क्याह । एवं मर्त्यत्वमिति । अविद्यया देहाद्यात्मत्व-  
प्रतिपत्तिरिति यत्तदात्मनो मर्त्यत्वं तन्निवृत्तिर्विद्याफलमित्यर्थः ॥  
॥ १२ ॥ ४ ॥

वीर्यं विद्याकृतमुक्तं । मुक्तत्वे दार्ढ्यं तच्च स्वाभाविकमेव मुक्तत्वं  
वास्तवं सर्वशरीराद्यसंसर्गित्वाद्भोवन्निरवयवत्वादेव । ततश्च

उ० महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः  
 प्रेत्यास्मासौकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥  
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥  
 ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो वि-

भा० तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनष्टिर्विनाशनं जन्मजराम-  
 रणादिप्रबन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगतिस्तस्मादेवं गुण-  
 दोषो विज्ञानतो ब्रह्मणो भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्याव-  
 रेषु चरेषु चैकमात्मतत्त्वं विचिन्त्य विज्ञाय साक्षात्कृत्य  
 धीरा धीमन्तः प्रेत्य व्यावर्त्य ममाहंभावलक्षणादविद्या-  
 रूपादस्मासौकादुपरम्य सर्वात्मैकत्वभावमद्वैतमापन्नाः  
 सन्तोऽमृता भवन्तीत्यर्थः । स घो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद  
 ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः  
 खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्येऽविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञात-  
 मविज्ञानतामित्यादिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्य-  
 चास्ति तदविज्ञातं शत्रुविषाणकल्पमत्यन्तमेवासहृष्टं । तथेदं

भा० निवृत्त एवाहमित्यवष्टम्भो विद्याकृतं वक्ष्यमित्यर्थः । उत्तर-  
 वाक्यस्यापेक्षितमर्थमाह । कष्टा क्खिति । लौकिकमपि सत्त्वं  
 चिरं जीवनधनवत्त्वं सद्भावः साधुभावः स्यातिः । एतदपि सर्वं  
 ब्रह्मविदो भवन्तीति सुखार्थमुच्यते परमार्थतो ब्रह्मरूपस्त्वितिसु-  
 फलमवश्यम्भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥ द्वितीयः खण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

उत्तरयत्रस्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह । ब्रह्मेत्यादिना ।  
 अभिप्रेतं तात्पर्यमाह । वक्ष्यमायेति । उत्तमाधिकारिणो

उ० जये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं

भा० ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां व्यामोहे माभू-  
दिति तदर्थेयमाख्यायिकाऽऽरभ्यते । तदेव हि ब्रह्म सर्वप्र-  
कारेण प्रशासृ देवानामपि परो देव ईश्वराणामपीश्वरो  
दुर्विज्ञेयो देवानां जयहेतुरसुराणां पराजयहेतुस्तत्कथ-  
नास्तीत्येतस्सार्थस्नानुकूलानि श्रुतराणि वचांसि दृश्यन्ते ।  
अथवा ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये । कथं ब्रह्मविज्ञानाद्ब्रह्म्यादयो  
देवानां श्रेष्ठत्वं जम्मुस्ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा  
दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतन्नदर्शते । येनाभ्यादयोऽतितेजसोऽपि  
क्लेबेनैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि  
सन्निति वक्ष्यमाणोपनिषद्दिधिपरं वा सर्वं ब्रह्मविद्याव्यति-  
रेकेण प्राणिनां कर्त्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्यैतद्दर्शनार्थं वा  
ऽऽख्यायिका । यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तदिति । ब्रह्म  
यथोक्तलक्षणं परं ह किल देवेभ्योऽथ विजिग्ये जयं  
सन्धवद्देवानामसुराणाञ्च संयामेऽसुरान् जित्वा जगद-  
रातीनोश्वरसेतुभेद्वन्देवेभ्यो जयं तत्फलञ्च प्रायच्छत्  
जगतः सीम्ने । तस्य ह किल ब्रह्मणे विजये देवा अभ्यादयो  
महीयन्तो महिमानं प्राप्नुवन्तस्तदात्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन  
ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां

व्या० चरमविषयं ब्रह्मात्मताज्ञानं पूर्वत्रोक्तमुत्तरत्र तु मन्दाधिकारि-  
गोचरं सगुणब्रह्मोपासनं वक्ष्यते तत्परं वक्ष्यमाणं सर्ववाक्श-  
जातस्यष्टविधदर्शनादतोऽत्रैव तात्पर्यमर्थान्तरतात्पर्यप्रदर्शनं तु  
सम्भावनामात्रेणेति द्रष्टव्यं । ईश्वरस्य सेतवो मर्त्यादा वसांस-

उ० विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥  
तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न यजानन्  
किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानोहि

भा० सर्वज्ञत्वेर्जगतः स्थितिं चिकिर्षोरथं जयो महिमा चेत्य-  
जानन्तस्ते देवा ऐक्षन् ईक्षितवन्तोऽग्न्यादिस्वरूपपरि-  
च्छिन्नात्मकतोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमा  
ऽग्निवाय्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते  
नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वरकृत इत्येवं मिथ्याभिमानेक्षणवतां  
तद्भू किलैषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षित  
हि तत्सर्वभूतकरणप्रयोक्तृत्वाद्देवानाञ्च मिथ्याज्ञानमुप-  
स्रभ्यमेवासुरवन्मिथ्याभिमानात्पराभवेयुरिति + तदनुक-  
ल्पया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुगृहीयामिति तेभ्यो  
देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिर्दि-  
तेनात्यङ्गुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे  
प्रादुर्बभूव । तत्प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानन्त नैव विज्ञातवन्तः  
देवाः । किमिदं यच्च पूज्यं महद्भूतमिति ॥ १४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्नि-  
मयगामिनं जातवेदसं सर्वज्ञकल्पमब्रुवन्नुक्तवन्तो हे जात-

ष्वा० मादिधर्मास्तद्देवान् जगतः सोमः स्त्रैथ्याय सत्त्वरजस्तमसां  
त्रयाणां गुणानां योगो युक्तिर्घटनमाया तन्माहात्म्येनेत्यर्थः ॥  
१४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

उ० किमेतद्यश्मिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रव-  
 त्तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निर्ब्रह्मस्मीत्यब्रवी-  
 ज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥ तस्मिं-  
 स्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं  
 पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं निदधा-  
 वेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक

भा० वेद एतदस्मद्गोचरखं यत्तं विजानीहि विज्ञेयतो बुध्यस्व त्वं  
 नक्षेत्रस्वी किमेतद्यश्मिति । तथास्त्विति तद्यत्तमभ्यद्रवत्त-  
 त्प्रतिगतवाग्निः । तं च गतवन्तं पिपृच्छिषुं तत्समीपे ऽग्र-  
 स्त्रात्पक्ष्णीभूतं तद्यत्तमभ्यद्रवदग्निं प्रत्यभाषत कोऽसीति ।  
 एवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वै अग्निनामाहं प्रसिद्धो  
 जातवेदा इति च । नामदत्तेन प्रसिद्धतयात्मानं स्थापय-  
 त्त्विति । एवमुक्तवन्तं ब्रह्मोवोचत्तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनाम-  
 वति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवीदिदं अगत्सर्वं  
 दहेयं भस्मीकुर्यां । यदिदं स्थावरादिपृथिव्यामिति । पृथि-  
 व्यामित्युपलक्षणार्थं यतोऽन्तरिक्षस्यमपि दह्यत एवाग्निना ।  
 तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म तृणं निदधा पुरोऽग्नेः स्थापि-  
 तवद्ब्रह्मैतत्तृणमात्रं ममायतो दह नचेदस्य दग्धं समर्थो  
 मुच्च दग्धत्वाभिमानं सर्व्वचेत्युक्तः तत्तृणमुपप्रेयाय तृणस-  
 मीपं गत्वा सर्व्वजवेन सर्व्वोत्साहकृतेन गत्वा न ब्रह्माक नाब्र-

आ० इतीयस्वस्वभावं स्पष्टमतो न विदतमिति ।

उ० दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं  
यदेतद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमे-  
तद्यक्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत्तम-  
भ्यवदत्कोऽसीति वायुवी अहमस्मीत्यब्रवीन्मात-  
रिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिंस्त्वयि  
किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथि-  
व्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेत-  
दादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाका-

भा० कद्गुं स आतवेदासूत्रं दग्धुमब्रुवन् प्रीडितो इतप्रतिज्ञ-  
स्त एव यच्चादेव तूष्णीं देवान् प्रतिनिववृते निवृत्तः  
प्रतिगतवान् नैतद्यक्षमशकं शक्तवानहं विज्ञातुं विशेषतो  
यदेतद्यक्षमिति ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमित्यथानन्तरं वायुमब्रुवन्ने वायो एतद्विजा-  
नीहि इत्यादि समानार्थं पूर्वेषु । वागाङ्गमनाङ्गन्धनाद्वायुः ।  
मातर्यन्तरिचे श्रयतीति मातरिश्वा । इदं सर्वमप्याद-  
दीयं ऋद्धीयां । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समानमेव । अथे-  
न्द्रमित्यथेन्द्रमब्रुवन्मघवचेतद्विजानीहि इत्यादिपूर्ववदिन्द्रः  
परमेश्वरो मघवान् बलवत्तात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मा-  
दिन्द्रादात्मसमीपगतात्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्र-  
त्वाभिमानोऽतितरां निराकर्त्तव्य इत्यतः संवादमात्र-  
मपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय तद्यक्षं यस्मिन्नाकात्रे आकात्र-

उ० दातुं स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदे-  
 तद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्ने-  
 तद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्र-  
 वत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवा-  
 काशे त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं  
 तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥  
 तृतीयः खण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

भा० प्रदेष्टे आत्मानं दूर्ध्वयित्वा तिरोभूतमिन्द्रस्य ब्रह्मणस्त्रि-  
 रोधानकाशे यस्मिन्नाकाशे आसीत् स इन्द्रसस्त्रिजेवा-  
 काशे तस्यै । किं तद्यक्षमिति ध्यायन्न निवृत्तेऽग्न्यादिवत्त-  
 स्त्रेन्द्रस्य यद्ये भक्तिं बुद्ध्या विद्या उमा रूपिणी प्रादुरभूत्  
 स्त्रीरूपा । स इन्द्रसामुमां बहुशोभमानां सर्व्वेषां हि  
 शोभमानानां शोभनतमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति  
 विशेषणमुपपन्नभवति । हैमवतीं हैमवताभरणवतीमिव  
 बहुशोभमानामित्यर्थः । अथवा उमैव हिमवतो दुहिता  
 हैमवती नित्यमेव सर्व्वश्रेण ईश्वरेण सा वर्त्तत इति ज्ञातुं  
 समर्था इति ज्ञत्वा तामुपजगाम इन्द्रसां ह उमां  
 किञ्चोवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेतदूर्ध्वयित्वा तिरोभूतं  
 यक्षमिति ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥  
 ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयखण्डभाष्यं ॥  
 ॥ ३ ॥

उ० सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीय-  
धूमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥२६॥१॥  
तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्  
यदग्निवीयुरिन्द्रस्ते ह्येननेदिष्टं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्  
प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥२७॥२॥ तस्माद्वा  
इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् स ह्येननेदिष्टं

भा० सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव वि-  
जये ईश्वरेणैव जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं  
तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ । एत-  
दिति क्रियाविशेषणार्थं । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमेव महि-  
मेति । ततस्तस्मादुमावाक्याद् एव विदाञ्चकार ब्रह्मे-  
तीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण । यस्मादग्नि-  
वाख्यिन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना समीप-  
मुपगतास्तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहा-  
भाग्यैरन्यान्देवानतितरामतिशयेन शेरते इवैने देवाः ।  
इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यदग्निवीयुरिन्द्रस्ते हि  
देवा यस्मादेतद्ब्रह्म नेदिष्टमन्तिकं समीपं प्रियतमं पस्पर्शुः  
स्यृष्टवन्तो यद्योक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च  
हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदा-

भा० विद्युतः सकाशाद्विद्योतनं ह्यतवदित्यनुपपन्नं ब्रह्मणः स्वयं  
ज्योतिष्वात्पराधीनप्रकाशानुपपत्तेर्विद्युत्वम्बन्धि द्योतनं ह्यतव-  
दित्यनुपपन्नमन्याश्रयस्य विद्योतनस्यान्यकर्तृत्वानुपपत्तेरतो यथा



उ० पस्पर्श स खेनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रमेति ॥  
२८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इतीति  
न्यमीमिषदा इत्यधिदैवतं ॥ २८ ॥ ४ ॥

भा० चकार विदाञ्चकुरित्येतद्ब्रमेति । चस्मादग्निवायु अपी-  
ञ्चवाक्यादेव विदाञ्चक्रुस्त इन्ध्रेण शुभावाक्यात्प्रथमं अतं  
ब्रह्मेत्यतस्सस्माद् इन्द्रोऽतितरामतिग्रयेन ब्रेत इवान्या-  
न्देवान् स ह्येगन्नेदिष्ठं पस्पर्श यस्मात्स ह्येगत्प्रथमो विदा-  
ञ्चकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यं ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एव आदेश उपमोपदेशो निरु-  
पमस्य ब्रह्मणो येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्यु-  
च्यते । किन्तद्यदेतत्प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतद्विद्यो-  
तनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति । विद्युतो विद्योतनमिति  
कल्प्यते । आ इत्युपमार्थं । विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः ।  
यथा सहस्रद्विद्युतमिति श्रुत्यन्तरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि  
सहस्रदात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्योऽथवा विद्युत-  
स्येज इत्याध्याहार्यं व्यद्युतद्विद्योतितवत् आ इव विद्युतस्येजः

आ० श्रुतासम्भवादन्वयं तात्पर्यं वक्तव्यमित्यर्थः । २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥  
॥ २८ ॥ ३ ॥

प्रतिनिर्देशार्थं इति परामर्शात् । कस्यो निमेषखं त्रुतं  
भवतीति प्रसिद्धं तद्ब्रह्मणि क्षिप्रकारित्वं चस्मादौ प्रतिबन्धा-  
भावेनोपासनाभावेन च श्रुतकारित्वं धर्मः चधिदैवतं यज्ञेयं  
ब्रह्मरूपं तद्यथा विद्युतः प्रकाशो भुजपदिश्वस्वापकस्तथा निर-

उ० अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैत-  
दुपस्मरत्यभीक्षणं सङ्कल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद्ग तद्वनं

भा० सहस्रद्विष्टोतितवदित्यभिप्रायः । इतिशब्द आदेशप्रतिनि-  
र्देशार्थ इत्ययमादेश इति । इच्छब्दः समुच्चयार्थः । अथ-  
श्चापरस्तस्यादेशः । कोऽमौ न्यमीमिषत् । यथा चक्षुर्न्यमी-  
मिषन्निमेषं कृतवत् स्वार्थे णिच् । उपमार्थे एवकारः ।  
चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः । इत्य-  
धिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनं ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयमादेश उच्यते ।  
यदेतद्गच्छतीव च मन एतद्ब्रह्म ढौकत इव विषयीकरोतीव  
यथाऽनेन मनसा एतद्ब्रह्मोपस्मरति समीपतः स्मरति  
साधकोऽभीक्ष्णं भ्रमं सङ्कल्पस्य मनसो ब्रह्मविषयो मन  
उपाधिकत्वाद्भि मनसः सङ्कल्पस्त्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते  
ब्रह्मविषयीक्रियमाण इव वातः स एष ब्रह्मणोऽध्या-  
त्ममादेशो विद्युन्निमेषणवदधिदैवतं द्रुतं प्रकाशनधर्म्नि  
अध्यात्मं च मनःप्रत्ययसमकालाभिव्यक्तधर्म्नित्येष आदेशः ।  
एवमादिभ्यमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मण  
आदेशोपदेशः । नहि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धि-

भा० तिशयव्योतीरूपं द्रुतं सकलदृष्ट्यादिकारि परमैश्वर्यसम्पन्नमि-  
त्युपमानोपदेशेनोक्तं ॥ २९ ॥ ४ ॥

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथाभिव्यक्तिः स्यात्तथोपदि-  
श्रत इत्याह । अथानन्तरमिति । एतत्प्रकृतव्योतीरूपं ब्रह्म प्रति  
मदीयं मनो गच्छन्त इति चिन्तयेदित्युपदेशः । स आध्यात्मि-

उ० नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदा  
ऽभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥  
उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं  
वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै

भा० भिराकुल्यितुं शक्यं । किञ्च तद्ब्रह्म ह किञ्च तद्वनं नाम  
तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वन-  
नीयं सम्भजनीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तद्वनमिति  
यतस्तस्मात्तद्वनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिन्म-  
नीयमित्यनेन नामोपासकस्य फलमाह । स चः कश्चि-  
देतद्यथोक्तं ब्रह्मैवं यथोक्तगुणं वेदोपास्ते ह एवमुपासकं  
सर्वाणि भूतान्यभिसंवाञ्छन्ति ह प्रार्थयत एव यथा  
ब्रह्म एवमनुश्रियः शिष्य आचार्यमुवाच ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं रहस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन्ब्रूहीत्येवमुक्त-  
वति शिष्ये आह आचार्यः । उक्ताभिहितता ते तवोपनि-  
षत् । का पुनः सेत्याह । ब्राह्मीं ब्रह्मणः परमात्मन इत्युक्तां

आ० कोऽभीष्टं पौनःपुन्येन मम मनसः सङ्कल्पो ब्रह्मविषय एवेति  
ध्यायतः प्रत्यग्भूतब्रह्माभिव्यक्तिः स्यादित्याह । मन उपाधिक-  
त्वाद्धीति ॥ उक्तममर्थं सङ्गिष्याह । विद्युन्निषेधवदिति ॥ सगुण-  
ब्रह्मोपासनमैश्वर्यफलकमुक्तं । तत्र विरक्त उत्तमाधिकारी परम-  
रहस्यं पृच्छतीत्याह । एवमनुश्रिय इति ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥  
परमरहस्यं श्रोत्रमित्यादिनोक्तमेवोत्तरार्थमित्युत्तरयथेन  
विद्याप्राप्त्युपायविधानार्थमुक्त्वाविद्यानिरपेक्षवेत्त्वधारयति ।  
अवधारणार्थं प्रतिवचनस्य चोद्यमुखेन स्फुटयति । परमात्म-  
विषयमित्यादिना ॥ किं पूर्वोक्तोपनिषद्वेषतयान्यदपेक्षते ।

उ० तपो दमः कर्मैति प्रतिष्ठा वेदाः सवीङ्गानि

भा० परमात्मविषयत्वाद्दीप्तविज्ञानस्य वाव एव ते उपनिषदम-  
 ब्रूमेत्युक्तमेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्यु-  
 क्तरार्थं । परमात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवत् उपनिषदं  
 मे ब्रूहीतीच्छतः त्रिव्यस्य कोऽभिप्रायः । यदि तावच्छ्रुत-  
 स्त्वार्यस्य प्रश्नः कृतस्ततः पिष्टपेषणवत्पुनरुक्तोऽनर्थकः  
 प्रश्नः स्यादसावभेषोक्तोपनिषत्स्यान्तस्तस्याः फलवचने-  
 नोपसंहारो न युक्तः प्रेत्यास्मासोकादस्यता भवन्तीति ।  
 तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषयोऽपि प्रश्नोऽनुपपन्न एवानवशे-  
 पितत्वात् । कसार्ह्यभिप्रायः प्रचुरित्युच्यते । किं पूर्वोक्तो-  
 पनिषच्छेषतया तत्सहकारिस्वाध्यायान्तरापेक्षा । अथ  
 निरपेक्षैव सापेक्षितविषयामुपनिषदं ब्रूहि । अथ निरपेक्षा  
 चेदवधारय पिष्यसादवज्ञातः परमस्त्रीत्येवमभिप्रायः ।  
 एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनमुक्त्वा त उपनिषदिति ।  
 ननु नावधारणमिदं यतोऽन्यदक्तव्यमित्याह । तस्यै तपो-  
 दम इत्यादि सत्यं वक्तव्यमुच्यते आचार्येण नतूक्तोपनिष-  
 च्छेषतया तत्सहकारिस्वाध्यायान्तराभिप्रायेण वा । किन्तु

भा० शेषशब्देन फलोपकार्यङ्गं विवक्षितं । सहकारिशब्देनानुप-  
 सर्जनमपि समुच्चयार्थं विवक्षितं ॥ एवं वेदवेदाङ्गैः शिष्या-  
 भिप्रायमुपवर्णय समाधानमाह । एतदुपपन्नमिति । विद्या-  
 कृतज्ञानैरितिपाठात्तपःप्रभृतीनां विद्याकृतं नास्तीत्युक्तं ॥ तत्र  
 योग्यतावशेन शेषशेषीभावः सहपाठस्वकिञ्चिन्नर इति शङ्कते ।  
 सहपाठितानामपीति । अपिरिदं ह्यिरज्युत जमीरुधत-

उ० सत्यमायतनं ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं

भा० ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण वेदैस्तद्वैश्व सह पाठेन समोकरणात् तपःप्रभृतीनां । न हि वेदानां त्रिशाद्य-  
 ज्ञानाच्च शाखाद्ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनं वा सह-  
 पठितानामपि यथायोग्यं विभज्य विनियोगः स्यादिति  
 चेद्यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां यथा दैवतं विभागस्तथा  
 तपो दमः कर्म सत्यादीनां ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसा-  
 धनत्वं वेति कस्यते । वेदानां तदज्ञानाच्चार्यप्रकाशकत्वेन  
 कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं ह्ययं विभागो युज्यते । अर्थस-  
 म्वन्धोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् । नायुक्तेः । न ह्ययं विभागो  
 घटनां प्राप्नुति । न हि सर्व्वक्रियाकारकफलभेदबुद्धि-  
 तिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्यायाः शेषापेक्षा सहकारिसाधन-  
 सम्बन्धो वा युज्यते ॥ सर्व्वविषयव्यावृत्तप्रत्यगात्मविषय-  
 निष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च निःश्रेयसस्य मोक्ष-  
 मिच्छन् सदा कर्मा त्यजेदेव ससाधनं त्यजतैव हि तज्ज्ञेय-  
 न्यक्तुः प्रत्यक्परं पदं । तस्मात्कर्माणां सहकारित्वं कर्माशेषा-

भा० महो ज्यायोऽकृत । अमीषोमाविर्द हविरजुषेतां । अवीरुधेतां  
 महो ज्यायोऽज्ञातामित्यादिनैव सूक्तवाक्येन सर्व्वत्यागसमाप्ती  
 देवता तु मन्त्रेण क्रियते । तत्र यद्यप्यस्मिन्सूक्तवाक्ये ब्रह्मो देवताः  
 यजन्ते तथापि यस्मिन्त्यागे वा देवता ऊता तस्या एव विसर्जने  
 योग्यतावशास्य सूक्तवाक्यस्य यथा विनियोगस्तथा तपःप्रभृती-  
 नामेव विद्याशेषत्वेन विनियोगो भविष्यतीत्यर्थः । भवेत् सूक्तवा-  
 क्यस्य विनियोगो योग्यतासम्भवात् । न कर्माणां विद्याविशुद्धत्वेन  
 योग्यताऽयोग्यत्वादिनाह । नायुक्तेरिति । विद्याया विषय-

उ० वेदापहत्य पाप्मानमनस्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रति-

भा० पेक्षा वा न ज्ञानस्योपपद्यते । ततोऽसदेव सूक्तवाकानुमन्त्र-  
णवद्यथायोगं विभाग इति । तस्मादवधारणार्थैव प्रश्न-  
प्रतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्येवेयमुपनिषदुक्तान्यनिरपेक्षा-  
मृतत्वात् । यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाये ब्रूमेति तस्यै-  
तस्या उक्ताया उपनिषदः प्राप्युपाद्यभूतानि तपश्चादीनि ।  
तपः कार्येन्द्रियमनसां समाधानं । दम उपशमः । कर्माग्नि-  
होत्रादि । एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-  
र्दृष्टा । अद्य मृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरी-  
तप्रतिपत्तिस्य यथेन्द्रविरोचनप्रभृतीनां । तस्मादिह वा  
ऽतीतेषु वा बह्वेषु जन्मान्तरेषु तपश्चादिभिः कृतसत्त्व-  
शुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतं । यस्य देवे परा भक्ति-  
र्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते  
महात्मन इति मन्त्रवर्षात् । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षया-  
त्पापस्य कर्मण इति स्मृतेः । इतिशब्द उपलक्षणप्रदर्श-  
नार्थः । इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुपकारकममानिल-  
मदम्भित्वमित्याद्युपदर्शितं भवति । प्रतिष्ठा पादौ पादा-  
विवास्यास्त्रेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्त्तते ।

भा० पर्यालोचनया फलपर्यालोचनया च नास्ति तत्ततः सम्बन्धयो-  
ग्यता प्रत्युत कर्मबामनुपयोगात्कर्मसां त्याग एव मुमुक्षुषां  
कर्तव्य इत्याह । सर्वविषयेति ॥ सर्वेभ्य उत्पाद्यादिभ्यः कर्म-  
गोचरेभ्यो व्याहृते यः प्रत्यगात्मा स एव ब्रह्मरूपेण विद्याया व्याव-  
र्त्तको विषयस्तन्निष्ठत्वादिद्यायास्तत् फलस्य च कर्मवैलक्षण्यादि-

उ० तिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ६ ॥ इति चतुर्थीः

भा० पञ्चामिव पुरुषो वेदाश्चत्वारः सर्वाणि चाङ्गानि त्रिचा-  
दीनि षट्कर्माज्ञानप्रकारकलादेदानां तद्रक्षणार्थत्वा-  
दङ्गानां प्रतिष्ठात्वं । अथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य पादरूपकल्प-  
नार्थत्वाद्देदास्त्रितराणि सर्वाङ्गानि त्रिरश्नादीन्यस्मिन् पक्षे  
त्रिचादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येत्यं । अङ्गिनि  
गृहीतेऽङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति । तदायतनत्वादङ्गानां ।  
सत्यमायतनं यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं सत्यमिति ।  
अमायिता अकौटिल्यं वाङ्मनःकायानाम्नेषु ह्याश्रयति  
विद्या । ये अमायाविनः साधवो नासुरप्रकृतिषु माया-  
विषु । न येषु जिह्वामनृतं न माया चेति श्रुतेः । तस्मात्सत्य-  
मायतनमिति कल्प्यते । तपश्चादिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य  
सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थं ।  
अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया कृतं । अश्वमेधसहस्राद्धि  
सत्यमेकं विशिष्यत इति स्मृतेः । यो वै एतां ब्रह्मविद्यां  
केनेषितमित्यादिना यथोक्तामेवं महाभर्गा ब्रह्म ह देवेभ्य  
इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदान्मृतत्वं हि विन्दत

आ० त्वर्थः ॥ तच्छब्दापेक्षितं यच्छब्दं पूरयति । यामिमामिति ॥  
प्राप्तां सगुणविषयां निर्गुणब्रह्मात्मविषयाश्चेत्यर्थः । पादरूपकल्प-  
नेति प्रसिद्धपादसामान्यस्य कल्पितत्वादितदौरेयत्वात् कल्पनात्पै-  
र्भवित्वात्त्वमित्यर्थः । तस्यै तपो दमः कर्मेत्यत्रेतिशब्दस्योपलक्ष-  
णार्थत्वात्त्वमपि सङ्गृहीतत्वं कथं पृथगुच्यत इत्याशङ्क्याह ।  
तपश्चादिष्वेवेति ॥ सगुणविद्यायाः क्रममुत्पत्त्यर्थत्वात्पुत्रेण प्राप्यं

उ० खण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥ इति सामवेदीयतन्त्र-  
कारोपनिषत्समाप्ता ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्त्रे निगमयते । अपहत्य  
पाप्मानमविद्याकामकर्म्मलक्षणं संसारबीजं विधूयानन्तेऽप-  
र्यन्ते स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मणीत्येतदन्त्रे इति विभे-  
षणात् त्रिपिट्येऽनन्तशब्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत  
आह । अये इति ॥ अये व्यायसि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि  
मुख्य एव प्रतीतः । न पुनः संसारमापद्यत इत्यभिप्रायः ।  
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजका-  
चार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ तन्त्रकारोपनिषत्पदभाष्यं  
समाप्तं ॥ ३२ ॥ ७ ॥ ३३ ॥ ८ ॥ ३४ ॥ ९ ॥ \* ॥

षा० यत्कैवल्यं निर्गुणविद्याफलं तत्पूर्वोक्तमिहोपसंक्रियते इत्याह ।  
यो वै यतामित्यादिना ॥ योऽसौ सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वात्मा सर्व-  
दर्शनः । युद्धो बोधामुधिः साक्षात्सोऽहं नित्यात्मकः प्रभुः ॥  
॥ ३२ ॥ ७ ॥ ३३ ॥ ८ ॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजका-  
चार्यश्रीमच्छुक्लामन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दानन्दकृतायां श्रीम-  
च्छाङ्करवक्त्रकारोपनिषद्भाष्यटिप्पणं सम्पूर्णं । ॐ तत्सत् ॥  
ॐ ॥ हरिः ॐ ॥ \* ॥



॥ ॐ तत्सत् ॥

यजुर्वेदीयकठोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ परमात्मने नमः । ॐ नमो भगवते वैवस्वताथ  
मृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय नचिकेतसे च । अथ कठोप-  
निषद्दक्षीणां सुखार्थप्रबोधनार्थमल्पगन्धा वृत्तिरारभ्यते ।  
सदेर्धतोर्विब्ररणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्षिप्रत्य-  
थान्तस्य रूपमुपनिषदिति । उपनिषच्छब्देन च व्याचि-  
ख्यासितगन्धप्रतिपाद्यवेष्यवस्तुविषया विद्योच्यते । केन  
पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इति । उच्यते । ये  
मुमुक्षवो बृष्टानुभ्राविकविषयविद्वेषाः सन्त उपनिषच्छ-  
ब्दवार्था वक्ष्यमाणसत्त्वेषां विद्यामुपसद्योपगम्य तन्निष्ठ-  
तथा निश्चयेन ग्रीस्यन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य  
विब्ररणान्द्विंसनादिनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनि-  
षदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति । निचास्य तं मृत्युमुखात्प्रमु-

यजुर्वेदीयकठोपनिषद्भाष्यटीका ॥

भा० ॐ । धर्माधर्माद्यसंख्यं कार्यकारणवर्जितं । कालादिभि-  
रविच्छिन्नं ब्रह्म यत्तत्रमायहं ॥ १ ॥

यः साक्षात्कृतपरमाण्वेो यावदधिकारं यास्ये पदे वर्त्तमानो  
कर्त्तृब्रह्मात्मतानुभववक्तो भूतयातनानिमित्तदोषैरक्षिप्तस्य भाव  
आचार्यो वरप्रदानेन परब्रह्मात्मैक्यविद्यामुपदिदेश । यस्मै चोप-  
दिदेश ताभ्यां नमस्तुर्ब्रह्माचार्यभक्तैर्विद्याप्राप्त्यङ्गत्वं दर्शयति ।

ॐ नमो भगवते वैवस्वताथेति । अथशब्दे मङ्गलार्थः ।

यजुर्वेदीयकठोपनिषत् ।

उ० ॥ ॐ ॥ उशन् ह वै वाऽश्रवसः सर्ववेदसन्ददौ ।

भा० अत इति पूर्वोक्तविशेषणान्मुमुक्षून् वा परं ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मगमयित्वेन योगाद्ब्रह्मविद्योपनिषत् । तथा च वक्ष्यति । ब्रह्म प्राप्नो विरजोऽभूद्विमृत्युरिति । लोकादिब्रह्मयज्ञो ऽग्निस्त्रिषथाया विद्याया द्वितीयेन वरेण प्रार्थमाणायाः स्वर्गलोकफलप्राप्तिहेतुत्वेन गर्भवासजन्मजराद्युपद्रववृद्धस्य लोकान्तरे पौनःपुन्येन प्रवृत्तस्यावसादवित्वेन त्रैविद्यापादनेन धात्वर्थयोगाद्भिविद्याप्युपनिषदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त इत्यादि । ननु उपनिषच्छब्देनाद्येतारो गन्धमप्यभिलषन्ति । उपनिषदमधीमहेऽध्यापयाम इति च । एवं नैष दोषोऽविद्यादिसंसारहेतुर्विश्रयादेर्धात्वर्थस्य गन्धमात्रेऽसम्भवादिद्याद्याच्च सम्भवात् । गन्धस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दोपपत्तेः ।

आ० त्रिकीर्षितं प्रतिजानीते । काठकंति । ननुपनिषदो वृत्तिर्गौरव्यथा प्राणिनां कामकलुषितचेतसामुपनिषद्व्यवसायराक्षुखत्वादिशिक्षणाधिकारिणो दुर्गिरूपत्वाद्धर्मस्य च सत्यस्य कर्मस्य एव निवृत्तेरुपनिषद्व्यवसायविद्याया निष्प्रयोजनत्वाच्छीवस्य च संसारिब्रह्मात्मतायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन निर्विषयत्वाच्चेत्याशङ्कोपनिषद्व्यवसायविद्याया विविष्टाधिकार्यादिमत्त्वप्रदर्शनेन तज्जनकस्य यज्ञस्यापि विविष्टाधिकार्यादिमत्त्वेन व्याख्येयत्वं दर्शयितुं प्रथममुपनिषद्व्यवसायरूपसिद्धिं तावदाह । उपनिषद्व्यवसायः ॥ ब्रह्मविद्यायामुपनिषद्व्यवसायोपनिषदं भो ब्रह्मोऽद्यादिप्रयोगदर्शनात् धात्वर्थमाह । उपनिषद्व्यवसायेति ॥

उ० तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥ तं ह

भा० आयुर्वेदं घृतमित्यादिवत् । तस्माद्विद्यायां मुख्यया वृत्त्योप-  
निषच्छब्दो वर्तते । यन्त्रे तु भाष्येत्येवमुपनिषद्विषयचनेनैव  
विशिष्टोऽधिकारी विद्याया उक्तः । विषयश्च विशिष्ट उक्तो  
विद्यायाः परं ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतं प्रयोजनस्यास्या उपनि-  
षद् आत्यन्तिकी संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिरुत्पत्तिः । सम्बन्ध  
सैवभूतप्रयोजनेनोक्तोऽतो यथोक्ताधिकारिविषयप्रयो-  
जनसम्बन्धाया विद्यायाः करतसन्वयसामञ्जसकवत्प्रकाशक-  
त्वेन विशिष्टाधिकारिविषयप्रयोजनसम्बन्धा एता वक्ष्यो  
भवन्तीत्यतस्तथा प्रतिभाषं व्याचक्षते । तथास्यायिका  
विद्यास्तुत्यर्था ॥ उन्नम् कामयमानो ह वै दति वृत्तार्थसं-  
रणार्थो निपातौ वाजमसं तद्वागादिनिमित्तं श्रवो यस्य स  
वाजश्रवा रुडितो वा तस्यापत्यं वाजश्रवसः किञ्च विश्व-  
जिता सर्वमेधेनेजे तत्फलं कामयमानः । स चैतस्मिन् क्रतौ

आ० कृतावयवशक्त्यैव प्रयोगसम्भवे समुदायशक्तिरुपनिषच्छब्दस्य  
न कल्पनीयेत्याह । केन पुनरिति ॥ षट् विश्वरथगत्यवसादने-  
भिति धातोर्विश्वरथमर्थमादाय योगवृत्तिमाह । उच्यते इति ॥  
विषयेषु क्षयिष्णुत्वादिदोषदर्शनादिरक्ताः केचन मुमुक्षवः  
प्रसिद्धा न सर्वे भवादृशाः कामुका एवेति यच्छब्देन प्रसिद्धाव-  
द्योतकेन कथयति । आनुश्रविकाः शब्दप्रतिपत्ताः स्वर्गभोगादय  
उपसर्गोत्थाश्चार्थोपदेशास्तन्वा यावत्वात्तात्कारं शीलयन्ति संसार्थ-  
संसार्थैक्यासम्भावनादि निरस्यन्तीत्यर्थः ॥ गत्यपूर्वोक्तेति अग्नि-  
विद्यायामप्यवसादनमादायोपनिषच्छब्दस्य वृत्तिमाह । लोका-  
दीति । भूरादिजोकानामादिः प्रथमजो ब्रह्मज्ञो जातो ब्रह्मजः

उ० कुमारं सक्तं दक्षिणासु नीयमानासु ब्रह्माऽऽवि-  
वेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरि-

भा० सर्व्ववेदसं सर्व्वस्त्रं धनं ददौ दत्तवान् । तस्य यजमानस्य ह  
नचिकेता नाम पुत्रः किलास बभूव ॥ १ ॥ तं ह नचि-  
केतसं कुमारं प्रथमवयसं सन्तमप्राप्तप्रजननशक्तिं बाल-  
मेव अद्वाऽऽस्तिकी बुद्धिः पितुर्धितकामप्रयुक्ता आविवेक  
प्रविष्टवती । कस्मिन् काल इत्याह । अतिगर्भः सदस्येभ्यश्च  
दक्षिणासु नीयमानासु विभागेनोपनीयमानासु दक्षिणा-  
र्यासु गोषु च आविष्टब्रह्मे नचिकेता अमन्यत ॥ १ ॥

कथमित्युच्यते पीतोदका इत्यादिना । दक्षिणार्था गावो  
विश्लेष्यन्ते । पीतमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः । जग्ध  
भक्षितं द्रव्यं याभिस्ता जग्धदृणाः । दुग्धो दोहः क्षीराख्यो  
यासां ता दुग्धदोहाः । निरिन्द्रिया अप्रजननसमर्था जीर्णा

आ० स एव जानातीति ह्यः । ग्रन्थे तु भाक्त्वेत्युपचारेणोपनिषच्छब्द-  
प्रयोग इत्यर्थः ॥ उपनिषच्छब्दनिर्वचनेन सिद्धमर्थमाह । एव-  
मित्यादिना ॥ आत्मनिकी निदाननिष्ठया निष्ठतिर्विवक्षिता ।  
निदानस्यान्वयव्यतिरेकशास्त्रन्यायेभ्यः संसारस्यात्मैकत्वाविद्या ।  
सा च न कर्मण्या विनिवर्त्ततेऽतो विद्यायाः प्रयोजनेन साध्य-  
साधनभावकक्षयः सम्बन्ध इत्यर्थः । वश कान्तावित्यस्य शत्रुत्वं-  
रूपमुग्रमिति । अवः कीर्तिः । सर्व्वमेधेन सर्व्वस्यदक्षिणेनेजे यजनं  
ह्यतवानित्यर्थः । सदसि यज्ञसभायां येऽन्ये मिजिता ब्राह्मणा-  
स्तेभ्यश्च ॥ १ ॥ २ ॥

पीतमुदकं प्रागेव नेत्तरकाकं पानशक्लिरप्यस्तीत्यर्थः ।

उ०न्द्रियाः । अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति  
ता ददत् ॥ ३ ॥ स होवाच पितरं तत कस्मै  
मान्दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयञ्च होवाच  
मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥ बहूनामेभि प्रथमो

भा० निष्कन्धा गाव इत्यर्थः । पीता एवभूता गा अल्विग्भ्यो  
दक्षिणासुह्या ददत्प्रयच्छदन्दा अनागन्दा असुखा नामे-  
त्येतत् । ये ते लोकास्तान् स यजमानो गच्छति ता ददत् ॥  
॥ ३ ॥ तदेदं क्रत्वसम्पत्तिनिमित्तं पितुरनिष्टं फलं मया-  
पुत्रेण सता निवारणीयमात्मप्रदानेनापि क्रत्वसम्पत्तिं  
कृत्वैत्येवं मत्वा पितरमुपागम्य स होवाच पितरं हे तत  
तात कस्मै अल्विग्भ्यो दक्षिणार्थं मां दास्यसीति  
प्रयच्छसीति । एतदेवमुक्तेनापि पित्रोपेक्षमाणोऽपि द्वितीयं  
द्वितीयमप्युवाच कस्मै मां दास्यसि कस्मै मां दास्यसीति ।  
नायं कुमारस्वभाव इति क्रुद्धः सन् पिता तं ह पुत्रं  
किस्रोवाच मृत्यवे वैवस्वताय त्वां ददामीति ॥ ४ ॥  
स एवमुक्तः पुत्र एकान्ते परिदेवयाञ्चकार । कथमित्यु-  
च्यते । बहूनां त्रिधाणां पुत्राणां वैमि गच्छामि प्रथमः  
सम्मुख्या त्रिधादित्येत्यर्थः । मध्यमानाञ्च बहूनां  
मध्यमो मध्यमयैव वृत्स्येमि । नाधमया कदाचिदपि । तमेवं  
वित्रिष्टगुणमपि पुत्रं मां मृत्यवे ददामीत्युक्तवान्पिता । स

आ० यथावसरं गुदोरिष्टं ज्ञात्वा शुश्रूषन्ने प्रवृत्तिर्मुत्था । आञ्चावश्नेन  
मध्यमा तदपरिपाकनेनाधमा । मया दत्तेन यत्कर्त्तव्यमस्य यमस्य

उ० बहूनामेमि मध्यमः । किं स्वियमस्य कर्त्तव्यं  
यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

अनुपश्य यथा पूर्वं प्रतिपश्य तथापरे ।  
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥  
॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिब्राह्मणो गृहान् ।  
तस्यैतां शक्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकं ॥ ७ ॥  
आशाप्रतीक्षे सङ्गन्तं सूनृताञ्चेष्टापूर्ते पुत्रपशून्

भा० किंस्त्रियमस्य कर्त्तव्यं प्रयोजनं मया प्रत्तेन किं करिष्यति  
यत्कर्त्तव्यमद्य नूनं प्रयोजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशादुक्तवान्  
पिता । तथापि तत्पितुर्वचो मृषा माभूदित्येव मत्वा परि-  
देवनापूर्वकमाह पितरं भोकाविष्टं किं मयोक्तमिति ॥ ५ ॥

अनुपश्नाऽऽलोचय निभासयानुक्रमेण यथा येन  
प्रकारेण वृत्ताः पूर्वैऽतिक्रान्ताः पितृपितामहादयस्तव  
तान् दृष्ट्वा च तेषां वृत्तमास्त्रातुमर्हसि । वर्त्तमानाद्यापरे  
साधवो यथा वर्त्तन्ते तांश्च प्रतिपश्नालोचय तथा । न च  
तेषु मृषा करणं वृत्तं वर्त्तमानं वास्ति । तद्विपरीतमसताश्च  
वृत्तं मृषा करणं । न च मृषा कृत्वा कश्चिदजरामरो  
भवति । यतः सस्यमिव मर्त्या मनुष्यः पच्यते जीर्णो क्षियते ।  
मृत्वा च सस्यमिव आ जायते आविर्भवति पुनरेवमनित्यञ्जी-

ष्या० करिष्यति तत्किं कर्त्तव्यमासीन्नासीदेव विधानाभावात् । कथं  
तच्छुक्तवानित्यत आह । नूनमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अखनक्तपूर्वभावादिकमपि कथायामपेक्षितं यदस्ति । स

उ० सध्वान् । एतद्गृहे पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यान-  
शुन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ६ ॥

भा० वसोके किं मृषाकरणेन । पाश्यात्मनः सत्यं । प्रेष्य मां  
यमाचेत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ स एवमुक्तः पिताऽऽत्मनः सत्य-  
तायै प्रेषयामास । स च यमभवनं गत्वा तिस्रो रात्रीरुवास  
यमे प्रेषिते । प्रोस्त्रागतं यमममात्या भार्या वा ऊचु-  
र्बोधयन्तो वैश्वानरोऽग्निरेव साक्षात्प्रविशत्यतिथिः सन्  
ब्राह्मणो गृहान् दहन्निव तस्य दाहं ब्रमयन्त इवाग्नेरेतां  
पाद्यासनादिदानलक्षणां ब्रान्तिं कुर्वन्ति सन्तोऽतिथ-  
योऽतो हराहर हे वैवस्वतोदकं नचिकेतसे पाद्याथं ।  
अतस्त्राकरणे प्रत्यवायः श्रूयते ॥ ७ ॥ आत्राप्रतीचेऽनिर्ज्ञात-  
प्राप्ती । इष्टार्थप्रार्थनाऽऽत्रा । अनिर्ज्ञातप्राप्त्यर्थं प्रतीक्षणं  
प्रतीक्षा ते आत्राप्रतीचे । सङ्गतं सत्संयोगजं फलं । स्रगृतां  
च स्रगृता हि प्रिया वाक्त्रिमिक्तश्च । इष्टापूर्त्तं इष्टं  
यागजं । पूर्त्तमारामादिक्रियाजं फलं । पुत्रपशून्श्च पुत्रांश्च  
पशून्श्च सर्वानेतत्सर्वं यथोक्तं वृद्धे आविर्जयति विनाश-  
यतीत्येतत् पुरुषस्याल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञस्य । यस्यानशुन-  
शुनो ब्राह्मणो गृहे वसति । तस्मादनुपेक्षणीयः सर्वा-  
वस्थास्त्रयतिथिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

आ० एवमुक्तः पितेति । ६ । ७ । ८ ।

उ० तिस्त्रो रात्रीर्यद्वात्सीर्गृहे मेऽनन्नं ब्रह्मन्-  
 तिथिर्नमस्यः । नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु  
 तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ६ ॥ शाक्तसङ्कल्पः  
 सुमना यथा स्याद्गीतमन्युर्गौतमो माभिमृत्यो ।  
 त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत् प्रतीत एतन्नयाणां प्रथमं

भा० एवमुक्तो मृत्युर्वाच नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरः-  
 सरं । किन्तदित्याह । तिस्त्रो रात्रीर्यद्यस्माद्वात्सीरुषित-  
 वानसि मृष्टे मे ममानन्नं हे ब्रह्मन्तिथिः सन्नमस्यो  
 नमस्कारार्हस्य तस्मात्प्रमत्ते तुभ्यमस्तु भवतु । हे ब्रह्मन्  
 स्वस्ति भद्रं मेऽस्तु । तस्माद्भवतोऽनन्नेन मद्गृहवासनिमि-  
 त्ताद्दोषात्प्राप्युपन्नमेव यद्यपि भवदनुग्रहेण सर्वं मम  
 स्वस्ति स्यात्तथापि त्वदधिकसम्प्रसादनार्थमनन्नेनोपो-  
 षितामेकैकां रात्रिं प्रति त्रीन्वरान्मृषीष्वभिप्रेतार्थ-  
 विशेषान् प्रार्थयस्व ॥ ६ ॥ अतो नचिकेतास्त्वाह ।  
 यद्दित्सुर्वरान् ज्ञानसंकल्पः । उपशान्तः सङ्कल्पो यस्व  
 मां प्रति यमं प्राप्य किन्तु करिष्यति मम पुत्र इति स  
 ज्ञानसङ्कल्पः सुमनाः प्रसन्नमनाश्च यथा स्याद्गीतमन्युर्वि-  
 गतरोषश्च गौतमो मम पिता माभि मां प्रति हे मृत्यो

भा० प्रेतीभूतोऽभ्युपगतो नावजोक्तनीय इति मत्तोपेक्षां यथा न  
 करोति तथा प्रसादं कुर्वित्याह । किञ्च त्वत्प्रसृष्टमिति ।  
 यौहावकिरिति । तद्विहितः स्वार्थे व्याख्यातोऽपत्तार्थे व्याख्येय  
 इत्याह । ह्यामुष्यायवो वेति ॥ अमुष्य प्रख्यातस्यापत्तमामुष्यायवः ॥



उ० वरं वृणे ॥ १० ॥ यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत  
 औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः । सुखं रात्रीः  
 शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्र-  
 मुक्तं ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके न भयं किञ्च नास्ति न तत्र त्वं न

भा० किञ्च त्वत्प्रसृष्टं त्वया विनिर्मुक्तं प्रेषितं सृष्टं प्रति माम-  
 भिवदेत्प्रतीतो लब्धस्यतिः स एवायं पुत्रो ममागत इत्येवं  
 प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । एतत्प्रयोजनं त्रयाणां वराणां प्रथ-  
 ममाद्यं वरं वृणे प्रार्थयेयं ॥ १० ॥ यत्पितुः परितोषणं  
 मृत्युश्चात्र यथा बुद्धिस्त्वयि पुरस्तात्पूर्वमासीत्त्वेहसम-  
 न्विता पितुस्तव भविता प्रीतिसमन्वितस्तव पिता तथैव  
 प्रतीतः प्रतीतवान्सौद्दालकिः । उद्दालक एवौद्दालकिः ।  
 अरुणस्यापत्यमारुणिर्द्यौमुष्यायणो वा मत्प्रसृष्टो मया-  
 ऽनुज्ञातः सन्नितरा अपि रात्रीः सुखं प्रसन्नमनाः शयिता  
 सुप्ते वीतमन्युर्विगतमन्युश्च भविता स्यात्त्वां पुत्रं ददृ-  
 शिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तं सन्नं नचि-  
 कोता उवाच ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके रोगादिनिमित्तं भयं किञ्चिदपि नास्ति । न  
 च तत्र त्वं मृत्यो सहसा प्रभवस्यतो जरया युक्त इह लोक-

भा० इयोः पित्योः पूर्वभाषादिना सम्बन्धो चासावामुष्यायणश्च न  
 जारज इत्यर्थः ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वर्गसाधनमभिधानं प्रष्टुः स्वर्गस्वरूपं तावदाह । स्वर्गे लोक-

उ० जरया विभेति । उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे  
 शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥ स त्वमग्निं  
 स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं अद्धानाय मत्वं ।  
 स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन् एतद्वितीयेन वृणे  
 वरेण ॥ १३ ॥ प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्य-

भा० वक्तो न विभेति कुतश्चिन्न किञ्चोभेऽशनायापिपासे  
 तीर्त्वाऽतिक्रम्य शोकमतीत्य गच्छतीति शोकातिगः सम्मान-  
 सेन दुःखेन वर्जितो मोदते इत्यति स्वर्गलोके दिव्ये ॥ १२ ॥  
 एवं गुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनभूतमग्निं  
 स्वर्ग्यं स त्वं मृत्युरध्येषि स्मरसि जानासीत्यर्थः । हे मृत्यो  
 यतस्त्वं प्रब्रूहि कथय अद्धानाय अद्भावते मत्त्वं स्वर्गा-  
 र्थिने । येनाग्निना चितेन स्वर्गलोकाः स्वर्गलोको येषान्ते  
 स्वर्गलोका यजमाना अमृतत्वममरणां देवत्वं भजन्ते  
 प्राप्नुवन्ति तदेतदग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृणे ॥ १३ ॥  
 मृत्योः प्रतिज्ञेयं प्र ते तुभ्यं प्रब्रवीमि । यत्त्वया प्रार्थितं  
 तत् उ मे मम वचो निबोध बुध्यस्वैकायमनाः सन् स्वर्ग्यं  
 स्वर्गाय दितं स्वर्गसाधनमग्निं हे नचिकेतः प्रजानन्  
 विज्ञातवानहं सनित्यर्थः । प्रब्रवीमि तन्निबोधेति च  
 श्रित्यबुद्धिसमाधानार्थं वचनं । अधुनाऽग्निं स्तौति अमृत-  
 लोकाग्निं स्वर्गलोकफलप्राप्तिसाधनमित्येतत् । अथो अपि

भा० इति । इत्यस्य वक्ष्यमाणा मृत्योः प्रतिज्ञाऽवगम्यथा । स त्रेधाऽऽत्मानं

उ० मग्निन्नचिकेतः प्रजानन् । अनन्तलोकाप्तिमथो  
प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेनन्निहितं गुहायां ॥ १४ ॥

लोकादिमग्निन्तमुवाच तस्मै या इष्टका याव-  
तीर्वा यथा वा । स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तम-  
थास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५ ॥ तमब्रवी-  
त्प्रीयमाणो महात्मा वरन्तवेहाद्य ददामि भूयः ।

भा० प्रतिष्ठामाश्रयं जगतो विराड्रूपेण तमेतमग्निं मयोच्यमानं  
विद्धि जानीहि त्वं निश्चितं स्थितं गुहायां विदुषां बुद्धौ  
निविष्टमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इदं श्रुतेर्वचनं लोकादिं लोकानामादिं प्रथमशरी-  
रित्वादिग्निं तं प्रकृतं नचिकेतसा प्रार्थितमुवाचोक्तवान्मृत्यु-  
स्तस्मै नचिकेतसे । किञ्च या इष्टकास्येतव्याः स्वरूपेण ।  
यावतीर्वा सङ्ख्याया । यथा चीयतेऽग्निर्धेन प्रकारेण  
सर्वमेतदुक्तवानित्यर्थः । स चापि नचिकेतास्तत्प्रत्यवदद्य-  
थोक्तमथास्य तन्मृत्युनोक्तं यथा यत्प्रत्ययेनावदत्प्रत्युच्चा-  
रितवान् । तस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः सन्मृत्युः पुनरेवाह  
वरन्तयव्यतिरेकेणाऽन्यं वरं दित्सुः ॥ १५ ॥ कथं तं  
नचिकेतसमब्रवीत्प्रीयमाणः शिष्ययोग्यतां पश्यन् प्रीय-  
माणः प्रीतिमनुभवन्महात्मा क्षुद्रबुद्धिर्वरं तव चतुर्थ-

श्ला० याजुर्वेदेति श्रुतेरभिवाख्यादित्यरूपेण समष्टिरूपो विराडेव  
व्यवस्थित इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तेन विराड्रूपेणाभिर्जगतः प्रतिष्ठेत्युच्यते । सप्रपञ्चमभिज्ञान-

उ० तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्गाञ्चेमामनेक-  
रूपाङ्गहाण ॥ १६ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत-  
रति जन्ममृत्यू । ब्रह्मजज्ञन्देवमीडं विदित्वा

भा० मिह प्रीतिनिमित्तं । अघेदानीं ददामि भूयः प्रयच्छामि ।  
तवैव त्रिकेतसो नाम्नाभिधानेन प्रसिद्धो भविता मयो-  
च्यमानोऽयमग्निः । सृङ्गां ब्रह्मवतीं रत्नमयीं मासामिमा-  
मनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्त्रीकुरु । यदा सृङ्गामा  
कुत्सितां गति कर्ममयीं गृहाण । अन्यदपि कर्मविज्ञान-  
मनेकफलहेतुत्वात्स्त्रीकुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुनरपि कर्मस्तुतिमेवाह । त्रिणाचिकेतस्त्रिः इत्येव  
नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन स त्रिणाचिकेतस्तद्विज्ञानस्तद-  
नुष्ठानवान् वा । त्रिभिर्मातृपित्राचार्यैरेत्य प्राप्य सन्धिं  
सन्धानं सम्बन्धं माताद्यनुशासनं यथावत् प्राप्येत्येतत् ।  
तद्धि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्नरादवगम्यते । यथा मातृ-  
मानित्यादिर्वेदस्ततिस्त्रिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा तेभ्यो  
हि विशुद्धिप्रत्यक्षात् त्रिकर्मकृतद्विज्याध्ययनदानानां कर्त्ता  
तरत्यतिक्रामति जन्ममृत्यू ॥ किञ्च ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो  
द्विरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः । ब्रह्मजस्यैव जज्ञेति ब्रह्म-

भा० चयनप्रकरणाद्ब्रह्ममिति श्रुतिरस्मान्नोध्यतीत्याह । इदं श्रुते-  
र्ब्रह्मचनमिति । विशुद्धिरिति धर्माद्यवगतिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

सृङ्गा चात्मभावेनेत्यर्थः । विंशत्यधिकानि सप्ततानि इत्युक्तानां

उ० निचाय्येमांश्च शाक्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥ त्रिणा-  
चिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते  
नाचिकेतं । स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोका-  
तिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥ एष तेऽग्निर्न-  
चिकेतः स्वर्ग्योऽयमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।

भा० जज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ । तं देवं द्योतनाज्ज्ञानादिगुण-  
वन्तमीदं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतो निचाय्य दृष्ट्वा  
चात्मभावेनेमां स्वबुद्धिप्रत्यक्षां शान्तिमुपरतिमत्यन्तमेति  
अतिशयनैति वैराजं पदं ज्ञानकर्म्मसमुच्चयानुष्ठानेन  
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदानीमग्निविज्ञानचयनफल-  
मुपसंहरति । प्रकरणञ्च त्रिणाचिकेतस्त्रयं यथोक्तं या  
दृष्ट्वा यावतीर्वा यथा वेत्येतद्विदित्वा ऽवगम्य यश्चैव-  
मात्मरूपेणाग्निं विदांश्चिनुते निर्वर्त्तयति नाचिकेतमग्निं  
कृतुं स मृत्युपाशान् धर्माज्ञानरागदेषादिलक्षणाभ्युरतो-  
ऽप्यतः पूर्वमेव शरीरपातादित्यर्थः । प्रणोद्यापहाय ।  
शोकातिगो मानसैर्दुःखैर्वर्जित इत्येतन्मोदते स्वर्गलोके  
वैराजे विराडात्मस्वरूपप्रतिपत्त्या ॥ १८ ॥ एष ते  
तुभ्यमग्निर्वरो हे नचिकेतः स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनो यमग्निं  
वरमवृणीथाः प्रार्थितवानसि द्वितीयेन वरेण सोऽग्नि-  
र्वरो दत्त इत्युक्तोपसंहारः । किञ्चित्तमग्निं तवैव नाम्ना  
प्रवक्ष्यन्ति जनासो जना इत्येतदेष वरो दत्तो मया

भा० सद्ग्या संवत्सरस्याहोरात्रादि च तावत्सद्ग्याकान्येव सद्ग्यासा-

उ० एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वर-  
नृचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

येयम्प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नाय-  
मस्तीति चैत्रे । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं

भा० चतुर्थः । तुष्टेन द्वतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व । तस्मिन्  
ह्यदत्ते ऋणवानहमित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

एतावद्भूतिक्रान्तेन विधिप्रषेधार्थेन मन्त्रब्राह्मणेनाव-  
गन्तव्यं यद्वरद्वयसूचितं वस्तु नात्मतत्त्वविषययाथात्म्यवि-  
ज्ञानं । अतो विधिप्रतिषेधार्थस्य विषयस्यात्मनि क्रिया-  
कारकफलाधारोपलक्षणस्य स्वाभाविकस्याज्ञानस्य संसा-  
रबीजस्य निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं क्रिया-  
कारकफलाधारोपलक्षणपूजन्यमात्यन्तिकनिःश्रेयसप्रयो-  
जनं वक्तव्यमित्युत्तरो गन्ध आरभ्यते । तमेतमर्थं  
द्वितीयवरप्राप्त्याप्यहृतार्थत्वं द्वितीयवरगोचरमात्मज्ञानम-  
न्तरेणेत्याख्यायिकया प्रपञ्चयति । यतः पूर्वस्मात्कर्मागो-  
चरात्साध्यसाधनलक्षणादनित्याद्विरक्तस्यात्मज्ञानेऽधिकार  
इति तस्मिन्दार्थं पुत्राद्युपन्यासेन प्रलोभनं क्रियते ।  
नचिकेता उवाच द्वितीयं वरं नचिकेतो वृणोष्वेत्युक्तः

आ० मान्यात्तैरिष्टकास्यानीयैश्चितोऽग्निर्हमित्यात्मभावेन ध्यातेति ॥  
॥ १० ॥ १० ॥ १९ ॥

पितापुत्रश्चेहादिस्वर्गलोकावसानं यद्वरद्वयसूचितं संसार-  
रूपं तदेव कर्मकाण्डप्रतिपाद्यमात्मन्यारोपितं तन्नवर्त्तकत्वात्म-  
ज्ञानमित्यध्यारोपापवादभावेन पूर्वोत्तरग्रन्थयोः सम्बन्धमाह ।  
एतावद्भूति ॥ प्रथमबद्धीसमाप्तिपर्यन्ताख्यायिकाया अवाप्तर-

उ० वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥ देवैरत्रापि  
विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष  
धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोप-  
रोत्सीरति मा सृजेनं ॥ २१ ॥

भा० सन् । येयं विचिकित्सा संग्रयः प्रेते मृते मनुष्येऽस्तीत्येके  
ऽस्ति शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तो देहान्तरसम्बन्धा-  
त्मा इत्येके नायमस्तीति चैके नायमेवंविधोऽस्तीति चैकेऽ-  
तस्मात्साकं न प्रत्यक्षेण नाप्यनुमानेन निर्णयविज्ञानमेत-  
द्विज्ञानाधीनो हि परः पुरुषार्थ इत्येतद्विद्यां विजा-  
नीयामहमनुशिष्टो ज्ञापितस्त्वया वराणामेष वरस्तृती-  
योऽवशिष्टः ॥ २० ॥ किमयमेकान्ततो निःश्रेयससाध-  
नात्मज्ञानार्हो न वेत्येतत्परीक्षार्थमाह देवैरप्यचैतस्मिन्  
वस्तुनि विचिकित्सितं संग्रयितं पुरा पूर्वं न हि सुज्ञेयं सुष्टु  
ज्ञेयं श्रुतमपि प्राकृतैर्जनैर्यतोऽणुः सूक्ष्म एष आत्मास्थो  
धर्मोऽतोऽन्यमसन्दिग्धफलं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मां  
मोपरोत्सीरूपरोधं माकार्षीरधमर्णमिवोत्तमर्षः । अति-  
सृज विमुञ्चैनं वरं मां प्रति ॥ २१ ॥

षा० सम्बन्धमाह । तमेतमर्थमिति ॥ देहव्यतिरिक्तास्तित्वे वादिविप्रति-  
पत्तेः संग्रयश्चेत्तर्हि प्रत्यक्षादिना स्वस्यैव निर्णयज्ञानसम्भवा-  
त्तन्निर्णयस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च न तदर्थः प्रश्नः कर्त्तव्य इत्याश-  
ङ्गाह । अतस्सात्साकमिति ॥ प्रत्यक्षेण स्थायौ निर्णयति पुरुषो  
न वेति सन्देहादर्शनाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वे च देहदर्शनात्प्र-  
त्यक्षेण निर्णयः परलोकसम्बन्धात्मना च कस्यचिद्विज्ञानावि-  
नाभावाददर्शनात्मानुमानेनापि निर्णय इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

उ० देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वञ्च मृत्यो  
 यन्न सुविज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वाद्गन्यो न  
 लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥  
 शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्ति-  
 हिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयञ्च

भा० एवमुक्तो नचिकेता आह देवैरत्रापि विचिकित्सितं  
 किलेति । भवत एवमुपश्रुतं त्वञ्च मृत्यो यद्यस्मान्न सुश्रेय-  
 मात्मतत्त्वमात्थ कथयस्यतः पण्डितैरप्यवेदनीयत्वाद्गता  
 चास्य धर्मस्य त्वाद्गुण्योऽन्यः पण्डितश्च न लभ्योऽन्विष्य-  
 माणोऽप्ययं तु वरो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुरतो नान्यो वर-  
 स्तुल्यः सदृशोऽस्येतस्य कश्चिदप्यनित्यफलत्वादन्यस्य सर्व-  
 खैवेत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥ एवमुक्तोऽपि पुनः प्रलोभय-  
 क्षुवाच मृत्युः । शतायुषः शतं वर्षाण्ययूषि येषां तान्  
 शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व । किञ्च गवादिस्त्रक्षणान् बहू-  
 न्यशून् । दक्षिहिरण्यं हस्ती च हिरण्यञ्च दक्षिहिरण्यं ।  
 अश्वान् । किञ्च भूमेः पृथिव्या महद्विस्तीर्णमायतन-  
 माश्रयं मण्डलं साम्राज्यं राज्यं वृणीष्व । किञ्च सर्वम-  
 प्येतदनर्थकं स्वयञ्चेदस्यायुरित्यतस्याह । स्वयञ्च जीव त्वं  
 जीवं धारय शरीरं समयेन्द्रियकलापं शरदो वर्षाणि

आ० एकैकं पुत्रघनादीनां वरत्वेनोपन्यस्य समुचितमिदानीमुपन्य-  
 स्यति । किञ्च विसं प्रभूतमिति ॥ अस्य भुवीति धातोर्भाष्यः-



३० जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यं  
यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकाञ्च ।  
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानान्त्वा काम-  
भाजं करोमि ॥ २४ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामांश्च-  
च्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूर्या  
नहीदृशा लम्बनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्प्रताभिः

भा० यावदिच्छसि जीवितुमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यमेतेन  
यथोपदिष्टेन सदृशमन्यमपि यदि मन्यसे वरं तमपि  
दृषीष्व । किञ्च वित्तं प्रभूतं हिरण्यरत्नादि चिरजीविकांश्च  
सह वित्तेन दृषीष्वेत्येतत् । किं ब्रह्मणा महाभूमौ महत्यां  
भूमौ राजा नचिकेतस्त्वमेधि भव । किञ्चान्यत्कामानां  
दिव्यानां मनुष्याणाञ्च तां तां कामभाजं कामभागिनं  
कामार्हं करोमि सत्यसङ्कल्पो ह्यहं देव इतिभावः ॥२४॥

ये ये कामाः प्रार्थनीया दुर्लभाश्च मर्त्यलोके  
सर्वान् कामांश्चन्दतः प्रार्थयस्व । किञ्चेमा दिव्या  
अप्सरसो रमयन्ति पुरुषानिति रामाः सह रथैर्वर्त्तन्त  
इति सरथाः । सतूर्याः सवादित्रास्ताश्च नहि लम्बनीयाः  
प्रापणीया ईदृशा एवंविधा मनुष्यैर्मत्प्रैरक्षदादिप्रसा-

आ० मध्यमपुरुषैकवचनान्तस्य निपातः । यद्यति ततो भवेति  
व्याख्यातं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उ० परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥ २५ ॥  
 शो भावा मर्त्यस्य यदक्षकैतत् सर्वेन्द्रियाणाञ्चुर-  
 यन्ति तेजः । अपि सर्वञ्जीवितमल्पमेव तवैव  
 वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥ न वित्तेन तर्प-  
 णीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्वा ।

भा० दमन्तरेणाभिर्मत्प्रत्ताभिर्मया दत्ताभिः परिचारिणीभिः  
 परिचारयस्वात्मानं पादप्रक्षालनादिशुश्रूषां कारया-  
 त्मन इत्यर्थः । नचिकेतो मरणं मरणमम्बुं प्रञ्जं प्रेत्यास्ति  
 नास्तीति काकदन्तपरीचारूपं मानुप्राक्षीर्मेवं प्रष्टुमर्हसि  
 ॥ २५ ॥ एवं प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता महाद्भुत-  
 दक्षोभ्याह । शो भविष्यन्ति न भविष्यन्ति वेति संदिग्धा-  
 मान एव येषां भावो भवन् त्वयोपन्यस्तानां भोगानां  
 ते शोभावाः । किञ्च मर्त्यस्य मनुष्यस्त्वान्तक हे मृत्यो  
 यदेतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजस्तत्परयन्ति अपचयन्ति अपसु-  
 रः प्रभृतयो भोगा अनर्थायैवैते । धर्मवीर्यप्रज्ञातेजा-  
 यज्ञः प्रभृतीनां चययिद्वत्वात् । याञ्चापि दीर्घजीविकां त्वं  
 दिक्षसि तत्रापि शृणु सर्वं । यद्ब्रह्मणोऽपि जीवितमायुर-  
 ल्पमेव किमुतास्मदादिदीर्घजीविकां । अतस्तवैव तिष्ठतु  
 वाव रथादयस्तथा तव नृत्यगीते च ॥ २६ ॥ किञ्च  
 न प्रभूतेन वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि लोके  
 वित्तलाभः कस्यचित्तृप्तिकरो दृष्टः । यदि नामास्माकं  
 वित्तदृष्ट्या स्थापस्यामहे प्राप्यामहे इति । एतद्वित्तम-

उ० जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वर-  
णीयः स एव ॥ २७ ॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः कूधः-  
स्थः प्रजानन् । अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमो-  
दानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥ यस्मि-

भा० द्राक्ष्य दृष्टवन्तो वयं चेत्त्वा त्वां जीवितमपि तथैव  
जीविष्यामो यावद्यान्ते पदे त्वमीशिष्यसि त्वमीशिष्यसे  
प्रभुः स्याः । कथं हि मर्त्यः स्वपाशमेत्याल्पधनायुर्भवेत् ।  
वरस्तु मे वरणीयः स एव यदात्मविज्ञानं ॥ २७ ॥

यतश्च जीर्यतां वयोहानिमप्राप्तवताममर्त्यानां  
सकाशमुपेत्योपगम्यात्मन उल्लङ्घं प्रयोजनान्तरं प्राप्तयं  
तेभ्यः प्रजानन्नुपलभ्यमानः स्वचक्रु जीर्यन्मर्त्यां जराम-  
रणवान् कधःस्यः क्रुः पृथिव्यधस्यान्तरिक्षादिलोकापेक्षया  
तस्यां तिष्ठतीति कधःस्यः सन् कथमेवं विवेकिभिः प्रार्थनीयं  
पुत्रवित्तहिरण्याद्यस्त्रिरं दृषीते । क तदा स्व इति वा  
पाठान्तरं । अस्मिन् पक्षेऽक्षरयोजना तेषु पुत्रादिस्वास्त्रा  
आस्तितिसात्पर्येषु वर्त्तनं यस्व स तदास्वस्ततोऽधिकतरं  
पुत्रार्थं दुष्प्रापमपि प्रापयिषुः क तदास्त्रा भवेन्न  
कस्मिन्नदक्षारश्चक्षदर्थी स्यादित्यर्थः । सर्वो ह्युपर्युपर्यैव  
बुभूषति लोकसास्त्रात् पुत्रवित्तादिलोभैः प्रलोभ्योऽहं

आ० क्रिञ्चोत्कृष्टपुत्रार्थभावे सम्भवत्कथं कामयमानो मूर्ख एवाहं

उ० त्रिदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति  
ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्य-  
क्षम्भान्चिकेता वृणीते ॥ २४ ॥ इति प्रथमा  
वल्ली ॥ १ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषश्च

भा० किञ्चाप्सरःप्रमुखान् वर्षरतिप्रमोदान् अगवस्थितरूप-  
तयाऽभिधायन् निरूपयन् यथा वदति दीर्घं जीविते को  
विवेकी रमेत अतो विहायानित्यैः कामैः प्रसोभनं  
यत्प्रया प्रार्थितं ॥ २८ ॥ यस्मिन् प्रेते इदं विचिकित्सनं  
विचिकित्सन्ति अस्ति नास्तीत्येवंप्रकार हे मृत्यो साम्पराये  
परसोऽकविषये महति महत्प्रयोजननिमित्ते आत्मनो  
निर्णयविज्ञानं यत्तद्ब्रूहि कथय नोऽस्मभ्यं किं ब्रूना  
योऽयं प्रकृतात्मविषयो वरो गूढं गहनं दुर्विवेचनं प्राप्नो  
ऽनुप्रविष्टः । तस्मादरादन्यमविवेकिभिः प्रार्थनीयमनि-  
त्यविषयं वरं नचिकेता न वृणीते मनसापोति श्रुतेर्वच-  
नमिति ॥ २९ ॥ इति कठवल्ग्यां प्रथमवल्लीभाष्यं ॥ १ ॥

परीक्ष्य त्रिव्यं विद्यायोग्यताञ्चावगम्याह । अन्यत्पृथ-  
गेव श्रेयो निःश्रेयसं तथाऽन्यदुतैवापि च प्रेयः प्रिय-  
तरमपि ते प्रेयः श्रेयसी उभे नानार्थभिन्नप्रयोजने सति

आ० स्यां ततोऽपि मम स एव वर इत्याह । यत्तस्माज्जीर्थतामित्या-  
दिना ॥ इति प्रथमवल्लीभाष्यव्याख्या ॥ २९ ॥ १ ॥

अश्रुदयनिश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याऽविद्याप्रदर्शनेन च

उ० सिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति  
हीयतेऽधीद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च  
मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः । श्रेयो

भा० पुरुषमधिकृतं वर्षाश्रमादिविशिष्टं सिनीतो बभ्रीतस्त्राभ्यां  
विद्याऽविद्याभ्यामात्मकर्त्तव्यतया प्रयुज्यते सर्व्वः पुरुषः ।  
श्रेयःप्रेयसोर्द्धाभ्युदयामृतत्वार्थी पुरुषः प्रवर्त्तते । अतः  
श्रेयःप्रेयःप्रयोजनकर्त्तव्यतया ताभ्यां बद्ध इत्युच्यते । सर्व्वः  
पुरुषस्ये यद्यथैकैकपुरुषार्थसम्बन्धिनी विद्याऽविद्यारूपत्वा-  
द्विरुद्ध इत्यन्यतरापरित्यागेनैकेन पुरुषेण सहानुष्ठातु-  
मशक्यत्वात्तथोर्हिवा विद्यारूपं प्रेयः श्रेय एव केवल-  
माददानस्योपादानं कुर्व्वतः साधु शोभनं शिवं भवति ।  
यस्त्वदूरदर्शी विमूढो हीयते विद्युज्यते अर्थात्पुरुषार्था-  
त्पारमार्थिकात्प्रयोजनाभित्यात्प्रच्यवत इत्यर्थः । कोऽसौ  
य उ प्रेयो वृणीते उपादत्त इत्येतत् ॥ १ ॥ यद्युभेऽपि  
कर्त्तुं स्थायन्ते पुरुषेण किमर्थं प्रेय एवादत्ते बाहुल्येन  
लोक इत्युच्यते । सत्यं स्थायन्ते तथापि साधनतः फलतश्च  
मन्दबुद्धीनां दुर्व्विकरूपे सती व्यामिश्रीभूते इव मनु-  
ष्यमेतं पुरुषं आ इतः प्राप्तः श्रेयश्च प्रेयश्च । अतो हंस  
इवात्मसःपयस्तौ श्रेयःप्रेयःपदार्था सम्परीत्य सम्यक्परि-  
गम्य सम्यग्जनसाऽऽलोच्य गुरुसाधवं विविनक्ति पृथक्-

आ० केवलविद्यार्थितया शिष्यं प्रथमं स्वीतीत्याह । परीक्षेति ॥  
श्रेयःप्रेयसोरन्यतरपरित्यागेनैवान्यतरापादाने हेतुमाह । ते

उ० हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमा-  
इणीते ॥ २ ॥

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्-  
चिकेतोऽत्यस्राक्षीः । नैतां सृङ्गां वित्तमयीमवाप्नो  
यस्याम्भज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥ दूरमेते

भा० रोति धीरः धीमान्विविच्य श्रेयो हि श्रेय एवाभिवृ-  
णीते श्रेयसोऽभ्यर्हितत्वात् । कौऽसौ ऽधीरो वस्तु मन्दो  
ऽल्पबुद्धिः स विवेकासामर्थ्यात् योगपक्षेमाद्योगक्षेमनिमित्ते  
शरीराद्युपचयरक्षणनिमित्तमित्येतत्श्रेयः पशुपुत्रादिस-  
क्षणं वृणीते ॥ २ ॥

स त्वं पुनः पुनर्मथा प्रलोभ्यमानोऽपि प्रियान् पुत्रा-  
दीन् प्रियरूपांश्चाप्सरःप्रभृतिखण्डान् कामानभिध्यायं-  
स्त्विन्तयन् तेषां अनित्यलासारत्वादिदोषान् हे नचिकेतो  
ऽत्यस्राक्षीरतिस्रष्टवान्परित्यक्तवानसि श्रेयो बुद्धिमत्ता तव  
नैतामवाप्तवानसि सृङ्गां सृतिं कुस्मितां मूढजनप्रवृत्तां  
वित्तमयीं धनप्रापां । यस्यां सृता मज्जन्ति सीदन्ति बहवो  
नैके मूढा मनुष्यास्तयोः श्रेय आददानस्यासाधु भवति  
होयतेऽर्थात् ॥ ३ ॥ य उ प्रेयो वृणीत इत्युक्तं तत्कस्मा-  
द्यतो दूरं दूरेण महतान्तरेणैते विपरीतेऽन्योन्यव्यावृ-

ष्या० यद्यपीति ॥ ते यद्यप्येकैकपुत्रवसन्निनी तथापि विदजे ।  
॥ १ । १ ॥

उ० विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।  
 विद्याभीप्सिननुचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो  
 लोलुपन्तः ॥ ४ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वय-  
 न्धीराः पण्डितम्मन्यमानाः । दन्द्रम्यमानाः परि-  
 यन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ५ ॥

भा० चरूपे विवेकाविवेकात्मकत्वात्तमः प्रकाशाविव । विषूची  
 विषूची नामागती भिन्नफले संसारमोक्षहेतुत्वेनेत्येतत् ।  
 के ते इत्युच्यते । या चाविद्या प्रेयोविषया विद्येति च  
 श्रेयोविषया । अज्ञाताऽनिर्ज्ञाताऽवगन्ता पण्डितैस्तत्र  
 विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनचिकेतसं त्वामहं मन्ये । कस्मा-  
 द्दस्माद्बुद्धिप्रसोभिनः कामाऽप्सरःप्रभृतयो बहवोऽपि त्वा  
 तां न लोलुपन्तो न विच्छेदं कृतवन्तः श्रेयोमार्गादा-  
 त्तोपभोगाभिवाञ्छासम्पादनेन । अतो विद्यार्थिनं श्रेयो-  
 जनं मन्ये इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥ ये तु संसारभाजो जना  
 अविद्यायामन्तरे मध्ये घनीभूत इव तमसि वर्तमाना  
 वेद्यमानाः पुत्रपश्चादिदृष्ट्यापाश्रितैः स्वयं धीराः प्रज्ञा-  
 वन्तः पण्डिताः शास्त्रकुत्रलासेति मन्यमानास्तो दन्द्रम्य-  
 माणा अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छन्तो जरा-  
 मरणरोगादिदुःखैः पर्यन्ति परिगच्छन्ति मूढा अवि-  
 वेकिनोऽन्धेनेव दृष्टिविहीनेनेव नीयमाना विषमे पथि  
 यथा बहवो अबोधो महान्तमनर्थमृच्छन्ति तददत्त एव  
 मूढत्वात् ॥ ५ ॥

उ० न साम्परायः प्रतिभाति बालम्प्रमाद्यक्षं वित्त-  
मोहेन मूढं । अयं लोको नास्ति पर इति मानी  
पुनः पुनर्वृशमापद्यते मे ॥ ६ ॥ श्रवणायापि बहु-  
भिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यन् विद्युः ।  
आश्चर्य्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्य्यो ज्ञाता

भा० न साम्परायः प्रतिभाति । सम्परेयत इति साम्परायः  
परलोकस्तत्प्राप्तिप्रयोजनः साधनविशेषः ब्राह्मीयः साम्प-  
रायः स च बालमविवेकिनं प्रति न भाति न प्रकाशते  
नोपतिष्ठत इत्येतत्प्रमाद्यक्षं प्रमादं कुर्व्वं पञ्चपञ्चादि-  
प्रयोजनेष्वासक्तमनस्तया वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेना-  
विवेकेन मूढं तमसाच्छ्रं सन्तमयमेव लोको योऽयं  
दृश्यमानः स्वप्नपानादिविभिष्टो नास्ति परोऽदृष्टो लोक  
इत्येवं ममनशीलो मानी पुनः पुनर्जन्त्वा वज्रमधी-  
नतामापद्यते मे मृत्योर्मम जन्ममरणादिसङ्घट्टः स्वप्रब-  
न्धानुरूढ एव भवतीत्यर्थः । प्रायेण श्लेषविध एव लोकः  
॥ ६ ॥ यस्तु श्रेयोऽर्थो सदृशेषु कश्चिदेवात्मविद्भवति  
त्वद्धिधो यस्माच्छ्रवणाद्यापि श्रवणार्थं श्रोतुमपि येन  
लभ्य आत्मा वज्रभिरनेकैः शृण्वन्तोऽपि बहवोऽनेकेऽन्ये  
यमात्मानं न विद्युर्न विन्दन्तभागिनोऽसंस्कृतात्मानो न  
विजानीयुः । किञ्चास्य वक्ताप्याश्चर्य्योऽद्भुतवदेवानेकेषु कश्चि-

भा० सम्यक्प्राक्ज्ञाने देहपातादूर्द्धमेव ईयते गम्यत इति साम्प-  
रायः । ६ । ० ॥ अयत्वं परोक्षत्वं मया जानतापि ब्रह्मावासं कर्म



उ० कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥ न नरेणावरेण प्रोक्त एष  
सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते  
गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमनुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

भा० देव भवति । तथा श्रुत्वाप्यस्यात्मनः कुशलो निपुण एवा-  
नेकेषु सभ्यः कश्चिदेव भवति । यस्मादास्यर्थो ज्ञाता कश्चि-  
देव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाचार्य्येणानुशिष्टः  
सन् ॥ ७ ॥ कस्मान्न हि नरेण मनुष्येणावरेण प्रोक्तोऽवरेण  
हीनेनेत्येतदुक्त एष आत्मा यं त्वं मां पृच्छसि । न हि सुष्टु  
सम्यग्भिज्ञेयो विज्ञातुं शक्यो यस्माद्बहुधा अस्ति नास्ति  
कर्त्ताऽकर्त्ता शूद्रोऽशूद्र इत्याद्यनेकधा चिन्त्यमानो  
वादिभिः । कथं पुनः सुविज्ञेय इत्युच्यते । अनन्यप्रोक्तेऽनन्ये-  
नापृथग्दर्शिनाचार्य्येण प्रतिपाद्यन्नप्रात्मभूतेन प्रोक्ते उक्ते  
आत्मनि गतिरनेकधा अस्तिनास्तीत्यादिखण्डणा चिन्ता  
गतिरस्मिन्नात्मनि नास्ति न विद्यते सर्व्वविकल्पगतिप्रत्य-  
खमितत्वादात्मनः । अथवा स्वात्मभूतेऽनन्यस्मिन्नात्मनि  
प्रोक्ते अत्र गतिरन्यस्यावगतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्याभावात् ।  
ज्ञानस्य द्रोषा निष्ठा यदात्मैकत्वविज्ञानं । अतोऽवगन्तव्या-  
भावाच्च गतिर्वाच नास्त्यनन्य आत्मनि प्रोक्ते नाक्तरीय-  
कत्वात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य । अथवा प्रोच्यमानन्नप्रा-  
त्मभूतेनाचार्य्येण प्रोक्ते आत्मन्यवगतिः । अनवबोधोऽपरि-

ष्या० ज्ञतं त्वं दोयमाणमपि तत्परं न गृह्णाति मत्तोऽधिकप्रज्ञोऽ-  
स्तीति सन्तोषात् स्तीतीत्याह । पुनरपि तुल्य आह्वेति । यस्य त्वया

उ० नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनेव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । यान्त्वमापः सत्यधृतिर्वितासि त्वाद्भे  
भूयान्चिकेतः प्रष्टा ॥ ६ ॥

भा० ज्ञानमत्र नास्ति । भवत्येवावगतिस्तद्विषया श्रोतुस्तद-  
नन्योऽहमित्याचार्यस्येत्यर्थः । एवं सुविज्ञेय आगमवता  
ऽऽचार्येणानन्यतया प्रोक्त इत्यर्थः । अणोयानणुप्रमाणादपि  
सम्पद्यते आत्मा । अतर्क्यमणुप्रमाणो न तर्क्यः । स्वबुद्ध्याभूद्देन  
केवलेन तर्क्यमाणोऽणुपरिमाणे केनचित्स्थ्यापिते आत्मनि  
ततोऽणुतरमन्योऽभूद्दति ततोऽप्यन्योऽणुतममिति । न हि  
तर्कस्य निष्ठा कश्चिद्विद्यते ॥ ८ ॥ अतोऽनन्यप्रोक्ते आत्म-  
न्युत्पन्ना येयमागमप्रतिपाद्यात्मनि मतिर्नैषा तर्केण  
स्वबुद्ध्याभूद्दमात्रेणापनेया न प्रापणीयेत्यर्थः । नापनेतव्या  
वा न हन्तव्या । तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं  
यत्किञ्चिदेव कथयति । अत एव च येयमागमप्रसूता  
मतिरन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्येणैव तार्किकात्प्रोक्ता सती  
सुज्ञानाय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतम । का पुनः सा तर्कागम्या  
मतिरित्युच्यते । यां त्वं मतिं मदरप्रदानेन प्राप्तवानसि ।  
सत्याऽवितथविषया धृतिर्यस्य तत्र स त्वं सत्यधृतिर्वता-  
शीत्यनुकम्पयन्नाह ऋत्युर्नचिकेतसं । वक्ष्यमाणविज्ञानस्तुत-  
थे त्वाद्भक्त्यो नोऽस्मभ्यं भूद्यात् भवताङ्गवत्वन्यः पुत्रः

भा० देहयतिरिक्त आत्मा पृथस्तस्यैव परमार्थस्वरूपज्ञानं सनिदा-

उ० ज्ञानाम्यहं शिवधिरित्यनित्यं न लध्रुवैः प्राप्यते  
 हि ध्रुवस्तत् । ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निर-  
 नित्यैर्द्रव्यैः प्राप्नुवानस्मि नित्यं ॥ १० ॥ काम-  
 स्याप्तिञ्जगतः प्रतिष्ठां कृतोरनन्त्यमभयस्य पारं ।

भा० शिष्यो वा प्रष्टा । कीदृग्यादृक् त्वं हे नचिकेतः प्रष्टा ॥६॥

पुनरपि तुष्ट आह जानाम्यहं शिवधिर्निधिः कर्ष-  
 फलसचषो निधिरिव प्रार्थत इत्यसावनित्यमिति जा-  
 नामि । न हि यस्मादनित्यैर्ध्रुवैर्नित्यं ध्रुवं तत्प्राप्यते  
 परमात्माख्यं । शिवधिर्यस्वनित्यः सुखात्मकः शिवधिः स  
 एवानित्यैर्द्रव्यैः प्राप्यते हि यतस्तस्मान्मया जानतापि  
 नित्यमनित्यसाधनेन प्राप्यत इति । नाचिकेतश्चितोऽ  
 ग्निरनित्यैर्द्रव्यैः पश्चादिभिः स्वर्गसुखसाधनभृतोऽग्निर्नि-  
 र्भन्तित इत्यर्थः । तेनाहमधिकारापन्नो नित्यं धाम्यं  
 ज्ञानं स्वर्गाख्यं नित्यमापेक्षिकं प्राप्तवानस्मि ॥ १० ॥  
 त्वं तु कामस्याग्निं समाग्निं अत्र हि सर्वे कामाः परि-  
 समाप्ताः जगत आध्यात्माधिभूताधिदैवादेः प्रतिष्ठामा-  
 अर्थं सर्वैवात्कृतोः फलं हेरष्यगर्भं पदं आनन्दं । अभ-  
 यस्त च पारं परां निष्ठां । सोमं कृत्यं महदणिमाद्यै-  
 र्यथाद्यनेकगुणसहितं सोमञ्च तन्महश्च निरतिशयत्वा-

भा० नवन्वनिवर्त्तकं परमानन्दप्राप्तिसाधनं धर्म्यं च जातःपरं शेषा-  
 साधनमस्तीति ॥ ८ ॥ ६ ॥

इष्टस्य वस्तुनः प्रशंसया च प्रष्टारं प्रशंसन्ति । यत्वं चातु-

उ० स्तोममहदुर्गायम्प्रतिष्ठान्दष्ट्वा धृत्या धीरो न-  
चिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११ ॥

तन्दुर्दशीङ्गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितङ्गह्वरेष्ठम्पु-  
राणं । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो  
हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा सम्प-  
रिगृह्य मर्त्यैः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । समोदते

भा० त्सोममहत् । उर्गायं विस्तीर्णां गतिं । प्रतिष्ठां स्थितिमा-  
त्मन उत्तमामपि वृद्धा धृत्या धैर्येण धीरो नचिकेतो  
धीमांसन्नत्यस्राक्षीः परमेवाकाङ्क्षन्प्रतिदृष्टवानसि सर्व-  
मेतत्संसारभोगजातं । अहो वतानुत्तमगुणोऽसि यं त्वं ज्ञातु-  
मिच्छस्यताम् ॥ ११ ॥

तं दुर्दशं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दशं अतिदुःखत्वात् ।  
गूढं गहनं । अनुप्रविष्टं प्राकृतविषयविकारविज्ञानैः प्रच्छ-  
न्नमित्येतत् । गुहाहितं गुहायां बुद्धौ स्थितं तत्रोपलभ्य-  
त्वात् । गङ्गरे विषममनेकानर्थसङ्घटे तिष्ठतीति गङ्गरेष्ठं ।  
यत एवं गूढमनुप्रविष्टो गुहाहितश्च अतो गङ्गरेष्ठः । अतो  
दुर्दशः । तं पुराणं पुरातनं अध्यात्मयोगाधिगमेन विषयेभ्यः  
प्रतिमंहत्य चेतस आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगस्तस्माधि-  
गमत्सेन मत्वा देवमात्मानं धीरो हर्षशोकावात्मन उत्कर्षा-

षा० मिच्छसोत्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥

यदि देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः प्रथमं पृथस्य परमार्थस्य-  
रूपज्ञानमेव अर्थसाधनं तर्हि तदेव ब्रह्मीत्याह । यद्यहं

उ० मोदनीयं हि लब्धा विवृतं सन्न नचिकेत  
सम्भन्ये ॥ १३ ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद-  
न्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भयाच्च  
यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

भा० पकर्षधोरभावाज्जहाति ॥ १२ ॥ किञ्चितदात्मतत्त्वं यदहं  
वक्ष्यामि तच्छ्रुत्वाऽऽचार्यसकाशात्मन्यगात्मभावेन परिगृह्य  
उपादाय मर्त्या मरणधर्मा धर्मादनपेतं धर्म्यं प्रवृद्धोद्यम्य  
पृथक्कृत्य शरीरादेः अणुं सूक्ष्मं एतमात्मानमाय प्राप्य  
स मर्त्या विद्वान्मोदते मोदनीयं हि हर्षणीयमात्मानं  
सन्ध्या तदेतदेवम्बिधं ब्रह्मसद्भवनं नचिकेतसं त्वां प्रत्य-  
पावृतदारं विवृतमभिमुखीभूतं मन्ये मोक्षार्हं त्वां मन्य  
इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वा नचिकेताः पुनराह ।  
यद्यहं योग्यः प्रसन्नस्यासि भगवन्मां प्रत्यन्यत्र धर्माच्छा-  
स्त्रीयाद्दर्शानुष्ठानात्तत्फलात्तत्कारकेभ्यश्च पृथग्भूतमि-  
त्यर्थः । तथाऽन्यत्राधर्मात्तथाऽन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । कृतं  
कार्यमकृतं कारणमस्मादन्यत्र । किञ्चान्यत्र भूताद्यातिक्रा-  
न्तात्कालाद्भव्याच्च यत्तद्भविष्यतश्च । तथा वर्त्तमानात्काल-  
चयेण यन्न परिच्छिद्यत इत्यर्थः । यदीदृशं वस्तु सर्व्वव्यव-  
हारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तद्वद मद्भ्यां ॥ १४ ॥

भा० योग्य इत्यादिना । अत एव वरदानव्यतिरेकेण पूर्व्वोऽयं  
प्रश्न इति नात्र ह्यनीयं पूर्व्वपृष्टस्यैव वाचातम्यप्रश्नः पृष्टस्य  
वस्तुनो विज्ञेयत्वान्नार्त्तं ज्ञानसाधनं वस्तुमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

उ० सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि  
 च यद्ददन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यञ्चरन्ति तत्रे  
 पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥  
 एतद्धोवाक्षरम्ब्रह्म एतदेवाक्षरम्परं । एतद्धो-  
 वाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

भा० इत्येवं पृष्ठवते मृत्युर्वाच पृष्ठं वस्तु विशेषणान्तरञ्च  
 विवक्षन् । सर्वे वेदा यत्पदं पदनीयमविभागेनामनन्ति  
 तपांसि सर्वाणि च यद्ददन्ति यत्प्राप्त्यर्थानीत्यर्थः । यदि-  
 च्छन्तो ब्रह्मचर्य्यं गुरुकुलवाससंक्षणमन्यदा ब्रह्मप्राप्त्यर्थञ्च-  
 रन्ति तत्रे तुभ्यं पदं यज्ज्ञातुमिच्छसि सङ्ग्रहेण सङ्क्षेपतो  
 ब्रवीमि ॐ इत्येतत् तदेतत्पदं यद्बुभुक्षितञ्च वा । यदेतदे-  
 मित्योऽशब्दवाच्यमोऽशब्दप्रतीकञ्च ॥ १५ ॥ अत एतद्धोवा-  
 चरं ब्रह्मापरमेतद्धोवाचरञ्च परं तयोर्धिं प्रतीकमेतद-  
 चरमेतद्धोवाचरं ज्ञात्वापास्यब्रह्मोति यो यदिच्छति  
 परमपरं वा तस्य तद्भवति । परञ्चेद्दत्तव्यमपरञ्चेत्प्राप्त्यर्थं  
 ॥ १६ ॥ यत एवं अत एवैतदात्मनं ब्रह्मप्राप्त्यात्मन-  
 नानां श्रेष्ठं प्रशस्यतमं । एतदात्मनं परमपरञ्च ।  
 परापरब्रह्मविषयत्वात् । अत एतदात्मनं ज्ञात्वा ब्रह्म-

भा० सर्वे वेदा इति वेदैकदेशा उपनिषदः । तेनोपनिषदो  
 ज्ञानसाधनत्वेन साक्षादिनियुक्तास्तपांसि तेषां कर्माणि शुद्धि-  
 दादेवावगतिसाधनानि । मन्दाधिकारिभ्यो विचारसमर्थस्य  
 क्रमेणावगतिसाधनं सङ्ग्रह्याह । सङ्ग्रहेवेति । यस्य शब्द-  
 श्लोकारभेदो बत् स्फुरति तस्य वाच्यं प्रसिद्धं समाहितचित्तस्यो-

उ० एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनम्परं । एतदा  
लम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्

भा० लोके महीयते । परस्मिन् ब्रह्मण्यपरस्मिंश्च ब्रह्मभूते  
ब्रह्मवदपाशो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यत्र धर्मादित्यादिना पृष्टस्यात्मनोऽशेषविशेषर-  
हितस्यालम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन चोद्धारो निर्दिष्टः । अपरस्य  
च ब्रह्मणो मन्दमध्यमप्रतिपत्तुन् प्रति । अथेदानीं तस्योद्धार-  
रालम्बनस्यात्मनः साक्षात्स्वरूपनिर्दिधारविषयेदमुच्यते ।  
न जायते नोत्पद्यते म्रियते वा न म्रियते चोत्पत्तिमतो  
वस्तुनोऽनित्यस्थानेकविक्रियास्तासामाद्यन्ते जन्मविना ब्रह्म-  
क्षणे विक्रिये इहात्मनि प्रतिषिद्धेते प्रथमं सर्वविक्रियाप्र-  
तिषेधार्थं न जायते म्रियते वेति । विपश्चिन्मेधावो सर्वज्ञः ।  
अपरिलुप्तचैतन्यस्वभावात् । किञ्च नायमात्मा कुतश्चित्कार-  
रणान्तराद्भव । अस्माच्चात्मनो न बभूव कश्चिदर्थान्तर-  
भूतः । अतोऽयमात्माऽजो नित्यः शाश्वतोऽपचयविवर्जितः ।  
यो ह्यशाश्वतः सोऽप्यपचीयते । अयन्तु शाश्वतोऽत एव  
पुराणः पुरापि नव एवेति । यो ह्यवयवोपचयदारेणाभि-

भा० शूरोद्धारणे यद्विषयानुपरत्तं संवेदनं स्फुरति तदोद्धारम-  
वसम्य तदाद्यं ब्रह्मास्मीति ध्यायेत्त्राप्यसमर्थं ॐशब्द एव  
ब्रह्मदृष्टिं कुर्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

साधनहीनायोपदेशोऽनर्थक इति । मलोच्चावचमवग्रतिसा-  
धनमुक्त्वा ब्रह्मण्यस्वरूपं यत्पठं । तदभिधानायोपक्रमत इत्याह ।

उ० बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्पुराणो  
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतं । उभो  
तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

भा० निर्वर्त्यते स इदानीं नवो यथा कुम्भादिस्तद्विपरीतस्वात्मा  
पुराणो वृद्धिविवर्जित इत्यर्थः । यत एवमतो न हन्यते न  
हिंस्यते हन्यमाने शस्तादिभिः शरीरे । तत्स्योऽप्याकाशवदेव  
भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवम्भूतमप्यात्मानं शरीरमात्रात्मादृष्टिर्हन्ता चेद्यदि  
मन्यते चिन्तयति हन्तुं हनिष्याम्येनमिति योऽप्यन्यो हतः  
सोऽपि चेन्मन्यते हतमात्मानं हतोऽहमित्युभावपि तौ  
न विजानीतः स्वमात्मानं यतो नायं हन्ति अक्रिय-  
त्वादात्मनस्तथा न हन्यते आकाशवदेवाक्रियत्वादेव ।  
अतोऽनात्मश्चविषय एव धर्माधर्मादिसत्त्वः संसारो न  
ब्रह्मश्च अतिप्रामाण्यान्त्यायाश्च धर्माधर्माद्यनुपपत्तेः ॥  
१९ ॥ कथं पुनरात्मानं जानातीत्युच्यते अणोः

भा० अन्यत्र धर्मादित्यादिनेति ॥ यद्यात्मनोऽन्वद्ब्रह्म स्यात्तत्र जन्मा-  
दिप्राप्त्यभावादप्राप्तनिषेधः स्यादतो जन्मादिप्रतिषेधेन ब्रह्मोप-  
दिशन्नात्मस्वरूपमेवोपदिशतीति गम्यते । मरणनिमित्तास्ति-  
त्वाशङ्कात्मनो मरणाभावेऽस्तित्वविषयप्रत्यस्याप्येतदेव वचनं  
भवतीति ब्रह्मं ॥ १८ ॥

यद्यक्रिय एवात्मा तर्हि धर्माद्यधिकार्यभावात्तदसिद्धौ  
संसारोपपत्तौ एव न स्यादित्याशङ्काश्च । अनात्मश्चविषय  
इवेति । यदज्ञानात्तदिति स्यात्तच्छानात्मा कुतो भवेदिति



उ० अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जज्ञो-  
निहितो गुहायां । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको  
धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

भा० स्रस्त्रादणीयान् श्यामाकादेरणुतरः । महतो महत्परिमा-  
णान्महीयान्महत्तरः पृथिव्यादेरेणु महद्वा यदस्ति लोके  
वस्तु तत्तेनैवात्मना नित्येनात्मवत्सम्भवति । तदात्मना  
विनिर्भुक्तमसत्सम्पद्यते । तस्मादसवेवात्मा अणोरणीयान्म-  
हतो महीयान्सर्व्वनामरूपवस्त्रुपाधिकत्वात् । स चात्मास्य  
जज्ञोर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्य प्राणिजातस्य गुहायां हृदये  
निहित आत्मभूतः स्थित इत्यर्थः । तमात्मानं दर्शनश्रवण-  
मननविज्ञानलिङ्गं अक्रतुरकामोऽदृष्ट्वाङ्गविषयोपरत-  
बुद्धिरित्यर्थः । यदा चैवं तदा मनश्चादीनि करणानि  
धातवः शरीरस्य धारणात्प्रसीदन्तीति । एषां धातूनां  
प्रसादादात्मनो महिमानं कर्म्मनिमित्तवृद्धिचयरहितं  
पश्यति वीतशोकः । धातुप्रसादान्महिमानमात्मनोऽयम-  
हमस्मीति साक्षाद्विजानाति । ततो विगतशोको भवति ।  
अन्यथा दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा कामिभिः प्राकृतैः पुरुषैः ॥१०॥

आ० न्यायाचात्मज्ञस्य धर्म्मादि नोपपद्यते अत आत्मज्ञः सदा मुक्त एवे-  
त्याह । न्यायाच्चेति ॥ तदुक्तं । विवेकी सर्व्वदा मुक्तः कुर्व्वतो  
नास्ति कर्त्तृता । शोकवादं समाश्रित्य श्रीछान्दोग्यजन्को यथेति ॥  
अकामत्वादिसाधनान्तरविधानार्थमुत्तरवाक्यमवतारयति । कथं  
पुनरिति ॥ एकस्याबुलं च विदुर्जं कथमनूद्यत इत्याशङ्क्यागु-  
त्वाद्यध्यासाधिष्ठानत्वादित्यवहारो न तत्त्वत इत्यविरोधमाह ।  
अबुर्नहृदेति ॥ १९ ॥ २० ॥

उ० आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।  
कस्तम्भदामदन्देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

भा० यस्मादासीनोऽवस्थितोऽचल एव सन् दूरं व्रजति शयानो  
याति सर्वत एवमसावात्मा देवो मदाऽमदः समदोऽम-  
दश्च सर्वेषांऽहर्षश्च विरुद्धधर्मवानतोऽशक्यत्वाज्जातं कस्तं  
मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । अस्मदादेरेव सूक्ष्म-  
बुद्धेः पण्डितस्य सुविज्ञेयोऽयमात्मा स्थितिगतितानित्यादि-  
विरुद्धानेकविधर्मापाधिकत्वाद्विरुद्धधर्मवत्त्वादित्यरूप इव  
चिन्तामणिवदवभासत इति दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयति । कस्तं  
मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति । करणानामुपग्रमः शयनं  
करणजनितस्यैकदेशविज्ञानस्योपग्रमः शयानस्य भवति ।  
यदा चैवं केवलसामान्यविज्ञानत्वात्सर्वतो यातीव यदा  
विशेषविज्ञानस्यः स्वेन रूपेण स्थित एव सम्मनत्रादिगतिषु

भा० विरुद्धानेकधर्मवत्त्वाद्दुर्विज्ञेयस्वेदात्मा कथं तर्हि पण्डित-  
स्यापि सुज्ञेयः स्यादित्याशङ्काह । स्थितिगतोति ॥ विग्रहो  
मथिर्यथा नानारूपोऽवभासते परं नानाविधोपाधिसन्निधा-  
नात् न खतो नानारूपः । चिन्तामणौ वा यद्यच्चिन्त्यते तत्तच्चिन्तो-  
पाधिकमेवावभासत न तत्त्वतः । तथा स्थितिगतितानित्यादयो  
विरुद्धानेकधर्मा येषां तदुपाधिवशादात्मा विरुद्धधर्मवानि-  
वावभासत इति योजना । इति तस्य सुविज्ञेयो भवति ।  
उपाध्यविविक्तदर्शनस्तु दुर्विज्ञेय एवेत्यर्थः ॥ खतो विरुद्धधर्मत्वं  
नास्तौत्थेतदेव श्रुतियोजनाया दर्शयति । करणानामित्यादिना ॥  
एकदेशविज्ञानस्येति ॥ मनुष्योऽहं नीलं पश्यामीत्यादिपरिच्छिन्न-  
विज्ञानस्येत्यर्थः । न बद्धना श्रुतेनेत्यात्मप्रतिपादकोपनिषदि-

उ० अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं । महान्तं  
विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥ नाय-  
मात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

भा० तदुपाधिकत्वाद्दूरं व्रजतीव । स चेहैव वर्त्तते ॥ २१ ॥

तद्विज्ञानाच्च शोकात्यय इत्यभिदर्शयति । अश-  
रीरं स्वेन रूपेणाकाशकल्प आत्मा तमशरीरं शरीरेषु  
देवपितृमनुष्यादिशरीरेष्वनवस्थेष्वनित्येष्ववस्थितिरहितेष्व-  
वस्थितं नित्यमविद्यतमित्येतत् । महान्तं महत्त्वस्यापेक्षिकत्वश-  
ङ्कायामाह विभुं व्यापिनमात्मानं । आत्मग्रहणं स्वतोऽनन्य-  
त्वप्रदर्शनार्थं । आत्मशब्दः प्रत्यगात्माविषय एव मुख्यसमीकृ-  
शमात्मानं मत्वा अयमहमिति धीरो धीमान् न शोचति ।  
न ह्येवम्विधस्यात्मविदः शोकोपपत्तिः ॥ २२ ॥ यद्यपि  
दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा तथाप्युपायेन सुविज्ञेय एवेत्याह । ना-  
यमात्मा प्रवचनेनानेकवेदस्वीकरणेन लभ्यो ज्ञेयो नापि  
मेधया ग्रन्थार्थधारणाश्रित्या न बहुना श्रुतेन केवलेन । केन  
तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव स्वमात्मानमेव साधको वृणुते

आ० चारातिरिक्तशास्त्रश्रवणेन न लभ्य उपनिषदिषारेणापि केवले-  
नेति सिद्धोपदेशरहितेन न लभ्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

परमेश्वराचार्यानुग्रहेण तु लभ्यत इत्याह । यमेवेति ॥ आत्मान-  
मेव साधकः श्रवणमननादिभिर्वृणुते सम्भजते श्रवणादिकाङ्क्षेऽपि  
सोऽहमित्युपायेनैवानुसन्धत इत्यर्थः ॥ तमेवेति लक्षणया पर-  
मात्मानुग्रहेणैव वरिष्ठाऽभेदानुसन्धानवता यथानुसन्धानमात्म-  
तत्त्वानुसन्धानवता यथानुसन्धानमात्मतयैव परमात्मा लभ्यो

उ० यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते  
तनूँ स्वां ॥ २३ ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशासो नासमाहितः ।  
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनामाप्नुयात् ॥ २४ ॥

भा० प्रार्थयते तेनैवात्मना वरिचा स्वयमात्मा लभ्ये ज्ञायत  
इत्येतन्निष्कामश्चात्मानमेव प्रार्थयते । आत्मनैवात्मा लभ्यत  
इत्यर्थः । कथं लभ्यत इत्युच्यते । तत्स्वात्मकामस्यैष आत्मा  
विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं स्वां तनूं स्वकीयं  
याचात्म्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

किञ्चान्यत् । दुश्चरितात्प्रतिषिद्धाच्छ्रुतिस्मृत्यविहिता-  
त्पापकर्षणो नाविरतोऽनुपरतः । नापीन्द्रियलौख्याद्गान्त  
उपरतः । नाप्यसमाहितो नैकायमना विचिप्रचित्तः  
समाहितचित्तोऽपि सन् समाधानफलार्थित्वात् । नाप्य-  
शान्तमानसो व्यापृतचित्तो वात्मानं प्राप्नुयात् । केन  
प्राप्नुयादित्युच्यते । प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेन । एनं प्रह-  
तमात्मानमाप्नुयात् । यस्तु दुश्चरितादिरत इन्द्रिय-  
लौख्याच्च समाहितचित्तः समाधानफलादप्युपशान्त-

भा० भवतीत्यर्थः । वैपरीत्येन वा योजना । आत्मा त्वेष प्रकारबोपर-  
मान्तर्यामिरूपेण वा व्यवस्थितोऽयमेव मुमुक्षां भजते उपगृ-  
ह्णाति । तेनैव परमेश्वरानुगृह्णीतेनाभेदाननुसन्धानवता लभ्यत  
इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २२ ॥

दुश्चरितं कायिकं पापं । यस्त्वेवम्भूत उक्तसाधनसम्पन्नो न  
भवति स कथं वेदेति सम्बन्धः । अशान्तत्वेऽप्यपर्याप्त इत्यत्रत्वेऽप्य-  
समर्थः शाकश्यानीय इत्यर्थः । यत्र स्त्रे मद्दिग्नि स विन्धोपसं-

उ० यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनं । मृत्यु-  
र्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ २५ ॥  
इति कठोपनिषदि द्वितीया वल्ली ॥ २ ॥  
ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहाम्प्रविष्टौ

भा० मानसस्वाचार्यवान् प्रज्ञानेन यथोक्तमात्मानं प्राप्नो-  
तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यस्मिन्नेवभूतो यस्यात्मनो ब्रह्म च  
चक्षुश्च ब्रह्मक्षत्रे सर्वधर्मविधारकेऽपि सर्वप्राणभूते उभे  
ओदनं अन्नं भवतः स्यातां । सर्वहरोऽपि मृत्युर्यस्यो-  
पसेचनमेवौदनस्यान्नत्वेऽप्यपर्याप्तं प्राकृतबुद्धिर्यथोक्त-  
साधनरहितः सन् क इत्या इत्यमेवं यथोक्तसाधनवा-  
नित्यर्थः वेद विजानाति यत्र स आत्मेति ॥ २५ ॥  
इति द्वितीयवल्लीभाष्यं ॥ २ ॥

ऋतम्पिबन्तावित्यस्या वक्ष्याः सम्बन्धो विद्याविद्ये नामा-  
विद्वद्गुण इत्युपन्यस्ते न तु सफले ते यथावन्निर्णीते ।  
तन्निर्णयार्था रथरूपककल्पना तथा च प्रतिपत्तिर्माकर्थं ।  
एवञ्च प्राप्तुप्रायगन्तुगन्तव्यविवेकार्थं रथरूपकद्वारा

भा० इत्ता वसन्ते तथाभूतं तं को वेदेति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति  
द्वितीयवल्लीभाष्यटीका ॥

रथरूपककल्पनेति प्रसिद्धरथसादृश्यकल्पनेत्यर्थः । ऋत-  
पानकर्ता जीवस्तावदेकश्चेतनः सिद्धो द्वितीयान्वेषणायां लोके  
सङ्घातश्रवणे समानस्वभावे प्रथमप्रतीतिदर्शनाच्चेतनतया समा-  
नस्वभावः परमात्मैव द्वितीयो प्रतीयते । तस्य चोपचारादृतपाद-  
त्वमित्यर्थः । वाङ्मयपुरवाकाशसंस्थानं देहाश्रय आकाशप्रदेशः ।

उ० परम परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति  
 पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥  
 यः सेतुरीजानानामक्षरम्ब्रह्म यत्परं । अभयं

भा० द्वावात्मानावुपन्यस्येते । अतमिति । अतं सत्यमवशाभावि-  
 त्वात्कर्षफलं पिबन्तौ । एकस्तत्र कर्षफलं पिबति भुङ्क्ते नेत-  
 रस्तथापि पादसम्बन्धात्पिबन्तावित्युच्यते । इन्द्रिन्यायेन  
 सुहृत्स्य स्वयं हृत्स्य कर्षणः अतमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।  
 लोकेऽस्मिञ्छरीरे । गुहां गुहायां बुद्धौ प्रविष्टौ । परमे  
 वाङ्मपुरुषाकाशसंस्थानापेक्षया परमं । परार्द्धे परस्य च  
 ब्रह्मणोऽर्द्धं स्थानं परार्द्धं हार्दाकाशं तस्मिन् हि परम्ब्रह्मो-  
 पलक्ष्यते । तस्मिन् परमे परार्द्धे हार्दाकाशे प्रविष्टावि-  
 त्यर्थः । तौ च छायातपात्रिव विलक्षणौ संसारित्वासंसारि-  
 त्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलमकर्षिण  
 एव वदन्ति । पञ्चाग्नयो गृहस्थाः । ये च त्रिणाचिकेताः  
 त्रिःकलो नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

यः सेतुः सेतुरिव सेतुरीजानानां यजमानानां कर्षिणां  
 दुःखसन्तरणार्थत्वान्नाचिकेतं नाचिकेतोऽग्निसं वयं ज्ञातुं

भा० पञ्चाग्नय इति गार्हपत्यो दक्षिणाभिराहवनीयः सभ्यावसथ्यौ-  
 चेत्येते पञ्चाग्नयो येषां ते तथोक्ताः । द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुष-  
 योविश्वमिष्टिं ये कुर्वन्ते तेऽग्निहोत्राधिकारिणस्ते वा पञ्चाग्नय  
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु न सन्ति ब्रह्मविदः पञ्चाग्निविदश्च साम्यतमनुपलम्भा-  
 दिव्याशक्त्य पूर्वविद्वदनुभवविरोधमाह । यः सेतुरिवेत्ता-

उ० तितीर्षताम्पारं नाचिकेतं शक्रेमहि ॥ २ ॥  
 आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।  
 बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रयहमेव च ॥ ३ ॥

भा० चेतुश्च शक्रेमहि शक्रुवन्तः । किञ्च यथाभयं भयग्रह्यं  
 संसारस्य पारं तितीर्षतां तर्त्तुमिच्छतां ब्रह्मविदां यत्पर-  
 माश्रयमचरमात्माख्यं ब्रह्म तच्च ज्ञातुं शक्रेमहि परावरे  
 ब्रह्मणी कर्माब्रह्मविदाश्रये वेदितव्य इति वाक्यार्थः । एत-  
 योरेव ह्युपन्यासः कृतः । अतन्मिबन्ताविति ॥ २ ॥ तत्र य  
 उपाधिस्ततः संसारी विद्याविद्ययोरधिस्ततो मोक्षगमनाय  
 संसारगमनाय च तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कल्प्यत  
 इत्याह । तत्रात्मानमृतपं संसारिणं रथिनं रथस्वामिं  
 विद्धि विजानीहि । शरीरं रथं एव तु रथबद्धहयस्वानी-  
 यैरिन्द्रियैराह्वयमाणत्वाच्छरीरस्य । बुद्धिं तु अथ्यवसाय-  
 लक्षणां सारथिं विद्धि बुद्धिनेहप्रधानत्वाच्छरीरस्य । सार-  
 थिनेहप्रधान इव रथः । सर्वं हि देहगतं कार्यं बुद्धि-  
 कर्त्तव्यमेव प्रायेण । मनःसङ्कल्पविकल्पादिलक्षणां प्रयहमेव  
 च रथनामेव विद्धि । मनसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रादीनि  
 करणानि प्रवर्त्तन्ते रथनयेवाश्राः ॥ ३ ॥

आ० दिना ॥ पूर्वेषां यद्यपि ब्रह्मवित्त्वादि सम्भवति प्रभावातिश-  
 यास्तथापि नाधुनिकानामल्पप्रज्ञानां सम्भवतीत्याशङ्क्य चेतनत्वा-  
 त्त्वाभाविकीं चादृत्वयोग्यतास्तीत्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह । परा-  
 वर इति ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्रेति तयोः प्रथमयशोक्तयोरान्तो-  
 र्मध्ये आत्मा रथस्वामी ॥

उ० इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयाङ्गस्तेषु गोचरान् ।  
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥  
 यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।  
 तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्चा इव सारथेः ॥ ५ ॥  
 यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

भा० इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ह्यानाङ्गः रथकल्पनाकु-  
 शलाः शरीररथाकर्षणसामान्यात् । तेखेवेन्द्रियेषु ह्यत्वेन  
 परिकल्पितेषु गोचरान् मार्गान् रूपादीन् विषयान्  
 विद्धि । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सहितं  
 संयुक्तमात्मानं भोक्तेति संशारीत्याङ्गर्मनीषिणो विवेकिनः ।  
 न हि केवलस्यात्मनो भोक्तृत्वमस्ति बुद्ध्याद्युपाधिद्वयमेव  
 तस्य भोक्तृत्वं । तथा च श्रुत्यन्तरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव  
 दर्शयति । ध्यायतीव लेखायतीवेत्यादि । एवञ्च सति  
 वक्ष्यमाणरथकल्पनया वैष्णवस्य पदस्यात्मतया प्रतिपत्ति-  
 रूपपद्यते नान्यथा स्वभावानतिक्रमात् ॥ ४ ॥ तत्रैवं  
 सति यस्तु बुद्ध्याख्यः सारथिरविज्ञानवान्निपुणोऽविवेकी  
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च भवति । यद्येतरो रथचर्याया-  
 मयुक्तेनाप्रवृत्तीतेनासमाहितेन मनसा प्रयत्नस्वानीयेन  
 सदा युक्तो भवति तस्याकुशलस्य बुद्धिसारथेरिन्द्रिया-

भा० यः कल्पितस्तस्य भोक्तृत्वञ्च न स्वाभाविकमित्याह । आत्मे-  
 न्द्रियमनोयुक्तमिति । उपाधिके भोक्तृत्वे अन्यथ्यतिरेकौ शास्त्रस्य  
 प्रमादमित्याह । न हि केवलस्येति । वैष्णवपदप्राप्तिश्रुत्यनूपप-



उ० तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदशा इव सारथेः

॥ ६ ॥

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।  
न स तत्पदमाप्नोति सँसारश्चाधिगच्छति ॥ ७ ॥  
यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

भा० अश्वस्थानीयान्यवश्यान्यश्वक्यान्यनिवारणीयानि दृष्ट्वाश्वा  
आदान्ताश्वा इवेतरसारथेर्भवति ॥ ५ ॥ यस्तु पुनः  
पूर्वोक्तविपरीतसारथिर्भवति विज्ञानवान् निपुणो विवेक-  
वान् । युक्तेन मनसा प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सदा  
तस्याश्वस्थानीयानोन्द्रियाणि प्रवर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं वा  
श्वक्यानि वश्यानि दान्ताः सदशा इवेतरसारथेः ॥ ६ ॥

तत्र पूर्वोक्तस्याविज्ञानवतो बुद्धिसारथेरिदं फलमाह ।  
यस्त्वविज्ञानवान् भवति । अमनस्कोऽप्रगृहीतमनस्कः  
सतत एवाशुचिः सदैव । न स रथी तत्पूर्वोक्तमचरं  
यत्परं पदं आप्नोति तेन सारथिना । न केवलं तत्  
माप्नोति संसारश्च जन्ममरणलक्षणमधिगच्छति ॥ ७ ॥  
यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान् भवति विज्ञानवत्सारथ्युपेता  
रथिविद्वानित्येतद्युक्तमनाः समनस्कः सतत एव सदा  
शुचिः स तु तत्पदमाप्नोति । यस्मादाप्नात्यदादप्रच्युतः सन्  
भूयः पुनर्न जायते संसारे ॥ ८ ॥ किन्तत्पदमित्याह ।

आ० न्यापि न स्वाभाविकं भोक्तृत्वं वाच्यमित्याह । यवश्च सतीति

॥ ८ ॥ १ ॥ ६ ॥

उ० स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ६ ॥  
 विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवानुरः । सोऽध्वनः  
 पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्पदं ॥ ६ ॥  
 इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

भा० विज्ञानसारथिर्यस्तपोविवेकबुद्धिसारथिः पूर्वोक्तो मनः-  
 प्रग्रहवान् प्रग्रहीतमनाः समाहितचित्तः सन् शुचिर्नरो  
 विद्वान् सोऽध्वनः संसारगतेः पारम्परमेवाधिगन्तव्यमित्ये-  
 तदाप्नोति मुच्यते सर्वैः संसारबन्धनैस्तद्विष्णोर्व्यापनशीलस्य  
 ब्रह्मणः परमात्मनो वासुदेवाख्यस्य परमं प्रकृतं पदं स्थानं  
 तत्त्वमित्येतत्तत्पदमेवाप्नोति विद्वान् ॥ ६ ॥

अधुना चत्पदं गन्तव्यं तस्येन्द्रियाणि स्थूलान्यारभ्य  
 सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मतयाऽधिगमः कर्त्तव्य इत्येव-  
 मर्थमिदमारभ्यते । स्थूलानि तावदिन्द्रियाणि तानि यैः  
 रथैरात्मप्रकाशनायारब्धानि तेभ्य इन्द्रियेभ्यः स्वकार्यै-  
 भ्यस्ते परा ह्यर्थाः सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च ।  
 तेभ्यो ह्यर्थेभ्यश्च परं सूक्ष्मतरं महत्प्रत्यगात्मभूतञ्च मनः ।

भा० प्रत्यगात्मभूतास्त्विति । अत्रत्यगनपायिस्वरूपभूता इत्यर्थः ॥  
 ० ॥ ८ ॥ ६ ॥

नन्वर्थेभ्यो मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं परं । तस्माद्बुद्ध्यारम्भकं  
 भूतसूक्ष्मं परमिति न युक्तं । कार्योपेक्षया ह्युपादानमुपचिताव-  
 यवं व्यापकमनपायिस्वरूपञ्च प्रसिद्धं । यथा घटादेर्मृदादिः ।  
 नचेद्भूतसूक्ष्माणां परस्परकार्यकारणभावे मानमस्ति । सत्त्वं  
 तथापि विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनोऽधीनतादर्शनात्मनस्ताव-

उ० मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥  
महतः परमयत्नमयत्नात् पुरुषः परः । पुरु-

भा० मनःशब्दवाच्यं मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं सङ्कल्पविकल्पा-  
द्यारम्भकत्वात् । मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा महत्तरा प्रत्य-  
गात्मभूता बुद्धिः । बुद्धिशब्दवाच्यमध्यवसायाद्यारम्भकं  
भूतसूक्ष्मं । बुद्धेरात्मा सर्व्वप्राणबुद्धीनां प्रत्यगात्मभूतत्वा-  
दात्मा महात्मस्वसहत्वादव्यक्ताद्यत्प्रथमं जातं हैरण्यगर्भ-  
तत्त्वं बोधा बोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते ॥१०॥

महतोऽपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूतं सर्व्वमहत्तर-  
च्चाव्यक्तं सर्व्वस्य जगतो वीजभूतमव्याहृतनामरूपसतत्त्वं

आ० ह्यापकं कथ्यते । तच्च परमार्थत एवात्मभूतमिति । केषाञ्चि-  
न्मनस्तन्निरासायोक्तमनःशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्ममिति । अन्नमयं  
हि सोम्य मन इत्यादिश्रुतेर्भौतिकत्वावगमादन्नभावाभावाभ्या-  
मुपचयापचयदर्शनाङ्गीतिकमेव तत् । तस्य च सङ्कल्पादिकञ्ज-  
स्याध्यवसायनियम्यत्वाद्बुद्धिस्ततः परमिति ॥ बुद्धिश्चात्मेति केषा-  
ञ्चिदभिमानस्तदपनयनार्थमाह । बुद्धिशब्दवाच्यमिति । करञ्-  
त्वादिन्द्रियबुद्धेर्भौतिकत्वं सिद्धं । करञ्त्वं च खनुञ्चाहमुपलब्ध  
इत्यनुभवात्सिद्धं । ततो भूतावयवसंस्थानेष्वेवार्थादिमूर्त्तरोत्तरं  
परापरत्वं कथ्यते परमपुरुषार्थदिदर्शिवया । न तर्थादीनां  
परत्वं प्रतिपादयिषितं । प्रयोजनाभावादात्मभेदप्रसङ्गाच्चेति ।  
सुरनरतिथ्यंगादिबुद्धीनां विधाटकत्वात्प्रातत्त्वगमनादात्मोच्यते ।  
सूत्रसञ्ज्ञकं हैरण्यगर्भतत्त्वमित्यर्थः । बोधाबोधात्मकमिति ज्ञान-  
क्रियाशक्त्यात्मकमित्यर्थः । अथवाऽधिकारिपुरुषाभिप्रायेण बोधा-  
त्मकत्वमव्यक्तस्याद्यः परिणाम उपाधिरपञ्चोद्धतभूतात्मकस्तेन  
रूपेणोपाध्यात्मकत्वं हैरण्यगर्भस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रथये सर्व्वकार्यकारञ्जज्ञीनामवस्थानमभ्युपगन्तव्यं शब्दा-

उ० षान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिः ॥ ११ ॥

भा० सर्वकार्यकारणशक्तिसमाहाररूपमव्यक्तमव्याहताकाशादि-  
नामवाच्यं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं । वटकणि-  
कायामिव वटवृक्षशक्तिः । तस्मादव्यक्तात्परः सूक्ष्मतमः  
सर्वकारणकारणत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च महंश्च अत एव पुरुषः  
सर्वपूरणात्ततोऽन्यस्य परस्य प्रसङ्गं निवारयन्नाह । पुरुषान्न  
परं किञ्चिदिति । यस्मात्सास्ति पुरुषाधिष्ठाचघनात्परं  
किञ्चिदपि वस्त्वन्तरं तस्मात्सूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यगात्मत्वानां  
सा काष्ठा निष्ठा पर्यवसानं । अत्र हि इन्द्रियेभ्य आरभ्य  
सूक्ष्मत्वादिपरिसमाप्तिः । अत एव च गन्तृणां सर्वगतिसमाप्तिः  
संसारिणां सा परा प्रकृष्टा गतिः । यद्गत्वा न निवर्त्तत  
इति स्थिते ॥ ११ ॥

षा० यंसर्वशक्तिजक्षणस्य नित्यत्वनिर्व्वाहाय । तासां शक्तीनां समा-  
हारो मायातत्त्वं भवति । ब्रह्मयोऽसङ्गत्वादिति शक्तिसमाहार-  
रूपमव्यक्तमित्यर्थः । तज्जदं तर्ह्यव्याहृतमासीदेतस्मिन् खल्वक्षरे  
गार्ग्याकाशस्रोतश्च प्रोतश्च । मायान्तु प्रकृतिं विद्याभ्यायिनन्तु  
महेन्द्रमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धेश्चाव्यक्तस्य ॥ तस्य साक्षाभिमतप्रधा-  
नाद्वैलक्षण्यमाह । परमात्मनीति ॥ शक्तित्वेनाद्वितीयत्वाविरोधि-  
त्वमाह । वटकणिकायामिवेति ॥ भाविवटकवृक्षशक्तिमद्वटवीजं  
खशक्त्या न सहितीयं कथ्यते तद्वृक्षापि न मायाशक्त्यसहितीयं ।  
सत्त्वादिरूपेषु निरूप्यमाणे व्यक्तिरस्य नास्तीत्यव्यक्तं । ततोऽव्यक्त-  
शब्दादप्यद्वैताविरोधित्वं द्रष्टव्यं । सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारण-  
मव्यक्तं । तस्य परमात्मपारतन्त्र्यात्परमात्मन उपचारेण कारणत्व-  
मुच्यते न त्वव्यक्तवदिकारितयाऽनादित्वादव्यक्तस्य पारतन्त्र्यं च  
पृथक्सत्त्वे प्रमाणाभावादात्मसत्तयैव सत्तावत्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

उ० एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते  
त्वग्र्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

भा० ननु गतिश्चेदगत्यापि च भवितव्यं कथं यस्माद्भूयो न  
जायत इति । नैष दोषः । सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादवगतिरेव  
गतिरित्युपचर्यते । प्रत्यगात्मत्वञ्च दर्शितमिन्द्रियमनो-  
बुद्धिपरत्वेन । यो हि गन्ता सोऽयमप्रत्ययूपं गच्छति  
अनात्मभूतं न विपर्ययेण । तथा च श्रुतिः । अनध्वगा  
अध्वसु पारयिष्णव इत्याद्याः । तथाच दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं  
सर्वस्य । एष पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषु गूढः  
संवृत्तो दर्शनश्रवणादिकर्माविद्यामायाच्छन्न आत्मा  
न प्रकाशते आत्मत्वेन कस्यचिद्द्रष्टेतिगभीरा दुरव-  
गाह्या विचित्रा माया चेयं । यदयं सर्वो जन्तुः पर  
मार्थतः परमार्थमतत्त्वोऽप्येवमोध्यमानोऽहं परमात्मेति न  
गृह्णात्यनात्मानं देहेन्द्रियादिसङ्घातमात्मनो दृश्यमान-  
मपि घटादिवदात्मत्वेनाहममुष्य पुत्र इत्यनूच्यमानोऽपि  
गृह्णाति । नूनं परस्यैव मायया मोमुह्यमानः सर्वो  
लोकोऽयं बभ्रमीति । तथा च स्मरति । नाहं प्रकाशः

भा० पारयिष्णव इति संसारपारं गता इत्यर्थः । न प्रकाशते चेत्तर्हि  
नास्त्येवेति न वार्थं लिङ्गदर्शनादित्याह । दर्शनश्रवणादीति ।  
कर्माण्यस्येति तथोक्तेः । जीवस्य स्वप्रकाशत्वे ब्रह्मात्मत्वे सत्यपि  
योऽयं ब्रह्मस्वरूपाऽनवभासः स केनापि प्रतिबन्धेन हत इति  
कथ्यते । तच्च प्रतिबन्धकं न वस्तुज्ञानामुक्तं । श्रुतेर्वाधप्रस-  
ङ्गात् । ततोऽविद्यैव प्रतिबन्धिकेत्याह । अविद्यामायाह्वन्न इति ।  
निदिध्यासप्रघयेनैकाग्रमायसमन्तःस्वरथं यदा सहकारि सम्भ-

उ० यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।  
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान् आ-  
त्मनि ॥ १३ ॥

भा० सर्वस्य योगमायासमावृत इत्यादिः । ननु विद्वद्भूमिद-  
मित्युच्यते । मत्वा धीरो न शोचति न प्रकाशत इति च ।  
नैतदेवमसंस्कृतबुद्धेरविशेषत्वान्न प्रकाशत इत्युक्तं । दृश्यते  
तु संस्कृतयाऽय्यथायमिवाय्या तथा एकाग्रतयोपेतयेत्येतत्स-  
क्षया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया । कैः । सूक्ष्मदर्शिभिरिन्द्रि-  
येभ्यः परा शर्था इत्यादिप्रकारेण सूक्ष्मतापारम्पर्यदर्श-  
नेन परं सूक्ष्मं द्रष्टुं शीलं येषान्ते सूक्ष्मदर्शिनस्तैः  
सूक्ष्मदर्शिभिः पण्डितैरिति ॥ १५ ॥ एतत्प्रतिपत्त्युपाय-  
माह । यच्छेन्नियच्छेदुपमं हरेत्प्राज्ञो विवेकी । किं ।  
वाग्वाचं । वागत्रोपलक्षणार्था सर्वेन्द्रियाणां । क । मनसी  
मनसि । हान्दसं दैर्घ्यं । तच्च मनो यच्छेज्ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे  
बुद्धावात्मनि । बुद्धिर्हि मनश्चादिकरणान् प्राप्नोती-  
त्यात्मा तेषां प्रत्यग् ज्ञानं बुद्धिमात्मनि महति प्रथमजे  
नियच्छेत् । प्रथमजवत्सूक्ष्मस्वभावमात्मनो विज्ञानमापा-  
दयेदित्यर्थः । तच्च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्व-

णा० द्यते तदा तत्सहस्रताम्नहावाक्छादहं ब्रह्मास्मीति या बुद्धि-  
वृत्तिरत्यद्यते तस्यामभिव्यक्तौ ब्रह्मभाव इति स्वतोऽपरोक्षतया  
व्यवक्रियत इति दृश्यत्वमुपचर्यते । यो हि यत्प्रयुक्तव्यवहारः  
स तद्दृश्य इति प्रसिद्धं ॥ क्रमेणैवं विषयदोषदर्शनेनाभासेन च  
वाङ्मनश्चान्तःकरणत्वापारप्रविखापने सति प्रविखापनकर्तुः

उ० उन्निष्ठत जायत प्राप्य वरान्निबोधत । स्रुरस्य  
धारा निशिता दुरत्यया दुर्गमपथस्तत्कवयो  
वदन्ति ॥ १४ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा  
ऽरसन्नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनक्षमहृतः

भा० विशेषं प्रत्यक्षमितरूपमविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धि-  
प्रत्ययसाक्षिणि मुखे आत्मनि ॥ १३ ॥

एवं पुरुषे आत्मनि सर्वं प्रविलाप्य नामरूपकर्माद्यं  
यन्निश्चयज्ञानविजृम्भितं क्रियाकारकफललक्षणं स्वात्मया-  
थात्म्यज्ञानेन मरीच्युदकरज्जुसर्पगगनमलानीव मरीचि-  
रज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्यः प्रशान्तः कृतकृत्यो भवति  
यतोऽतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रसुप्ता, उत्तिष्ठत हे जन्तवः  
आत्मज्ञानाभिमुखा भवत जायत अज्ञाननिद्राया  
घोररूपायाः सर्वानर्थवीजभृतायाः क्षयं कुरुत ।  
कथं । प्राप्य उपगम्य वरान् । प्रकृष्टानाचार्यास्तद्विदस्तदुप-  
दिष्टं सर्वान्तरमात्मानमहमस्मीति निबोधत अवगच्छत ।  
न ह्युपेक्षितव्यमिति अतिरनुकम्पयाऽऽह । माहवदति-  
स्रुक्ष्मबुद्धिविषयत्वादिज्ञेयस्य किमिव सूक्ष्मबुद्धिरित्युच्यते  
चुरस्य धारायं निशिता तीक्ष्णीकृता दुरत्यया । दुःखे-  
नात्ययो यस्याः सा दुरत्यया यथा सा पद्भ्यां दुर्गम-  
नीया । तथा दुर्गे दुःसम्याद्यमित्येतत्पथः पन्थानं तत्त्वज्ञा-

भा० अः पुरुषार्थः सिद्धवीत्याशङ्काह । पुबंध इत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥  
यावदावद्ब्रह्मापचयस्तावत्तावत्तारतम्येन सौन्दर्यं दृष्टं पृथि-

उ० परन्धुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥  
 नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रेक्तं सनातनं । उक्त्वा  
 श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥ य  
 इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि । प्रयतः श्राद्ध-

भा० नल्लक्षणं मार्गं कवयो मेधाविनो वदन्ति ॥ १४ ॥ ज्ञेय-  
 स्यातिसूक्ष्मत्वात्तद्विषयस्य ज्ञानमार्गस्य दुःसम्पाद्यत्वं  
 वदन्तीत्यभिप्रायस्तत्कथमतिसूक्ष्मत्वं ज्ञेयस्येत्युच्यते ।  
 स्थूला तावदियं मेदिनी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोपचिता  
 सर्वैन्द्रियविषयभूता । तथा शरीरं तत्रैकैकगुणापकर्षण  
 गन्धादीनां सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादितारतम्यं  
 दृष्टमवादिषु यावदाकाशमिति । ते गन्धादयः सर्वे एव  
 स्थूलत्वादिकाराः शब्दान्ता यत्र न सन्ति किमु तस्य  
 सूक्ष्मत्वादिनिरतिशयत्वं वक्तव्यमित्येतद्दर्शयति श्रुतिः ।  
 अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदे-  
 तद्वाख्यातं ब्रह्माव्ययं यद्वि शब्दादिमत्तद्देतीदन्वशब्दा-  
 दिमत्त्वादव्ययं न व्येति न चीयतेऽत एव च नित्यं यद्वि व्येति  
 तदनित्यमिदन्तु न इतश्च नित्यमनाद्यविद्यमानमनादि  
 कारणमस्य तदिदमनादि । यथादिमत्तत्कार्यत्वादित्यं  
 कारणे प्रलीयते । यथा पृथिव्यादि । इदन्तु सर्वकारण-  
 त्वादकार्यमकार्यत्वान्नित्यं न तस्य कारणमस्ति यस्मिंस्ती-  
 येत तथाऽऽनन्त्यमविद्यमानोऽन्तो यस्य तदनन्तं यथा

भा० आदिषु परमात्मनि तु गुणानुमत्यन्ताभावाग्निरतिशयसौक्ष्म्यं



उ० काले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय  
कल्पत इति ॥ १७ ॥ इति प्रथमाध्याये तृतीया  
वल्ली ॥ ३ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

भा० कदखादेः फलादिकार्योत्पादनेनाप्यनित्यत्वं दृष्टं । न च  
तथाप्यनवत्त्वं ब्रह्मणोऽतोऽपि नित्यं महतो महत्त्वात्तदु-  
द्धाख्यात्परं विलक्षणं नित्यविद्यत्तिस्ररूपत्वात्सर्व्वसाच्चि हि  
सर्व्वभ्रतात्मत्वाद्ब्रह्म । उक्तं श्लेष सर्व्वेषु भू तेष्वित्यादि । भुवश्च  
कूटस्थं नित्यं न पृथिव्यादिवदापेक्षिकं नित्यत्वं । तदेवभूतं  
ब्रह्मात्मानं निषायावगम्य तमात्मानं नृत्यमुखात्पुत्रुगो-  
चरादविद्याकामकर्म्मलक्षणात्प्रमुच्यते विद्युच्यते ॥ १५ ॥ प्रस्तु-  
तविज्ञानस्तुत्यर्थमाह श्रुतिः । नाचिकेतं नचिकेतसा प्राप्तं  
नाचिकेतं नृत्यना प्रोक्तं नृत्यप्रोक्तमिदमाख्यानं वल्लीचय-  
लक्षणं सनातनं चिरन्तनं वैदिकत्वादुक्ता ब्राह्मणेभ्यःश्रुत्वा  
ऽऽचार्य्येभ्यो मेधावी ब्रह्मैव सोको ब्रह्मसोकस्तस्मिन् ब्रह्म-  
लोके महीयते आत्मभूत उपास्यो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ यः  
कश्चिदिमं गन्धं परमं प्रकृतं गुण्यं गोप्यं आवचेद्ब्रह्मन्तोऽर्थतस्त  
ब्राह्मणानां संसदि ब्रह्मसंसदि प्रथतः शुचिर्भूत्वा आद्रुकाले  
वा आवचेद्ब्रह्मज्ञानं । तच्छ्राद्रुमस्थानन्त्यायानन्तफलाय कल्पते  
समर्थते । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १७ ॥ इति श्रीगोवि-  
न्दभगवत्पूज्यपादत्रिष्वपरमहंसपरिब्राजकाचार्य्यस्य श्रीब्र-  
ह्मरभगवतः कृतौ कठोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भा० सिद्धातीत्याह । श्रुत्वा तावदित्त्वादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

### उ० पराश्रि खानि बतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराइ-

भा० एष सर्वेषु भूतेषु गूढाऽऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते  
 नय्यथा बुद्ध्या इत्युक्तं । कः पुनः प्रतिबन्धोऽप्याद्या बुद्धेर्येन  
 तद्भावादात्मा न दृश्यत इति तद्दर्शनकारणप्रदर्शनार्था  
 वक्षी आरभते । विद्याते हि श्रेयःप्रतिबन्धकारणे तदप-  
 नयनाय यत्र आरम्भं ब्रह्मते नान्यथेति ॥ पराश्रि परा-  
 गच्छन्ति गच्छन्तीति खोपलक्षितानि ओचादीनीन्द्रियाणि  
 खानीत्युच्यन्ते । तानि पराञ्चयेव ब्रह्मादिविषयप्रकाश-  
 नाय प्रवर्तन्ते । यस्मादेवं स्वाभाविकानि तानि व्यष्टि-  
 क्षिप्तवान्धनं कृतवानित्यर्थः । कोऽसौ । स्वयम्भूर्यः परमे-  
 श्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति ।  
 तस्मात्पराङ् प्रत्यगुपाननात्मभूतान् ब्रह्मादीन् पश्यत्युप-  
 स्रभते । उपसन्धा नाम्तरात्मन् नाम्तरात्मानमित्यर्थः ।  
 एवंस्वभावेऽपि सति लोकस्य कश्चिन्नद्याः प्रतिश्रोतः-  
 प्रवर्तनमिव धीरो धीमान्विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्  
 चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा प्रतीत्ये वांताब्रह्मो हृडो  
 लोके नान्यस्मिन् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मब्रह्मे वर्तते ।

आ० अनादिरविद्याप्रतिबन्धः प्रागुक्तोऽधुनाऽऽगन्तुकप्रतिबन्धदर्श-  
 नायोत्तरवच्छारम्भ इति सम्बन्धमाह । एष सर्वेष्विन्द्रि-  
 यानां । इन्द्रियाण्यन्तर्मुखानि स्युक्तानि तान्वात्मनिकृतयाऽऽत-  
 त्मापुदत इन्द्रियाणि बहिर्मुखानि कृतानीति यत्तेषां हन-  
 नमेव कृतमित्यर्थः । आत्मा आत्माविति धात्वर्थानुसारेण व्यापक  
 आत्मब्रह्मार्थः । यस्मादादत्ते संहरति आत्मन्वेव सर्वमिति

उ० पश्यति नाक्षरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मान-  
नमैसदावृत्तचक्षुरभृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति

भा० चक्षाम्नेति चदादन्ने चक्षति विषयानिह चक्षस्व  
सन्तो भावस्यसादात्मेति कीर्त्तत इत्यात्मशब्दव्युत्पत्ति-  
स्वरसात् । तं प्रत्यगात्मानं स्वस्वभावमैशदपश्यत्यश्नतीत्यर्थः ।  
इन्द्रसि काक्षानियमात् । कथं पश्यतीत्युच्यते । आदृत्त-  
चक्षुरादृत्तं व्यादृत्तं चक्षुःश्रोत्रादिकमिन्द्रियजातमश्रेयवि-  
षयाद्यस्व स आदृत्तचक्षुः स एवं संकृतः प्रत्यगात्मानं  
पश्यति । न हि वाङ्मविषयासोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेचक्ष-  
श्चैकस्व सम्भवतीति । किमिच्छन् पुनरित्यं महता प्रयासेन  
स्वभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं पश्य-  
तीत्युच्यते । अदृत्तत्वममरणधर्मात्वं नित्यस्वभावतामिच्छ-  
जात्मन इत्यर्थः ॥ १ ॥

यन्तावस्त्वाभाविकं परागेवानात्मदर्शनं तदात्मदर्श-  
नस्य प्रतिबन्धकारणमविद्या तत्प्रतिकूलताया च पराने-  
वाविद्योपप्रदर्शितेषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दृष्ट्या ताभ्या-  
मविद्यादृष्ट्याभ्यां प्रतिबद्धात्मदर्शनाः पराचो वहिर्गता-

भा० जगदुपादानं कथ्यते विषयानतीत्वात्मेति व्युत्पत्त्या स्ववैतन्याभा-  
सेनोपकम्बुत्वमात्मशब्दार्थः । येन आदरेणास्यात्मानः सन्तो  
निरन्तरो भावः । कश्चित्तस्याधिष्ठानसत्त्वामन्तरेव सत्ताभावा-  
द्यथा दारुणमध्यासे सर्पे रज्ज्वा सातत्वं तथा कश्चित्तं सर्वे  
येन स्वस्वरूपवत्स आत्मेत्यर्थः ॥ १ ॥

उ० चित्तस्य पाशं । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा  
 ध्रुवमधुवेष्टिह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥  
 येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ।

भा० नेव कामान् काम्यान् विषयावनुचिन्ति अनुमच्छन्ति वासा  
 अल्पप्रज्ञास्ये तेन कारणेन सृष्टोरविद्याकामकर्मावमुदा-  
 यस्य घन्ति गच्छन्ति विततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य  
 पाशं पाप्मते बध्यते येन तं पाशं देहेन्द्रियादिसंयोगवि-  
 योगलक्षणमनवरतं जन्ममरणत्रारारोगाद्यनेकानर्थत्रातं  
 प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अत एवमथ तस्माद्धीरा विवेकिनः  
 प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणममृतत्वं । देवाद्यमृतत्वं  
 स्रुवमिदन्तु प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं भुवं । न कर्माणा  
 वर्द्धते नो कमीयानिति श्रुतेः । तदेवभूतं कूटस्थमवि-  
 चास्यममृतत्वं विदित्वाऽभुवेषु सर्वपदार्थेष्वनित्येषु ब्राह्मणा  
 इह संसारेऽनर्थप्राये न प्रार्थयन्ते किञ्चिदपि । प्रत्य-  
 गात्मदर्शनप्रतिकूलत्वात् । पुत्रवित्तसौख्यकैषणाभ्यो व्युत्तिष्ठ-  
 न्येवेत्यर्थः ॥ २ ॥

अदि ज्ञानात् न किञ्चिदन्यप्रार्थयन्ते ब्राह्मणाः कथं तद-  
 धिगम्य इति । उच्यते । विज्ञानस्वभावेनात्मना रूपं रसं गन्धं  
 स्पर्शान् शब्दान् मैथुनामैथुननिमित्तान् सुखप्रत्ययान्

भा० समानमन्यत् ॥ २ ॥

कथं तदधिगम्य इति किं वैदिकत्वाद्दर्शनवत्परोक्षत्वेन किंवा  
 घटादिवत्सिद्धत्वादपरोक्षत्वेनाप्रीत्याकाङ्क्षायामात्मत्वाद्दृष्टावोऽपरो

उ० एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एत-  
द्वैतत् ॥ ३ ॥

भा० विजानाति विसृष्टं जानाति सर्व्वो लोकोः । ननु नैवं प्रसि-  
द्धिर्लोकस्यात्मना देहादिविच्छन्नेनाहं विजानामीति ।  
देहादिसङ्घातोऽहं विजानामीति तु सर्व्वो लोकोऽवम-  
च्छति । नन्वेवं देहादिसङ्घातस्यापि ब्रह्मादिस्वरूपमावि-  
शेषाद्विशेषत्वाविशेषाच्च न युक्तं विज्ञातृत्वं । यदि देहादि-  
सङ्घातो रूपाद्यात्मकः सचूपादीन्विजानीयात् तदा  
वाङ्मा अपि रूपादयोऽन्यान्यं खं खं रूपञ्च विजानीयुर्न  
चेतदस्ति । तस्माद्देहादिविच्छन्नांश्च रूपादीनेतेनैव देहादि-  
त्यतिरिक्तैर्नैव विज्ञानस्वभावेनात्मना विजानाति लोकोः ।  
यथा घेन लौहे दहन् दहति सोऽग्निरिति तद्देहात्मनो  
ऽविज्ञेयं किमत्रास्मिंल्लोके परिशिष्यते न किञ्चित्परिशिष्यते  
सर्व्वमेव तात्मना विज्ञेयं । यस्यात्मनोऽविज्ञेयं न किञ्चित्प-  
रिशिष्यते स चात्मा सर्व्वज्ञः । एतद्वैतत् । किमत्रास्मिंल्लोके तस्य  
दृष्टं देहादिभिरपि विशिक्तितं धर्मादिभ्योऽन्यद्विष्णोः  
परमं परं यस्मात्परं नास्ति तद्वैतद्विधिमतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

भा० क्षत्वेनैवावगमः सव्यगवगम इत्युच्यते । येनेत्यादिना । मूढानां  
त्यतिरिक्तैनात्मना देहादेर्व्वेद्यत्वं यद्यपि न प्रसिद्धं तथापि वि-  
चारकाणां त्यतिरिक्तैर्नैव वेद्यत्वं प्रसिद्धं ततो यच्छब्देन प्रसिद्ध-  
वत्परामर्शो न विद्यत इति परिहरति । नन्वेवं देहादीना-  
दिना । देहादिभ्यः ब्रह्मादयो न स्वात्मनमन्यन्ते विजानीयुः । ब्रह्मा-  
दित्वाद्ब्रह्मत्वाच्च वाङ्मावत् । विमर्शो बाधकमाह । यदि हीति ॥ ३ ॥

उ० स्वप्नात् जागरितान्त्रोभौ येनानुपश्यति ।  
महात्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥  
य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमभिकात् ।  
ईशानभूतभयस्य न ततो विजुगुप्सते । एत-

भा० अतः सूक्ष्माहुर्विशेषमिति मलैतमेवार्थं पुनः  
पुनराह । स्वप्नात् स्वप्नमध्यं स्वप्नविशेषमित्यर्थः । तथा  
जागरितान्त्रं जागरितमध्यं जागरितविशेषं चोभौ स्वप्न-  
जागरितान्तौ येनात्मनानुपश्यति लोक इति सर्वं पूर्व-  
वत्तं महान्तं विभुमात्मानं मत्वावगम्यात्मभावेन साक्षा-  
दहमस्मि परमात्मेति धीरो न शोचति ॥ ४ ॥ किञ्च यः  
कश्चिदिमं मध्वदं कर्माफलभुञ्जं जीवं प्राणादिकक्षापक्ष  
धारयितारमात्मानं अन्तिकादन्तिके समीपे ईशान-  
मीधितारं वेद विजानाति भूतभयस्य काष्ठचयस्य तत-  
स्त्रदिशानादूर्ध्वमात्मानं न विजुगुप्सते न गोपायितुमि-  
च्छति अभयप्राप्तत्वात् । यावद्भि भयमध्यस्त्रोऽनित्यमात्मानं  
जन्यते तावद्गोपायितुमिच्छत्यात्मानं । यदा तु नित्यमद्वै-  
तमात्मानं विजानाति तदा किं कः क्लृप्तो वा गोपायितु-  
मिच्छेदेतद्वैतदिति पूर्ववत् ॥ ५ ॥ यः प्रत्यगात्मेस्वर-

भा० यः कश्चित्पूर्वं तपसो जातं पश्यति स प्रकृतं ब्रह्मैव पश्यतीति  
सम्बन्धः । अज्ञः पूर्वमित्यादिना दृश्यगर्भस्य विशेषब्रह्मन्तःकर-  
त्वाद्गो न जीवावच्छेदकत्वात्जीवतादात्म्यविवक्षया विशेषब्रह्मं ब्रह्मा-  
दीनुपस्यभमानमिति । यदिति यस्मात्सोके सुवर्षात्मानं कुर्वन्

उ० द्वैतत् ॥ ५ ॥ यः पूर्वैकपसो जातमद्भ्यः पूर्व-  
मजायत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन् यो भूतेभि-  
र्यपश्यत । एतद्वैतत् ॥ ६ ॥

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां  
प्रविश्य तिष्ठन् या भूतेभिर्यजायत । एतद्वै-

भा० भावेन निर्दिष्टः स सर्व्वात्मैत्येतद्ग्रथयति । यः कश्चिन्मुमुक्षुः  
पूर्वम् प्रथमं तपसो ज्ञानादिब्रह्मणाद्ब्रह्मण इत्येतज्जात-  
मुत्पन्नं हिरण्यगर्भम् । किमपेक्ष्य पूर्वमित्याह । अद्भ्यः पूर्व-  
मसृष्टितेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो न केवलाभ्योऽद्भ्य इत्यभिप्रायः ।  
अजायत उत्पन्नो यस्तं प्रथमजं देवादिशरीराण्युत्पाद्य  
सर्वप्राणिगुहां हृदयाकाशं प्रविश्य तिष्ठन् ब्रह्मादीनुप-  
सृजमानं भूतेभिर्भूतैः कार्यकारणसङ्घैः सह तिष्ठन्  
यो व्यपश्यत यः पश्यतीत्यर्थः । य एवं पश्यति स एतदेव  
पश्यति यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म ॥ ६ ॥

किञ्च या सर्वदेवतामयी सर्वदेवात्मिका प्राणेन  
हिरण्यगर्भरूपेण परब्रह्मणाः सम्भवति ब्रह्मादीनाम-  
दनाददितिषां पूर्ववद्गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीमदिति । तामेव  
विशिष्यति । या भूतेभिर्भूतैः समन्विता यजायत उत्प-  
न्नेत्येतत् ॥ ७ ॥ किञ्च योऽधियज्ञ उत्तराधरारण्यो-

आ० सुवर्षमेव भवति तद्ब्रह्मणो जातो हिरण्यगर्भोऽपि ब्रह्मात्मक  
इत्येवार्थः । १० । ११ । ६ ।

उ० तत् ॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव  
 सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवे दिव ईड्यो जागृ-  
 वद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुषेभिरग्निः । एतद्वैतत् ॥  
 ८ ॥ यतश्चेदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।  
 तन्देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै-  
 तत् ॥ ९ ॥

भा० निर्दिष्टः स्थितो जातवेदा अग्निः पुनः सर्व्वहविषां भोक्ता  
 ऽध्यात्मञ्च योगिभिर्गर्भ इव गर्भिणीभिरन्तवस्त्रीभिरग-  
 र्हितास्रभोजनादिनाऽयं यथा गर्भः सुभृतः सुष्ठु  
 सम्भ्रमते सोऽक इवेत्यमेव चत्विर्गिभर्योगिभिश्च सुभृत  
 इत्येतत् । किञ्च दिवे दिवेऽहन्यहनि ईड्यः सुत्यो वन्द्यश्च  
 कर्षिभिर्योगिभिश्चाधरे इदये च जागृवद्भिर्जागरणशीले-  
 रप्रमत्तैरित्येतद्भुविष्मद्भिराज्यादि मद्भिर्धानभावनावद्भिश्च  
 मनुष्येभिर्मनुष्यैरग्निरेतदैतत्तदेव प्रकृतं ब्रह्म ॥ ८ ॥ किञ्च  
 यतश्च यस्मात्प्राणादुदेत्युत्तिष्ठति सूर्योऽस्तं निष्कोचनं च  
 यच्च यस्मिन्नेव च प्राणोऽहन्यहनि गच्छति तं प्राणमा-  
 त्मानं देवाः सर्व्वेऽग्न्यादयोऽधिदैवतं वागादयसाध्यात्मं  
 सर्व्वे विश्वे अर्पिताः सम्प्रवेदिताः स्थितिवासे सोऽपि ब्रह्मैव  
 तत्सर्वात्मकं ब्रह्म उ नात्येति नातीत्य तदात्मकतां  
 तदन्यत्वं गच्छति कश्चन कश्चिदपि । एतदैतत् ॥ ९ ॥

षा० हिरण्यगर्भस्यैव विशेषबान्तरमाह । किञ्चेति । । ० । ८ । ९ ।



उ० यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्याः  
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

भा० यद्ब्रह्मादिषु स्वावरान्तेषु वर्त्तमानं तत्तदुपाधित्वाद्-  
ब्रह्मवदवभासमानं संसार्यन्यः परस्माद्ब्रह्मण इति माभू-  
त्कस्यचिदाशङ्केतीदमाह । यदेवेह कार्यकारणोपाधि-  
समन्वितं संसारधर्मवदवभासमानमविवेकिनां तदेव  
स्वात्मस्यममुत्र नित्यविज्ञानघनस्वभावं सर्वसंसारधर्म-  
वर्जितं ब्रह्म । यच्चामुचास्मिन्नात्मनि स्थितं तदन्विह तदेवेह  
नामरूपकार्यकारणोपाधिमनुभाव्यमानं नान्यत् । तत्रैवं  
सत्युपाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणयाऽविद्यया मोहितो यः  
सन्निह ब्रह्मण्यमानाभूते परस्मादन्योऽहं मतोऽन्यत्परं  
ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्यत्युपलभते स मृत्योर्मरणा-  
न्मृत्युर्मरणं पुनः पुनर्जन्ममरणभावमाप्नोति प्रतिपद्यते ।

आ० सर्वात्मकं ब्रह्मोक्तं तदसदुपाध्यवष्टिर्ब्रह्मचैतन्यस्य जीवस्य  
संसारित्वाद्ब्रह्मस्यसंसारित्वादिब्रह्मधर्माक्रान्तयोरैकायोगादि-  
त्वाशङ्क्य विद्वद्ब्रह्मत्वस्योपाधिनिबन्धनत्वात्स्वभावैक्येन किञ्चिद-  
नुपपन्नमित्याह । यद्ब्रह्मादीत्वादिना ॥ अमुष्मिन्नगत्कारत्वात्तोपा-  
धावुपाधिस्वभावश्च भेददृष्टिश्च ताभ्यां कारकतया लक्ष्यत इत्यु-  
पाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणा न ह्यन्तःकारकाद्युपाधेर्भेददृष्टे-  
रानिर्वाच्यविद्यामन्तरेण सम्भवः कार्यकारकभावस्य सम्बन्ध-  
त्वस्य च दुर्निरूपताज्ञानवैलुप्यमर्थ इवशब्दः । यथा स्वप्ने  
नानात्वाभावेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्त्वाभिनिवेशेन यो  
यवहरति तथा जागरितेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्त्वाभिनि-

उ० मनसैवेदमाप्त्यग्नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः  
 स मृत्युङ्गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥  
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।  
 ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एत-  
 दैतत् ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवा

भा० तस्मान्तथा न पश्येद्विज्ञानैकरसं नैरन्तर्यैणाकाशवत्परि-  
 पूर्णं ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति वाक्यार्थः ॥ १० ॥

प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्यागमसंस्कृतेन मनसैवेदं ब्रह्मै-  
 करसमाप्त्यमात्मैव नान्यदस्तीत्याप्ते च नागतप्रत्युप-  
 स्थायिकाया अविद्याया निवृत्तत्वादिह ब्रह्मणि नाना  
 नास्ति किञ्चन अणुमात्रमपि । अस्तु पुनरविद्यातिमिर-  
 दृष्टिं न मुञ्चति इह ब्रह्मणि नानेव पश्यति स मृत्योर्मृत्युं  
 गच्छत्येव स्तस्यमपि भेदमधारोपपन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥ पुन-  
 रपि तदेव प्रकृतं ब्रह्माह । अङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठपरिमाणं ।  
 इदमपुण्डरीकं तच्छुद्धवर्त्मनःकरणोपाधिरङ्गुष्ठमात्रो  
 ऽङ्गुष्ठमात्रवृत्तपर्वमध्यवर्त्मनरवत्पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति  
 मध्ये आत्मनि शरीरे तिष्ठति यस्मात्मानमीशानं  
 भूतभव्यस्य विदित्वा न ततो विजुगुप्सते । एतदैतत्पूर्व-

भा० वेदेन यो व्यवहरति तस्य निन्दितत्वादेकरसं ब्रह्मैवास्मीति  
 प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

एकरसशैलस्य कथं चाह शैवविभाज इत्यत्र ब्रह्माहं प्रति कल्पि-  
 भेदेनेत्याह । प्रागेकत्वविज्ञानादिषु । अङ्गुष्ठपरिमाणं

उ० धूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ शूः ।  
 एतद्वैतत् ॥ १३ ॥  
 यथोदकन्दुर्गे वृष्टम्पर्षितेषु विधावति एवं  
 धर्म्भान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

भा० वत् ॥ १२ ॥ किञ्चाङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधु-  
 मकोऽधूमकमित्युक्तं ज्योतिःपरत्वात् । यस्त्वेवं उच्चितो  
 योगिभिर्ददद्य ईशानो भूतभव्यस्य स एव नित्यः कूट-  
 स्रोऽद्येदानीं प्राणिषु वर्त्तमानः स च ज्योऽपि वर्त्तियते  
 नान्यस्यात्मोऽन्यस्य अनिश्चय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनेन नायमस्तीति चैके इत्यथं पक्षो न्यायतः प्राप्नो-  
 ऽपि स्ववचनेन श्रुत्या प्रत्युक्तस्याथा चणभङ्गवादस्य । पुनरपि  
 भेददर्शनाय वादं ब्रह्मण आह । यथोदकं दुर्गे दुर्गमे  
 देत्रे उच्छ्रिते दृष्टं सिक्तं पर्वतेषु पर्वतवत्सु निष्प्रदेत्रेषु  
 विधावति विकीर्णं सदिनश्नति एवंधर्म्भानात्मनो भिन्नान्  
 पृथक् पश्यन् पृथगेव प्रति शरीरं पश्यंस्तानेव शरीरभेदा-  
 नुवर्त्तिनोऽनुविधावति शरीरभेदमेव पुनः पुनः प्रति-  
 पद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्य पुनर्विधावतो विध्यस्रो-  
 पाधिकृतभेददर्शनस्य विशुद्धविज्ञानघनैकरसमद्वयमा-  
 त्मानं पश्यतो विजानतेः मुनेर्मननशीलस्यात्मस्वरूपं

आ० जीवमनूय ब्रह्मभावविधानाद्विधीयमानविरोधादङ्गुष्ठमात्रस्या-  
 विवक्षितत्वाद्ब्रह्मपदमेव वाक्यमित्याह । पुनरपि तदेवेति ॥ १२ ॥  
 ॥ १२ ॥ १२ ॥

उ० यथोदकं शुद्धे शुद्धमासित्वाद्यगेव भवति । एव-  
म्मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥  
इति चतुर्थी वल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रवेतसः । अनु-

भा० कथं सम्भवतीत्युच्यते । यथोदकं शुद्धे प्रसजे शुद्धं प्रसज-  
मासितं प्रक्षिप्तमेकरसमेव नान्यथा तादृगेव भवत्यात्मा-  
प्येवमेवात्मा भवत्येकत्वं विजानतो मुनेर्मननग्रीसस्य हे  
गौतम । तस्मात्कुतार्किकभेददृष्टिं नास्तिककुदृष्टिसो-  
ज्जित्वा मादपिदसदस्त्रेभ्योऽपि हितैषिणा वेदेनोपदिष्ट-  
मात्मैकलदर्शनं शान्तदर्पैरादरणीयमित्यर्थः ॥ १५ ॥ इति  
कठवल्ग्यां चतुर्थी वल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण ब्रह्मतत्त्वनिर्द्धारणार्थोऽप्यथ-  
मारम्भः । दुर्विज्ञेयत्वाद्ब्रह्मणः पुरं पुरमिव पुरं द्वारं  
द्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेकपुरोपकरणसम्पत्तिदर्शनाच्छरीरं  
पुरञ्च सोपकरणं स्वात्मना संहतं स्वतन्त्रस्वाम्यर्थं दृष्टं ।  
तथेदं पुरसामान्यादनेकोपकरणसंहतं शरीरं स्वात्मना  
संहतराजस्थानीयस्वाम्यर्थं भवितुमर्हति । तच्चेदं शरी-  
राख्यं पुरमेकादशद्वारमेकादशद्वाराण्यस्य सप्तग्रीषप्यानि  
नाम्ना सहाभ्याञ्चि चीणिं शिरस्त्रेकं तैरेकादशद्वारं

भा० यौनवक्त्रं परिहरन् सम्बन्धमाह । पुनरपीति । भूयोऽपि  
पथं वक्तव्यमिति न्यायेनोपायान्तरेण ब्रह्म ज्ञाप्यते तत्रोपाया  
एव भिद्यन्ते । नोपेयस्य भेदोऽस्तीति पुरेबासंहतत्वं स्वामिनः

उ० ष्टाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै-  
तत् ॥ १ ॥

हंसः शुचिषडसुरभरिषसजोता वेदिषद-

भा० पुरं । कस्याजस्य जन्मादिविक्रियारहितस्यात्मनो राज-  
स्थानीयस्य पुरधर्मविलक्षणस्यावक्रचेतसः । अवक्रमकुटिल-  
मादित्यप्रकाशवन्नित्यमेवावस्थितमेकरूपं चेतो विज्ञानम-  
स्येत्यवक्रचेतासस्यावक्रचेतसो राजस्थानीयस्य ब्रह्मणः ।  
यस्येदं पुरं तं परमेश्वरं पुरस्वामिनमनुष्ठाय ध्यात्वा ध्यानं  
हितस्थानुष्ठानं सम्यग्बिज्ञानपूर्वकं तं सर्वेषणाविनिर्मुक्तः  
सन् समं सर्वभूतस्यं ध्यात्वा न शोचति । तद्विज्ञानाद-  
भयप्राप्तेः शोकावसराभावात् । कुत इहैवाविद्याकृतकाम-  
कर्माबन्धनैर्विमुक्तो भवति । किमुक्तश्च सन्विमुच्यते पुनः  
शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ १ ॥

स तु नैकशरीरपुरवर्त्येवात्मा किन्नाहं सर्वपुर-  
वर्ती कथं हंसः इन्ति गच्छतीति । शुचिषच्छुचौ दिव्यादि-  
त्यात्मना सीदतीति । वसुर्वासयति सर्वानिति । वाय्वात्मना  
अन्नरिषे सीदतीत्यन्नरिषसत् । होता अग्निरग्निर्वै होतेति

आ० पुरोपचयापचयाभ्यामुपचयापचयराहित्यं तत्सत्त्वाप्रतीतिमन्त-  
रेण सत्त्वाप्रतीतिमत्त्वं ज्ञातव्यं ॥ १ ॥

या यज्ञे प्रसिद्धा वेदिः पृथिव्याः परोऽन्तः परस्वभाव इति  
वेद्याः पृथिवीस्वभावत्वसङ्गीर्तनात्पृथिवी वेदिशब्दवाचा भव-  
तीत्यर्थः । असौ वाऽऽदित्वो हंसः शुचिषदि ब्राह्मणे नादित्वो

उ० तिथिर्दुरोणसत् । नृषड्वरसदृतसद्योमसदब्रु  
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्बृहत् ॥ २ ॥

भा० ऋतेः । वेद्यां पृथिव्यां सीदतीति वेदिषत् । इयं वेदिः  
परोऽन्तः पृथिव्या इत्यादिमन्त्रवर्षात् । अतिथिः सोमः  
सन्ध्याये कस्यत्रे सीदतीति दुरोणसत् । ब्रह्मणोऽतिथिरू-  
पेण वा दुरोणेषु ऋषेषु सीदतीति । नृषत् नृषु मनुष्येषु  
सीदतीति नृषत् । वरेषु देवेषु सीदतीति वरसत् । ऋतसदृतं  
सत्यं यज्ञो वा तस्मिन् सीदतीति । योमसत् योन्याकाशे  
सीदतीति योमसत् । अजा अशु ब्रह्मशक्तिमकरादि-  
रूपेण जायत इति । गोजाः गवि पृथिव्यां त्रीहियवादि-  
रूपेण जायत इति । ऋतजाः यज्ञाङ्गरूपेण जायत इति ।  
अद्रिजाः पर्वतेभ्यो नद्यादिरूपेण जायत इति । सर्वा-  
त्मापि सनृतमवितथस्वभाव एव वृहन्महान् सर्वकारण-  
त्वात् । यदाप्यादित्य एव मन्त्रेषोऽच्यते तदाप्यात्मस्वरूपव-  
त्त्वमादित्यस्याङ्गीकृतत्वाद्ब्रह्मणो व्याख्यानोऽप्यविरोधः । सर्व-  
थाप्येक एवात्मा जगतो नात्मभेद इति मन्त्रार्थः ॥ २ ॥

भा० मन्त्रार्थतया व्याख्यातः कथं तद्विरुद्धमिदं व्याख्यानमित्याश-  
ङ्गाह । यदाप्यादित्य एवेति । सूर्यं चात्मा जगतस्तस्युपश्चेति  
मन्त्रान्मण्डलोपलक्षितस्य विद्वातोऽविद्यत एव सर्वात्मत्वमि-  
त्यर्थः ॥ २ ॥

उ० उद्ध्विम्प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनम्बिन्ने देवा उपासते ॥ ३ ॥ अस्य विस्त्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्बिमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वैतत् ॥ ४ ॥

भा० आत्मनः स्वरूपाधिगमे लिङ्गमुच्यते । ऊर्द्धं हृदयात्प्राणं प्राणवृत्तिं वायुमुन्नयति ऊर्द्धं गमयति । तथाऽपानं प्रत्यगधोऽस्यति क्षिपति । य इति वाक्यशेषः । तं मध्ये हृदयपुण्डरीकाकाशे आसीनं बुद्ध्यावभिव्यक्तविज्ञानप्रकाशनं वामनं सञ्जनीयं विन्ने सर्वे देवास्यचुरादयः प्राणा रूपादिविज्ञानं बलिमुपाहरन्तो विग्रह इव राजानमुपासते तादर्थानानुपरतव्यापारा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ यदथा यत्प्रयुक्तासु सर्वे वायुकरणव्यापाराः सोऽन्यः सिद्ध इति वाक्यार्थः । किञ्चास्य शरीरस्य आत्मनो विस्त्रंसमानस्यावस्त्रंसमानस्य भंश्यमानस्य देहिनो देहवतो विस्त्रंसनशब्दार्थमाह देहाद्बिमुच्यमानस्येति । किमत्र परिशिष्यते प्राणादिकक्षापे न किञ्चन परिशिष्यतेऽत्र देहे पुरस्वामिनि विद्रवण इव पुरवासिनं यस्यात्मनोऽपगमे चक्ष्माचात्कार्यकारणकक्षापं सर्वमिदं हतबलं विध्वंसं

भा० येयं प्रेवे विचिकित्सा मनुष्य इति याऽपूर्वविचिकित्सा प्रभ्रुतत्वेनोद्भाविता सापि निर्मूलेत्येतद्दर्शयितुं देहव्यतिरिक्तात्मात्सित्त्वं साधयति । आत्मनः स्वरूपाधिगम इत्यादिना ॥ सर्वे प्राणव्यवस्थापाराखेतनार्थास्तत्रयुक्ता भवितुमर्हन्ति अङ्घ्रे-

उ० न प्राणेन नापानेन मर्त्या जीवति कश्चन ।  
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥  
हृत् त इदम्प्रवक्ष्यामि गुह्यम्ब्रह्म सनातनं । यथा

भा० भवति नष्टं भवति मोऽन्यः सिद्धः । स्यान्मातं प्राणापानाद्य-  
पगमादेवेदं विध्वंसं भवति न तु व्यतिरिक्तात्मापगमा-  
त्प्राणादिभिरेवेह मर्त्या जीवन्तीति ॥ ४ ॥

किञ्च न प्राणेन नापानेन चक्षुरादिना वा मर्त्या  
मनुष्यो देहवान् कश्चन जीवति न कोऽपि जीवति । न  
क्षेषां परार्थानां संहत्यकारित्वाज्जीवनहेतुत्वमुपपद्यते ।  
स्वार्थेन संहतेन परेण केनचिदप्रयुक्तं संहतानामवस्थानं  
न दृष्टं । यथा गृहादीनां लोके तथा प्राणादीनामपि  
संहतत्वाद्भवितुमर्हत्यत इतरेणैव संहतप्राणादिविलक्षण्येन  
तु सर्वे संहताः सन्तो जीवन्ति प्राणाभ्यारयन्ति । यस्मिन्  
संहतनविलक्षणे आत्मनि सति परस्मिन्नेतौ प्राणापानौ  
चक्षुरादिभिः संहतावुपाश्रितौ । यस्यासंहतस्वार्थे प्राणा-  
पानादिः सर्व्वव्यापारं कुर्व्वन् वर्त्तते संहतः सन् स ततो  
ऽन्यः सिद्ध इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ हन्तेदानो पुनरपि  
ते तुभ्यमिदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं प्रव-

ष्या० त्वाद्यचेष्टावदित्वर्थः । शरीरं चेतनश्रेष्ठं तद्विगमे भोगानर्हत्वा-  
त्प्राजपुरवदित्वर्थः । किञ्चास्येत्यन्यथासिद्धिं शङ्कते । स्यान्मतमिति  
॥ १३६ ॥

ननु जीव प्राणधारण इति धातुस्वरञ्जाशरीरस्य जीवनं  
नाम प्राणधारणं प्राणसंयोगश्च प्राणधारणं कुस्त्रे दधिधारणव-



उ० च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गोतम ॥ ६ ॥  
 योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणु-  
 मन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं ॥ ७ ॥  
 य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो

भा० ज्ञामि । यदि ज्ञावात्सर्वबंसारोपरको भवति च विज्ञा-  
 नात् च मरणं प्राप्य च या आत्मा भवति च या सं-  
 रति तथा श्रु हे गोतम ॥ ६ ॥ योनिं योनिदारं  
 श्रुत्वा विषयमन्विताः क्वोऽन्ये केचिदविद्यावक्तो मूढाः  
 प्रपद्यन्ते प्रविशन्ति शरीरत्वात् शरीरचक्षणार्थं देहिना  
 देहवन्तः । स्थाणुं स्थावरभावमन्येऽत्यन्ताधमा मरणं  
 प्राथानुसंयन्ति अनुमच्छन्ति यथा कर्म । यद्यस्य कर्म  
 तद्यथा कर्म येषां कर्म कर्मैव जन्मनि कृतं तद्विभेदेत्येतत् ।  
 तथा यथाश्रुतं चादृशच्च विज्ञावमुपार्जितं तदनु रूपमेव  
 शरीरं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा श्रुतं चि सन्धवा इति श्रुत्यनराद्यतिज्ञानं गुह्यं  
 ब्रह्म तत् प्रवक्ष्यामीति तदाह । य एष सुप्तेषु प्राणादिषु

भा० तत्र च प्राणस्यैव हेतुत्वं संयोगाश्रयत्वात् कथमुच्यते । जीवनहेतुत्वं  
 प्राणादीनां न सम्भवतीति तत्राह । सार्थनासंहतेनेति । आदा-  
 धित्वात् प्राणशरीरसंयोगस्य सभावतोऽनुपपत्तेः सङ्गावस्य च  
 लोके परप्रयुक्तस्यैव दर्शनाद्भूवित्यमन्येन सङ्गातप्रयोजकोवेत्यर्थः ।  
 येऽयं प्रेत इति प्रकृतः परलोकस्थित्वेऽपि सन्देह आसीत् । विभे-  
 दवत्सङ्घटित्यर्थमुच्यत इत्याह । इदानीमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

जननमरणकरकारिणां प्रति नियमाद्युग्रपत्प्रकृतेषु पुरुषवज्जलं  
 सिद्धं । नैगुह्यविपर्ययाच्चेति नानात्मानो व्यवस्थिता इत्यनेकताकिं-

उ० निर्भिमाणः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।  
तस्मिँल्लोकाः त्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥  
एतद्वैतत् ॥ ८ ॥ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो  
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूता-

भा० जागर्त्ति न स्वपिति । कथं । कामं कामं तं तमभिप्रेतं  
स्थायार्थमविद्यया निर्भिमाणो निष्पादयन् जागर्त्ति  
पुरुषः । तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद्ब्रह्म नान्यहुषं ब्रह्मास्ति ।  
तदेवामृतमविनाशुच्यते सर्वशास्त्रेषु । किं च पृथि-  
व्यादयो लोकास्तस्मिँल्लेव सर्वे ब्रह्मण्यात्रिताः सर्वलोक-  
कारणत्वात्तस्य । तदु नात्येति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव ॥ ८ ॥  
अनेकतार्किकबुद्धिवाहितान्तःकरणानां प्रमाणोपपन्न-  
मप्यात्मैकत्वविज्ञानमसह्यदुच्यमानमप्यनृजुबुद्धीनां ब्राह्म-  
णानां चेतसि नाधीयत इति तत्प्रतिपादने आदरवती  
श्रुतिः पुनः पुनराह । अग्निर्यथैक एव प्रकाशात्मा सन्  
भुवनं भवन्त्यस्मिन् भूतानीति भुवनमयं साकसामिमं  
प्रविष्टोऽनुप्रविष्टः । रूपं रूपं प्रति दार्वदिदाह्यभेदं प्रती-  
त्यर्थः । प्रतिरूपस्तत्र तत्र प्रतिरूपवान् दाह्यभेदेन बह-  
विधो बभूव एक एव । तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं  
सर्वेषां भूतानामभ्यन्तर आत्मा अतिसूक्ष्मत्वाद्दार्वदि-  
श्विव सर्वदेहप्रति प्रविष्टत्वात्प्रतिरूपो बभूव वहिस्व

षा० कबुद्धिविरोधात् सर्वपुरुषवर्त्येक एवात्मेत्वञ्च न चित्तस्यैर्यं सम्भव-  
तीत्याश्रयौपाधिकभेदसाधने सिद्धसाधनं स्वाभाविकभेदसाधने  
चानैकान्तिकत्वं दर्शयितुं प्रकमत इत्याह । अनेकतार्किकेत्वादिनाः

उ० नरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिष् ॥ ९ ॥  
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो  
बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्नरात्मा रूपं रूपं प्रति-

भा० खेनाविद्यतेन रूपेणाकाशवत् ॥ ९ ॥ तथाऽन्यो दृष्टान्तः ।  
वायुर्यथैक इत्यादि । प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्टो रूपं रूपं  
प्रतिरूपो बभूवेति समानं ॥ १० ॥ एकस्य सर्वात्मकत्वे  
संसारदुःखित्वं परस्यैव तदिति प्राप्तं अत इदमुच्यते ।  
सूर्यो यथा चक्षुष आलोकनेोपकारं कुर्वन् मूत्रपुरी-  
षाद्यग्रुचिप्रकाशनेन तद्दर्शिनः सर्वलोकस्य चक्षुरपि सस्य  
स्त्रियते चाक्षुषैरग्रुथादिदर्शननिमित्तैरध्यात्मिकैः पाप-  
दोषैर्वाद्यैश्चाग्रुथादिसंसर्गदोषैः । एको वाद्यः । तथा  
सर्वभूतान्नरात्मा न स्त्रियते लोकदुःखेन । लोको  
अविद्यया स्नात्मन्वध्यत्वाया कामकर्षोद्भवं दुःखमनुभवति  
न तु सा परमार्थतः स्वात्मनि । यथा रज्जुशुक्तिकोपरगम-  
नेषु सर्परजतोदककमलानि न रज्ज्वादीनां स्वतो रूपाणि ।  
संसर्गिणि विपरीतबुद्ध्या सनिमित्तत्वात्तद्दोषवद्भिभाष्यन्ते ।  
न तद्दोषैस्त्रेषां त्रेषो विपरीतबुद्ध्याध्यासवाद्या हि ते । तथा-

भा० । ८ । ९ । १० । प्रतिरूपोपाधिसादृश्यचतुष्कोशत्वादिधर्मके  
हि दाबन्धि तद्रूपो बन्धिरपि कल्पत इत्यर्थः । परमात्मा दुःखी  
स्यादुःखाभिन्नत्वाद्धोक्तवदित्वात् । एकस्य सर्वात्मकत्वमिति ।  
अविद्यायाः प्रतिबिम्बतस्त्रिज्जानुरूपो भाग्नो भवति । भाग्नश्च  
कामादिदोषप्रयुक्तः कर्म कुरुते तन्निमित्तं च दुःखं स्वात्मन्वध्य-  
स्यति । परमात्मा तु निरविद्यत्वादुःखसाधनमून्वत्वात्तद्दुःखी  
ततो न प्रयोजको हेतुरित्वात् । लोको अविद्यतेति । अरूपेण

उ० रूपो वहिश्च ॥ १० ॥ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न  
 लिप्यते चाक्षुषैर्वाद्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्-  
 रात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वासः ॥ ११ ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपम्बहुधा  
 यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां

भा० तन्नि सर्वो लोकः क्रियाकारकफलात्मकं विज्ञानं सर्वा-  
 दिक्षानीयं विपरीतमध्यस्थ तन्निमित्तं जन्मजरामरणादि-  
 दुःखमनुभवति नमात्मा सर्वलोकोकात्मापि सन्विपरीताध्या-  
 रोपनिमित्तैर्न लिप्यते लोकदुःखेन वासो वहिः छतो वासो  
 रज्ज्वादिदेव । विपरीतबुद्ध्याध्यासवासो हि सः ॥ ११ ॥

किञ्च स हि परमेस्वरः सर्वमतः स्ततक एको न  
 तत्समोऽध्यधिको वाऽन्योऽस्ति । वशी सर्वं जगदभे  
 वर्तते । कुतः सर्वभूतान्तरात्मा । यत एकमेव सर्वैकरस-  
 नात्मानं विशुद्धविज्ञानरूपं नामरूपाद्यबुद्धोपाधिभेद-  
 प्रवेण बहुधा बहुप्रकारेण यः करोति स्वात्मवत्तामा-  
 नेषाच्चिन्त्यन्तितात् । तमात्मस्थं स्वशरीरद्वेष्टाकाशे  
 बुद्धौ चैतन्याकारेषाभिव्यक्तमित्येतत् । न हि शरीरस्या-  
 धारत्वमात्मनः । आकाशबद्धमूर्त्तत्वात् । आदर्शस्वमुखमिति

भा० अमानिबलं विपरीतबुद्ध्याध्यासवाङ्मत्वं रज्ज्वादीनां तथा  
 चैतन्यस्योपाधिस्यरूपेणाध्यासात्प्रवृत्तेऽपि निरुपाधिकविश्वकल्प-  
 त्वात्तदुपाध्यासावाक्यत्वात्तदुःखित्वप्रतिरिक्तार्थः ॥ ११ ॥

यदोत्सर्गदर्शनं पारतन्त्र्यं च सस्य हीनत्वं दुःखकारकं प्रसिद्धं  
 तदभावात् परमात्मा दुःखी तत्सत्प्रतिः परः पुण्यार्थो

उ० सुखं शाश्वतनेतरेषां ॥ १२ ॥ नित्योऽनित्याना-  
 श्रेतनश्रेतनानामेको बहूनां यो विदधाति  
 कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां  
 शान्तिः शाश्वती नेतरेषां ॥ १३ ॥

भा० यदत् । तमेतमीश्वरमात्मानं ये निवृत्तवाञ्छवृत्तयोऽनुप-  
 श्यन्ति आचार्यागमोपदेशमनु साक्षादनुभवन्ति धीरा  
 विवेकिनस्तेषां परमेश्वरभूतानां प्राश्रयं नित्यं सुखमा-  
 त्मानन्दस्वप्नं भवति नेतरेषां वाञ्छासक्तबुद्धीनामविवे-  
 किनां स्नात्मभूतमष्यविद्याव्यवधानात् ॥ १२ ॥ किञ्च नि-  
 त्योऽविनाशी अनित्यानामविनाशिनां । चेतनश्रेतनानां चेत-  
 यित्वेषां ब्रह्मादीनां प्राणिनामग्निनिमित्तमिव दाहकत्व-  
 मग्नीनामुदकादीनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयित्व-  
 मन्वेषां । किञ्च स सर्वेश्वरः सर्वेश्वरः कामिनां संसारिणां  
 कर्मानुरूपं कामान् कर्षफलाणि स्नानुपहृनिमित्तांश्च  
 कामान् य एको बहूनामनेकेषामनायासेन विदधाति

भा० भविष्यतीत्याह । किञ्च स हीत्यादिना ॥ १२ ॥ इदानीं पर-  
 मात्मन्युपपत्तिप्रदर्शनार्थमाह । किञ्च नित्य इति ॥ सूक्ष्मचन्द्र-  
 मसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयदित्वादिश्रुतेरकृतविग्रहाश्रयसङ्ग-  
 परिहाराच्च कल्पान्तरोयभावानां प्रलीनानां कल्पान्तरे सजा-  
 तीरूपेभ्योत्याह । प्रतीयते स तदा स्याद्यदि विनाशिनां भावानां  
 प्रक्षिप्तो बोधः स्यात् । प्रत्ये विनश्लक्ष्णं यत्र प्रक्षिप्तो विधीयते  
 सोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः । बुद्धिमत्तामपि ब्रह्मेन्द्रादीनां परमानन्दा-  
 भिमुख्यं हित्वा वा बहिर्मुखं चेतनोपलभ्यते सापि नियन्तारं  
 गमयतीत्याह । चेतनश्रेतनानामिति ॥ ब्रह्मादिब्रह्मवाच्यानां

उ० तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यम्परमं सुखं ।  
 कथनु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥  
 ॥ १४ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकनेमा  
 विद्युतो भास्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भास्म-

भा० इदाति प्रयच्छतीत्येतत्तमात्मखं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां  
 भ्रान्तिरुपरतिः भ्रान्तिरिति नित्या स्वात्मभूतैव साधेतरेषा-  
 मनेवंविधानां ॥ १३ ॥

यत्तदात्मविज्ञानं सुखमनिर्देश्यं विर्हेष्टुमशक्यं परमं  
 प्रकृतं प्राकृतपुरुषवाङ्मनस्योरगोचरमपि सन्नितृत्तैषणा ये  
 ब्रह्मणास्ते तदेतत्प्रत्यक्षमेवेति मन्यन्ते । कथनु केन प्रका-  
 रेण तत्सुखमहं विजानीयां । इदमित्यात्मबुद्धिर्विषयमापा-  
 दयेथं । यथा नितृत्तैषणा यतयः । किमु तद्भाति दीप्यते  
 प्रकाशात्मकं तद्यतोऽस्मद्बुद्धिर्गोचरत्वेन विभाति विसृष्टं  
 दृश्यते किंवा नेति ॥ १४ ॥ तत्रोत्तरमिदं भाति च  
 विभाति चेति । कथं नु तत्र तस्मिन् स्वात्मभूते ब्रह्मणि  
 सर्व्ववभासकोऽपि सूर्यो भाति तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः ।  
 तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भास्ति कुतोऽयमस्म-  
 द्बुद्धिर्गोचरोऽग्निः । किं ब्रह्मणा यदिदमादित्यादिकं सर्व्वं

आ० सङ्गातानां वा चेतयित्त्वं यच्चैतन्मिनिमित्तं सोऽस्ति पर आत्मेत्यर्थः ।  
 विमतं कर्मफलं तत्स्वरूपाद्यभिज्ञेन दीयमानं यवहितफलत्वात्  
 सेवाफलवदित्वात् । किञ्च स इति ॥ १२ ॥

विद्बदनुभवोऽपि परमानन्दे प्रमाद्यमित्वात् । यत्तदात्मवि-  
 ज्ञानमिति । तस्मादसम्भावितवया न जिज्ञासितव्यं परमा-

उ० नुभाति सर्व्वमस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥  
इति पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥  
उर्द्धमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्रुत्यः सनातनः ।

भा० भाति तत्तमेव परमेश्वरं भातं दीप्यमानमनुभात्यनुदी-  
यते । यथा अखोल्लुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दृष्टमनु  
दृष्टि न खतस्तदन्तस्यैव भासा दीप्या सर्व्वमिदं सूर्यादि  
विभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च  
कार्यं गतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं  
स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतो विद्यमानं भासनमन्यस्य  
कर्तुं शक्यं । घटादीनामन्यावभासकत्वादूर्ध्वनाम्नारूपा-  
षामादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १५ ॥ इति कठवल्लीभाष्ये  
पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

तूष्णावधारणेनैव मूलावधारणं वृक्षस्य क्रियते लोके  
यथैवं संसारकार्यवृक्षावधारणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणः स्वरू-  
पावधारयिषया इयं षष्ठी वल्ली आरभ्यते । ऊर्द्धमूलः  
ऊर्द्धं मूलं यत्तद्विष्णोः परमग्यदमस्येति सोऽयमयत्ना-  
दिस्वावरान्तः संसारवृक्ष ऊर्द्धमूलः । वृक्षनाम्न्यमर-

भा० तद्दर्शनं किन्तु अज्ञाधीनतया विचारयितव्यमेवेत्याह । अयं  
निति ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

शास्त्राद्यादितुल्यदर्शनेनादृष्टमपि वृक्षमूलं यथाऽस्तीत्यवधार्यंते  
तद्दृष्टस्यापि ब्रह्मणोऽवधारणाय प्रक्रमत इत्याह । तूष्णावधार-  
णेनेति । वृक्षशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाह । वृक्षनादिति ।  
षो वृक्षशब्देने अस्य धातोः सप्रत्ययान्तस्य रूपं वृक्ष इति । हेयते

उ० तदेव मुक्तमद्भुतं तदेवामृतमुच्यते । तस्मिंस्तोकाः

भा० एजराशोकाद्यनेकानर्थात्मकः प्रतिषण्णमन्यथा स्वभावो  
 मायामरीच्युदकगन्धर्व्वनगरादिवहृष्टनष्टस्वरूपत्वाद्भवसाने  
 च दुष्पदभावात्प्रकः कदलीसम्भवविःषारो नैकत्रयप्र  
 षड्बुद्धिविकल्पास्पदः तत्त्वविज्ञिज्ञासुभिरनिर्धारितेदं-  
 तस्यो वेदान्तविद्धारितपरब्रह्ममूलकारोऽविज्ञाकामकर्मा-  
 व्याप्तकीजप्रभवः परब्रह्मविज्ञानक्रियाप्रक्रियात्प्रकचि-  
 ररक्षगर्भाङ्कुरः सर्व्वप्राणिसिद्धभेदस्त्वन्यसृष्ट्याजसाङ्गयसे-  
 कोद्भूतदर्पे बुद्धीन्द्रियाविषयप्रवासाङ्कुरः मुक्तिस्त्रितिन्या-  
 यविद्योपदेशप्रपञ्चाशः चक्षदानतपत्राद्यनेकक्रियासुपुण्यः  
 सुखदुःखवेदवानेकरसप्राप्तुपजीव्यागन्तफलसङ्गत्प्रायसि-  
 क्षावसेकप्रकृष्टजडीकृतदृढबद्धमूलः सद्यनासादिसप्तशोक-  
 ब्रह्मादिभूतषष्ठितनीडः प्राणिसुखदुःखोद्भूतदर्पशोकजा-  
 तनृत्तमीतवादिषष्ठवेक्षितास्कोटितद्विषिताकृष्टद्वितहाहा-  
 मुष्ममुद्येत्याद्यनेकशब्दज्ञानतुमस्त्रीभूतजहारवो वेदान्तवि-

ष्या० युक्तिमाह । जन्मजरेत्यादिना । प्रसिद्धदृष्टसाभ्यादा दृष्टशब्द-  
 प्रयोग इत्यभिधेत्याह । अवसाने चेत्यादिना । प्रसिद्धो दृष्टः  
 श्याबुर्वा पुत्रवो वेति विकल्पास्पदो दृष्टस्तथाऽयमपि सङ्गा-  
 तो वा परिज्ञानो वाऽऽऽऽऽऽऽ वा सदाऽसत्वेत्यादीनामनेकेषां  
 प्रतसङ्गाकवा खल्वुद्भिविकल्पाणां विषय इत्यर्थः । किं सङ्गको  
 ऽयं दृष्ट इत्यनभ्यवसायगोचरः कश्चिद्बुद्धो दृष्टस्तथाऽयमपीति  
 साम्यान्तरमाह । तत्त्वविज्ञिज्ञासुभिरिति । परस्य ब्रह्मणो  
 विज्ञानक्रियाद्वयात्मको हिरण्यगर्भः प्रथमोऽवस्थाभेदोऽङ्कुरोऽ-  
 स्येति तथोक्तः । बुद्धीन्द्रियाणां विषयाः ब्रह्मादयः प्रवासाङ्कुराः



उ० त्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥ १ ॥

भा० हितब्रह्मात्मदर्शनासङ्गशास्त्रकृतोच्छेदः । एष संसारवृक्षो  
 ऽमृत्योऽमृत्यवत्कामकर्मावातेरितनित्यप्रशक्षितस्वभावः । स्व-  
 र्गनरकतिर्यक्प्रेतादिभिः शाखाभिरवाक्शाखः अवाहः  
 ब्राह्मा घस्य सः । सनातनोऽनादित्वाच्चिरप्रवृत्तः ।  
 यदस्य संसारवृक्षस्य मूलं तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं ज्योति-  
 म्मचैतन्यात्मज्योतिःस्वभावं तदेव ब्रह्म सर्वमहत्त्वात् ।  
 तदेवामृतमविनाशिस्वभावमुच्यते कथ्यते । सत्यत्वात् ।  
 वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतमन्यदतो मर्त्यं ।  
 तस्मिन्परमार्थसत्ये ब्रह्मणि लोका गन्धर्व्वनगरमरीच्युद-  
 कमायासमाः परमार्थदर्शनाभावावगन्थमानाः त्रिता  
 आत्रिताः सर्वे समस्ता उत्पत्तिस्थितिलयेषु तदु तद्ब्रह्म  
 नात्येति नातिवर्षते मृदादिकमिव घटादिकायं कश्चन  
 कश्चिदपि विकारः । एतद्वैतद्यद्विज्ञानादमृता भवन्ती-  
 त्युच्यते । जगतो मूलं तदेव नास्ति ब्रह्मासदेवेदं निःसृत-  
 मिति ॥ १ ॥

भा० क्विसजयान्यस्येति स तयोक्तः । श्रुत्यादीनि यत्राशानि यत्राख्यस्येति ॥  
 सुखदुःखे प्राखिवेदना एवानेको रसोऽस्येति प्रकटय्यैव सजिजा-  
 वसेकस्तेन प्ररूढानि कर्मवासनादीनि सात्त्विकादिभावेन मिश्री-  
 कृतानि दृढबन्धनान्यवान्तरमूलान्यस्य वटवृक्षस्येव तयोक्तः  
 सत्यनामादिषु सप्तलोकेषु ब्रह्मादीनि भूतान्येव पक्षिबन्धैः  
 कृतं गीढं यस्मिन् प्राखिनां सुखदुःखाभ्यामुद्भूतौ हर्षभोक्तौ ताभ्यां  
 यथासङ्गो जातानि श्रुत्यादीनि यदित्यादिप्रभ्याश्च तैः कृतकु-  
 मुचीभूतो महारवो यस्मिन्निति वियहः ॥ १ ॥

३. यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं ।  
 महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥  
 ॥ २ ॥ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।  
 भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

भा० तत्र यदिदं किञ्च वत्किञ्चेदं जगत्सर्वं प्राणे परस्मिन्  
 ब्रह्मणि सत्येजति कल्पते तत एव निःसृतं निर्गतं सत्प्रच-  
 लति नियमेन चेष्टते । यदेव जगदुपस्थादिकारणं ब्रह्म  
 तन्महद्भयं । महश्च तत् भयञ्च विभेत्यस्यादिति महद्भयं ।  
 वज्रमुद्यतमुद्यतमिव वज्रं । यथा वज्रोद्यतकरं स्वात्मिनमभि-  
 मुषीभूतं दृष्ट्वा भृत्या नियमेन तच्छासने प्रवर्त्तन्ते  
 तथेदं चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिसर्वं जगत्सेश्वरं नि-  
 यमेन चक्ष्मण्यविश्रान्तं वर्त्तत इत्युक्तं भवति । य एतद्विदुः  
 स्वात्मप्रवृत्तिमास्मिभूतमेकं ब्रह्मान्मृता अमरणधर्माणस्ते  
 भवन्ति ॥२॥ कथं तद्भयाज्जगद्वर्त्तत इत्याह । भयाद्गीत्या  
 परमेश्वरस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च  
 वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः । न हीश्वराणां लोकपालानां  
 समर्थानां वतां नियन्ता चेदज्जोद्यतकरवन्न स्वात्स्वामिभ-  
 यभीतानामिव भृत्यानां नियता प्रवृत्तिरूपपद्यते ॥ ३ ॥

भा० कार्यस्य शून्यतापर्यन्तं महत्स्यासत्त्वपूर्वकमेव जन्म ततो  
 नास्ति मूषमिति ब्रूयते । यदिना ज्ञानादिति । तत्र अश्रविषा-  
 यादेरसतः समुत्पत्तदर्शनात्पृथ्वीकत्वप्रसिद्धेनास्ति समुपं वस्तु  
 जगतो सूक्ष्मं तत्र प्रायपदस्यै प्रायप्रवृत्तेरपि हेतुत्वादित्यर्थः  
 ॥२॥३॥

उ० इह चेदशकद्वौद्भुम्प्राक् शरीरस्य विस्त्रसः ।  
 ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥  
 यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृ-

भा० तच्चेह जीवन्नेव चेद्यद्यशकच्छक्रेति शक्तः सन् जानात्ये-  
 तद्भयकारणं ब्रह्म बोद्धुमवगन्तुं प्राक्पूर्व्वं शरीरस्य विस्त्र-  
 सोऽवसंसनात् पतनासंसारबन्धनादिमुच्यते । न चेदशक-  
 द्बोद्धुं ततोऽनवबोधात्सर्गेषु सृज्यन्ते येषु सृष्टव्याः प्राणिन-  
 इति सर्गाः पृथिव्यादयो लोकास्तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीर-  
 त्वाय शरीरभावाय कल्पते संसमर्थो भवति शरीरं गृह्णा-  
 तीत्यर्थः । तस्माच्छरीरविस्त्रसनात्प्रागात्मबोधाय यत्र आ-  
 ख्येवः यस्मादिहैवात्मनो दर्शनमादर्शस्त्वस्तेव मुखस्य सृष्ट-  
 मुपपद्यते न लोकान्तरेषु ब्रह्मलोकादन्यत्र । स च दुष्प्राप्यः  
 ॥ ४ ॥ कथमित्युच्यते । यथाऽऽदर्शे प्रतिबिम्बभूतमात्मानं  
 पश्यति लोकोऽत्यन्तविविक्तं तथेहात्मनि स्वबुद्ध्वावादर्शवस्त्रि-  
 र्णसीभूतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं भवतीत्यर्थः । यथा  
 स्वप्ने विविक्तं जाग्रदासनोद्भूतं तथा पितृलोकेऽविविक्तमे-  
 वात्मनो दर्शनं कर्माफलोपभोगासक्तत्वात् । यथा वाऽपूस्त्र-  
 विविक्तावयवमात्मरूपं परीव ददृशे परिपृश्यत इव तथा  
 गन्धर्व्वलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः । एवञ्च लोका-  
 न्तरेष्विति ब्राह्मप्रामाण्यादवगम्यते । ज्ञायातपथोरिवा-

प्या० सूर्यादीनां नियतप्रवृत्त्यनुपपत्त्या नियामकत्वेन सम्भावितं  
 यत्पारमेस्वरं रूपं तदवगमायैवेह बलः कर्तव्य इत्याह । तच्चेति ॥

उ० लोके । यथाप्सु परीव दृशे तथा गन्धर्विलोके  
छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणाम्पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।  
पृथगुत्पद्यमानानां भत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥  
इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमं । सत्त्वा-

भा० त्यन्तविविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन् । स च दुष्प्रापोऽत्यन्त-  
विशिष्टकर्माज्ञानसाध्यत्वात् । तस्मादात्मदर्शनायेहैव यत्नः  
कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

कथमसौ बोद्धव्यः किंवा तदवबोधे प्रयोजनमित्यु-  
च्यते । इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां स्वस्वविषयप्रयत्नप्रयो-  
जनेन स्वकारणेभ्य आकाशादिभ्यः पृथगुत्पद्यमानानाम-  
त्यन्तविभुद्वात् केवलाच्चिन्मात्रात्मस्वरूपात् पृथग्भावं  
स्वभावविलक्षणतात्मकतां तथा तेषामेवेन्द्रियाणामुदयास्त-  
मयौ च यत्पृथगुत्पद्यमानानामुत्पत्तिप्रलयौ च जायत्स्वा-  
पावस्थापेक्षया नात्मन इति मत्वा ज्ञात्वा विवेकतो धीरो  
धीमान् न शोचति । आत्मनो नित्यैकत्वस्वभावत्वाद्-  
व्यभिचाराच्छ्लोकादिकारणत्वानुपपत्तेः । तथा च अत्यन्तरं  
तरति श्लोकमात्मविदिति ॥ ६ ॥ यस्मादात्मन इन्द्रि-

षा० इहैव चैव चेद्वैकुण्ठं शक्तः सन्निहैव चेज्जानाति तदा मुच्यत एवेति  
सम्बन्धः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति पूर्वमुक्तं । इह त्वर्थानामग्रहणात्स-  
र्वप्रत्यगात्मत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह । अर्थानामिहेति । बुद्धि-  
सुखदुःखादिः साश्रयो गुणत्वाद्गुणवदिति वैशेषिकैरनुमीयते

उ० दधि महानात्मा महतोऽथक्त्तमुत्तमं ॥ ७ ॥ अथ-  
क्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । यज्ज्ञा-  
त्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वञ्च गच्छति ॥ ८ ॥

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति

भा० याणां पृथग्भाव उक्तो नाऽसौ बहिरधिगन्तव्यः । यस्मा-  
त्प्रत्यगात्मा सर्वस्य तत्कथमित्युच्यते । इन्द्रियेभ्यः परं  
मन इत्यादि । अर्थानामिहेन्द्रियसमानजातीयत्वादिन्द्रिय-  
ग्रहणेनैव ग्रहणं पूर्व्ववदन्यत् । सत्त्वशब्दादुद्धिरिहोच्यते ॥ ७ ॥  
अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको व्यापकस्याप्याकाशादेः  
सर्वस्य कारणत्वात् । अलिङ्गो लिङ्गते गम्यते येन तस्मिन्  
बुद्ध्यादि तदविद्यमानमस्येति सोऽयमलिङ्ग एव च । सर्व-  
संसारधर्मावर्जित इत्येतद्रूपं ज्ञात्वाऽऽचार्यतः ज्ञास्वतस्य  
मुच्यते जन्तुरविद्यादिहृदयग्रन्थिभिर्जीवन्नेव पतितेऽपि  
शरीरेऽमृतत्वञ्च गच्छति । सोऽलिङ्गः परो व्यक्तात्पुरुष  
इति पूर्व्वेण समन्वः ॥ ८ ॥

कथं तर्हि तस्यालिङ्गस्य दर्शनमुपपद्यत इत्युच्यते । न  
सन्दृशे दर्शनविषये न तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपं । अतो

भा० तदसत् । साश्रयत्वमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वान्मनस एव का-  
मादिगुणवत्त्वश्रवणादात्माश्रयत्वकल्पने च निर्गुणत्वशास्त्रविरुद्ध-  
त्वादात्मना सह बुद्ध्यादेरविनाभावाद्यद्वात्त्व बुद्ध्यादि नात्मलि-  
ङ्गमित्याह । लिङ्गते गम्यते येनेति ॥ ८ ॥ ७ ॥ ८ ॥

कथं दर्शनमुपपद्यत इति प्रश्नः कोऽभिप्रायः किं विषयतया  
दर्शनं वक्ष्यं उताविषयतयैव दर्शनोपायो वाच्यः ॥ प्रथमं प्रत्याह ।

उ० कश्चनैनं । हृदा मनीषा मनसाभिकृप्नो य एत-  
द्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ६ ॥

भा० न चक्षुषा सर्वेन्द्रियेण । चक्षुर्यदृणस्योपलक्ष्यार्थत्वात् ।  
पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदप्येनं प्रकृतमात्मानं । कथं  
तर्हि तत्पश्येदित्युच्यते । हृदा हृत्स्थया बुद्ध्या । मनीषा  
मनसः सङ्ख्यादिरूपस्येष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीट् तथा  
मनीषाऽविकल्पयिञ्चा । मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन ।  
अभिकृप्नोऽभिषमर्थितोऽभिप्रकाशित इत्येतत् । आत्मा

आ० न सन्दृश इति ॥ रूपादिमत्तद्विशेषवच्च दर्शनविषययोग्यं  
भवति तदभावादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । कथं तर्हीति ॥  
वाङ्मकरखयामोपरमेऽपि यदा मनो विषयान्सङ्गल्यते तदा  
मुमुक्षोर्बुद्धिः कस्य नियन्तो भवति । हे मनः किमर्थं त्वं पिशा-  
चवत्प्रधावसि । न तावत्प्रयोजनार्थं ॥ तव जडत्वात्प्रयोजन-  
सम्बन्धानुपपत्तेर्विषयाणां च क्षयिष्णुत्वादिदोषदुष्टानां सम्बन्धेन  
प्रयोजनानुपपत्तेः । नापि चेतनार्थं । तस्यासङ्गत्वात्परमानन्दस-  
भावत्वाच्चेति नियन्तृत्वेन बुद्धिर्मनीडुच्यत इत्याह । मनस इति ॥  
अविकल्पयिञ्चेति ॥ विषयकल्पनाशून्यया ब्रह्मास्मीत्यविषयतयैव  
ब्रह्मीभावव्यङ्गिकया महावाक्योक्त्या बुद्धिरुत्था चातुं शक्यत  
इति सम्बन्धः ॥ कथम्भूत आत्मेत्यत आह । मनसेति ॥ यस्य मनसा  
दृश्यते वाङ्मं घटादि तत्तदहं यथा न भवामि तथाऽस्मिन्नपि  
सङ्घाते यद्यद्दृश्यते तदहं न भवामि किन्तु योऽत्र चोऽग्रसोऽस्मि  
सर्वेश्वरीरेवैकैकज्ञत्वकक्षितत्वादेक एवेति विचारेण प्रथमं  
सम्भावित इत्यर्थः ॥ श्रुतवेदान्तानामपि केषाञ्चिद्ब्रह्मास्मीति बुद्धि-  
स्यैर्थादर्शनादस्ति किञ्चित्प्रतिबन्धकान्तरं तदपनयायोपायोऽप्यन्यो  
वक्तव्य इत्यभिप्रेत्याह । सा हृदिति ॥ अवयवमननाम्नां प्रमाप्ते-  
वासम्भावनागिरासेऽपि चित्तस्थानेकाग्रतादोषः प्रतिबन्धकः

उ० यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।  
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमाङ्गतिं ॥१०॥

भा० ज्ञातुं ब्रह्म इति वाक्यशेषः । तमात्मानं ब्रह्मैतद्ये  
विदुरस्यतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते । यदा तस्मिन्  
काले स्वविषयेभ्यो निवर्त्तितान्यात्मन्येव पञ्च ज्ञानार्थत्वात्  
भोनादीनीन्द्रियाणि ज्ञानान्युच्यन्तेऽवतिष्ठन्ते सह मनसा ।  
यदनुगतानि तेन सङ्कल्पादिव्यावृत्तेनान्तःकरणेन बुद्धि-  
ज्ञाद्यवसायलक्षणा न विचेष्टते स्वव्यापारेषु न चेष्टते न  
व्याप्रियते तामाहुः परमाङ्गतिं ॥ १० ॥ तामीदृशीं तद-  
वस्थां योगमिति मन्यन्ते विद्योगमेव सन्तं । सर्वानर्थसं-  
योगविद्योगलक्षणा हीनमवस्था योगिनः । एतस्यां ह्यव-  
स्थायामविद्याधारोपबर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा स्मिरा-  
मिन्द्रियधारणा । स्मिरामचक्षामिन्द्रियधारणा वाङ्मा-  
नःकरणानां धारणामित्यर्थः । अग्रमन्तः प्रमादवर्जितः  
समाधानं प्रति नित्यं प्रयत्नवांसदा तस्मिन् काले यदैव

भा० सम्भवति तदपनयाद्ये योऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदनुगततातीति येन मनसाऽधिकृतानि तेन सद्याऽवति-  
ष्ठन्ते निवृत्तव्यापारादि भवन्तीत्यर्थः । विद्योगमेव सन्तं  
योगमिति विरहलक्षणा मन्यन्त इत्युक्तं तत्स्फुटयति । सर्वान-  
नर्थेति । उपसंहृतं मनो यदि सुषुप्तिं गच्छेत्तदा सानर्थकीजा-  
वस्था भवति । तद्यावत्तये पूर्व्यं ब्रह्मास्मीत्यादि तौ योगवेदादितौ  
नियुक्तं विषयेषु विनिर्दिष्टं चेत्सात्तदोपदर्शनेन तयो वावृत्तमपि

उ० तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां ।  
 अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्यथौ ॥ ११ ॥  
 नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

भा० प्रवृत्तयोगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते । न हि बुद्ध्यादि-  
 चेष्टाभावे प्रमादसम्भवाऽस्ति । तस्मात्प्रागेव बुद्ध्यादिचेष्टो-  
 परमादप्रमादो विधीयते । अथवा यदैवेन्द्रियाणां स्थिरा  
 धारणा तदानीमेव निरङ्कुशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽभिधीयते  
 ऽप्रमत्तस्तदा भवतीति । कुतः । योगो हि यस्मात्प्रभवाप्यथौ  
 उपजनापायधर्माका इत्यर्थोऽतोऽपायपरिहारायाप्रमादः  
 कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेद्ब्रह्मोदं तदिति विशेषता गृह्यते  
 बुद्ध्याद्युपरमे च घट्टकारणाभावाद्गुणसम्भमानं नास्त्वैव  
 ब्रह्म यद्भि करणगोचरं तदस्तीति प्रसिद्धं लोके । विप-  
 रीतश्चासदित्यतस्त्वानर्थको योगोऽनुपसम्भमानत्वाद्वा ना-  
 स्तीत्युपसम्भवं ब्रह्मोत्थेवं प्राप्ते इदमुच्यते । सत्यं नैव वाचा

भा० तत्तत्तटस्थं चेत्यात्पि यावत्कषायावस्था ततो निरद्वं मनो  
 यदा न जागर्ति न स्वपिति न शान्तराजावस्थं भवति पूर्व-  
 ब्रह्मावभासकतयैव क्षीयं भवति तदा सर्वानर्थवियोगब्र-  
 ह्मणा साऽवस्था भवतीत्यर्थः । योगारम्भकाले प्रमादवर्जनं  
 विधेयतया व्याख्यायानुवादपरतया व्याचष्टे । अथवेति ॥ विधि-  
 यत्ते हेतुं पृच्छति । कुत इति ॥ १० ॥ ११ ॥

उत्तरमन्त्रमवतारयितुं शङ्कामुद्गावयति । बुद्ध्यादिचेष्टावि-  
 षयचेति ॥ घटोऽस्तीति प्रतिपन्नस्य घटस्य मुद्गराभिघाता-  
 द्विकारने घटाकार एव विकीयते । नास्तिर्वाणस्य कपाळा-



उ० अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

भा० मनसा न चक्षुषा नान्यैरपीन्द्रियैः प्राप्तुं शक्य इत्यर्थः ।  
 तथापि सर्वविशेषरहितोऽपि जगतो मूलमित्यवगतत्वा-  
 दस्यैव कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वात् । तथा हीदं  
 कार्यं सूक्ष्मातरतन्मपारम्पर्येषानुगम्यमानं सद्बुद्धिनिष्ठा-  
 भेवावगमयति । यदापि विषयप्रविलापनेन प्रविलाप्य-  
 माना बुद्धिसदापि सा सत्प्रत्ययगर्भेव विधीयते । बुद्धिर्हि  
 नः प्रमाणं सदसतोर्थाध्यावगमे मूलं चेज्जगतो न  
 स्यादसदन्वितमेवेदं कार्यमसदित्येवं गृह्येत न त्वेतदस्ति  
 सत्सदित्येव तु गृह्यते । यथा मृदादिकार्ये घटादि मृद-  
 न्वितं । तस्माज्जगतो मूलमात्मास्तीत्येवोपलभ्यं । तस्मा-  
 दस्तीति ब्रुवतोऽस्तित्वादिन आगमार्थानुसारिणः अह-  
 धानादन्यत्र नास्तिकवादिनि नास्ति जगतो मूलमात्मा  
 निरन्वयमेवेदं कार्यमभावान्नं प्रविधीयत इति मन्यमाने

आ० दावप्यनुत्तिदर्शनात् । अतः कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वात्  
 मूल्यातापर्व्यवसायी जय इत्युक्तमेतत् स्पष्टयति । तथाहीति ॥  
 शून्यस्य कार्यस्य विषये सूक्ष्मं तत्कारणमवशिष्यते तस्यापि विषये  
 ततः सूक्ष्ममिति यावद्दर्शनव्याप्तिमुपलभ्य यत्र न दृश्यते तत्रापि  
 मूर्त्तविषयस्यावश्यम्भावितात् सन्मात्रमेवामूर्त्तमवतिष्ठत इति  
 कार्यमेव सौक्ष्मातरतन्मपारम्पर्येषानुश्रियमाणं सद्बुद्धिनिष्ठां  
 पुरुषस्य ज्ञमयतीत्यर्थः ॥ ननु यद्दर्शनं तदसत् यथा स्वप्नदर्शनमिति  
 व्याप्तिदर्शनादस्तित्वेन दृश्यस्यासत्त्वाद्बुद्धिरपि नास्त्येवेत्याश-  
 ङ्गाह । यदापीति ॥ सद्बुद्धिरपि नास्तीत्येवम्भूतः प्रतोत्पादवश्य-  
 मस्तीत्यनुपपन्नत्वं । अन्यथा निषेधव्यवहारायोगात् । अतोऽस्तता  
 गत्वा सद्बुद्धिः स्वीकृता स्यादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह ।

उ० अस्तीत्येवोपलब्धयस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अ-  
स्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥१३॥

भा० विपरीतदर्शिनि कथं तद्ब्रह्म तत्त्वत उपलभ्यते न कथञ्च-  
नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्मादप्रोक्षासदादिपक्षमा-  
सुरमस्तीत्येवात्मोपलब्धयः सत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिः । यदा  
तु तद्द्रष्टितोऽविक्रिय आत्मा कार्यञ्च कारणव्यतिरेकेण  
नास्ति वाचारभ्रंशं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य-  
मिति श्रुतेः तदा तस्य निरुपाधिकस्यास्तिङ्गस्य सदस-  
दादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्यात्मनस्तत्त्वभावो भवति । तेन  
च रूपेणात्मोपलभ्यत इत्यनुवर्त्तते । तत्राप्युभयोः सोपा-  
धिकनिरुपाधिकयोरस्तित्वतद्भावयोर्निर्द्धारणार्था षष्ठी ।  
पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्यात्मनः सत्कार्योपाधिज्ञतास्त्वित्प्र-  
त्ययेनोपलब्धस्येत्यर्थः । पञ्चान्नत्यस्तमितसर्वोपाधिरूप

भा० बुद्धिर्हीति ॥ यभिचारिष्वपि विषयेषु सन्मात्रबुद्धेरथभि-  
चारदर्शनाद्बुद्धेश्च स्वतः प्रामाण्यात्सन्मात्रं वस्तुव्युपगन्तव्यमि-  
त्यर्थः । इतश्च सदेव मूलं जगतो वाच्यमित्याह । मूलश्चेदिति ॥  
नास्ति जगतो मूलं ब्रह्मेत्यवगमेऽपि प्रतियोगितया ब्रह्मज्ञान-  
सम्भवत्वात् ॥ किमिति मुमुक्षुषा ब्रह्मज्ञानकामेनास्तीत्येवोपलब्ध-  
यमित्याह । कस्मादिति ॥ प्रतियोगितया ज्ञानस्य निषेधत्वा-  
दात्मतया ज्ञानं न स्यादतो ब्रह्मज्ञानकामेनास्ति जगन्मूलमित्य-  
वगन्तव्यमेवेत्याह । अस्तीति ब्रुवत इत्यादिना ॥ १२ ॥ सोपा-  
धिकस्यात्मनो ज्ञानान्मुक्त्यसम्भवान्निरुपाधिकज्ञानायापि प्रयति-  
तव्यमित्याह । यदा त्विति ॥ सोपाधिके प्रथमं स्थिरीभूतस्य  
तद्दारेण लक्ष्यपदार्थावगमे सति क्रमेण वाक्यार्थावगतिः सम्भा-  
व्यत इत्याह । तत्राप्युभयोरित्यादिना ॥ सदुपलभ्यमानकार्य-

उ० यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।  
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

भा० आत्मनस्तत्त्वभावो विदिताविदिताभ्यामन्योऽदयस्त्वभावो  
नेति ह्यस्यूलमनस्य ह्यस्वमदृशेऽनात्मेऽनित्य इत्यादि-  
श्रुतिनिर्दिष्टः प्रसीदत्यभिमुखीभवति आत्मनः प्रकाश-  
नाथ पूर्वमस्मीत्युपलभ्यत इत्येतत् ॥ १३ ॥

एवं परमार्थदर्शिनः यदा यस्मिन् काले सर्वे कामाः  
कामयितव्यस्यान्यस्याभावात्प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्ते येऽस्य  
प्राक् प्रतिबोधाद्दिदुषो हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः ।  
बुद्धिर्हि कामानामाश्रयो नात्मा कामः सकल्प इत्या-  
दियुत्यन्तराच्च । अथ तदा मर्त्यः प्राक् प्रबोधादासीत् स  
प्रबोधोत्तरकालमविद्याकामकर्माक्षयस्य मृत्योर्विनाशा-  
दमृतो भवति गमनप्रयोजकस्य वा मृत्योर्विनाशाद्गमना-  
नुपपत्तेः । अत्रेहैव प्रदीपनिर्वाणवत्सर्व्वबन्धनोपशमाद्ब्रह्म  
समश्नुते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ कदा पुनः कामानां  
मूलतो विनाश इत्युच्यते । यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते भेदमुप-  
यान्ति विनश्यन्ति हृदयस्य बुद्धेरिह जीवत एव ग्रन्थ-  
यो ग्रन्थिवद्बन्धनरूपा अविद्याप्रत्यया इत्यर्थः । अह-

भा० मुपाधिर्यस्य कारकत्वस्य तत्कृतो योऽस्तित्वप्रत्ययः कारकत्वादस्ति-  
पर आत्मेति तेनोपलब्धस्येति योजना ॥ १३ ॥

सर्वे कामा इति । प्रवृत्तफलकर्म्मोपस्थापिते शरीरस्थिति-  
निमित्ताग्नपानादौ प्रवृत्तिकरणेष्वशयतिरिक्ताः सर्वे कामाः  
काम्येन ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्सामि त्रैपुर्थीराधनेन जगं

उ० यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह मन्थयः । अथ  
मर्त्यो मृतो भवत्येतावदनुशासनं ॥ १५ ॥  
शतत्रैका च हृदयस्य नाउस्तासाम्भूद्भानम-

भा० मिदं शरीरं ममेदं धनं सुखी दुःखी चाहमित्येवमा-  
दिसलक्षणास्तद्विपरीतब्रह्मात्मप्रत्ययोपजननाद्ब्रह्मैवाहमस्य-  
संसारोति विनष्टेष्वविद्यापन्धिषु तन्निमित्ताः कामा मूलतो  
विनश्यन्ति । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्भोतावदेवेता-  
वन्मात्रं नाधिकमस्तीत्याब्रह्मा कर्त्तव्या । अनुशासनमुशि-  
ष्टिरुपदेशः सर्व्ववेदानामिति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

निरस्तशेषविशेषव्यापिब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्रभिन्नसम-  
स्ताविद्यादियन्नेर्षीवत एव ब्रह्मभूतस्य विदुषो न गति-  
र्विद्यत इत्युक्तं । अथ ब्रह्म समञ्जत इत्युक्तत्वात् तस्य प्राणा  
अनुक्रामन्ति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्तेतीति अत्यन्तरात् । ये  
पुनर्मन्दब्रह्मविदो विद्यान्तरशालिनस्य ब्रह्मलोकभाजो  
ये तद्विपरीताः संसारभाजस्त्वेषामेष गतिविशेष उच्यते ।  
प्रकृतोत्कृष्टब्रह्मविदो विद्याफलस्तुतये । किञ्चान्यदग्नि-

भा० वशीकरिष्यामीत्येवमादयः स्वर्गादिदेहेष्वप्यहमेव तिस्रामि ।  
तद्भोग्याश्च प्राप्ता एवाप्राप्तविषयश्च कामो अर्थो मिथ्या चासा-  
विति विचारेण विशीर्यन्त इत्यर्थः । कामाश्च अस्मेति वैशेषि-  
कमतं अतिवाञ्छत्वान्नादरणीयमेवेत्याह । बुद्धिर्हीति । कामप्र-  
विषयस्य सुषुप्तेऽपि भावादस्यतत्त्वचिह्नत्वं भवतीति मत्वाह ।  
कदा पुनरिति ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्रकरणविच्छेदेनोक्तस्य सम्बन्धं दर्शयति । निरस्ताशेषे-  
त्यादिना । पदभाविभाकारेण प्रकरणब्रह्मविदिव्यवैवेयं गति-

उ० भिनिःसृतेका १ तयोर्द्विमायन्नमृतत्वमेति विघ्न-  
 दुन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥  
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां

भा० विद्या पृष्टा प्रत्युक्ता च । तस्यास्य फलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य  
 इति मन्त्रारम्भः । तत्र ब्रतञ्च ब्रतसङ्ख्याका एका च सु-  
 पुष्पा नाम पुरुषस्य हृदयाद्भिनिःसृता नाद्यः त्रिरास्तासां  
 मध्ये मूर्द्धानं भित्वाऽभिनिःसृता निर्गता एका सुपुष्पा  
 नाम तथाऽन्तकाले हृदये आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् ।  
 तथा नाद्योर्द्विमुपर्यायन् मन्त्रादित्यदारेणामृतत्वमम-  
 रणधर्मत्वमापेक्षिकं । आभूतसंज्ञवं स्नानममृतत्वं हि भाष्यत  
 इति स्मृतेः । ब्रह्मणा वा सह कालान्तरेण मुख्यममृतत्व-  
 मेति भुक्त्वा भोगाननुपमान् ब्रह्मलोकगतान् विश्वक्  
 नानाविधमतयोऽन्या नाद्य उत्क्रमणे निमित्तं भवन्ति  
 संसारप्रतिपत्त्यर्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं सर्ववह्न्यर्थोपसंहारार्थमाह । अङ्गुष्ठमात्रः  
 पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां सम्बन्धिनि हृदये यन्नि-  
 विष्टो यथा व्याख्यातस्तं स्नादात्मीयाच्छरीरात्प्रवृद्धेदुघ-

भा० इति तदसङ्गतिश्रवणेन जिज्ञेन परिच्छिन्ने चामानयोग्येऽस्या  
 गतेः सम्बन्धागमे सुदुर्बलेन प्रकरणेन प्रकृतब्रह्मवित्त्वन्धागु-  
 पपत्तेः । नाद्यन्तरात्मापि सत्त्वन्ध्वप्रसङ्गाच्छ्रुतिविरुद्धप्रस-  
 ङ्गात् । विस्तरश्च प्रकटार्थे प्रत्यक्षः ॥ १६ ॥

आत्मानं देहमधिष्ठत्वा वर्त्तत इत्यध्यात्मं प्रत्यक्षरूपमेव ब्रह्म

उ० हृदये सन्निविष्टः १ तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मु-  
त्रादिवेषीकां धैर्येण १ तं विद्याच्छुक्रममृतं तं  
विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥ मृत्युप्रोक्तान्निचि-  
केतोऽथ लब्धा विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नं १  
ब्रह्मप्राप्तौ विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो

भा० च्छेन्निःकर्षेण पृथक्कुर्यादित्यर्थः । किमिवेत्युच्यते । मुञ्चा-  
दिवेषीकां अन्तस्थां धैर्येणाप्रमादेन । तं शरीरात्त्रिच्छु-  
चिन्मात्रं विद्याद्विजानीयाच्छुक्रं शुद्धममृतं यथोक्तं ब्रह्मेति ।  
तं विद्याच्छुक्रममृतमिति द्विर्वचनमुपनिषत्समाप्त्यर्थमिति ॥  
॥ १७ ॥ विद्यास्त्यर्थोऽयमाख्याधिकार्थोपसंहारोऽधुनो-  
च्यते । मृत्युप्रोक्तां यमोक्तामेतां विद्यां ब्रह्मविद्यां योग-  
विधिञ्च कृत्स्नं समस्तं सोपकरणं सफलमित्येतन्नाचिके-  
तोऽथ वरप्रदानान्मृत्योर्लब्धा प्राप्येत्यर्थः । किञ्च ब्रह्म-  
प्राप्तौऽभून्मुक्तोऽभवदित्यर्थः । कथं विद्याप्राप्त्या विरजो  
विगतधर्माधर्मी विमृत्युर्विगतकामाविद्यश्च सन् पूर्वमि-  
त्यर्थः । न केवलं नचिकेता एव अन्योऽपि य एवं नचिके-  
तोवदध्यात्ममेवं निरूपचरितं प्रत्यक्स्वरूपं प्राप्य तमे-  
वेत्यभिप्रायः । नान्यद्रूपमप्रत्यग्रूपं तदेवमध्यात्ममेवमुक्त-  
प्रकारेण यो वेद विजानाति एवंविस्तोऽपि विरजः  
सन् ब्रह्मप्राप्त्या विमृत्युर्भवतीति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

भा० प्राप्य विमृत्युर्भवति ॥ नान्यद्रूपमर्षिरादिमार्गगन्धं प्राप्य । संयोगस्य  
विनियोगवासनात्वादित्यर्थः । एवंशब्दस्य विश्वेन्द्रेण सह सम्बन्ध

उ० विदध्यात्ममेव ॥ १६ ॥ सहनाववतु सह नौ भुनक्तु  
 सह वीर्यं करवावहे तेजस्वि नावधीतमस्तु मा  
 विद्विषावहे ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः  
 ॐ ॥ १६ ॥ इति कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये  
 षष्ठी वल्ली समाप्ता ॥ ६ ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॐ ॥

भा० अथ शिष्याचार्ययोः प्रमादकृतान्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपा-  
 दननिमित्तदोषप्रमनार्थं शान्तिरभिधीयते । सह नावा-  
 वामवतु पास्यतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । कः । स एव  
 परमेश्वर उपनिषत्प्रकाशितः । किञ्च सह नौ भुनक्तु  
 तत्फलप्रकाशनेन नौ पास्यतु । सहैवावां विद्याकृतं वीर्यं  
 सामर्थ्यं करवावहे निष्पादयावहे । किञ्च तेजस्वि नौ तेज-  
 स्विनोरावयोर्यदधीतं तत्सधीतमस्तु । अथ वा तेजस्वि ना-  
 वावाभ्यां यदधीतं तदधीव तेजस्वि वीर्यवंदस्वित्यर्थः । मा  
 विद्विषावहे शिष्याचार्यावन्योन्यं प्रमादकृताभ्यामध्ययना-  
 ध्यापनदोषनिमित्तं द्वेषं मा करवावहा इत्यर्थः ॥  
 शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनं सर्वदोषोपश-  
 नार्थं ॥ इत्युपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १६ ॥ इति श्रीगोविन्दभग-  
 वत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छ-  
 ङ्करभगवतः कृतौ काठकभाष्ये द्वितीयाध्याये षष्ठी वल्ली  
 समाप्ता ॥ ६ ॥ इति कठोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णं ॥ ॐ तत्सत् ॐ ॥

आ० एवंविधः । एवंविदिति ॥ इति श्रीमच्छङ्करस्य कठोपनिषद्भाष्य-  
 टीका श्रीमदागन्द्यानकृता समाप्ता ॥ १० ॥ १८ ॥ ॐ हरिः ॐ ॥

## अथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ नमः परमात्मने नमः । मन्त्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते । ऋषिप्रश्नप्रतिवचनाख्यायिका तु विद्यास्ततये एवं संवत्सरब्रह्मचर्यसंवासादियुक्तैस्सुपोयुक्तैर्याज्ञा पिप्पलादादिवत्सर्व्वशकस्यैराचार्यैर्वक्तव्या च । न सा येन केनचिदिति विद्यां स्तौति । ब्रह्मचर्यादिसाधनसूचनाश्च तत्कर्त्तव्यता स्यात् ॥

आ० ॐ परमात्मने नमः । अथर्व्वये ब्रह्म देवानामित्यादिमन्त्रैरेवात्मतत्त्वस्य निखीतत्वात्तत्रैव ब्राह्मणेन तदभिधानं पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तस्यैवेह विस्तरेण प्राणोपासनादिसाधनसाहित्येनाभिधानान्न पौनरुक्त्यमिति वदन् ब्राह्मणमवतारयति । मन्त्रेति ॥ विस्तरेति ॥ मन्त्रे हि दे विधे वेदितस्ये परा चैवापरा चेति उक्त्वा तत्रापरा ऋग्वेदाद्यभिधेयेत्युक्तं । सा चाविद्याकर्मरूपोपासनारूपा च । तत्र द्वितीया द्वितीयद्वितीयप्रश्नाभ्यां विधीयते । आद्या कर्मकाण्डे विद्यतेति नेह विधीयते । उभयोः षडङ्गु ततो वैराग्यार्थं प्रथमप्रश्ने स्पष्टीक्रियते । परविद्या च अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रम्य छत्वेन मुग्धकेन प्रतिपादिता । तत्रापि यथा सुदीप्तादित्यादिमन्त्रद्वयोक्तार्थस्य विस्तरार्थं चतुर्थः प्रश्नः । प्रथमो धनुर्विद्योक्तस्यार्थस्य स्पष्टीकरणार्थः षष्ठः प्रश्न इतीदं ब्राह्मणं तद्विस्तारानुवादीत्यर्थः । अत एव विषयप्रयोजनादिकं तत्रैवोक्तमिति नेह पुनरुक्त्यत इति बोध्यः । आख्यायिकायाः ब्रह्मचर्यतपसादिसाधनविधानं पुराकल्पस्वरूपेण प्रयोजनान्तरस्थास्तीत्याह । ब्रह्मचर्यादिसाधनेति ।



॥ अथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदारम्भः ॥

उ० ॐ नमःपरमात्मने ॥ हरिः ॐ ॥ मुक्तेषा च  
भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः  
कौशल्यश्चाश्रुलायनो भार्गवो वैदर्भिः कवन्धी  
कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं  
ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति

भा० मुक्तेषा च नामतः भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः ।  
शैब्यश्च त्रिवेरपत्यं शैब्यः सत्यकामो नामतः । सौर्या-  
याणो सूर्यस्यापत्यं सौर्यास्यस्यापत्यं सौर्यायणिसिद्धान्दसः  
सौर्यायणोति गार्ग्यः गर्गगोपोत्पन्नः । कौशल्यश्च नामतः  
अश्वस्यस्यापत्यमाश्रुलायनः । भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं  
भार्गवः वैदर्भिर्विदर्भैः प्रभवः । कवन्धी नामतः कत्य-  
स्यापत्यं कात्यायनः । विद्यमानप्रपितामशे चक्षुः सः ।  
युवार्धप्रत्ययः । ते हैते ब्रह्मपरा अपरं ब्रह्म परत्वेन गता-  
स्तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः

आ० सौर्यायणिरिति वक्तव्ये दैर्घ्यं छान्दसमित्तर्यः । युवप्रत्यय इति  
कत्वस्य युवापत्वे विवक्षिते फक्प्रत्यये तस्यऽयनादेशे च कात्या-  
यन इति सिद्धतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मपराणां पुनर्ब्रह्मान्वेषकमयुक्तमित्यत  
आह । अपरं ब्रह्मेति । नन्वपरब्रह्मान्वेषकेनैव युववार्धसिद्धेः  
किं परब्रह्मान्वेषकेनेत्याशङ्कते । किन्तदिति । तस्य कोऽतिशय  
इत्यर्थः । तस्यानित्यत्वेन तत्रातिरप्यनित्यहेतुत्वेनापुत्रवार्धत्वात्  
परस्यैव नित्यत्वात्तत्रातिरप्यनित्यहेतुत्वेनापुत्रवार्धत्वात्  
वान्वेषकीयत्वमिति परस्वरूपकथनावाह । वदिति । पर-

उ० ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप-  
सन्नाः ॥ १ ॥

तान् ह स ऋषिरूवाच भूय एव तपसा ब्रह्म-  
चर्येण श्रद्धया संवत्सरं सवत्स्यथ यथाकामं

भा० किन्तु । यन्नित्यं विज्ञेयमिति तत्राप्यर्थं यथाकामं  
यतिय्याम इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्तस्तदधिगमाय एव ह वै  
तत्सर्वं वक्ष्यतीत्याचार्य्यमुपजग्मुः । कथं । ते ह समित्पाणयः  
समिद्गारगृहीतहस्ताः सन्तो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पला-  
दमाचार्य्यमुपसन्ना उपजग्मुः ॥ १ ॥

तानेवमुपगतान् ह स किल ऋषिरूवाच भूयः पुनरेव  
यद्यपि पूर्व्वं तपस्विन एव तपसेन्द्रियसंयमेन तथापीह  
विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया चास्मिन्नुपस्थाऽऽदरवन्तः  
संवत्सरं कालं संवत्स्यथ सम्यग्गुह्यश्रूषापराः सन्तो  
वत्स्यथ । ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनतिक्रम्य

आ० ब्रह्मान्वेषमाणां कोऽतिशय इत्यत आह । तत्राप्यर्थमिति ।  
तत्राप्यर्थं तदधिगमाय तदन्वेषणं कुर्वन्तो यथाकामं यतिय्याम  
इत्येवमभिप्रायेणेत्यन्वयः । समिदिवि । समिद्गृह्यं यथायोग्यं  
दन्तकालाद्युपहारोपलक्ष्यार्थं ॥ १ ॥

तथापीत्यस्य तपसेत्यतः पूर्व्वमन्वयः । विशेषत इत्यस्य पूर्व्वत्रा-  
न्वयः । निष्कृष्टमर्थमाह । यद्विषय इति । अज्ञानाद्यर्थत्वा-  
भावे हेतुमाह । प्रप्रेति । अत्र इतिशब्दोऽध्याहार्य्यः । सर्व्व-  
प्रश्नाणां निश्चयादज्ञानाद्यसम्भवादित्यर्थः । परब्रह्मान्वेषमाणा  
इत्युपमानोऽस्मिन् ब्रह्मप्रकरणे प्रजापतिकर्तृकप्रजासृष्टिविषय-

उ० प्रश्नान् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो  
वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ कवन्धी कात्यायन  
उपेत्य पप्रच्छ १ भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः  
प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

आ० यद्विषये यस्मिन् जिज्ञासा तद्विषयान् प्रश्नान् पृच्छथ ।  
यदि तद्युक्तपृष्टं विज्ञास्यामः । अनुद्भूतत्वप्रदर्शनार्थं  
यदि ब्रह्मे गाज्ञानसंग्रहार्थः । प्रश्ननिर्घन्नादवसीयते सर्वं  
इ वो वः पृष्टं वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ संवत्सरा-  
दूर्द्धं कवन्धी कात्यायन उपेत्यागत्य पप्रच्छ पृष्टवान् । हे  
भगवन् कुतः कस्माद्भू वै इमा ब्राह्मणाद्याः प्रजाः  
प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते । अपरविद्याकर्म्मणोः समुच्चितास-  
मुच्चितयोर्यत्कार्यं या गतिस्तदक्तव्यमिति तदर्थाऽयं  
प्रश्नः ॥ ३ ॥

आ० प्रश्नप्रत्युत्तेरसङ्गतिमाशङ्क्य प्रश्नप्रत्युक्तिरुपायाः श्रुतेस्तात्पर्यमाह ।  
अपरविद्येति । तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इति समुच्चित-  
कार्म्यस्य ब्रह्मलोकस्याधोत्तरेवेति तद्गतेर्देवयानमार्गस्य चेह वक्ष्य-  
माह्लादित्यर्थः । इदमुपलक्ष्यं केवलकर्म्मशास्त्रेणपि प्रकृत्यं ।  
केवलकर्म्म कार्म्यस्यापि चेन्नलोकस्य तद्गतेः पिष्टयानस्य च । तेषामे-  
वैव ब्रह्मलोकः । प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्त इति वक्ष्यमाह्ला-  
दिति । यद्यपीदमपि परब्रह्मजिज्ञासावसरेऽसङ्गतमेव तथापि  
केवलकर्म्म कार्म्यत्समुच्चितं कर्म्म कार्म्याच्च विरक्तस्यैव तत्राधिकार  
इति । ततो वैराग्यार्थमिदमुच्यते । यद्यपि मुखतः षष्टिः प्रतीयते  
तथापि तदुक्तौ प्रयोजनाभावात्सृष्ट्युक्तिव्याजेन परविद्याफल-  
मेवाचोच्यत इति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥

उ० तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ।

भा० तस्मा एवं पृष्टवते स होवाच । तदपाकरणायाह । प्रज्ज कामः प्रजा आत्मनः सिद्धयुर्वै प्रजापतिः सर्वात्मा सन् जगत् सञ्चामीत्येवं विज्ञानवान् यथोक्तकारी तद्भावभावितः कल्पादौ निर्दतो हिरण्यगर्भः सृज्यमानानां प्रजानां स्थावरजङ्गमानां पतिः सन् जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालोचयदतप्यत । अथ तु स एवं तपस्तप्त्वा औतं ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिसाधनभूतं

आ० प्रज्ज इति प्रतिवचनश्चेत्यपि प्रसूयं । ताभ्यामेव तदुक्तेरिति तस्मै स होवाचेति प्रतिज्ञातं विशेषतो दर्शयति । तदपाकरणायेति । आद्यस्य सन्नित्यस्य प्रकाशः सन्नित्यन्वयो यथोक्तकारीति ज्ञानकर्मसमुच्चयकारीत्यर्थः । तद्भावभावित इति प्रजापतिरहं सर्वात्मैत्युपासनकाशीनप्रजापतिभावनायुक्त इत्यर्थः । पूर्वकल्पियतद्भावभावित एतत्कल्पादौ हिरण्यगर्भात्मना निर्दतः प्रजापतिः सन् यस्मात्प्रजाकामः सन् तपो जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थं विषयमाप्यत अन्वालोचयदित्यादिना तत्संस्कारमुद्देश्यं ज्ञानमुत्पादितवानित्यन्वयः । तत्र प्रथममादित्यचन्द्रोत्पादनेन तद्भावमायद्य यस्मात्सन्नादित्यसाध्यसंबन्धरभावमायद्य एवमेव तदवयवायनइयमासपक्षाहोरात्रभावमायद्य ततस्तत्साध्यप्रीष्टाद्यन्नभावं देतोभावश्चापद्य तेन देतसा प्रजाः सृजेयमित्येवं निश्चित्य प्रथमं रथिं प्राणशब्दितसूर्यचन्द्रइन्दमुत्पादितवानित्याह । स एवमिति । रथिशब्देन धनवाचिना भोज्यजातं सञ्चयित्वा भोज्यस्य सोमकिरणाभृतयुक्तत्वात्तद्वारा सोमो वक्ष्यत इत्याह । रथिश्चेति । एवं प्राणशब्देनापि । अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणायामसमायुक्तः

उ० रयिञ्च प्राणञ्चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत  
इति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा

भा० मैथुनमुत्पादयते मिथुनं इन्द्रमुत्पादितवान् । रयिञ्च  
षोममन्त्रं प्राणञ्चाग्निमन्तारमेतावग्नीषोमावन्नाद्यभृतौ मे  
मम बहुधाऽनेकधा प्रजाः करिष्यत इत्येवं षड्विन्धा-  
ख्योत्पत्तिक्रमेण सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत् ॥ ४ ॥

तत्रादित्यो ह वै प्राणोऽन्ता अग्निः । रयिरेव चन्द्रमाः ।  
रयिरेवाञ्चं षोम एव । तदेतदेकमन्ता चात्रञ्च प्रजापति-  
रेकं तु मिथुनं । गुणप्रधानकृतो भेदः कथं । रयिर्वै अन्नं वै  
एतत्सर्वं किन्तद्यन्मूर्त्तञ्च स्थूलञ्च अमूर्त्तञ्च सूक्ष्मञ्च मूर्त्तामूर्त्तं

भा० पचान्यन्नं चतुर्विधमिति स्मृतेः । अग्नेः प्राणसम्बन्धादग्निर्भोक्ता  
कल्पत इत्याह । प्राणश्चेति । अग्नीषोमयोरख्यानगर्तत्वेनाख्ये-  
त्यस्यनन्तरमुत्पत्तिरित्याशयेनाह । अख्येत्पत्तीति । उद्यन्तं वा  
ऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहतीति स्मृतेः । सूर्याग्न्योरेकत्वमभिप्रे-  
त्याग्निसूर्यपदेनाह । सूर्याचन्द्रमसाविति ॥ ४ ॥

रयिप्राञ्चौ स्मृतिः स्वयमेव व्याचष्ट इत्याह । तत्रादित्य  
इति । प्रजापतेरेव संबन्धरादि प्रजापत्यन्तं सृष्टुं वक्तुं  
रयिप्राञ्चयोः संबन्धरच्छ्रुतेः प्रजापत्युपादानत्वात्प्रजापत्यात्मत्व-  
माह । तदेतदेकमिति । कथमेकस्यान्तामन्त्रश्चेति भेद इत्याशङ्क्य  
तस्यैव मुखभावविवक्षयाग्नत्वं प्राधान्यविवक्षया चाप्तत्वमिति  
भेद इत्याह । गृथेति । रयिप्राञ्चयोः कथं प्रजापत्यात्मत्वमिति  
शङ्कते । कथमिति । तत्र रयेः सर्वात्मकत्वात्प्रजापतित्वमित्याह ।  
रयिरिति । अमूर्त्तस्यापि वाक्यादेः केनचिदद्यमानत्वात्प्रयित्व-  
मित्यर्थः । ननु मूर्त्तामूर्त्तयोरलक्ष्योक्तभयोरपि रयित्वेऽग्नमेव

उ० रयिर्वी एतत्सर्वं यन्मूर्तिश्चामूर्तिश्च तस्मान्मूर्तिरेव  
रयिः ॥ ५ ॥

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति  
तेन प्राचान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते । यद्दक्षिणां  
यत्प्रतीचीं यदुचीं यदधो यदूर्ध्वं यदक्षरा दिशो

भा० अन्नरूपे रयिरेव । तस्मात्प्रविभक्ताद्मूर्त्ताद्यदन्यन्न-  
र्त्तरूपं मूर्त्तिः सैव रयिरमूर्त्तं अन्नाद्यमानत्वात् ॥ ५ ॥<sup>१</sup>

तथाऽमूर्त्तोऽपि प्राणोऽन्ता सर्वमेव यच्चाद्यं । कथं अथ  
आदित्य उदयन् उदङ्मूल् चत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन  
तत्प्राचीं दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति । तेन स्वात्म-  
व्याप्त्या सर्वान्स्वस्थान् प्राणान् प्राच्यानन्तर्भूतान् रश्मिषु  
स्वात्मावभासरूपेषु व्याप्तिमत्सु व्याप्तत्वात्प्राणिनः सन्निधत्ते  
सन्निवेशयति आत्मभूतान् करोतीत्यर्थः । तथैव यत्प्रवि-  
शति दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीमध ऊर्ध्वं यत्प्रविशति  
यच्चान्तरा दिशो कोणदिशोऽवान्तरदिशो यच्चान्यत्सर्वं

षा० रयिरिति कथमुक्तमित्याशङ्क्य मूर्त्तामूर्त्तत्वे विभागमहात्वा  
सर्वस्य गुणभावमात्रविवक्षया सर्वं रयिरित्युच्यते । यदा उभे  
विभज्य गुणप्रधानभावेन विवक्ष्येते तदाऽमूर्त्तेन प्राज्ञेन मूर्त्त-  
स्याद्यमानत्वामूर्त्तस्यैव रयित्वमित्याह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

रयिश्चिदित्याशङ्क्य प्रजापतित्वाद्यं सर्वात्मत्वमुक्त्वा प्राण-  
स्यापि तदर्थमेव सर्वात्मत्वमुच्यते अथादित्य इति वाच्येनेत्याह ।  
तथेत्यादिना ॥ यच्चाद्यं तदपि प्राणोऽन्ता प्राणोऽपि सर्वमेवेति  
सर्वात्मक इत्यर्थः । स्वप्रकाशेनेति स्वकीयप्रकाशेन स्वप्रभयेत्यर्थः ।

उ० यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥ स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणो ऽग्निरुदयते । तदेतदृचाभ्युक्तं ॥ ७ ॥ विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपसं ।

भा० प्रकाशयति तेन स्रप्रकाशव्याप्त्या सर्वान् सर्वदिक्स्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥ स एषोऽन्ता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वात्मलाश्च प्राणोऽग्निश्च स एवाऽप्तोदयते उद्गच्छति प्रत्यहं सर्वा दिग् आत्मसात्कुर्वन् । तदेतदुक्तं वस्तु च्च मन्त्रेष्वप्यभ्युक्तं ॥ ७ ॥ विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिमन्तं जातवेदसं जातप्रज्ञानं परायणं सर्वप्राणाश्रयं ज्योतिरेकं सर्वप्राणिनां चक्षुर्भूतमद्वितीयं तपसं तापक्रियां कुर्वाणं स्वात्मानं सूर्यं सूरयो विज्ञातवन्तो ब्रह्मविदः । कोऽसौ यं विज्ञातवन्तः । सहस्र-

शा० अन्तर्भूतानिति यद्यपि प्राबल्यात्तत्त्वमुक्तं तथापि रश्मिणां एतत्सर्वमित्यत्रामूर्तस्य प्राबल्यापि गुणभावविवक्षया अतुल्यमुक्तमिति । तथोक्तस्वाभावभावरूपेभ्योऽस्मिन् आत्मप्रभावरूपेषु रश्मिभ्योऽर्थः । ज्ञानत्वादिति ससम्बन्धत्वादित्यर्थः । तस्य प्रत्यक्षत्वमाह । स एव इति ॥ वैश्वानर इति नरा जीवा विश्वे च ते नराश्च विश्वानराः स एव वैश्वानरः सर्वजीवात्मक इत्यर्थः । विश्वरूपः सर्वप्रपञ्चात्मक इति भेदः । उक्तं वस्त्विति आदित्यस्योक्तं माहात्म्यमित्यर्थः । विश्वरूपमित्यादिद्वितीयान्तानां सहस्ररश्मिरित्यादिप्रथमान्तानां सामानाधिकरण्येनान्वयायोगादध्याहारं कृत्वा वाक्याभेदेन व्याचष्टे । स्वात्मानमित्यादिना । समिधुनमुत्यादयत इत्युपक्रान्तं मिधुनमुपसंहरति । यन्वासापिति ॥ यन्वासौ चन्द्रमा यन्वामूर्तः प्राबल्यादेवं मिधुनं सर्व

उ० सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजाना-  
मुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥  
संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिण-  
त्रोत्तरञ्च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपा-

भा० रश्मिरनेकरश्मिः अतथा अनेकधा प्राणिभेदेन वर्तमानः  
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

यस्यासौ चन्द्रमा मूर्तिरन्नममूर्तिश्च प्राणोऽन्नादि-  
त्यस्तदेतदेकमेतन्मिथुनं कथं सर्वं प्रजाः करिष्यत इति ।  
उच्यते तदेव । काकः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निर्वर्त्य-  
त्वासंवत्सरस्य । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यतिथ्यहोराचसमुदायो  
हि संवत्सरस्तदन्यत्वाद्भ्रमिप्राणस्तन्मिथुनात्मक एवेत्यु-  
च्यते तत्कथं तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेरयने मार्गो देव  
दक्षिणं चोत्तरञ्च । दे प्रसिद्धे ह्ययने षण्माससप्तमे चाभ्यां  
दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवलकर्षिणां ज्ञान-  
संयुक्तकर्षवताञ्च लोकान् विदधत् । कथं तच्च च ब्राह्म-

भा० सर्वात्मकमित्यन्वयः । इतौ मे ब्रह्मघाः प्रजाः करिष्यत इत्युक्तं  
तत्केन प्रकारेणेति पृच्छति । कथमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

रयिप्राणयोः सन्वत्सरादिद्वारा प्रजासकृत्समित्वाह । उच्यते  
इति । तदेव मिथुनमेव संवत्सरः काकः । स च प्रजापतिः प्रजा-  
पत्यात्मकमिथुनं निर्वर्त्यत्वादिनेत्याह । तन्निर्वर्त्यत्वादिति । तदु-  
पपादयति । चन्द्रेति । चन्द्रनिर्वर्त्यत्वादिथय आदित्यनिर्वर्त्या-  
थ्यहोरात्राधीति विभागस्तन्निर्वर्त्यत्वेऽपि काकस्य कथं तदात्मवे-  
त्वाशङ्क्य कार्थकारणयोरभेदादित्याह । तदन्यत्वादिति ।  
न केवञ्च तिथ्यादिद्वारा चन्द्रादिनिर्वर्त्यत्वं संवत्सरस्य किन्त्वयन-



३० सते । ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव  
पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं  
प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ६ ॥

भा० आदिषु ये वैतदुपासत इति क्रियाविशेषणो द्वितीयस्त-  
च्छब्दः । इष्टञ्च पूर्णञ्च इष्टापूर्णे इत्यादि कृतमेवोपासते-  
नाकृतं नित्यं ते चान्द्रमसं चन्द्रमसि भवं प्रजापतेर्मिथुनात्म-  
कस्याग्रं रयिमन्नभूतं लोकमभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चान्द्रम-  
सस्य । तएव च कृतस्यैवात्पुनरावर्तन्ते इमं लोकं हीनतरं  
वा विजन्तीति श्रुतं । सस्मादेवं प्रजापतिमन्नात्मकं फलत्वे-  
षाभिनिर्वर्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्णाकर्षणा ऋषयः स्वर्ग-

भा० द्वारापीति वस्तुं तस्यायने इत्यादिवाक्यं तत्रान्नपूर्वकं व्याचष्टे ।  
तत्रयमिति । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यत्वं कुतो हेत्वन्तरादित्यर्थः ।  
जेवककर्मिणां लोकान् विदधइच्छियेन याति । ज्ञानयुक्तकर्मवतां  
लोकान् विदधदुत्तरेण यातीत्यन्वयः । सवितेत्युपलक्ष्यं चन्द्र-  
स्यापि ज्येष्ठादि दक्षिणाग्रं मार्गशीर्षाद्युत्तरायणमिति श्रुतिषु  
प्रसिद्धेः । ततश्च कर्मिणां लोकान् विधातुं तयोर्दक्षिणोत्तराभ्यां  
काम्योत्तरलोकाभ्यां गमनात्तन्निमित्तत्वाच्चायनइयप्रसिद्धेस्तन्नि-  
र्वर्त्यत्वं तयोर्नयोरिति तद्वारा सम्बन्धरस्यापि तन्निर्वर्त्यत्व-  
मित्यर्थः । चन्द्रादित्ययोः कथं लोकविधायकत्वमिति पृच्छति ।  
कथमिति । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यदक्षिणोत्तरायणद्वारा लोक-  
प्राप्तेः प्राप्यस्य लोकस्यापि चन्द्रादित्यात्मकत्वाच्च तयोस्तदि-  
प्रायकत्वमिति तद्ये च वा इत्यादिवाक्येन परिहरति । तत्त-  
चेति । इष्टचेति । अग्निहोत्रं तयः सत्त्वं वेदानामुपकर्मणं ।  
आतिथ्यं वैश्वदेवस्य इष्टमित्यभिधीयते । वापीकूपतडागादिदेव-  
तायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्णमित्यभिधीयत इत्युभयो-  
र्भेदः कृतमिष्टापासत इति । कृतशब्देपरितनमितिशब्दमिष्टा-



उ० भायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न  
 पुनरावर्तन इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥ १० ॥  
 पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे

भा० वर्जितं न चन्द्रवत्स्यवृद्धिर्भवदेतत्परायणं परागति-  
 विधावतां कर्मिणाञ्च ज्ञानवतामेतस्मान्न पुनरावर्तने  
 वधेतरं केवलकर्मिण इति यस्मादेवोऽविदुषां निरोध  
 आदित्यादिनिवृद्धा अविदांषी नैते संवत्सरमादित्यमा-  
 त्मार्थं प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । स हि संवत्सरः काशात्मा  
 ऽविदुषां निरोधः । तत्तत्रास्मिन्नर्थ एव श्लोको भव्यः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पञ्चर्त्तवः पादा इवास्य संवत्सरात्मन  
 आदित्यस्य तैरसौ पादैरिवर्त्तुभिर्वर्त्तते । हेमन्तत्रिभि-

भा० यामादित्यप्राप्तिरनाशश्चेति शेषः । यद्वा तस्यायने इत्यारम्भ  
 इत्येष इति । अतः श्रुतिवाक्यमनयोः रयिप्राखरूपत्वप्रतिपादन-  
 परतया स्वास्त्वैवं । तथाहि संवत्सरस्य रयिप्राखमिधुन-  
 निर्म्बन्तत्वे रयिप्राखरूपत्वञ्च वस्तुञ्च तत्प्रथमिति पृच्छति ।  
 कथमिति । तदवयववोदनयोस्तद्रूपत्वं वस्तुं तयोः प्रथमं  
 प्रसिद्धिमाह । तस्येति । प्रसिद्धिमेवाह । याभ्यामिति । एव-  
 मपि कथं तयोस्तदात्मकत्वमित्याह । कथमिति । दक्षिणायनस्य  
 रयित्वं वस्तुं कर्मिणां रयिरूपचन्द्रनिर्म्बन्तकत्वमाह । तत्तत्रेति ।  
 शोकमिति शोकरूपं शरीरमित्यर्थः । तस्य कर्मज्ञतत्वं पुनरा-  
 दत्त्वा साधयति । ज्ञतरूपत्वादिति । रयिरूपचन्द्रस्य दक्षिणाय-  
 नद्वारा प्राप्यत्वात्तस्यावयवस्य तदन्तर्भाव इति वस्तुं तस्य कर्मिभिः  
 प्राप्यत्वमाह । यस्मादिति । एवञ्चेत्तस्य रयित्वं सिद्धमित्याह  
 एव इति ॥ १० ॥

पितृयागोपकक्षित इति तस्याप्य इत्यर्थः । ततश्च तद्विशेष-

उ० अर्द्धे पुरीषिणं । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं  
सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

भा० रावेकीकृत्येयं कल्पना । पितरं सर्वस्य जनयित्वात्पितृत्वं  
तस्य द्वादशमासा अतवोऽवसवा आकरणं वा अवस-  
विकरणमस्य द्वादशमासैस्त्रिं द्वादशाकृतिं दिवः क लोका-  
त्परे ऊर्द्धं ऊर्द्धस्थाने तृतीयस्त्री दिवोत्यर्थः । पुरीषिणं  
पुरीषवन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः । विचक्षणं निपुणं  
सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तद्वयरूपे चक्रे सततं गतिकाशात्मनि  
षडरे षडृतुमिति आहुः सर्वमिदं जगत्कथयन्ति । अर्पित-  
मरा इव रथनाभौ निविष्टमिति । यदि पञ्चपादो द्वाद-

शा० तस्यायनस्यापि रथित्वमित्यर्थः । इदानीमुत्तरायणस्य प्राञ्चल-  
माह । अथेति ॥ प्राञ्चरूपादित्यप्रापकत्वादुत्तरायणस्य तस्यापि  
प्राञ्चलमिति संबन्धरस्य रथिप्राञ्चमिद्युनात्मकत्वमिति तत्का-  
र्यत्वं युक्तमिति भावः ॥ अस्य कर्मसाध्यचन्द्रवैषम्यमाह ।  
यतश्चा इति । इतरसर्वं समानं । अस्मिन्नर्थे इति संबन्धरस्य-  
रूप इत्यर्थः । इयं कल्पनेति पञ्चधा कल्पनेत्यर्थः । जनयित्वा-  
दिति संबन्धरात्मककालस्य सर्वजनकत्वादित्यर्थः ॥ सामाना-  
धिक्यरश्चञ्जरीहितया व्याख्या व्यधिक्यरश्चञ्जरीहित्वेत्याह ।  
आकरयं वेति । अवयविकरणमित्यवयवित्वेन करयमित्यर्थः ।  
पञ्चद्वयेऽप्येक एवार्थः ॥ क लोकादिति । आकाशरूपादन्तरिक्षलो-  
कादित्यर्थः । अन्यथा स्वर्गलोकात्परस्य चतुर्थत्वेन तृतीयस्यामि-  
त्वनन्वयापत्तेः । उदकवन्तमिति आदित्वाप्यायते षड्विरिति  
स्मृतेरित्यर्थः । अन्ये इत्यस्य पूर्वोर्द्धगतेनाहुरित्यनेन सम्बन्धः ।  
अ इति तु शब्दसमानार्थे द्विपातः । परे तु तमेव विचक्षणमा-  
हुः इत्यन्वयः । किमाहुः इत्यत आह । सप्तचक्र इति । तस्मि-  
न्विचक्षणो सप्तचक्राद्यात्मको सर्वमिदं जगदर्पितमित्याहुः-

उ० मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः ।

भा० ब्राह्मतिर्यदि सप्तचक्रः षडरः सर्वथापि संवत्सरः  
 काशात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्षणेऽपि जगतः कारणं  
 ॥ ११ ॥

यस्मिन्निदं त्रितं विभं च एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः  
 स्थापचवे मासे छत्तः परिचमायते । मासो वै प्रजापति-  
 र्थयोक्तलक्षण एव । मिथुनात्मकस्य मासात्मनः प्रजापते-  
 रेको भागः कृष्णपक्षो रयिरक्षं चन्द्रमा अपरो भागः ।  
 शुक्लः शुक्लपक्षः प्राण आदित्योऽन्तर्निर्घमाच्छुक्लपक्षा-  
 त्मानं प्राणं सर्वमेव यश्नन्ति तस्मात्प्राणदर्शिन् एते  
 षडपयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं दामं कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्वन्ति

षा० रित्यर्थः । मतदयेऽपि कीदृशोऽर्थभेद इत्यत आह । यदीति ॥  
 युज्यन्ते ऋतूनां यादत्त्वकल्पनया मासानामवयवत्वकल्पनया  
 ऽऽदित्यात्मना संवत्सरः काल एवोक्तः । द्वितीये तु हेमन्तशि-  
 ग्निरे पृथक्कृत्य यस्मात्तुनामरत्वकल्पनया संवत्सरस्य परिव-  
 र्त्तनगुणयोगेन यत्रत्वकल्पनया कालप्राधान्येन सर्वाश्रयत्वेन च  
 स एवोक्तः । यद्वादयेऽपि गुणभेदेन कल्पनाभेदेन च भेदो न  
 धर्मिभेद इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कारणत्वे श्लोकोक्तं जगदाश्रयत्वं हेतुमाह । यस्मिन्निति ॥  
 संवत्सरस्यापि मासाहोरात्ररूपव्यतिरेकेष्वैवध्यादिजनकत्वा-  
 भावात्तस्य मासाद्यात्मकत्वमाह । स एवेति ॥ यथोक्तेति संव-  
 त्सररूपो रयिप्राणमिथुनात्मक इत्यर्थः । शुक्लकृष्णयोरपि दर्श-  
 पूर्वमासादिकवर्मानुष्ठानदर्शनात् ॥ तस्मादेते ऋषय इत्यादि-  
 वाक्यमनुपपन्नमित्याह ॥ शुक्लस्य प्राणात्मत्वज्ञानकृतिपरतया  
 व्यापद्ये । यस्मादिति ॥ यस्मात्प्राणं सर्वमेव सर्वात्मकमेव  
 यश्नन्ति यस्माच्च प्राणव्यतिरेकेषु कृष्णपक्षेऽर्शेन दृश्यते तस्मा-

उ० शुक्लः प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्वन्तीतर  
इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो  
रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये

भा० प्राणव्यतिरेकेण ह्यप्यपचक्षीर्णं कृष्यते यस्मादितरे तु  
प्राणं न पश्यन्तीत्यदर्शनस्यप्राणं ह्यप्यात्मानमेव पश्यन्ति ।  
इतरदितरस्मिन् ह्यप्यपच एव कुर्वन्ति शुक्ले कुर्वन्तो-  
ऽपि ॥ १२ ॥

योऽपि मायात्मा प्रजापतिः स्वावयवेऽहोरात्रे परि-  
समाप्यते । पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोऽन्ताऽग्नीरात्रिरेव  
रयिः पूर्ववत् प्राणमहोरात्रात्मानं वै एते प्रस्कन्दन्ति निर्ग-  
मयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मानो विच्छिद्याऽपनयन्ति । के ।  
ये दिवाऽहनि रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रियां संयु-  
ज्यन्ते मिथुनमैथुनमाचरन्ति मूढाः । यत एवं तस्मात्तन्न

भा० दित्वन्वयः । प्राणस्य शुक्लपक्षात्मकत्वात्प्राणपक्षादिसर्वजगतः  
प्राणात्मत्वात्प्राणद्वारा ह्यप्यपचस्यापि शुक्लपक्षत्वे सति ह्यप्ये  
कुर्वन्तोऽपि प्रकारात्प्रकृते शुक्ल एव कुर्वन्तीति शुक्लपक्षे प्राणत्व-  
प्राणस्य क्षुतिरित्यर्थः ॥ एतत्तुल्यार्थमेव ज्ञानरहितान्निन्दति ।  
इतरे इति ॥ ये तु सर्वात्मानं प्राणं न पश्यन्त्यप्यत्वात्तेषां शुक्ल-  
पक्षः प्राणत्वेनाप्राणमागत्वाद्ज्ञानात्मकः सन् ह्यप्यपचत्वमाप-  
यते अतः शुक्ले कुर्वन्तोऽपि अदर्शनात्मकत्वात्प्रकाशरहिते ह्यप्य  
एव कुर्वन्तीति ते निन्दन्त इत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं श्रुत्वाहृदं कराति ।  
इतर इति ॥ १२ ॥

रयिः पूर्ववदिति । रयिरग्रं चन्द्रमा इत्यर्थः । अहः प्राण-

उ० दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ  
रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मा-  
दिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तद्ये ह

भा० कर्त्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासङ्गिकः । यद्रात्रौ संयुज्यन्ते  
रत्या ततो ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रब्रह्मत्वाद्भूतो भार्या-  
गमनं कर्त्तव्यमिति । अथमपि प्रासङ्गिको विधिः । प्रकृत-  
मूच्यते सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिर्ग्रीहियवाद्यन्तात्मना  
व्यवस्थितः ॥ १३ ॥

एवं क्रमेणहोरात्रः प्रजापतिरन्ते विपरिणम्यते अन्नं वै  
प्रजापतिः । कथं । ततस्तस्माद्भू वै रेतो नुवीजं तत्प्रजाकारणं  
तस्माद्योषिति सिक्नादिमा मनुष्यादिसृष्ट्याः प्रजाः प्रजा-  
यन्ते सप्तपृष्ठं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायन्त इति । तदे-  
षन्नः । दित्यभियुनादिक्रमेणहोरात्रात्मनात्तरेतोदारेणैमाः  
प्रजाः प्रजायन्त इति विधीतं ॥ १४ ॥ तत्तत्रैवं सति  
ये ऋहस्ता ह वै इति प्रसिद्धस्वरणार्थो निपातौ । तत्प्रजा-

भा० लोक्तिप्रसङ्गादत्रि नैयुनं निषेधति । प्रायमिति । अतमिति ।  
कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति उक्तमित्यर्थः । पूर्वोक्तं  
कर्त्तव्यमेतदुपयोगितयोक्तं न तु साक्षात्प्रकृतमिति भावः ॥ १३ ॥

एवं क्रमेणेति रथिप्रायसंश्लेषादिक्रमेण परिबन्धे श्रीह्याद्या-  
त्मना व्यवस्थितः सन् अन्नं वै प्रजापतिरन्तात्मने जातः प्रजापति-  
दित्यन्वयः । अथमिति । अन्नरूपत्वेऽपि तस्य कथं प्रजायन्तत्वा-  
मित्यर्थः । तत इति भस्मितादन्नादित्यर्थः । देत इति । श्लोचित-

उ० तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते ।  
 तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु  
 सत्यं प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो

भा० पतेर्ब्रतं । अतौ भार्यागमनं चरन्ति कुर्वन्ति तेषां बृह-  
 फलमिदं किं । ते मिथुनं पुत्रं दुहितरश्चोत्पादयन्ते । अह-  
 टश्च फलमिहापूर्त्तदत्तकारिणां तेषामेव । एष चञ्चाम-  
 मसो ब्रह्मलोकः पितृयाण्यस्यस्यो येषां तपः ज्ञातकर्मता-  
 दीनि ब्रह्मचर्यं । अतावन्यत्र मैथुनासमाचरणं ब्रह्मचर्यं ।  
 येषु च सत्यमनृतवर्जनं प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वर्त्तते  
 ॥ १५ ॥ अस्य पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायणः प्राणा-  
 त्मभावो विरजः इन्द्रो न चन्द्रब्रह्मलोकवद्ब्रह्मल्लो  
 दृष्टिश्चयादियुक्तोऽसौ । केषां तेषामित्युच्यते । यथा गृह-  
 स्थानामनेकविद्ब्रह्मसंख्यवहारप्रयोजनवत्त्वाच्चिह्नं कौटिल्यं  
 वक्रभावोऽब्रह्मभावि । तथा न येषु जिह्वा । यथा च गृह-  
 स्थानां क्रीडादिनिमित्तमनृतमवर्जनीयं तथा न येषु

भा० स्याप्यपक्षयं तुल्यत्वादिति । प्रजापतिव्रताचरन्मानेबाहृष्ट-  
 यणं चन्द्रलोकः प्राप्यते मूर्खाणामपि प्रसङ्गादत आह ।  
 इहापूर्त्तेति ॥ चान्द्रमसो ब्रह्मलोक इत्यपरब्रह्मलः प्रजापते-  
 रं ब्रह्मात्रयिरूपस्य चन्द्रस्य ब्रह्मलोकत्वमित्यर्थः । इहादिकारिणां  
 तप आदिकमपि चन्द्रलोकप्राप्त्यर्थमपेक्षितमित्यत्र आह । येषां  
 तप इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरज इत्यादिवाक्यं याचष्टे ।  
 अस्त्विति । उत्तरायण इति । तेव प्राप्य इत्यर्थः । प्राणात्मभावोऽपर-  
 ब्रह्मतवाऽवस्थानमित्यर्थः । असौ केषां तेषामिति तेषामसौ  
 विरज इत्यत्र तेषामित्यनेन केषां निर्देश इति प्रश्नार्थः । न



उ० ब्रह्मलोको न येषु जित्तमनृतं न माया चेति ॥

॥ १६ ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्  
कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्

भा० तत्तथा माया नृदृष्टानामिव न येषु विद्यते । माया  
नाम वहिरन्यथात्मानं प्रकाशान्यथैव कार्यं करोति सा  
माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्येवमादयो दोषा येऽधि-  
कारिषु ब्रह्मचारिवानप्रस्रभिजुषु निमित्ताभावान्न विद्यन्ते  
तत्साधनानुरूपेष्वैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञा-  
नयुक्तकर्मावतां गतिः । पूर्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्माणां  
चन्द्रलोक इति ॥ १६ ॥ इति प्रथम प्रश्नभाष्यं समाप्तं ॥ १ ॥

प्राणोऽत्ता प्रजापतिरित्युक्तं । तस्य प्रजापतित्वमन्तृत्व-  
श्चास्मिञ्चरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते । अथा-  
नन्तरं ह किञ्चैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । हे भगवन् कत्येव  
देवाः प्रजां शरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धार-

णा० येषु जित्तमित्यत्र जित्तादिशब्दं व्यतिरेकप्रदर्शनेन व्याचष्टे ।  
यथेत्यादिना ॥ मायाग्रहणं तादृशानां दोषात्मानुषलक्षणांमिति  
वदन् नास्म्यर्थं सङ्गृह्य दर्शयति । मायेत्येवमिति ॥ भिद्यन्विति  
परमहंसव्यतिरिक्तानां कुटीचराणां ग्रहणं । तेषां ब्रह्मलोक-  
दपि विरक्तत्वेन तन्त्रानर्थितत्वात् ॥ इतिशब्दार्थमाह । इत्येवेति ॥  
॥ १६ ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

प्रश्नान्तरस्येतेन प्रश्नेन सङ्गतिमाह । प्राणोऽत्तेति ॥ अवधार-  
यितव्यमिति ॥ अत्त्वा विश्वस्य सत्यतिरिक्तत्वस्यैषोऽभिप्रायततोत्पा-  
रभारा इव रथनाभौ प्राण्ये सर्व्वं प्रतिष्ठितं । प्रजापतिश्चरसि  
गर्भे त्वमेव प्रतिजायस इत्यादिना च प्रजापतित्वस्योत्तरत्र वक्ष्य-

उ० प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥  
 तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायु-  
 रग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्शुः श्रोत्रश्च । ते

भा० यन्ते । कतरे बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियविभक्तानामेतत्प्रकाशनं  
 स्वमाहात्म्यप्रस्थापनं प्रकाशयन्ते । कोऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः  
 प्रधानः कार्यकारणसंज्ञानामिति ॥ १ ॥ एवं पृष्टवते  
 तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्नि-  
 रापः पृथिवीत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरारम्भ-  
 काणि वाङ्मनश्शुःश्रोत्रमित्यादीनि कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रि-  
 याणि च शरीरं धारयन्ते । तन्मध्ये कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रि-  
 याणि शरीरे स्वमाहात्म्यप्रस्थापनं प्रकाशयन्ते । कार्यसंज्ञाः

भा० माहात्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं पूर्वं गतिश्रवणेन विरक्तस्यापि  
 चित्तैकाग्र्यं विना वक्ष्यमाणात्मना सिद्धेस्तदर्थं मन्दानां फल-  
 विशेषार्थं च प्राणोपासनार्थं प्रश्नद्वयारम्भः । तत्रापि श्रेष्ठत्वानु-  
 त्वप्रजापतित्वादिगुणनिर्द्धारणार्थं द्वितीयः प्रश्नः । तदुत्पत्त्या-  
 दिनिर्द्धारणपूर्वकं तदुपासनविधानार्थं तृतीयः प्रश्न इत्यपि  
 द्रष्टव्यं । प्रजाशब्देन शरीरमेव गृह्यते न जीवस्तस्य प्राणधारक-  
 त्वेन तद्वार्थत्वाभावादित्याह । शरीरेति । विभक्तानामिति  
 निर्द्धारणे षष्ठी । स्वमाहात्म्यप्रस्थापनमिति स्वकाशदानादि-  
 कमाकाशादीनां माहात्म्यं तस्य प्रस्थापने तस्य लोकान् प्रति प्रक-  
 टनं तत्प्रकाशयन्ते कुर्वन्तीत्यर्थः । पाकं पचतीति वदवकाशदा-  
 नादिकं स्वस्वकार्यं सर्वलोकप्रकटनं यथा तथा कतरे कुर्वन्ती-  
 त्यर्थः ॥ १ ॥ एष देव इति वक्ष्यमाणाभिवदनादिव्यवहारसि-  
 द्ध्यर्थं चेतनत्वं सम्भावयितुं देव इति विशेषणं । अभिमानि-  
 यपदेशस्तु विशेषज्ञानुगतिभ्यामिति न्यायेनाकाशाद्यभिमानिदे-  
 वताग्रहणार्थं । तत्र विशेषणं शब्दादिव्यपि सर्वत्र सम्बध्यते ।

उ० प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतन् पञ्चधात्मानं प्रविभज्येतद्वाणमव-

भा० करणस्रक्षणाश्च ते देवा आत्मनो माहात्म्यं प्रकाश्याभिवदन्ति स्पृष्टुं मानाः श्रेष्ठतायै । कथं वदन्ति । वयमेतद्वाणं शरीरं कार्यकारणसङ्घातमवष्टभ्य प्रासादमिव सन्नाद्योऽविभिन्नियिच्छीष्टः विधारयामो विस्पृष्टं धारयामः । अथैवैकेनायं सङ्घातो भिद्यत इत्येकैकस्वामिप्रायः ॥ २ ॥

तानेवमभिमानवतो वरिष्ठः प्राणो मुख्य उवाचोक्तवान् । मा मैवं मोहमापद्यथ अविवेकतयाऽभिमानं मा कुर्वत यस्माद्दहमेवैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्राणादिवृत्तिभेदं स्वस्य कृत्वा विधार-

भा० वाग्यहर्षं कर्मेन्द्रियोपलक्ष्यार्थं । चक्षुरादियहर्षं चानेन्द्रियोपलक्ष्यार्थमिति मत्वाह । कर्मेन्द्रियेति ॥ कार्यलक्षणाः शरीराकारेण परिहृता आकाशादयः । करलक्षणाः शरीरान्त्रियाणि । माहात्म्यमिति आकाशादीनामवकाशदानादिरूपं शरीरधारयैकदेशात्मकं प्रकाशं स्वकार्यं प्रकाशं सर्वलोकप्रकटं यथा तथा ज्ञात्वाभिवदन्ति अभितः सर्वतः कृत्वां शरीरधारणं प्रत्येकं वयमेव कुर्म इति वदन्तीत्यर्थः । वाचमिति । वातीति बवयोरभेदाद्वा । अति कुत्सितं गन्धं वहतीति वा । विनाशं गच्छतीति वा । देशादेशान्तरं गच्छतीति वा वाचं । वाचमिव वाचं कार्यकरलसङ्घातं शरीरमित्यर्थः ॥ २ ॥

कथमेतदिति । एतत्तु अहमेवंतदित्याद्युक्तं । एवं यथाभूतं कथमित्यर्थः ॥ २ ॥ उत्प्राप्तवानिवेति ॥ अत्यन्तोत्प्राप्त्यभावा-

उ० षष्ठ्य विधारयामीति ॥ ३ ॥ तेऽश्रद्धधाना बभूवुः  
 सोऽभिमानादूर्द्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथे-  
 तरे सर्वे एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वे  
 एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा-  
 नमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठ-  
 माने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः  
 श्रोत्रश्च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

भा० यामीति ॥ ३ ॥ इत्युक्तवति चास्मिंस्तेऽश्रद्धधाना अप्रत्यय-  
 वन्तो बभूवुः कथमेतदेवमिति । स च प्राणः तेषाम-  
 अश्रद्धानतामाह च्छाभिमानादूर्द्ध्वमुत्क्रामत इवोत्क्रामति  
 इवेदमुत्क्रामन्तवानिव सरोषान्निरपेक्षस्तस्मिन्नुत्क्रामति यद्दुतं  
 तद्दृष्टान्तेन प्रत्यचीकरोति । तस्मिन्नुत्क्रमति सति अथा-  
 नन्तरमेवेतरे सर्वं एव प्राणाश्चक्षुरादय उत्क्रामन्ते  
 उत्क्रामन्ति उत्क्रमुः । तस्मिंश्च प्राणे प्रतिष्ठमाने तूष्णीं  
 भवत्यनुत्क्रामति सति सर्वं एव प्रतिष्ठन्ते तूष्णीं व्यवस्थिता  
 अभूवन् । तद्यथा लोके मक्षिका मधुकराः खराजानं  
 मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं प्रति सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च  
 प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते प्रतिष्ठन्ति । यथाऽयं  
 दृष्टान्त एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रश्चेत्यादयस्त उत्सृज्याश्र-  
 द्धानतां बुद्ध्या प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

भा० दिवशब्दः । निरपेक्ष इति स्वयमेवेत्यर्थः । दृष्टान्तेनेति तत्र  
 यथेति वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । ४ ।

उ० एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य्य एष पर्जन्यो मघ-  
वानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चाभृ-  
तञ्च यत् ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्व्वं  
प्रतिष्ठितं । ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं  
ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रति-

भा० कथमेष प्राणोऽग्निः संस्तपति ज्वलति । तथैष सूर्य्यः सन्  
प्रकाशते । तथैष पर्जन्यः सन् वर्षति । किञ्च मघवानिन्द्रः  
सन् प्रजाः पालयति जिघांसत्यसुररक्षांसि । एष वायुरा-  
वहप्रवाहादिभेदः । किञ्चैष पृथिवी रयिर्देवः सर्व्वस्य जगतः  
सन् मूर्त्तमसदमूर्त्तञ्चानृतञ्च यद्देवानां स्थितिकारणं किञ्च  
वज्रना ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ शुद्धादिनामान्तं  
सर्व्वं शरीरं स्थितिकाले प्राणे प्रतिष्ठितं । तथा ऋचो  
यजूंषि सामानीति त्रिविधा मन्त्रास्तत्साध्यस्य यज्ञः क्षत्रञ्च  
सर्व्वस्य पालयित्वा ब्रह्म च यज्ञादिकर्मकर्त्तृत्वेऽधिष्ठतश्चैवैष  
प्राणः सर्व्वं ॥ ६ ॥ किञ्च । यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे

भा० सूर्य्यः सन्निति तपतीत्यनुषङ्गः । सन्तापयतीत्यर्थः । आवह-  
प्रवाहादीत्यावहादयः सप्त वायुगुणास्तथा भूतः सम्भोगान्  
न्योतिश्चक्रादींश्च वहतीति श्लेषः । एष देवः पृथिवी सन् सर्व्वस्य  
जगतो धारयिता । रयिश्चन्द्रः सन् सर्व्वं पुण्यातीत्यर्थः । शुद्धा-  
दीति ॥ प्राणाश्चुद्धात् खं वायुर्व्योतिराप इत्यादिना वक्ष्यमाण-  
षोडशकलात्मक इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ब्रह्म चेति ब्राह्मणजातिरित्यर्थः ॥  
यज्ञम्यार्थनाह । यज्ञादीति ॥ अधिष्ठतं सर्व्वमेवेत्यन्वयः ॥ ६ ॥  
किञ्चेति यः प्रजापतिर्व्विराट् सोऽपि त्वमेवेत्यन्वयः । पितुर्गर्भे

उ० जायसे । तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा वलिं हरन्ति  
 यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥ देवानामसि  
 वह्नितमः पितृणां प्रथमा स्वधा । ऋषीणाञ्च-  
 रितं सत्यमथर्षीङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥ इन्द्रस्त्वं

भा० अरसि पितृर्मातुश्च प्रति प्रतिरूपः सन् प्रतिजायसे प्रजाप-  
 तित्वादेव प्रागेव सिद्धं तव मातृपितृत्वं सर्वदेहेहदेह्याकृति-  
 ष्वन्न एकः प्राणः सर्वात्मासीत्यर्थः । तुभ्यं तदर्थं च इमा  
 मनुष्याद्याः प्रजाः तु हे प्राणश्चक्षुरादिवारैर्वचिं हरन्ति ।  
 यस्त्वं प्राणैश्चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि सर्व्वररोरेष्वत-  
 शुभ्यं वचिं हरन्तीति युक्तं । भोक्ता हि यस्त्वं तवैवा-  
 न्यत्सर्व्वं भोज्यं ॥ ७ ॥ किञ्च देवानामिन्द्रादीनामसि  
 भवसि त्वं वह्नितमः हविषां प्रापयिद्वतमः । पितृणां  
 गान्दीमुखे आहुते चा पितृभ्यो दीयते स्वधाऽन्नं सा देव-  
 प्रदानमपेक्ष्य प्रथमा भवति । तस्मा अपि पितृभ्यः प्रापयि-  
 ता त्वमेवेत्यर्थः । किञ्च ऋषीणां चक्षुरादीनां प्राणानाम-

भा० रेतोरूपेण मातुर्गर्भे पुत्ररूपेण यश्चरति यश्चानयोरेव प्रति-  
 रूपः सन् सदृशः सन् यः प्रजायते स त्वमेव प्रजायस इत्य-  
 न्वयः । प्रतिशब्दार्थ उक्तः प्रतिरूपः सन्निति ॥ ननु प्राणस्य  
 पुत्ररूपत्वमेवोक्तं न तु पितृमातृरूपत्वं तत्प्रमादत आह ।  
 प्रजापतित्वादेवेति । तस्य सर्वात्मत्वादित्यर्थः । निष्कृतार्थ-  
 माह । सर्व्वदेहेति । अत्रापि निष्कृतार्थमाह । भोक्ता हीति ।  
 अतस्तवैवेत्यतःशब्दाध्याहारेश्च योज्यं ॥ ७ ॥ हविषां प्रापयि-  
 द्वतम इति ॥ वह्नित्वाद्देवनाह्निरिति यौगिक इत्यर्थः ।  
 प्रथमा भवतीति यज्ञादिदेवकर्म्मणि प्रथमं गान्दीमुखआहु-

उ० प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता १ त्वमक्ष-  
रिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषाम्पतिः ॥ ६ ॥  
यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः १ आन-  
न्दरूपास्तिष्ठन्नि कामायानुं भविष्यतीति ॥ १० ॥

भा० अङ्गिरसामङ्गिरसभूतानामथर्वणां तेषामेव प्राणो वा  
ऽथर्व्या इति श्रुतेः । चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं देहधा-  
रणाद्युपकारलक्षणं त्वमेवासि ॥ ८ ॥ किञ्चेन्द्रः परमे-  
श्वरस्त्वं हे प्राण तेजसा वीर्येण । रुद्रोऽसि हरन् जगत् ।  
खितौ च परि समन्ताद्रक्षिता पाक्षयिता परिरक्षिता  
त्वमेको जगतः सौम्येन रूपेण । त्वमक्षरिचेऽजस्रं चरसि  
उदयास्तमवाभ्यां सूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषाम्पतिः  
॥ ९ ॥ यदा पर्जन्यो भूत्वाभिवर्षसि त्वं अथ तदासं  
प्राथेमाः प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा  
प्राण ते तवेमाः प्रजाः स्वात्मभूतास्त्वदन्नसंबद्धितास्त्वद-  
भिवर्षणदर्शनमात्रेण आनन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यसि-  
ष्ठन्ति । कामाय इच्छातोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभिप्रायः ॥ १० ॥

आ० स्वावश्वकर्त्तव्यत्वात्वा प्रथमेत्यर्थः । ऋष गताविति धातोर्ज्ञानार्थ-  
त्वादिशब्दस्य ज्ञानजनकचक्षुराद्यर्थत्वमित्यर्थः । अङ्गिरस-  
भूतानामिति । प्राणाभावेऽङ्गानां श्रोत्रदर्शनात्तेषामङ्गिरसत्वमि-  
त्यर्थः । मुख्यप्राणस्याथर्वत्वं श्रुत्यभिहितं यद्यपि तथापि  
चक्षुरादीनामपि तदंशत्वादथर्वशब्दार्थत्वमिति भावः । इहे-  
न्द्रशब्देन परमेश्वरत्वमुच्यते मघवानित्यनेन त्विन्द्र उक्त इति  
भेदमाह । इन्द्रः परमेश्वर इति । वीर्येण संहारसामर्थ्येने-  
त्यर्थः । सौम्येनेति विष्णवादिरूपेणेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

उ० ब्राह्मण्यस्त्वं प्राणैकऋषिरता विश्वस्य सत्पतिः ।  
 वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः ॥  
 ॥ ११ ॥ या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे  
 या च चक्षुषि । या च मनसि सन्नता शिवां तां

भा० किञ्च प्रथमजत्वादन्वस्य संस्कर्तुरभावादसंस्कृतो ब्रा-  
 ह्मण्यस्त्वं स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः । हे प्राण एक  
 ऋषिस्वमाद्यर्षणानां प्रसिद्ध एकर्षिनामाऽग्निः सन्नता  
 सर्व्वहविषां । तमेव विश्वस्य सर्व्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः  
 सत्पतिः । साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तवादनी-  
 यस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिश्च नोऽस्माकं । अथवा  
 मातरिश्चनो वायोस्त्वं । अतश्च सर्व्वस्यैव जगतः पिद्वत्वं  
 सिद्धं ॥ ११ ॥ किं ब्रह्मना । या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता  
 वक्रुत्वेन वदनचेष्टां कुर्व्वती । या श्रोत्रे या च चक्षुषि या

आ० असंस्कृत इति ॥ संस्कारहीनो ब्राह्मण्य इति स्मृतेरित्यर्थः ॥  
 अग्नेन स्वतः शुद्धत्वं विवक्षितमित्याह । स्वभावत एवेति ॥  
 मातरिश्चेति मातरिश्च इत्यत्र नलोपश्चान्दस इत्यर्थः । वायो-  
 ष्वमिति पितेत्यनुषङ्गः । अस्मिन्व्याख्याने वायुमात्रपितृत्वाद-  
 स्मदादिसर्व्वपितृत्वमनुक्तं स्यादत आह । अतश्चेति ॥ अस्म-  
 दादिसर्व्वजनकत्वाद्वायोस्तज्जनकस्याकाशात्मनः प्राणस्य सर्व्व-  
 जनकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ वाचि प्रतिष्ठितेति ॥ वाच्यपानरूपा  
 तनूः प्रतिष्ठिता । श्रोत्रे ध्यानरूपा । चक्षुषि प्राणरूपा ॥ मनसि  
 समानरूपा । स प्राणस्तच्चक्षुः स ध्यानस्तच्छ्रोत्रं सोऽपानः सा वाक्  
 स समानस्तज्जन इति श्रुतेरित्यर्थः । उक्तक्रमयोगेनेति प्राणोत्क्रमणे  
 सत्पानाद्यात्मिका वागादिरूपा तनूः अग्निवा कार्यायोग्या



उ० कुरू मोत्कमीः ॥ १२ ॥ प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे  
 यत्प्रतिष्ठितं । मातेव पुत्रानृक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञाश्च  
 विधेहि न इति ॥ १३ ॥ इति द्वितीयप्रश्नः ॥ २ ॥  
 अथ हैनं कौसल्यस्याश्रुलायनः पप्रच्छ । भग-

भा० मनसि सङ्कल्पादिव्यापारेण सक्तता समनुगता तनूस्तां  
 त्रिवां ब्रान्तां कुह मोत्कमीरुत्कामणेनाग्निवां माकार्षीरि-  
 त्यर्थः ॥ १२ ॥ किं वज्रना । अस्मिँल्लोके प्राणस्यैव वशे सर्व-  
 मिदं यत्किञ्चिदुपभोगजातं त्रिदिवे तृतीयस्थां दिवि च  
 यत्प्रतिष्ठितं देवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एव ईशिता  
 रक्षिता । अतो मातेव पुत्रानस्मात्प्रसूय पात्यस्य । त्वन्नि-  
 मित्ता हि ब्राह्म्यः चाचियाश्च अथस्तास्तु श्रीश्च प्रज्ञाश्च  
 स्वच्छितिनिमित्तां विधेहि नो विधत्सेत्यर्थः । इत्येवं  
 सर्वात्मना यो वागादिभिः प्राणैः सुत्याममितमहिमानः स  
 प्रजापतिरेवेत्यवधृतं ॥ १३ ॥ इति द्वितीयप्रश्नभाष्यं ॥ २ ॥

अथ हैनं कौसल्यस्याश्रुलायनः पप्रच्छ । प्राणैर्द्धेवं  
 निर्द्धारिततत्त्वं उपलब्धमहिमाऽपि संहृतत्वात् स्यादस्य

भा० स्यादित्यर्थः । ब्राह्म्य इत्युगादिमन्त्ररूपा ब्राह्म्यः अयः ऋचः  
 सामानि यजूषि । सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुतेः । द्याव्यः  
 प्रसिद्धा धनाद्यैश्चर्यरूपाः । अस्मिँल्लोके निर्द्धारितं मुषं सङ्ग-  
 स्माह । इत्येवमिति । इदं वरिष्ठत्वादेश्चपलक्ष्यं ॥ ११ ॥ १२ ॥  
 १३ ॥ इति द्वितीयप्रश्नभाष्यटीका ॥ २ ॥

एवं प्रजापतित्वात्तृत्वादिगुणजातं निर्द्धार्यं प्राणस्योत्पत्त्यादि  
 निर्द्धारयन् तदुपासनां विधातुं प्रश्नान्तरमवतारयति । अथेति ।  
 वैदभिर्प्रश्नान्तरमित्यर्थः । प्राणैरिति वैवांगादिप्राणैराका-  
 शादिभिश्च प्राणस्य तत्त्वमुपलब्धं तैरित्यर्थः । प्राणस्य पूर्वोक्तम-

उ० वन् क्त एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मि-  
 ञ्छरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते  
 केनोत्क्रमते कथं वाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्म-  
 मिति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचाति प्रश्नान् पृच्छसि  
 ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

भा० कार्यत्वमतः पृच्छामि । भगवन् कुतः कस्मात्कारणादेव  
 यथावधृतः प्राणो जायते । जातश्च कथं केन वृत्तिविशेषे-  
 णायात्यस्मिञ्छरीरे । किञ्चिन्मित्तकमस्य शरीरग्रहणमि-  
 त्यर्थः । प्रविष्टश्च शरीरे आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं  
 कृत्वा कथं केन प्रकारेण प्रातिष्ठते प्रतिष्ठति । केन वा  
 वृत्तिविशेषेणास्मात्शरीरादुत्क्रमते उत्क्रमति । कथं वाह्य-  
 मधिभूतमधिदैवज्ञाभिधत्ते धारयति । कथमध्यात्म-  
 मिति धारयतीति शेषः ॥ १ ॥ इत्येवं पृष्ट्वास्मै स होवा-  
 चार्थः । प्राण एव तावद्दुर्बिज्ञेयत्वाद्विषमप्रश्नार्हत्वाद्यापि  
 जनादि त्वं पृच्छस्यतोऽतिप्रश्नान् पृच्छसि । ब्रह्मिष्ठो  
 ऽसीत्यतिशयेन त्वं ब्रह्मविदतस्तुष्टोऽहं तस्मात्ते तुभ्यं  
 प्रब्रवीमि यत्पृष्टं शृणु ॥ २ ॥

भा० हिमत्वादिदेवोत्पत्तिशङ्काभावात्कृत इति प्रश्नानुपपत्तिमाश-  
 ङ्गाह । अपि संवृतत्वादिति । अनेकात्मत्वात्सावयवत्वादित्यर्थः ।  
 शरीरग्रहणमिति शरीरप्रवेश इत्यर्थः । प्रातिष्ठत इत्यङ्प्रश्ले-  
 षादीर्घत्वं । विवमेति विषमं दुर्घटं यथा प्रश्नार्हमित्यर्थः । अति-  
 प्रश्नमिति त्वद्दृष्टेर्वां प्रश्नानतिज्ञानानन्वदीयप्रश्नानोचरान्  
 स्वप्नप्रश्नान् प्रष्टव्यार्थमित्यर्थः । अतिशयेनेत्यपेक्षयाऽतिशयितं  
 मुञ्चं । ब्रह्मविदिति प्रोत्साहार्थं खौवीति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

उ० आत्मन एष प्राणो जायते । यथेषा पुरुषे  
 छायेतस्मिन्नेतदाततं मनोऽकृतेनायात्यस्मिञ्छ-  
 रीरे ॥ ३ ॥ यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुक्ते ।  
 एतान् यामानेतान् यामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष  
 प्राणः । इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्नि-

भा० आत्मनः परस्मात्पुरुषादक्षरात्सत्यादेवैष सक्तः प्राणो  
 जायते । कथमित्यत्र दृष्टान्तः । यथा लोके एषा पुरुषे  
 त्रिरःपाष्यादिसषषे निमित्ते छाया नैमित्तिकी जायते  
 तद्वदेतस्मिन् ब्रह्मण्येतन्प्राणाख्यं छायास्त्वानीयमनूतरूपं  
 तत्त्वं सत्ये पुरुषे आततं समर्पितमित्येतत् । छायेव देहे  
 मनोऽकृतेन मनः कृतेन मनःसङ्क्षेपेच्छादिनिष्पन्नकर्मानि-  
 मित्तेनेत्येदं दृश्यति हि पुण्येन पुण्यमित्यादि । तदेव सक्तः स ह  
 कर्माद्येति च श्रुत्यन्तरात् । आयात्यागच्छत्यस्मिञ्छरीरे ॥३॥  
 यथा येन प्रकारेण लोके राजा सम्राडेव यामादिस्यधि-  
 कृतान्विनियुक्ते । कथं । एतान् यामानेतान् यामानधिति-  
 ष्ठस्वेति । एवमेव यथा दृष्टान्तः । एष मुख्यः प्राण इतरान्

भा० द्वियो ह्यमूर्तः पुरुषश्चक्षरात्परतः परः । एतस्माज्जायते प्राण  
 इति मनोः अत्र संवादयितुं तद्गतविशेषबान्याह । परस्मा-  
 दिति । अत्र दृष्टान्त इति तस्यान्वयत्वार्थं दृष्टान्त उच्यते  
 इत्यर्थः । छायेति प्रतिबिम्बादिरूपेत्यर्थः । एतस्मिन्निति प्रकृत-  
 तमनके आत्मनि ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ कथमायातीत्यस्योत्तरमाह ।  
 मनोऽकृतेनेति । सन्निदायः । तदेव सक्त इत्यस्य कर्मिणो  
 मनोः सस्मिन् यजे निवृत्तं संसक्तं आसक्तः सन् तदेव यजं  
 कर्मणा सह इतीति श्रुतौ च शरीरग्रहणं कर्मसाध्यमुक्तमि-

उ० धने ॥ ४ ॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष स्रेतद्भुतमन्नं समन्रयति तस्मादेताः सप्ता द्विषो भवन्ति ॥ ५ ॥

भा० प्राणांस्रक्षुरादीनात्मभेदांश्च पृथक् पृथगेव यथास्थानं सन्निधत्ते विनियुङ्क्ते ॥ ४ ॥ तत्र विभागः । पायूपस्थे पायुश्च उपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन् । अपानमात्मभेदं मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वन्तिष्ठति सन्निधत्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रश्च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिंश्चक्षुःश्रोत्रे । मुखनासिकाभ्याश्च मुखश्च नासिका च मुखनासिके ताभ्यां मुखनासिकाभ्याश्च निर्गच्छन् प्राणः स्वयं स्रष्टाऽस्नानीयः प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । मध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्यां । समानमग्नितं पीतञ्च समं नयतीति समानः । एष हि यस्माद्यदेतद्भुतं भुक्तं पीतञ्चात्माग्नौ प्रश्चित्तमन्नं रुमं नयति तस्मादग््नित-

आ० त्वर्थः ॥ ३ ॥ आत्मानं वा प्रविभज्येत्त्वस्योत्तरं दृष्टान्तेनाह । यथेति ॥ इतरानिति इतरांश्चक्षुरादीन् यथास्थानं अस्यादि मोलकस्थाने सन्निधत्ते सन्निधापयति । आत्मभेदान् मुख-प्राणस्य वृत्तिभेदान् प्राणापानादीन् पायादिषु नियुङ्क्ते इत्यत्र श्रुत्वा नेत्रादीनां चक्षुरादिस्थानानां स्पष्टत्वात्तानि नोक्तानीति प्रष्टव्यं । यः कुर्वन्तिष्ठति तं सन्निधत्ते विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । मध्येति प्राणापानयोर्मध्ये या नाभिल्लस्यां समानः प्रतितिष्ठतीत्यन्वयः । समानशब्दार्थमुक्त्वा श्रुत्वाऋणं करोति । एव हीति ॥ आत्माप्राविति आत्मनि शरीरेऽपि सन्निधत्तेत्यर्थः । एवं उतपदन-बादन्नस्य इविष्टं आठराभेराहवनीयत्वंप्रक्षेपस्य होमलक्षोक्त

उ० हृदि लेष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां  
तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रति-

भा० पीतेन्धनादग्नेरौदार्याद्बृहदयदेवादेताः सप्तसङ्ख्याका अर्चिषो  
दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो भवन्ति शीर्षण्यः । प्राणद्वारा दर्शन-  
अवणादिस्रक्षणादि विषयप्रकाश इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

इदि लेष । पुण्डरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृद-  
याकाशे एष आत्मा आत्मसंयुक्तो सिद्धात्मा जीवात्मेत्यर्थः ।  
अत्रास्मिन् हृदये एतदेकशतमेकोत्तरशतं सङ्ख्याया प्रधान-  
नाडीनां भवतीति । तासां शतं शतमेकैकस्यां प्रधान-  
नाद्यां भेदाः । पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वा द्वे सह-  
स्रेऽधिकसप्ततिश्च सहस्राणि । सहस्राणां द्वासप्ततिः  
प्रतिशाखानाडीसहस्राणि प्रति प्रतिनाडीशतसङ्ख्याया  
प्रधाननाडीनां सहस्राणि भवन्ति । आसु नाडीषु

आ० शीर्षण्यसप्तद्वाराभिर्गतानां ज्ञानानामर्चिषुं वक्तुं तस्मादेता  
इति वाक्यं व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ सप्तेति ॥ अग्नेरौदार्याद्देतोः  
प्राप्तपरिपाकादग्नेरसादन्ननाडीद्वारा देहं प्राप्तं नाडीस्थानं  
हृदयं प्राप्तादन्नरसादिति शेषः ॥ दर्शनद्वयं अवयवद्वयं प्राणद्वयं-  
मुखस्यैकं रसनमिति सप्तार्चिषः । जाठराभियाकजगन्याग्नेरसनजेन  
दर्शनादीनां प्रवृत्तेः । तेषु तदर्चिषुंरूप इत्यर्थः ॥ १० ॥ ५ ॥

ज्ञानस्य नाडीरूपं ज्ञानं दर्शयितुं नाडीनामत्यन्तिस्थानं  
वक्तुमाह । हृदीत्यादिना ॥ हृदयस्य सिद्धात्मज्ञानत्वोक्तेः ।  
प्रयोजनन्तु ज्येष्ठियोगिनो नाभिकन्दस्य नाथुत्यन्तिस्थानत्वं  
वदन्ति । तन्निराकरणं तत्रैव सिद्धात्मनः सच्चरन्त्यर्थं नाथः ।  
नाडीभिः प्रत्यवस्थप्येत्यादि श्रुतेः । ततश्च सिद्धात्मनो हृद-  
यस्थानत्वे त्वत्स्यारमार्मभूतनाडीनामपि तदेवोत्यन्तिस्थानं

उ० शाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥  
अथैकयोर्द्ध उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति

भा० व्यानो वायुश्चरति । व्यानो व्यापनात् । आदित्या-  
दिव रश्मयो हृदयात्सर्वतो गामिनीभिर्नाडीभिः सर्व-  
देहं संव्याप्य व्यानो वर्तते । सन्निष्कन्धमर्षदेहेषु विभे-  
षेषप्राणापानवृत्तयोश्च मध्य उद्भूतवृत्तिर्वीर्यवत्कर्माकर्त्ता  
भवति ॥ ६ ॥ अथ या तु तत्रैकग्रतानां नाडीनां मध्ये  
ऊर्द्धगा सुषम्ना नाडी तथैकयोर्द्धः समुदानो वायुरापाद-  
तस्रमस्रकवृत्तिः सश्चरन् पुण्येन कर्मणा ब्राह्मविहितेन पुण्यं  
लोकं देवादिस्थानस्रक्षणं नयति प्रापयति । पापेन तद्विप-  
रीतेन पापं नरकं तिर्यग्योन्यादिस्रक्षणं । उभाभ्यां सम-

भा० अन्यथा प्रदेशान्तरस्थाननाडीनां तन्मार्गत्वायोगाद्वा सप्तति-  
सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठतमिति श्रुतेःचेति लिङ्ग-  
शरीरस्यात्मत्वमात्मेपाधित्वेन तद्योगादित्याह । आत्मसंयुक्त  
इति ॥ यस्माद्विज्ञात्मा हृदि वर्तते तत्सञ्चारमार्गभूतनाडीनामपि  
तदेव स्थानमित्याह । अत्रेति ॥ नाडीनां शरीरविधारकत्वेन  
प्रसिद्धत्वं वक्तुमेतदिति विशेष्यं । तस्य स्पष्टत्वाद्भाष्येन व्याख्यानं ।  
एकैकस्या नाद्याः शाखानाद्यः शतं शतं भवतीत्याह । तासा-  
मिति ॥ ततश्च शतोत्तरमयुतं शाखानाद्य इत्यर्थः । शाखा-  
नाडीनां च प्रत्येकं द्यधिकसप्ततिसहस्राणि प्रतिशाखानाद्यः  
सन्तीत्याह । पुनरपीति ॥ सप्ततिरितिपदस्य सङ्ख्याप्रधानत्वे  
सहस्राधीत्यस्य तेन सामानाधिकरण्यायोगात् षड्यनतया  
व्याचष्टे । सहस्राद्यामिति ॥ प्रतिशाखेति ॥ प्रतिशाखाभ्यो निर्ग-  
तास्यशाखाः प्रतिशाखाः । हासप्ततिरित्यत्र वीष्कार्यमाह ।  
प्रति प्रवीति ॥ प्रतिनाडीशतमित्यनन्तरमेकैकस्या इत्यनुषङ्गः ।  
तथा च प्रतिनाडीशतमेकैकस्या नाद्याः प्रतिशाखानाडीनां

उ० पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकां ॥ ७ ॥  
आदित्यो ह वै वासः प्राण उदयत्येष खेनं चाक्षुषं

भा० प्रधानाभ्यां पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकां नयतीत्यनुवर्त्तते  
॥ ७ ॥ आदित्यो ह वै प्रसिद्धो अग्निदेवतं वासः प्राणः  
स एष उदयत्युद्गच्छति । एष ह्येनमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं  
चाक्षुषं प्राणं प्रकाशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आ-  
लोकं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा पृथिव्यामभिमानिनी या देवता  
प्रसिद्धा सैषा पुरुषस्यापानमपानवृत्तिमवष्टभ्याल्लय्य वशी-  
कृत्याथ एवापकर्षणेनानुग्रहं कुर्वती वर्त्तत इत्यर्थः ।  
अन्वथा हि शरीरं गुरुत्वात्पतेत्सावकाशे वोद्गच्छेत् ।

भा० दासप्रतिसहस्राणि भवन्तीत्यर्थः । तथा मूलशाखाप्रतिशाखा-  
नाथो मितित्वा दासप्रकोटयो दासप्रतिषष्ठाणि षट्सहस्रं  
अतद्वयमेका च भवतीति द्रष्टव्यं ॥ एवं नाडीरक्षा ध्यानस्य  
वर्त्तमानमाह । आस्त्रिति । दृष्ट्वाप्त नाडीषु विद्यमानस्य  
ध्यानस्य कथं व्यापकत्वमित्याशङ्क्य नाडीनां सर्वदेहव्याप्तेस्तस्य-  
स्यापि ध्यानस्य तद्वारा व्याप्तिरित्याह । आदित्यादिवेति ।  
यथाऽऽदित्यादिनिर्गत्य रश्मयः सर्वतो गतास्तथा हृदयात्सर्वतो  
गामिन्वा नाथस्ताभिरिति बोध्यं ॥ सामान्येन सर्वशरीरव्याप्ता-  
वपि विश्लेषध्यानमाह । सन्धीति ॥ शरीरेष्वेत्युक्त्वासनिश्चा-  
सयोः प्राणापानवृत्तोरभावे ध्यानवृत्तिरुद्भवतीत्यर्थः । वीर्यव-  
दिति अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स ध्यान इत्युक्त्वा यानि  
वीर्यवन्ति कर्माणि बलवता पुरुषेण साध्यानि धनुरायमना-  
दीनि तान्यप्राणव्रणपानान् करोतीति श्रुत्वन्तरोत्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥  
इदानीमुदानस्य ध्यानं वदन् केनोत्क्रमत इत्यस्योत्तरमाह  
या त्विति ॥ उभाभ्यां समप्रधानाभ्यामिति ॥ अनेन पुण्याधिक्ये  
देवलोकां पापाधिक्ये नरलोकां नयतीति पूर्व व्याख्यातं

उ० प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा  
पुरुषस्यापानभवष्टभ्याक्षरा यदाकाशः स समानो

भा० यदेतदक्षरा मध्ये द्यावापृथिव्योर्ध्वं आकाशस्तस्यो वायु-  
राकाश उच्यते । मस्यस्यवत् । स समानः समानमनुगृह्णानो  
वर्त्तत इत्यर्थः । समानस्यान्तराऽऽकाशस्यत्वसामान्यात् ।  
सामान्येण च यो वाङ्मो वायुः स व्याप्तिषामान्याद्वागो  
व्यानमनुगृह्णानो वर्त्तत इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥ यद्वाङ्मं  
ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजसश्चररीरे उदानं वायुमनु-  
गृह्णाति खेन प्रकाशनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजोभावा  
वाङ्मतेजोऽनुगृहीत उत्क्रान्तिकर्त्ता तस्माद्यदा सौक्तिकः

आ० भवति ॥ १० ॥ कथं वाङ्ममभिधत्ते । कथमध्यात्ममित्यस्योत्तर-  
माह । आदित्य इति ॥ या देवता प्रसिद्धेति अग्निदेवतापृथिव्येव  
यस्यायतनमग्निर्बोक्त इति श्रुतेरग्निस्त्वद्वावगमादित्यर्थः । अ-  
व-  
ष्टभ्येत्यनन्तरमध्याहारेण वाङ्मं पूरयति । अध एवापकर्षणे-  
नेति इत्यर्थं तस्मादेतद्दुर्द्धमुखेन निखातस्य परितो विद्यमान-  
रज्जुभिरदध एवापकर्षणेन पतनाभाववदध एवापकर्षणेन शरी-  
रस्य पतनाभावः सिद्धतीत्यर्थः । अनुग्रहमिति शरीरधार-  
णस्यत्वमित्यर्थः । अन्यथेति पृथिवीदेवताया विधारणाकरणे  
गुरुत्वादपानेनाध आकर्षणाच्च सावकाशे भूम्यादिपतनप्रति-  
बन्धकाभावस्थले पतेदित्यर्थः ॥ अन्तरा यदाकाश इति वाङ्मं  
व्याचष्टे । यदेतदिति ॥ यदिति क्लीबत्वं छान्दसमित्याह । य  
आकाश इति ॥ मस्यस्यवदिति मक्षाः क्रोशन्तीत्यत्र मस्यशब्देन  
मस्यस्या यथा लक्ष्यन्ते तथाऽऽकाशशब्देन तस्यो वायुर्लक्ष्यत  
इत्यर्थः । समान इति ॥ सामानाधिकरण्यमनुग्राह्यानुग्राहकयो-  
रभेदोपचारादित्याह । समानमनुगृह्णान इति ॥ एवमुत्त-  
रापि अनुग्रहहेतुमाह । समानस्येति ॥ शरीरान्तराकाशस्यत्वं



उ० वायुवीनः ॥ ८ ॥ तेजो ह वै उदानस्तस्मादु-  
पशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्य-  
मानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राण-

भा० पुरुष उपशान्ततेजा भवति । उपशान्तं स्वाभाविकं तेजा  
यस्य सः । तदा तं चीणायुषं मुमूर्षुं विद्यात् । स पुनर्भव  
ब्ररीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथं । सहेन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः  
प्रविशद्भिर्वागादिभिः ॥ ९ ॥ मरणकाले यच्चित्तो भवति  
तेनैष जीवः चित्तेन सङ्कल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं मुख्यप्राण-  
वृत्तिमायाति । मरणकाले चोणेन्द्रियवृत्तिः सन्मुख्यया

आ० समानस्य द्यावापृथिव्यन्तराकाशस्यत्वं वाङ्मवायोरिति अन्त-  
राकाशस्यत्वं तयोस्तुल्यमित्यर्थः । वायुवीन इत्यत्र त्वन्तराका-  
शस्यत्वविशेषरहितो वायुसामान्येन समुच्येत इति न पूर्वा-  
भेद इत्याह । सामान्येनेति ॥ ८ ॥ तेजो ह वाव इति वाक्त्वं  
थाषष्टे । यद्वाङ्ममिति । पूर्वमादित्यात्मकं विशेषतेज उक्तं  
अत्र तेजःसामान्यमुच्यत इति न पौनःपुन्यमित्याह । सामान्यं  
तेज इति । एवमादित्यादिना रूपेण मुख्यप्राणस्य प्राणापान-  
समानोदानस्यानानुयाहकत्वोक्त्या ऽध्यात्मं प्राणादिदृक्त्वानुयाहकत्व-  
मुक्तं । आदित्याग्न्याकाशसामान्यवायुतेजोरूपी सन् वाङ्ममधिदै-  
वमादित्यात्मकं धारयतीत्युक्तं । तद्रूपेणावस्थानमेव तद्धारकं  
प्राणापानाद्यनुग्रहेण चक्षुराद्यनुग्रहोक्तेस्तद्वारा तद्वाङ्ममधिभू-  
तविधारकत्वमुक्तं ॥ स प्राणस्तच्चक्षुः सोऽपानः सा वाक् स  
स्थानस्तश्चोत्रं स समानस्तन्मनः स उदानः स वायुरिति श्रुत्यन्तरे  
चक्षुरादीनां प्राणाद्यात्मलोक्तेश्चक्षुराद्यनुयाहकत्वोक्त्या चक्षुरा-  
दिरूपाध्यात्मविधारकत्वोक्तमिति कथं वाङ्ममभिधत्ते । कथ-  
माध्यात्ममिति । अस्योत्तरमुक्तमिति ब्रह्मर्थं । तेजस उदानवा-  
य्वनुयाहकत्वं अतिरेकप्रदर्शनेन साधयति । यस्मादिति । यस्मा-

उ० स्तेजसा युक्तः । सहात्मना यथा सङ्कल्पितं  
लोकां नयति ॥ १० ॥

भा० प्राणवृत्तैवावतिष्ठत इत्यर्थः । तदा हि वदन्ति ज्ञातय  
उच्छ्वसति जीवतीति । स च प्राणस्तेजसोदानवृत्त्या युक्तः  
सन् सहात्मना स्वाभिना भोक्ता स एवमुदानवृत्तैव युक्तः  
प्राणस्तं भोक्तारं पुण्यपापकर्मावशाद्यथासङ्कल्पितं यथा  
ऽभिप्रेतलोकं नयति प्रापयति ॥ १० ॥

षा० तेजःस्वभाव उत्क्रान्तिरुदप्युदानवायुर्वाह्यतेजोऽनुग्रीतोः सन्नेव  
शरीरे वर्त्तते तस्मात्स्वीवजीवनहेतुकर्मोपरमे बाह्यतेजोऽनुग-  
हाभावेनोपशान्ततेजो मुमुर्षुर्भवतीत्यन्वयः ॥ स्वाभाविकमिति  
जाठराभिद्धतं हस्तादिना स्वशरीरस्यर्षे सत्युष्णत्वेनोपकम्भमानं  
तेज इत्यर्थः ॥ भवत्यत्यद्यत इति भवः शरीरमित्यर्थः ॥ शरी-  
रान्तरप्रतिपत्तिरात्मनोऽक्रियस्य न सम्भवतीति शङ्कते । कथ-  
मिति ॥ इन्द्रियोपाधिवशादित्याह । सहेति ॥ मनसि सम्य-  
द्यमानैरिन्द्रियैः सह शरीरान्तरं प्रतिपद्यत इति पूर्वोक्तान्वयः ।  
उक्तशरीरान्तरप्राप्तिमेवोत्क्रान्तिक्रमप्रदर्शनेन स्पष्टीकर्तुं यच्चित्त  
इत्यादि वाक्यं तदपेक्षिताध्याहारं कुर्वन् व्याचष्टे । मर-  
त्येति ॥ यच्चित्त इति यदेव तिर्यगादिशरीरं सम्यगिति चित्ते  
यस्य स यच्चित्त इत्यर्थः । प्राणं प्रत्यागमनं लोकव्यवहारैश्च प्रथ-  
यति । तदेति । तेजसा तेजोऽनुग्रीतो योदानवृत्तैवत्यर्थः । एव-  
म्भूते भोक्तोदानसंयुक्तः प्राणः कां नयतीत्यपेक्षायां तमेव  
भोक्तारं नयतीति वदन् वाक्यार्थमाह । स एवमिति ॥ एवका-  
रस्य तमेवेत्यन्वयः । यथा सङ्कल्पितमिति कर्मज्ञानादिसाध-  
नानुष्ठानदशायां सङ्कल्पितं मरत्यकाजे वासनारूपेण पुनरभि-  
व्यक्तं लोकं देवादिशरीरमित्यर्थः ॥ ६ ॥ १० ॥

उ० य एवंविद्वान् प्राणं वेद । न हास्य प्रजा  
 हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥  
 उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वञ्चैव पञ्चधा ।  
 अध्यात्मञ्चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्रुते विज्ञा-  
 यामृतमश्रुत इति ॥ १२ ॥ इति तृतीय-  
 प्रश्नः ॥ ३ ॥

भा० यः कश्चिदेवंविद्वान् यथोक्तविशेषणैर्विभिन्नमुत्पत्त्या-  
 दिभिः प्राणं वेद जानाति तस्येदं फलमैहिकमामुषिकस्यो-  
 च्यते । न हास्य नैवास्य विदुषः प्रजाः पुत्रपौत्रादिसञ्चणा  
 हीयते हीयन्ते ह्यिहान्ते । पतिते च शरीरे प्राणसायुज्यतया  
 ऽमृतो ऽमरणधर्मा भवति तदेतस्मिन्नर्थे सञ्ज्ञेयाभिधायक  
 एष श्लोको मन्त्रो भवति ॥ ११ ॥ उत्पत्तिपरमात्मनः  
 प्राणस्थायतिमागमनं मनोऽकृतेन मनःकृतेन नास्मिच्छरीरे

आ० एवं प्राणस्वरूपं निर्द्धार्य तदुपासनं विधत्ते । यः कश्चि-  
 दिति ॥ उत्पत्त्यादिभिर्यथोक्तविशेषणैर्विभिन्न आत्मनः प्राणो जा-  
 यते मनः कृताभ्यां धर्माधर्माभ्यां शरीरं गृह्णाति । आत्मानश्च  
 पञ्चधा विभज्य पायूपस्थयोरुपासनं स्वरूपं । प्राणं चक्षुःश्रोत्रयोः ।  
 नाभौ समानं । नाडीसमूहे व्यानं । उदानश्च सुषुम्नायां स्थापयति ।  
 उदानेनेतोत्स्रामन्ति बाह्यैः प्राणापानसमानस्थानोदानानुयाहकैरा-  
 दिक्कापृथिवीदेवताकाशवायुतेजोरूपैरधिदैवमादित्वादिकमादि-  
 त्वादिकृत्तानुग्रहैरध्यात्मं चक्षुर्वाक्श्रोत्रमनस्त्वक्चक्षुरादियाह्य-  
 मधिभूतश्च धारयति । स एवोदानकृत्वा भोक्ता च युक्तो भोक्तारं  
 शोक्तान्तरं नयति स एव च वरिष्ठः प्रजापतिरताऽरे इत्येवं  
 प्राणं वेद इत्यर्थः । ऐहिकफलमुक्त्वाऽऽमुषिकफलमाह । पतित  
 इति । अमृतत्वं नात्र मुख्यं किन्तु प्राणसायुज्यमेवेत्याह ।

उ० अथ हैनं सौख्यीयणो गार्ग्यः पप्रच्छ १ भगव-

भा० स्थानं स्थितिञ्च पाचूपखादिस्थानेषु विभुत्वं च स्वाम्यमेव  
सद्भाडिव प्राणवृत्तिभेदानां पञ्चधा स्थापनं । वाङ्मादि-  
त्यादिरूपेणाध्यात्मञ्चैव चक्षुराद्याकारेणावस्थानं विज्ञा-  
यैवं प्राणममृतममृत इति । विज्ञायामृतममृत इति द्विर्व-  
चनं प्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥ इति तृतीयप्रश्नभाष्यं ॥ ३ ॥

अथ हैनं सौख्यीयणी गार्ग्यः पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापर-  
विद्यागोचरं सर्व्वं परिसमाप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्य-  
साधनसङ्घणमनित्यं । अथेदानीमसाधनसङ्घणमप्राण-  
ममनोगोचरमतीन्द्रियमविषयं शिवं शान्तमविकृतमचरं

आ० प्रयेति ॥ इदन्तु कामिनः निष्कामस्य तु चित्तैकाग्र्ये तच्छुद्धि-  
द्वारा मुख्यमेवामृतत्वं भवतीति प्रकृत्यं । आयतिमिति आयाति-  
मित्यर्थः । ऋत्वं हान्दसं ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रश्नभाष्यविवरणे तृतीयः  
समाप्तः ॥ ३ ॥

एवं कर्म्मविद्यागतिश्रवणेन विरक्तस्य प्राणविद्यया चित्तैकाग्र्यं  
तच्छुद्धिमतोऽत एव साधनघतुल्यवतो मुख्याधिकारिणः पर-  
विद्योक्त्यर्थं प्रश्नत्रयमारभ्यते । अथ हैनमिति । पूर्वं विद्ययैवा-  
मृतत्वोक्तेश्चत्तरप्रश्नारम्भो व्यर्थ इत्यत आह । प्रश्नत्रयेणेति ॥  
संसारमित्यतो न तन्मुख्यममृतत्वमित्यर्थः ॥ तस्य संसारत्वे  
व्याकृतत्वं हेतुमाह । व्याकृतविषयमिति ॥ व्याकृताश्रयं तदन्त-  
र्गतमित्यर्थः । साध्यसाधनसङ्घणमिति साध्यसाधनसम्बन्धेन  
कक्ष्यतेऽभिध्यज्यते उत्पद्यत इति तथा । यद्वाऽपरब्रह्मणः प्राणस्य  
साध्यसाधनोभयात्मकत्वाद्वा तथा तस्मादनित्यमित्यतोऽपि संसा-  
रत्वमित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणात्मा तु न तथेत्याह । असाध्येत्यादिना ।  
अतीन्द्रियमविषयमिति इन्द्रियविषयत्वमतिक्रान्तमित्यव्याकृतम-  
कार्थमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः । अप्राणमिति । प्राणगोचरत्वेन तदात्म-

उ० नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जा-

भा० सत्यं परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सवाह्याभ्यान्तरमजं वक्तव्य-  
मित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते । तत्र सुदीप्तादिवाग्नेर्यस्मा-  
त्परादक्षरात्सर्व्वं भावा विस्फुलिङ्गा इव जायन्ते तत्रैवापि  
यन्तीत्युक्तं । द्वितीये मुण्डके के ते सर्व्वभावा अक्षरादि-  
भज्यन्ते । कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापि यन्ति । किंलक्षणं  
वा तदक्षरमिति । एतद्विचक्षयाऽधुना प्रश्नानुद्भावयति ।  
भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे शिरःपाण्यादिमति कानि करणानि  
स्वपन्ति स्वापं कुर्व्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ते । कानि

ष्या० कमिन्द्रियागोचरत्वं मनोऽगोचरत्वेन ज्ञानेन्द्रियागोचरत्वमुक्तं ।  
सुखरूपतामाह । शिवमिति ॥ निवृत्तानर्थत्वमाह । शान्तमिति ।  
तत्र भावविकाररहितत्वं हेतुमाह । अविद्यतमिति ॥ अने-  
नोत्पत्तिपरिग्रामद्वयो निषिद्धाः । अक्षरमित्यपक्षयविनाशौ  
निषिद्धौ । उत्पत्तिनिषेधेन तदनन्तरभाष्यस्त्वत्वं निषिद्धं । अत्र  
सर्व्वत्र हेतुः । सत्यमिति । कालत्रयेऽप्येकरूपमित्यर्थः । तत्र अथ  
परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इत्यादि वाक्यं मानमाह । परवि-  
द्यागम्यमिति । दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुष इति मन्त्रमप्याह । पुरुषाख्य-  
मिति ॥ कथं पुरुषशब्देदितं पूर्व्वत्वं वाह्याभ्यन्तरवस्तुभेदादत  
आह । सवाह्येति । स एव वाह्याभ्यन्तरात्मकस्तद्यतिरेकेण तदुभयं  
नास्तीत्यर्थः । प्रश्नत्रयमिति ॥ अद्यपि पञ्चमः प्रश्नोऽपरविद्या-  
विषय एव प्रणवोपासनविषयत्वात्तथापि तस्य क्रममुक्तिफल-  
त्वेन निर्विशेषात्ममेव सविशेषब्रह्मप्राप्तिद्वारा पर्यवसाना-  
त्त्वोऽपि परविषय एवेति भावः । एवं सामान्येन प्रश्न-  
यस्यापि सम्बन्धमुक्त्वा चतुर्थप्रश्नस्य प्रातिखिकसम्बन्धमाह ।  
तत्रेति । यस्मादित्यस्य किं वा तदक्षरमिति तच्छब्देनागम्यः ।  
उक्तमिति यथा प्रदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सङ्घट्टाः प्रभवन्ति

उ० यति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्यैतत्

भा० चास्मिन् जायति जागरणमनिद्रावस्थाव्यापारं कुर्वन्ति ।  
स्वप्नापारान् कुर्वन्तीत्यर्थः । कतरः कार्यकरणलक्ष-  
णानां च एष देवः स्वप्नान् पश्यति । स्वप्नो नाम  
जाग्रद्ब्रह्मनिद्रावस्थाव्यापारस्य जाग्रददन्तःप्ररीरे यद्ब्रह्म । तत्किं  
कार्यलक्षणेन देवेन निर्ब्रह्मते किं वा करणलक्ष-  
णेन केनचिदित्यभिप्रायः । उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्या-  
पारे यत्प्रसन्नं निरायासलक्षणमनावाधं सुखं कस्यैतद्भव-  
वति । तस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नव्यापारादुपरताः सन्तः  
कस्मिन् उ सर्वे सम्यगेकीभूताः सम्प्रतिष्ठिताः । मधुनि-

भा० रूपाः तद्याऽक्षरादि विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र  
चैवापि यन्तीति मन्त्रेणेत्यर्थः । एतद्विवक्षयेति । मन्त्रोक्तार्थवि-  
स्तारानुवादित्वादस्य ब्राह्मणस्येति भावः । अत्राक्षरस्वरूपस्यैव  
विवक्षितत्वात्तन्निर्णयार्थं कानि स्वपन्तीत्यादिप्रश्नः जागरिता-  
दिना धर्म्मविशेषनिर्द्धारार्थः अन्यथा तेषामात्मधर्म्मत्वश-  
ङ्कायां तन्निर्ब्धिशेषत्वनिर्णयसिद्धेः । भावानां स्वरूपविभागा-  
दिविवक्षा तु ताः पुनरुदयतः प्रचरन्तीति दृष्टान्तवशाद्यत्रैकी-  
भावः ततो विभागेन निर्गमनमित्यक्षरे एकीभूतानां पृथि-  
व्यादिकार्यकारणानामक्षरादिभागप्रतीतेस्तावन्मात्रेण भाव्ये उ-  
क्तेति ब्रह्मं ॥ तत्राद्यप्रश्नेन जागरितस्य धर्म्मो पृष्टः । स्वप्ने  
यस्य व्यापारोपरमे जागरितं नास्ति स तस्य धर्म्म इति निश्चेतुं  
शक्यत्वात् । द्वितीयेनावस्थात्रयेऽपि शरीररक्षकं कस्य धर्म्म इति  
पृष्टं । जाग्रतोऽनुपरतव्यापारस्य प्राणस्य देहरक्षकत्वोपपत्तेः ।  
द्वितीयेन स्वप्नस्य धर्म्मो पृष्टः । चतुर्थेन सुषुप्तिधर्म्मो सुखमहम-  
स्वाप्नमिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शं सुखस्य सुषुप्तिसम्बन्धावग-  
मात् । ब्रह्मप्रश्नेनावस्थात्रयनिर्म्मुक्तमवस्थात्रयपर्यवसावभूमि-

उ० सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भव-  
न्तीति ॥ १ ॥

भा० रसवत्समुद्रं प्रविष्टनद्यादिवच्च विवेकानर्हाः प्रतिष्ठिता  
भवन्ति सङ्गताः सम्प्रतिष्ठा भवन्तीत्यर्थः । ननु न्यस्तदा-  
चादिकरणवत्स्वव्यापारादुपरतानि पृथक् पृथगेव स्वात्म-  
न्यवतिष्ठन्त इत्येतद्युक्तं कुतः प्राप्तिः सुषुप्तपुरुषाणां  
करणानां कस्मिंश्चिदेकीभावगमनाशङ्कायाः । प्रष्टुः युक्तै-  
वन्वाशङ्का । यतः संहतानि करणानि स्वाम्यर्थानि परं-  
तन्त्राणि च जायद्विषये तस्मात्स्वापेऽपि संहतानां पार-

भा० रूपं तुरीयमक्षरं पृथमिति विवेकः । कार्येति कार्यं शरीरं प्राणो  
वा । करणानि मनसादीनि ॥ पदार्थानुक्ता वाक्यार्थं पिण्डो-  
क्त्याह । तत्किमिति ॥ तत्पदं पूर्वापरयोः सम्बध्यते । प्रसन्न-  
मिति विषयसम्पर्ककालुष्यराहित्यं । निरायासेन त्रिषोया  
भावमात्रेण । लक्ष्यतेऽभिव्यज्यते । निर्वातस्थापितदीपाजोक्वद-  
नावार्धं विनाशरहितं सत्यमात्मस्वरूपमित्यर्थः । एतदिति सुषुप्ते  
प्रकाशमानं सुखमहमस्वाप्नमिति परामर्शमूलभूतमित्यर्थः ॥  
तस्मिन् काले इति यद्यपि पञ्चमेन प्रश्नेन तुरीयं पृच्छ्यते न  
सुषुप्तिस्तथापि संसारदशायां । सर्वोपाधिरहिततुरीयावस्था-  
भावे कुत एव तस्य प्रदर्शनोयत्वात्सुषुप्तवञ्जाने सत्यपि इत-  
रोपाधिराहित्येन तत्रैव सर्वोपाधिविवेककरणेन तुरीयप्रद-  
र्शनस्य सुकरत्वात्तस्मिन् काले तुरीयप्रदर्शनार्थं सर्वसम्प्रतिष्ठा-  
तोक्तिः । सम्यगेकीभूता इति तदात्मभावप्राप्त्या विनयं गता  
इत्यर्थः । मधुनिरसवदिति यथा नानापुष्परसा मधून्येकी-  
भवन्ति तद्वदित्यर्थः । विवेकाभावमात्रेण दृष्टान्तावुक्ती ॥  
तत्र सर्वोक्तना जयाभावादित्याह । विवेकानर्हा इति । पूर्वं  
विवेकानर्हाः सन्तः पश्चात्सम्प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । न चानेनापि

भा० तस्यैव कस्मिंश्चि सङ्गतिर्न्यायेति । तस्मादाशङ्कानुरूप एव प्रश्नोऽयं । अत्र तु कार्यकारणसङ्गातो यस्मिंश्च प्रसीनः सुषुप्तप्रलयकालयोस्तद्विशेषं बुभुक्षोः स कोऽनु स्यादिति कस्मिन् सर्व्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

आ० प्रश्नेनाविद्यावासनाभिरविविक्तः सौषुप्त एव एष्ट इति शङ्कं । परे आत्मन्यन्तरे प्रतिसृन्त इति वक्ष्यमाणत्वात्सुषुप्ते चाज्ञान एव सम्प्रतिष्ठानादेशे हि द्रष्टेत्याद्यज्ञानप्रतिबिम्बितस्य भोक्तुरपि प्रतिसृष्टाया अभिधास्यमाणत्वादर्श्यायमित्यज्ञानाभावोक्तेश्च तुरीयमेव एष्टमिति भावः । ननु कार्यकारणव्यतिरिक्ते सम्प्रतिष्ठानाधिकरण्ये सामान्येन कस्मिंश्चिदवगते कस्मिन् सम्प्रतिष्ठिता इति विशेषप्रश्नो घटते । न च तस्यावगतिरस्ति । न च सम्प्रतिष्ठानस्य साधिकरणत्वेन सामान्येनाधिकरण्यावगतिरस्तीति वाच्यं । तत्तदुपादानानामेवाचेतनानां तदधिकरणत्वेन तदतिरिक्तस्य चेतनस्यासिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ दात्रं नाम सत्यादिकवचनार्थः शस्त्रविशेषः । स्वात्मनोति सोपादान इत्यर्थः । सुषुप्तपुरुषाणां करणानामिति सुषुप्तपुरुषाणां यानि करणानि तेषामित्यर्थः । एष हि द्रष्टेत्यादिना पुरुषाणामप्येकीभावस्य वक्ष्यमाणत्वाद्वा पुरुषाणामित्युक्तं अस्मिन् पक्षे करणानाश्चेति चकारो द्रष्टव्यः । प्रष्टुः शङ्कायाः कुतः प्राप्तिरित्यन्वयः ॥ संहतानां परार्थेन स्थाप्यत्वात्संहतत्वेन हेतुना परस्मिंश्चेतने सामान्येनावगते प्रष्टुर्विशेषप्रश्नो युक्त इत्याह । युक्तैव त्विति ॥ सास्वर्थानि सङ्गाताभिमान्यर्थानीत्यर्थः । आशङ्कानुरूप इति मनसि विद्यमानाशङ्कानुरूपो वाचिकः प्रश्न इत्यर्थः ॥ अत्र सम्प्रतिष्ठानविशिष्ट आत्मा न एष्टः किन्तु तदुपलक्षितः केवल आत्मा एष्ट इति वाच्यतात्पर्य्यमाह । अत्र त्विति ॥ भवतीत्यनन्तरं एष्टमिति शेषः । यत्त्वया एष्टं तच्छृण्वित्यन्वयः । तस्यैवाकस्य तामरीचय इत्यर्थः ॥ १ ॥



उ० तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्क-  
स्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकी-  
भवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह  
वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन

भा० तस्मै स होवाचाचार्यः । शृणु हे गार्ग्य यत्त्वया पृष्टं ।  
यथा मरीचयो रश्मयोऽर्कस्यादित्यस्यासामदर्शनं गच्छतः  
सर्वा अशेषत एतस्मिंस्तेजोमण्डले तेजोराशिरूपे एकी-  
भवन्ति विवेकानर्हत्वमविशेषतां गच्छन्ति ता मरीचय-  
स्यैवाऽर्कस्य पुनः पुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति विकी-  
र्यन्ते । यथाऽयं दृष्टान्तः । एवं ह वै तत्सर्वं विषयेन्द्रिया-  
दिजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि चक्षुरादिदे-  
वानां मनस्तन्मत्वात् परो देवो मनस्तस्मिन् स्वप्रकाले एकी-  
भवति मण्डले मरीचिवदविशेषतां गच्छति । जिजाग-  
रिषोऽस्य रश्मिवन्मण्डलान्मनस एव प्रचरन्ति स्वव्यापा-  
राय प्रतिष्ठन्ते । यस्मात्स्वप्रकाले श्रोत्रादीनि शब्दाद्युप-  
सन्धिकरणानि मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुप-  
रतानि तेन तस्मात्तर्हि तस्मिन् स्वापकाले एष देव-

भा० स्वप्नेऽपि चक्षुरादिव्यापारोपलब्धेरेकीभावोऽसिद्ध इत्या-  
शङ्क्य वासनामयेन्द्रियव्यापारोपलब्ध्वावपि वाङ्मयशब्दादिश्रव-  
णादिव्यापाराभावेन तं साधयितुं तेनेति वाक्यं व्याख्याति ।  
यस्मादिति । श्रोत्रादीनामेकीभावो नाम स्वस्वव्यापारं विहाय  
मनस्तन्मत्तयाऽवस्थानमाद्यं न तु मुख्यमेतत्वं तेषां मनःप्रकृति-  
कत्वाभावेनाप्रकृतौ तदनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य इवकारः प्रयुक्तः ।

उ० तर्लेश पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति  
 न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्द-  
 यते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्यावक्षते ॥२॥  
 प्राणाग्रय एवैतस्मिन् पुरे जायति । गार्हपत्यो

भा० दत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति  
 न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न  
 विसृजते नेयायते स्वपितीत्यावक्षते लौकिकाः ॥२॥ सुप्त-  
 वस्तु ओत्रादिषु करणेष्वेतस्मिन् पुरे नवदारे देहे प्राणा-  
 ग्रयः प्राणादिपञ्चवायवोऽग्रय इवाग्रयो जायति । अग्नि-  
 सामान्यं ज्ञाह । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः । कथमित्याह ।  
 यस्माद्गार्हपत्याद्ग्रेरग्निहोत्रकाले इतराग्निहोत्रकाले  
 इतरोऽग्निराहवनीयः प्रणीयते प्रणयनात्प्रणीयत अस्मा-  
 दिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्निर्यथा तथा सुप्तस्थानावृत्तेः

भा० नेयायत इति इत्ये गत्यर्थस्य यद् तस्य रूपमेतत् न गच्छतीत्यर्थः  
 ॥२॥ कानि स्वपन्तीत्यस्य सविषयाणि वाङ्मकराणि स्वप-  
 न्त्यपरमन्तेऽतस्तेषामेव जागरणधर्म इत्युत्तरमुक्त्वा कानि जाय-  
 तीत्यस्योत्तरमाह । सुप्तवत्त्विति ॥ प्राणानामभित्वं गायमि-  
 त्याह । अग्रय इवेति ॥ अपानस्य गार्हपत्यत्वे यद्गार्हपत्यात्प्रणी-  
 यते प्रणयनादितिदं वाक्यं व्यवहितमपि हेतुत्वेन योजयति ।  
 यस्मादिति । प्रणयनादितिपदं गार्हपत्यविशेषकमित्याह ।  
 प्रणयनो गार्हपत्य इति । तत्सदृशमाहवनीयः प्राण इति  
 वाक्यसादृश्याभिधानपूर्वं व्याचष्टे । तथेति ॥ गार्हपत्यत्वेनो-  
 क्तोऽपानेऽन्तर्गच्छति सति वहिर्गच्छन् प्राण आहवनीय इत्यर्थः ॥  
 परित्यक्तं यानोऽन्वाहार्यपचन इति वाक्यमिदानीं व्याचष्टे ।  
 कानि वत्त्विति । छान्देस्ये गायत्रीविद्यायां तस्य वा एतस्य

उ० ह वा एषोऽपानो धानोऽन्वाहार्यपचनो यज्ञा-  
 हिपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥  
 यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति

भा० प्रणीयत इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां सञ्चरत्याहवनीय-  
 स्थानीयः प्राणः । व्यानस्तु हृदयाद्दक्षिणसुषिरद्वारेण निर्ग-  
 माद्दक्षिणदिक्सम्बन्धादन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ॥ ३ ॥

अत्र च होताग्निहोत्रस्य यद्यस्मादुच्छ्वासनिश्वासा-  
 वग्निहोत्राहुती इव नित्यं द्वित्वसामान्यादेव तु एता-  
 वाहुती समं साम्येन शरीरस्थितिभावात् नयति यो  
 वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता चाहुत्योर्नेहत्वान् । कोऽसौ च  
 समानः । अतश्च विदुषः स्वापोऽप्यग्निहोत्रहवनमेव । तस्मा-

भा० हृदयस्य पश्च देवसुषिरा इत्युपक्रम्याथ याऽस्य दक्षिणः सुषिरः  
 स व्यानस्तश्चोत्रमित्यनेन व्यानस्य दक्षिणसुषिरतो निर्गमन-  
 मुक्तमित्यन्वाहार्यपचनसादृशं दक्षिणदिक्सम्बन्धित्वं व्यानस्येति  
 व्यानोऽन्वाहार्यपचन इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र चेति । अग्निहोत्रस्य होता हामस्य कर्ता ऋत्विगुच्यते  
 उत्तरवाक्येनेति शेषः । अत्रोच्छ्वासनिश्वासयोराहुतित्वस्य पूर्व-  
 मसिद्धत्वेन सिद्धवग्निर्होत्रयोगात् स समान इति तच्छब्दान-  
 न्वयात् वाक्यत्रयं छात्वाऽन्वयत्रयेव योजयति । यद्यस्मादिति ।  
 उच्छ्वासनिश्वासावित्यनन्तरमाहुतीति परं भाष्येऽध्याहृतैता-  
 वुच्छ्वासनिश्वासौ आहुती । आहवनीयाधिकारवाग्निहोत्रा-  
 हुतीवद्वित्वसामान्यादेवेत्येकोऽन्वयः । अनन्तरं भाष्ये तच्छब्दस्यार्थे  
 अतिगत इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । यस्मादेतावाहुती यस्माच्चेति  
 समं नयति शरीरस्थितिभावात् साम्येन नयति प्रवर्त्तयति  
 यो वायुर्यथाऽग्निहोत्रे होमकर्ता आहुतिदयमाहवनीयं प्रति

उ० स समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवो-

भा० द्विदाम्नाकर्षीत्येवं मन्तव्य इत्यभिप्रायः । सर्व्वदा सर्व्वानि भूतानि विचिन्वन्नपि स्वपत इति हि वाजसनेयके । अत्र हि जायत्सु प्राणाग्निषूपहत्य वाङ्मकरणानि विषयां-  
स्याग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो ह वाव यजमानो जायति यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन संयवहारात्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रतिप्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः कस्यते । इष्टफलं यागफलमेवोदानो वायुः । उदाननिमित्तत्वादिष्टफलप्राप्तेः । कथं स उदानो मनश्चास्यं यजमानं स्वप्रवृत्तिरूपादपि प्रत्याव्याहरहः सुषुप्तिकाले स्वर्गमिव ब्रह्माचरं गमयति । अतो यागफलस्थानीय उदानः ॥ ४ ॥

भा० समं नयति प्रापयति तद्वत् तस्मादाऊत्योर्नेष्टत्वात्स वायुर्हेतेति यच्छब्दहोत्रशब्दाध्याहारेण द्वितीयोऽन्वयः । कोऽसौ वायुरिति तद्विशेषप्रश्ने स होता वायुः स समान इति तृतीयान्वय इति विभागः ॥ ननु प्राणाभय इत्यत्र सर्व्वेषां प्राणानामभित्वोक्तेः कथ-  
मिह समानस्य होत्रत्वमुच्यत इत्याशङ्कोक्तं । अभिस्थानीयोऽपीति । अभित्वेनाङ्कोऽपीति भावः । होता चेति चकारोऽवधारणे हेतौ-  
वेत्यर्थः । आऊतिनेष्टत्वाद्भोत्रत्वे स्थितेऽभित्वोक्तिः । क्वचिन्वायेना-  
गन्धनमिसमुदाये जास्तृषिकोऽर्थः । अवस्थात्रयवर्तिनामुच्छ्वासनि-  
श्वासप्राणानामभिहोत्राऽवयवसम्पादनस्य नोपासनं प्रयोजनं । निर्विशेषात्मप्रकरत्वात्तद्विध्यदर्शनाच्च किन्विन्नियाय्युपरमन्ते प्राणा जायतीति ॥ एवं त्वंपदार्थशोधनरूपस्य ज्ञानस्य क्षुतिरेवे-  
त्याह । अतस्तेति । सर्व्वदेति वाजसनेयके हि वाङ्मिः प्राणस्त्रि-  
तस्यक्षुचित इत्यादिना सर्व्वप्राणव्यापारेषु प्रत्येकमभिहितत्वदृष्टि-  
र्विधायैवं दृष्टिमतः सर्व्वानि भूतान्यस्य स्वापक्तालोऽपि चयनं कुर्व्व-  
न्तीति सदृष्टिक्षुता तद्विहापीत्यर्थः । अत्र हीति । अत्र मनो

उ० दानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

भा० एवं विदुषः ओचाद्युपरमकासादारभ्य चावसुभोत्थितो भवति तावत्सर्व्यागफलानुभवेनाविदुषामिवागर्थायेति विद्वत्ता स्मृत्यते । न हि विदुष एव ओचादीनि स्वपन्ते प्राणाययो वा आयति । आयत्स्वप्नयोर्मनः स्वातस्वमनुभवदहरहः सुषुप्तं वा प्रतिपद्यते । समानं हि सर्व्वप्राणिनां पर्यायेण आयत्स्वप्नसुषुप्तिगमनं अतो विद्वत्तास्तुतिरेवेयमुपपद्यते । यत्पृष्टं कतर एष देवः स्वप्नान् पश्य-

भा० यजमानः कल्पित इति व्यवहितान्वयः । तत्कल्पनायां हेतुद्वयमाह । यजमानवदिति । हेतुद्वयं साधयति । आयत्स्विति । अत्र स्वप्नकाले विषयान् करणानि चोपसंहृत्य मनो जागृति । प्राधान्येन स्वप्नापारं कुर्व्वन्वर्त्तते । अपिहोत्रफलं स्वर्गं जिगमिषुर्यजमान इव सुषुप्तिकाले स्वर्गरूपब्रह्म जिगमिषु च मन इत्यन्वयः । भाष्ये यजमान इत्यनन्तरमिवशब्दे ब्रह्मणः । ह वावशब्देन तत्रसिद्धमित्युक्तं । इत्येति उदाननिमित्तकमरुतानन्तरं वागादिफलप्राप्तेः । तस्य तन्निमित्तत्वात्कारणे कार्योपचारादुदान इत्युक्तत्वेन कल्प्यत इत्यर्थः । न केवलं मरुतद्वारा यागफलप्रापकत्वमुदानस्य किञ्चेतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः सर्व्वयागफलानामपि ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मप्रापकत्वादपि । अहरहरित्युक्तप्रापकत्वमुदानस्येति प्रश्नपूर्व्वकमाह । कथमिति । स्वर्गमिवेति स्वर्गमेवेत्यर्थः । सर्व्वयागफलात्मकस्वरूपमेव ब्रह्माकारं गमयतीत्यर्थः । यद्यप्यहरहर्ब्रह्मप्राप्तिर्न यागसाध्या यागरहितानामपि तन्नाप्तेः तथापि ब्रह्मण एव सर्व्वयागफलत्वेन तत्रापकस्योदानस्यैतदुक्तप्रापकत्वमस्तीति भावः । न चोदानस्य कथं तत्प्रापकत्वमिति शक्यं । तस्य सुषुप्तानाडीचारित्वेन समस्तनाडीः प्रवेश्यसंस्तं उतं ब्रह्म प्रापयतीत्युपपत्तेः ॥ ४ ॥ ननु गार्ग्यपत्नो वा एषो ऽपान इति श्रुतिमारभ्य मनो ह वाव यजमान इति श्रुत्वन्तेन

उ० अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं

भा० तीति तदाह । अत्रोपरतेषु ओत्रादिषु देहरक्षायै जायत्सु प्राणादिवायुषु प्राक्सुषुप्तिप्रतिपत्तेः एतस्मिन्नन्तराले एष देवोऽर्करश्मिवत्खात्मनि संहृतओत्रादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभृतिं विषयविषयिलक्षणमनेकात्मभावगमनमनुभवति प्रतिपद्यते । ननु महिमानुभवने करणं मनोऽनुभवितुस्तत्कथं स्वातन्त्र्येणानुभवतीत्युच्यते स्वतन्त्रोऽपि चेन्नः । नैष दोषः । चेन्नस्य स्वातन्त्र्यस्य मनोउपाधिकृतत्वान्न हि चेन्नः परमार्थतः स्वतः स्वपिति जागर्त्ति वा । मनोउपाधिकृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नस्येत्युक्तं वाजसनेयके सधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीवेत्यादि । तस्मान्नानमो विभृत्यनुभवे स्वातन्त्र्यवचनं न्याय्यमेव । मनोउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले चेन्नस्य स्वयं ज्योतिष्यं वाधत इति केचित् । तत्र अत्यर्थापरिज्ञानकृता भ्रान्ति-

भा० यद्येन विद्वान् कर्म्मि न भवतीति स्तूयत इत्युक्तमस्तु । एवं तत्राभिदोत्रादिकर्म्मप्रतीतेरुदानस्य यागफलस्यानीयत्वोक्तौ न तत्फलत्वं तत्र कर्म्मप्रतीतेरत आह । एवं विदुष इति । विदुषेति ओत्रादीनि स्वप्ने उपरमन्ते प्राप्त्वा एव जाग्रतीत्येवंरूपा विद्येत्यर्थः । अस्याश्च विद्याया जागरणं ओत्रादिवाद्येन्द्रियधर्म्मः । शरीररक्षणं प्राणधर्म्मो नात्मधर्म्म इत्येव त्वयदार्थविवेकरूपत्वात् कोतन्त्र्यलोपपत्तिः । अत एव प्राणजागरणस्याविदत्साधारणत्वात् त्वयं विद्वत्तास्तुतिरित्यपि शङ्गा निरुक्ता तस्यैवम्भतविवकाभावादिति । ननु विद्याप्रकरत्वादस्य विदुषः ओत्रार्थपरमादिकं सर्वं भवतीति विधीयतां किं स्तुत्येवाशङ्क्य विद्वद्विद्वत्साधारण्येन

उ० दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देश-

भा० खेषां । यस्मात् स्वयंज्योतिर्द्वादिव्यवहारोऽप्यामोक्षान्तः  
सर्वोऽविद्याविषय एव मनश्चाद्युपाधिजनितः । यत्र वा  
अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्चेन्मात्रं संसर्गस्वस्य भवति ।  
यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्चेदित्यादिश्रुतिभ्यः ।  
अतो मन्दब्रह्मविदामेवेयमाशङ्का न त्वेकात्मविदां । नखेवं  
सत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति विशेषणमनर्थकमत्रोच्यते ।  
अल्पमिदमुच्यते य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तिष्ठच्छेत् इति ।  
अन्तर्हृदयपरिच्छेदे सुतरां स्वयं ज्योतिष्टुं वाच्येत सत्य-  
मेवमयं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने केवसतया स्वयं ज्योति-

भा० स्वयमेव भवतो न विधेयत्वमित्याह । न हीति । विद्वत्साक्षुतिरे-  
वेति । आत्रादिकं परे देवे मनस्येकीभवति प्राज्ञापयो जायतीत्यत्र  
पदार्थविवेकरूपं ज्ञानं विवक्षितं तज्ज्ञानं गार्हपत्यो वा एषो  
ऽपान इत्यादिना स्तूयते उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । तृतीयप्रश्नोत्तरत्वेन  
कतर एव इत्यादि सर्व्वः पश्यतीत्यन्तं व्याचष्टे । यदिति । कतर  
इति । अत्रेति औतं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे । उपरतेभित्वा-  
दिना अन्तरात्वे इत्यन्तेन । अनेकेति विषयिविषयाद्यनेकभा-  
वममनमित्यर्थः । इदञ्च महत्त्वव्याख्यानं स्वप्नद्रष्टृर्जीवस्य  
स्वातन्त्र्येवत्तत्त्वे देवशब्दितमनसस्तदुक्तिः । स्वप्नो मनोधर्मा  
नात्मधर्मा । आत्मनि तु तदारोपमात्रं बोक्ष्येति स्थापनार्थेति  
शङ्कापरिहाराभ्यामाह । नन्विति । मनउपाधिद्वयतमिति  
वाङ्मन्त्रियप्रयुक्तं मनउपाधिद्वयं जागरणं केवकमनउपाधि-  
द्वयतः स्वप्न इत्यर्थः । स्वप्नस्य धीशब्दवाच्यमनःपरिग्रामत्वात् ।  
स्वप्नो भूत्विति श्रुतौ सामानाधिकरण्यनिर्देश इति द्रष्टव्यं ।  
नन्वियं श्रुतिर्विभूत्यनुभवेन स्वातन्त्र्यं वक्तुं न शक्नोति श्रुतान्तर-  
विरोधापत्तेः । अतोऽत्र देवशब्देन कोऽत्र एवाच्यते । तस्यैव

उ० दिगन्तरेण प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति

भा० छेनार्द्धमावदपनीतं भारस्येति चेन्न । तत्रापि पुरीतति-  
नाडीषु ज्ञेय इति श्रुतेः पुरीततिनाडीष्वन्वन्नात्तत्रापि  
पुरुषस्य स्वयंज्योतिष्टेनार्द्धभारापनयाभिप्रायो मृषैव  
कथं तर्ह्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति । अन्यत्राखात्वा-  
दनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेन्न । अर्थैकत्वस्येष्टत्वादेको ह्यात्मा  
सर्ववेदान्तागामर्थो विजिज्ञापयिषितो बुभुक्षितश्च । तस्मा-  
द्युक्ता स्वप्ने आत्मनः स्वयंज्योतिष्टोपपत्तिर्वक्तुं । श्रुते-  
र्यथार्थतत्त्वप्रकाशकत्वात् । एवं तर्हि श्रुतं श्रुत्यर्थं हित्वा

भा० स्वतः स्वातन्त्र्यमिति शङ्कते । मन इति । स्वयं ज्योतिष्टमिति  
स्वयंज्योतिष्टबोधकश्रुतिरित्यर्थः । अन्यथा द्वितीयसत्त्वेऽपि दीपा-  
दीनामिव वास्तवस्य तस्य बाधाभावादित्यत्र किं मनसः सत्त्वे  
ज्योतिरन्तरस्य मनसो विद्यमानत्वादात्मनः स्वयं ज्योतिष्टबोधनं  
न शक्यमिति श्रुतेः कार्यस्य बोधनस्य बाधोऽभिप्रेतः उत  
तद्बोधनरूपकार्यसिद्धयर्थं मनसोऽभावेऽपि विवक्षितः श्रुते  
ततश्च तत्सत्त्वे श्रुत्यर्थबाध इति वा । नाद्यः । मनसि सत्त्वपि एवं  
तर्हीति वक्ष्यमावरीत्या मनसो दृश्यत्वेन ज्योतिष्टयोगेनात्मन एव  
स्वयं ज्योतिष्टस्य बोधयितुं शक्यत्वादित्याह । तत्रेति । न द्वितीयः ।  
तदानो मनसोऽभावस्तु श्रुत्यर्थ एव न भवतीत्याह । श्रुत्यर्थेति ॥  
आत्मनो ज्योतिष्टबोधनात्मकव्यवहारस्य प्रकाशादिसापेक्षत्वा-  
त्तस्मिन् सत्त्ववैतद्बोधसाधने मनसादौ च सत्त्वेव तद्बोधयितुं  
शक्यते । नान्यथेति । मनसाद्यभावो न श्रुते विवक्षितः तथा-  
सति तद्बोधनाशक्तेरित्याह । यस्मादिति ॥ तत्र मानमाह ।  
यत्र वेति ॥ द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्तीत्यत्रापि मानमाह ।  
मात्रेति ॥ दृश्यमात्राशब्दार्थः असंसर्ग इतिच्छेदः । दृश्यासंसर्गे  
सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावोक्त्या द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्ती-



उ० दृष्टञ्चादृष्टञ्च श्रुतञ्चाश्रुतञ्चानुभूतञ्चाननुभूतञ्च सर्वं  
पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

भा० सर्वमभिमानं न त्वभिमानेन वर्षश्रतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातुं  
शक्यते सर्वैः पण्डितमन्यैः । यथा हृदयाकाशे पुरीतति-  
गाडीषु च स्वपतस्तत्सम्बन्धाभावात् ततो विविच्य दर्श-  
यितुं शक्यत इति । आत्मनः स्वयं ज्योतिष्टुं न बाध्यते । एवं  
मनस्यविद्याकामकर्षणनिमित्तोद्भूतवासनावति कर्षणनिमित्ता  
वासनाऽविद्ययाऽन्यदस्वन्तरमिव पश्यतः सर्वकार्यकर-

भा० त्वर्थः । अतो न द्वितीयः कल्पः सम्भवतीत्याह । अत  
इति । ननु यदि स्वयंज्योतिष्टुबोधनार्थं मनसाद्यभावो नापे-  
क्षितः आगरितेऽपि तर्हि तद्बोधनसम्भवादत्रेति स्वप्रवा-  
चिविशेषमनर्थकमिति शङ्कते । नन्विति ॥ किं विशेषण-  
बन्धनसोऽभावः सिधाद्यधितः उत विशेषणस्य गतिमात्रं  
एच्छते । नाद्यः । मनसोऽभावाङ्गोकारेऽप्यन्तर्हृदयाकाशस्य  
तत्कृतपरिच्छेदस्य च श्रुतिसिद्धत्वेन त्वन्मतेऽपि तत्र स्वयंज्यो-  
तिष्टुबोधनासम्भवात् ॥ विशेषणानर्थक्यं तुल्यमित्याह । अत्रो-  
च्यत इति । परिच्छेदोऽधिकोऽत्रोच्यत इति तैरुचं प्रयोगः । स्वयं  
ज्योतिष्टुमिति तद्बोधनमित्यर्थः ॥ यथाश्रुते बास्तवस्य तस्य वाध-  
स्यानाशङ्कत्वादिति । यद्यपि स्वप्नेऽन्तर्हृदयाकाशसत्त्वात्सम्यक्-  
स्वयं ज्योतिष्टुं बोधयितुं न शक्यमिति दोषस्तुत्यस्तथापि स्वप्ने  
मनसोऽभावेन तद्बोधनप्रतिबन्धकस्याभावाददूरविप्रकर्षेण स्वयं-  
ज्योतिष्टुं स्वप्ने बोधयितुं शक्यमिति तद्विशेषणमर्थवदिति शङ्कते ।  
सत्त्वमिति ॥ स्यादित्वनन्तरं तथापीति शेषः । केवलतयेति मन-  
सोऽभावेनेत्यर्थः । भारस्येति प्रतिबन्धकस्येत्यर्थः । शंषबोधनं तु  
सुषुप्ते भविष्यतीत्याभप्रायः । एवं तर्हि सुषुप्ते सर्वस्याप्यभाव-  
माश्रित्य स्वप्नबोधनं विवक्ष्यीयं न च तत्सम्भवति । तत्रापि

भा० णेभ्यः प्रविविक्तस्य द्रष्टृवासनाभ्यो दृश्यरूपाभ्योऽन्यत्वेन स्वयंज्योतिष्टुं सुदर्पितेनापि तार्किकेण न वारयितुं शक्यते । तस्मात्साधूक्तं मनसि प्रलीनेषु करणेष्वप्रसङ्गिणे च मनसि मनोमयः स्वप्नान् पश्यतीति । कथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं तद्वासनावासितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रमित्रमिव चाविद्यया

भा० बद्धप्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वादित्याह । न तत्रापीति । सुषुप्तेऽपीत्यर्थः । तत्रापीति स्वप्नेऽपीत्यर्थः । सुषुप्ते चेत्सर्व्वभारापनयः स्यात्तदा स्वप्नेऽर्द्धभारापनयाभिप्राये वस्त्रयितुं शक्यते न च तदस्ति । अतोऽत्रेतिविशेषणं तदप्यनर्थककथनावसरे कैव श्रुतिगतविशेषणस्य गतिर्न वक्तव्या ॥ प्रकृतानुपयोगादिति सिद्धान्तैकदेशी कश्चिन्मन्दः शङ्कते । अन्येति ॥ सर्व्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेनाथर्वश्रुतिविरोधेनैकवाक्यतया श्रुत्यर्थस्य वस्त्रनीयत्वात्तदविरोधोऽपि वक्तव्य इति पूर्व्ववाद्याह । नार्थैकत्वस्येति ॥ तर्हि का एव श्रुतिरर्थाभावात्प्रत्ययतामस आह । श्रुतेर्यथार्थेति ॥ स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधेरर्थावबोधफक्त्वात्सुखस्य साम्यदायिकमिति न्यायाच्चाक्षरमात्रस्याप्यानर्थक्यायोगादित्यर्थः ॥ एवमेकदेशिनि दूषिते सिद्धान्त्युत्तरमाह । एवं तर्हीति ॥ तर्ह्यादावेव मुख्यश्रुत्यर्थ उच्यतां किं पूर्व्वोक्तरीत्या पक्षान्तराशङ्कान्निराकरणाभ्यामित्याशङ्क्य पाण्डित्याभिमानवतो यथावदर्थबोधेऽनधिकारात्तस्य तदभिमानावतारचिकीर्षया तदीयानानापक्षा निराकृता इति वक्तुं सर्व्वमभिमानं निरस्येत्याद्युक्तं । स्वयंज्योतिष्टुश्रुतेरनतिशङ्क्यत्वाद्भ्रूजात्स्वप्नादौ हृदयाकाशादिसत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धप्रतीत्यभावाद्धिद्यमानस्याप्यविद्यमानतुल्यत्वेनात्मनः केवलत्वात्प्रकाशदर्शनाच्च स्वयंज्योतिष्टुमिति बोधनीयं मनसोऽभावादिनाप्येवं मनसि सत्यपि तस्य वासनामयगजतुरगादिविषयतया परिणामाद्दृश्यत्वाच्च ऋष्टुः । ततो भेदेन विवेकतः श्रुत्या स्वप्रकाशत्वं बोध्यत इत्याह । यथेत्यादिना ॥ मनसीति

भा० पश्यतीव मन्यते तथा श्रुतमर्थं तद्वासनयानुष्ठणोतीव  
 देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः  
 पुनस्तत्प्रत्यनुभवतो वा ऽविद्यया तथा दृष्टस्त्रास्मिन् जन्म-  
 न्यदृष्टश्च जन्मान्तरदृष्टमित्यर्थः । अत्यन्तादृष्टे वास-  
 नानुपपत्तेः । एवं श्रुतश्चाश्रुतश्चानुभूतश्चास्मिन् जन्मनि  
 केवलेन मनसाऽननुभूतश्च मनसैव जन्मान्तरेऽनुभूतमि-

ष्या० सत्यपीति शेषः । ननु मनस्वेदविद्यादिनिमित्तवशाद्भ्रजतुर-  
 गादिरूपेणाभिव्यक्तवासनावत्तर्हि जायतीव तस्याहन्तयैव  
 प्रतीतिः स्यान्नेदन्तयाऽत आह । कर्मनिमित्तेति ॥ तथा प्रतीतिं  
 विना स्वप्ने भोगासिद्धेः स्वप्नभोगप्रदकर्मनिमित्तवशाज्जायति  
 गजादीनामिदन्तयाऽनुभवेन तद्वासनानामपि तथैवानुभवार्ह-  
 त्वेन तद्वासनारूपाविद्यावशाच्च वासनाश्रयस्य मनस इदन्तयैव  
 वस्वन्तरवत्प्रतीतिरित्यर्थः । इदञ्च विशेषणं मनसो विषयत्वेन  
 विषयित्वासम्भवाद्विषयिण्य आत्मन एव स्वप्नकारूपत्वमिति  
 वक्तुं जायत्यादित्यादिकार्यं ज्योतिषां चक्षुरादिकरणज्योति-  
 याश्च सत्त्वेन तत्संकीर्णत्वेनात्मनः स्वयंज्योतिर्दुर्बोधं । स्वप्ने तु  
 तदभावात्सुबोधमिति वक्तुं सर्वकार्येत्यादिविशेषणं । स्वप्ने  
 आदित्यादिकार्यकरणज्योतिषां भासमानत्वेऽपि तेषां वासनानामा-  
 त्रत्वाद्दृश्यत्वाच्च विषयप्रकाशनासामर्थ्यमिति वक्तुं वासनान्ध  
 इति विशेषणं । एतैश्च विशेषणैः स्वप्न एव एवम्भूतस्वयंज्योति-  
 इत्यु बोधयितुं शक्यत्वादन्यत्रासम्भवादत्रायमिति श्रुतौ स्वप्नविशे-  
 षण्यदृश्यमर्थवदित्युक्तमिति द्रष्टव्यं । स्वयंज्योतिर्दृमिति सिद्ध-  
 मिति शेषः । अतः काण्वश्रुतौ स्वप्ने मनसोऽभावविवक्षाकार-  
 खाभावेन तद्विरोधाभावादत्र देवशब्देन परदेवे मनस्येकीभव-  
 तीत्युक्तं । मन एवोच्यत इत्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति ।  
 नन्विन्द्रियाणामुपरतत्वाद्विषयसम्बन्धाभावात् कथं मनसो महि-  
 मानुभव इति शङ्कते । कथमिति ॥ पूर्व्यं ज्ञातस्यैव स्वप्ने ज्ञाना-  
 तस्य वासनानात्रत्वमतो नेन्द्रियापेक्षेत्वाह । उच्यत इति ॥

उ० स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः  
स्वप्नान् पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं

भा० त्वर्थः । सप्त परमार्थैककादि । असप्त मरीच्युदकादि ।  
किं वज्रना उक्तं सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति सर्वमनो-  
वासनोपाधिः सन् एवं सर्वकरणात्मा मनोदेवः स्वप्नान्  
पश्यति ॥ ५ ॥

स यदा मनोहूपो देवो यस्मिन् काले सौरेण चिन्ता-  
ख्येन तेजसा नाडीशये सर्वतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृ-  
तवासनादारो भवति तदा सह करणैर्मनसो रश्मयो  
हृद्युपसंहता भवन्ति । तदा मनोदामनो दावाग्नि-

षा० दिति यन्मिथं पुत्रं वा पूर्व्वं दृष्टवान् तदेव दृष्टं पुत्रमिवादि-  
वसवासनासमुद्भूतं मिथं पुत्रं वाऽविद्यया पश्यतीति । दृष्टवा-  
नित्यादिपदाध्याहारैश्च वाक्यं योज्यं । अन्यथा पुत्रमिति द्विती-  
याया यच्छब्दस्य चानन्वयः स्यादिति । चक्षुरभावे तद्दर्शनायो-  
गान्मन्यत इत्युक्तं । तथेति ॥ अत्रापि योऽर्थः श्रुतस्तमेव श्रुतमर्थमि-  
त्यध्याहारैश्चैव श्रुतिर्योग्या । देशो नदीतीरादिः । दिक्प्राच्यादि-  
रिति भेदः । प्रत्यनुभूतं प्रतिवारमनुभूतं पुनः पुनरनेकदिनेष्वनेक-  
सप्तेष्वनुभवतीत्यर्थः । जन्मान्तरदृष्टमिति व्याख्याने हेतुमाह ।  
अत्यन्तेति ॥ अनुभूतस्यैत्यस्य प्रत्ययस्य प्रत्यनुभूतमित्यनेन पुन-  
रुक्तिमाशङ्क्याह । केवलेनेति ॥ पूर्व्वमिन्द्रियद्वारकानुभव उक्त  
इत्यसौ पुनरुक्त इत्यर्थः ॥ सर्वदर्शने हेतुमाह । सर्व इति ॥ ५ ॥

कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरं तदपेक्षितं वदन्नाह । स यदेति ।  
चिन्तास्थेति इदमुपलक्ष्यं चिद्रूपेण ब्रह्मणा चेत्यपि ब्रह्मं । तन्मनः  
प्राग्भवेवोपस्थित इति श्रुतान्तरेण प्राग्ब्रह्मिन्दे ब्रह्मणि तस्य  
अयाभिष्टानातिरस्कृतेति वासनाभिष्टौत्तौ द्वारं स्वप्नभोगप्रदं कर्म

उ० भवति ॥ ६ ॥ स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं  
सम्प्रतिष्ठते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि  
सम्प्रतिष्ठते ॥ ७ ॥ पृथिवी च पृथिवीमात्रा  
वापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च  
वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च

भा० वदविशेषविज्ञानरूपेण ह्यत्तं शरीरं व्याप्यावतिष्ठते तदा  
सुषुप्तो भवति । अचैतस्मिन् काले एष मनश्चाख्यो देवः  
स्वप्नास्यपश्यति दर्शनदारस्य निरुद्धत्वात्तेजसा । अथ तदैत-  
स्मिञ्शरीरे एतत्सुखं भवति यदिज्ञानं निरावाधमविशे-  
षेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्  
कालेऽविद्याकामकर्म्मनिबन्धनानि कार्यकरणानि ज्ञा-  
नानि भवन्ति । तेषु शक्तेष्वात्मस्वरूपमुपाधिभिरन्यथा  
विभाव्यमानमद्वयमेकं शिवं शान्तं भवतीत्येतामेवावस्थां  
पृथिव्याद्यविद्याहृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितुं दृष्टान्तमाह ।  
स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सौम्य प्रियदर्शन वयांसि  
पक्षिणो वासार्थं वृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति एवं यथा

भा० यत्तत्तिरस्कृतं तत्रोपरतं भवति तेजःशब्दितं ब्रह्मचैतन्यसम्बन्धा-  
दित्तरश्मय इति वासनेत्यर्थः । अविशेषविज्ञानेति सामान्यचैत-  
न्यरूपेवेत्यर्थः । चेतनाशब्दितसामान्यवृत्तिरूपेण वाऽनेन सुषुप्त-  
मुक्त्वा इत्याह । तदेति । नन्वचैतत्सुखं भवतीत्युक्तं जन्यसुखस्य  
वदाग्नीमसम्भावत्स्वरूपसुखस्य पूर्वमपि समत्वेन तदा भवती-  
त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्य स्वरूपसुखमेव विशेषविज्ञानरूपविशेषा-  
भावे निर्वाणव्यतीतप्रभावत्सम्बन्धप्रकाशते तदपेक्षमेव तद्वचन-

उ० श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च रसञ्च रसायित-  
 तव्यञ्च त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च वाक् च वक्तव्यञ्च  
 हस्तौ चादातव्यञ्चोपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च पायुञ्च  
 विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च मनश्च मन्त-  
 व्यञ्च बुद्धिश्च बोद्धव्यञ्चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यञ्च चित्तञ्च

भा० दृष्टान्तो ह वै तद्वक्ष्यमाणं सर्व्वं परे आत्मन्यक्षरे सम्प्रति-  
 ष्ठते ॥ ७ ॥ किन्तत्सर्व्वं । पृथिवी च पृथिवीमात्रा च ।  
 आपश्च आपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च  
 वायुमात्रा च । आकाशश्चाकाशमात्रा च । स्थूलानि  
 सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुरिन्द्रियं द्रष्टव्यञ्च ।  
 श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च । घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च । रसश्च रसायित-  
 व्यञ्च । त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च । वाक् च वक्तव्यञ्च । हस्तौ चादा-  
 तव्यञ्च । उपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च । पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च ।  
 पादौ च गन्तव्यञ्च । बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि तदर्था-  
 श्रोताः । मनश्च पूर्व्वोक्तं । मन्तव्यञ्च तद्विषयः । बुद्धिश्च

भा० मित्याह । यद्विज्ञानमिति ॥ विज्ञानरूपं स्वरूपसुखमित्यर्थः ॥  
 ६ ॥ अनेनानन्दमयकोशप्रवृत्तमनभिव्यक्तं मनसादिवासना-  
 वज्ज्ञानं सुषुप्तिधर्मीत्युक्तं ॥ पञ्चमप्रज्ञस्योत्तरे तुरीयरूपं  
 विवेकसौकर्याद्विविच्यार्त्रैवोच्यत इत्याह । एतस्मिन्निति ॥ पूर्व्व-  
 मन्यथा विभाव्यमानमित्यर्थः । मात्रानुप्रवेशेनेति मात्राणां  
 विवेकतोऽक्षरेऽनुप्रवेशेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ आपोमात्रा इत्यत्र विभक्त्य-  
 कोपपञ्चान्दसः । स्थूलानि चेति पञ्चीकृतानि चेत्यर्थः । ततश्च  
 पञ्चीकरव्यमेतच्छ्रुतिसिद्धमित्युक्तमन्यथा आकाशमात्रयोः पृथ-

उ० चेतयितव्यञ्च तेजश्च विद्योतयितव्यञ्च प्राणश्च  
विधारयितव्यञ्च ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता घ्राता रसयिता  
मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परे

भा० निश्चयात्मिका । बोद्धव्यञ्च तद्विषयः । अहङ्कारस्याभिमा-  
नसञ्चणमन्तःकरणमहङ्कर्तव्यञ्च तद्विषयः । चित्तञ्च  
चेतनावदन्तःकरणं । चेतयितव्यञ्च तद्विषयः । तेजश्च  
त्वग्निद्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक्त्या निर्भास्यो  
विषयो विद्योतयितव्यं । प्राणश्च सूत्रं यदाचक्षते तेन  
विधारयितव्यं सङ्गन्यनीयं सर्व्वं कार्यकारणजातं परा-  
र्थेन संहतं नामरूपात्मकमेतावदेव ॥ ८ ॥

अतःपरं यदात्मरूपं जगत्कर्तृ सृष्ट्यादिवद्भोक्तृत्व-  
कर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टं । एष हि द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता घ्राता  
रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषो विज्ञानं

आ० गुह्यनुपपत्तेरिति ॥ यद्यपि मन्तव्यादयो मनश्चादिचतुष्टयवि-  
षया अपि द्रष्टव्यादिविषया एव न एवम् तथापि मन्तव्यादि-  
रूपेण एवमिति एवमुक्तिर्दृष्टा इति द्रष्टव्यं । प्रकाशविशिष्टा या  
त्वगिति त्वगाश्रयं चर्मं तत्प्रकाशनिर्भास्यञ्च तदेवेत्यर्थः । एषिवो  
चेत्यादिना विधारयितव्यश्चेत्यन्तेनात्मव्यतिरिक्तं तदुपाधिभूतं  
सर्व्वं शोक्तमित्याह । सर्व्वं हीति ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टेत्यादिनेपहितस्वरूपमन्त इत्याह । अतःपर-  
मिति ॥ द्रष्टेत्युपाधिघ्नतमपि द्रष्टृत्वादिकमुपाधिव्यतिरिक्तेऽनुप-  
हिते आत्मन्यारोपितं स्फटिके कौहित्यवदस्तीत्युपाधिभिन्नो  
ऽप्यात्मा द्रष्टेत्यादिनेोक्तः । विज्ञानात्मेत्यत्र द्रष्टृत्वादार्वाव कर्तृ-

उ० ऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥ परमेवाक्षरं  
प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं  
शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो  
भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ विज्ञानात्मा सह

भा० विज्ञायतेऽनेनेति करणभूतं बुद्ध्यादि इदम् विज्ञानातीति  
विज्ञानं कर्तृकारकरूपं तदात्मा तत्स्वभावो विज्ञातस्व-  
भाव इत्यर्थः । पुरुषः कार्यकरणसङ्घातोक्तोपाधिपूर्व-  
त्वात्पुरुषः । स च जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बस्य सूर्यादिप्रवेश-  
वज्जलाद्याधारशेषे परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥  
तदेकत्वविदः फलमाह । परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशे-  
षणं प्रतिपद्यत इत्येतदुच्यते । स यो ह वै तत्सर्व्वेष-  
णाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोवर्जितं । अशरीरं नाम-

भा० वाचकत्वेऽभावादिज्ञानं यच्च तनुत इत्यादाविव बुद्धेरभि-  
धाने पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । विज्ञानमिति । -करणभूतमिति  
विज्ञानमय इत्यादावित्यर्थः ॥ एष हीति हिशब्दश्चशब्दार्थकः  
स च सम्प्रतिष्ठित इति क्रियानुकर्षणार्थं इति वदन् ब्रह्मरात्मनः  
पृथिव्यादिवत्स्वरूपेणाक्षरे जयो न सम्भवतीत्याशङ्कोपाधिकये  
उपहितरूपाभावमेवास्य जय इत्याह । स चेति । ९ ॥  
एवं ज्ञायदादीनामन्यधर्मलोक्त्या शोधिततुल्यात्मानुवादेन तस्या-  
क्षरैक्याभिधानपुरःसरं तद्ज्ञानस्य फलमुच्यत उत्तरवाक्येनेत्याह ।  
तदेकत्विति । वक्ष्यमाणकक्षमक्षरं प्रतिपद्यते इत्वेवं रूपं फल-  
माहेत्यन्वयः । उत्तरवाक्यमिति शेषः । उक्तमर्थं श्रुत्यक्षराहृ-  
माह । एतदुच्यत इति । स इत्यस्यार्थमाह । सर्व्वेति । अनाधि-  
कारिणो दुर्लभत्वं स यो ह वा इत्यनेनोक्तं । स यः कश्चिदेवा-  
पूर्व्ववदच्छायादिनिशेषमक्षरं वेदयत इत्येकं वाक्यं समापनीयं ।



उ० देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र ।  
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवा-  
विवेशेति ॥ ११ ॥ इति चतुर्थप्रश्नः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा० रूपसर्व्वोपाधिश्चरीरवर्जितं । अलोहितं लोहितादिवत्सर्व्व-  
गुणवर्जितं । यत एवमतः शुभ्रं । स्वर्व्वविशेषणरहितत्वाद-  
क्षरं । सत्यं पुरुषाख्यं । अप्राणममनोगोचरं । त्रिवं ज्ञानं स-  
वाङ्माभ्यन्तरमजं वेदयते विजानाति । यस्तु सर्व्वत्यागी सोम्य  
स सर्व्वज्ञो न तेनाविदितं किञ्चित्सम्भवति । पूर्व्वमविद्यया  
ऽसर्व्वज्ञ आसीत्पुनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्व्वो भवति तदा  
तस्मिन्नर्थे एष लोको मन्त्रो भवति ॥ १० ॥ उक्तार्थस-  
ङ्ग्राहको विज्ञानात्मा सद्य देवैस्त्राग्न्यादिभिः प्राणसञ्चुरा-  
दयो भूतानि पृथिव्यादीनि सम्प्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति । यत्र

आ० यस्तु वेदयते स सर्व्वज्ञ इति वाक्यान्तरं कार्य्यमन्वया यच्छब्दरू-  
पानन्वयादाद्यवाक्येऽच्छायादिविशेषणप्रयेष कारणसूक्ष्मसूक्ष्मश-  
रीरत्रयनिराकरणवशात्प्रयनिराकरणवशात्प्रयराहित्यम-  
नूयते । लोहितादिगुणवर्जितमित्यनेन तद्रूपसूक्ष्मशरीरव-  
र्जितमिति प्रतीतेः शुभ्रमित्यनेन तमेव तुरीयमनूय तस्याक्ष-  
रसामान्याधिकरणैक्यमुक्तमिति विवेकः । अत्राक्षरमि-  
त्यनेनाक्षरं पुरुषं वेद सत्त्वं सवाङ्माभ्यन्तरो ज्ञोऽप्राणो  
ज्ञमनाः शुभ्र इति मन्त्रोक्तानि सर्व्वानि विशेषणान्यात्मोपलक्ष-  
णान्यात्मोपलक्षणार्थं सङ्गृहीतानीत्याह । सत्वमित्यादिना ।  
यस्तु सर्व्वत्यागीत्यत्रापि वाक्ये वेदयत इत्यस्यानुषङ्गः । अत्र  
सर्व्वज्ञ इत्यनेन कस्मिन् भगवो विज्ञाने सर्व्वमिदं विज्ञानं  
भवतीति प्रतिज्ञातं सर्व्वविज्ञानमुक्तं । सर्व्वान्मात्मस्य ज्ञानजन्य-  
त्वेऽनित्यत्वं स्यादत आह । पूर्व्वमिति ॥ एवं चाटोपनिवृत्तिद्वारा

उ० अथ हैनं शैथः सत्यकामः पप्रच्छ १ स यो ह

भा० यस्मिन्नक्षरे तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य प्रियदर्शनः स  
सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश आविशतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रश्नोप-  
निषङ्गाद्ये चतुर्थप्रश्नः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ हैनं शैथः सत्यकामः पप्रच्छ । अथेदानीं  
परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनोद्धारस्योपासनविधित्वाया प्रश्न  
आरभ्यते । स यः कश्चिद्भू वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां  
मध्ये तदद्भुतमिव प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येत-  
दोद्धारमभिधायीत अभिमुख्येन चिन्तयेत् । वाङ्म-  
विषयेभ्य उपसंहृतकरणः समाहितचित्तो भक्त्यावेगित-

आ० ऽभूततद्भावो विवक्षित इत्याह । सर्वो भवतीति ॥ अग्न्यादिभि-  
रिति । ततश्च चक्षुश्च द्रष्टव्यश्चेत्यत्रापि चक्षुरादिभिर्देवा अप्यु-  
पलक्षिता इति व्याख्यातं । १० । ११ ॥ इति चतुर्थप्रश्नोपनि-  
षङ्गाख्यटीका समाप्ता ॥ ४ ॥

एवं चतुर्थप्रश्नोक्तोत्तमाधिकारिणः पदार्थशोधनपूर्वकवाक्या-  
र्थज्ञानेनाक्षरप्राप्तिमुक्त्वाऽत्रागधिकारिणो मन्दवैराग्यवत आभि-  
त्येवं ध्यायत आत्मानं प्रणवो धनुरित्यादिमन्त्रसूचितब्रह्मलोक-  
प्राप्तिद्वारा क्रमेणाक्षरप्राप्त्यर्थमोद्धारोपासनं वस्तुं पञ्चमप्रश्न-  
मवतारयति । अथ हैनमिति । इदानीमिति गार्ग्यप्रश्ननिर्णयान-  
न्तरमित्यर्थः । परेत्यपरब्रह्मलोकप्राप्तिक्रमेण परब्रह्मलोकप्रा-  
प्तिसाधनत्वेनेत्यर्थः । तदद्भुतमिवेति तदिति क्रियाविशेषणं  
तादृशमभिधानमिति तेन विशेष्येनाद्भुतत्वं दुष्करत्वं भाती-  
त्यर्थः । अभिधानेन तत्पूर्वकालीने प्रत्याहारधारणे सूचित  
इत्याह । वाङ्मिति । भक्त्याऽऽदरेणोपचारेणैवाऽऽवेशित  
आरोपितो ब्रह्मभावो यस्मिन्नोद्गारे तस्मिन् समाहितचित्त  
इत्यन्वयः । अनेन धारयोक्त्वाधानशब्दार्थमाह । आत्मेति ॥

उ० वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणात्ममोङ्कारमभिध्या-  
यीत । कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥  
तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परञ्चा-

भा० ब्रह्मभावे ॐकारे आत्मप्रत्ययसन्तानाविच्छेदो भिन्न-  
जातीयप्रत्ययान्तराखिलीकृतो निर्वातस्यदीपत्रिखास-  
मोऽभिधानब्रह्मार्थः । सत्यब्रह्मचर्याहिंसाऽपरिग्रहत्यागस-  
त्यासन्नौचसन्नोषामायावित्वाद्यनेकयमनियमानुगृहीतः स  
एवं यावज्जीवन्नतधारणः । कतमं वाव अनेके हि ज्ञान-  
कर्म्मभिर्जेतव्या लोकास्तिष्ठन्ति तेषु तेनौङ्काराभिधानेन  
कतमं स लोकं जयतीति ॥ १ ॥

एवं पृष्टवते तस्मै स होवाच पिप्यलादः । एतद्वै सत्य-  
काम । एतद्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमचरं पुरु-  
षाख्यमपरञ्च प्राणाख्येप्रथमजं यत्तदोङ्कार एवोङ्कारा-

भा० सन्तानाविच्छेद इत्यविच्छिन्नसन्तान इत्यर्थः । प्रत्ययान्तरेण विजा-  
तीयप्रत्ययेनाखिलीकृतोऽनन्तरितश्चित्तस्यात्मविषयस्यैव सत एक-  
देशविक्षेपं वारयति । निर्वातेति ॥ ध्यानेनैव यमादिसाधन-  
जातमपि सूचितमित्याह । सत्येति ॥ कतममिति डतमचो  
र्धे नञ्जु निर्द्धारयं दर्शयति । अनेके ह्येति ॥ ॐकाराभि-  
धानत्वाद्हराद्युपासनवदपरप्राप्तिसाधनमेवेत परप्राप्तिसाधन-  
मपीति प्रचुरभिप्रायः ॥ १ ॥

तदभिप्रायश्चः पिप्यलादोऽपरात्मनतया ध्यानश्चेदपरप्राप्ति-  
मात्रसाधनं परात्मनस्त्वेन च क्रमेश परप्राप्तिसाधनमित्युत्तर-  
माह । एतद्वा इति ॥ एतद्यच्छब्दयोर्नपुंसकयोरोङ्कारविशेषव-  
त्वायोगाद्ब्रह्मविशेषवत्त्वमाह । एतद्ब्रह्मेति ॥ किन्तद्ब्रह्मेत्यत आह ।

### उ० परञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनेवायतने-

भा० त्मकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्मशब्दाद्युपलक्षणार्हे सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितुमोङ्कारे तु विष्ण्वादिप्रतिमास्त्राज्ञीये भक्त्यावेन्नितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते ब्राह्मप्रामाण्यात् । तथाऽपरञ्च ब्रह्म । तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वानेतेनेवात्म-

भा० परञ्चेति ॥ यदेतत्परञ्चापरं ब्रह्मास्ति तदुभयमोङ्कार इति वाक्यान्वय इत्यर्थः । न चैवं ब्रह्मोद्देशेनोङ्कारत्वविधाने ब्रह्मण्योङ्कारदृष्टिः प्रसज्येतेति शक्यं । ब्रह्मदृष्टेरत्वर्योदिति न्यायेन लोकेषु सामोपासीतित्वादाविव निष्कृष्टे ओङ्कारे एव ब्रह्मदृष्टिः सिद्ध्यतीति भावः । तयोर्भेदात्कथमैक्यमित्याशङ्कोपचारादित्याह । ॐकारप्रतीकत्वादिति ॥ अनेन सामानाधिकरण्येनोङ्कारस्य प्रतीकत्वमुपदिश्यत इति भावः । ननु किं प्रतीकोपदेशेन साक्षादेव ब्रह्माभिधीयतामत आह । परं हीति ॥ शब्दादीति शब्दादिभिः साक्षाद्बोधनानर्हमित्यर्थः । आदिशब्देनानुमानादि गृह्यते । प्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मस्य शिफलाभावादिति तत्र हेतुमाह । सर्वेति ॥ न शक्यमित्यवगाहितुमित्यन्वयः । तर्हीन्द्रियैर्मनसा वा तद्गृहोऽस्त्वित्यत आह । अतीन्द्रियेति ॥ मनसेतीन्द्रियैर्वत्यपि द्रष्टव्यं तर्हि तद्याविधस्योङ्कारेऽप्याविशासम्भवान्किञ्चिद्विशेषमारोप्यावेशो वक्तव्यः । अत एव कुर्यान्तर्गतत्वं विशेषं वक्ष्यति ॥ ॐकारतादात्म्ये च तत्त्वर्थं निर्विशेषताभ अत आह । ॐकारे त्विति ॥ प्रसीदतीति तदुपासनेन चित्तस्य नैर्मल्ये सति निर्विशेषं स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः । तत्र मानमाह । शास्त्रेति । अन्यथा परब्रह्माधिगन्तदुक्तिवैयर्थ्यादित्यर्थः । तथाऽपरञ्चेति प्रसीदतीत्यन्वयः । तस्मादिति प्रतीकत्वादित्यर्थः । तस्मादेव विद्वानिति ब्रह्मत्वाहत्वाद्ब्रह्मत्वाहमिति

उ० नैकतरमन्वेति ॥ २ ॥ स यद्येकमात्रमभिध्या-  
यीत स तेनैव संवेदितस्तूर्षमेव जगत्यामभि-  
सम्पद्यते । तमृचो मनुथलोकमुपनयन्ते स तत्र

भा० प्राप्तिसाधनेनैव ॐकाराभिधानेनैकतरं परमपरमन्वेति  
ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्टं ह्यात्मन्मनमोद्धारो ब्रह्मणः ॥ २ ॥  
स यद्ययोद्धारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति  
तथायोद्धाराभिधानप्रभावाद्दिशिष्टामेव गतिं गच्छति  
किन्तर्हि यद्यप्येवमोद्धारमेकमात्राविभागज्ञ एव केवलो  
ऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स तेनैव मात्रविशिष्ट  
ॐकाराभिधानेनैव संवेदितः सम्बोधितस्त्वं चिप्रमेव  
जगत्यां पृथिव्यामभिसम्पद्यते किं मनुष्यलोकमनेकानि

भा० विद्वानित्यर्थः । एतेनैवेत्यनन्तरमायतनेनात्मन्नेनेति पदद्वयं  
प्रमादतो गणितमिति द्रष्टव्यं ॥ तस्य पदस्य पिच्छितार्थमाह ।  
ॐकारेति । न त्वेतच्छब्दार्थकथनमेतदिति द्रष्टव्यं ॥ २ ॥ अभि-  
धानस्यायतनत्वाभावादितीतरोपासनावदस्याप्युपासनत्वात्परप्रा-  
पकत्वं न सम्भवतीत्यत आह । नेदिष्टमिति । मनसाद्यपे-  
क्षयेदं नेदिष्टं समीपवर्त्यन्तरङ्गं श्रेष्ठमात्मन्मेतदात्मन्मनं श्रेष्ठ-  
मेतदात्मन्मनं परमित्यादिभ्युत्तरित्यर्थः । नेदिष्टत्वमेव संस्तुवन्मु-  
त्तरवाक्येन साधयति । स यदीति ॥ विकल्पस्यापि फलजनक-  
त्वान्नेदिष्टत्वमित्यर्थः । सकलोत्पाकारादिमात्रात्रयात्मक ॐकारः  
स उपोपासितव्य इति न जानाति किन्त्वाकारमात्रमुपासितव्यं  
जानातीत्यर्थः । तथाप्येकदेशज्ञानवैगुण्यतया दुर्गतिं न गच्छति  
किं तर्ह्योद्धाराभिधानप्रभावाद्दिशिष्टामेव गतिं गच्छतीत्यन्वयः ।  
तात्पर्यार्थमुक्तेदानीमक्षरार्थमाह । यद्यप्येवमिति । यदिशब्दे  
यद्यपीत्यर्थं व्याख्यातः । एवञ्च स तेनैवेत्यतः प्राक्कथापि इतिपदं

उ० तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानम-  
नुभवति ॥ ३ ॥ अथ यदि द्विमात्रेण मनसि

भा० जन्मानि जगत्यां तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोक-  
मेवोपनयन्ते उपनिगमयन्ति । ऋचो ऋग्वेदरूपा श्लोका-  
रस्य प्रथमा एका मात्राः । तदभिधानेन स मनुष्यजन्मानि  
द्विजायः सन्तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं  
विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति योग-  
भ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतं गच्छति ॥ ३ ॥ अथ पुन-  
र्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोक्षारम-

भा० द्रष्टव्यं । एकमात्रात्मकमोक्षारमित्यर्थः । एकमात्राविशिष्टेत्यात्रापि  
एकमात्रात्वविशिष्टेत्यर्थः । ॐकारेति तदवयवत्वर्थः । एकमात्रा-  
प्रधानमप्रधानीभूतमात्रादयं कृत्वमोक्षारमिति केचिद्याचक्षते ।  
दीपिकायां वाचस्पतिनेवाकारमात्रमित्येव व्याख्यातं । सम्बोधित  
इति तन्मात्राध्यानेन तन्मात्रासाक्षात्कारवानित्यर्थः ॥ एथियां  
किमभिसम्पद्यत इति कर्माकाङ्क्षते किमिति मनुष्यलोक-  
मितिपदमिहाकृत्याकाङ्क्षां पूरयति । मनुष्येति ॥ मनुष्यश-  
रीरमित्यर्थः । एथियां मनुष्यलोकस्यैव नियमात्तदुक्तिवैयर्थ्य-  
मत आह । अनेकानि हीति । पञ्चादीनि हीत्यर्थः ॥ तर्हि तस्य  
नियमेन कथं मनुष्यत्वप्राप्तिरत आह । तत्र तमिति ॥ ऋग्वे-  
दरूपा हीति एथीत्यकारः स ऋग्वेद इति श्रुतेरकारस्य तद्रूप-  
त्वमित्यभिधानाकाररूपा मात्रा ऋग्वेदरूपत्वन्वयः । तेनेति  
येन ऋचो मनुष्यलोकमुपनयन्त इत्यर्थः । वीतश्रद्ध इति  
श्रद्धाविरहितः सन्नित्यर्थः । योगभ्रष्ट इति एकदेशज्ञानविकल  
इत्यर्थः । अनेन न हि कल्याणकृतकश्चिदिति गीतावाक्यसंवादः  
सूचितः । द्विमात्रेण विशिष्टमिति द्वितीयमात्रत्वेन विशिष्ट-  
मोक्षारं तद्गतमोक्षारमित्यर्थः । न तु मात्रादयमकारस्य पूर्वमेवो-

उ० सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते । स सोम-  
लोकां स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनराव-  
र्त्तते ॥ ४ ॥

भा० मिध्यायीत स्वप्रात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदै-  
वत्ये सम्पद्यते एकाग्रतयात्मभावं गच्छति स एवं सम्पन्नो  
मृतोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं द्वितीयरूपं द्वितीयमात्रा-  
रूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकां सौम्यं जन्म प्रापयन्ति  
तं यजूंषीत्यर्थः । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके  
मनुष्यलोकां प्रति पुनरावर्त्तते ॥ ४ ॥

आ० क्लादत एव द्वितीयमात्रारूपमिति वक्ष्यति । श्रुतौ तृतीया  
द्वितीयार्थे ॐकारमभिधायीतेत्युपक्रमादिति भावः । अत्र मात्रा-  
भिधानं तादात्म्याभिमानपर्यन्तमिति वक्तुं मनसि सम्पद्यत इति  
वाक्यं तत्र साक्षात्मनः सम्पन्ने साधनत्वेन फलत्वेन वाऽन्वया-  
त्मनः शब्देन तत्परिब्रामखप्रादिलक्षणाद्वारा स्वप्नयजुराद्यात्म-  
त्वेन श्रुत्यन्तरे श्रुतोऽङ्गार एव ज्ञात इत्याह । स्वप्रात्मक इति ॥  
ॐकारसम्पत्तिपर्यन्तमभिधानं यः करोतीति वाक्यार्थ इत्यर्थः ।  
अत्र केचित्पदीत्यादिर्यः पुनरित्यन्तं स्मृतिः । किन्तु फला-  
कारे विश्वाभिन्नविराडुपासनमोङ्गारे तैजसाभिन्नहिरण्यगर्भो-  
पासनञ्च विवक्षितमित्याहुः । तन्मते मनःशब्देनाख्यपरिब्राम-  
खप्राभिमानी हिरण्यगर्भ उच्यत इति वक्तुं स्वप्रात्मक इत्यादि-  
विशेषणानीति बोध्यं । दीपिकायान्तु मात्राद्वयस्य मिषितस्योपा-  
सनं मनसि सम्पत्तिश्च मनसा एकाग्रतया चिन्तनमिति च  
व्याख्यातं ॥ ३ ॥ ४ ॥

उ० यः पुनरेतन्निर्मात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः ।

भा० यः पुनरेतमोङ्कारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञान-  
विशिष्टेनैमित्येतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्तर्गतं  
पुरुषमभिधायीत तेनाभिधानेन प्रतीकत्वेन त्वास्वन्नत्व-  
प्रकृतमोङ्कारस्य परञ्चापरञ्च ब्रह्मेति भेदाभेदश्रुते-  
रोङ्कारमिति च द्वितीयानेकत्रः श्रुता वाध्येत अन्यथा  
यद्यपि द्वितीयाभिधानत्वेन कारणत्वमुपपद्यते तथापि  
प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणेष्या।  
त्यजेदेकं कुलस्यार्थेति न्यायेन स द्वितीयो मात्रारूपस्ते-  
जसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्या-  
त्मोमलोकादिवन्न पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्यसम्पन्नमात्र

भा० एवमोङ्कारं कृत्वा तदुपासनं परब्रह्मविषयं विधत्ते यः  
पुनरिति । विज्ञानविशिष्टेनेति विज्ञानविषयीकृतेनेत्यर्थः ।  
मात्रात्रयात्मकज्ञानेनेति यावत् पूर्व्ववदत्रापि त्रिमात्रेणैव  
द्वितीयामात्राकार उच्यत इति अमं वारयितुमोमित्येतेनैवाक्ष-  
रेणैव । पूर्व्वत्र तत्तन्मात्राप्रधानोङ्कार एवोच्यत इति मते  
इहैवेदं विशेषबन्धनमुपपन्नं । पूर्व्वत्रायोङ्कारस्यैवोक्तत्वादिति  
तन्मत्वमनुपपन्नमिव भातीति त्रिमात्रेणेति द्वितीया । श्रवणादो-  
ङ्कारो न प्रतीकं तथा सति विषयत्वेन कर्मतया द्वितीया स्यात्  
किन्त्वभिधायकत्वेन करणत्वमेव द्वितीयावसादिति अमं वार-  
यति । प्रतीकेति । तस्य कर्मत्वेऽपि कारकत्वेनाभिधानक्रिया-  
निर्व्वर्त्तकत्वेन हेतुत्वात्तन्मात्रविवक्षया द्वितीयोपपद्यत इत्यर्थः ।  
एवं व्याख्याने हेतुमाह । प्रतीकत्वेनेति । अभेदेति प्रती-  
कत्वे ह्यभिधानाद्भ्रमस्यमानयोक्तादात्म्यारोपादभेदश्रवणमुपप-



उ० यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स  
पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं

भा० एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्-  
विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एष यथा दृष्टान्तः  
स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः  
सामभिरुन्नीयमानाचारूपैरुद्गुणमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्य-  
गर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्यास्थं । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां  
संसारिणां जीवानामात्मभूतः । स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण  
सर्वभूतानां तस्मिँस्त्रिङ्गात्मनि संहताः सर्वे जीवाः । तस्मात्स

धा० सते । करबत्वे तु न तदुपपद्यत इत्यर्थः । अनेकश्च इत्योद्धारमभि-  
धायीत स यद्येकमात्रमभिधायीतेति द्विवारश्रुतेरित्यर्थः ।  
अन्यथेत्यस्य बाधेतेत्यनेनान्वयः । अथ यदि द्विमात्रेण यः पुनरेतं  
त्रिमात्रेणेति च तृतीयापि द्विवारं श्रुता हेतुत्वापेक्षया करबत्वेन  
खरसा च कारकविभक्तित्वात्तत्तस्या अपि बाधो न युक्त इति  
ब्रह्मते । यद्यपीति ॥ द्वितीयादयस्यापि कर्मत्वे खारस्यादुपक्रम-  
णत्वाच्च तस्यैव प्रावक्ष्यमित्याह । तथापीति ॥ प्रकृतेति प्रक्रम-  
णुरोधादित्यर्थः । किञ्च द्वितीयादयमुक्ताभेदश्रुतिः । एतेनैवा-  
यतनेनैकतरमग्येति । आयतनेनैवाग्येतीत्यात्मनवाच्यायत-  
नश्रुतिद्वयश्चेति बहुश्रुत्यनुरोधेन तृतीयादयं व्याख्यमित्याह ।  
त्वजदेकमिति ॥ तृतीयमात्रारूप इति यद्यपि मात्रात्रयध्या-  
नात्मात्रात्रयरूपित्वमेव तस्य तथापि तृतीयमात्राया एवेहा-  
साधारण्यात्तत्राधान्नेन निर्देश इति बोध्यं । तृतीयमात्रारूप  
इति सप्तम्यन्तपाठे तत्पूर्य्यविशेषवर्त्मकारस्यादित्वात्मकत्वादिति ।  
हिरण्यगर्भस्य जीवधनत्वमनागतावेक्ष्यन्यायेनोपपादयति ।  
स हिरण्यगर्भ इति । लिङ्गरूपेणेति समष्टिलिङ्गरूपेणेत्यर्थः ॥

उ० स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुष-  
मीक्षते तदेतो भ्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता  
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु वाद्याभ्यन्तरमध्यमासु

भा० जीवघनः स विद्वान्निमाचोङ्काराभिन्नः । एतस्माज्जीव-  
घनाद्द्विरण्यगर्भात्परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते ।  
पुरिशयं सर्व्वशरीरानुप्रविष्टः पश्यति ध्यायमानः । तदेता-  
वस्थिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रस्त्रिसङ्ख्याका अकारउकारमकाराख्या ङकारस्य  
मात्राः । मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यः मृत्युगोचराद-  
नतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यान-  
क्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतरसम्बद्धाः ।  
अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ताः । तथा न  
विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः । किन्तर्हि

भा० तस्मिन् हीति ॥ समष्टिस्त्रिसङ्ख्यात्मनि द्विरण्यगर्भे अष्टिस्त्रिसङ्ख्याभि-  
मानिनः सर्व्वे जीवा गोत्वसामान्ये खण्डमुख्यादय इव संज्ञता  
इत्यर्थः । इदानीं वाक्यं योजयति । स विद्वानिति । स विद्वानि-  
दानीं ध्यायमानः पञ्चाङ्गलोकं प्राप्तः । तत्र ब्रह्मलोके स्थावर-  
जङ्गमेभ्यः पराज्जीवघनात्परं पुरुषं पश्यति ततो मुक्तो भवती-  
त्यन्वयः ॥ ५ ॥

यत्र यः पुनरेतमित्यादिनोक्तेऽर्थे आद्यं मन्त्रं योजयति ।  
तिस्र इति ॥ मृत्युगोचरा इति प्रत्येकं ब्रह्मदृष्टिश्च विना तदुपा-  
सकानां । मृत्युर्ज्ञानतिक्रमणीय इत्यर्थः । ब्रह्मदृष्ट्या संश्लिष्टत्वेन च  
सम्भूय च प्रयुक्ताश्चेन्नायं दोष इत्याह । किञ्चेति । जायदिति जाय-

उ० सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥ ऋग्भिरेतं  
यजुर्भिरत्तरिक्षं स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ।

भा० विघ्नेषु ऐकस्मिन्ध्यानकाले ऽतिदृष्टासु क्रियासु वाङ्माभ्यन्त-  
रमध्यमासु जायत्स्वप्नसुषुप्नस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु  
योगक्रियासु सम्बन्धप्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु  
न कम्पते न चक्षते ज्ञः । ज्ञो योगी यथोक्तविभागश्च  
ईकारस्तेत्यर्थः । न तस्यैवंविदस्य लनमुपपद्यते । यस्मा-  
ज्जायत्स्वप्नसुषुप्नपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोद्गारा-  
त्मरूपेषु दृष्टाः ॥ ६ ॥ स ह्येवं विद्वान् सर्वात्मभूत  
ईकारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन् वा । सर्वार्थसङ्ग्रहार्थो  
द्वितीयो मन्त्रः । ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितं ।  
यजुर्भिरत्तरिक्षं सोमाधिष्ठितं । सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति  
द्वितीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन् एव नाविदांभो  
वेदयन्ते । तं त्रिविधलोकमोद्गारेण साधनेनापरब्रह्मलक्ष-  
णमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोद्गारेण यत्तत्परं ब्रह्मा-

भा० त्वयस्यो वैश्वानराभिन्नो विश्वस्तत्स्थानं स्थूलं शरीरं जाग-  
रितश्च । सप्तपुरुषस्तु हिरण्यगर्भाभिन्नसौम्यसस्तत्स्थानं लिङ्ग-  
शरीरं सप्रज्ञ । सुषुप्तावीश्वरात्मा प्राज्ञस्तत्स्थानमव्याकृतं सुषु-  
प्तिश्च । तेषामकारादितादात्म्येन यदभिध्यानं तत्तत्सुषुप्तबासु  
योगक्रियासु प्रयुक्तास्त्वान्योऽन्यसक्ता अगविप्रयुक्तास्तिस्रो मात्रा  
प्रयुक्ताश्चेन्न कम्पत इत्यन्वयः । अनेन सर्व्वात्मके परब्रह्मस्वीश्वरे  
ईकाराभेदेन ध्यानमर्हं । यथोक्तंति । तिस्रो मात्रा इति ज्ञानो-  
क्तविभाग इत्यर्थः । कुतो वेति चक्षनं विद्योपः स्वस्य सर्व्वात्मत्वेन  
कस्मिन्निरिह्याभावाच्चक्षनं न सम्भवतीति कुतो ज्ञेतोः कस्मिन् वा

उ० तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्रच्छास्त्र-  
मजरममृतमभयं परञ्चेति ॥ ७ ॥ इति पञ्चम-  
प्रश्नः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्  
हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं

भा० अरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जायतस्त्रप्रसुपुष्या-  
दिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाऽजरं अरावर्जितममृतं  
मृत्युवर्जितमेव । यस्माज्जराविक्रियादिरहितमतोऽभयं ।  
अस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयं । तदप्योङ्कारेणायत-  
नेन गमनसाधनेनावेतीत्यर्थः । इतिब्रह्मे वाक्परिसमा-  
प्यर्थः ॥७॥ इति प्रश्नोपनिषद्भाष्ये पञ्चमप्रश्नः समाप्तः ॥५॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ समस्तं जगत्कार्य-  
कारणस्यैव सह विज्ञानात्मना परस्मिन् अक्षरे सुपुत्रिकाख्ये  
सम्प्रतिष्ठित इत्युक्तं । सामर्थ्यात्प्रत्ययेऽपि तस्मिन्नेवाक्षरे

आ० विषयं चोदित्यर्थः । अपरब्रह्मप्राप्त्यर्थं यच्चोङ्कारः प्रयुक्तस्तेनैव  
न पृथक्प्रयुक्तः परमपि प्रैति ब्रह्मलोको । उत्पन्ननिर्विशेषब्रह्म  
साक्षात्कारेणोक्तस्योङ्कारस्य कममुक्तिफलत्वादित्याह । तेनैवेति ॥  
येनापरमन्वेति तेनैव परमस्मानन्वेतीत्येवकारार्थः । तदप्योङ्कारे-  
णैवायतनविशेषवार्थं पुनरोङ्कारस्यह्यमिति न पुनरुक्तिरिति  
बोध्यं । ६ । ७ । इति प्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमप्रश्नः  
पूर्वः । ५ ।

मताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठाः कर्माणि विज्ञानमयञ्चेति मन्त्रे  
कर्माणि सप्त षोडशकानां परस्मिन् सयमुक्ता वचा मयः  
स्युत्तमाना इति मन्त्रेण दृष्टान्तोक्तिद्वारा परप्रातिबद्धा तन्म-

उ० प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्सु  
तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिम-  
मवेदिषं कथं ते नावश्यमिति समूलो वा एष

भा० सम्प्रतिष्ठते जगत् तत एवोत्पद्यत इति सिद्धं भवति । न  
ह्यकारणे कार्यस्य सम्प्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तञ्चात्मन एष  
प्राणो जायत इति । जगतस्य व्यमूलं तत्परिज्ञानात्परं श्रेय  
इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अगन्तारञ्चोक्तं च सर्वज्ञः  
सर्वो भवतीति । वक्तव्यञ्च क तर्हि तद्वरं सत्यं पुरुषाख्यं  
विज्ञेयमिति । तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाखा-  
नञ्च विज्ञानस्य दुर्लभत्वख्यापनेन तत्त्वव्यर्थं मुमुक्षुणां यत्न-  
विज्ञेयोत्पादनार्थं । हे भगवन् हिरण्यनाभो नामतः कौस-  
ल्यायां भवः कौसल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो मामुपे-  
त्योपगम्यैतमुत्थमानं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं षोडश-  
श्लाकाः कक्षा अवयवा इवात्मन्वविद्याधारेऽपितरूपा

भा० न्वयोर्विकाराभिधानार्थं षडं प्रश्नमारभते । अथ हैनमिति ।  
तस्य पूर्वेषु सङ्गतिमुक्त्वाऽर्थानुवादपूर्वकमाह । समस्तमि-  
त्यादिना । अक्षरस्य कारकत्वसिद्धयर्थं प्रथमोऽपि तस्मिन्नेव  
शब्दमाह । सामर्थ्यादिति । जयाधारत्वेन कारकत्वमाह । तत  
इति । तदुक्तेः प्रबोधनमाह । जगत इति । यद्यप्यद्वितीयात्म-  
ज्ञानान्मुक्तिर्न कारकज्ञानात् तथापि तस्य कारकत्वे तद्यतिरेकेण  
कार्याभावात्तद्वितीयत्वज्ञानं सिध्यतीति तादृशात्मज्ञानात्परं  
श्रेय इति । आत्मा वा इदमेव एव । स इतमेव मुख्यं ब्रह्म तत-  
मप्यहम् । प्रज्ञानं ब्रह्म । स इतेन प्रज्ञानेनात्मना अस्ततः सम-  
भवत् । सदैवैकमेवाद्वितीयमित्युपपन्न्याचार्यवान् पुरुषो वेद

उ० परिशुथति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नाहीम्य-  
नृतं वक्तुं स तुष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा  
पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै स हो-

भा० यस्मिन् पुरुषे सोऽयं षोडशकलसं षोडशकलं हे भारद्वाज  
पुरुषं वेत्स्य । तमहं राजपुत्रं कुमारं पृष्टवन्तमनुवमुक्तवा-  
नस्मि नाहमिमं वेद यत्त्वं पृच्छसीति । एवमुक्तवत्यपि मय्य-  
ज्ञानमसम्भावयन्तं तमज्ञाने कारणमवादिषं । यदि कथ-  
ञ्चिदहमिमं त्वया पृष्टं पुरुषमवेदिषं विदितवानस्मि कथ-  
मत्यन्तत्रिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावच्छं नोक्तवानस्मि  
न ब्रूयामित्यर्थः । भूयोऽप्यप्रत्ययमिवास्त्वच्छं प्रत्याययितु-  
मनुवं । समूलः सह मूलेन वै एषोऽन्यथा सन्तमात्मानम-  
न्यथा कुर्वन्नृतमयथाभूतार्थमभिवदति यः स परिशुथति  
त्रोषमुपैतीहलोकपरलोकाभ्यां विच्छिद्यते विगच्छति ।  
यत एवं जाने तस्मान्नाहीम्यहमनृतं वक्तुं मूढवत् । स  
राजपुत्र एवं प्रत्यायितस्तुष्णीं व्रीडितोरथमारुह्यप्रवव्राज

भा० अथ सम्पत्त्ये तमेवैकं जानथ । अन्वतस्यैव सेतुः अहं ब्रह्मास्मीति ।  
तस्मान्नाहमभिवदित्यादिषु निश्चितमित्यर्थः । इहापि तादृगा-  
त्मज्ञानादेव सर्वात्मभावः श्रेय उक्त इत्याह । अगन्तारमिति ।  
उत्तमनद्य वर्तिष्यमाद्यमाह । वक्तव्यमिति । तदर्थोऽयमिति  
तस्य शरीरान्तस्थत्वोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यगात्मत्वज्ञानार्थमित्यर्थः ।  
प्रश्नमिति प्रष्टव्यमित्यर्थः । अज्ञाने कारणमिति अज्ञानसम्भाव-  
नायां कारणमित्यर्थः । अप्रत्ययमिति अविश्वासमित्यर्थः ।  
अन्यथा सन्तमिति ज्ञानिनं सन्तमन्यथा कुर्वन्नज्ञानिनं कुर्वन्ना-

उ० वाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मि-  
नेताः शोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

स ईक्षाञ्चक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्शो

भा० प्रगतवान् यथा गतमेव । अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय  
जागता विद्या वक्तव्यैव अनृतञ्च न वक्तव्यं सर्व्वास्त्रयव-  
स्त्रास्त्रित्येतत्सिद्धं भवति । तं पुरुषं ता तां पृच्छामि मम  
इदि विज्ञेयत्वेन शक्य इव मे इदि स्त्रितं काशौ वर्तते  
विज्ञेयः पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे  
इदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देशान्तरे  
विज्ञेयो यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोडशकलाः प्राणाद्याः  
प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति षोडशकलाभिरुपाधिरूपाभिः सकल  
इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते विद्ययेति ॥ २ ॥

तदुपाधिकलाधारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः  
केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते । प्राणा-

भा० रोपयन्नित्यर्थः ॥ कथं ते नावक्ष्यमित्यनेन सूचितमर्थमाह । अत  
इति ॥ समूहो वा इत्यनेन सूचितमाह । अन्तश्चेति ॥ खरू-  
पेण शक्यत्वाभावादाह । विज्ञेयत्वेनेति ॥ यावज्जिज्ञासितं न  
आयते तावत्तद्भूदि शक्यवद्भासत इति शक्यमित्येत्युक्तं । पुरुषस्य  
षोडशकलात्वं न साक्षात्सावयवत्वेन किन्तु कलाजनकत्वेन तदु-  
पाधिमत्त्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति वाक्यमिति तत्तात्पर्य-  
माह । षोडशकलाभिरिति ॥ १ ॥ २ ॥

ननु केवल आत्मा प्रदर्शितां किं वक्ष्यमावन्नजोक्त्येत  
आह । तदुपाधीति ॥ तथैव स प्रदर्शनीय इत्यत्र हेतुमाह ।  
अत्यन्तेति ॥ अविद्याविषया इति अविद्याधीना इत्यर्थः । कालत्र-

उ० भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्या-  
मीति ॥ ३ ॥

भा० दीनामत्यन्तनिर्व्विग्रहे हृदये शुद्धे तत्त्वे न ब्रह्मोऽध्यारो-  
पमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति  
कक्षानां प्रभवस्त्रित्ययथा आरोप्यन्ते अविद्याविषयाच्चैत-  
न्याव्यतिरेकेणैव हि कक्षा जायमानास्त्रिष्टम्भः प्रलीय-  
मानाश्च सर्व्वदा लक्ष्यन्ते । अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसं-  
योगाद्भूतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते  
नञ्जतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्व्वमिति । अपरे घटा-  
दिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते  
विनञ्जतीति । अपरे चैतन्यमभूतधर्मा इति । लोकायति-  
काः अनपायोपजनधर्माकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधि-

ष्या० येषुपि तासाञ्चैतन्वरूपाधिष्ठानाव्यतिरेकाद्ब्रह्मसर्पवन्भूषात्मि-  
त्यविद्याविषयत्वं साधयति । चैतन्येति ॥ चैतन्याव्यतिरेकेण  
लक्ष्यमात्रत्वं हेतुं विज्ञानवादिभ्रान्त्या दृढीकरोति । अत  
एवेति ॥ घृतं यथाऽग्निसंयोगाद्द्रवावस्थां प्रतिपद्यते एवंमहि-  
माकारमाजयविज्ञानमेव वासनावशाद्विषयाकारेण जायत  
इति वदतां तेषां भ्रमो विषयस्य चैतन्याव्यतिरेके प्रत्ययं गमयति  
अन्वया तथा भ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः । विषयाणां चैतन्याव्यति-  
रेकेण प्रतीतिनियमादेव विषयविज्ञानरूपेण चैतन्याभावे सुषु-  
प्तादौ शून्यत्वमेव जातः कोषाच्चिदिति तदीयभ्रान्त्यापि चैत-  
न्याव्यतिरिक्तप्रतीतिं दृढीकरोति । तन्निरोध इति ॥ चैतन्य-  
स्यानित्यस्य कक्षारोपाधिष्ठानत्वं न सम्भवति । कक्षाकार्थत्वा-  
दिति । नैयायिकपक्षोक्तिव्याजेन शङ्कते । घटादीति । भूतधर्म्म  
इति देहाकारेण संवृतभूतधर्म्म इत्यर्थः । अतन्वस्यारोपाधिष्ठा-



भा० धर्मैः प्रत्यवभासते । सत्यं ज्ञानमगन्तं ब्रह्म । प्रज्ञानमागन्तं  
 ब्रह्म । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिभ्यः । स्वरूपाव्यभिचारिषु  
 पदार्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचारात् यथा यथा यो यः पदार्थो  
 विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्या-  
 व्यभिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुप-  
 पन्नं । रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति वत् । व्यभिचरति  
 तु ज्ञानं ज्ञेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि । ज्ञेयाभावेऽपि  
 ज्ञेयान्तरेऽभावाज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम  
 भवति । कस्यचित्सुषुप्तेऽदर्शनाज्ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञे-  
 यवज्ज्ञानं स्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न । ज्ञेयावभासकस्य  
 ज्ञानस्यासौकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यङ्गाभावे आलो-

षा० न त्वसिद्धं नित्यत्वमेकत्वञ्च वदन् तन्निराकरोति । अनपा-  
 येति । प्रत्यवभासत इति ॥ नानात्वेन कार्यत्वेन चेति ज्ञेयः ।  
 सत्यं ज्ञानमिति ॥ तथा च श्रुतिविरोधात्ते पक्षा हेया इत्यर्थः ।  
 किन्त्वज्ञानकाले विषयाणां सद्भावनियमाभावाद्दिव्यकाले च  
 ज्ञानस्य सद्भावनियमात्तयोर्भेद इति विज्ञानवादिपक्षं निरा-  
 कुर्वन्नव्यभिचारादेव ज्ञानस्य नित्यत्वं साध्यन्नैयायिकादिपक्ष-  
 मपि निराकरोति । स्वरूपेति । घटज्ञानकाले पटाभावस-  
 म्भवाद्दिव्ययाणां ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानस्य तु विषयकालेऽव-  
 ध्नम्भावनियमादव्यभिचारित्वमित्यर्थः । पटकाले घटज्ञानमपि  
 नास्तीति घटज्ञानस्यापि पटविषयव्यभिचारित्वं तुल्यमित्या-  
 शङ्क्य स्वरूपेत्युक्तं । ज्ञानस्य विषयविशिष्टत्वरूपेणैव व्यभिचारः ।  
 विषयस्य तु स्वरूपेणैवेति विशेष इत्यर्थः । ज्ञानस्याव्यभिचा-  
 रित्वमुपपादयति । यथा यथेति ॥ ननूत्पन्नविनष्टादेर्भेदगुहा-  
 न्तर्वर्तिनश्चाज्ञायमानत्वाज्ज्ञानस्यापि ज्ञेयार्थविचारोऽसिद्ध  
 इत्याशङ्क्य तस्याज्ञाने तत्सद्भावासिद्धेस्तथाभूतपदार्थोऽसिद्ध  
 इत्याह । वस्तु चेति । अनुपपत्तिमेव दृष्टान्तेन दृष्टुटीकरोति ।

ना० कामानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः । न चान्य-  
कारे चक्षुषो रूपानुपपत्तौ चक्षुषोऽभावः ब्रह्मः कल्पयितु-  
मवैनाग्रिकेन । वैनाग्रिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्ये-  
वेति चेत् येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यत  
इति वक्तव्यं । वैनाग्रिकेन तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे  
तदनुपपत्तेः । ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञेयाभावे ज्ञा-  
नाभाव इति चेत् । न । अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमाद्भा-  
वोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते । वैनाग्रिकैर्नित्यस्य तदव्यतिरिक्त-  
ज्ञेयज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वा-  
द्भावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च  
ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राधारेणे

या० कल्पयेति । ज्ञेयस्य ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानकाले सत्त्वनियमा-  
भावरूपं स्पष्टमित्याह । व्यभिचरति त्विति । घटज्ञानकाले  
नदाचिद्घटाभावादित्यर्थः । घटकाले घटज्ञानस्यापि व्यभिचार-  
रूपस्य इत्याशङ्क्य विशिष्टरूपेण व्यभिचारेऽपि स्वरूपेण व्यभिचारं  
पूर्ववत्सूचितमाह । न व्यभिचरतीति । ज्ञानमित्यस्येहाप्यनु-  
बन्धः । पूर्ववाक्ये द्वितीयान्तं इह तु प्रथमान्तमिति विशेषः ।  
भावादिति स्वरूपेणेत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वरूपेण सतामेव ज्ञेयान्त-  
रस्य ज्ञेयत्वादेव साध्यति । न हीति । स्वरूपेणाप्यभावं शङ्कते  
सुषुप्त इति । किन्तुदानीं ज्ञेयाभावेन ज्ञानाभावः साध्यते उत  
ज्ञानस्य दर्शनादा आद्येऽपि ज्ञेयस्य अज्ञानत्वात्तदभावाद्यज्ञाना-  
भाव इति । उभयोरैक्याभाव इतराभाव इति । नाद्यो  
व्यभिचारादित्याह । न ज्ञेयेति । अज्ञानानैककल्पस्य अज्ञानाभावे  
ऽभाव उच्यते आलोकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्गैवमिति । ज्ञानानुमेयत्व-  
वादिनं प्रति दृष्टान्तात्तरमाह । न हीति । वैनाग्रिकमते विज्ञा-  
नव्यतिरिक्तालोकान्तराभावात् तत्र व्यभिचार इति शङ्कते । वैना-  
ग्रिक इति । कल्पयत्येवेत्युक्तव्यभिचारस्यजाभावेन व्यभिचाराभा-

भा० किञ्चिद्विक्तं । ज्ञेयाभावो ज्ञेयोऽपि यन् ज्ञानव्यतिरिक्त  
 इति चेन्न । तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः । ज्ञेयं ज्ञानव्यति-  
 रिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न । शब्दमात्रत्वा-  
 दिज्ञेयानुपपत्तेः । ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वस्येदभ्युपगम्यते ज्ञेयं  
 ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति  
 तु शब्दमात्रमेव तदङ्गिरग्न्यतिरिक्तोऽग्निर्न वङ्गिव्यतिरिक्त  
 इति यददभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे  
 ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा । ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो  
 ज्ञानस्येति चेन्न । सुषुप्तेरित्यभ्युपगमात् । वैनाशिकैरभ्युपग-  
 म्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्त्विदं तथापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ।

आ० वादित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानाभावकल्पकस्य ज्ञेयाभावस्य ज्ञानमङ्गी-  
 क्रियते न वा । आद्ये न ज्ञानाभावसिद्धित्वात्स्यैवाभावज्ञानस्य  
 सत्त्वादित्याह । येनेति ॥ येन ज्ञेयाभावज्ञानेन तदभावं कल्पयेत्तस्य  
 ज्ञानस्याभावः केन कल्प्यते न केनापि कल्पयितुं शक्य इत्यर्थः ।  
 न द्वितीय इत्याह । तदभावस्यापीति । ज्ञेयाभावस्याप्यज्ञानस्य  
 ज्ञानाभावकल्पकत्वासम्भवादवश्यं ज्ञेयत्वात्तज्ज्ञानाभावे तद-  
 नुपपत्तेः कल्पनानुपपत्तेर्ज्ञानमङ्गीकारपक्षो न युक्त इत्यर्थः ।  
 आद्यकोटौ द्वितीयकल्पं शङ्कते । ज्ञेयेति । वैनाशिकमतेऽप्य-  
 भावस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमाद्दुडिवोधं ज्ञेयादन्यत्संस्कृतं शब्दिकं च  
 तदिति प्रतिसङ्ख्यानरोधादाकाशरूपत्रयव्यतिरिक्तस्यैव क्षत्रि-  
 कत्वेन निरोधशब्दितस्याभावस्य नित्यत्वाङ्गीकारेण तदभिन्नस्य  
 • ज्ञानस्यापि सुषुप्ते सत्त्वं नित्यत्वं च प्राप्तमित्याह । नाभाव-  
 स्येति । ज्ञानस्याभावाभिन्नत्वेनाभावत्वमेव स्यात्तु भावत्वन  
 सत्त्वं नित्यत्वं च स्यादित्याह । तदभावस्येति । अग्नित्वत्वं  
 ज्ञानस्येति वाङ्मात्रमेव स्यादित्यनुषुङ्गः । वाङ्मात्रेवाप्यभाव-  
 स्याभावत्वेन ज्ञानानित्यत्वेन चास्मत्सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य  
 नाममात्रेण तेन वास्तवमित्यत्वादिविरोधाभावात्तास्माकं क्षति-

भा० ज्ञानस्य स्वेनेवेति चेन्न । भेदस्य सिद्धत्वात् । सिद्धं ज्ञाभाववि-  
 श्लेषविषयस्य ज्ञानस्याभावश्लेषव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोर-  
 न्यत्वं । न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्तुं  
 शक्यते वैनाशिकश्रुतैरपि ज्ञानस्य श्लेषत्वमेवेति । तदप्यन्ये न  
 तदप्यन्ये नेति तत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न । तद्विभागोप-  
 पत्तेः । सर्वस्य यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं  
 ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैना-  
 शिकैः । न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः । ज्ञानस्य

भा० रित्वाह । न चेति ॥ अभावनामेत्यनित्यनामेत्यपि द्रष्टव्यं ।  
 एतद्दोषपरिहारार्थं श्लेषस्यापि सतोऽभावस्य ज्ञानाभेदो  
 नाङ्गीक्रियत इति शङ्कते । अथेति ॥ तर्हि श्लेषाभिन्नत्वेन हेतुना  
 सुषुप्ते ज्ञानाभावो न सिद्ध्यति घटाद्यभावसिद्धावपि अभा-  
 वज्ञानाभावासिद्धेस्तस्याभिन्नत्वाभावादित्याह । न तर्हीति ॥  
 यदाऽभावस्य श्लेषस्य ज्ञानाद्भेदे भावस्यापि तथात्वं स्याद्विश्लेष-  
 श्लेषभावात्तथाच न श्लेषाभावाज्ज्ञानाभावसिद्धिरित्याह । न  
 तर्हीति ॥ ननु श्लेषस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वमङ्गीक्रियते तथाचा-  
 भावस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वादभावत्वादिकं सिद्ध्यति । ज्ञानस्य  
 न श्लेषव्यतिरिक्तत्वं । तथाच श्लेषाभावे ज्ञानाभावसिद्धिरिति-  
 निबद्धगतिकः शङ्कते । श्लेषमिति ॥ ज्ञानश्लेषाव्यतिरेके श्लेषस्यापि  
 तद्व्यतिरेकावश्लेषाभावादन्वयोभयोरत्यन्तभेद एव स्यात् । भेदा-  
 भेदयोर्विरोधादनुपपत्तेरिति दूषयति । न शब्दमात्रत्वादिति ।  
 इदमुपपन्नत्वं । ज्ञानस्याभावाव्यतिरेकेण नित्यत्वादिकस्य स्यादे-  
 वेत्यपि द्रष्टव्यं । यद्येतद्दोषपरिहाराय तस्यापि भेद स्था-  
 ङ्गीक्रियते तर्हि न सुषुप्तौ ज्ञानाभावसिद्धिरित्युपसंहरति ।  
 श्लेषव्यतिरेके त्विति ॥ सुषुप्ते ज्ञानस्यादर्शनादेवाभाव इत्याद्ये  
 द्वितीयं शङ्कते । श्लेषाभाव इति ॥ आकलयविज्ञानसन्ततेर्नित्य-  
 ताङ्गीकारेण त्वया तदापि तदभावो बन्तुं न शक्यत इत्याह । न  
 सुषुप्त इति ॥ अस्तित्वमिति तथाच ज्ञानस्यादर्शनसिद्धं सुषुप्ते

भा० खेनैवाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वज्ञानिरिति चेत् नोऽपि दोषस्तस्यै-  
 वास्तु किन्तन्निवर्हणेनास्माकमनवस्थादोषस्य ज्ञानस्य ज्ञेय-  
 त्वाभ्युपगमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयं । स्वात्मना  
 चाविज्ञेयत्वेनानवस्थाऽनिर्व्वीर्या । समान एवायं दोष इति  
 चेन्न । ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः । सर्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेक-  
 मेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सविचादिजलादि-  
 प्रतिबिम्बवदनेकधावभासत इति । नाऽमौ दोषः । तथा  
 चेद्देदमुच्यते । ननु अतैरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः

भा० ऽपि तदङ्गीकारादित्यर्थः । ननु ज्ञेयाभावेन तन्निरूपितस्य ज्ञान-  
 स्यादर्शनमित्युच्यते मया सुषुप्ते च स्वस्यैव स्वज्ञेयत्वान्ज्ञान-  
 दर्शनमप्युपपद्यते अस्मिन्मते । तन्मते तु स्वज्ञेयत्वानङ्गीकारा-  
 त्सुषुप्ते चान्यस्याभावान्निरूपकाभावान्न ज्ञानदर्शनान्स्मित्वमुपप-  
 द्यत इति शङ्कते । तत्रापीति । अभावस्थाने ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्य  
 साधितत्वात्तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदसाधनान्न स्वज्ञेयत्वं  
 ज्ञानस्यैत्याह । न भेदस्येति । अभावरूपो ज्ञेयो विषयो  
 यस्य तस्य ज्ञानस्याभावरूपो यो ज्ञेयस्तद्व्यतिरेकादित्यर्थः ।  
 अभावस्थाने भेदेऽपि न सर्वत्रेत्वाशङ्क्य न्यायस्य तुल्यत्वान्न तद-  
 न्यथाकर्तुं शक्यमित्याह । न हीति । ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्व-  
 नियमपक्षेऽनवस्थां वैनाशिकः शङ्कते । ज्ञानस्येति । ज्ञेयस्य  
 स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमाङ्गीकारादस्मिन्मते च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वा-  
 नङ्गीकारान्न दोष इत्याह । न तदिति । सर्वस्य वस्तुजा-  
 तस्य विभागोऽसङ्करः ज्ञानं ज्ञानमेव न ज्ञेयं ज्ञेयमपि ज्ञेयमेव  
 न कदाचिदपि ज्ञानमित्वेवंरूपस्तस्योपपत्तेरित्यर्थः । अथवा  
 विभागोपपत्तेरिति क्लेशः । ज्ञानज्ञेयरूपभागद्वयमेव राशि-  
 द्वयमेवाङ्गीक्रियते न द्वितीयो ज्ञानविषयकज्ञानरूपो भाव-  
 राशिरङ्गीक्रियत इत्यर्थः । तामेवाह । यदा हीति । यस्मिन्पक्षे  
 ज्ञेयं सर्वं व्यतिरिक्तस्य कस्यचिज्ज्ञानस्य ज्ञेयमित्वङ्गीक्रियत  
 इति ज्ञेयपदादन्वा व्यतिरिक्तस्येतिपदाध्याहारैश्च यदाहीति

भा० कुण्डवदरवत्पुरुष इति । न । प्राणादिकलाकारत्वात् ।  
 न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य अङ्गादीनां कलानां  
 कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात् । कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य ।  
 न हि पुरुषकार्याणां कलानां कार्ये सच्छरीरे कारणका-  
 रणं स्वस्य पुरुषं कुण्डवदरमिवाभ्यन्तरः कुर्यात् बीजव-  
 त्सादिति चेत् । यथा बीजकार्ये वृक्षस्तत्कार्यञ्च फलं  
 स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोत्याद्यादि तद्वत्पुरुषम-  
 भ्यन्तरीकुर्यात् शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न । अन्य-

भा० वाक्यं योऽप्यमवैनाशिकैरिति ह्येदः । तद्विषय इति ज्ञान-  
 विषयकज्ञानात्मक इत्यर्थः । तर्हि तत्पक्षे ज्ञानात्मकस्य ब्रह्मणः  
 सर्वज्ञत्वं न स्यात् खेन स्वस्याज्ञानादिति शङ्कते । ज्ञानस्येति ।  
 ज्ञानं योग्यस्य सर्वज्ञस्याज्ञाने हि सर्वज्ञत्वज्ञानिः अन्यथा  
 ब्रह्मनिवाद्यादेरज्ञानात्सर्वज्ञत्वं कस्यापि मते न स्यादतो नास्म-  
 ञ्मते तस्य दोषस्य प्राप्तिः किन्तु वैनाशिकस्यैव तेन ज्ञानस्यावश्य-  
 ज्ञेयत्वाङ्गीकारात्खेन स्वस्य ज्ञेयत्वस्य सिद्धं हीति पूर्वग्रहोप-  
 त्पादन्यज्ञेयत्वस्य ज्ञानङ्गीकारात्सर्वज्ञत्वयोगादित्याह । सोऽपीति ।  
 तर्हि तव मते कथं सर्वज्ञत्वनिर्व्विह इत्याशङ्क्यास्मन्मते तस्य  
 मायिकत्वेन तदनिर्व्विहेऽपि न दोष इत्याह । किन्तदिति ।  
 वस्तुतस्तु सर्वस्य व्यवहारहेतुज्ञानवत्त्वं सर्वज्ञत्वं तत्तु ज्ञानस्यापि  
 स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारहेतुत्वादस्ति ज्ञानं योग्यत्वं सर्वज्ञानादा  
 तदस्तीति भावः । पूर्वोक्तानवस्थादेवोऽपि तस्यैवेत्याह । अन-  
 वस्थेति । ननु तेन खेनैव ज्ञेयत्वाङ्गीकाराज्ञानवस्थेत्यत आह ।  
 ज्ञानात्मना चेति । सिद्धं हीत्यत्र स्वज्ञेयत्वासम्भवस्योक्तत्वात् परि-  
 शेषादन्यज्ञेयत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्थाऽनिवार्थित्यर्थः । ज्ञान-  
 स्याज्ञेयत्वे तद्व्यवहारासिद्धिः ज्ञानान्तरज्ञेयत्वे ज्ञानवस्था तवापि  
 स्यादिति शङ्कते । समान एवेति । स्वप्रकाशत्वेन स्वस्वव्यवहा-  
 रसिद्धं ज्ञानभेदस्यैवास्माभिरनङ्गीकारादनवस्थायाः प्रसक्तिरेव  
 नास्तीति परिहरति । न चावस्येति । एकत्वपक्षे भेदप्र-

धा० तात् सावयवत्वाच्च । दृष्टान्तो कारणबीजादृक्षफलसंबन्ध-  
 त्तान्त्वन्वान्येव बीजाणि दाष्टान्तिके तु स्वकारणकारण-  
 भूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते । बीजदृ-  
 ष्टादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवस्य  
 पुरुषः सावयवस्य कक्षाः शरीरश्च एतेनाकाशस्यापि शरी-  
 राधारत्वमनुपपन्नं किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्माद्-  
 यमागो दृष्टान्तः । किन्दृष्टान्तेन वचनात् स्यादिति चेन्न ।  
 वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे

आ० तीतिमुपापद्यति । नामरूपेति । एवं चैतन्यस्यैकत्वेन नित्य-  
 त्वाज्जगद्भ्रमत्वेन तस्य सत्त्वत्वाच्चाधिष्ठानत्वोपपत्तेः । तस्मिन्  
 कक्षानामध्यारोप आत्मप्रतिपत्त्यर्थमिहोच्यत इत्याह । तथा  
 चेहेति । चैतन्यस्य नित्यत्वेनाधिष्ठानत्वे सतोह्य श्रुताविदं  
 कक्षानामध्यारोपबमुच्यत इत्यर्थः । ननु चैतन्यस्य न नित्यत्वं  
 परिच्छेदश्रुतेः परिच्छिन्नस्य च घटादिवदनित्यत्वादिति शङ्कते ।  
 तेन चेति । शरीरान्तरस्यात्वं प्रत्यक्षविवक्षयोच्यते न परिच्छेद-  
 विवक्षया तथा सत्त्वत्वरवाक्यविरोधादित्याह । नेति । अयोग्य-  
 त्वादपि सोऽर्थो न विवक्षित इत्याह । कथेति । स्रोतपत्तेः पूर्वं  
 सस्याभावात्तत्कालीनपुरुषं परिच्छेत्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । बीज-  
 कार्यस्य दृष्टस्य कार्यं यत्नं स्वकारकदृष्टकारकबीजमभ्यन्तरी  
 करोतीति दृष्टमिति नायोग्यमिति शङ्कते । बीजवदिति । तद्वि-  
 द्येति । यथेति । दृष्टान्तो बीजशक्तिभेदादविरोधे यो हि  
 पुरुषश्चात्मीक्यात्कारकमभ्यन्तरीभावयोर्विरोध इत्याह । नेति ।  
 ननु कारकबीभूतबीजस्यैव दृष्टफलतदन्तर्गतबीजरूपेण परिष्ठा-  
 मात्तयोः कारककार्यबीजयोरैक्यमाशङ्क्य एवमपि तस्य साव-  
 यवत्वादृक्षफलकाकारेण परिष्ठातावयवेष्वेव भिन्नावयवगामेव  
 तदन्तर्गतबीजरूपेण परिष्ठात्मात्तयोर्भेदेनाधाराधेयभावः स्यात्  
 इह तु निरवयवत्वात् तथाल्पमित्याह । सावयवत्वाच्चेति ।  
 आर्थं हेतुं विदुषोति । दृष्टान्त इति । श्रूयत इति वक्षिण्येताः

भा० व्याप्रियते किञ्चिद्द्वि यथाभतार्थावद्योतने । तस्मादतः शरीर  
 इत्येतद्वचनं अण्डस्यान्तर्बोमेतिवच्च द्रष्टव्यं । उपलब्धिनि-  
 मित्तत्वाच्च । दर्शनप्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तः शरीरे  
 परिच्छिन्न इव क्षुपलभ्यते चात उच्यते अन्तः शरीरे सोम्य  
 स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणः सन् कुण्डवदरवच्छ-  
 रीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि किमुत  
 प्रमाणभूता श्रुतिः । यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्ती-

भा० षोडशकला इति यच्छब्दोक्तस्यैव पुरुषस्यान्तःशरीरे सोम्य स  
 पुरुष इति तच्छब्देनाभिधानादित्यर्थः ॥ द्वितीयं हेतुं विद्वद्योति ।  
 वीजेति ॥ निरवयवश्चेति तथाचैकदेशेन कलादिरूपेण परि-  
 खाम एकदेशेन तत्रावस्थानं वीजवत्त सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च  
 कलानां सावयवत्वेन परिच्छेदात्पुरुषस्य तद्विपरीतत्वात्परि-  
 छिन्नस्य न परिच्छिन्नाधारकत्वं सम्भवतीत्याह । सावयवाश्चेति ॥  
 यदा सावयवत्वेन कार्यतया म्घात्वाग्निरवयवतया परमार्थ-  
 सत्वपुरुषाधारत्वं नोपपद्यत इत्याह । सावयवाश्चेति ॥ नन्वाका-  
 शकार्यशरीरे आकाशस्यापरिच्छिन्नस्याभ्यन्तरोभावो दृष्ट इत्या-  
 शङ्क्य तस्यापि शरीराकारेणावस्थानमेव छिन्नादिविशिष्टस्यैव  
 शरीरत्वान्न तु तदन्तस्थत्वमित्याह । एतेनेति ॥ युक्त्यसहमपि  
 वचनप्रामाण्यादङ्गीकार्यमिति शङ्कते । किं दृष्टान्तेनेति ॥ वचन-  
 स्यापि वक्तुनोऽन्यथाकरणे सामर्थ्याभावाद्बस्तुस्वरूपाविरोधेनैव  
 बोधकत्वादन्वयाविचारवैयर्थ्यादिवद्दार्थो न बोधार्ह इत्याह ।  
 वचनस्येति ॥ तर्ह्यन्तःशरीर इति श्रुतेः कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्य  
 पुरुषस्य शरीरोपादानत्वेन तदनुस्यूतस्य तदन्तर्गतत्वप्रतीति-  
 स्तदभिप्रायेयं श्रुतिरिति सदृष्टान्तमाह । तस्मादिति ॥ अखे-  
 त्यखकारस्य खोप्पो यथा तदनुस्यूतत्वेन तदन्तर्गतत्वप्रतीति-  
 स्तददित्यर्थः । यदा लोकम्भसम्बद्धं परिच्छिन्नत्वमनूद्यते श्रुते-  
 त्याह । उपलब्धोति ॥ तत्राभिस्यत्तेर्वा तदन्तर्गतत्वात्प्रपदेश-  
 इत्याह । उपलभ्यते चेति ॥ ननु यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभव-



### उ० स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योति-

भा० त्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः स चान्योऽर्थोऽपि  
 अतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चेतनपूर्विका च  
 सृष्टिरित्येवमर्थे च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भारदाजेन  
 स ईशासुक्ते ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । सृष्टिफल-  
 क्रमादिविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादु-  
 त्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव वा कस्मिन्वा शरीरे  
 प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्वात्माऽकर्त्ता प्रधानं कर्तृ अतः पुरुषार्थे प्रयोजन-  
 मुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते महदाद्याकारेण तच्चेदम-  
 नुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणैषापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादि-

ष्या० नीत्वनेनाप्यारोपस्योक्तत्वात् स ईशामित्यादिना पुनःसृष्टिक-  
 यनमधिकमित्यत आह । यस्मिन्निति ॥ अत इति क्रमप्रति-  
 पत्त्यर्थे स ईशामित्याद्युच्यत इत्यर्थः । तत्प्रतिपत्तिश्च कस्योत्पत्ति-  
 प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं विपर्ययेषु तु क्रमत उपपद्यते चेति न्यायेन  
 कार्यस्य स्वकारकक्रमेणापवादसौकर्यार्थश्चेत्यर्थः । ईशबोक्तेः  
 प्रयोजनमाह । चेतनेति ॥ सृष्टीति ॥ सृष्टिः प्राणादेः सृष्टिसस्या  
 उत्क्रान्त्यादि फलं क्रमः प्राणाच्छ्रद्धामित्याद्युक्तानन्तर्यं । आदिश-  
 ब्देन लोकेषु नाम चेत्याधाराधेयविशेषो गृह्यते । नन्वीशबोक्त्या  
 न चेतनपूर्वकत्वसिद्धिः ॥ ३ ॥

न्यायेन चेतनस्याकर्तृत्वेनाहेतुत्वेऽचेतनस्य प्रधानादेर्विक्रिया-  
 वस्त्वेन हेतुत्वे सति ईशबस्यान्यथा नेयत्वादिति साध्याः शङ्कन्ते ।  
 नन्वात्मेति ॥ अकर्त्तृत्वस्य तच्चेदमित्यनेनान्वयः । आत्माऽकर्त्ता ।  
 तत्र तथा सतीदं कर्तृत्ववचनमनुपपन्नमित्यर्थः । किञ्च तस्य  
 कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपि कर्तुः कुलाजादेरिव सहकारसाधनान्त-  
 राभावादात्मनो दुःखाद्यनर्थहेतुप्राणादिसंसारकर्तृत्वानुपपत्ते-

उ० रापः पृथिवीन्द्रियं । मनोऽनुमन्नाद्वीर्यं तपो  
मन्नाः कर्म्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

भा० गुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्त्तरि सति ईश्व-  
रेच्छानुवर्त्तिषु वा परमाणुषु सत्त्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्त्तृत्वे  
साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्त्तृत्वानुपपत्तेश्च । न हि  
चेतनावान् बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात् । तस्मात्पुरुषा-  
र्थेन प्रयोजनेनेच्छापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानेऽचेतने  
प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं स ईशाञ्जने इत्यादिः । यथा  
राज्ञः सर्वार्थकारिणि सृष्ट्ये राजेति तद्वत् । नात्मनो  
भोक्तृत्ववत्कर्त्तृत्वोपपत्तेः । यथा साङ्गस्य चिन्मात्रस्यापरि-  
णामिनोऽथात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्देवादिनामीशादिपूर्वकं

आ० चानुपपन्नं सृष्टृत्ववचनमित्याह । आत्मनोऽपीति ॥ कर्त्तृत्वे  
ऽपीत्यपिशब्दान्वयः ॥ तर्हि किं कर्त्तृ अत आह । प्रधान-  
मिति ॥ कर्त्तृति । क्रियाशक्तिवदतः प्रवर्त्तत इत्यन्वयः ॥ ननु  
प्रधानस्याचेतनस्य प्रयोजनायेच्छाभावात् सृष्ट्यनुपपत्तिरित्यत  
आह । पुरुषार्थमिति ॥ पुरुषस्य चेतनस्य भेगापवर्गह-  
पमर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्त्तते वत्सविद्वद्ध्यर्थमचेतनसाध्येन  
देहगतक्षीरस्य सस्यादिवद्व्यर्थमम्बुनखाचेनस्य प्रवृत्तिदर्शना-  
दित्यर्थः । ननु प्रधानस्याप्येकत्वेन सहकार्यभावात्कारणत्वा-  
नुपपत्त्यगत्या चेतनस्यैव कथंचित्कर्त्तृत्वं वाच्यमित्यत आह ।  
सत्त्वादीति ॥ सत्त्वादिगुणत्रयस्य साम्यावस्था प्रधानमिति  
साङ्गमतं । तत्र सत्त्वादिगुणैरनेकात्मके प्रधाने कारणे सति  
पुरुषस्य कर्त्तृत्ववचनसङ्गतेरभावादनुपपन्नमित्यन्वयः । यदि  
चेतनाधिष्ठितस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेति मन्यन्ते तर्हि परमा-  
णुकारणवादेऽस्तु तत्रेश्वरस्याधिष्ठातुः सत्त्वादित्याह । ईश्वरे-

भा० जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वाद्भूतत्वानेकत्वनिमित्तचिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वैदवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादि सर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न । एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधिस्तविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिस्ततो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनो बन्धमोक्षादिशास्त्रकृतसंयवहाराद्युपरमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्व्वतार्किकबुद्धानवगाह्यमभयशिवमित्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलञ्च

आ० ष्टेति ॥ अत्रापि सत्त्वित्यस्यानुपपन्नमिति पूर्व्वेवान्वयः । तर्हीच्छन्नश्रवणस्य का गतिरत आह । तस्मादिति ॥ पुरुषार्थेनेति पुरुषस्य भोगापवर्गार्थेनेत्यर्थः । मुख्ये ईक्षितरि विद्यमाने न नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानत्वेन गुणेन योगादैक्षतेति गौडः प्रयोगः । मायवक्त्रे पैकृत्यगुणयोगेनाभिप्रायप्रयोगवदित्यर्थः । नन्वेवमपीक्षितरि प्रधाने पुरुषशब्दः कथमत आह । यथा राज्ञ इति ॥ तद्वदिति पुरुषस्य भोगाय वर्गकारिणि प्रधाने पुरुषशब्दस्यौपचारिक इत्यर्थः । स्वतोऽक्तुंरपि आत्मनो मायोपाधिककर्तृत्वं सम्भवतीति हृदि निधाय प्रथमं मायां ततः प्रतिवन्धी परिहरति । नेति ॥ बुद्धिकर्त्रोर्भोक्ता पुरुष इति वदन्निःसाह्यैरात्मनो भोक्तृत्वमुक्तमित्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यादिति श्रुतबुद्धजगत्कर्तृत्वमविकारिणोऽपि कथञ्चिन्निर्वाह्यमित्यर्थः । साह्यः प्रतिवन्धी परिहारं शङ्कते । तत्त्वान्तरेति ॥ भोगो नाम सुखदुःखानुभवः ॥ स च पुरुषस्य स्वरूपभूत इति न तत्त्वान्तरापत्ति-कञ्चपरिणाम इत्यर्थः । परिणामो हि पूर्व्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः । सा च सजातीयरूपान्तरापत्तौ विजातीयरू-

भा० आददेतत्वात्सर्वभावानां । साक्षात्स्वविद्याधारोपितमेव  
 पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल्पयित्वाऽऽगमवा-  
 द्वात्वात्पुनस्तत्स्वस्वन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्वे-  
 ष्छन्ति तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव  
 कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते ।  
 तथेतरे तार्किकाः साक्षैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्प-  
 नात् आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरुद्धमाना  
 अर्थदर्शितात् परमार्थतत्वात्तदूरमेवापकथ्यन्तेऽतस्तन्म-  
 तमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो  
 मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यते  
 ऽस्माभिर्न तु तार्किकतात्पर्येण । तथैतदचोक्तं । विवदन्

भा० पान्तरापत्तौ वाऽनित्यत्वादिबन्धमावहेदेवेति भोक्त्याविवेकोपाधिकं  
 भोक्तृत्वमप्रीकार्थं । तेन तदात्मककर्तृत्वेऽपि तुल्यमित्यभिप्रेत्य  
 मुख्यपरिहारमाह । नेति ॥ एकस्य वस्तुनोऽसहायस्याकर्तुरा-  
 त्तकामस्यापीत्यर्थः । उपाधिकृतकर्तृत्वसम्भवादविद्यारूपसहायस्य  
 सम्भवाद्भ्रान्त्याऽस्माद्भिन्नजीवानामनात्तकामानां सम्भवात्पुरुषार्थ-  
 र्थच्छृत्वं तथाविधस्याप्युपपद्यत इति नाचेतनस्य चेतनाधि-  
 स्थितस्य तद्युक्तमिति भावः । नामरूपेत्यनभिव्यक्तनामरूपेत्यर्थः ।  
 बन्धमोक्षादीत्यादिशब्देन तत्साधनमुच्यते । मोक्षस्यापि बन्धप्र-  
 तियोगित्वेन सोपाधिकत्वमुक्तं । परमार्थस्य शुद्धैकगम्यत्वमाह ।  
 सर्व्वेति । एवम्भूतस्यात्मनो न श्छृत्वमित्याह । न तच्चेति ॥  
 कल्पयित्वेति कल्पयितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । पुरुषस्य निर्विघ्नेष्वेन  
 तस्मिन्वस्तुतः कर्तृत्वाद्ययोगात्तदारोपितमेवेति कल्पयितुं प्रवृत्ता  
 अपि सर्व्वविरोधं निरासकागमप्रमात्रैकशरत्वाभावात्स्वत्वा-  
 दिविरोधापत्त्या आरोपितत्वाप्रीकाराच्च अस्यन्तः सर्व्वं पर-  
 मार्थत एवेष्यन्ति । तत्राप्यचेतनस्य भोक्तृत्वायोगात्तन्मात्रमात्म-  
 नोऽप्रीकुर्वन्ति । कर्तृत्वादिक्त्वं प्रधानस्याप्रीकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि

भा० खेऽवनिच्छिष्य विरोधोद्भवकारणं । तैः संरक्षितबुद्धिः  
 सुखं निर्व्याति वेदवित् । किञ्च भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिय-  
 योर्विभेदानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता  
 भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते  
 न कर्ता । प्रधानन्तु कर्त्तैव न भोक्तिति । ननूक्तं पुरुष-  
 च्छिन्नाच्च एव स्वात्मसो विक्रियते भुञ्जानोऽनन्तत्वान्तर-  
 परिणामेन । प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतो  
 ऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्मवत्तद्विपरीतः पुरुषः । ना  
 ऽसौ विभेधो वाङ्मात्रत्वात्प्राग्भोगोत्पत्तेः । केवलश्चिन्मात्रस्य  
 पुरुषस्य भोक्तृत्वं नामविभेधो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते  
 निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विभेधादपेतश्चिन्मात्र एव भवतीति

भा० तस्य को दोष इत्याशङ्क्य भोक्तृत्वाङ्गीकारे तथैव तस्यैव कर्तृत्वमपि  
 स्यादित्यन्वैः शिञ्जिताः सन्तः खमतात्प्रथमत्वं इत्याह । अन्येति ॥  
 कृतायाः शिञ्जिताया बुद्धेर्विषया अधीनाः शिञ्जितबुद्धय  
 इत्यर्थः । तर्हि साङ्गशिञ्जकस्य तार्किकस्य मतं ग्राह्यमत  
 आह । तथेति ॥ तस्यापि साङ्गं शिञ्जितत्वान्न तदपि ग्राह्य-  
 मित्यर्थः । तर्हि तस्य तार्किकस्य मतं ग्राह्यमित्वाशङ्क्य न कस्या-  
 पीत्याह । इत्येवमिति ॥ तर्हि त्वया तार्किकमतं किमर्थं दृश्यते ।  
 परस्परमेव तैर्दूषितत्वात्तव तद्देव देवादिमन्त्रप्रसङ्गाच्चेत्याह ।  
 अत इति ॥ विरोधोद्भवकारणमिति पारमार्थिकतया भेददर्शन-  
 मित्यर्थः । संरक्षितेति भेददर्शनस्य परस्परोक्तदोषयस्तत्त्वाद्भे-  
 दमेव निर्दुष्टमिति निश्चितबुद्धिः सन्निर्वाति सर्वविकल्पेभ्य  
 उपशान्तो भवतीत्यर्थः । दोषप्रदर्शनं हि क्षिप्तिक्रियत इति  
 यदुक्तं तदेव प्रपञ्चयन् कर्तृत्वादेरारोपितत्वमेव परेषामपि वक्त-  
 व्यमित्याह । किञ्चेत्यादिना ॥ तत्रादौ भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विभेधस्य  
 वक्तुमशक्यत्वात्तयोराशयव्यवस्थानं सम्भवतीत्याह । भोक्तृत्वेति ॥  
 आशयमविदान् शङ्कावसरोक्तं विभेधं शङ्कते । नन्विति ॥

भा० चेन्नहृदाद्याकाण्डे च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः  
 प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति । अस्यां कल्पनायां न  
 कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया  
 कल्प्यते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्बत्पुरुष इति  
 चेन्न । तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य भोगकाले चिन्मा-  
 त्रस्य विक्रिया परमार्थैव तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न ।  
 प्रधानस्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मा-  
 त्रस्यैव विक्रियाभोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्यादसाधारणधर्मवता-  
 मग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयोर्द्वयो-

भा० स्वात्मस्यो विक्रियत इति चिद्रूपेण विक्रियत इत्यर्थः । तत्त्वा-  
 न्तरेणनेकत्वानुद्वादिद्युक्तस्वविषयत्वमहृदादिरूपेणेत्यर्थः । पुरु-  
 षस्य चिद्रूपेणैव परिणामान्न रूपान्तरापत्तिः अमुद्वादिक्त्वं वा ।  
 प्रधानस्य त्वाकारान्तरेण परिणामात्पूर्व्वरूपत्वागादमुद्वादिक्त्वं  
 स्यादित्यर्थः । किञ्चिद्रूपेण परिणाम आगन्तुको वा न वा ।  
 आद्ये आगन्तुकविशेषवत्त्वेनानित्यत्वाद्यापत्त्या प्रधानादविशेषः ।  
 भोगानन्तरं पुनः स्वरूपावस्थानान्नानित्यत्वादिदोषस्येत्प्रधान-  
 स्यापि प्रकये तथात्वाङ्गीकारान्न तयोर्विशेषः स्यादिति दृषयति ।  
 नासाविति ॥ सङ्गहवाक्यं विष्टयोति । प्रागिति ॥ अस्यां कल्प-  
 नायामिति चिद्रूपेण विक्रियाकल्पनायामपि विचार्यमाद्येऽर्थतो  
 न कश्चिदपि विशेषो लभ्यत इति तयोर्विशिष्टविक्रियेति वा-  
 ङ्मात्रेणैव कल्प्यत उच्यत इत्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते । अथेति ॥  
 चिन्मात्र एवेति न त्वागन्तुकरूपान्तरमित्यर्थः । तर्हि कर्मजन्यः  
 कादाचित्को भोगो न सिद्ध्यदित्याह । न तर्हीति ॥ एतदोष-  
 परिहारायागन्तुकं परिणाममङ्गीकृत्य भोगकालीनविक्रिया-  
 मात्रं भोगः स च पुरुषस्यैव न प्रधानस्येति भोगसदसत्त्वविशेष-  
 मात्रेण शङ्कते । भोगकाल इति ॥ तत्रापि किं भोगकालो न  
 विक्रियामात्रं भोगः उत तत्कालीनचिन्मात्रगतविक्रियावत्त्वं

भा० र्थगपङ्कोक्तमिति चेन्न । प्रधानस्य पारमार्थ्यानुपपत्तेः । न हि भोक्त्रोर्दयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिणि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न । पुरुषस्य कस्यापनयनाथं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रक्षीयतेऽविद्याधारोपितानर्थापनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत् परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्त्ता प्रधानं कर्त्तैव न भोक्तृ परमार्थसदस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पनाऽऽगमवाद्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्शय्या मुमुक्षुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न । भावात् । स हि शास्त्रप्रणेषादिषु तत्फलार्थि च शास्त्रस्य

भा० भोग इति विकल्प्याद्ये भोगकाले प्रधानस्यापि सुखाद्याकारेण विक्रियावत्त्वाद्भोगः स्यादित्याह । नेति ॥ द्वितीयं शङ्कते । चिन्मात्रस्यैवेति ॥ चिन्मात्रस्यैव विक्रियेत्येवकारेण धर्म्यन्तरगतविक्रियानपेक्षाचैतन्यविक्रियाभोग इत्युच्यते वा चैतन्यमात्रगता तदसाधारणा विक्रिया भोग इति वा । नाद्यः । सुखादिरूपप्रधानविक्रियां विना भोगासिद्धेः । न द्वितीयः । चैतन्यासाधारणविक्रियाभोग इत्यत्र हेत्वभावात्त्वासाधारणविक्रियाभोग इति वक्तव्यं । तथाचातिप्रसङ्गः । सर्वस्यापि सासाधारणविक्रियावत्त्वात् । भोगकालीनासाधारणविक्रियावत्त्वं तु प्रधानस्याप्यस्ति ॥ तत्कालीनसुखादिविक्रियावत्त्वादि दूषयति । औच्येति ॥ ननु भोगकालीना साधारणविक्रियैव भोगः । न चागत्यादेस्तत्काले नियमेन विक्रियास्ति । न च प्रधानस्यापि प्रसङ्गः इष्टापत्तिरिति शङ्कते । प्रधानेति ॥ भोक्त्रा हि श्रेयो भोगश्च श्रेयः । उभयोरपि भोक्तृत्वे श्रेयश्रेयिभावो न स्यादित्याह । नेति । ननु भोगः सत्त्वगुणप्रधानचेतोरूपेण परिचयतप्रकृतेरेव धर्मस्तस्या-

भा० प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे  
 ब्राह्मणप्रणेचादयस्ततोऽभिज्ञाः सन्ति तदभावे एवंविकल्पे-  
 नैवानुपपन्नाः । अभ्युपगते आत्मैकत्वे प्रमाणार्थस्याभ्युपगतो  
 भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च कल्पनानु-  
 पपत्तिमाह शास्त्रं । यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये-  
 दित्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिश्चाह । अन्यत्र परमार्थ-  
 वस्तुस्वरूपादविद्याविषये यत्र हि दैतमिव भवतीत्यादि ।  
 विस्तरतो वाजसनेयके । अविभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इ-  
 त्याद्यावेव ब्राह्मणस्यातो न तार्किकवादभट्टप्रवेष्टः । वेदान्त-

आ० विक्रियोपपत्तेः न पुत्रवस्य तस्याविक्रियवत्त्वात् । न च तस्य भोगा-  
 भावप्रसङ्गस्तस्य तथाविधचित्तप्रतिबिम्बतत्त्वमात्रेण भोक्तृत्व-  
 व्यपदेश इति शङ्कते । भोगधर्मवतीति । सत्त्वाङ्गीतीति सत्त्व-  
 गुणोऽङ्गी प्रधानं यस्य तस्मिन् चेतसीत्यर्थः । तर्हि चित्तगतभोगेन  
 चैतन्ये विशेषो जायते वा न वेति विकल्प्य न द्वितीय इत्याह ।  
 नेति । किं चास्मिन् पक्षे स्वकीयशास्त्रप्रणयनं च अर्थं स्यादि-  
 त्वाह । भोगरूपश्चेदिति । आद्ये सविशेषः सत्त्वो वाऽसत्त्वो वेति  
 विकल्प्य सत्त्वविशेषवत्त्वे पुत्रवस्य विकारित्वं स्यादिति मनसि  
 सन्निधायास्यारोपितविशेषवत्त्वमस्तीत्याद्यं शङ्कते । अविद्येति ।  
 अगर्थेतिभोगरूपेत्यर्थः । तर्हि भोक्तृत्वविशेषवत्त्वर्त्तत्त्वादिवि-  
 शेषस्य प्रधानादेश्चारापत्वमङ्गीकर्त्तुं युक्तं नाहुर्वैश्वसमसङ्ग-  
 त्तरीत्या बन्धमोक्षव्यवहारसिद्ध्युपपत्तेः । तथा कल्पनायां प्रयो-  
 जनाभावात् प्रमाणात् प्रकृतसर्व्वश्रुतिविरोधापत्तेश्चेत्याह । पर-  
 मार्थत इति । पुत्रवादस्त्वन्तरं च प्रधानमित्यन्वयः । उक्त-  
 दोषजातं साङ्ख्यस्य मतं मोक्षकामिना नादर्त्तव्यमिति आप्तार्थ-  
 मुक्तं न तु हेतुपक्षपातादित्याशयेनाह । इति नादर्त्तव्यमिति ।  
 आत्मैकत्वपक्षेऽपि निरसनीयबन्धाभावाद्ब्राह्मणप्रणयनानर्थक्य-  
 मिति शङ्कते । एकत्वेऽपीति । किमात्मैकत्वनिश्चयवन्तं प्रति



भा० रात्रप्रमाद्यवाङ्मते इहात्मैकत्वविषय इति । एतेना-  
 विद्याकृतनामरूपाद्युपाधिगतानेकवृत्तिसाधनकृतभेदवत्त्वा-  
 द्ब्रह्मणः स्रष्टादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो  
 वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकहर्त्वादिदोषश्च । यस्तु  
 दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्त्तव्युपचाराद्वाजा  
 कर्त्तेति योऽचानुपपन्नः । स ईशाञ्चक इति श्रुतेर्मुख्यार्थ-  
 बाधनात्प्रमाद्यभूतायाः । तत्र हि गौणी कल्पना ब्रह्मस्य  
 च न मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य मुक्तवद्गुण-  
 वविशेषापेक्षया कर्त्तृकर्मदेवकालनिमित्तापेक्षया च बन्ध-

ष्या० तस्यानर्थक्यमुच्यते तद्विपरीतं प्रति वेति विकल्पार्थं प्रति प्रब्र-  
 नाभावादानर्थक्यदोषाभावमाह । नाभावादिति । दोषापाद-  
 नाभावादित्यर्थः । सद्गुणवाक्यं विद्वेद्योति । न ज्ञात्मैकत्व इति ।  
 निश्चित इति शेषः । तदभावे शास्त्रप्रबन्धाद्यभावे इयं कल्पनै-  
 वार्थवदनर्थक्येति विकल्पनैवानुपपन्नेत्यर्थः । नैवानुपपन्नेति पाठे  
 तु तदभाव इत्यनेनैकत्वनिश्चयाभावोऽभिधीयते\* । तदानीं निर-  
 खनीयबन्धादिसत्त्वादियं कल्पना बन्धनिवृत्त्यर्थं शास्त्रप्रबन्धनक-  
 ल्पना नानुपपन्नेति योष्यं । किञ्चात्मैकत्वनिश्चये जाते तन्निश्चयज-  
 नकालेन शास्त्रार्थवत्त्वस्य खानुभवसिद्धत्वात्तेनेयं ब्रह्मा कर्त्तुमपि  
 न शक्नोत्याह । अभ्युपगत इति । प्रमाद्यार्थं इति प्रमाद्यस्य  
 शास्त्रस्यार्थः प्रयोजनमित्यर्थः । एकत्वनिश्चयवन्तं प्रति शास्त्रा-  
 नर्थक्यकल्पनाभावः श्रुत्याप्युक्त इत्याह । तदभ्युपगमे चेति ।  
 अत्राप्यभ्युपगमो निश्चयः । एकत्वनिश्चयवाभावदशायान्तु निरस-  
 गीयारोपितबन्धसत्त्वान्नानर्थक्यं तदपि श्रुत्वोक्तमित्याह । शास्त्र-  
 प्रबन्धनेति । अनेन द्वितीयकल्प्यो निरस्तः । श्रुतिगतं यत्र पदं  
 व्याचष्टे । अन्यत्रेति । अथर्वश्रुति मन्त्रोपनिषदि हे विद्ये वेदि-

\* भाष्यविधीयत इति पाठान्तरं ।

भा० मोक्षादिफलार्था निश्चिता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते ।  
 यद्योक्तसर्वश्रेयश्चकर्तृत्वपक्षे त्वूपपन्ना ईश्वरेणैव सर्वाधि-  
 कारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं स पुरुष उक्त-  
 प्रकारेणेचित्वा सर्वप्राणं हिरण्यगर्भास्थं सर्वप्राणिकर-  
 णाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान् । अतः प्राणात्  
 अर्द्धां सर्वप्राणिनां शुभकर्माप्रवृत्तिहेतुभूतां । ततःकर्मा-  
 फलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभू-  
 तान्यसृजत । खं शब्दगुणं वायुं खेन स्वर्गेन कारणगुणेन  
 च विभिष्टं द्विगुणं । तथा ज्योतिः खेन रूपेण पूर्वा-

भा० तस्य इत्युपक्रम्यापरविद्या ऋत्वेदादिरूपा परात्वदृश्यत्वादि-  
 गुणप्रत्यक्षमितसर्वद्वैतवस्तुविषयेत्युक्त्या विद्याविद्ययोर्विषय-  
 भेदः शास्त्रस्यादावेव सूचित इत्याह । अत्र चेति ॥ अद्वैतवादे  
 सर्वश्रद्धानां श्रुतिप्रामाण्येनैव निरासात् । तार्किकोत्प्रेक्षितश्र-  
 द्धानश्रुतस्यापि नात्र प्रवेश इत्युपसंहरति । अत इति ॥ राजप्र-  
 माणेति प्रमाखराजेत्वर्थः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । वेदान्त-  
 प्रमाखमेव राजेव राजा तदाहवस्तुदुक्तन्यायास्तैर्गुण आत्मैकत्व-  
 मेव विषय इव देश इव देशो रक्षणीयत्वात् तार्किकभट्टैर्योर्धैर्न  
 प्रवेश इत्यन्वयः ॥ पूर्ववाद्युक्तं दोषं निराकरोति । एतेनेति ॥  
 उपाधिहता अनेकाः शक्तयः साधनानि च तत्कृतस्य भेदस्थाने-  
 कत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । आत्मेति आत्मनो योऽनर्थः संसारस्तत्क-  
 र्तृत्वमित्यर्थः । आदिशब्देनात्मकामत्वेन प्रयोजनापेक्षा उपपत्तिः  
 सङ्गृहीता । कल्पनायाः स्वयतिरिक्तस्य जीवस्य सत्त्वात्संसारो  
 नात्मनः । तदीयकर्माफलदानार्थं ज्ञातकामस्यापि दृष्ट्यादिप्रवृत्तिः  
 सम्भवति । संव्यवहारस्यापि स्वप्रतुल्यत्वादा स्वप्न इव सर्वमप्यु-  
 पपद्यत इति सूत्रभाष्यादावेव परिहृत इत्यर्थः । साङ्गेन स्वपक्षे  
 पुरुषशब्दस्येन्द्रियस्य चोपपत्तिरक्ता तामनूद्य निराकरोति ।  
 यस्त्विति ॥ यजमानः प्रकृत इत्यादावुपचारो दृष्ट इत्याशङ्गात् ।

भा० भासु विग्रहं चिगुणं शब्दस्पर्शाभ्यां । तथाऽपो रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन चतुर्गुणाः । तथा गुणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा पृथिवी । तथा तैरेव भूतैरारम्भमिन्द्रियं द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्मार्यञ्च दशसङ्खं । तस्य चेश्वरमतस्यं संशयसङ्कल्पादिलक्षणं मनः । एवं प्राणिनां कार्यं कारणञ्च सृष्टा तत्स्थित्यर्थं त्रीद्वियवादिलक्षणमन्नं । ततश्चास्मादद्यमानादीर्थं सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्तिसाधनं । तदीर्यवताञ्च प्राणिनां तयोर्विशुद्धिसाधनं सद्दीर्य-

आ० तत्र हि गौणीति । प्रधानपक्षे न केवलमीक्ष्यश्रुत्यनुपपत्तिः वस्तुतस्तु तस्य स्रष्टृत्वमपि न सम्भवतीत्याह । इह त्विति । मुक्तान् वर्जयित्वा बद्धान् प्रत्येव प्रवृत्तिः कष्टकर्माद्यपेक्षया बन्धमोक्षादिशब्दितभोगापवर्गार्था व्यवस्थिता प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । अनेन पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीक्ष्य प्रधानं प्रवर्तत इति यदुक्तं शङ्गावसरे तन्निरस्तं ॥ ईश्वरकारणवादे तु न कोऽपि दोष इत्याह । यथोक्तेति ॥ एवं परपक्षं निराकृत्य श्रुतियाख्यानं कुर्वन् स प्राबलसृजतेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह । ईश्वरेष्वैवेति । राक्षे-वेत्यर्थः ॥ अक्षरार्थं प्रश्नपूर्वकमाह । कथमिति ॥ हिरण्यगर्भाख्य-मिति हिरण्यगर्भं इत्याख्या येनोपाधिनाऽऽत्मनो भवति तं बुद्ध-भिन्नं सर्वप्रायं समष्टिप्राबलमित्यर्थः । यथाश्रुते कस्मिन्नहमुक्तान्त इत्यादिनाऽऽत्मन उक्तान्याद्युपाधिसृष्टेः प्रकृतत्वाद्द्विरण्यगर्भस्य जीवस्य तथात्वादुपक्रमविरोधापत्तेः । हिरण्यगर्भाख्यमित्युक्ति-स्त्वात्मनो हिरण्यगर्भादिसंसारिभावोऽप्येतदुपाधिक इति सूच-यितुमिति बोध्यं ॥ तस्य समष्टित्वमाह । सर्व्वेति ॥ अन्तरात्मानमिति सर्व्वस्यूलशरीरान्तरत्वादात्मबुद्धिगोचरत्वाच्चान्तरात्मा स इत्यर्थः । तत इत्यानन्तर्यार्थेयं पञ्चमी । एवमुत्तरजापि । न च भूतकार्यत्वात्प्राबलस्य कथं ततः पूर्व्वकालीनत्वमिति वाच्यं । सर्व्वं । स्रष्टाभूतसृष्टानन्तरं प्राबलसृजतेति कल्पनीयत्वात् । न चैतदनन्तरं

भा० माषाणां मन्त्राक्षपोविद्युद्भ्रान्तर्वह्निःकरणेभ्यः । कर्षसाधन-  
मेता अग्न्यजुःसामाद्यर्वाङ्गिरसः । ततः कर्षाग्निहोत्रादि-  
सप्तसप्तं । ततो लोकाः कर्षणां फलं । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां  
नाम च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कक्षाः  
प्राणिनामविद्यादिदोषवीजापेक्षया सृष्टासौमिरिकदृष्टि-  
सृष्टा इव द्विचन्द्रमश्रकमक्षिकाद्याः स्रग्भद्रकृसृष्टा इव च

भा० भूतदृष्ट्युक्तिविरोधशङ्का । तस्याः पक्षीकृतस्यूजभूतविषयत्वोपपत्तेः ।  
अत एव भोगसाधनाधिष्ठानानीकृतं । सृष्ट्यानां तथात्वायोगात् ।  
न चैवमपि स्यूजभूतदृष्ट्यनन्तरमिन्द्रियमगःदृष्ट्युक्तिविरोधः ।  
भूतारब्धदेहाधिष्ठितानामेव तेषां काव्यंक्षमत्वेन तेषां तदनन्तर-  
त्तोक्तिरिति भावः । भोगसाधनाधिष्ठानत्वमिति भावः । भूतानां  
तत्कारकत्वादित्याह । कारकभूतानीति । तेषां भूतानां कक्षकतया  
स्रग्भद्रगुणमित्यादिनाऽसाधारणगुणा उक्ताः । पूर्वपूर्वगुणानु-  
दत्तित्तु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरोपादानत्वसूचनार्थं सौख्यतारत-  
म्यसिद्ध्यर्थमेति बोध्यं । वायुमिति श्रुतौ वायुरित्यादि प्रथमा  
द्वितीयार्थः । प्राथमदृजतेति द्वितीयबोपक्रममात् । तैरेवेत्यपक्षीक-  
तावस्थायामित्यर्थः । तस्य चेश्वरमिति नियामकमित्यर्थः । सङ्गी-  
र्थमात्रानामित्वविशुद्धसत्त्वतया पापाचरत्वेन तैः पापैः सङ्गीर्थ-  
मात्रानां सङ्घरपरिहाराय चित्तशुद्धिसाधनं तपोऽदृजतेत्यर्थः ।  
फलमिति बोध्यते भुज्यत इति श्लोकः फलमित्यर्थः । नाम चेति  
ब्रह्मणाऽऽदिनाज्ञोक्तव्यवहारासङ्घरार्थमित्यर्थः । नन्वीश्वरद-  
दुत्वोक्त्वा कक्षानां सत्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यं । आरोपे शुक्तिरजतादौ  
सकृत्वव्यवहाराभावादित्याशङ्क्याकुल्यवदम्भनेत्रमर्हनादिना प्रय-  
त्नेन दृष्टस्य द्विचन्द्रमश्रकमक्षिकादेरारोपत्वदर्शनात् । अथ  
दधानग्रथयोगान् पथः दृजत इति सकृत्वेनोक्तस्रग्भद्रपदा-  
र्थस्य च अमत्वदर्शनात्तैवमित्याह । एवमेता इति । अवि-  
द्याक्षामकर्मादिदोषरूपं यदीजं तदपेक्षया तत्साधनीकृतत्वे-

उ० स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः

भा० सर्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रस्वीयन्ते हित्वा नाम-  
रूपादिविभागं ॥ ४ ॥

कथं स दृष्टान्तः । यथा लोके रमा नद्यः स्यन्द-  
मानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रमचगं गतिरात्म-  
भावो चासीं ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्रायोपगम्यास्तं  
नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते  
विगम्येते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिषुषे । तदभेदे  
समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । तद्वत्स्वरूपकल्पणमेवं यथाऽयं

भा० अर्थः । तैमिरिकशब्दे नेत्रेऽणुत्ववदृग्भाद्युपलक्ष्यार्थः । ४ ।

एवमात्मप्रतिपत्त्यर्थमध्यारोपमुक्त्वा तदपवादमवतारयति ।  
पुनस्तस्मिन्नेवेति ॥ ग्रामादिवद्वेदेन गन्तव्यभ्रमं वारयति । आत्म-  
भाव इति ॥ अस्तशब्देन नाशो नाभिधीयते भेदकोपाधिना  
नामरूपयोर्नाशोऽपि स्वरूपस्य समुद्रात्मना विद्यमानत्वादिन्याह ।  
नामरूपेति । तिरस्कारमिति पूर्व्वरूपतिरस्कारमित्यर्थः ।  
तदस्त्विति नामरूपनाशानन्तरं परिश्रितमुदककक्षयं वस्तु  
समुद्र इत्येवोच्यते इत्यन्वयः । पुरुषस्येति कर्मन्वि षष्ठी । पुरुषं  
आत्मरूपं परितः सर्वं स्वरूपेण पश्यत इत्यर्थः । प्रष्टुरित्युक्ते  
आगन्तुकस्य कर्ता प्रवीयत इत्यत आह । दर्शनस्य कर्तुः स्वरू-  
पभूतस्येति । स्वरूपत्वे दर्शनस्य तत्र कर्तृत्वानुपपत्तेस्तदर्थे  
कर्त्रेदि शिष्यप्रत्ययविरोध इत्याशङ्क्यार्कः सर्वतःस्वप्रकाशक इत्यत्र  
यथा कर्मर्षकस्य प्रत्ययस्योपचरितत्वं तददिहापीत्याह । यथाकं  
इति । वदोनामिवेति इवशब्दस्यैवार्थः । यथा वदीनां

उ० षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति  
 भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स  
 एषोऽक्लोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥  
 अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः।

भा० दृष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि-  
 समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य । यथार्कः स्वात्म-  
 प्रकाशस्य कर्त्ता तददिमाः षोडशकलाः प्राणाद्या उक्ताः  
 कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्म-  
 भावगमनं धाम्नां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य  
 पुरुषात्मभावमुपगम्य यथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां  
 नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्यारूपञ्च । यथा स्वभेदे च  
 नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः ।  
 य एवंविद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलः प्रलयमार्गः स एष  
 विद्यया प्रविलापितास्वविद्याकामकर्माजनितासु प्राणादि-

षा० समुद्रोऽयनं तथा पुरुषोऽयनमित्यन्वयः । अक्षरगमनस्वरूपमाह ।  
 भिद्येते इति ॥ नामरूपभेद एवाक्षरगमनमिहेत्यर्थः । यथैवास्त-  
 मिति यस्य यत्स्वरूपं प्राणाद्यात्मकं तदपि भिद्यत इत्यन्वयः ।  
 पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इत्यस्यार्थमाह । स्वभेदे चेति । यदनष्ट-  
 मिति कलानां हि रूपमारोप्याधिलानोभयात्मकं सत्त्वाद्यत-  
 मिधुनरूपं तन्नारोप्यस्य नामरूपात्मकस्य भेदेऽधिलानात्मक  
 रूपपुरुषात्मनोच्यत इत्यर्थः । यथा समुद्रस्वरूपभूतं जलं मेघै-  
 राह्यप्याभिवृष्टं गङ्गादिनामरूपोपाधिना समुद्राद्भिन्नमिव  
 अवक्रियमाणं तदुपाधिविगमे समुद्रस्वरूपमेव प्रतिपद्यते । एव-  
 मविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादात्मनो भिन्नमिव स्थितं सर्वै

उ० तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा  
इति ॥ ६ ॥  
तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद ।

भा० कलाखकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युसदपगमे  
ऽकलादेवावृत्तो भवति तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः ॥ ५ ॥  
अरा रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य  
नाभौ यथा प्रवेक्षितासदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः ।  
कलाः प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्ति-  
स्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेद-  
नीयं पूर्णत्वात्पुरुषं पुरिश्चयनाद्वा वेद जानीयात् । यथा  
हे शिष्या वो युष्मान्मृत्युर्मा परिव्यथाः मा परिव्यथयतु ।  
यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्य अतस्तन्माभृद्युष्माक-  
मित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तानेवमनुश्लिष्य शिष्यान् तान्होवाच पिप्पलादः किलै-

षा० अगद्विद्ययाऽविद्याकृतनामरूपविगमे ब्रह्ममात्रतयाऽवशिष्यत  
इत्यर्थः । एवं प्राणादिकणोपाधिक आत्मन उत्क्रमणादिशब्दित-  
मरणादिव्यवहार इत्युक्तेः । प्रयोजनं प्राणादिनिमित्तावुत्क्रम-  
णादिसर्वसंसारधर्मरहितात्मस्वरूपावस्थानं रूपं दर्शयितुं स  
एव इति वाक्यं व्याचष्टे । य एवं विद्वानित्यादिना ॥ परिवारा  
इति नाभेः परितो नाभौ नेम्याश्च प्रोतास्तिर्यक्काष्ठविशेषा  
इत्यर्थः । यथा प्रवेक्षिता इति यथावत्सम्यक्प्रवेक्षिता इत्यर्थः ।  
माहोऽर्थश्रुतिरेकप्रदर्शनेन स्पष्टयति न चेदिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

शिष्यान्नां ह्यतार्थतावुद्भिजनार्थं तानित्यादिवाक्यं व्याचष्टे ।

उ० नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥ ते तमर्चयन्तस्तं हि  
 नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तार-  
 यसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋ-  
 षिभ्यः ॥ ८ ॥ इति षष्ठप्रश्नः समाप्तः ॥ ६ ॥  
 इति प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥ ॐ तत् सत् ॥  
 हरिः ॐ ॥

भा० तावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत् नातो  
 ऽस्मात्परमसि प्रकृततरं वेदितव्यमित्येवमुक्तवान् शिष्या-  
 णामविदितश्रेष्ठ्यास्तिलाग्रङ्गानिष्टत्तये ह्यतार्थबुद्धिजनना-  
 र्थञ्च । ततस्ते शिष्या गुरुणाऽनुशिष्टास्तं गुहं ह्यतार्थाः  
 सक्तो विद्यानिष्क्रियमपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते ।  
 अर्चयन्तः पादयोः पुष्पाञ्जलिप्रकिरणेन प्रशिपातेन च  
 शिरसा किमुचुरित्याह । त्वं हि नोऽस्माकं पिता ब्रह्म-  
 ब्ररीरक्ष विद्यया जनयिष्यत्वास्त्रित्यस्वाजरा मरस्याभयस्य ।  
 यस्ममेवास्माकमविद्याया विपरीतज्ञानाञ्जन्मजरा मरस्य-  
 रोगदुःखादिघटादविद्यामहोदधेर्विद्याज्ञवेन परमपुन-

या० तानेवमिति ॥ प्रकिरणेनेति प्रक्षेपेत्वेत्यर्थः । अतः पित्रत्वं तवेति ।  
 जनकस्योपनेता च यस्य विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयनाता  
 पश्येति पितरः स्मृता इति स्मृतेरित्यर्थः । नोऽस्माकमिति हेतुक्ते-  
 स्तात्यर्थं वदन् पित्रत्वोक्तिमात्रेण विद्यानिष्क्रियार्थं किं दत्त-  
 मित्यपेक्षायां स्वशरीरमेव परिचारकतया दासभावेन गुरवे  
 दत्तमित्याह । इतरस्मादिति । पित्रत्वादेव किं पूज्यतरत्वे  
 परिचारकत्वं । आमित्वं किमु वक्तव्यमित्यर्थः । अत एव वाजसनेयक



भा० राट्टित्तलक्षणं मोक्षाख्यं महोदधेरिव पारं तारयत्यस्मान्  
 प्रति । अतः पिष्टलं तवास्मान् प्रत्युपपन्न इतरस्मात् ।  
 इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथापि सम्प्रपूज्य-  
 तमो लोके किमु वक्तव्यमात्यन्तिकाभयदातुरित्यभि-  
 प्राचः । नमः परमशुचिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो  
 नमः परमशुचिभ्य इति । द्विर्वचनमादरार्थं ॥ ७ ॥ ८ ॥  
 इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्रा-  
 जकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतावाचर्षणप्रश्नोपनि-  
 श्चाख्यं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

आ० माहापि सह दास्यायेति युक्तमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति श्रीम-  
 त्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिता आचर्ष-  
 णिकप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥ हरिः ॐ ॥

अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणा-  
पनिषत् । अस्यास्य विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यसञ्चयसम्ब-  
न्धमादावेवाह स्वयमेव स्तुत्यर्थं । एवं हि महद्भिः परम-  
पुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽद्यासेन सञ्जा विद्येति ओह-  
बुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्ररोचितायां  
हि विद्यायां सादराः प्रवर्त्तयुरिति । प्रयोजनेन

॥ अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीका ॥

भा० ॐ ब्रह्मणे नमः । यदक्षरं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितं ।  
यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं सर्व्वं तत्त्व्यामसंशयं ॥ १ ॥

ब्रह्मोपनिषद्भोपनिषदाद्या अथर्व्ववेदस्य ब्रह्म उपनिषदः  
सन्ति । तासां शारीरकेऽनुपयोगित्वेनाद्याचिख्यासितत्वाददृश्यत्वा-  
दिगुणकधर्मोच्छेदित्याद्यधिकारयोपयोगितया मुख्यकस्य आचिख्या-  
सितस्य प्रतीकमादत्ते । ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्व्वोपनिषदिति ॥  
आचिख्यासितेति शेषः । नन्वियमुपनिषन्मन्त्ररूपा मन्त्राद्या-  
च्छेत्वेत्यादीनां कर्मसम्बन्धेनैव प्रयोजनवत्त्वं । एतेषाञ्च मन्त्राणां  
विनियोजकप्रमाखानुपकम्भेन तत्सम्बन्धासम्भवाद्भिष्युयोजनत्वा-  
द्याचिख्यासितत्वं न सम्भवतीति शङ्कमानस्योत्तरं । सत्त्वं  
कर्मसम्बन्धाभावेऽपि ब्रह्मविद्याप्रकाशनसामर्थ्याद्विद्यया सम्बन्धो  
भविष्यति ॥ ननु विद्यायाः पुरुषकर्तृत्वात्तत्रकाशकत्वेऽस्या  
उपनिषदोऽपि पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् पाक्षिकपुरुषदेवजत्वशङ्कयाऽ  
प्रामाण्याद्याचिख्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याह । अस्यास्येति ॥  
विद्यायाः सम्प्रदायप्रवर्त्तका एव पुरुषा न तुल्येद्यया निर्मातारः  
सम्प्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनानान्यासः स्यात् किन्त्वना-  
दिपारम्पर्यागतं । ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशनसामर्थ्या-  
पनिषदः पुरुषसम्बन्धः सम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यसञ्चय एव  
तमादावेवाहैत्यर्थः । विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषाणां । यथा

भा० तु विद्यायाः साधनसाध्यस्वच्छणसम्बन्धमुत्तरञ्च वक्ष्यति  
 भिद्यते इदमन्विरित्यादिना । अत्र चापरब्रह्मवाद्याद्या-  
 न्ब्रह्मेदादिस्वच्छणार्था विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यार्थां  
 संसारकारणाविद्यादिदोषनिवर्त्तकत्वं नास्तीति स्वयमे-  
 वोक्त्वा परापरेतिविद्याभेदकारणपूर्वकमविद्यायामन्तरे  
 वर्त्तमाना इत्यादिना । तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधन-

आ० विद्यायाः पुरुषसम्बन्धस्तथैवोपनिषदोऽपि । यदि पुरुषसम्बन्धो  
 विवक्षितः पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तथाभूतसम्बन्धाभिधा-  
 यकेनान्येन भवितव्यं स्वयमेव स्वसम्बन्धाभिधायकत्वे आत्मा-  
 अयप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह स्वयमेव स्तुत्यर्थमिति ॥ विद्यास्तुतौ  
 तात्पर्यान् स्वदृष्टिदोष इत्यर्थः ॥ स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत आह  
 ओदुबुद्धीति ॥ प्रवर्त्तेरन्निति पाठो युक्तः । इतधातोरात्मनेपद-  
 त्वाद्विद्याया यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं  
 भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसम्बन्धमाह । प्रयोजनेन  
 त्विति ॥ संसारकारणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलक्षेत्र्हापरविद्यैव  
 तन्नित्येः सम्भवात्तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्वास्यातये-  
 त्वाशङ्क्याह । अत्र चेति ॥ संसारकारणमविद्यादिदोषस्तन्निवर्त्त-  
 कत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया न सम्भवत्यविदोधात् । न हि  
 शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना तदविद्या-  
 निवृत्तिर्दृश्यते । ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणाविद्यानिवर्त्तकत्वं  
 नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा ब्रह्मविद्यामाहेति सम्बन्धः । किञ्च परम-  
 पुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निवृत्तसंसारफल-  
 त्वेन च कर्मविद्याया अपरविद्यात्वं । ततः समाख्यातनादपर-  
 विद्याया मोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याह । पराप-  
 रेति ॥ यच्चाहुः कर्मजडाः केवलब्रह्मविद्यायाः कर्तृसंस्कारत्वेन  
 कर्माङ्गत्वात्सातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनन्तरश्रुत्यैव  
 निराकृतमित्याह । तथा परप्राप्तिसाधनमिति ॥ ब्रह्मविद्यायाः  
 कर्माङ्गत्वे कर्मजो निन्दा न स्यात् न खल्वङ्गविधानाय प्रधानं  
 विनिन्द्यते । अत्र तु सर्वसाध्यसाधननिन्दया तद्विषयवैराग्याभि-

भा० साध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादसभ्यां ब्रह्मविद्यामाह परीक्ष्य लोकानित्यादिना । प्रयोजनस्यासकृद्भूतीति ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति । परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्व्व इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्व्वीअभिज्ञानमधिकारस्तथापि सन्न्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति भैषज्याञ्चरतः सन्न्यासयोगादिति च भ्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्म-

भा० ध्यानपूर्व्वकं परप्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्यामाह । विषयवैराग्यपूर्व्वकमिति । अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तृत्वावकत्वमित्यर्थः ॥ यद्युपनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्येतव्यां सर्व्वेषामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशङ्गाह । गुरुप्रसादसभ्यामिति । गुरुं गुरुत्वादिसंस्काराभावात्सर्व्वेषां यद्यपि न भविष्यति तथापि विशिष्टाधिकारिणां भविष्यतीति भावः ॥ ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न स्यात् । सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यतावगमात्तत्राह । प्रयोजनश्चेति ॥ स्मरणमात्रेण विस्मृतसुवर्ण्णभाभे सुखप्राप्तिप्रसिद्धेः रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्पजन्यभयकम्पादिदुःखनिवृत्तिप्रसिद्धेन न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रयोजनस्यैकान्तिकं अतो विस्मयं श्रुतिः प्रयोजनसम्बन्धं विद्याया असकृद्भूतीति । तस्मात्प्रकाशकोपनिषदो व्याख्येयत्वं सम्भवतीत्यर्थः । यथाऊरेकदेशिनः स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थावबोधफलस्य चैवर्ण्णिकाधिकारत्वाद्बोधोपोपनिषद्वच्ये ब्रह्मज्ञानेऽप्येव सर्व्वेषामधिकारः । ततः सर्व्वीअमकर्मसहितैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति तत्राह । ज्ञानमात्र इति ॥ सर्व्वस्वत्यागात्मकसन्न्यासनिष्ठैव परब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति वेदो दर्शयति । तादृशसन्न्यासिनां च कर्मसाधनस्याभावात्कर्मसम्भवः । आश्रमधर्मोऽपि श्रमदमाद्युपबंध्यतविद्यासन्निष्ठत्वमेव । तेषां श्रौचाश्रमनादिरपि तत्त्वतो नाश्रमधर्मो लोकसङ्गहार्यत्वात् । ज्ञानाभ्यासेनैवाऽपावनत्वनिवृत्तेः । न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति स्मरन्नात् । त्रिषव्यज्ञानविद्यादेरस-

भा० विरोधाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि सम्पादयितुं शक्यं । विद्यायाः काश्चविशेषाभावानियतनिमित्तत्वात्काश्चकर्मसङ्कोचानुपपत्तिः । यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृत्वादिलिङ्गं न तत्स्थितन्यायं बाधितमुत्सहते । न हि विधिभ्रतेनापि तमःप्रकाशयोरेकत्र सम्भवः शक्यते कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसम्बन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पगन्धविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन अद्भुतभक्तिपुरःसराः सम्मुखेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निज्जातयति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारकारणञ्चान्वतममवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनिषूर्वस्य सदेरेवमर्थसंशरणात् ।

भा० ज्ञानसि विषयत्वात् । अतः कर्मनिवृत्त्यैव साहित्यज्ञानस्य न कर्मस्य इत्यर्थः । इत्यच्च न कर्मसमुच्चिता विद्या मोक्षसाधनमित्याह । विद्याकर्मविरोधाच्चेति ॥ अकर्तुं ब्रह्मैवास्मि करोमि चेति स्पृष्टो व्याघात इत्यर्थः । यदा ब्रह्मात्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि किं कदिष्यति ततः समुच्चयः सम्भाव्य इति न वाच्यमित्याह । विद्याया इति ॥ ननु गृहस्थानामङ्गिरःप्रभृतीनां विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनाद्गृहस्थान्मकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवगम्यत इत्याशङ्क्याह । यत्त्विति । लिङ्गस्य न्यायोपलब्धितस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात्समुच्चये च न्यायाभावात्पुत्रतुत विरोधदर्शनात्त्र लिङ्गेन समुच्चयसिद्धिः । सम्प्रदायप्रवर्तकानाञ्च गार्हस्थ्यस्याभासमात्रत्वानुसन्धानेन मुञ्जमुञ्जवाधात् । यस्य मे चास्ति सर्वत्र यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिषायां प्रदीपायां न मे किञ्च न दह्यत इत्युद्गारदर्शनात्कर्मभासेन न समुच्चयः स्यात्तत्र च विधिर्न दृश्यत इति भावः ॥ साधितं चाख्येयत्वमुपसंहरति । एवमिति ॥

अथर्ववेदीयमुष्कोपनिषदारम्भः ॥

उ० ॥ ॐ ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य  
कृती भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्या-

भा० ब्रह्मा परिवृद्धो महान् धर्माज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वान-  
नन्यानतिप्रयेनेति । देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां  
प्रथमो गुणैः प्रधानः सन् प्रथमोऽप्ये वा सम्बभूवाभिव्यक्तः  
सम्यक्स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्  
संसारिणोऽन्ये जायन्ते । योऽसावतीन्द्रियघात इत्या-  
दिस्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्त्तात्पादधिता ।  
भुवनद्योतपन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो  
विद्यास्तुतये । स एवं प्रस्थातमहत्त्वे ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः  
परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्यां येनाखरं पुरुषं वेद सत्य-  
मिति विशेषणात् । परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वा  
ऽप्यजेनोक्तेति ब्रह्मविद्या । तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्या-  
भिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याअयामित्यर्थः । सर्वविद्यावेद्यं वा

भा० ग्रन्थे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्कायामुपनिषच्छब्दवा-  
च्यविद्यार्थत्वात्साक्ष्यिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छ-  
ब्दार्थत्वमाह । य इमामिति ॥ आत्मभावेनेति प्रेमास्पदत-  
येत्यर्थः । अनर्थपुगं श्लेषसमूहं निश्चातयति शिथिलीकरोति  
अपरिपक्वज्ञानाद्द्विजैर्जन्मभिर्मांससम्भवादित्यर्थः । ज्ञानमप्र-  
तिघं यस्य वैराग्यस्य जगत्यते । ऐश्वर्यैश्चैव धर्मैश्च सह  
सिद्धं चतुस्तयमिति स्मरणाद्दर्शनज्ञानवैराग्यैश्वर्यः सर्वानन्यान-

उ० प्रतिष्ठामथर्षाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥ अथ-  
र्षणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्षी तां पुरोवाचाङ्गिरे  
ब्रह्मविद्यां । स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह  
भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावरं ॥ २ ॥

भा० वस्त्रनयैव विज्ञायत इति । येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं  
मतमविज्ञातं विज्ञातमिति श्रुतेः । सर्व्वविद्याप्रतिष्ठामिति  
च खीति । विद्यामथर्षाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठस्याथै  
पुत्रस्थानेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेऽन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य  
प्रमुखे पूर्व्वमथर्ष्या सृष्ट इति ज्येष्ठस्यैव ज्येष्ठपुत्राय प्राह  
॥ १ ॥ यामेतामथर्ष्ये प्रवदेत अवदत् ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा  
तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामथर्ष्या पुरा पूर्व्वमुवाचोक्तवानङ्गिरे  
अङ्गिर्नाथे ब्रह्मविद्यां । स चाङ्गीर्भारद्वाजाय भारद्वा-  
जगोत्राय सत्यवाहाय सत्यवाहनाथे प्राह प्रोक्तवान् ।  
भारद्वाजोऽङ्गिरसे खत्रिव्याय पुत्राय वा परावरं  
परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्व्व-

आ० तिक्तस्य वर्त्तत इति परिदृष्टत्वं सिद्धमित्यर्थः । योऽसावती-  
न्त्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽथक्त्तः सनातनः । सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स  
एव स्वयमुद्भूतः । स्वयमुद्भूतः शुक्लशोखितसंयोगमन्तरेणाविर्भूत  
इति श्रुतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत इत्यर्थः । वाक्योक्त्यनुद्दिष्टस्यमित्यक्तं  
ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या । तच्च ब्रह्म सर्व्वान्भित्यङ्गकं । ततः सर्व्वविद्या-  
व्यङ्ग्यतयाऽऽभ्योयत इति सर्व्वविद्याश्रया अथर्व्वविद्याश्रया ।  
अथर्ष्या सर्व्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति यस्यामुत्पन्नायां

उ० शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुप-  
सन्नः पप्रच्छ । कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं

भा० विद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्राहेत्यनुषङ्गः

॥ २ ॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महायुहसोऽङ्गि-  
रसं भारद्वाजशिश्याचार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत् ।  
उपसन्न उपगतः सन् पप्रच्छ । शौनकाङ्गिरसयोः सम्बन्धा-  
दर्वांस्त्रिविधिशेषणादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति  
गम्यते । मध्यदीपकन्याथार्थं वा विशेषणं । अस्मदादिष्वप्यु-  
पसदनविधेरिष्टत्वात्किमित्याह । कस्मिन् भगवो विज्ञाते  
नु इति वितर्के भगवो हे भगवन् सर्वं यदिदं विज्ञेयं ।  
विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिन् ज्ञाते  
सर्वविद्भवतीति श्रुतप्रवादं श्रुतवान् शौनकः तद्विशेषं  
विज्ञातुकामः सन् कस्मिन्निति वितर्कयन् पप्रच्छ । अथवा  
श्लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञालैव पप्रच्छ । सति श्लोके सर्वेषांदि-  
सकलभेदाः सर्वर्षत्याद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना शौ-  
निकैः । तथा किन्वन्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकारणं ।

भा० ज्ञातव्याभावात्सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्वाह । सर्वविद्यावेयं वेति ॥

१ । २ ॥

प्रश्नवीजमाह । कस्मिन्निति ॥ उपादानात्कार्यस्य पृथक्सत्त्वा-  
भावादुपादाने ज्ञाते तत्कार्यं ततः पृथक्ज्ञास्तीति ज्ञातं भव-



उ० विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥ तस्मै स होवाच । द्वे  
विद्ये वेदितव्य इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति  
परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

भा० यदेकस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते  
हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा  
प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ज्ञास्थिते कस्मिन्निति स्यात् । यथा  
कस्मिन्निधेयमिति । नाक्षरवाङ्मयादायासभीरुत्वात्प्रश्नः  
सम्भवत्येव । किन्त्वस्ति तद्यस्मिन्नेकस्मिन् विज्ञाते सर्व-  
वित् स्यादिति ॥ ३ ॥ तस्मै श्रौतकायाङ्गिरा आह किलो-  
वाच । किमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्य इति । एवं ह स्म  
किल यद्ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिणो वद-  
न्ति । के ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा  
च धर्माधर्मासाधनतत्पक्षविषया । ननु कस्मिन् विदिते  
सर्वविद्भवतीति श्रौतकेन पृष्टं तस्मिन् वक्तव्येऽपृष्टमाह  
अङ्गिरा द्वे विद्य इत्यादिना । एष दोषः क्रमापेक्षत्वात्प्र-  
तिवचनस्य । अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या ।  
तद्विषये हि विदिते न किञ्चित्तत्त्वं नो विदितं स्यादिति  
निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति  
न्यायात् ॥ ४ ॥

भा० तोति सामान्यव्याप्तिसिद्धकादा यप्रच्छेद्याह । अथवेति । प्रश्ना-  
क्षराङ्गस्यमाक्षिप्य समाधत्ते । नन्वविदिते हीत्यादिना । किमस्ति  
तदिति प्रयोगेऽक्षरवाङ्मयेनायासः स्यात्तद्हीनतया कस्मिन्नित्-  
क्षरसामग्रस्य नाशवात्प्रश्न इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

उ० तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः  
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष-

भा० तत्र का अपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो  
ऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं नि-  
रुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि षडेषाऽपरा विद्या । अथेदा-  
नीमित्यं परा विद्योच्यते यथा तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरम-  
धिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्स्यर्थत्वात् ।  
न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव  
हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरं । ननु ऋग्वेदादिवाद्या तर्हि सा कथं  
परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनञ्च । या वेदवाद्या स्मृतय इति हि  
स्मरन्ति । कुट्टुष्टिवाग्निष्कलत्वाद्नादेया स्यात् । उपनिष-  
दाश्च ऋग्वेदादिवाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्कर-  
णमनर्थकं । अथ परेति न वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्  
उपनिषत् । वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्रा-  
धान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र

सा० कल्पः सूत्रग्रन्थः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया अप-  
गम एव परप्राप्तिरपचर्यते । अविद्यापगमश्च ब्रह्मावगतिरेवेति  
व्याख्यातमस्माभिः । ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वा अविद्यानिवृत्तिरित्येत-  
द्याख्यानावसरेऽधिगमशब्देऽत्र प्राप्तिपर्याय एवेत्याह । न च पर-  
प्राप्तेरिति ॥ साङ्गानां वेदानामपरविद्यात्वेनोपन्यासात्ततः पृथ-  
क्करणाद्देवास्मृतयया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न सम्भवतीत्यादि-  
पति । नन्विति ॥ या वेदवाद्या स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टुष्टयः ।  
सर्वास्ता निष्कणाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृता इति स्मृतेः ।

उ० मिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते

॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यमयाक्षमगोत्रमवर्षमचक्षुःश्रोत्रं तद-

भा० शब्दराशिर्विवक्षितः । शब्दराश्याधिगम्येऽपि यत्नान्तरम-  
न्तरेण गुर्वधिगमनादिलक्षणं वैराग्यञ्च नाक्षराधिगमः  
सम्भवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथन-  
ञ्चेति ॥ ५ ॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण  
वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थाऽन्वयिष्येचादिलक्ष-  
णेन तथेह परविद्याविषये वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु  
पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमाचनिष्ठा-  
व्यतिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण  
विभिन्नमिदं यत्तदद्रेश्यमित्यादिना । ब्रह्ममाणं बुद्धौ संवृत्य  
सिद्धवत्परामृश्यते । यत्तदिति । अद्रेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धी-  
न्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेर्वेदिः प्रकृतस्य पञ्चेन्द्रियद्वार-  
त्वात् । अयाद्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोचं गोचमन्वयो  
मूलमित्यनर्थान्तरं । अगोचमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य

भा० कुट्टित्वादनुपादेया स्यादित्यर्थः । विद्याया वेदवाङ्मते तद-  
र्थानामुपनिषदामप्युगवेदादिवाङ्मत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । वेदवाङ्म-  
त्वेन पृथक्करणं न सम्भवति । किन्तु वैदिकस्यापि ज्ञानस्य ब्रह्म-  
विषयस्य शब्दराश्यातिरेकाभिप्रायेणैवाह । न वेद्यविषयेति ।  
वैराग्यञ्चेत्यत्र यत्नान्तरमिति शेषो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

कर्मज्ञानादिकक्षयत्वाभिप्रायेण च पृथक्करणमित्याह । यथा

उ० पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं

भा० मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्षन्त इति वर्षा द्रव्यधर्माः  
 स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्षा यस्य  
 तदवर्णमचरं । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रञ्च नामरूपविषये  
 करणे सर्वजन्तूनां तेऽविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रं ।  
 यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि चेतनावत्त्वविशेषणात्प्राप्तं  
 संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थसाधकत्वं  
 तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वाच्यते । पश्यत्यचक्षुः स शृणो-  
 त्यकर्ष इत्यादिदर्शनात् । किञ्च तदपाणिपादं कर्मे-  
 न्द्रियरहितमित्येतत् । यत एवमद्याह्यमद्याहकञ्च अतो  
 नित्यमविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्वावरान्तप्राणिभेदै-  
 र्भवतीति विभुं । सर्वगतं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मं ब्रह्मादि-  
 स्थूलत्वकरणरहितत्वात् । ब्रह्मादयो ह्याकाशवाय्वादीना-  
 मुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावात्सुसूक्ष्मं । किञ्च  
 तदव्ययं उक्तधर्मात्वादेव न व्येतीत्यव्ययं । न ह्यनङ्गस्य स्वाङ्गा-  
 पचयलक्षणो व्ययः सम्भवति शरीरस्येव । नापि कोष्ठापचय-  
 लक्षणो व्ययः सम्भवति राज्ञ इव । नापि गुणद्वारको व्ययः  
 सम्भवत्यगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । यदेवंलक्षणं भूतयोनिं

आ० विधिविषय इति ॥ अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् प्रधानपरत्वमपि  
 शङ्कनीयमिति मत्वाह । यः सर्वज्ञ इति ॥ अगुणत्वादिति उप-  
 सर्जनरहितत्वादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वाच्चेति हेयस्यातिरिक्तस्या-  
 भावाच्चेत्यर्थः । ब्रह्म न कारणं सहायभ्रून्वात्वात् कुलात्मभाववदित्त्व-

उ० यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥ यथोष्णि-  
नाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः  
सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि  
तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वं ॥ ७ ॥

भा० भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावरजङ्गमानां परि सर्वत  
आत्मभूतं सर्वस्वाक्षरं पश्यन्ति धीराः धीमन्तो विवेकिनः ।  
ईदृग्भ्रमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येति  
समुदाहार्यः ॥ ६ ॥ भूतयोन्यक्षरमित्युक्तं । तत्कथं भूतयो-  
नित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्ध ऊर्ष-  
नाभिर्लूताकीटः किञ्चित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव  
सृजते स्वगरीराव्यतिरिक्तान् तन्नून् वधिः प्रसारयति  
पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवापादयति ।  
यथा च पृथिव्यामोषधयो ग्रीष्मादिस्थावरान्ताः स्वात्मा-  
व्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा सतो विद्यमानाञ्जीवतः  
पुरुषात् केशलोमानि केशाश्च लोमानि च सम्भवन्ति विस-  
क्षणानि । यथैतद्दृष्टान्तस्तथा विलक्षणं सलक्षणञ्च निमि-  
त्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणादक्षरात्सम्भवति समुत्पद्यत  
इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादा-

या० स्थानैकान्तिकमुक्तमूर्खानभिदृष्टान्तेन । ब्रह्म जगतो नोपादानं  
तदभिन्नत्वात्स्वरूपस्थैवेत्यनुमानान्तरस्थानैकान्तिकत्वमाह । यथा  
च पृथिव्यामिति ॥ जगत्तन्तोपादानं तद्विलक्षणत्वात् । यद्यद्विज-  
क्षणं तत्तदुपादानकं न भवति । यथा घटो न तन्नूपानक इति ।  
अस्य अभिचारमाह । यथा च सत इति । एकस्मिन्नपि दृष्टान्ते

उ० तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽनुमभिजायते । अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतं ॥ ६ ॥

भा० ननु सुखार्थप्रबोधनार्थं । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्ददरमुष्टिप्रक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

क्रमनियमविवचार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञाने-  
नोत्पत्तिविधिज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयते उपचीयते  
उत्पादधिषदिदं जगदङ्कुरमिव बीजमुच्छून्यतां गच्छति  
पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहार-  
शक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नं अद्यते भुज्यत  
इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां चिकीर्षितावस्थारूपे-  
षाभिजायते उत्पद्यते । ततश्चाव्याकृताद्याचिकीर्षिता-  
वस्थातोऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाश्र-  
त्तधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्माभूतसमुदायबीजा-  
ङ्कुरो जगदात्माभिजायत इत्यनुषङ्गः । तस्माच्च प्राणा-

षा० नुमानानामनैकान्तिकत्वं योजयितुं शक्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह ।  
अनेकदृष्टान्तेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

ईश्वरत्वापाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजी-  
वैरुपकम्भत इति साधारणोऽपि कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वा-  
दित्याशङ्क्याह । व्याचिकीर्षितेति ॥ कर्माऽपूर्वसमवायिभूतसृष्ट्य-  
मव्याकृतमिति केषित् । न तस्य प्रति जीवं भिन्नत्वादीश्वरत्वापा-  
धित्वासम्भवात् । सामान्यरूपेण सम्भवेऽपि पृथिव्यादिसामान्यानां  
वज्रत्वात् । प्रकृतावेकत्वश्रुतित्याकोपापाताज्जाद्यमहामायारूपेणैव  
सम्भवेऽपि न कर्मापूर्वसमवायित्वं । तस्याकारकत्वाद्ब्रह्मादीना-  
मेव कारकत्वाभिधानात् । कारकावयवेष्वेव क्रियासमवायाभ्युपग-

उ० यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-  
देतद्ब्रह्म नाम रूपमनुश्रु जायते ॥ ६ ॥ इति  
प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

भा० मनो मनश्चाख्यं सङ्कल्पविकल्पसंशयनिर्षयाद्यात्मकमभि-  
जायते । ततोऽपि सङ्कल्पाद्यात्मकत्वान्नसः सत्यं सत्या-  
ख्यमाकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात्सत्याख्याद्भूतप-  
ञ्चकादण्डं क्रमेण सप्तलोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्रा-  
णिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि । कर्मासु च निमित्तभूतेष्वमृतं  
कर्माजं फलं । यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विन-  
श्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृतं ॥ ८ ॥ उक्तमे-  
वार्थमुपजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह । य उक्तलक्षणो  
ऽचराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः ।  
विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञान-  
विकारमेव सर्वं जलक्षणं तपो नायासलक्षणं तस्माद्यथोक्ता-

भा० मात् । किञ्च न कार्यस्य स्वकारणप्रकृतित्वं दृष्टमिति भूतसृष्टस्य  
पक्षीकृतभूतपञ्चकप्रकृतित्वं न स्यात् । तस्मान्महाभूतसर्गादिसं-  
स्कारास्पदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्वमथ्याहतादिशब्दवाच्यमिहा-  
भ्युपगन्तव्यं । पूर्वस्मिन् कल्पे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकृतं ज्ञानं  
कर्म्म च येनानुष्ठितं तदनुग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भा-  
वस्थाकारेण विवर्त्तते । स च जीवन्तदवस्थाभिमानो हिरण्यगर्भं  
उच्यते इत्यभिप्रेत्याह । ब्रह्मण इति ॥ ज्ञानशक्तिभिः क्रियाशक्ति-  
भिश्चाधिष्ठितं विशिष्टं जगद्यद्विरूपं तस्य साधारणः समष्टिरूपः  
सूत्रसञ्ज्ञक इत्यर्थः ॥ समष्टिरूपं विवक्षितं । अष्टिरूपस्य लोक-  
व्यतिरेकतत्त्वात्तदाह्यमावस्थाविद्याविवरणप्रकरणस्यारम्भार्थ-

उ० तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्य-

भा० त्वर्षज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते ।  
किञ्च नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणं । रूपमिदं  
शुक्लं नीलमित्यादि । अक्षय्यं त्रीहियवादिलक्षणं जायते  
पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥ इति मुण्डके  
प्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

साङ्गा वेदा अपरा विद्योक्ता ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना  
यत्तदद्रेष्यमित्यादिना नामरूपमक्षय्यं जायत इत्य-  
न्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यते इति  
परा विद्या सविशेषोक्ता । अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ  
विवेकयौ संसारमोक्षवित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रा-

षा० मुक्तः परविद्यासूत्रार्थोपसंहार इत्यर्थः । सामान्येति । सम-  
ष्टिरूपेण मायास्थेनोपाधिनेत्यर्थः । विशेषेति यष्टिरूपेणा-  
विद्यास्थेनोपाधिनाऽनन्तजीवभावमापन्नः स एव सर्वसोपा-  
धिस्तत्संश्लेषेण वतीत्यधिदैवमध्यात्मञ्च तत्त्वाभेदः सूचितः ।  
संश्लेषेण प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धं । संश्लेषेण तपोऽनुष्ठानं वक्तव्यं ।  
ततः संसारित्वं प्रसज्येत इत्याशङ्काह । यस्य ज्ञानमयमिति ।  
सत्त्वप्रधानमायाज्ञानास्थो विकारस्तदुपाधिकं ज्ञानविकारं स-  
ज्यमानं सर्वपदार्थाभिन्नत्वकक्षयं तपो न तु श्लेषरूपं प्रजा-  
पतीनामिवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इति प्रथममुण्डके प्रथमखण्डभा-  
ष्यटीका ॥ १ ॥

अनादिरूपादानरूपेणानन्तो ब्रह्मज्ञानात्प्रागत्यन्तासम्भवात्प्र-  
त्येकं शरीरिभिर्जातयो दुःखरूपत्वादित्यनेन । यदाऽऽरेकजी-  
ववादिनः एकश्चैतन्यमेकयैवाविद्यया बद्धं संसरति । तदेव  
ज्ञादादिभ्युत्थते नाऽस्मदादीनां बन्धमौघौ स इति तदपासं  
भवति । अतिवह्निवृत्तत्वात् । सुषुप्तेऽपि क्रियाकारकपञ्चभेदस्य



उ० पश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सक्तानि । तान्या-

भा० परविद्याविषयः कर्मादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारो  
 ऽनादिरनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्भातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः ।  
 सामख्येन गदीस्रोतोवदवच्छेदरूपसम्बन्धसादुपभ्रमलक्षणो  
 मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः  
 शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽदय इति ।  
 पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारभ्यः । तद्दर्शने  
 हि तन्निर्वेदोपपत्तेः । तथा च वक्ष्यति । परीक्ष्य लोकान्  
 कर्माचिदानित्यादिना । न ह्यप्रदर्शितं परीक्ष्योपपद्यत इति  
 तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यमवितथं । किन्तन्मन्त्रेष्वेवा-  
 द्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि  
 कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन् दृष्टवन्तः ।  
 यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् तानि च वेदवि-  
 दितान्युषिदृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयोसंयोगलक्षणायां  
 हौत्राध्वर्यवाङ्गात्रप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा ब-  
 हुप्रकारां सक्तानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि

आ० प्रहायं भवति ॥ बुद्धिपूर्वकप्रहायस्य ततो विशेषमाह ।  
 सामख्येनेति ॥ स्रोताध्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रहायेनात्मनिक-  
 प्रहायं विद्याफलमित्यर्थः । अमरोऽपक्षयरहितः । अमृतो नाश-  
 रहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः परविद्यायाश्च विषयौ प्रदर्श्य पूर्वं  
 मपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह । पूर्वं तावदिति ॥  
 यदीष्टसाधनतयाऽनित्यसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म तस्या-  
 सति प्रतिबन्धे तत्साधनत्वाद्यभिचारः । सत्त्वं न स्वरूपावाधत्वं

उ० चरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः स्वकृतस्य  
लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायते सृष्टिः समिद्धे ह्य-  
वाहने । तदाज्यभागावक्षरेणाहुतीः प्रतिपाद-

भा० चेतायां वा युगे प्रायज्ञः प्रवृत्तानि अतो यूयं तान्याच-  
रथ निर्वर्त्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मा-  
फलकामाः सन्तः । एष वो युष्माकं यथा पन्था मार्गः  
सुकृतस्य स्वयं निर्वर्त्तितस्य कर्माणो लोके फले निमित्तं  
लोकान्ते दृश्यते भुज्यत इति कर्माफलं लोक उच्यते ।  
तदर्थं तत्प्राप्तये एष मार्ग इत्यर्थः । यानि यान्त्वग्निहोत्रा-  
दीनि चर्यां त्रिहितानि कर्माणि तान्येष पन्थाऽवश्यफल-  
प्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं  
प्रदर्शयते प्रदर्शनार्थमुच्यते । सर्व्यकर्माणां प्रायम्यात् । कथं ।  
यदैवं धनैरभ्याहितैः सम्यग्निद्धे समिद्धे ह्यवाहने खेला-  
यते चक्षति अर्चिस्तदा तस्मिन् काले खेलायमाने चक्ष-  
त्यर्चिश्चाज्यभागावाऽऽज्यभागयोरन्तरेण मध्ये आवाप-

भा० इवा ह्येते इत्यादिना निन्दितत्वात्स्वरूपवाध्यत्वेऽपि चार्थक्रिया-  
सामर्थ्यं स्वप्नकामिन्यामिव घटत इत्यभिप्रेत्याह । तदेतत्सत्य-  
मिति । अग्नेदेविहितः पदार्थो शैत्रं । यजुर्वेदेविहित आध-  
र्यं । सामवेदेविहित सौद्रात्रं । तत्रूपायां चेतायामित्यर्थः ॥ १ ॥  
सत्यकामा मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण आस्थानमयुक्तं ।  
एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोक इति स्वर्गस्यसाधनत्वविषयश्रेय-  
विरोधादित्याहवगीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोरौवाज्यभागाविष्येते  
अधये खाहा सोमाय खाहेति दर्शपूर्णमासे । तयोर्मध्येऽन्ये यागा  
अगुह्ययन्ते । तन्मध्यमावापस्थानमुच्यते । अग्निहोत्राऽऽलोदित्वं

उ० येच्छ्रद्धया हुतं ॥ २ ॥ यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौ-  
र्षिमासमचातुर्मास्यमनाययणमतिथिवर्जितञ्च ।  
अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासपूमांस्तस्य  
लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥ काली कराली च

भा० खाने आहुतोः प्रतिपादयेत् प्रक्षिपेद्देवतामुद्दिश्य । अने-  
काहःप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति वज्रवचनं । एष सम्यगा-  
हुतिप्रक्षेपादिसक्षणकर्ममार्गो लोकप्राप्तये पन्थाः । अद्भुत्या  
हुतं तस्य च सम्यक्करणं दुष्करं । विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति  
॥ २ ॥ कथं । यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शान्तेन  
कर्माणा वर्जितं । अग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्त्तव्यत्वाद्दर्शस्य । अ-  
ग्निहोत्रसम्बन्ध्यग्निहोत्रविशेषणमिव भवति । तदक्रियमा-  
णमित्येतत् । तथाऽपौरुषमासमित्यादिस्वप्यग्निहोत्रविशेष-  
णत्वं द्रष्टव्यं । अग्निहोत्राहुतस्याविशिष्टत्वाद्पौरुषमासं  
पौरुषमासकर्मवर्जितं । अचातुर्मास्यच्चातुर्मास्यकर्मवर्जितं ।  
अनाययणं श्रद्धादिकर्त्तव्यं तच्च न क्रियते यस्य । तथा  
ऽतिथिवर्जितञ्चातिथिपूजनञ्चाहन्यहन्यक्रियमाणं यस्य स्वयं  
सम्यगग्निहोत्रकालोऽहुतं । अदर्शादिवैश्वदेवकर्मवर्जितं

भा० प्रसिद्धं । सूर्याय खाहा प्रजापतये खाहेति प्रातः । अत्रये खाहा  
प्रजापतये खाहेति सायं ॥ तत्प्रथमग्निहोत्रं प्रक्रम्याहुतीरिति  
वज्रवचनं तत्राह । अनेकाह इति ॥ अनेकेष्वहःसु प्रयोगा-  
नुष्ठानानि तदपेक्षयेत्पर्यः । दर्शपूर्वमासस्याग्निहोत्राहुते प्रमा-  
णाभावात्प्रथमं तदकरत्तमग्निहोत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्यावप्यौव-

उ० मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।  
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना  
इति सप्त जिह्वा ॥ ४ ॥ एतेषु यश्चरते भ्राज-  
मानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् । तन्-

भा० ह्यमानमथविधिना ऊतं न यथा ऊतमित्येतत् । एवं  
दुःसम्पादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते  
आसप्तमान् सप्तमसहितांस्तस्य कर्तुर्लोकान् हिनस्तीवा-  
द्यासमात्रफलत्वात् । सम्यक्क्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्म-  
परिणामरूपेण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त लोकाः फलं प्रा-  
प्यते । ते लोका एवभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा अप्राप्यत्वा-  
द्धिंस्यन्त इवायासमात्रन्वयभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते ।  
पिण्डदानाद्यनुग्रहेण वा सम्बन्धमाणाः पितृपितामहप्रपि-  
तामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्तलोका उक्त-  
प्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते  
॥ ३ ॥ कास्त्री करास्त्री च मनोजवा च सुलोहिता या च  
सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना  
दहनस्य जिह्वाः ॥ अग्नेर्हविराऊतियस्यनार्था एताः सप्त  
जिह्वाः ॥ ४ ॥ एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरत्य-

षा० चोदनावशादग्निहोत्रियोऽवश्यकर्तव्यत्वात्तदकर्यं भवेद्विपत्ति-  
रित्यभिप्रेत्य विशेषणं । शरदादिषु नूतनाग्नेन कर्तव्यमायय्यं  
कर्म । अदस्य वैश्वदेवमिति विशेषणं । वैश्वदेवस्याग्निहोत्रानाम-  
ङ्गत्वेऽप्यवश्यकर्तव्यत्वादित्यर्थः पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रया-

उ० यन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेको-  
 ऽधिवासः ॥ ५ ॥ एते हीति तमाहुतयः सुवर्चसः  
 सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाच-  
 मभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्म-  
 लोकः ॥ ६ ॥ पूवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टा-  
 दशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति

भा० ग्निहोत्रादि भोजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालञ्च यस्य  
 कर्मणो यः कालस्तत्कालं यथाकालं यजमानमाददाय-  
 न्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्त्तिता अन्नं नयन्ति  
 प्रापयन्त्येता आहुतयो ये इमा अनेन निर्वर्त्तिताः सूर्यस्य  
 रश्मयो भूत्वा रश्मिदारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन् स्वर्गे  
 देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वानुपर्यधि वसतीत्यधिवासः ॥  
 ५ ॥ कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते एते ही-  
 त्याङ्गयन्तः । सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किञ्च प्रियामिष्टां  
 वाचंस्तुत्यादिलक्षणमभिवदन्त्य उच्चारयन्तः पूजयन्त्यस्यैष  
 वो युष्माकं पुण्यः सुकृतो यथा ब्रह्मलोकः फलरूपः एवं  
 प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः-  
 प्रकरणात् ॥ ६ ॥ एतच्च ज्ञानरहितं कर्मैतावत्फलमवि-

षा० ज्ञानुपकरोति । यजमानपुत्रादीनाञ्च त्रयाणां यासादिदानेन ।  
 ततो मध्यवर्त्तिनां यजमानेन सम्बध्यमानः पूर्व्वं त्रय उत्तरे च  
 त्रयो ऽष्टान्त इत्याह । पिण्डदानादीति ॥ आहुतयो यजमानं

उ० मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥  
 अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डित-  
 तम्भन्यमानाः । जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा  
 अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥

भा० द्याकामकर्षकार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति निन्द्यते । स्रवा  
 त्रिनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेते अदृढा अस्त्रिरा  
 यज्ञरूपा यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्तका अष्टा-  
 दशाष्टादशसङ्ख्याकाः । षोडशर्लिजः पत्नी यजमानस्येत्य-  
 ष्टादश एतदाश्रया उक्तं कथितं शास्त्रेण । येऽष्टादशस्र-  
 वरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषामवरकर्षाश्रया-  
 षामष्टादशानामदृढतया स्रवत्वात्स्रवते सह फलेन तत्साध्यं  
 कर्म । कुण्डविनाशादिवत्सीरदधादीनां तस्य्याननाशः ।  
 यत एवमेतत्कर्षं श्रेय इति येऽभिनन्दन्त्यभिहृष्यन्त्यविवे-  
 किनो मूढाः अतस्ते जरा मृत्युश्च जरामृत्युं किञ्चित्कालं  
 स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥  
 किञ्चाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं  
 वयमेव धीरा धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्यास्येति  
 मन्यमाना आत्मानं सम्भावयन्तस्ते च जङ्घन्यमाना जरा-  
 रोगाद्यनेकानर्थप्राप्तैर्हन्यमाना भ्रष्टं पीड्यमानाः परियन्ति  
 विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनवर्जितत्वाद्भ्येनैवाचक्षुष्केणैव

आ० वहन्तीति सम्बन्धः ॥ २ ॥ २ ॥ ७ ॥ ५ ॥ रूप्यते निरूप्यते

उ० अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-  
भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति  
रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ६ ॥ इष्टा-  
पूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो-वेदयन्ते

भा० नीयमानाः प्रदृश्यमानमार्गा यथा लोकेऽन्धा अक्षिरहिता  
गर्त्तकष्टकादौ पतन्ति तदत् ॥ ८ ॥

किञ्चाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमानाः वय-  
मेव कृतार्थाः कृतप्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्धभिमानं कु-  
र्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवे-  
दयन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तं तेन कार-  
णेनातुरा दुःखार्त्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः  
स्वर्गलोकाश्च्यवन्ते ॥ ८ ॥ इष्टापूर्तं । इष्टं यागादि श्रौतं  
कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादि स्नानं मन्यमाना एतदेवा-  
तिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तो  
ऽन्यदात्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ति न जानन्ति  
प्रमूढाः पुत्रपशुवध्वादिषु प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य  
स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिस्थाने सुकृते भोगायतनेऽनुभूत्वाऽनु-  
भूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्धीनतरं वा  
तिर्यङ्गरेकादिसङ्घं यथाकर्मशेषं विगन्ति ॥ १० ॥ ये

भा० यदाश्रयतया यन्नास्ते यद्गह्वराः । वयमेवेति तत्पदार्थुपदेशा-  
नपेक्षतया स्वमनोरथेनैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

कं सुखं न भवतीत्यकन्दुःखं तत्र विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः ।

उ० प्रमूढाः । नाकस्थ पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं  
हीनतरञ्चाविशन्ति ॥ १० ॥ तपःश्रद्धे ये ह्युप-  
वसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षवर्यां चरन्तः ।  
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स  
पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

भा० पुनर्ज्ञानयुक्तास्तद्विपरोतवानप्रस्थाः सन्न्यासिनश्च तपःश्रद्धे  
हि तपः स्वाश्रयविहितं कर्म । श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविष-  
या विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेवन्तेऽरण्ये वर्त्तमानाः  
सन्तः । शान्ता उपरतकरणयामाः । विद्वांसो गृहस्थाश्च  
ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्षवर्यां चरन्तः परिग्रहाभावा-  
दुपवसन्त्यरण्य इति सम्बन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्येऽपि सन्ति-  
तेनोत्तरायणेन यथा ते विरजा विरजसः क्षीणपुण्य-  
पापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्  
सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्य-  
यात्मा अव्ययस्वभावो यावत्संसारः स्थायी । एतदन्तस्तु  
संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । नन्वेतं मोक्षमिच्छन्ति  
कोचिन्न हैव सर्वे प्रविलीयन्ते कामास्ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य  
धीरा मुक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्तीति । श्रुतिभ्यः प्रकर-  
णाच्च । अपरविद्याप्रकरणो हि प्रवृत्तेन ह्यकस्मान्मोक्ष-  
प्रसङ्गोऽस्ति विरजस्वन्वापेक्षिकं समस्तमपरविद्याकार्यं

भा० केवलकर्मिण्यां फलमुक्ता समुत्पन्नज्ञानसहिताश्रमकर्मिण्यां



उ० परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वे-

भा० साध्यसाधनसङ्घं क्रियाकारकफलभेदभिन्नं दैतं । एता-  
वद्भिरत्यगर्भप्राप्तवसानं । तथाच स्थावराद्यां संसारगति-  
मनुकामतां । ब्रह्मा विश्वज्ञो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।  
उत्तमां शक्तिकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति ॥ ११ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात् सर्व्वस्मात्संभारादि-  
रक्तस्य विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते । परीक्ष्य  
यदेतद्दृग्भेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविक्यविद्याकामक-  
र्ण्यदोषवत्युद्घानुष्ठेयमविद्यादिदोषवन्त एव पुरुषं प्रति  
विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्य्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तर  
मार्गसङ्घाः फलभूता ये च विहिताकरणप्रतिषेधाति-  
क्रमदोषसाध्या नरकतिर्य्यक्प्रेतसङ्घासाग्नेतान् परीक्ष्य  
प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः सर्व्वतो याथात्म्येनावधार्य्य  
लोकान् संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्थावरान्तान् व्याकृ-  
ताव्याकृतसङ्घान् बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्ता-  
ननेकानर्थव्रतसहस्रसङ्कुलान् कदलीगर्भवदसारान्नायाम-  
रीच्युदकगन्धर्व्वनगराकारस्वप्नखबुद्बुदफेगसमान् प्रति-  
क्षणप्रध्वंसान् पृष्ठतः कृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्त्तितकर्ण्य-

भा० पक्षं संसारगोचरमेव दर्शयति । ये पुनर्ज्ञानयुक्ता इत्या-  
दिना । ६ । १० । ११ ।

अरण्ये स्त्रीजनासङ्घीर्षे देशे मुक्तामामिहैव सर्व्वकामप्रवि-  
षयं सर्व्वान्नाभावश्च दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोकप्रतिष्ठा देश-  
परिच्छिन्नपक्षं ततो न मोक्ष इत्याह । इहैवेति । ब्रह्म चतु-

उ० दमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स  
गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं

भा० चितान् धर्माधर्मनिर्वर्तकानित्येतद्ब्राह्मणस्यैव विभ्रेषतो  
ऽधिकारः । सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणं ।  
परीक्ष्य लोकान् किं कुर्यादित्युच्यते । निर्वदं निःपूर्वो  
विदिरच वैराग्यार्थं । वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् । स  
वैराग्यप्रकारः प्रदर्शते । इह संसारे नास्ति कश्चिद-  
प्यकृतः पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः कर्माचिताः कर्म-  
चित्वाचानित्याः । न नित्यं किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वन्तु  
कर्मानित्यस्यैव साधनं । यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्म  
कार्यमुत्पाद्यमायं संस्कार्यं विकार्यं वा नातःपरं कर्मणां  
विषयोऽस्ति । अहञ्च नित्येनामृतेनाभयेन कूटखेनाच-  
खेन भुवेणार्थी न तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणा  
ऽऽयासबाहुल्येनानर्थसाधनेनेत्येवं निर्विषोऽभयं शिवमकृतं  
नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विभ्रेषेणाभिगमार्थं स निर्विषो  
ब्राह्मणो गुरुमेवाचार्यं ब्रह्मदमदयासम्यक्मधिगच्छेत् ।  
ब्राह्मणोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्ये-  
तद्गुरुमेवेत्यवधारणफलं । समित्पाणिः समिद्धारगृहीत-

भा० म्मुखः । विश्वरुजः प्रजापतयो मरुचिप्रभृतयः । धर्मो यमः ।  
महान् सूत्रात्मा । अत्यक्तं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः । सात्त्विको सत्त्व-  
परिबामज्ञानसहितकर्मफलभूतामित्यर्थः । ऐहिककर्मफलस्य  
मुखादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृतकत्वाद्दृढदित्यनु-  
मानमानुषिजनशाश्वदिवयं । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत

उ० ॥ १२ ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्त-  
चित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं  
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां ॥ १३ ॥ इति प्रथम-  
मुराडके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ इति प्रथममुराडकं  
समाप्तं ॥ १ ॥

भा० हस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसम्पन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्व-  
कर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठ-  
स्तपोनिष्ठ इति यदत् । न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठा सम्भवन्ति  
कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं गुरुं विधिवदुपसन्नः  
प्रशान्तं पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यं ॥ १२ ॥ तस्मै स विद्वान्  
गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्रमित्येतत् ।  
प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय वाञ्छो-  
न्त्रियोपरमेण च युक्ताय सर्वतो विरक्तायेत्येतत् । येन  
विज्ञानेन यथा विद्यया च परयाऽक्षरमद्रेष्णादिविशेषणं  
तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरिश्चयनाच्च सत्यं तदेव  
परमार्थस्वाभावाद्क्षरश्चाक्षरणादक्षतत्वाद्दृश्यत्वाच्च वेद  
विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावभोवाच्च प्रब्रू-  
यादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यज्यायप्राप्तशिक्ष-

भा० इत्याद्यागमास्यैरनित्यत्वेन सर्वात्मनावधार्येत्यर्थः । नेतादृशं ब्राह्म-  
णस्यास्ति वित्तं । यथैकता समता इति स्मृतेः । ब्राह्मणस्यैवाधिकार  
इत्यर्थः । झूटस्येन परिबामरहितेनाचक्षेण स्पन्दरहितेन ध्रुवेषु  
प्रयत्नरहितेनाहमर्थी । समित्यादिरिति विनयोपपन्नम् । अक्ष-  
रत्वादिस्वभावान्यथाभावपक्षेणपरिबामशून्यत्वात् अक्षतत्वादि-

उ० तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गः  
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः

भा० निखारणमविद्यामहोदधेः ॥ १३ ॥ इति प्रथममुखके  
द्वितीयखण्डभाष्यं ॥ इति प्रथममुखकभाष्यं पूर्णं ॥ १ ॥

अपरविद्यायाः सर्व्वं कार्य्यमुक्तं । स च संसारो  
यत्सारो यस्मान्मूलादक्षरात्सम्भवति यस्मिंश्च प्रक्षीयते  
तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यं । यस्मिन् विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं  
भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य इत्यु-  
त्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्मफलखण्डं  
सत्यं तदापेक्षिकं । इदन्तु परविद्याविषयं परमार्थतः सत्त्व-  
क्षणत्वात् । तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयं । अविद्याविषय-  
त्वाच्चानुत्तमितरत् । अत्यन्तपरोक्षत्वात् । कथं नाम प्रत्यक्षव-

षा० क्षयत्वाच्चेत्क्षरीरत्वादिकारमूयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति  
प्रथममुखके द्वितीयखण्डभाष्यटीका । २ ॥ इति प्रथममुखक-  
भाष्यटीका ॥ १ ॥

हे विद्ये वेदितव्यं इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुखकेन प्रपञ्च्य  
परविद्यासूत्रतां प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुखकारम्भ इत्याह । अप-  
रविद्याया इत्यादिना । कर्मबोऽपि प्रागसत्त्वमक्तं तद-  
दिदं सत्त्वं न मन्तव्यमित्याह । यदपरविद्याविषयमिति ।  
विधीयते विशिष्यते विद्याऽनेनेति श्रुत्यप्या विषयशब्दस्य वस्तु-  
परत्वान्नपुंसकजिह्वत्वं परमार्थतः सत्त्वक्षणत्वादत्यन्ताबाध्यत्वा-  
दित्यर्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वादिति शास्त्रैषागम्यत्वादपूर्व्वब्रह्म-  
क्षयः प्रत्यक्षं न सम्भवति साक्षात्प्रादाधीनञ्च कैवल्यं ततः  
कथं नाम सत्त्वमक्षरं प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन्मुमुक्षव इत्यभिप्रेत्य  
जीवब्रह्मबोदेकत्वे दृष्टान्तमाह । यथा सुदीप्तादिति । एकत्वे  
सहि प्रत्ययूपस्थापरोक्षत्वाद्ब्रह्मबोऽपि प्रत्यक्षत्वं भविष्यति

उ० सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र वैवापि यन्ति ॥१॥

भा० दक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह । यथा सुदीप्तात्सुष्ठु  
दीप्तादिङ्कात् पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः सहस्र-  
शोऽनेकज्ञः प्रभवन्ति निर्गच्छन्ति स्वरूपा अग्निसख्यक्षणा  
एवं तद्योक्तसख्यक्षणादक्षरादिविधा नामादेहोपाधिभेद-  
मनुविधीयमानत्वादिविधा हे सोम्य भावा जीवा आका-  
शादिवद्वटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदात् घटाद्युपाधि-  
प्रभेदमनुभवन्ति । एवं नामानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभे-  
दमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपि यन्ति देहोपा-  
धिविलयमनुस्रीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः ।  
यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्यु-  
पाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमि-

त्वा० घटैकदेशप्रत्यक्षवदित्यर्थः । यथा विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विस्फु-  
लिङ्गैस्त्ववयवत्वादित्यवहारः स्वतः पुनरग्न्यात्मत्वमेवोक्तप्रका-  
शत्वाविशेषात् तथाचिद्रूपत्वाविशेषोष्णीवानां स्वतो ब्रह्मत्वमेवे-  
त्यर्थः ॥ १ ॥ अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधि-  
कमुक्तमेकत्वसिद्ध्यर्थं । तत्त्वतः स्तुतिनिमित्तनैमित्तिकभावोऽपि  
नास्तीत्याह । नामरूपबीजभृतादिति ॥ देहापेक्षया यदाह्या-  
भ्यन्तरश्च प्रसिद्धं तेन सह तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वृत्तत  
इति सवाह्याभ्यन्तरः । अत एव सर्व्वात्मत्वात्तद्यतिरिक्तनिमित्ता-  
भावादतोऽज इत्यर्थः । आयते अस्ति विपरिणमते वर्द्धते अपत्नी-  
यते विनश्यतीत्येवमादिभावविकाराणां निषेधे नात्यर्थमज-  
शब्दस्याह । सर्व्वाभावविकाराणामिति ॥ जीवानां प्राणादि-  
मत्त्वात्तदात्मत्वे ब्रह्मणोऽपि प्राणादिमत्त्वं प्राप्तं तद्विवर्त्तयति ।  
यद्यपीत्यादिना । स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषु शक्तिविशेषोऽस्या-

उ० दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाद्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

भा० तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं ॥ १ ॥ नामरूपबीज-  
भूतादव्याकृताख्यात् स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्  
सर्व्वापाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्यैव सर्व्व-  
मूर्त्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो  
द्योतनवान् स्वयंज्योतिष्वात् । दिवि वा स्वात्मनि भवो  
ऽलौकिको वा । हि यस्मादमूर्त्तः सर्व्वमूर्त्तिवर्जितः पुरुषः  
पूर्यः पुरि ब्रह्मो वा । दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाद्याभ्य-  
न्तरः सह वाद्याभ्यन्तरेण वर्त्तत इति । अजो न जायते  
कुतश्चित् स्वतोऽजस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा ज-  
लबुद्बुदादेर्वाद्यादि । यथा नभःसुषिरभेदानां घटादि-  
सर्व्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्व्वे प्रति-  
षिद्धा भवन्ति । स वाद्याभ्यन्तरो ह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽक्ष-

भा० स्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्वीजं ब्रह्म तस्योपाधितया सच्चित्तं  
शुद्धस्य कारकत्वानुपपत्त्या गमितं स्वरूपमस्येति तथोक्तं । तस्मा-  
दुपाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्च यतोऽक्षरात्पर इति सम्बन्धः ॥ कथं  
मायातत्त्वस्याक्षरस्य परत्वमित्याकाङ्क्षायामाह । सर्व्वकार्येति ॥  
कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धं । तत्कारकत्वेन गन्धमानत्वान्मायातत्त्वं परं ।  
यैस्तत्कवाधादनिर्वाच्यत्वेऽपि स्वरूपोच्छेदाभावादक्षरं । तदुक्तं  
गीतायां । क्षरः सर्व्वानि भूतानि ब्रूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः  
पुरुषस्त्वन्धः परमात्मैतुदाहृत इति ॥ २ ॥ यदेव चैतन्यं निरुपा-  
धिकं शुद्धमविकल्पं ब्रह्म तत्त्वज्ञानाप्त्तवानां कैवल्यं तदेव माया-  
प्रतिबिम्बतरूपेण कारकं भवतीत्याह । यस्मादेवेति ॥ प्रायो-  
त्पत्तेरुद्धं तर्हि सप्रायत्वमात्मनो भविष्यतीति ब्रह्मनिवृत्त्यर्थं  
श्रुत्वन्तरप्रसिद्धं प्रायस्य विशेष्यमाह । अविद्याविषय इति ॥

उ० अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो लक्षरात् परतः परः ॥ २ ॥

भा० यो भ्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीना-  
मविद्यावशाद्देहभेदेषु स प्राणः समनाः सेन्द्रियः सवि-  
षय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाकाशं तथापि  
तु खतः परमार्थदृष्टो नाम प्राणो विद्यमानः क्रिया-  
शक्तिभेदवांशखनात्मको वायुर्यस्मिन् विद्यते असावप्राणः ।  
तथाऽमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्सङ्ख्याद्यात्मकं मनो  
ऽप्यविद्यमानं यस्मिन् सोऽयममना अप्राणो ह्यमनाचेति ।  
प्राणादिवायुभेदाः कर्म्मन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा बुद्धि-  
मनसो बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः ।  
यथा अत्यन्तरे ध्यायतीव लेलायतीवेति । यस्माच्चैवं  
प्रतिषिद्धोपाधिरदवस्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः । अतोऽक्षरा-  
क्षामरूपवीजोपाधिलक्षितस्वरूपात् सर्वकार्यकारणवीज-  
लेनोपलक्ष्यमाणत्वात् परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृतास्वम-  
क्षरं सर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरांतपरो निरुपाधिकः  
पुरुष इत्यर्थः । यस्मिंस्तदाकाशास्वमक्षरं संव्यवहारवि-

भा० नामधेयमिति वाङ्मना न वस्तुछत इत्यर्थः ॥ प्राणादीनां य  
उत्क्रमोपक्रमेण बाध्यते । गताः कलाः ब्रह्मदश प्रतिष्ठा इति ॥ भूतेषु  
स्यअवयेन प्राणाणां भौतिकत्वावगमाद्भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणोत्प-  
त्तिप्रसंगेणभिमुक्तमागच्छन् वायुः प्रवहः पुरतो गच्छन् प्रवह  
इत्यादिभेदः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा उत्तरोत्तरगुणा येषां तानि  
तथोक्तानि । यथा मुक्ततन्ववस्थापन्नादन्वयिकारबाष्पायमानः  
पटः मुक्तगुणो जायते तथाकाशावस्थापन्नाद्भूतगुणो जायमानो  
वायुराकाशगुणेन शब्देनाग्नितो जायते । तथैव वायुभावा-

## उ० एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

भा० षयमोतश्च प्रोतश्च । कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते ।  
 यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पन्नेः पुरुष इव खेनात्मना  
 सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं  
 भवेत् न तु ते प्राणादयः प्रागुत्पन्नेः सन्ति । अतोऽप्रा-  
 णादिमान् परः पुरुषः ॥ १ ॥ यथाऽनुत्पन्ने पुत्रे अपुत्रो  
 देवदत्तः कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेव  
 पुरुषात्प्रामरूपवीजोपाधिलक्षिताज्जायते उत्पद्यतेऽविद्या-  
 विषयविकारभूतो नामधेयोऽनृतात्मकः प्राणः । वाचा-  
 रम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरात् । न हि  
 तेनाविद्याविषये गुणानृतेन प्राण्येन सप्राणत्वं परस्य  
 स्यादपुत्रस्य स्वप्नद्रष्टेनेव पुत्रेण पुत्रत्वं । एवं मनः सर्वाणि  
 चेन्द्रियाणि विषयास्यैतस्मादेव जायन्ते । तस्मात्सिद्धमस्य  
 निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च प्रागुत्पन्नेः  
 परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रसीनास्येति द्रष्टव्या यथा कर-  
 णानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा शरीरविषयकारणानि

प्रा० यन्नाद्रूपबोऽभिसङ्गुबेनान्वितो जायत इति द्रष्टव्यं । ननु सूक्ष्माणि  
 भूताणि प्रथममुत्पद्यन्ते अगन्तरं तासां चिदतं चिदतमेकैकम-  
 करोदिति । यस्मीकरबोपक्षस्त्यार्थं चिदत्त्वरत्नभूतः यस्मात्प्रक-  
 त्तमवगम्यते । तत एकैकस्य भूतस्य गुणवत्त्वं वर्णितमन्यत्र  
 कथमिह यस्मीकरत्नमनादत्त प्रथमसर्गेण वाऽऽकाशस्त्वैकगुणत्वं  
 वायोर्हि द्विगुणत्वं तेजस्त्रिगुणत्वमित्याद्युच्यते । सत्त्वं । भूतसर्गे  
 तात्पर्याभावस्योतनाय प्रक्रियान्तरं न विवक्ष्यते । न ह्येतत्प्रतिवर्द्धं



उ० खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी

॥ ३ ॥

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः त्रेत्रे

भा० भूतानि खमाकाशं वायुर्वायु आवहादिभेदः । ज्योतिरग्निः ।  
 आप उदकं । पृथिवी धरित्री विश्वस्य सर्वस्य धारिणी ।  
 एतानि च शब्दस्यैव रूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्व-  
 पूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते । सङ्क्षेपतः परविद्या-  
 विषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो अमूर्त्त इत्या-  
 दिना मन्त्रेणोक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति  
 प्रकृते सङ्क्षेपविस्तरोक्तो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति  
 सूत्रभाष्योक्तिवदिति ॥ ३ ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्धिरथ्यगर्भाज्जायतेऽस्यान्तर्वि-  
 राट्सतत्वान्तरिक्षतत्त्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषा-  
 ज्जायत एव तन्मयस्येत्येतदर्थमाह । तच्च विज्ञिनष्टि ।  
 अग्निर्द्युलोकः । असौ वाव लोको गौतमाग्निरिति श्रुतेः ।  
 मूर्द्धा अस्त्रोत्तमाङ्गं शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यस्येति । चन्द्र-  
 सूर्यौ यस्येति सर्वज्ञानुषङ्गः कर्त्तव्यः । अस्त्रोत्तस्य पदस्य

भा० किञ्चित्फलं श्रूयते । अत एव गुणगुणोभावोऽपि न वैशेषिकपक्षव-  
 दिह विवक्षितः । किन्तु राहोः शिर इति तद्व्यपदेशमात्रं ।  
 विस्तरेण त्वन्यकार्थपर्यन्तं तेन तेनाकारेण त्रस्यैव विवर्तित इति  
 प्रपञ्च्यते । ततोऽतिरिक्तस्यायुमात्रस्यासम्भवात्तस्मिन् विद्यते  
 सर्वमिदं विद्यातं भवतीति प्रदर्शितमित्यर्थः । ३ ।

सर्वेषां भूतानामिति पञ्चमहाभूतानामन्तरात्मा खूणपक्ष-

उ० वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्व-  
मस्य पद्भ्यां पृथिवी क्षेत्र सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥  
तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात् पर्जन्य  
ओषधयः पृथिव्यां । पुमान् रेतः सिञ्चति योषि-  
तायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः ॥ ५ ॥

भा० वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मेति विपरिणामं कृत्वा दिग्भ्यः ओषधे यस्य ।  
वाग्विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदाः । यस्य वायुः  
प्राणो यस्य हृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य ब्रह्मे-  
त्येतत् । सर्वं ब्रह्मन्तःकरणविकारमेव जगन्नस्यैव सुषुप्ते  
प्रसवदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्विप्र-  
तिष्ठानात् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विश्वु-  
रन्तः प्रथमभ्ररीरी चैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूता-  
नामन्तरात्मा । स हि ब्रह्मतेषु द्रष्टा ओता मन्ता  
विज्ञाता सर्वकरणरूपात्मा पञ्चाग्निदारेण च याः संसरन्ति  
प्रजास्ना अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते ॥ ४ ॥  
तस्मात् परस्मात् पुरुषात् प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः । स  
विश्लेषते । यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि  
द्युलोकं समिधते । ततो हि द्युलोकादग्निनिष्पन्नासोमात्  
पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः सम्भवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः  
पृथिव्यां भवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ ऊताभ्यः पुमानग्नी

भा० भूतभ्ररीरे हि विराडित्यर्थः ॥ पञ्चाग्निदारेणेति सुपर्जन्यपृथि-

उ० तस्माच्चः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे  
 क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः  
 सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥ तस्माच्च देवा  
 बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।

भा० रेतः सिञ्चति योषितायां योषिति योषायौ स्त्रियामिति ।  
 एवञ्चमेष बह्वीर्वह्नः प्रजाः ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मा-  
 त्सम्प्रसूताः समुत्पन्नाः । किञ्च कर्मसाधनानि फलानि च  
 तस्मादेवेत्याह ॥ ५ ॥

कथं तस्मात्पुरुषादृषो नियताक्षरपादावसानाः गा-  
 यत्र्यादिच्छन्दोविभिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चभक्तिकं साम-  
 भक्तिकञ्च सोभादिगीतिविभिष्टं । यजूंष्यनियताक्षरपा-  
 दावसानानि वाक्यरूपाणि एवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा  
 मौञ्ज्यादिसप्तकर्मनियमविशेषाः । यज्ञाश्च सर्वे ऽग्निहो-  
 चादयः । क्रतवः सद्युपाः । दक्षिणास्यैकगवाक्षपरिमित-  
 सर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालकर्माङ्गे । यजमानश्च कर्त्ता ।  
 लोकास्तस्य कर्मफलभूतास्तो विभेद्यन्ते । सोमो यत्र येषु  
 पवते पुनाति लोकान् यत्र येषु सूर्यस्त्वपति ते च दक्षिणा-  
 यनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्वद्विद्वत्कर्त्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

आ० वीमूढययोधित्वा पञ्चस्रमिदृष्टेः शुभन्तरघोदितत्वात्तद्दारेषे-  
 त्वर्थः । ४ । ५ ।

पाञ्चभक्तिकमिति द्विभारप्रस्तावोद्गीयप्रतिहारनिधनाख्याः  
 पञ्च भक्तयोऽवयवा यस्य तथोक्तं । सामभक्तिकमिति द्विभारप्र-

उ० प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च ब्रह्मा सत्यं ब्रह्म-  
चर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्ताच्चिषः समिधः  
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा

भा० तस्माच्च पुरुषात्कर्माङ्गभूता देवा ब्रह्मधा वस्त्रादिगणभेदेन  
सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिष्ठिताः ।  
पद्भ्यो यान्यारण्याः । वयांसि पक्षिणः । जीवनश्च मनुष्या-  
दीनां । प्राणापानौ व्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माङ्ग-  
पुरुषसंस्कारस्य च खतम्बश्च फलसाधनं । ब्रह्मा यत्पूर्वकः  
सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिः । सत्य-  
मनृतवर्जितं यथाभूतार्थवचनज्ञापीडाकरं । ब्रह्मचर्यं मैथु-  
नासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किञ्च सप्तर्षीष्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति ।  
तेषाञ्च सप्तार्षिषो दीप्तयः स्तस्त्रविषयावद्योतनानि । तथा  
सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि समिधन्ते प्राणाः । सप्त  
होमास्तद्विषयविज्ञानानि । यदस्य विज्ञानं तज्जुहोतीति  
श्रुत्यन्तरात् । किञ्च सप्त इमे लोका इन्द्रियस्थानानि येषु  
चरन्ति प्राणाः । प्राणा इति विशेषणात्प्राणानां विशेषे-

षा० स्तावाद्युद्गीथप्रतिहारोपत्रवनिधनाख्याः सप्त भक्तयो यस्य तथो-  
क्तं । स्तोभोऽर्घ्यश्रुत्या वर्णाः । विश्वजित्सर्वमेघयोः सर्वस्वदक्षिणा  
अत एवाङ्गामारभ्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तपश्च कर्माङ्गमिति पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागूराजन्त्यस्या-  
मिद्धा वैश्वस्येत्यादि श्रुतिविहितं ब्रह्मचान्द्रायणादीत्यर्थः । आत्म-

उ० गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ६ ॥ अतः  
समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्व-  
रूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष  
भूतैस्तिष्ठते त्स्मारात्मा ॥ ६ ॥ पुरुष एवेदं विश्वं

भा० षण्मिदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थं । गुहायां शरीरे हृदये  
वा स्थापकाले श्वेत इति गुहाशयाः । निहिताः स्थापिता  
धात्वा सप्त सप्त प्रति प्राणिभेदं । यानि च आत्मयाजिनां  
विदुषां कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि चाविदुषाश्च  
कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि च सर्वश्चैतत्परस्मा-  
देव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमिति प्रकरणाद्यर्थः ॥ ८ ॥ अतः  
पुरुषात्समुद्राः सर्वे चाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयो  
ऽस्मादेव पुरुषात् सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो  
नद्यः सर्वरूपाः वज्ररूपाः । अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओष-  
धयो ग्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः षड्विधो येन रसेन  
भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्त-  
रात्मा खिन्नं सूक्ष्मं शरीरं । तद्व्यन्तराले शरीरस्यात्मन-  
स्यात्मा बद्धं त इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ एवं पुरुषात्सर्वमिदं  
सम्प्रसूतं । अतो वाचरक्षणं विकारो नामधेयमनृतं पुरुष  
इत्येव सत्यं । अतः पुरुष एवेदं सर्वं । न विश्वं नाम पुरुषा-  
दन्वत् किञ्चिदस्ति । अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं कस्मिन्

आ० याजिनामिति सकलमिदमहश्च परमात्मैवेति भावनापूर्वकं पर-  
मेश्वराराधनबुद्ध्या ये यजन्ति तेषामित्यर्थः । यत्तुल्यं कस्मिन् भगवो

उ० कर्म तपो ब्रह्म परामृतं । एतद्यो वेद निहितं  
गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥  
इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम महत्पदम-

भा० भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन् हि  
परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुष एवेदं विश्वं नामैतद-  
स्तीति विज्ञातं भवतीति किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते ।  
कर्षाग्निहोत्रादिलक्षणं । तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेव  
तावद्धीदं सर्वं । तच्चेद्ब्रह्मणः कार्यं तस्माद्ब्रह्म परममृत-  
महमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां इति सर्वप्रा-  
प्तिनां स एवं विज्ञानादविद्याग्रन्थिमिव दृढीभूतामविद्या-  
वासनां विकिरति विक्षिपति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः  
सन् हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥ इति द्वितीयमुण्डके  
प्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

अरूपं सदचरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते ।  
आविः प्रकाशं सन्निहितं वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भाज-  
तीति अत्यन्तराच्छब्दादीनुपसभमानवदवभासते । दर्शन-

भा० विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तन्निरूपितं । सर्वं परमा-  
त्मनो जायते । अतस्त्वावन्मात्रं सर्वं तस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं भवती-  
त्विद्याक्षयफलाभिधानेनोपसंहृतमिति । ८ । ९ । १० ।  
इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अधुना यस्य सद्गुपदेशमात्रेणादिलीयं ब्रह्मास्तीति वाक्या-  
र्थज्ञानमवगत्यन्तं न भवतीति तस्योपायानुष्ठानेन भवितव्यमि-

उ० त्रैतत् समर्पितं । एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ  
सदसद्वरेण्यं परविज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानां ॥१॥  
यदच्चिमद्यदणुभ्योऽणु यस्मिन् लोका निहिता

भा० अरणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सप्तच्छते इदि  
सर्व्वप्राणिनां । यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म सन्निहितं सम्यक्स्थितं  
इदि तद्गुहाचरं नाम गुहायाश्चरतीति दर्शनश्रवणादि  
प्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातं । महत्सर्व्वमहत्त्वात्पदं पद्यते  
सर्व्वेषोति सर्व्वपदार्थास्यदत्त्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते ।  
यत्तत्रास्मिन् ब्रह्मस्थेतत्सर्व्वं समर्पितं प्रवेशिते रथनाभाविव ।  
एजत्सत्पत्त्यादि । प्राणप्राणित्तीति प्राणापानादिमन्मनु-  
ष्यपत्यादि । निमिषन्निमिषादिक्रियावत् यच्चानिमिषश्च  
ब्रह्मात्मसममेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितं । एतद्यदास्यदं सर्व्वं  
जानथ हे श्रिय्या अरगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्व-  
रूपं । सदसतोर्मूर्त्तामूर्त्तयोः सूक्ष्मसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणा-  
भावात् । वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्व्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीयं  
परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन समन्धो

भा० त्वभिप्रेत्याह । अरूपं सदत्तरमिति । वाक्यार्थस्यैव पुनः पुनर्भा-  
वना युक्त्यनुसन्धानस्योपाय इत्याह । उच्यत इति । आविःशब्दे  
निपातः प्रकाशवाची । ब्रह्म विन्धोपसम्भ्यात्मना प्रकाशमानमेव  
सदेति भावयेदित्यर्थः । अन्वैरप्युक्तं यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं  
नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति । सभावसंवित्प्रतिभाति केवशं  
माश्रं यद्दीतेति न्यैव कल्पनेति । सन्निहितमिति सर्व्वेषां  
प्राणानां हृदये स्थितवागाद्युपाधिभिः ब्रह्मादीन्यसमभानव-

उ० लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु  
वाङ्मनः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्यं सोम्य  
विद्धि ॥ २ ॥

भा० यज्ञौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यदरिष्टं वरतमं सर्व्व-  
पदार्थेषु वरेषु तद्धोत्रं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्व्वदोषरहित-  
त्वात् ॥ १ ॥ किञ्च यदर्षिमहीप्तिमहीप्याऽऽदित्यादि  
दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म । किञ्च यदणुभ्यः क्षामाकादिभ्यो  
ऽप्यणु सूक्ष्मं । चन्द्रव्हात्स्यूलेभ्योऽप्यतिशयेन सूक्ष्मं पृथिव्या-  
दिभ्यः । यस्मिंल्लोका भूरादयो निहिताः स्थिता ये च  
लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादथस्यैतन्याअथा हि  
सर्व्वे प्रसिद्धास्तदेतत्सर्व्व्याअथमन्तरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वा-  
ङ्मनो वाक् मनश्च सर्व्व्याणि च करणानि अन्तस्यैतन्याः ।  
अथो हि प्राणेश्चिद्यादिसर्व्वमङ्गातः । प्राणस्य प्राणमिति  
श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तस्यैतन्यमन्तरं तदेतत्सत्य-

भा० ब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते । ततस्ततोऽपरोक्षश्चेति सदा  
स्मरेदित्यर्थः । सर्व्वमिदं कार्य्यं परिच्छिन्नञ्च सास्यदकार्य्यत्वात्प-  
रिच्छिन्नत्वाच्च घटादिवत्ततः सर्व्वसास्यदं यत्तदेव मायास्यदमात्म-  
भूतमिति युक्त्यनुसन्धानमाह । महत्पदमिति ॥ १ ॥ घटा-  
दिवदादित्वादेर्जडत्वेऽपि यद्दीप्तिमत्त्वे वैचिन्त्यं तदनुपपत्त्यापि  
तत्कारणं सम्भावनीयमित्याह । किञ्च यदर्षिमदिति ॥ अर्षि-  
मत्त्वादादित्यादिवदिन्द्रियग्राह्यत्वं प्राप्तं निषेधति । यदणुभ्य  
इति ॥ परमाणुपरिमाणात् तर्हि स्यादिति नाशङ्कनीयमित्याह ।  
चन्द्रव्हादिति ॥ सूक्ष्मत्वात्तर्हि अन्याधारं स्यादिति नाशङ्कनीय-  
मित्याह । यस्मिंल्लोका इति ॥ प्राणादिप्रकृतिश्चेतनाधिष्ठाना-



उ० धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महान्नं शरं लुपासा नि-  
शितं सन्धीयत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा  
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि ॥ ३ ॥ प्रणवो

भा० मवितथमतोऽमृतमविनाग्नि तद्देव्यं मनसा ताडयितव्यं ।  
तस्मिन्मनःसमाधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सौम्य  
विद्धि अक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेद्व्यमित्युच्यते । धनुरिच्छासनं गृहीत्वौपनिषद-  
मुपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महात्तं महच्च तदस्त्रञ्च धनुस्त-  
स्मिन् शरं । किंविशिष्टमित्याह । उपासा निशितं सन्-  
ताभिधानेन तनूकृतं संस्कारमित्येतत् । सन्धीयत सन्धानं  
कुर्यात् । सन्धाद्य चायम्याल्लय्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्ववि-  
षयादिनिवर्त्य लक्ष्य एवावर्जितं क्लृप्त्यर्थः । न हि हस्तेनैव  
धनुष आयमनमिह सम्भवति । तद्भावगतेन तस्मिन् ब्रह्म-  
ण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्गतेन च सालक्ष्यं तदेव  
यथोक्तलक्षणमक्षरं सौम्य विद्धि । यदुक्तं धनुरादि तदु-  
च्यते । प्रणव ओङ्कारो धनुः । यथेच्छासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवे-  
शकारणं तथात्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोङ्कारः ।

आ० निबन्धनाज्जडप्रवृत्तित्वात्त्रयादिप्रवृत्तिवच्छिद्दे च प्रमाणाभावा-  
दन्नं चैतन्यमात्रमस्तीति विचारयेदित्याह । तदेतत्सर्व्व्याश्रयमिति ॥  
प्राणाद्यधिष्ठानत्वात्प्राणादिलक्ष्य आत्मा ब्रह्मणः ॥ २ ॥

विचारासमर्थस्य प्रभवमवबन्धस्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमानं  
क्रममुक्तिफलं दर्शयितुमुपक्रमते । कथं वेद्व्यमित्यादिना ॥ प्रणवो  
ब्रह्मेत्यभिधायत उपसंहृतकरत्नग्रामस्य प्रणवोपरत्तं यच्चैतन्य-

उ० धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन  
वेद्ध्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमेतं मनः सह

भा० प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदात्मनोऽप्रतिबन्धे-  
नाचरेऽवतिष्ठते । यथा धनुषास्त इषुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो  
धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर एव जलसू-  
र्याकादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्व्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया सशर  
इव स्वात्मविषयोपलब्धिदृष्टणाप्रमादवर्जितेन सर्व्वतो विर-  
त्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्ध्यं ब्रह्म लक्ष्यं । ततस्त-  
द्देधनादूर्द्धं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं  
फलं भवति । तथा देहाद्यनात्मप्रत्ययतिरस्कारणेनाचरै-  
कात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थं ।  
अस्मिन्क्षरपुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमेतं समर्पितं  
मनस्य सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्व्वैस्तमेव सर्व्वाग्रथमेकम-  
द्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्-  
स्वरूपं युष्माकं सर्व्वप्राणिनाञ्च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपर-  
विद्यारूपां विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्रकाश्चञ्च

भा० प्रतिबिम्बं स्फुरति स आत्मैत्यनुसन्धानं प्रबन्धे शरसन्धानं । तस्य  
चित्प्रतिबिम्बसन्धानं लक्ष्यवेधः ॥ उत्तरग्रन्थस्य पौनःपुन्यं परिह-  
रति । अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

ससाधनं सर्व्वं कर्म परित्यज्यात्मैव ज्ञातव्य इत्येव हेतुमाह ।

उ० प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैवं जानथ आत्मानमन्या  
वाचा विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥ अरा  
इव रथनाभौ संहता यत्र नाञ्जः स एषोऽन्तश्च-

भा० सर्वं कर्म समाधनं । यथाऽमृतस्यैष सेतुरेतदात्मज्ञानम-  
मृतस्यामृतत्वस्य मोक्षप्राप्तये सेतुः संसारमहोदधेरुत्त-  
रणहेतुत्वात् तथा च श्रुत्यन्तरं । तमेव विदित्वाति-  
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति ॥ ५ ॥ किञ्च ।  
अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः  
सम्प्रविष्टा यत्र यस्मिन् हृदये सर्व्वतो देहव्यापिन्यो  
नाम तस्मिन् हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एष प्रकृत  
आत्मा तन्मध्ये चरते चरति वर्त्तते । पश्यन् शृण्वन्  
मन्वानो विजानन् वज्रधाऽमेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययै-  
र्जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनविधायित्वा-  
ददन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमा-  
त्मानमोमित्येवमोक्षारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया  
ध्यायथ चिन्तयत । उक्तञ्च । वक्तव्यं त्रिष्वेभ्य आचार्य्येण  
जागता । त्रिव्यास ब्रह्मविद्या विविदिषवो निवृत्तकर्माणो

भा० अमृतस्येति ॥ धनुषाऽऽयुधेन लक्ष्यत इति तद्वन्तश्च आत्मैकत्व-  
साक्षात्कार इत्यर्थः । कर्मसङ्गिनसङ्गत्वा कर्मस्रज्जा विषयस्रज्जा  
च वाक्यार्थज्ञानस्यावगत्यन्ततायाः प्रतिबन्धको विघ्नः स माभू-  
दिति शंसनं । न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पन्नायां फलप्राप्ते विघ्नश-  
ङ्गाऽस्तीत्यभिप्रेत्याह । परस्तादिति ॥ मदुपदेशाद्ब्रह्ममित्यर्थः ।  
सर्व्वेश्वरत्वं मनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो हृदयपुण्डरीके

उ० रते बहुधा जायमानः । ॐमित्येवं ध्यायथ  
आत्मानं स्वस्ति वःपाराय तमसःपरस्तात् ॥ ६ ॥  
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिद्ये

भा० मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्रा-  
चार्यः । स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पराथ परकाशाथ ।  
कश्च । अविद्यातमसः परस्तात् । कस्मात् । अविद्यातमसोऽ  
विद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनाद्येत्यर्थः । योऽसौ तमसः  
परस्तात् संसारमहोदधिं तीर्त्वा गन्तव्यः परविद्याविषय  
इति ॥ ६ ॥

स कस्मिन् वर्त्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो  
व्याख्यातस्तं पुनर्विघ्नमिष्टि । यस्यैष प्रसिद्धो महिमा  
विभूतिः । कोऽसौ महिमा । यस्येमे द्यावापृथिवी शासने  
विद्यते तिष्ठतः । सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽस्मात्सकवद-  
जस्रं भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं  
नातिक्रामन्ति । तथा स्वावरं जङ्गमञ्च यस्य शासने निद्यतं ।  
तथा चर्त्तवोऽयनेऽब्दाश्च यस्य शासनं नातिक्रामन्ति ।  
तथा कर्त्तारः कर्माणि फलञ्च यच्छासनात्त्वं खं कास्रं  
नातिवर्त्तते स एष महिमा । भुवि लोके यस्य स एष

भा० ध्यानञ्च क्रममुक्तिफलं । मन्दब्रह्मविदो विधीयत इति दर्शयितु-  
माह । योऽसौ तमसः परस्तादित्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्येति ॥ जीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्थावग-  
मस्य दोषासनस्येत्यर्थः । अविद्यावासनाप्रचयो भिद्यत इति कोऽर्थः ।  
किं बुद्धौ विद्यमानायामविद्यादिभेदे ज्ञानफलं किंवा तन्निवृत्तौ ।

उ० ब्रह्मपुरे लेष व्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः  
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय  
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपम-

भा० सर्वज्ञ एवं महिमा । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्यय-  
हृतद्योतने ब्रह्मपुरे मनसि । ब्रह्मणाऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नि-  
त्याभिव्यक्तत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन् यद्भोम  
तस्मिन् व्योम्याकाशे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोप-  
सम्भते । न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य गनिरागतिः प्रतिष्ठावान्यथा  
सम्भवति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत  
इति । मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता । प्राणश्च  
शरीरश्च प्राणशरीरं तस्यायं नेता सूक्ष्माच्छरीराच्छरी-  
रान्तरं सूक्ष्मं प्रति प्रतिष्ठितोऽन्ने भुज्यमानान्नविपरिणामे  
प्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपान्ने हृदयं  
बुद्धिं पुण्डरीकद्विद्रे सन्निधाय समवस्थाप्य हृदयावस्थान-

भा० नाद्यः । सत्युपादाने कार्यस्यात्यन्तोच्छेदासम्भवात् । न द्वितीयः ।  
ज्ञानस्याज्ञानेनैव साक्षाद्दिरोधप्रसिद्धेः । किञ्च । बुद्धिरप्यनादिः  
सादिर्वा । नाद्यः । एतस्माज्जायते प्रायो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति  
श्रुतिविरोधात्प्रत्ययप्रणये ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसम्भवात्त-  
दानर्थात्प्रसङ्गात् । सादित्वे च बुद्धेरुपादानं साक्षाद्ब्रह्म चेत्तन्नाशं  
विनाऽत्यन्तोच्छेदो न स्यात् । माया चेत्सा द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेद-  
मर्हति । लौकिकमायाविगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेदादर्श-  
नात् । किञ्च । बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलं । स्वनाशस्याफलत्वात्मा-  
त्मनः । तस्य बुद्धिसङ्गाभावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात् । किञ्चात्मनो  
ऽविद्याद्यनाश्रयत्वाभिधानं श्रुतिविबुद्धप्रक्रमेऽविद्यायामन्तरे  
वर्तमाना इति श्रवणादुपसंहारे च अनीशया शोचति मुह्यमान

उ० मृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छि-  
द्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मि-  
न्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

भा० मेव स्नात्मानः स्थितिरन्ते तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विप्रियेन  
ब्राह्मणाचार्योपदेशजनितेन ज्ञानग्रामदमथ्यानवैराग्योद्भू-  
तेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्वं पश्यन्ति उपसभन्ते धीरा  
विवेकिनः । आनन्दरूपं सर्वानर्थादुःखायासप्रहीणममृतं  
यद्विभाति विशेषेण स्नात्मान्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥ अस्य  
परमात्मज्ञानफलमिदमभिधीयते । भिद्यते हृदयग्रन्थिर-  
विद्या वासनामयः । बुद्ध्याश्रयास्तथा प्रोक्ताः कामा येऽस्य  
इति श्रिता इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयाश्रयोऽसौ नात्माश्रयः ।  
भिद्यते भेदं विनाशमायाति हृदयग्रन्थिः । छिद्यन्ते सर्वे  
ऽज्ञानविषयाः संशया लौकिकानामामरणान्तु गङ्गासो-  
तोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्नसंशयस्य  
निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मा-  
न्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते

आ० इति अवयवाद्बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेदध्यस्यत  
इति कोऽर्थो निश्चिप्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा । नाद्यः । अन्यधर्मस्या-  
न्यत्र निक्षेपासम्भवात् । भ्रान्त्या च केन दृश्यते । न तावदात्मना  
तस्याविद्याश्रयत्वानङ्गीकारात् । न बुद्ध्या । बुद्धेरात्मविषयत्वास-  
म्भवेन तद्गतदर्शनासम्भवात् । भ्रान्तेश्च खाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन  
निवर्णत्वप्रसिद्धे बुद्धेरनुभवाश्रयत्वप्रसङ्गात् । तस्मान्नास्य भाव्यस्य  
सम्यगर्थं पश्याम इति चेदुच्यते । चित्तत्राणादिरनिर्वाच्या विद्या

उ० हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं ।  
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥

भा० कर्माणि । न त्वेतज्जन्मान्तरारम्भकानि प्रवृत्तफलत्वान्त-  
स्मिन् सर्व्वज्ञेऽसंसारिणि दृष्टे परावरे परस्व कारणत्तना  
अवरस्व कार्यात्मना तस्मिन् परावरे साक्षाद्दमस्तीति  
दृष्टेसंसारणोच्छेदाशुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य सङ्केपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयो  
ऽपि हिरण्मये ज्योतिर्भये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे  
इवाऽपे । आत्मस्वरूपोपलब्धिस्नानत्वात्पुं सर्व्वान्भक्त-  
रत्वात्तस्मिन् विरजमविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म  
सर्व्वमहत्त्वात्सर्व्वान्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मा-  
त्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलञ्चा-  
तस्तच्छुभ्रं शुद्धज्योतिषां सर्व्वप्रकाशात्मनामन्यादीनामपि  
तज्ज्योतिरवभासं । अन्यादीनामपि ज्योतिर्द्वमन्तर्गतब्र-  
ह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्यद-  
न्यावभास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद आत्मानं ब्रह्मादि-  
विषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति ते

भा० चैतन्यमवच्छिद्य सावच्छिन्नचैतन्यस्य बुद्ध्यादितादात्म्यरूपेण विव-  
र्तते । तस्याच्च ब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिर्वर्त्यरूपप्रीकारात्तन्नि-  
दत्तै तदुत्थं हृदययन्त्रिभेदं श्रुत्योच्यते । भाष्यकारीयस्य बुद्ध्याश्रये-  
याभिधानमहङ्कारविशेषयत्वेनाविद्यादेर्थावहारिकाभिप्रायत्व-  
मात्माश्रयत्वाभिधानसात्मनो निर्विकारत्वाभिप्रायं ॥ ७ ॥ ८ ॥

वाधितानुदत्तिश्च प्रकटार्थे प्रदर्शितेति जीवन्मुक्तिर्न विरुध्यते ।

उ० ६ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकां नेमा  
विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भासन्मनु-  
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

भा० आत्मविदस्त्रिदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः। यस्मात्परं ज्योति-  
स्तस्मात्त एव तद्विदुर्नतरे वाङ्मार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥ ९ ॥  
कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्  
स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो न भाति ।  
तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । स हि तस्यैव भासा सर्वम-  
न्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः प्रका-  
शनसामर्थ्यं । तथा न चन्द्रतारकां नेमा विद्युतो भान्ति  
कुतोऽयमग्निरस्मद्गोचरः । किं ब्रह्मना । यदिदं जगद्भाति  
तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्भान्तं दीप्यमानमनुभा-  
त्यनुदीप्यते । यथा जलोत्सुकादि अग्निसंयोगादग्निं दह-  
न्तमनुदहति न स्वतस्तद्वत्तस्यैव भासा दोष्या सर्वमिदं  
सूर्यादिमञ्जगदिभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च  
विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासा अतस्तस्य ब्रह्मणो  
भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतो विद्यमानं भास-  
नमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्श-  
नाद्भारूपाणाञ्चादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥ यत्त-  
ज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचा-

षा० भातीति बिजन्ताध्याहारेण व्याख्यातं तस्य भासा सर्वमिदं वि-  
भातीत्यस्य ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथयति । यत एव-



उ० ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्त-  
रेण । अधश्चोर्द्ध्वं प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं  
॥ ११ ॥ इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥  
२ ॥ इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तं ॥ २ ॥

द्वा सुपधी सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-

भा० रक्षणं विकारो नामधेयमात्रममृतमितरदित्येतमर्थं  
विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण  
पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवोक्तसक्षणमिदं यत्पुरस्तादये ब्रह्मै-  
वाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा  
दक्षिणतश्च तथोत्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽप्यदपि  
कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानं । किं  
वज्रना ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमं ।  
अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वाविव सर्पप्रत्ययः ।  
ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुभासनं ॥ ११ ॥ इति  
द्वितीयमुण्डकभाष्यं ॥ २ ॥

परा विद्योक्ता यथा तद्वचरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते ।

षा० मिति तदेव ब्रह्म भाति चेति । उपसंहारमन्त्रस्य तात्पर्यमाह ।  
यत्तज्जीतिषां ज्योतिरिति । न ब्रह्मणा विविधं क्रियत इति तद्वि-  
कारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मैवेति वाधायां सामानाधिकरण्यां योऽयं  
स्याद्वाः पुमानसाविति वदन्वयस्थितिरैकाभावपरिहारेण ताव-  
न्मात्रत्वं बोध्यते ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमुण्डकभाष्यटीका ॥ २ ॥

प्राधान्येनेत्वपूर्वत्वेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । द्वा सुपर्से-  
त्वादौ द्विवचनस्याकारश्चाद्दसः । जीवस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन

उ० षस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्यनश्नू-

भा० यदधिगमे हृदयगन्ध्यादेः संसारकारणस्यात्यन्तिकवि-  
नाशः स्यात् । दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्प-  
नयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि  
वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्तन्निर्द्धार-  
णश्च प्रकारान्तरेण क्रियते । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्कृतमपि  
तत्र सूचभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते ।  
इा दौ सुपर्णा सुपर्णा शोभनपतनौ सुपर्णा पक्षिसामा-  
न्यादा सुपर्णा सयुजा सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया  
सखायौ समानख्यातौ समानाभिव्यक्तिकारणौ एवभूतौ  
सन्तौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतया एकं वृक्षं वृक्ष-  
मिवोच्छेदनसामान्यात् शरीरं वृक्षं परिष्वस्यजाते परिष्व-  
क्तवन्तौ । सुपर्णाविवैकं वृक्षं फलोपभोगार्थं । अयं हि वृक्ष  
ऊर्द्धमूलोऽवाक्शाखाऽश्चत्योऽव्यक्तमूलप्रभवः । चेचमंशुकः  
सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयस्तं परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णाविवावि-  
द्याकामकर्मवासनाश्रयस्त्रिजोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परि-  
ष्वक्तयोरन्य एकः चेचज्ञो लिङ्गोपाधिवृक्षमाश्रितः पिप्पलं

भा० योग्यत्वादीश्वरस्य सर्वक्षत्वेन नियामकत्वशक्तियोगाच्छोभनं पत-  
नमुचितं । नियन्त्रिनियामकभावगमनं ययोक्तौ शोभनपतनौ ।  
पक्षिसामान्यादिति वृक्षाश्रयखादिश्रवणादित्यर्थः । ऊर्द्धमूलकृष्टं  
ब्रह्म मूलमधिष्ठानमस्येत्ऊर्द्धमूलोऽर्वाचः प्राणादयः शाखा इवा-  
स्येत्वाक्शाखः । खावस्थानं नियन्तुमस्य न शक्यमित्यश्वत्यः ।  
अव्यक्तमथाकृतं मूलमुपादानमन्वयि तस्मात्प्रभवतीति तथोक्तौ

उ० न्योऽभिवाकशोति ॥ १ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो  
निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा

भा० कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं खादनेकविचित्रवेद-  
नाखादुरूपं खादति भक्षयत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । अन-  
श्रन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः  
सत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्रान्ति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भा-  
ज्यभोक्तोर्नित्यसाक्षिलसत्तामात्रेण । स त्वमश्रन्नन्यो ऽभि-  
वाकशीति पश्यत्येव केवलं । दर्शनमात्रेण हि तस्य प्रेरयि-  
त्वं राजवत् ॥ १ ॥ तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्ते  
शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्याकामकर्मफलरानादि-  
गुहभाराक्रान्तोऽस्त्रावुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निश्चयेन  
देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाह अमुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता ह्यश्रः  
सूक्तो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवं प्रत्ययो नास्त्वन्यो  
ऽस्मादिति जायते विद्यते संयुज्यते वियुज्यते च सम्बन्धि-  
वान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम  
विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावो  
ऽनीशा तथा शोचति सम्पद्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारै-

ष्या० यावदज्ञानभावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्मवासनानामाश्रया लिङ्ग-  
मुपाधिर्व्यस्त्यात्मनः स जीवस्तयोक्तः स चेश्वरश्च तावित्यर्थः । सत्त्वो  
मायात्ममुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः । ज्ञानात्मकस्यामणसत्त्वरा-  
शेरिति ह्यक्तं । आवरखं विक्षेपश्च हयमविद्यायाः कार्यं । तत्रेश्व-  
रभावाप्रतिपत्तिरेनोशावरखं शोचतीति विक्षेपस्तदुभयहेतुर-  
निर्व्वाणमज्ञानं मोहः । तेन विप्रिष्टोऽनेकैरनर्थप्रकारैरहं करो-

उ० पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥  
२ ॥ यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्षं कर्तारमीशं

भा० रविवेकितया चिन्तामापद्यमानः स एवं प्रेततिर्यङ्गनु-  
व्यादियेनिष्वाजवं जवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु  
बुद्धधर्मसञ्चितनिमित्तेन केनचित्परमकारुणिकेन दर्शि-  
तयोगमार्गे अहिंसासत्यब्रह्मचर्यसर्व्वत्यागशमदमादिस-  
म्पन्नः समाहितात्मा सन् जुष्टं सेवितमनेकैर्योगिमार्गैः  
कर्मभिश्च यदा यस्मिन् काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं  
दृष्टोपाधिलक्षणादिलक्षणमीशमसंसारिणमन्ननायापिपा-  
साशोकमोहजराभृत्स्वतीतमीशं सर्व्वस्य जगतोऽयमहम-  
सुयात्मा सर्व्वस्य समः सर्व्वभूतस्यो गेतरोऽविद्याजनितो-  
पाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभृतिं महिमानश्च जग-  
द्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको  
भवति सर्व्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यते हतहृत्सो भवती-  
त्यर्थः ॥ २ ॥ अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरं ।  
यदा यस्मिन् काले पश्यः पश्यतीति विद्वान् साधक इत्यर्थः  
पश्यते पश्यति पूर्व्वद्रुक्कावर्षं स्वयं ज्योतिःस्वभावं स्वप्न-

भा० नीत्वादिभिविवेकतया तादात्म्यापन्नतयेत्यर्थः । आजवमनवर्तं  
जीवभावं निष्कलभावं कल्पजया जघुभावं कर्म वायुप्रेरिततया  
जवीभावं क्षैप्रमापन्नः पूर्व्ववदित्यभेदेनेत्यर्थः । आत्मनि रति-  
रात्मरतिस्तुद्वयः सैव क्रियास्यास्तीत्वात्मरतिः । क्रियावा-  
निति मतुमे कः प्रतीयते कथमुक्तं ब्रह्मप्रीतिमनुबर्धयोरन्यतरो  
ऽतिरिच्यत इति । सत्त्वं असमासपाठे द्वयोरर्थवत्त्वमासीत् समा-

उ० पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान् पुण्यपापे  
विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥  
प्राणो लेष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्

भा० खेव वा ज्योतिरस्याविनाग्नि कर्त्तारं सर्वस्य जगत ईशं  
पुरुषं ब्रह्मयोगिं ब्रह्म च तद्योगिन्नासौ ब्रह्मयोगिस्त्वं ब्रह्म-  
योगिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योगिं स यदा चैव पश्यति तदा स  
विद्वान् पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्माणी समूखे विधूय  
निरस्य दग्ध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगतक्लेशः परमं प्रकृतं  
निरतिग्रहं साम्यं समतामदयलक्षणं दैतविषयाणि सामा-  
न्यतो वाच्ये वातोऽदयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रति-  
पद्यते ॥ ३ ॥

किञ्च योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ज्येष्ठ प्रकृतः  
सर्वभूतैर्ब्रह्मादिस्तम्पर्यन्तैः । इत्यभूतलक्षणा द्वितीया ।  
सर्वभूतस्यः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते ।  
एवं सर्वभूतस्यं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति वि-  
जानन् विद्वान् वाक्यार्थज्ञानमात्रे न स भवते न भवतीत्ये-  
तत् । किं । अतिवादी अतीत्य सर्वानन्यान् वदितुं शी-  
लमस्येत्यवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विदा-  
न्नातिवादी भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं

भा० सपाठे लन्यतरे मतुवतिरिच्यते विशेष्यते वाङ्मक्रियानिष्ठत्तिजा-  
भादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एकदेशियास्यामुद्गाय निराचष्टे । केचिदित्वादिना । अनेन

### उ० विद्वान् भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्म-

भा० तदा किं ह्यसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमपरमन्यदृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयन्तु विद्वानात्मनोऽन्यत्र पश्यति नान्य-  
 च्छृणोति नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किञ्चात्म-  
 क्रीड आत्मन्येव क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स  
 आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव च रतीरमणं प्रीति-  
 र्यस्य स आत्मरतिः । क्रीडा वाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु सा-  
 धननिरपेक्षा वाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा  
 क्रियावान् ज्ञानधानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रिया-  
 वान् । समासपाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति  
 ब्रह्मप्रीद्धिमतु बर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचित्तन्निश्चेत्त्रा-  
 दिकर्मब्रह्मविद्ययोः समुच्चयार्थमच्छन्ति । तत्रैष ब्रह्मविदां  
 वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि वाह्य-  
 क्रिया आत्मरतिश्च भवितुं शक्नुतः । कश्चिदाह्यक्रियावि-  
 निवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति वाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरो-  
 धात् । न हि तमः प्रकाशयोर्गुणपदेकत्र स्थितिः सम्भवति ।  
 तस्मादसत्प्रलपितमेतत् । अनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपा-  
 दनं । अन्या वाचो विमुञ्चथ सन्न्यासयोगादित्यादिश्रुतिभ्य-  
 स । तस्मादयमेवेह क्रियावान् यो ज्ञानधानादिक्रियान-  
 सन्निवृत्तार्थमर्थ्यादः सन्न्यासी । य एवंलक्षणो नातिवाद्यात्म-

भा० वचनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं क्रियत इत्येतदसत्प्रलपित-

उ० रतिःक्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥  
सत्येन लभ्यस्तपसा त्वेष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन  
ब्रह्मचर्येण नित्यं । अन्नः शरीरे ज्योतिर्भयो

भा० क्रीड आत्मरतिः क्रियावान् ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां  
सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥ अधुना सत्यादीनि भिद्योः  
सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्ति-  
प्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्यः  
प्राप्तव्यः । किञ्च तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया । मनस-  
सेन्द्रियाणाञ्चैकार्यं परमं तप इति स्मरणात् । तद्धनुकूल-  
मात्मदर्शनाभिमुखीभावात् परमं साधनं तपो नेतरसा-  
म्प्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः । सर्वत्र सम्य-  
ग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण  
नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र  
नित्यशब्दोऽन्वयदीपकन्यायेनानुषङ्गव्यः । वक्ष्यति च । न येषु  
जिह्वामृतं न माया चेति । कोऽसावात्मा य एतैः साधुभि-  
र्लभ्यत इत्युच्यते । अतः शरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीका-  
काशे ज्योतिर्भयो हि इक्ष्मवर्णः शुभ्रः शुद्धोऽयमात्मानं

भा० मेवेति योजना ॥ ४ ॥ सम्यग्ज्ञानसहकारीणीत्यत्र सम्यग्ज्ञानश-  
ब्देन वस्तुविषयवगतिप्रकावसानं वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अव-  
गतिप्रकास्य स्वकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्यपेक्षासम्भवात् । अतो-  
ऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनाञ्च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय  
इत्यत एव । नैतावता भास्कराभिमतसिद्धिः । परिपक्वविद्यासह-  
कार्यपेक्षायां मानाभावात् । ततः कर्माऽसंश्लेषश्रवणादेवादीनां

उ० हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥  
 सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो  
 देवयानः । येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र  
 तत्सत्यस्य परमं निधानं ॥ ६ ॥

भा० पञ्चन्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः सत्यासिनः क्षीण-  
 दोषाः क्षीणक्रोधादिचिन्तमलाः । स आत्मा नित्यं सत्या-  
 दिसाधनैः सत्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कैः  
 सत्यादिभिर्लभ्यते सत्यसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥  
 सत्यमेव सत्यवानेव जयते जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः ।  
 न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोः सम्भवे  
 जयः पराजयो वा सम्भवति । प्रसिद्धं लोकेऽसत्यवाननृतवा-  
 द्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वं ।  
 किञ्च । शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वं । कथं ।  
 सत्येन यथाभूतवादव्यवस्था पन्था देवयानास्त्यो विततो  
 विशीर्षः सातत्येन प्रवृत्तः । येन यथा ह्याक्रमन्ति क्रमन्ते  
 ऋषयो दर्शनवन्तः कुहकमायाप्रायाहङ्कारदम्भानृत-  
 वर्जिता ह्याप्तकामा विगतदृष्ट्याः सर्वतो यत्र यस्मिन्  
 तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य सम्बन्धि साध्यं परमं  
 प्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयते प्रवर्तते । तत्र च

आ० कर्मविहीनानां मुक्तिरवश्याचेति ॥५॥ कुहकं परवचनमन्तरन्धया  
 ऋहीत्वा वहिरन्धया प्रकाशत्वं । माया शास्त्रं विभवानुसारेणा  
 प्रदानं । अहङ्कारो मिथ्याभिमानः । दम्भो धर्मध्वजित्वं । अष्टतम-



उ० बृहच्च तद्विद्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं  
विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहात्मिके च पश्य-

भा० येन यथा क्रमन्ति सत्येन वितत इति पूर्वेषु सम्बन्धः ।  
किन्तत्किन्वन्वर्षकं तदित्युच्यते ॥ ६ ॥

इहच तन्महत्तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिसाधनेन सर्वतो  
व्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयम्प्रभमनिन्द्रियगोचरं अत एव न  
चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्यचिन्त्यरूपं । सूक्ष्मादाकाशा-  
देरपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारण-  
त्वादिभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेषाभाति दीप्यते ।  
किञ्च दूरादिप्रकृतदेवात्सुदूरे विप्रकृततरे देवे वर्तन्ते ऽवि-  
दुषामत्यन्तानम्यत्वात्तद्ब्रह्म । इह देवेऽत्मिके समीपे च ।  
विदुषामात्मत्वात् सर्वान्तरत्वाद्याकाशाद्याप्यन्तरश्रुतेः । इह  
पश्यन्तु चेतनावत्स्वित्येतन्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियाबलेन  
योगिभिर्लक्ष्यमाणं । क । गुहायां बुद्धिबलशलाका । तत्र हि  
निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः । तथाप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते

भा० यथादृष्टभाषणं । एतैर्दीर्घैर्वर्जिता इत्यर्थः । सत्यस्य निधानं यदुक्तं  
तत्पुनर्विश्लेष्यत इत्याह । किन्तत्किन्वन्वर्षकत्वादिति । ६ ।

ज्ञानप्रसादेनेत्यत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति क्षुत्पत्वा बुद्धिरुच्यते ।  
ध्यायमानो ज्ञानप्रसादं लभ्यते । ज्ञानप्रसादेनात्मानं पश्यतीति  
क्रमो ब्रह्मणः । संग्रयादिमकरहितस्य प्रमादज्ञानस्यैव साक्षा-  
त्कारहेतुत्वाद्ज्ञानप्रियायाः प्रमितिसाधनत्वात्सिद्धेरित्यर्थः । बौद्धा-  
देस्मिन्नादौ चेतनत्वममदर्शनाच्चित्तं तस्मिन् स्वसंसर्गिणि च चैत-  
न्याभिव्यक्तत्वे स्वभावत एव योग्यं । तत्स्थिते परमात्मनो  
ऽभिव्यक्तिसम्भावनाचेतसा ज्ञेयत्वमुच्यत इति स्वभाववार्थमाह ।

उ० त्विहैव निहितं गुहायां ॥ ७ ॥ न चक्षुषा  
गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा  
वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते  
निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा

भा० तत्रस्यमेवाविदग्धिः ॥ ७ ॥ पुनरप्यसाधारणेऽप्यसाधारणं  
तदुपलब्धिसाधनमुच्यते ॥ यस्मात् चक्षुषा गृह्यते केनचि-  
दप्यरूपत्वात्तत्रापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वात् चान्यैर्देवैरि-  
न्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा  
वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्माणां प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते ।  
किं पुनस्तस्य ग्रहणसाधनमित्याह । ज्ञानप्रसादेनात्माव-  
बोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राप्तिनां ज्ञानं वाङ्मविष-  
यरागादिदोषकल्पितमप्रसन्नमशुद्धं सम्रावबोधयति नित्यं  
सञ्चितमप्यात्मत्वं मलावगद्धमिवादर्थं । विलुप्तमिव  
सखिलं । तद्यदिन्द्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमलकालु-  
ष्यापनयनादादर्शसखिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं भ्रान्तमव-  
तिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन विशुद्धान्तःकरणे  
योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मान्मत्तमात्मानं पश्यते पश्यति  
उपलभते निष्कलं सर्व्यावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्या-  
दिसाधनतानुपसंहतकरण एकाग्र्येण मनसा ध्यायमान-  
स्मिन्नयन्नयमात्मानमेव पश्यतीति ॥ ८ ॥ एषोऽणुः

भा० प्राज्ञैः सहेन्द्रियैश्चित्तमिति । ज्ञातं चैतन्येन सर्वस्य तर्हि चित्ते  
क्विति ब्रह्म सत एवापरोक्षं न भवतीत्यत आह । सखिन्

उ० चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संवि-  
वेश । प्राणैश्चितं सर्वमेतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे  
विभवत्येष आत्मा ॥ ६ ॥ यं यं लोकं मनसा  
संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।  
तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं

भा० सूक्ष्मचेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः । कासौ ।  
यस्मिच्छरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन  
संविवेश सम्यक्प्रविष्टसस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय  
इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह । प्राणैः  
सहेन्द्रियैश्चितं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामेतं व्याप्तं येन  
शरीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामन्तः-  
करणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमल-  
वियुक्ते शुद्धे विभवत्येष य उक्त आत्मा विशेषेण स्नेनात्मना  
विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ य एवमुक्त-  
लक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्य सर्वात्मत्वादेव  
सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह । यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं  
मनसा संविभाति सङ्कल्पयति मङ्गमन्यस्यै वा भवेदिति  
विशुद्धसत्त्वः शीघ्रक्लेश आत्मविनिर्भ्रंसान्तःकरणः कामयते  
यांश्च कामान् प्रार्थयते भोगांस्तं लोकं जयते प्राप्नोति  
तांश्च कामान् सङ्कल्पितान् भोगान् । तस्मादिदुषः सत्य-

भा० चित्त इति । समुच्चविद्याफलमपि निर्गुणविद्याकृतये प्ररोचनार्थ-

उ० ब्रह्मयेहूतिकामः ॥ १० ॥ इति तृतीयमुखके  
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदेतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं  
भाति शुभ्रं । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्र-  
मेतदतिवर्त्तन्ति धीराः ॥ १ ॥ कामान् यः काम-

भा० ब्रह्मस्यत्वादात्मज्ञात्माज्ञानेन विभ्रुद्भ्रान्तःकरणं ब्रह्मये-  
त्पूजयेत् पादप्रक्षालनशुभ्रपूजनमस्कारादिभिर्भक्तिकामो  
विभूतिमिच्छुः । ततः पूजार्हं एवाद्यै ॥ १० ॥ इति तृती-  
यमुखके प्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

यस्मात्स वेद ज्ञानात्प्रसावेतद्यथोक्तसत्त्वं परमं ब्रह्म  
प्रकृतं धाम सर्वकामानामाश्रयमाख्यदं यच्च ब्रह्मिन्  
ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगच्चिहितमर्पितं यच्च खेन  
ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धं । तमध्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये  
ह्यकामा विभूतिदृष्ट्यावर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते  
परमिव देवं ते शुक्रं नृवीजं यदेतत्प्रसिद्धं ब्रह्मरीरोपादान-  
कारणमतिवर्त्तन्तेऽतिगच्छन्ति धीरा बुद्धिमत्तो न पुन-  
र्योनिं प्रसर्पन्ति । न पुनः क्व रतिं करोतीति श्रुतेः ।  
अतस्त्वं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥ मुमुक्षोः कामत्याग

भा० मुच्यते । यं यमिति ॥ परमार्थतत्त्वज्ञानादित्यर्थः । ७ । ८ । ९ ।  
१० ॥ इति तृतीयमुखके प्रथमखण्डभाष्यटीका ॥ १ ॥

विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीयरागो विष-  
द्वेषश्च योऽऽत्मकामस्यात्मबुभुक्षवैव वशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः

उ० यते मन्यमानः स कामभिजीयते तत्र तत्र ।  
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रवि-  
लीयन्ति कामाः ॥ २ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन

भा० एव प्रधानं साधनमित्येतद्ग्रथयति । कामान् यो दृष्टाद्दृष्टे-  
ष्टविषयान् कामयते मन्यमानस्तद्गुणांश्चिन्तयानः प्रार्थ-  
यते स तैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषये-  
च्छारूपैः सद्य जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र विषयप्राप्ति-  
निमित्तकामाः कर्मसु पुद्गलं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु  
तेषु विषयेषु तैरिव कामैर्विष्टितो जायते । यस्तु परमार्थ-  
तत्त्वविज्ञानात् पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि समन्तत  
आप्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्या-  
लक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा  
विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्विहैव तिष्ठत्येव प्ररीरे । सर्व्वे  
धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविशोयन्ति विसृज्यमुपशान्तिं नश्य-  
न्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशान् जायन्त इत्यभि-  
प्रायः ॥ २ ॥ यद्येवं सर्व्वसाभात्परमात्मसाभसाभाय

भाः कामा निवृत्ता भवन्तीत्यर्थः सामर्थ्यादवगम्यते । सहेतुवि-  
नाशात्पुनः कामा न जायन्त इति । आतानां ज्ञानं विनापि  
क्षयसम्भवादित्यर्थः । न वज्जना श्रुतेनेति उपनिषद्विचारव्यति-  
रिक्तेनेत्यर्थः । तेन वसुंनेनेति कथं व्याख्यानं यत्तदोर्भिन्ना-  
र्थत्वं साधनविवक्षायाः प्रकृतत्वादित्यर्थं ब्रूमः । परमात्मास्तीत्व-  
भेदानुसन्धानं वसुंनं । तेन वसुंनेनेष आत्मा लब्धो भवति ।  
वद्विष्मत्स्वेन तु शतशोऽपि अवशादौ क्रियमाणे न लभ्यते । अतः

उ० लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते  
तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वां ॥ ३ ॥  
नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-  
पसो वाप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु

भा० प्रवचनादत्र उपाया बाहुल्येन कर्त्तव्या इति प्राप्त इदमु-  
च्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः परः पुरुषार्थो  
नाऽसौ वेद शास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा न  
मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्वा । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा  
श्रवणेनेत्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमा-  
त्मानमेष विद्वान् वृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन वर्षनेनैष पर-  
मात्मा लभ्यः नान्येन साधनान्तरेण । नित्यलभ्यस्वभा-  
वत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष  
आत्माऽविद्यासञ्चक्रां स्वां परां तनूं स्वात्मतत्त्वस्वरूपां  
विवृणुते प्रकाशयति प्रकाश इव घटादिविद्यायां सत्या-  
माविर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्मादन्यत्यागेनात्मलाभप्रार्थनैवाऽऽत्मलाभसाधनमि-  
त्यर्थः । आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि

आ० परमात्माऽस्मीत्यनुसन्धानं परमात्मभजनं पुरस्कृत्यैव श्रवणादि  
सम्पादनीयमिति भावः । अथवाऽयमेव परमात्मानं वृणुते  
तेन परमात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन वर्षनेनाभेदानुसन्धान-  
लक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा लभ्यः परमात्मैव मुमुक्षुरूपव्यवस्थित  
इत्यभेदानुसन्धानेनैव लभ्यो न कर्मणेत्यर्थः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

वीर्यमिति मिथ्याज्ञानानभिभाष्यतानुसन्धाने विशेषः । अलिङ्गा-

उ० विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥  
संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः  
प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्ता-

भा० बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि सद्भ्याससहितानि । य-  
स्माद्यमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणेनात्मनिष्ठाजनितवी-  
र्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपश्चादिविषयासङ्गनि-  
मित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाप्यलिङ्गालिङ्गरहितात् ।  
तपोऽच ज्ञानं । लिङ्गं सद्भ्यासस्तत्सद्भ्यासरहितात् ज्ञानात्  
लभ्य इत्यर्थः । एतैरुपायैर्बलाप्रमादसद्भ्यासज्ञानैर्यतते  
तत्परः सन् प्रयतते । यस्तु विद्वान् विवेकी आत्मवित्तस्य  
विदुषः आत्मा एष विद्यते सम्प्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥  
कथं ब्रह्म विद्यते इत्युच्यते । सम्प्राप्य समवगम्येनमात्मा-  
नमृषयो दर्शनवन्तस्तेनैव ज्ञानेन दृष्टा न वाङ्मेन दृष्टि-  
साधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृतात्मानः परमात्म-  
स्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । वीतरागा विगतरागा-  
दिदोषाः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवभूताः सर्वगं  
सर्वव्यापिनमाकाशवत्सर्वतः सर्वत्र प्राप्य गोपाधिपरि-  
च्छिन्नेकदेशेन । किमर्हि ब्रह्मैवाद्यमात्मत्वेन प्रतिपद्य  
धीरा अत्यन्तविवेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्व-  
भावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्न-

भा० इति कथं । इन्द्रजनकगार्गिप्रभृतीनामप्यात्मकाभ्रवद्यात् । सर्वं  
सद्भ्यासो नाम सर्व्वत्वात्मात्मकस्तेषामपि स्वत्वाभिमानाभावा-

उ० त्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥ वेदान्तविज्ञान-  
सुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

भा० घटाकाशवदविद्याहृतोपाधिपरिच्छेदं जहाति । एवं ब्रह्म-  
विदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥ किञ्च वेदान्तजनितवि-  
ज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयः सोऽर्थः  
सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । ते च  
सन्न्यासयोगात् सर्वकर्मपरित्यागसत्त्वयोगात् केवलब्रह्म-  
निष्ठा स्वरूपाद्योगाद्यतयो यत्नशीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं  
येषां सन्न्यासयोगात्ते शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु । संसारिणां  
ये मरणकालास्ते परान्तास्थानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसाराव-  
साने देहपरित्यागकालः परान्तकालसंस्मिन् परान्तकाले  
साधकानां ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेक-  
वदृश्यते प्राप्यते च । अतो ब्रह्मवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्म-  
शीत्यर्थः । परामृताः परममृतममरणधर्मकं ब्रह्मात्मभूतं  
येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः  
सन्तः परिमुच्यन्ति परिसमन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाश-  
वच्च निर्वृतिमुपयन्ति परिमुच्यन्ति परिसमन्तात्मुच्यन्ते  
सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते । शकुनीनामिवाकाशे  
जले वारिचरस्य च । पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां

भा० दस्येवाऽऽन्तरः सन्न्यासो वाह्यन्तु विष्णुमविवक्षितं ॥ न विष्णुं  
धर्मकारणमिति स्मरन्नात् । नैष्कर्म्यसाहित्यन्तु विवक्षितं प्रदी-  
पस्य वसिष्ठतावच्छेदध्वंसे यथा तेजःसामान्यतापत्तिस्तद्वदित्वाह ।



उ० ते ब्रह्मलोकेषु परामकाले परामृताः परिमु-  
च्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति-  
देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे

भा० गतिः । अगध्वगा अध्वसु पारयिष्यव इति ऋतिस्यतिभ्यां  
देवपरिच्छिन्ना हि गतिः संसारविषयैव । परिच्छिन्नसा-  
धनसाध्यतात् । ब्रह्म तु समस्तानाम् देवपरिच्छेदेन नन्वर्थ्यं ।  
यदि हि देवपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यात्पूर्वद्रव्यवदाद्यन्वद-  
न्याश्रितं सावधवमनित्यं कृतकञ्च स्यात् । न त्वेवंविधं ब्रह्म  
भवितुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिस्य नैव देवपरिच्छिन्ना भवितुं  
शक्ता ॥ ६ ॥

अपि चाविद्यादिसंसारबन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति  
ब्रह्मविदो न तु कार्यभूतं । किञ्च मोक्षकाशे या  
देहारम्भकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्थाः प्रतिष्ठाः प्रतिष्ठा-  
कृताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति  
द्वितीयावयवचरणं । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याका या अन्यप्रश्न-

भा० प्रदीपनिर्वाणवदिति । पदं पादन्वासः । प्रतिविम्बं न दृश्येताभा-  
वादेवेत्यर्थः । अध्वस्विति संसाराध्वनां पारयिष्यवः पारयितुं  
समापयितुमिच्छन्तीति समाप्तिनामा अगध्वगा भवन्तीत्यर्थः ।  
तर्कतोऽपीहैव मोक्षो वक्तव्य इत्याह । देवपरिच्छिन्ना हीत्वा-  
दिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्थाः प्रतिष्ठाः प्रतिगता भवन्तीति भूतांशानां भौतिकानाम्  
महाभूतेषु लयो दर्शितः । अन्यप्रश्नेति ब्राह्मणग्रन्थेषु वक्ष्यन्ते प्राय-

उ० ऽव्यये सर्वे एकीभवन्ति ॥ ७ ॥ यथा नद्यः स्यन्द-  
मानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।  
तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमु-

भा० परिपठिताः प्रसिद्धा देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाः  
सर्वे प्रतिदेवतास्तादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि  
च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलाणि प्रवृत्तफलाना-  
मामुपभोगेनैव क्षीणत्वादिज्ञानमयस्यात्माऽविद्याकृतबुद्ध्या-  
द्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बव-  
दिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्माणां तत्फलार्थत्वात्तद् तेनैव  
विज्ञानमयेनात्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । ते  
एते कर्माणि विज्ञानमयस्यात्मोपाध्यपनयनेन सति परे  
ऽव्यये ऽनन्ते अक्षये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽजरेऽमृतेऽभये  
ऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽवाप्तेऽद्वये त्रिवे शान्ते सर्वे एकीभ-  
वन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येकत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव  
सूर्यादिप्रतिबिम्बास्तुर्ये घटाद्यपनयनाकाशे घटाद्याकाशः  
॥ ७ ॥ किञ्च यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः  
समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नु-  
वन्ति नाम च रूपञ्च नामरूपे विहाय हित्वा तथा  
ऽविद्याकृतनामरूपादिमुक्तः सन् परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं

भा० अजाद्या याः कलाः यठिता इत्यर्थः । मायामयमहाभूतांश्रावद्यत्वे  
जीवाविद्यामयभूतस्रष्टौः प्रातिस्त्रिभैरदृष्टसदृष्टतैः प्रातिस्त्रिकाः

उ० पेति दिव्यं ॥ ८ ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद  
ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ।  
तरति शोक्रं तरति पाप्मानं गुहायन्धिभ्यो  
विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥ तदेतद्वचाऽभ्युक्तं

भा० दिव्यं पुरुषं यथोक्तस्य षण्मुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥ ननु  
अथस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन  
वादे वादिना च विघ्नतो ब्रह्मविदप्यन्यां मृतो गच्छति न  
ब्रह्मैव । न विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् । अविद्या-  
प्रतिबन्धमात्रे हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धः । नित्यत्वादात्म-  
भूतत्वाच्च । तस्मात्स यः कश्चिद् वै लोके तत्परमं ब्रह्म  
वेद साक्षाद्ब्रह्मेवास्मीति स नान्याङ्गतिं गच्छति । देवैरपि  
अस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न ब्रह्मते कर्तुः । आत्मा  
ज्ञेयां प्रभवति । तस्माद्ब्रह्मविदिद्वान् ब्रह्मैव भवति । किञ्च  
नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किञ्च तरति शोक्र-  
मनेकेष्टवैकल्पनिमित्तं मानसं सन्नापं जीवन्नेवातिक्रान्तो  
भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहायन्धिभ्यो  
विमुक्तः सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदययन्धिरि-  
त्यादि ॥ ९ ॥ अथेदानीं ब्रह्मविद्यासम्प्रदानविधुपदर्शनोप-

धा० प्राणादय आरभ्यन्ते । ते च कर्माक्षितैर्देवैः सूर्यादिभिरधिष्ठी-  
यन्ते । कर्माद्यो भोगेनावसाने ते देवाः सस्यागं गच्छन्ति । यच्च  
प्रातिष्ठिकं साविद्याकार्यं तच्च सर्वं ब्रह्मैव सम्पद्यत इत्याह ।  
यानि चेत्वादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ एतद्ब्रह्मविद्याप्रदानविधुपदर्शनोप-

उ० क्रियावन्नः त्रोट्रिया ब्रह्मनिष्ठाः । स्वयं जुहुते  
एकर्षिं ब्रह्मयज्ञस्तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्  
शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु वीर्षी ॥१०॥ तदेतत् स-  
त्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतद्वीर्षव्रतोऽधीते ।

भा० संहारः क्रियते । तदेतद्विद्यासम्प्रदानविधानमृचा मन्त्रेणा-  
भ्युक्तमभिप्रकाशितं । क्रियावन्नो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः ।  
त्रोट्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन् ब्रह्मस्यभिद्युक्ताः परब्रह्म  
बुभुत्सवः स्वयमेकर्षिमेकर्षिनामानमग्निं जुहुते जुहति  
अद्भुतान् अद्भुतानाः सन्नो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां पाच-  
भूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत् ब्रूवाच्छिरोव्रतं त्रिरस्यग्नि-  
धारसञ्चरणं । यथाऽऽद्यर्ष्यणानां वेदे व्रतं प्रसिद्धं । यैस्तु  
यैश्च तवीर्षीं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च वदेत् ॥ १० ॥  
तदेतदचरं पुरुषं सत्यमृषिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौन-  
काय विधिवदुपसञ्चाय पृष्टवते उवाच । तद्दन्व्योऽपि तथैव  
अथोर्षिणे मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसञ्चाय ब्रूवादि-  
त्यर्थः । नैतद्दन्व्यरूपमवीर्षव्रतोऽचरितव्रतो नाप्यधीते ।  
नद्यवति वीर्षव्रतस्य हि विद्याफलाय संस्कृता भवतीति ॥  
समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्यर्ष्यक्रमेण  
सम्प्राप्ता तेभ्यो जमः परमस्यभिभ्यः । परमं ब्रह्म वाचा-

भा० राधर्ष्यविक्रानामिति प्रकृतपरामर्शादेतच्छब्दादवमन्थने यश्च-  
कारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसम्भवात् सर्वत्र ब्रह्मविद्यासम्प्रदान-

उ० नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥  
इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥  
मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥ ॐ सत्सत् ॥ ॥

---

भा० दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादघोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो  
भूयोऽपि नमः । द्विर्वचनमत्यन्तादरार्थं मुण्डकसमाप्त-  
र्थञ्च ॥ ११ ॥ इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः  
खण्डः ॥ २ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-  
परिव्राजकस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतावाचर्षणमुण्डको-  
पनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

---

आ० मिति सूचयन्नाह । यतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति । ६ । १० । ११ ।  
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दशानविरचितं  
मुख्यभाष्यबाल्यानं समाप्तं । ॐ तत्सत् । हरिः ॐ ।

---

सगौडपादीयकारिकाद्यर्धवेदीयमाण्डूक्योपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ नमः परमात्मने ॥ प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचर-  
निकरव्यापिभिर्याप्य लोकान् भुक्त्वा भोगान् स्वविष्टान्  
पुनरपि धिषणोक्त्वासितान् कामजन्यान् । पीत्वा सर्वान्

सगौडपादीयकारिकाद्यर्धवेदीयमाण्डूक्योपनिषद्भाष्यटीका ॥

आ० ॥ ॐ ॥ परिपूर्णपरिज्ञानपरिदृष्टिमते सते ।  
विष्यवे जिष्यवे तस्मै ह्यप्यनामभृते नमः ॥ १ ॥  
मुद्धानन्दपदाम्भोजहृन्दमहृन्दतास्पदं ।  
नमस्सुर्व्वे पुरस्कारं तत्त्वज्ञानमहोदयं ॥ २ ॥  
गौडपादीयभाष्यं हि प्रसन्नमिव लक्ष्यते ।  
तदर्थतोऽतिगम्भीरं व्याकरिष्ये खण्डकृतः ॥ ३ ॥  
पूर्व्वे यद्यपि विद्वांसो व्याख्यानमिह चक्रिरे ।  
तथापि मन्दबुद्धीनामुपकाराय यत्नते ॥ ४ ॥

ओगौडपादाचार्यस्य नारायणप्रसादतः प्रतिपन्नाण्डूक्यो-  
पनिषदर्थोविष्कारखपरानपि श्लोकानाचार्यप्रणीतान् व्याचिख्या-  
सुर्भगवान् भाष्यकारश्चिकीर्षितस्य भाष्यस्याविन्नपरिसमाप्ता-  
दिसिद्धये परदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्व्वकं तन्नमस्काररूपं मङ्ग-  
लाचरणं शिष्टाचारप्रमाणकं मुखतः समाचरन्नर्थादपेक्षितम-  
भिधेयाद्यनुबन्धमपि सूचयति । प्रज्ञानेत्यादिना ॥ तत्र विधि-  
मुखेन वस्तुप्रतिपादनमिति प्रक्रियां प्रदर्शयति । यत्परम्परा  
तन्नतोऽस्मीति । अस्मदर्थस्य तदैक्यस्मरणरूपं नमनं सूचयतो  
ब्रह्मणस्तदर्थस्य प्रत्यक्षं सूचितमिति तत्त्वमर्थयोरैक्यं विषयो  
ध्नितः । यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थावद्योतकत्वाद्देवान्तप्रसिद्धं यद्ब्रह्म  
तन्नतोऽस्मीति सम्बन्धेन मङ्गलाचरणमपि श्रुत्वा क्रियते । ब्रह्मणो  
ऽद्वितीयत्वादेव जननमरणकारणाभावादभृतमजमित्युक्तं । जन-  
नमरणप्रबन्धस्य संसारत्वात्तन्निषेधेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शयता  
संसारानर्थनिवृत्तिरिह प्रयोजनमिति द्योतितं । यद्यद्वितीयं  
स्वतोऽसंसारि ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं तर्हि कथमवस्थात्रयविशिष्टा  
जीवा भोक्तारोऽनुभूयन्ते भोजयिता चेत्परः श्रूयते भोष्यश्च

भा० विशेषान् स्वपिति मधुरभुञ्जायया भोजयन् नो माया-

आ० विषयजातं पृथगुपलभ्यते । तदेतदद्वैते विरुध्येतेत्वाद्ब्रह्म ब्रह्मस्यैव जीवा जगदीश्वरश्चेति सर्वं काल्पनिकं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह । प्रज्ञानेति ॥ प्रज्ञाद्यं जन्मादिविक्रियाविरहितं कूटस्थं ज्ञानं क्षमिरूपं वस्तु प्रज्ञानं तच्च ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्यांशवो रश्मयो जीवास्त्रिदाभासाः सूर्यप्रतिबिम्बकल्पा गिरूप्यमात्रा बिम्बकल्पा ब्रह्मस्यो भेदेनासन्तस्तेषां प्रताना विस्तारास्तैरपर्यायमेवाशेषशरीरव्यापिभिः ॥ तदेवाह । स्थिरेति ॥ स्थिरा रुद्रादयः । चरा मनुष्यादयः । तेषां निकरः समूहस्तं व्याप्तं शोणमेवामिति तथा तैरिति यावत् । लोका लोकात्मना विषयास्तान् व्याप्येति विषयसम्बन्धोक्तिस्तत्फलं कथयति । भोगाः सुखदुःखादिसाक्षात्कारास्तेषां स्वविच्छिन्नं स्फुल्लतमत्वं देवतानुग्रहीतवाञ्छेन्द्रियद्वारा बुद्धेस्तत्तद्विषयाकारपरिचयमजन्मत्वं तान् भुञ्जा स्वपितोति सम्बन्धः ॥ एतेन जागरितं ब्रह्मस्मि कल्पितमुक्तं ॥ तत्रैव स्वप्नकल्पनां दर्शयति । पुनरपीति ॥ जाग्रद्वेत्तुधर्माधर्मद्वयानन्तर्यं पुनःशब्दार्थः । स्वप्नहेतुकर्माद्भवे च सतीत्यपि नोच्यते । न च तत्र वाङ्मानीन्द्रियास्मि स्फुल्लानां विषयाश्च सन्ति किन्तु धिषणाशब्दितबुद्ध्यात्मानो वासनात्मानो विषया भासन्ते ताननुभूय स्वपितोत्यर्थः ॥ तेषां प्रापकमुपन्यस्यति । कामजन्यागिति ॥ कामयद्दृश्यं कर्माविद्ययोर्बलपक्षबाधं । अवस्थाद्वयकल्पनां ब्रह्मस्मि दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्तिकल्पनां दर्शयति । पीत्वेति ॥ सर्वे विशेषाः सर्वे विषयाः स्फुल्लानां स्रष्टाश्च जागरितस्वप्नरूपास्तान् पीत्वा स्वात्मन्यच्चाते प्रविणाप्य स्वपिति कारकभावेन तिष्ठतीत्यर्थः । तत्रानन्दप्राधान्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि । मधुरभुगिति । अवस्थात्रयस्य मायाकृतस्य मिथ्याभूतस्य प्रतिबिम्बकल्पेत्त्वस्मात् सम्बन्धितामिवापाद्यास्तान् भोजयद्ब्रह्म वर्त्तते । अतो ब्रह्मस्यैवावस्थात्रयं तदन्तो जीवा मायावि ब्रह्म च ब्रह्मस्मि परिशुद्धे परिकल्पितं सर्वमित्याह । माययेति ॥ तस्यैव ब्रह्मस्योऽवस्थात्रयातीतत्वेन विज्ञप्तिमात्रत्वं दर्शयति । तुरीयमिति ॥ चतुर्णां पूरकं तुरीयमिति व्युत्पत्तेर्ब्रह्मस्तुरीयत्वेन निर्देशा-

भा० ब्रह्मातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तत्ततोऽस्मि ॥ १ ॥  
 यो विश्वात्मा विधिञ्जविषयान् प्राप्स्य भोगान् स्वविष्टान्  
 पश्चात्पान्यान् स्वमतिविभवान् ज्योतिषा खेन सूक्ष्मान् ।

आ० त्वाप्तं सद्वितीयत्वमिच्छाशक्तं कल्पितस्थानत्रयसङ्घापेक्षया तुरी-  
 यत्वं न सद्वितीयत्वेनेत्याह । मायेति ॥ मायावित्त्वेन निष्कलत्वमा-  
 शङ्कोक्तं । परमिति । मायाद्वारा ब्रह्मब्रह्मत्वमन्धेऽपि स्वरूप-  
 द्वारा न तत्त्वमन्धोऽस्तीति कुतो निष्कलतेत्यर्थः ॥ १ ॥

विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामववगम्य तदर्धेनोपक्रम्य  
 तस्य त्वमर्थप्रत्यगात्ममात्रत्वमुक्तं । अभिधेयककोत्पत्त्या सम्बन्धाधिका-  
 रित्वौ च सूचितौ । सम्प्रति निषेधद्वारा वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामा-  
 श्रित्य त्वमर्थेनोपक्रम्य तस्य तदर्थास्तंसारिब्रह्ममात्रत्वं प्रत्याययति ।  
 यो विश्वात्मेति । तत्र त्वमर्थः स्वतः सिद्धश्चिद्वातुः सर्वनाम्ना परा-  
 मृत्यते । तस्मिन्नागरितमारोपितन्तमुदाहरति । विश्वात्मेति ॥  
 विश्वं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्थ्यात्मकं सूक्ष्मं अमदैराजं शरी-  
 रं । तस्मिन्नागरिते चाहं ममेत्यभिमानवानित्यर्थः । तस्यार्थ-  
 क्रियामुपन्यस्यति । विधिजेति ॥ विधोयत इति विधिधर्मो  
 नानुबन्धेन ततो व्यतिरिक्तो विधिरधर्मस्ताभ्यां धर्माधर्मा-  
 भ्यामविद्याकामप्रसूताभ्यां विषयाः शब्दादयो जन्यन्ते । तान्  
 भोगयोग्यतया भोगशब्दितानादित्वाद्यगुणहीतवाद्येन्द्रियदार-  
 कबुद्धिपरिष्कारमोचरतया सूक्ष्मतमान् प्राप्स्य साक्षादनुभूय  
 स्थितोऽयं प्रत्यगात्मेत्यर्थः ॥ तत्रैव स्वप्रावस्थामभ्यस्यति । पश्चा-  
 दिति ॥ जायतेतु कर्मक्षयानन्तरं स्वप्रहेतुकर्मोद्भवे च सति  
 सूक्ष्मेभ्यो विषयेभ्योऽन्यानस्मादेव हेतोः सूक्ष्मान् वाद्येन्द्रियाणा-  
 मुपरतत्त्वादविद्याकामकर्मप्रेरितात्कीयमतिप्रभावादेव प्रसूता-  
 नन्तःकरश्चात्मनो वासनामयानादित्वादिव्योतिषामस्तमितत्वा-  
 दात्मभूतेनैव ज्योतिषा विषयीकृताननुभूयापञ्चीकृतपञ्चमहा-  
 भूततत्कार्थ्यात्मकं सूक्ष्मं प्रपञ्चं चैरस्यगर्भं शरीरं स्वप्रस्थानच्चा-  
 भिमन्यमानस्तैजसो भवतीत्यर्थः । तत्रैव सुषुप्तकल्पनां दर्श-  
 यति । सर्वानिति ॥ सूक्ष्मसूक्ष्माविभागेन स्थानदयावच्छिन्नात्  
 प्रकृतानेतानशेषानपि विशेषानुपाधिद्वयद्वारकस्थानद्वयसञ्चार-



भा० सर्वानेतान् पुनरपि ब्रह्मैः स्वात्मनि स्थापयित्वा हित्वा  
सर्वान् विज्ञेयान् विगतगुणगणः पात्वसौ मन्दुरीयः ॥ २ ॥

षा० प्रयुक्तश्रमोद्भवान्तरं तस्यापि परिनिष्ठीर्षायां श्रमैरनुक्रमेणा-  
क्रमेण वा स्वात्मन्यज्ञाते कारणात्मनि स्थापयित्वापसंहृत्याख्याक-  
तप्रधानः सन् प्राज्ञो भवतीत्यर्थः । तस्यैव प्रत्यगात्मनः स्थानत्र-  
यविशिष्टस्य नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधशास्त्रप्रसू-  
तप्रमाणाज्ञानसमारूपस्य सर्वानप्यनर्थविज्ञेयान् कार्यकारणरू-  
पान् प्रमाणाज्ञानप्रभावादेव हित्वा निरुपाधिकपरिपूर्खपरि-  
ज्ञानपरमात्मस्वरूपेण परिनिष्पन्नं तत्त्वं कथयति । हित्वेति ॥  
प्रथमश्लोकेन प्रदर्शितप्रज्ञामस्य प्रत्यक्षप्रवाहप्रथमगात्मकं प्रयो-  
जनं स्थानत्रयप्रकल्पनातीतं परवस्तुप्रयुक्तं प्रार्थयते द्वितीयेन ।  
पात्विति ॥ नोऽस्मान् व्याख्यातृत्वेन श्रोतृत्वेन च व्यवस्थितान्  
पुरुषार्थपरिपन्थिहृत्कारणनिरासपुरःसरं परमात्मा पराक-  
ताश्लेषकल्पनो नित्यविद्यमिस्त्रिभावो मोक्षप्रदानेन तद्देवुज्ञान-  
प्रदानेन च परिरक्षतादित्यर्थः ॥ केचित्तु प्रकरणाचतुष्टयात्मनो  
ग्रन्थस्य वेदान्तैकदेशसम्बद्धत्वज्ञापनार्थं निष्प्रपञ्चं वाक्यप्रतिपाद्यं  
ब्रह्म प्रथमश्लोकेन सूचितं । द्वितीयेन माण्डूक्यश्रुतिव्याख्यानरू-  
पेक्षाद्यप्रकरणेन प्रणवमात्राख्यामात्मपादानाञ्चैकीकरणेन प्रति-  
पाद्यं ब्रह्म सूचितमिति मन्यन्ते । न च द्वितीयश्लोके चतुर्थपादे  
हृत्सलक्षणाभावादसाङ्गत्वमाशङ्कनीयं । मायाकक्षत्रस्य तत्र सस-  
म्पादत्वादिति द्रष्टव्यं । अन्ये त्वाद्यश्लोकं मूलश्लोकान्तर्भूतमभ्युप-  
गच्छन्तो द्वितीयश्लोकं भाष्यकारप्रणीतमभ्युपयन्ति । तदसत् ।  
उत्तरश्लोकेष्विवाद्येऽपि श्लोके भाष्यकृतो व्याख्यानप्रणयनप्रस-  
ङ्गात् । ओमित्येतदक्षरमित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अपरे पुन-  
राद्येन श्लोकेन शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणद्वारेण नम-  
नक्रिया प्रकरणाप्रारम्भोपयोगित्वेन क्रियते । परदेवताभक्तिव-  
दपरदेवताभक्तेरपि विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वस्य शास्त्रीयस्य शिष्य-  
शिष्यायै ज्ञापनार्थमवस्थात्रयातीताग्निवसिद्धविज्ञानमूर्तेराचा-  
र्यान्मोक्षोपयिकज्ञानप्राप्तिः आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्व-  
वदृग्भेन समुच्छ्रया प्रार्थत इति द्वितीयश्लोकेन कल्पयन्तीति ।

। १ ।

श्रीगौडपादोपकारिकासहितासर्ववेदीयभास्करोप-  
निषदारणः ।

उ० ॥ हरिः ॐ ॥ ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-

भा० श्रोमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं ॥ वेदान्तार्थं सारसङ्ग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृथक्सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । ग्रान्येव तु वेदान्ते सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथापि प्रकरणव्याचिख्यासुचा सङ्केपतो वक्तव्यानि । तत्र प्रयोजनवत्साधनाभिव्यञ्जकत्वेनाभिधेयसम्बद्धं शास्त्रं पारम्पर्येण विशिष्टसम्बन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति । किं पुनस्तत्प्रयोजनमित्युच्यते । रोगार्त्तस्यैव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता । तथा दुःखात्मकस्यात्मनो दैतप्रपञ्चोपशमे स्वस्थता । अदैतभावः प्रयोजनं । दैतप्रपञ्चस्थाविद्याकृतत्वादिद्यया तदुपशमः

भा० यदुद्दिश्य मङ्गलाचरं कृतं तन्निर्देष्टुमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं यच्छाति । श्रोमित्येतदिति ॥ श्रोमित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरणचतुष्टयविशिष्टमिदमारभ्यते । व्याख्यायतेऽस्माभिरित्युद्देश्यं प्रतिजानीते । किमिदं शास्त्रत्वेन वा प्रकरणत्वेन वा व्याचिख्यासितं । वाच्यः । शास्त्रलक्षणाभावादस्याशास्त्रत्वात् । एकप्रयोजनोपनिषद्मशेषार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रं । अत्र च मोक्षलक्ष्यैकप्रयोजनवत्त्वेऽपि नाशेषार्थप्रतिपादकत्वं । न द्वितीयः । प्रकरणलक्षणाभावादित्याशङ्क्याह । वेदान्तेति । शास्त्रं वेदान्तशब्दार्थः । तस्यार्थोऽधिष्ठादिनिर्णयगुरुपसदनपदार्थद्वयतदैकविरोधपरिहारसाधनपञ्चाख्यः । तत्र सारो जीवपरैक्यं तस्य सत्यब्रह्मः सङ्ग्रहः संशयविपर्ययासादिप्रतिबन्धबुदासेन तदुपायोपदेशो यस्मिन् प्रक-

उ० पयाख्यार्म भूतं भवद्भविद्यदिति सर्वमोद्धार एव ।

भा० स्यादिति ब्रह्मविद्याप्रकाशनाद्यासारम्भः क्रियते । यच्च  
हि दैतमिव भवति । यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पक्षे-  
दन्योऽन्यद्विजागीयात् । यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन  
कं पक्षेत्केन कं तद्विजागीयादित्यादिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य  
बिद्धिः । तत्र तावदोद्धारनिर्णयाय प्रथमं प्रकरणमागम-  
प्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतं । यस्य दैतप्रपञ्चस्योप-  
शमेऽदैतप्रतिपत्तिः रज्जामिव सर्पादिविकल्पोपशमे रज्जु-  
तत्त्वप्रतिपत्तिः । तस्य दैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय  
द्वितीयं प्रकरणं । तथाऽदैतस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गप्राप्ते यु-  
क्तिसंस्थालदर्शनाय प्रकरणं तृतीयं । अदैतस्य तथात्त्व-

भा० एव तत्तथेति यावत् । तथा च । शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्या-  
न्तरे स्थितं । इदं प्रकरणत्वेन व्याख्यातुमिष्टं । निर्गुणवस्तुमात्र-  
प्रतिपादकत्वात् । तत्र प्रतिपादनसङ्केपस्य च कार्यान्तरत्वात्प्रकरणत्व-  
लक्षणास्य चात्र सम्पूर्णात्वादित्यर्थः ॥ प्रकरणत्वेऽपि निर्विषयत्वा-  
दिप्रयत्नमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याह । अत एवेति ॥ प्रकरणत्वादेव  
प्रकृतशास्त्राद्भेदेन सम्बन्धादीनामवाच्यत्वेऽपि प्रकरणप्रवृत्त्यङ्गतया  
तानि त्ववश्यं वक्तव्यानीत्याशङ्क्य शास्त्रीयसम्बन्धादीनां तदीये  
प्रकरणेऽर्थात्प्राप्तत्वात्तत्र वक्तव्यत्वमर्थस्य पुनर्वक्तव्यत्वात् । यान्ये-  
वेति ॥ श्रोतारो हि शास्त्रीयं प्रकरणं प्रतिपद्यमानः शास्त्रीया-  
ख्येव सम्बन्धादीनि अन्यत्र वचनाभावेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं त-  
स्मिन् प्रकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरणकर्तृवदेव तद्भाष्यकृतापि विष-  
यादीनामत्रावक्तव्यत्वाद्भाष्यकृतो विषयाद्युपन्यासो वृथा स्यादि-  
त्याशङ्क्याह । तथापीति ॥ प्रकरणकर्तुरवक्तव्यान्यपि तद्भाष्य-  
कृता तानि सङ्केपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातृणां सम्मतं । डाभ्याम-  
गुक्तत्वे तेव्यनाम्नासाशङ्कावकाशादित्यर्थः ॥ भाष्यकृता प्रयोजना-

भा० प्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराख्यवैदिकानि तषामन्योन्यविरोधित्वात्तदर्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव निराकरणाय चतुर्थं प्रकरणं । कथं पुनरोद्धारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपक्षपायत्वं प्रतिपद्यत इत्युच्यते ॥ ७०मित्येतत् । एतदात्मन् । एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोद्धारः । तस्माद्दिदामेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति । ओमित्यात्मानं युञ्जीत ओमिति ब्रह्म ओद्धार एवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्यः । रज्जादिरिव सर्पादिविकल्पस्यास्यदोऽद्वय आत्मा परमार्थतः सन् प्राणादिविकल्पस्यास्यदो यथा तथा सर्वाऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्मविकल्पविषय ओद्धार एव । स चात्मस्वरूपमेव । तदभिधायकत्वात् । ७० उद्धारविकारश्च

षा० दीनां वक्तव्यत्वे सिद्धे शास्त्रप्रकरणयोर्मोक्षलक्ष्यप्रयोजनवत्त्वं प्रति जानीते । तत्रेति ॥ प्रयोजनवच्छास्त्रमिति सम्बन्धः । शास्त्रग्रहणं प्रकरणेपक्षलक्ष्यार्थं । मोक्षलक्ष्यं फलं ब्रह्मज्ञानस्येव्यते न शास्त्रप्रकरणयोस्त्वित्याशङ्क्याह । साधनेति ॥ सत्त्वं मोक्षस्य साधनं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानं । तस्य जनकं शास्त्रादि तद्भावेन ज्ञानव्यवधानेन मोक्षफलवद्भवति शास्त्रादीन्वर्णः । तथापि ब्रह्मणा विषयेऽसम्बन्धो वेदान्तानामेवेत्यते तत्राप्यभिधेयत्वसम्बद्धं शास्त्रादीन्वर्णं ब्रह्मविचारमन्तरेण तज्ज्ञानजनकत्वायोगात्तज्ज्ञानजननद्वारा विषयसम्बन्धसिद्धिरित्याह । अभिधेयेति ॥ उक्तं ज्ञानं व्यवहितप्रयोजनादिशास्त्रादेवपसंहरति । पारम्यर्थेऽवेति ॥ तत्र सम्बन्धो ब्रह्मज्ञानं शास्त्रादिना अन्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदादुक्तः । शास्त्रादिनैव अन्यमित्ययोगव्यवच्छेदाद्विषयोऽपि दर्शितः ॥ यदुक्तं प्रयोजनवत्त्वं तदाक्षिपति । किं पुनरिति ॥ साध्यत्वे स्वर्गवदनित्यत्वं नित्यत्वे साधनानधीनत्वात् तादर्थ्येन शास्त्रादि प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । मोक्षस्यात्मस्वरूपत्वान्नानित्यत्वं नापि साधनानर्थक्यं ॥

भा० ब्धाभिधानाभिधेयस्य सर्व्वः प्राणादिरात्मविकल्पोऽभिधान-  
व्यतिरेकेण नास्ति । वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं तद-  
ख्येदं वाचा तन्मया नामभिर्दामभिः सर्व्वं सितं । सर्व्वं हीदं  
नामनीत्यादिश्रुतिभ्यः । अत आह ओमित्येतदक्षरमिदं  
सर्व्वमिति । यदिदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्य-  
तिरेकात् । अभिधानस्य चोद्धारव्यतिरेकात् उद्धार एवेदं  
सर्व्वं । परञ्च ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्व्वकमेव गम्यत-  
इत्योद्धार एव । तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्योमि-  
त्येतस्योपव्याख्यानं । ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतया  
विस्मृतं प्रकथनमुपव्याख्यानं प्रस्तुतं वेदितव्यमिति वाक्य-  
शेषः । भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेद्यं यत्तदप्यो-

भा० स्वरूपभूतमोक्षप्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वेनानर्थवत्त्वादित्युत्तरमाह ।  
उच्यते इति । यथा देवदत्तस्य ज्वरादिना रोगेणाभिभूतस्य  
स्वस्थता स्वरूपादप्रच्युतिरूपा स्वरूपभूतैव प्रागपि सती रोगप्र-  
तिबन्धाऽसतीव स्थिता चिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात् प्रति-  
बन्धभूतरोगापमने स्वस्थमित्यव्ययते । न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रति-  
बन्धप्रध्वंसार्थत्वात् । नचानित्यत्वं स्वस्थतायाः शङ्कोते । तस्यास्तद-  
साध्यत्वादित्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह । रोगार्त्तस्येवेति । यद्योदित-  
दृष्टान्तानुरोधादात्मनः स्वतः समुत्खातनिखिलदुःखस्य निरति-  
शयानन्दैकतानस्यापि स्वाविद्याप्रसूताहङ्कारादिद्वैतप्रपञ्चसम्ब-  
न्धादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी सुखं मया प्राप्तमिति प्रति-  
पद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्य्योपदिष्टवाक्योक्त्याद्वैतविद्यारो  
द्वैतनिवृत्तौ प्रतिबन्धप्रध्वंसे स्वभावभूता परमानन्दता निरस्त-  
समस्यानर्थता च स्वारस्येनाभिव्यक्ता भवति । सा च स्वस्थता  
परिपूर्णा वस्तुस्वभावान्नातिरिच्यते । तदिदं शास्त्रीयं प्रयोजनं तस्य  
च स्वरूपत्वेनासाध्यत्वान्नित्यत्वं शङ्कितव्यं । न च साधनवैयर्थ्यं

उ० यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योद्धार एव ॥ १ ॥

मा० ऊार एवोक्तव्यावृत्तः । यच्चान्यत्रिकालातीतं कार्यधि-  
गम्यं कालापरिच्छेद्यमव्याकृतादि तदप्योद्धार एव । अभि-  
धानाभिधेयबोरेकत्वेऽप्यभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः  
॥ १ ॥ ओमित्येतद्वचरमिदं सर्वमित्याद्यभिधानप्राधा-

या० प्रदर्शितप्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दाष्टान्तिकमाह । तथेति ॥  
ननु द्वैतस्याहङ्काराद्यात्मनो वस्तुत्वादस्तुनञ्च विद्यानयोश्चान्त्रि-  
त्वमैमित्तिककर्मायत्तत्वान्निवृत्तेरञ्च विद्यार्थेन प्रकरणात्म्येति  
तत्राह । द्वैतेति ॥ आत्मा ऽविद्याकृतस्य द्वैतस्यात्मविद्यया कारवनि-  
वृत्त्या निवृत्तेरात्मविद्याभिधेयत्वे प्रास्कारम्भो युज्यते । न च द्वैत-  
स्याविद्याकृतस्य विद्यमानदेहत्वे प्रमाणात्मकीत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरे-  
कानुविधाधिर्नो ऋतिमुदाहरति । यत्र ह्येति ॥ इवशब्दाभ्यामवि-  
द्यावस्थायां प्रतिभातद्वैतस्य तत्प्रतिभागस्य चाभासत्वेन विद्याम-  
यत्वमुच्यते । आत्मैवाभूदिति । विदुषो विद्यावस्थायां कर्तृकारणा-  
दिसर्वमात्ममात्रं नातिरिक्तमस्तीत्युक्त्या विद्याद्वारा सर्वस्य द्वैत-  
स्यात्ममात्रत्ववचनाद्विद्यानिमित्तकार्यकारणात्मकद्वैतनिवृत्तिरा-  
त्मैवेत्यभिज्ञप्यते । तथा च विद्यातो द्वैतनिवृत्तिनिर्देशात्तस्याविद्या-  
त्वमवद्योत्यते । आदिशब्दाग्नेह नामेत्यस्मिन्नात्मनिष्ठात्वंसांभाव-  
प्रतियोगित्वं द्वैतस्याभिदधत् वाक्यं वाचारम्भवाक्यञ्च गृहीतं ।  
अस्यार्थस्येति द्वैतज्ञताविद्याकृतत्वस्येत्यर्थः । विषयप्रबोधनाद्य-  
नुबन्धोपग्यासमुत्पेन यज्ञारम्भे स्थिते सति आदौ प्रकरणाद्यनु-  
वृत्तस्य प्रत्येकमसङ्गीर्षं प्रमेयं प्रतिपत्तिस्तौकार्यार्थं सूचयितव्य-  
मित्याह । तत्र तावदिति ॥ ऊकारप्रकरणास्यासङ्गीर्षं प्रमेयं  
सङ्गुह्यति । ऊकारेति ॥ तन्निर्णयार्थं प्रकरणात्प्रत्येकमित्युक्तं ।  
तन्निर्णये प्रमाणाभावात्तस्य चानुपयोगित्वात् । आत्मप्रतिपत्तिर्हि  
पुरुषार्थोपयोगिनीत्याशङ्कागमेत्यादिविशेषवद्वयं । तदुपदेशप्र-  
धानं मायुक्त्वोपनिषद्वाख्यानरूपं । तेन तत्र प्रमाणाद्यादुक्तो नि-  
र्णयः सेरत्यति न त्विदं युक्तिप्रधानं युक्तिप्रधानस्य सतोऽपि गुणत्वाद-

उ० सर्वेषु क्षेत्रज्ञायात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतु-  
ष्पात् ॥ २ ॥

भा० न्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशोऽभिधाना-  
भिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । इतरथा अभिधानं तत्रा-  
भिधेयप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशङ्का  
ज्ञात् । एकत्वप्रतिपत्तेश्च । प्रयोजनमभिधानाभिधेय-

भा० प्रधानत्वात् । न चायमोङ्कारनिर्णयो नोपयुज्यते । यदात्मनस्तत्त्वम-  
नादोपितरूपं तत्प्रतिपत्तावुपायत्वात् । तत्प्रतिपत्तेश्च मुक्तिफल-  
त्वात् । अतस्त्वार्यं प्रकरश्चोङ्कारनिर्णयावाप्तान्तरफलद्वारेण तत्त्व-  
ज्ञाने परमपक्षे पर्यवस्यतीत्युपदेशवशादधिगन्तव्यमित्यर्थः । वैत-  
थ्यप्रकरश्चस्यावान्तरविषयविशेषं दर्शयति । यस्येति । आरोपित-  
निवेधे सत्त्वनादोपितप्रतिपत्तिः स्वाभाविकीत्यत्र दृष्टान्तमाह ।  
रज्यामिवेति । हेतुतो दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादियुक्तिवशादित्यर्थः । अ-  
द्वैतप्रकरश्चस्त्वार्यविशेषमुपन्यस्यति । तथाऽद्वैतस्यापीति ॥ तस्यापि  
द्वैतवद्यवस्थानुपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्गः शङ्कते । तस्यां सत्त्वामौ-  
पाधिकभेदाद्यवस्थायाः सुखात्वादयमिषारदियुक्तिवशादद्वैतस्य  
परमार्थत्वं प्रतिपादयितुं द्वितीयं प्रकरश्चित्यर्थः । अनात्मज्ञानि-  
प्रकरश्चस्त्वार्यविशेषं कथयति । अद्वैतस्येति ॥ तस्य तथात्ममवा-  
धितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपत्तत्वं पक्षान्तरात्प्राप्तमित्यत्र हेतुमाह ।  
अद्वैदिक्षापीति ॥ तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह । अतथार्थत्वे-  
नेति । मिथ्याद्वैतविलुत्वेवेत्यर्थः । तदुपपत्तिभिरेव निराकार्ये  
हेतुमाह । अन्येऽन्येति ॥ पक्षान्तरप्रतिषेधमुख्येनाद्वैतमेव द्रष्ट-  
यितुमन्यप्रकरश्चित्यर्थः । उक्तकारनिर्णयद्वारेणात्मप्रतिपत्त्युपा-  
यभूतमाद्यं प्रकरश्चित्युक्तं । तन्निर्णयश्च तद्विहेतुत्वावगात् । न  
न च्छ्वयान्तरज्ञानं अर्थान्तरज्ञाने व्याप्तिमन्त्रदेशोपयुज्यते । न  
चात्र धूमाग्न्योरिव व्याप्तिरुपलभ्यते । न चात्मकार्यत्वमोङ्कारस्य युक्तं  
आकाशादेरविशेषात् । तस्य च सर्वात्मत्वेनात्मवत्त्वकार्यत्व-  
व्याघातादिति मन्वानः सन् प्रथमप्रकरणार्थं प्रागुक्तमाक्षिपति ।

भा० धोरेकेनैव प्रयत्नेन युगपत्प्रविक्षापथन् तद्विस्तृप्तं ब्रह्म  
प्रतिपद्येतेति । तथा च वक्ष्यति । पादा मात्रा मात्राश्च  
पादा इति । तदाह । सर्वं क्षीतद्रुह्येति । सर्वं यदुक्त-

भा० कथमिति ॥ न वयमनुमानावष्टम्भादोङ्कारनिर्णयमात्मप्रतिपत्त्यु-  
पायमश्वपगच्छामो येन व्याप्तभावो दोषमावहेत् । किन्तु श्रुति-  
प्रामाण्यात्तन्निर्णयस्तद्गीहेतुरिति परिहरति । उच्यते इति ॥ तत्र  
श्रुत्या नक्षिकेतसं प्रति श्रोमित्येतदित्यनेन वाक्येन ब्रह्मत्वेनो-  
मित्येतदुपदिष्टं ॥ समाहितेनोङ्कारोच्चारणे यच्चैतन्मं स्फुरति  
तदोङ्कारसामीप्यादेव शाखाचन्द्रन्यायेनोङ्कारशब्देन कथ्यते । तेन  
कक्षययोगोङ्कारनिर्णयो ब्रह्मधीहेतुरिति विवक्षित्वा श्रुतिमुदा-  
हरति । श्रोमित्येतदिति ॥ प्रतिमायां विष्णुबुद्धिवदोङ्कारो  
ब्रह्मबुद्धोपास्यमानो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायो भवतीत्यभिप्रेत्य वाक्या-  
न्तरं पठति । एतदात्मनमिति ॥ किञ्चायमोङ्कारो यदा परा-  
परब्रह्मदृष्ट्या उपास्यते तदा तज्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति  
मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति । एतदेति ॥ किञ्च । समाधिनिष्ठो  
यदोमित्युच्चार्यात्मानमनुसन्धत्ते तदा स्थूलमकारमुकारे सूक्ष्मे  
तच्च कारणे मकारे तमपि कार्यकारणातीते प्रत्यगात्मन्युपसं-  
हृत्य तन्निष्ठो भवतीत्यनेन प्रकारेणोङ्कारस्य तत्प्रतिपत्त्युपायतेति  
विधान्तरेणाह । श्रोमित्यात्मनमिति ॥ किञ्च योऽयं श्यायुः स  
पुमानिति वच्यतेतदोमित्युच्यते तद्रुह्येति वाधायां सामानाधि-  
कारण्येन समाहितो ब्रह्म बोध्यते । तथा च युक्तमोङ्कारस्य ब्रह्म-  
ज्ञाने हेतुत्वमित्याह । श्रोमिति ब्रह्मेति ॥ किञ्च । सर्वांस्य-  
दत्वादोङ्कारस्य ब्रह्मणश्च तथात्वादेककक्षयत्वादन्यत्वासिद्धेरोङ्का-  
रप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रतिपत्तिरेवेत्याह । श्रोङ्कार एवेति ॥ श्रोमि-  
तीदं सर्वमित्यादिवाक्यान्तरसङ्ग्राहार्थमादिपदमित्यादिश्रुतिभ्यो  
ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वमोङ्कारस्य प्रतिपादितमिति शेषः । ननु  
स्वानुगतप्रतिभासे सन्मात्रे चिदात्मनि प्राणादिविकल्पस्य क-  
ल्पितत्वादात्मनः सर्वांस्यदत्वं न पुनरोङ्कारस्य तदस्ति अत्रनुग-  
मादिति तत्राह । रज्ज्वादिरिवेति ॥ यथा रज्जुः शुक्तिरित्यादि-  
रधिष्ठानविशेषः सर्पो रजतमित्यादिविकल्पस्यास्यदोऽश्वुपगत-



भा० मोक्षारमात्रमिति तदेतद्ब्रह्म तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्र-  
त्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति । अथमात्मा ब्रह्मेति । अथमिति

षा० कथात्माद्वयत्वात्प्रथ्यात्वे हेत्वभावात्परमार्थसत्त्वभावे वक्ष्यमा-  
यस्तस्य प्राणादिविकल्पस्यास्यदोऽभ्युपगम्यते । यथैव दृष्टान्तस्त-  
थैव प्राणादिरात्मविकल्पो यस्तद्विषयः सर्वो वाक्प्रपञ्चो यथो-  
क्तोङ्कारमात्रात्मकस्तदास्यदो गम्यते । न च जगत्तोङ्कारस्याननु-  
गमः । ओङ्कारेण सर्वो वाक् सन्तुञ्जोतीति श्रुतेः । अतो युक्तमो-  
ङ्कारस्य सर्वोऽस्यदत्वमित्यर्थः ॥ नन्वर्थजातस्यात्मास्यदत्वाद्दोङ्कारा-  
स्यदत्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य प्राप्तमास्यदद्वयमिति नेत्याह । स चेति ॥  
आत्मवाचकत्वेऽपि नास्त्योङ्कारस्यात्ममात्रत्वं तदाचक्षस्य तन्मात्र-  
त्वमिति व्याख्यभावात् । प्राणादेरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेक-  
दर्शनादित्वाद्ब्रह्माह । ॐकारेति ॥ तस्य विकारः सर्वो वाग्नि-  
शेषः । अकारो वै सर्वो वागिति श्रुतेः । ओङ्कारस्य च तत्र-  
धानत्वान्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः प्राणादिरात्मविकल्पः सर्वः  
आभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । तच्चाभिधानं प्राणादिशब्दविशे-  
षात्मकमोङ्कारविकारभूतमोङ्कारातिरेकेण न सम्भवतीत्योङ्का-  
रमात्रं सर्वमिति निश्चीयते । आत्मनोऽपि तदाद्यस्य तन्मा-  
त्रत्वाभिधानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवा-  
चकत्वानुपपत्तेः । एकत्रे विषयविषयित्वायोगान्निर्विकल्पं सन्मात्रं  
वस्तु वाच्यवाचकविभागशून्यं पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य  
वस्तुतोऽसत्त्वे प्रमाद्यमाह । वाचारम्भमिति ॥ कार्यस्य सर्व-  
स्यैव मिथ्यात्वेऽपि कथमोङ्कारनिर्णयस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वसि-  
द्धिरित्याद्ब्रह्माह । तदस्येति ॥ तदिदं विकारजातमस्य ब्रह्मणः  
सम्बन्धि वाचा सामान्यरूपया तन्त्या प्रसारितरज्जुतुल्यया सितं  
बद्धं व्याप्तमिति सम्बन्धः ॥ शब्दसामान्येनार्थसामान्यस्य व्याप्तानपि  
कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याद्ब्रह्माह । नामभिरिति ॥  
शब्दविशेषैर्दामभिर्दामस्थानीयैर्विशेषरूपमपीदमर्थजातं व्याप्तं  
वक्तव्यं न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ उक्तमर्थं समर्थयते । सर्वं हीति ॥  
इदं हि सर्वं सामान्यविशेषात्मकमर्थजातं सामान्यविशेष-  
रूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यते तेन नामनीत्युच्यते ।

भा० चतुष्पात्वन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्द्दि-  
 त्ति । अयमात्मेति । सोऽयमात्मा ओङ्काराभिधेयः पराप

षा० तदेवं वागनुद्विबुद्धिवोध्यादाङ्कारं सर्व्वं । वाग्जातश्च सर्व्व-  
 मोङ्कारानुविदत्त्वादेोङ्कारमात्रं । स ओङ्कार उपासनेनात्मधीहेतु-  
 रित्याद्यप्रकरकारम्भः सम्भवतीत्यर्थः । तद्यथा श्रुतेति श्रुति-  
 सङ्गुद्धार्यमादिपदं प्रतिज्ञातप्रथमप्रकरव्यर्थसिद्धिरिति शेषः ॥  
 अर्थमुपपाद्य तस्मिन्नर्थे श्रुतिमवतारयति । अतश्चाहेति । श्रुतिं  
 व्याचष्टे । यदिदमिति ॥ तदिदं सर्व्वमोङ्कार एवेति सम्बन्धः ॥  
 अभिधानस्याभिधेयतया यवस्थितमर्थजातमोङ्कार एवेत्यत्र हेतु-  
 माह । तस्येति । तथापि पृथग्भिधानभेदः स्यास्यति नेत्याह ।  
 अभिधानस्येति । वाच्यं वाचकश्च सर्व्वमोङ्कारमात्रमित्युपगमे  
 ऽपि परं ब्रह्म पृथगेव स्यास्यतीत्याशङ्क्याह । परश्चेति । यच्चि  
 परं कारकं ब्रह्म तच्चेदवगम्यते तदा किञ्चिदभिधानं तेनेदमभि-  
 धेयमित्येवमात्मकोपायपूर्व्वकमेव तदधिगमोऽभिधेयश्च आभि-  
 धानाव्यतिरिक्तं तत्पुनरोङ्कारमात्रमित्युक्तत्वादायं ब्रह्मापि वाच-  
 काभिन्नं तन्मात्रमेव भविष्यति । यत्र तु कार्य्यकारकातीते  
 चिन्मात्रे वाच्यवाचकविभागो व्यावर्त्तते तत्र नास्त्वोङ्कारमात्र-  
 त्वमोङ्कारेण कञ्चनया तदवगममाप्नोकारादित्यर्थः ॥ तस्येत्यादि-  
 श्रुतिमवतार्य्यं व्याकरोति । तस्येति । भूतमित्यादिश्रुतिं गृह्णीत्या  
 व्याचष्टे । काजेति । वाच्यस्य वाचकाभेदात्तस्य ओङ्कारमात्र-  
 त्वादित्युक्तो न्यायः ॥ काकत्रयातीतमोङ्कारावतिरिक्तं ञडं वस्तु  
 नास्त्वेव प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याह । कार्य्यधिगम्यमिति ॥  
 अस्माकृतं साभासमज्ञानमनिर्वाच्यं तन्न काजेन परिच्छिद्यते  
 काकं प्रत्यपि कारकत्वात्कार्य्यस्य कारकात्पञ्चाङ्गाविनो न प्राग्-  
 भाविकारकपरिच्छेदकत्वं सङ्गच्छते । सूत्रमादिपदेन गृह्यते तदपि  
 न काजेन परिच्छेत्तुं शक्यते । स संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः  
 संवत्सर आसेति सूत्रात्प्राज्ञोत्पत्तिश्रुतेः । तदपि सर्व्वमोङ्कार-  
 मात्रं वाच्यस्य वाचकव्यतिरेकन्यायादित्यर्थः । अभिधानाभिधेय-  
 वारिकस्मिन्नेव सति कश्चित्तत्वेन तदेकरूपत्वस्योक्तत्वात्किमिति  
 पुनः सर्व्वं ह्येतद्गृह्णीष्यते । तत्र वृत्तानुवादपूर्व्वकं उत्तरवाच्यस्य

भा० रत्नेन व्यवस्थितञ्चतुष्पात्कार्धापणवच्च गौरिवेति चयाणां  
विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविखापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति

आ० सफलं तात्पर्यमाह । अभिधानेत्यादिना ॥ १ ॥ वाच्यस्य वाचकत्वो-  
क्त्यैव तयोरेकत्वसिद्धेर्यतिहारनिर्देशो दृष्टेत्याशङ्क्याह । इतर-  
येति ॥ वाच्येन वाचकस्यैक्यमनुक्त्वा वाचकेनैव वाच्यस्यैक्यवचने  
सत्तुपायोपेयप्रयुक्तमेकत्वं न मुख्यमैक्यमित्याशङ्केत तन्निवृत्त्यर्थं  
यतिहारवचनमर्थवदित्वर्थः ॥ परस्परामेदोपदेशादभिधाना-  
भिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिरस्तु सापि विफला ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुपयो-  
गित्वादित्याशङ्क्याह । एकत्वेति ॥ अभिधानाभिधेययोरेकत्व-  
प्रतिपत्तेच्छेदं प्रयोजनं यदेकेनैव प्रयत्नेन इयमपि विनापयन्नु-  
भयविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्य निर्दोषोतीति योजना ॥ अभि-  
धानाभिधेययोर्द्यतिहारोपदेशे वाक्यशेषमनुकूलयति । तथा  
चेति ॥ उक्ते वाचकस्य वाच्याभिन्नत्वे वाक्यमवतार्यं योजयति ।  
तदाहेति ॥ सर्वं कार्यं कारणश्चेत्यर्थः ॥ ब्रह्मणः श्रुत्युपदिष्टस्य  
परोक्षत्वं व्यावर्तयति । तच्चेति ॥ यद्ब्रह्म श्रुत्वा सर्व्वात्मकमुक्तं  
तत्र परोक्षमिति मन्तव्यं किन्त्वयमात्मेति योजना । चतुष्पात्त्वेन  
विश्वतैजसप्राञ्चतुरीयत्वेनेत्यर्थः । अभिनयो नाम विवक्षितार्थ-  
प्रतिपत्त्यर्थमसाधारणः शारीरो व्यापारस्तेन हस्तायं हृदय-  
देशमागीय कथयतीत्यर्थः ॥ सोऽयमित्यादिवाक्यान्तरमवतार्यं  
व्याकरोति । ओङ्कारेति ॥ सर्व्वाधिष्ठानतया परोक्षरूपेण  
परत्वं प्रत्ययूपेण चापरत्वं तेन कार्यकारणरूपेण सर्व्वात्मना व्यव-  
स्थितः सन्नात्मा प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं चतुष्पात्कथ्यते तत्र दृष्टा-  
न्तमाह । कार्धापणवदिति । देशविशेषे कार्धापणशब्दः षोड-  
शपणानां सञ्ज्ञा । तत्र यथा व्यवहारप्राप्त्यर्थाय पादकल्पना  
क्रियते तथेहापीत्यर्थः । यथा ग्राह्यतुष्पादुच्यते न तथा चतु-  
ष्पादादेष्टुं शक्यते निष्कलश्रुतियाकोपादित्याह । न गौरिवेति ॥  
विश्वादिषु तुर्यान्तेषु पादशब्दो यदि करण्युत्पत्तिकस्तदा  
विश्वादिवत् तूर्यस्यापि करणकोटिनिवेशे ज्ञेयासिद्धिः । यदि  
तु पादशब्दः सर्वत्र कर्मण्युत्पत्तिकस्तदा साधनासिद्धिरित्याशङ्क्या  
विभज्य पादशब्दप्रकृतिं प्रकटयति । चयाणामित्यादिना । करण-

### उ० जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन-

भा० करणसाधनः पादशब्दसुरीयस्य । पद्यत इति कर्मसाधनः  
पादशब्दः ॥ २ ॥

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह । जागरितं स्थानमस्येति जाग-  
रितस्थानः । वहिःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य  
स वहिःप्रज्ञो वहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासत इत्य-  
र्थः । तथा सप्ताङ्गान्वस्य तस्य ह वैतस्वात्मनो वैशानरस्य  
मूर्द्ध्वेव सुतेजाश्चतुर्विम्बरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो  
बहुलो वक्षिरेव रयिः पृथिव्येव पादावग्निहोचकल्पनाग्ने-  
षत्वेनाग्निर्मुखत्वेनाहवनीय उक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य

आ० साधनः करणव्युत्पत्तिकः कर्मसाधनः कर्मव्युत्पत्तिक इति यावत् ।  
आत्मनो निरवयवस्य पादद्वयमपि नोपपद्यते ॥ २ ॥

पादचतुष्टयन्तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते । कथमिति ॥ पर-  
मार्थतश्चतुष्पात्त्वाभावेऽपि काल्पनिकमुपायोपेयभूतं पादचतुष्ट-  
यमविरुद्धमित्यभिप्रेत्याद्यं पादं व्युत्पादयति । आहृत्वादिना ॥  
स्थानमस्येत्यभिमानस्य विषयीभूतमित्यर्थः ॥ प्रज्ञायास्त्वादान्त-  
रत्प्रसिद्धेरयुक्तमिदं विशेषणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे । वहिरिति ॥  
चैतन्यकक्षबा प्रज्ञा स्वरूपभूता न बाह्ये विषये प्रतिभासते  
तस्या विषयानपेक्षत्वात् । बाह्यस्य च विषयस्य वस्तुतोऽभावादि-  
त्याशङ्क्याह । वहिर्विषये चेति ॥ न स्वरूपभूता प्रज्ञा वस्तुतो  
बाह्यविषयेष्यते बुद्धिर्त्तरूपा त्वसावज्ञानकल्पिता तद्विषया  
भवति । न च सापि वस्तुतस्तद्विषयतामनुभवति । वस्तुतः स्वय-  
मभावाद्बाह्यस्य विषयस्य काल्पनिकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्राप्ति-  
भासिकमित्यर्थः ॥ पूर्वोक्त विशेषणेन विशेषणान्तरं समुच्चि-  
नोति । तथेति ॥ सप्ताङ्गत्वं श्रुत्ववष्टम्भेन विश्वस्य विश्वदयति ।

उ० विंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

भा० स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशति मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दश वायवस्य प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरद्वैकारश्चित्तमिति मुखानीव मुखानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः । स एवंविन्नष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्दारैः शब्दादीन् स्थूलान् विषयान् भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । विश्वेषां नराणामनेकधा नयनाद्विश्वानरः । यद्वा विश्वस्यासौ

आ० तस्योत्पादिना । प्रकृतस्य सन्निहितप्रसिद्धस्यैवात्मनस्त्रैलोक्यात्मकस्य ब्रह्ममात्ररीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सतेजस्वगुणविशिष्टो युजोको मूर्ध्वैवेति युजोक्तस्य शिरस्त्वमुपदिश्यते । विश्वरूपो नानाविधः श्वेतपीतादिगुणात्मकः सूक्ष्मश्चक्षुर्विवक्ष्यते । पृथङ्गानाविधं वर्त्म सञ्चरन्मात्मा स्वभावोऽस्येति श्रुत्यप्या वायुस्तयोष्यते । स च प्राणस्तस्येति सम्बन्धः । ब्रह्मो विस्तीर्णगुणवानाकाशः सन्देहो देहस्य मध्यमो भागो रथिरन्नं तद्देतुबदकं वस्तिरस्य मूत्रस्थानं पृथिव्येव प्रतिकालगुण्या वैश्वानरस्य पादौ तद्यद्ब्रह्मं प्रथमभागश्चेत्तद्ब्रह्मीयमित्त्वभिज्ञोऽक्षयना श्रुता । तस्याः श्वेतत्वेनाहवनीयोऽभिरस्य मुखत्वेनेक इति योजना ॥ उक्तं सप्ताङ्गत्वमुपसंहरति । इत्येवमिति ॥ विशेषणान्तरं समुच्चिनोति । तथेति ॥ बुद्धीर्धानीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्क्षुर्जिह्वाघ्राणानि । कर्म्मार्थानीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि । तान्येतानि द्विविधानीन्द्रियाणि दश भवन्ति । प्राणादय इत्यादिशब्देनापानव्यानोदानसमाना गृह्यन्ते । उपलब्धिद्वाराणीत्युपलब्धिपदं कर्म्मोपलक्ष्यार्थं । द्वारत्वं करणत्वं । तत्र बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपलब्धौ करणत्वं । कर्मेन्द्रियाणाम्नु वदनादौ कर्म्मणि करणत्वं । प्राणादीनां पुनश्च भयत्र पारम्पर्येण करणत्वं । तेषु सत्त्वेव ज्ञानकर्म्मयोगोत्पत्तेः । असत्सु चानुत्पत्तेः । मनोबुद्धीश्च सर्वत्र साधारणं करणत्वमहङ्कारस्यापि प्राणादिवदेव करणत्वं मन्तव्यं । चित्तस्यैव चैतन्याभासो

भा० नरश्चेति विश्वानरः विश्वानर एव वैश्वानरः। सर्वपिण्डा-  
त्मानन्यत्वात्स प्रथमः पादः । एतत्पूर्वकत्वादुत्तरपादाधि-  
नमस्य प्राथम्यमस्य । कथमयमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यगात्म-  
नोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते द्युलोकादीनां मूर्द्धायङ्गत्वमिति ।  
नैव दोषः । सर्वस्य प्रपञ्चस्य माधिदैविकस्थानेनात्मना  
चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्च सति सर्वप्रवक्षोपक्रमे

आ- दये करणत्वमुक्तमिति विवेक्तव्यं ॥ पूर्वोक्तैर्विशेष्यैर्विशिष्टस्य  
वैश्वानरस्य सूक्ष्मभूमिति विशेषणान्तरं तदभिभवते । स एवंवि-  
शिष्ट इति ॥ शब्दादिविषयाणां सूक्ष्मत्वं दिगादिदेवतानुग्रहीतेः  
भोज्यादिभिर्गृह्यमाणात्वं ॥ इदानीं वैश्वानरशब्दस्य प्रकृतविश्वविष-  
यत्वं विशदयति । विश्वेषामिति ॥ कर्माणि यच्छी । विश्वे च ते  
नराश्चेति विश्वानराः निपातात्पूर्वपदस्य दीर्घता । विश्वान्नरान्भो-  
क्तृत्वेन व्यवस्थितान् प्रत्यनेकधा धर्माधर्मकर्मानुसारेण सुख-  
दुःखादिप्रापणादयं कर्मफलदाता वैश्वानरशब्दितो भवतीत्यर्थः ।  
अथवा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः स एव वैश्वानरः स्वार्थं  
ऽन् तद्वितो राक्षसवायसवदित्वाह । विश्वेति ॥ कथं विश्व-  
श्चासौ नरश्चेति विग्रह्यते आयतां नराणामनेकत्वात्तादात्म्यानु-  
पपत्तेरित्याशङ्क्याह । सर्वेति ॥ सर्वपिण्डात्मा समष्टिरूपो  
विराडुच्यते तेनात्मना विश्वेषामनन्यत्वाद्यथोक्तसमाससिद्धिरि-  
त्यर्थः । विश्वस्य तैजसादुत्पत्तेस्तस्यैव प्राथम्यं युक्तं कार्थस्य तु  
पश्चाद्भावित्वमुचितमित्याशङ्क्याह । एतदिति ॥ प्रविक्षापनापे-  
क्षया प्राथम्यं न दृश्यपेक्षयेत्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्भेदमा-  
दाय प्रागुक्तं सप्ताङ्गत्वमाक्षिपति । कथमिति ॥ ब्रह्मणि प्रकृते  
तस्य परोक्षत्वे शश्रिते तन्निरासार्थं ब्रह्मायमात्मेति प्रत्यगात्मानं  
प्रकृत्य सोऽयमात्मा चतुष्पादिति चतुष्पात्त्वे तस्य प्रक्रान्ते द्युलो-  
कादीनां मूर्द्धायङ्गत्वसिद्धयर्थं बहुक्तं तदयुक्तं प्रक्रमविरोधादि-  
त्यर्थः ॥ अध्यात्माधिदैवयोर्भेदाभावान्न प्रक्रमविरोधोऽस्तीति परि-  
हरति । नैव दोष इति ॥ तत्र हेतुमाह । सर्वस्येति । आध्यात्मि-

भा० ऽद्वैतसिद्धिः । सर्वभूतस्वप्नात्मैको दृष्टः स्यात् । सर्वभूतानि चात्मनि । यस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादिश्रुत्यर्थं उपसंहृतस्यैव स्यात् । अन्यथा हि स्वदेहपरिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा साक्षादिभिरिव दृष्टः स्यात्तथा च सत्यद्वैतमिति श्रुतिज्ञतो विज्ञेयो न स्यात् । साक्षादिदर्शनेनाविज्ञेवात् । इत्यते च

भा० कस्याधिदैविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव शून्यस्य पक्षीकृत-पञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकस्यानेनात्मना विराजा प्रथमपादत्वं । तस्यैव स्वप्नस्यापक्षीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मनो हिरण्यप्रभात्मना द्वितीयपादत्वं । तस्यैव कार्यरूपतां त्वक्ता काररूपतामापन्नस्याव्याकृतात्मना तृतीयपादत्वं । तस्यैव तु कार्यकाररूपतां विहाय सर्वकल्पनाधिकानतया स्थितस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मना चतुर्थपादत्वं । तदेवमध्यात्माधिदैवयोरभेदमादायोक्तेन प्रकारेण चतुष्पात्त्वस्य वस्तुमिच्छत्वात्पूर्वपूर्वपादस्योत्तरे।त्तरपादात्मना प्रविष्णापनात् तुरीयगिष्ठायां पर्यवसानं सिध्यतीत्यर्थः । यदैवं तुरीये पर्यवसानं जिज्ञासोर्मुमुक्षोरिच्छते तदा तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकस्य प्रातिभासिकद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्वज्ञानाऽहमस्मीति वाक्यार्थसाक्षात्कारः सिद्धतीति फलितमाह । एवञ्चेति । उक्तन्यायेन तत्त्वसाक्षात्कारे सकृद्द्वैते सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्वावरान्मेव्यात्मैकोऽद्वितीयो दृष्टः स्यात् । एको देवः सर्वभूतेष्विति तत्र तत्र ब्रह्मचैतन्यस्यैव प्रत्यक्षेनावस्थानाभ्युपगमात्तानि तानि च सर्वाणि प्रातिभासिकानि भूतानि तस्मिन्नेवात्मनि कल्पितानि दृष्टानि स्युः । तथा च पूर्वत्वमात्मनो भूतान्तराणां च तदतिरेकेण सत्तात्पुरविरहितत्वं सिद्धति । ततश्च । सर्वभूतस्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । सम्प्रज्ञानात्मयाजी वै साराध्यमधिगच्छतीति स्मृतिरनुष्ठेयता भवतीत्याह । सर्वभूतस्वञ्चेति । न चेदं मानवं वचनममानमिति शङ्कनीयं । यदैकित्वमनुरवदत्तज्ञेयमिति श्रुतेरित्त्वभिप्रेत्य दर्शितस्मृतिमूलभूतां श्रुतिं सूचयति । यस्त्विति । यो हि पादत्रयं प्रागुक्तया प्रकृत्यया प्रविष्णाप्य तुरीये गित्ते विज्ञप्तिमात्रे सदाबन्ध-

भा० सर्वोपनिषदां सर्व्व्वात्मैक्यप्रतिपादकत्वं । अतो युक्तमेवास्या-  
 ध्यात्मिकस्य पिण्डात्मनो द्युलोकाद्यङ्गत्वेन विराडात्मना-  
 धिदैविकेनैकत्वमभिप्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनं । मूर्द्धा ते व्यपति-  
 खदित्यादिविङ्गदर्शनाच्च । विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिर-  
 ष्यगर्भाव्याकृतात्मनोः । उक्तञ्चैतन्मधुब्राह्मणे । यस्याय-

ष्या० कताने परिपूर्णे प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते स ब्रह्माहमस्मीत्यात्मनो  
 जानागः सर्व्वेषां भूतानामधिष्ठानान्तरमनुपपन्नममान आत्म-  
 न्येव प्रातीतिकानि तानि प्रत्येति । तेषु सर्व्वेष्वात्मानं सत्ता-  
 स्पूर्तिप्रदमवगच्छति । ततश्च न किञ्चिदपि गोपायितुमिच्छ-  
 तीति श्रुत्यर्थश्च यथोक्तरीत्या तत्त्वसाक्षात्कारे सङ्गृह्यते सति  
 खीकृतः स्यादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरभेदाभ्युपगमकारेण  
 प्रागुक्तपरिपाष्या तत्त्वज्ञानानभ्युपगमे दोषमाह । अन्य-  
 येति ॥ साङ्ख्यादिपक्षस्यापि प्रामाणिकत्वात्तथैव प्रति देहं  
 परिच्छिन्नस्य प्रत्यगात्मनो दर्शनेन प्रामाणिकोऽर्थोऽभ्युपगतो  
 भवति ॥ अथस्यानुपपत्त्या च प्रतिशरीरमात्मभेदः सिद्धती-  
 त्वाशङ्काह । तथा चेति । साङ्ख्यादीनां दैतविषयं दर्श-  
 नमित्यं तेन त्वदीयदर्शनस्यादैतविषयस्य विशेषाभावाददैतं  
 तत्त्वमिति अतिसिद्धो विशेषस्त्वत्पक्षे न सिद्धोदतः श्रुतिविरोधो  
 भेदवादे प्रसज्येत । अथस्या त्रौपाधिकभेदमधिष्ठानं स्रष्टा भवि-  
 ष्यतीत्यर्थः । ननु भेदवादेऽपि नादैतश्रुतिर्विबध्यते । ध्यानार्थ-  
 मन्नं ब्रह्मेति वददैतं तत्त्वमित्युपदेशसिद्धेरित्याशङ्काह । इत्यते  
 चेति ॥ उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना सर्व्वसामुपनिषदां सर्व्वेषु  
 देहेष्वात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वमित्युक्तमतो न ध्यानार्थत्वमदैतश्रुते-  
 रेष्टुं शक्यं । वस्तुपरत्वनिङ्गविरोधादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयो-  
 रेकत्वमुपेत्यादैतपर्य्यवसाने सिद्धे सत्त्वाध्यात्मिकस्य अष्ट्यात्मनो  
 विश्वस्य त्रैलोक्यात्मकेनाधिदैविकेन विराजा सहैकत्वं गृह्यत्वा  
 यत्तस्य सप्ताङ्गत्वमुक्तं तदविबद्धमित्युपसंहरति ॥ अत इति ॥  
 अध्यात्माधिदैवयोरैक्ये हेत्वन्तरमाह । मूर्द्धेति । दिवाऽऽदित्या-  
 दिकं वैश्वानरावयवं वैश्वानरबुद्ध्या ध्यायतो जिज्ञासया पुनरख-



भा० मर्त्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यस्यायमध्यात्ममित्यादि । सुषुप्ताव्याकृतयोस्त्वेकत्वं सिद्धमेव । निर्विशेषत्वात् । एवञ्च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्वदैतोपशमे चाद्वैतमिति ॥ ३ ॥

आ० खडपक्षमुपगतस्य मूर्द्धां ते व्यवतिथ्यद्यन्मां नागमिथ्य इत्यन्धोऽभविष्यो यन्मामित्यादित्यस्तोपासननिन्दा समस्तोपासनविधित्वाया दृश्यते । न च द्युलोकादिकं विपरीतबुद्ध्या गृहीतवतः स्वकीयमूर्द्धादिपरिपतनमुचितं । यद्यध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं न भवेत्तस्मात्तयोरेकत्वमत्र विवक्षितं भवतीत्यर्थः ॥ ननु विराजो विश्वेनैकत्वमेव मूलग्रन्थे दृश्यते । तत्कथमविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षित्वाऽद्वैतपर्यवसानं भाष्यकृतोच्यते तत्राह । विराजेति । यन्मुखतो विराजो विश्वेनैकत्वं प्रदर्शितं तत्तु हिरण्यगर्भस्य तैजसेनान्तर्ध्यामिष्याव्याकृतोपहितस्य प्राज्ञेन सदैकत्वस्योपलक्ष्यार्थमतो मूलग्रन्थेऽप्यविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षितमित्यद्वैतपर्यवसानसिद्धिरित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिच्छेत्तत् तन्मधुब्राह्मणेऽपि दर्शितमित्याह । उक्तञ्चेति । अधिदैवमध्यात्मसैकरूपं निर्देशं कृत्वा प्रतिपर्यायमयमेव स इत्यभेदवचनादेकत्वमत्र विवक्षितमित्यर्थः । ननु विश्वविराजोः स्थूलाभिमानित्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोश्च सूक्ष्माभिमानित्वादेकत्वं युक्तं । प्राज्ञाव्याकृतयोस्तु केन साधर्म्यसैकत्वं तत्राह । सुषुप्तेति । प्राज्ञो हि सर्वं विशेषमुपसंहृत्य निर्विशेषः सुषुप्ते वर्तते प्रलयदशायामव्याकृतस्य निःशेषविशेषं स्वात्मन्युपसंहृत्य निर्विशेषरूपं तिष्ठति तेनोक्तं साधर्म्यं परोक्षाय तयोरेकत्वमविवक्षितमित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वे प्रागुक्तन्यायेन प्रसिद्धे सत्युपसंहारप्रक्रियया सिद्धमद्वैतमिति फलितमाह । एवञ्चेति ॥ तच्चाद्वैतं प्रतिबन्धं समाप्तेन न स्फुरति किन्तु वाक्मादेवाचार्योपदिष्टादिति वक्तुमशक्यम् ॥ ३ ॥

उ० स्वप्नस्थानोऽतः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-

भा० स्वप्नः स्वानमस्य तैजसस्य सप्नस्थानो जाग्रत्प्रज्ञानेक-  
साधना वह्निर्विषयेवावभासमाना मनःस्पन्दनमात्रा सती  
तथाभूतं संस्कारं मनस्याधत्ते । तन्मनस्तथा संस्कारं चिचित  
इव पटो वाङ्मसाधनानपेक्षमविद्याकामकर्षाभिः प्रेर्यमाणं  
जाग्रददवभासते । तथा चोक्तं । अस्य लोकस्य सर्वावतो

भा० द्वितीयपादमवतार्यं व्याचष्टे । स्वप्नेत्यादिना ॥ स्थानं पूर्व्ववत् ।  
प्रद्युर्मेमाभिमानस्य विषयभूतमिति यावत् ॥ स्वप्नपदार्थं निरू-  
पयितुं तत्कारणं निरूपयति । जाग्रदित्यादिना ॥ तस्याः स्वप्ना-  
द्वैधर्म्याद्यं विशेष्यमाह । अनेकेति ॥ अनेकानि विविधानि  
कारणानि साधनानि यस्याः सा तथेति यावत् । विषयद्वारक-  
मपि वैषम्यं दर्शयति । वह्निरिति ॥ वाङ्मस्य शब्दादेर्विषयस्या-  
विद्याविवर्तकत्वेन वस्तुतोऽभावात् तद्विषयत्वमपि यथोक्तप्रज्ञाया  
वास्तवं किन्तु प्रातीतिकमित्यभिप्रेत्योक्तमिवेति । न च यथोक्ता  
प्रज्ञा प्रमादसिद्धा तस्या अगवस्थानात्तेन साक्षिवेद्या सेति विव-  
क्षित्वाह । अवभासमानेति ॥ दैततत्प्रतिभासयोर्वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुं  
सूचयति । मनःस्पन्दनेति ॥ यथोक्ता प्रज्ञा स्वानुरूपां वासनां  
स्वसमानाघादादमुत्पादयतीत्याह । तथाभूतमिति ॥ जाग्रदासना-  
वासितं मनो जागरितवदवभासते स्वप्नप्रद्युर्हित्वेद्युत्थं मनस एव  
वासनावतः स्वप्ने विषयत्वादतिरिक्तविषयाभावादित्याह । तथा  
संस्कृतमिति ॥ जाग्रदासनावासितं मनो जागरितवद्भातीत्यत्र  
दृष्टान्तमाह । चिचित इति । यथा पटश्चित्रितश्चित्रवद्भाति तथा  
मनो जागरितसंस्कृतं तदद्भातीति युक्तमित्यर्थः ॥ स्वप्नस्य जागरि-  
तत्त्वाद्वैधर्म्यं सूचयति । वाङ्मसि । तथोक्तस्य मनसो जागरितवद-  
नेकधा प्रतिभाने कारणान्तरमाह । अविद्येति । यदुक्तं स्वप्नस्य  
जागरितजनितवासनाजन्यत्वं तत्र दृष्टदरगण्यकञ्चुतिं प्रमाद-  
यति । तथा चेति ॥ अस्य लोकस्येति जागरितोक्तस्य विषे-

उ० मुखः प्रविविक्तभुक् तेजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

भा० मात्रामपादायेति । तथा परे देवे मनस्येकीभवतीति प्रसृत्यात्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवतीत्याथर्वणे । इन्द्रियापेक्षयाऽन्तस्वत्मानमसस्तदासनारूपा च स्वप्ने प्रज्ञायस्येत्यन्तःप्रज्ञः । विषयगूढ्यायां प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपायां विषयित्वेन भवतीति तैजसः । विश्वस्य सवि-

ष्या० यथं सर्वावदिति । सर्वा साधनसम्पत्तिरस्मिन्नस्तीति सर्ववान् सर्ववानेव सर्वावान् तस्य मात्रा ज्ञेयो वासना तामपादाद्यापष्टिद्य गृहीत्वा स्वपिति वासनाप्रधानं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः ॥ यत्तु स्वप्नरूपेण परिहृतं मनः साक्षिभ्यो विषयो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरं दर्शयति । तथेति ॥ परत्वं मनसस्तदुपाधित्वाद्वाऽसाधारणकरत्वाद्वा देवत्वं द्योतनात्मकत्वात्तन्मनोऽव्योतिरिति व्योतिः शब्दात्सन्निभेकीभवति । स्वप्ने द्रष्टा तत्प्रधानो भवतीति स्वप्नं प्रकृत्याच स्वप्ने स्वप्रकाशे द्रष्टा महिमानं मनसो विभूतिं ज्ञानज्ञेयपरिखामत्वलक्षणां साक्षात्करोति । तथा च मनसो विषयत्वात् तत्रात्मग्राहकत्वशङ्केत्यर्थः । ननु विश्वस्य वाञ्छेन्द्रियजन्यप्रज्ञायास्तैजसस्य मनोजन्यप्रज्ञायाश्चान्तःस्थत्वाविशेषादन्तः-प्रकृत्यविशेषस्य न व्यावर्त्तकमिति तत्राह । इन्द्रियेति ॥ उप-यादितं तावद्विश्वस्य वहिःप्रकृतत्वं तैजसस्त्वन्तःप्रज्ञो विज्ञायते वाङ्मानीन्द्रियाख्यपेक्ष्य मनसोऽन्तःस्थत्वात्तत्परिखामत्वाच्च स्वप्न-प्रज्ञायास्तदागन्तःप्रज्ञो युज्यते । किञ्च मनःस्वभावभूता या जागरितवासना तद्रूपा स्वप्नप्रज्ञेति युक्तं तैजसस्यान्तःप्रकृत्य-मित्यर्थः ॥ स्वप्नाभिमानिनस्तेजोविकारत्वाभावात्कृतस्तेजसत्वमि-त्याशङ्क्याह । विषयेति ॥ स्थूषो विषयो यस्यां वासनामय्यां प्रज्ञायां न ज्ञायते तस्यां विषयसंस्पर्शमन्तरेण प्रकाशमात्रतया स्थितायामाश्रयत्वेन भवतीति स्वप्नद्रष्टा तैजसो विवक्षितः । तेजःशब्देन यथोक्तवासनामय्याः प्रज्ञाया निर्देष्टादित्यर्थः । ननु

उ० यत्र सुप्ते न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन

भा० षयत्वेन प्रज्ञायाः स्मृताया भोज्यत्वं । इह पुनः केवला वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोग इति । समा-  
नमन्यत् । द्वितीयः पादस्त्रैजसः ॥ ४ ॥

दर्शनादर्शनवृत्त्योः स्थापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तिग्रहणार्थं  
यत्र सुप्त इत्यादिविशेषणं । अथवा चिद्वपि स्थानेषु तत्त्वा-  
प्रतिबोधसूक्ष्मः स्थापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभ-  
जते । यत्र यस्मिन् स्थाने काले वा सुप्ते न कञ्चन कामं  
कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति । न हि सुषुप्ते पूर्वयो-  
रिवान्यथा ग्रहणसूक्ष्मं स्वप्नदर्शनं कामो वा कञ्चन विद्यते ।

भा० विश्वतैजसयोरवशिष्टं प्रविविक्तभुगिति विशेषणं । प्रज्ञाया  
भोज्यत्वस्य तुल्यत्वात् । मैवं । तस्या भोज्यत्वाविशेषेऽपि तस्याम-  
वान्तरभेदात्प्रविषयत्वादिश्वस्य भोज्या प्रज्ञा स्मृता लक्ष्यते । तैजसे  
तु प्रज्ञा विषयसंस्पर्शशून्या वासनामात्ररूपेति विविक्तो भोगः  
सिद्ध्यतीत्याह । विश्वस्येति ॥ सप्ताङ्गैकोनविंशतिमुखत्वमित्येतद-  
न्यदित्युच्यते ॥ ४ ॥

पादद्वयमेवं व्याख्याय तृतीयं पादं व्याख्यास्यन् व्याख्याय-  
मानश्रुतौ न कञ्चनेत्यादिविशेषणस्य तात्पर्यमाह । दर्शनेति ॥  
दर्शनस्य सूक्ष्मविषयस्य दत्तिरत्रास्तीति जागरितं दर्शनदत्ति-  
रित्युच्यते । सूक्ष्मविषयदर्शनादन्यदर्शनमदर्शनं वासनामात्रं तस्य  
दत्तिरत्रास्तीत्यदर्शनदत्तिः स्वप्नस्तयोः सुषुप्तवदेव स्थापस्य तत्त्वाग्र-  
हणस्य तुल्यत्वात् । यत्र सुप्त इत्युक्ते तयोरपि प्रसक्तौ तद्यवच्छेदेन  
सुषुप्तस्यैव ग्रहणार्थं । यत्र सुप्त इत्यादिवाक्ये न कञ्चनेत्यादिविशे-  
षणं । तद्धि स्थानद्वयं अथच्छेद्य सुषुप्तमेव ग्राहयतीत्यर्थः । न  
कञ्चन स्वप्नं पश्यतीत्यनेनैव विशेषण्येन स्थानद्वयव्यवच्छेदसम्भ-  
वादिशेषणान्तरमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह । अथ वेति ॥ तत्त्वा-

उ० स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं । सुषुप्तस्थान एकीभूतः

भा० तदेतत्सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रवि-  
भक्तं मनःस्यन्दितं द्वैतजातं । तथारूपापरित्यागेनाविवे-  
कापन्नं नैश्वतमोयस्तमिवाहः सप्रपञ्चकमेकीभूतमित्युच्यते ।  
अत एव स्वप्नजायन्मनःस्यन्दनानि प्रज्ञानानि घनीभूता-  
नीव सेयमवस्थाऽविवेकरूपत्वात्प्रज्ञाघन उच्यते । यथा  
रात्रौ नैश्वेन तमसाऽविभज्यमानं सर्व्वं घनमिव तद्वत्प्रज्ञाघन  
एव । एवमब्दान् जात्यन्तरमज्ञानव्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः ।

भा० प्रतिबोधः स्थापकस्य स्थानत्रयेऽपि तुल्यत्वात्प्राप्त्याभ्यां विभज्य-  
सुषुप्तं स्थापयितुं विशेषणमित्यर्थः । एकस्यैव विशेषणस्य व्यव-  
च्छेदकत्वसम्भवादनं विशेषणाभ्यामित्यस्य कः समाधिरित्याशङ्क्य  
विशेषणयोर्विकल्पेन व्यवच्छेदकत्वान्नानर्थक्यमिति मत्वाह । न  
हीति ॥ यत्रैतत्स्यापेक्षितार्थं कथयति । तदेतदिति ॥ अन्यथा  
ग्रहणशून्यत्वं कामसंस्पर्शविरहितत्वञ्च विशेषणाभ्यां विव-  
क्षितं । कथमस्य सद्द्वितीयस्यैकीभूतत्वविशेषणमित्याशङ्क्याह ।  
स्थानद्वयेति ॥ जागरितं स्वप्नश्चेति स्थानद्वयं । तेन प्रविभक्तं  
यद्वैतं स्थूणं सूक्ष्माच्च तत्सर्व्वं मनःस्यन्दितमात्रमिति वक्ष्यते । तच्च  
यथा स्वकीयरूपमात्मनो विभक्तं तथैव तस्यात्यागेनात्याकृताख्यं  
कारणमापन्नं स्वकीयसर्व्वविकारसहितं कारणमात्मकं भवति ।  
यथाहर्नैश्वेन तमसा ग्रस्तं तमस्त्वेनैव व्यवक्रियते तथेदमपि कार्य-  
जातं कारणभावमापन्नं कारणमित्येव व्यवक्रियते । तस्याच्चाव-  
स्थायां तदुपाधिरात्मैकीभूतविशेषणभागभवतीत्यर्थः । तथापि  
कारणोपहितस्य प्रज्ञानघनविशेषणमयुक्तं निरुपाधिकस्यैव तथा  
विशेषणसम्भवादित्याशङ्क्याह । अत एवेति ॥ सर्व्वस्य कार्य-  
प्रपञ्चस्य समनसास्य सुषुप्ते कारणात्मना स्थितत्वादेवेत्यर्थः । सुषु-  
प्तावस्थायामुक्तप्रज्ञानानामेकमूर्त्तित्वं न वास्तवं पुनर्यथा पूर्व्ववि-  
भागयोग्यत्वादिति मत्वाह । इवेति । सुषुप्तवस्थायाः कारणात्म-

उ० प्रज्ञाघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः

भा० मनसो विषयविषय्याकारस्य नानायासदुःखाभावादानन्द-  
मय आनन्दप्रायो नानन्द एव । अनात्यन्तिकत्वात् ।  
यथा लोके निरायासस्त्रितः सुखानन्दभुगुच्यते । अत्य-  
न्तानायासरूपा हीयं स्थितिरनेनानुभूयत इत्यानन्दभुक् ।  
एषोऽस्य परम आनन्द इति श्रुतेः । स्वप्नादिप्रतिबोध-  
चेतःप्रतिद्वारीभूतत्वाच्चेतोमुखः । बोधसूक्ष्मं वा चेतो द्वारं  
मुखमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । भूतभविष्य-

भा० कत्वाऽप्यायत्स्वप्नप्रज्ञानानां तत्रैकीभावात्प्रज्ञानघनशब्दवाच्यतेषु-  
क्तमनुवदति । सेयमिति ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यावाविर्भा-  
वयति । यथेत्यादिना । एवकारस्य नायोगव्यवच्छित्तिरित्यर्थः ।  
किन्तु अन्ययोगव्यवच्छित्तिरित्याह । एवशब्दादिति ॥ प्राज्ञस्या-  
नन्दविकारत्वाभावे कथमानन्दमयत्वविशेषणमित्याशङ्क्य स्वरू-  
पसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकदुःखाभावात्प्राचुर्यार्थत्वं मयटो गृहीत्वा  
विशेषणोपपत्तिं दर्शयति । मनस इति ॥ मयटः स्वरूपार्थत्वा-  
दानन्दमयत्वमानन्दत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नेत्यादिना ॥  
न हि सुषुप्ते निरुपाधिकानन्दत्वं प्राज्ञस्याभ्युपगन्तुं शक्यं तस्य  
कारणोपहितत्वादन्यथामुक्तत्वात्पुनरुक्तानायोगात्तस्मादानन्दप्रा-  
चुर्यमेवास्य स्वीकर्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ आनन्दभुगिति विशेषणं  
सदृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति ॥ तथा सुषुप्तोऽपीति शेषः ॥ दार्ढ्या-  
न्तिकं विदुषोति । अत्यन्तेति ॥ इयं स्थितिरिति सुषुप्तिरक्ता ।  
अनेनेति प्राज्ञोक्तिः । सुषुप्तस्य पुरुषस्य तस्यामवस्थायां स्वरूप-  
भूतानतिशयानन्दाभिव्यक्तिरक्तीत्यत्र प्रमाशङ्क्याह । एषोऽस्येति ॥  
प्राज्ञस्यैव चेतोमुख इति विशेषणान्तरं तद्व्याचष्टे । स्वप्नादीति ॥  
स्वप्ना जागरितश्चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्तत्प्रतिद्वारभूतत्वं द्वा-  
रभावेन स्थितत्वं । न हि स्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारम-  
न्तरेण सम्भवेऽस्ति तयोस्तत्कार्यत्वात् । अतः सुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः

उ० प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष सर्वेश्वर एष

भा० ज्ञातृत्वं सर्वविषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः । सुषुप्तोऽपि हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते । अथवा प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैवासाधारणं रूपमिति प्राज्ञः । इतरयोर्विशिष्टमपि विज्ञानमस्ति सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष हि स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्येति नैतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्येषामिव । प्राणबन्धनं हि मोक्ष्य मन इति श्रुतेः ।

भा० ज्ञानद्वयकारणत्वाच्चेतोमुख्यपदेशभागित्यर्थः । अथ वा प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानिनः स्वप्नं जागरितं वा प्रतिक्रमाक्रमाभ्यां यदागमनं तस्यति चैतन्यमेव द्वारं । न हि तद्यतिरेकेण कापि चेष्टा सिद्धतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह । बोधेत्यादिना । भूते भविष्यति च विषये ज्ञातृत्वं तथा सर्वस्मिन्नपि वर्तमाने विषये ज्ञातृत्वमस्यैवेति प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः ॥ तदेव प्राज्ञपदं श्रुत्यादयति । भूतेति । सुषुप्ते समस्तविशेषविज्ञानोपरमात्म्यतो ज्ञातृत्वमित्याशङ्क्याह । सुषुप्तोऽपीति ॥ यद्यपि सुषुप्तकस्यामवस्थार्या समस्तविशेषविज्ञानविरहितो भवति तथापि भूता निष्पन्ना या जागरिते स्वप्ने च सर्वविषयज्ञातृत्वकक्षया गतिस्तथा प्रकर्षेण सर्वमासमन्ताज्जानातीति प्राज्ञशब्दवाच्यो भवतीत्यर्थः । तर्हि प्राज्ञशब्दस्य मुख्यार्थत्वं न सिद्धतीत्याशङ्क्याह । अथवेति ॥ असाधारणमिति विशेषणद्योतितमर्थं द्फुटयति । इतरयोरिति ॥ आध्यात्मिकस्य तृतीयपादस्य व्याख्यामुपसंहरति । सोऽयमिति ॥ ५ ॥ प्राज्ञस्याधिदैविकेनान्तर्ध्यामिषा सहभेदं गृहीत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति । एष हीति ॥ स्वरूपावस्थानुपाधिप्राधान्यमवधूय चैतन्यप्राधान्यं अन्यथा स्मृत्यानुपपत्तेः । नैयायिकादयस्तु ताटस्थमीश्वरस्यातिष्ठन्ते तदयुक्तं पत्नुरसामञ्जस्यादिति न्यायविरोधादित्याह । नैतस्मादिति ॥ श्रुतिविरोधादपि न तस्य ताट-

उ० सर्वज्ञ एषोऽन्तरीम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ  
हि भूतानां ॥ ६ ॥

भा० अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेत्येष सर्वज्ञ एषो  
ऽन्तर्याम्यन्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताऽप्येष एव  
यद्योक्तं सभेदं जगत्प्रसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य यत एवं  
प्रभवस्याप्ययस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामेष एव ॥ ६ ॥

आ० दृश्यमास्थेयमित्याह । प्राणेति ॥ प्रकृतमज्ञातं परं ब्रह्म सदास्थं  
प्राणशब्दितं तद्वन्धनं बध्यतेऽस्मिन् पर्यवस्यतीति श्रुत्यप्तेः । न  
हि जीवस्य परमात्मातिरेकेण पर्यवसानमस्ति । मनस्तदुप-  
हितं जीवचैतन्यमत्र प्राणशब्दस्याध्यात्मिकार्थस्य परस्मिन् प्रयो-  
गान्मनः शब्दितस्य च जीवस्य तस्मिन् पर्यवसानाभिधानाद-  
स्ततो भेदे नास्तीति द्योतितमित्यर्थः ॥ प्राणस्यैव विशेषणान्तरं  
साधयति ॥ अयमेवेति ॥ नन्ववधारणं नोपपद्यते । व्यासपरा-  
शरप्रभृतीनामन्येषामपि सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य विशिनष्टि ।  
सर्वेति ॥ अन्तर्यामित्वं विशेषणान्तरं विशदयति । अन्त-  
रिति ॥ अन्यस्य कस्यचिदन्तरनुप्रवेशे नियमने च सामर्थ्याभा-  
वादवधारणमुक्तं विशेषणत्रयं हेतुं कृत्वा प्रकृतस्य प्राणस्य सर्व-  
जगत्कारणत्वं विशेषणान्तरमाह । अत एवेति ॥ यद्योक्तं स्वप्र-  
जागरितस्थानद्वयप्रविभक्तमित्यर्थः । सभेदमध्यात्माधिदैवाधि-  
भूतभेदसहितमिति यावत् । निमित्तकारणत्वानियमेऽपि प्राची-  
नानि विशेषणानि निर्वहन्तीत्याशङ्क्य प्रकृतिस्य प्रतिच्छादृष्टा-  
न्तानुपरोधादिति न्यायान्निमित्तोपादानयोर्जगति न भिन्नत्व-  
मित्येवं नियमतस्त्रिद्वमतो विशेषणान्तरमित्याह । यत इति ॥  
प्रभवत्वस्मादिति प्रभवः । अप्येतस्मिन्नित्यप्ययः । न चैतौ भूता-  
नामेकत्रोपादानादृते सम्भावितवित्यर्थः ॥ ६ ॥



अथ गौडपादाचार्यकृतैतदुपनिषदर्थविष्करणरूप-  
श्लोकावतारणं ॥

॥ अत्रैते श्लोकाः ॥

गौ० वहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ब्रह्मःप्रज्ञस्तु तैजसः ।  
घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

भा० अत्रैतस्मिन्न्यथोक्तेऽर्थे एते श्लोका भवन्ति । वहिःप्रज्ञ इति । पर्यायेण चिस्थानत्वात्सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसम्भानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसङ्गत्वञ्च सिद्ध-

भा० आचार्यैर्मांशुष्वापनिषदं पठित्वा तद्वास्थानश्लोकावतारब्रह्म-  
मन्त्रेत्वादिना कृतं तदत्रेत्वनूय भाष्यकारो व्याकरोति । एत-  
स्मिन्निति । विश्वस्य विभुत्वं प्रागुक्ताधिदैविकाभेदादवधेयं ।  
अध्यात्माधिदैवाभेदे पूज्यादाहृतां श्रुतिं सूचयितुं हिशब्दः । शू-  
नसूक्ष्मकारणोपाधिभेदाज्जीवभेदमाशङ्क्य स्वरूपैक्येऽपि स्वतन्त्रो-  
पाधिभेदमन्तरेण विशेषब्रह्मात्रभेदादवान्तरभेदोक्तिरित्याह ।  
एक एवेति ॥ पदार्थानामेव पूर्वोक्तमेवोक्तत्वात्तात्पर्यं श्लोकस्य  
ब्रह्मत्वमवशिष्यते तदाह । पर्यायेवेति ॥ यथात्मनश्चैतन्यमिव  
स्वाभाविकं स्थानत्रयं न तर्हि तद्देवं तं व्यभिचरितुमर्हति  
व्यभिचरति चात्मानं स्थानत्रयं ब्रह्मात्ममाभ्यां तस्य चिस्था-  
नत्वादतस्तद्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धं । यः सुप्तः सोऽहं जाग-  
र्मीत्यनुसन्धानादकृतं तस्यावगतं । एकत्वेन हि स्मृत्वा घटा-  
दावेकत्वमिष्यते । धर्माधर्मरागादेवादिमणस्यावस्थाधर्मत्वात्त-  
दतिरेकं शुद्धत्वमपि सिद्ध्यति । सङ्गस्यापि वेद्यत्वेनावस्था-  
धर्मत्वाङ्गीकारात्तदतिरेकबलद्रष्टुरसङ्गत्वमपि सङ्गतमेवेत्यर्थः ॥  
युक्तिसिद्धेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति । महामत्स्यादीति ॥ महान् नादे-

गौ० दक्षिणाक्षिमुखे विश्वा मनस्यक्षश्च तैजसः ।

भा० मित्यभिप्रायः । महामत्स्यादिद्रष्टान्तश्रुतेः ॥ १ ॥ जागरितावस्त्रायामेव विद्यादीनां चयाणामनुभवप्रदर्शनार्थोऽयं श्लोकः । दक्षिणाक्षीति ॥ दक्षिणमक्ष्येव मुखं तस्मिन् प्राधान्येन द्रष्टा मूलानां विश्वाऽनुभूयते । इन्धे इ वै नामैष योऽयं दक्षणेक्षन् पुरुष इति श्रुतेः । इन्धो दीप्तिगुणो वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च द्रष्टा एकः । मन्वन्धो हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञो दक्षिणेऽक्षिण्यक्षणे-  
नियन्ता द्रष्टा चान्यो देहस्वामी न स्वतो भेदानभ्युपग-  
मात् । एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इति श्रुतेः । क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । अविभक्तश्च भूतेषु विभक्त-  
मिव च स्थितमिति स्मरतेः । सर्वेषु करणेष्वविशेषेऽपि दक्षिणाक्षिण्युपलब्धिपाटवदर्शनान्तत्र विशेषेण निर्देशो

आ० येन खेतसा प्रकम्पगतिरतिवशीयांक्तिमिरभे कूले नद्याः सञ्च-  
रन् क्रमसञ्चरणात्ताभ्यामतिरिच्यते । न च तस्य कूलद्वयगतदोष-  
गुणवत्त्वं । न चासौ क्वचिदपि सज्जने । न च श्रेणो वा सुपर्शो वा  
नभसि परिपतन् क्वचिदपि प्रतिहन्यते तथैवायमात्मा क्रमेण  
स्थानत्रये सञ्चरन्मुक्तकक्ष्योपयुक्तोऽङ्गीकर्तुमित्यर्थः ॥ १ ॥ विश्व-  
तैजसप्राज्ञानां स्थानत्रयं क्रमेण सञ्चरतामात्मैक्यमेव वस्तुतो भव-  
तीत्यत्र हेत्वन्तरं विवक्षन्नाह । दक्षिणेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यं  
सङ्गृह्णाति । जागरितेति ॥ न चैकस्यामवस्थायामेकस्मिन्नव देहे  
भिन्नत्वमात्मनस्तदादिभिरपीष्यते जाग्रदवस्थायामिति तु देहे  
व्यवस्थितत्वोक्त्या विशेषणं । तद्धि तत्र व्यवस्थितत्वं यदात्मनः  
सर्वगतस्य तदभिमानित्वं । देहाभिमानश्च जागरिते परं सम्भ-

गौ० आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे यवस्थितः

॥ २ ॥

भा० विश्वस्य । दक्षिणाक्षिगता रूपं दृष्ट्वा निमीलिताण्डसदेव  
स्मरन् मनस्यन्तः स्वप्न इव तदेव वासनारूपाभिव्यक्तं  
पश्यति । यथाऽत्र तथा स्वप्ने । अतो मनस्यन्तस्तु तैजसाऽपि  
विश्व एव । आकाशे च हृदि स्मरणाख्यव्यापारोपरमे प्राज्ञ  
एकीभूतो घनप्रज्ञ एव भवति । मनोव्यापाराभावात् ।  
दर्शनस्मरण एव हि मनःस्यन्दिते तदभावे ह्येवाविशेषेण  
प्राणात्मनावस्थानं । प्राणो ज्ञांवेतान् सर्वान् संदृक्क इति  
श्रुतः । तैजसो हिरण्यगर्भो मनःस्यत्वात् । लिङ्गं मनः । मनो-  
मयोऽयं पुरुष इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते  
तदात्मकानि करणानि भवन्ति कथमव्याकृतता । नैष दोषः ।  
अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात् । यद्यपि प्राणाभि-

षा० वति । तेन तस्यामेवावस्थायामेकस्मिन्नेव देहे त्रयाणामनुभवति  
तेषां मिथो भेदो नास्तीति सिद्धतीत्यर्थः । मुखं दारमुपजन्वि-  
स्थानं शरीरमात्रे दृश्यमानस्य । कथमिदमुपजन्मै विश्लेषायत-  
नमुपदिश्यते स्थानान्तरापेक्षयाऽस्य प्राधान्यादित्वाद् । प्राधान्ये-  
नेति । अनुभूयते ध्याननिष्ठैरिति शेषः । उक्तैरेषे श्रुतिं संवा-  
दयति । इन्द्र इति । दृष्टदारण्यकश्रुतेरदाहृतायाक्तात्पर्या-  
र्थमाह । इन्द्र इत्यादिना ॥ वैराजस्यात्मनो यथोक्तगुणवत्त्वेऽपि  
द्रष्टुश्चाक्षुषस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । चक्षुषि चति । अथा-  
त्माधिदैवयोरेकत्वादाधिदैविको गुणश्चाक्षुषेऽप्यध्यात्मिके सम्भ-  
वतीत्यर्थः । उक्तमेकत्वमाक्षिपति । गन्विति । हिरण्यगर्भः सूक्ष्म-  
प्रपञ्चाभिमानो सूक्ष्ममखण्डान्तर्गतः सूक्ष्मसमष्टिदेहो जिज्ञात्मा

भा० माने सति व्याहृततैव प्राणस्य तथापि पिण्डपरिच्छिन्न-  
विशेषाभिमाननिरोधः प्राणे भवतीत्यव्याहृत एव प्राणः  
सुषुप्ते परिच्छिन्नाभिमानवतां । यथा प्राणस्यैव परिच्छि-  
न्नाभिमानिनां प्राणो व्याहृतस्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्य-  
विशेषापत्तावव्याहृतता समाना प्रसववोजात्मकत्वञ्च तद-

भा० चक्षुर्गोशकानुगतेन्द्रियानुग्राहकः संसारिबोऽर्थान्तरं । विराडा-  
त्मापि स्थूलप्रपञ्चाभिमानो सूक्ष्मखण्डजात्मकः समष्टिदेहस्रक्षु-  
र्गोशकदयानुग्राहकस्ततोऽर्थान्तरमेव । क्षेत्रक्षेत्रेण अष्टिदेहे  
दक्षिणे चक्षुषि व्यवस्थितो त्रष्टा चक्षुषोः करबानां नियन्ता  
कार्यकरबखामी ताभ्यां समष्टिदेहाभ्यामन्योऽभ्युपगम्यते । तदेवं  
समष्टिव्यष्टित्वेन व्यवस्थितजीवभेदादुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः ॥ का-  
व्यनिको जीवभेदो वास्तवो वेति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं  
द्वययति । नेत्यादिना ॥ एको हि परो देवः सर्वेषु भूतेषु  
समष्टित्वेन व्यष्टित्वेन च समाहृतस्तिष्ठतीति अचखादस्ततो  
भेदो नास्तीत्युक्तं हेतुं साधयति । एक इति ॥ सर्वेषु क्षेत्रेषु  
व्यवस्थितक्षेत्रज्ञं मामीश्वरं विद्मतीति भगवतो वचनाच्च तास्त्रि-  
कभेदासिद्धिरित्याह । क्षेत्रक्षेत्रेति ॥ सर्वेषु भूतषु क्षेत्रक्षेत्रेदा-  
त्मैकः कथं तर्हि प्रति भूतं भेदप्रयेत्याशङ्क्याह । अविभक्तचेति ॥  
तत्त्वतो विभागेऽपि देहकल्पनया भेदधीरित्यर्थः । ननु करबेषु  
सर्वेषु विश्वस्याविशेषात्त दक्षिणे चक्षुषि विशेषनिर्देशो युज्यते ।  
यद्यपि करबान्तरेष्वक्षुषि प्राधान्यमुक्तं तथापि नार्थो दक्षि-  
णविशेषबोधेनेति तत्राह । सर्वेष्विति ॥ अन्वयगुभवाभ्यां निर्दे-  
शविशेषासिद्धिरित्यर्थः । यद्यपि देहदेशभेदे विश्वोऽनुभूयते  
तथापि कथं जागरिते तैजसोऽनुभूयत इत्याशङ्क्य द्वितीं च  
पादं व्याचष्टे । दक्षिणेति । यथा सप्रजागरितवासनारूपे-  
णाभिषक्तमर्धजातं त्रष्टाऽनुभवति तथैव जागरिते दक्षिण  
चक्षुषि त्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः सन्निरुद्धं रूपं दृष्ट्वा पुनर्निर्मोहि-  
तात्सो दृष्टमेव रूपं रूपोपपन्नव्यवहितसमदृष्टवासनात्मना  
मनस्यन्तरभिषक्तं करन् विश्वस्तैजसो भवति । तथा च

भा० ध्वजसैकोऽव्याहतावस्वः । परिच्छिन्नाभिमानिनामध्वजा-  
 षाञ्च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतः प्रज्ञान-  
 घन इत्याद्युपपन्नं । तस्मिन्नेतस्मिन्नुक्तहेतुत्वाच्च कथं प्राण-  
 शब्दत्वमव्याहृतस्य । प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति श्रुतेः ।

आ० तयोर्भेदाशङ्का नावतरतीत्यर्थः । खप्रजागरितयोर्विलक्षणत्वा-  
 त्तद्द्वयोर्विन्शतैजसयोरपि वैलक्षण्यमुचितमित्याशङ्क्याह । य-  
 चेति ॥ जागरिते यद्यार्थज्ञातं द्रष्टा पश्यति तथैव खप्रेऽपि  
 तदुपलम्भात् ततो न तयोर्वैलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयपा-  
 दस्य व्याख्यामुपसंहरति । अत इति ॥ खानदये द्रष्टुर्भेदाशङ्का  
 निरवकाशेति दर्शयितुमेवकारः ॥ तृतीयं पादं व्याकुर्वन् जाग्र-  
 त्येव सुषुप्तिं दर्शयति । आकाशे चेति ॥ यो विन्शतैजसत्वमु-  
 पगतः स पुनः स्मरणाख्यस्य व्यापारस्य व्याहृतौ हृदयावच्छिन्ना-  
 काशे स्थितः सन् प्राज्ञो भूत्वा तल्लक्षणलक्षितो भवति । न हि  
 तस्य रूपविषयदर्शनस्मरणे परिहृत्य विशिष्टाकाशनिविष्टस्य  
 प्राज्ञादर्थान्तरत्वं । अतश्च स एकीभूतो विषयविषयत्वाकारर-  
 हितः । यतो घनप्रज्ञो विशेषविज्ञानविरही रूपान्तररहितस्ति-  
 ष्टतीत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं प्रपञ्चयन्मनोव्यापाराभावादिति हेतुमुक्त्वा  
 व्याचष्टे । दर्शनेत्यादिना ॥ अविशेषेणाव्याकृतरूपेणेत्यर्थः । अ-  
 ख्यानं जागरिते सुषुप्तमिति शेषः ॥ यदुक्तमव्याकृतेन प्राज्ञात्मना  
 हृदयेऽवस्थानमिति तत्र प्रमायमाह । प्राज्ञो ह्येति ॥ यो हि  
 प्राज्ञोऽध्यात्मं प्रसिद्धः स वागादीन् प्राज्ञात्मनि संवृष्टे संहर-  
 तीति प्राज्ञस्याध्यात्मं वागादिसंहरतृत्वमुक्तं । अथिदैवञ्च यो वायुः  
 सूत्रात्मा सोऽग्न्यादीनात्मनि संहरतीत्यग्न्यादिसंहरतृत्वं वायो-  
 बक्तं । अध्यात्माधिदैवयोश्चैकत्वात्प्रायस्य वायोश्च वागादिस्वग्न्या-  
 दिषु संहरतृत्वेनाव्याकृतत्वस्य संवर्गविद्यायां सूचितत्वादव्याकृ-  
 तेन प्राज्ञात्मना सुषुप्ते प्राज्ञस्यावस्थानमिति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः ।  
 पूर्वमेव विश्वविराजोरैकस्यानन्तरञ्च सुषुप्ताव्याकृतयोरैकत्वस्य  
 दर्शितत्वात्तैजसद्विराजगर्भयोरनुक्तमभेदं बल्लभ्यमिदानीमुपन्य-  
 स्यति । तैजस इति ॥ तत्र हंतुमाह । मनःस्थत्वादिति ॥

भा० ननु तत्र सदेव सोम्येति प्रकृतं सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यं । नैष  
दोषः । वीजात्मकत्वाभ्युपगमात्सतः । यद्यपि सद्ब्रह्म प्राण-  
शब्दवाच्यं तत्र तथापि जीवप्रसवं वीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव

आ० हिरण्यगर्भस्य समष्टिमनोनिष्ठत्वात्तैजसस्य व्यष्टिमनोगतत्वात्त-  
योश्च समष्टिव्यष्टिमनसोरेकत्वात्तद्गतयोरपि तैजसहिरण्यग-  
र्भयोरेकत्वमुचितमित्यर्थः । किञ्च हिरण्यगर्भस्य क्रियाशक्त्युपाधौ  
लिङ्गात्मतया प्रसिद्धत्वात्तस्य च सामानाधिकरण्यश्रुत्या मनसा  
सहाभेदावगमाच्चमनोनिष्ठस्य तैजसस्य युक्तं हिरण्यगर्भत्वमि-  
त्याह । लिङ्गमिति ॥ किञ्च पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात्पुरुष-  
विशेषत्वाच्च हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वाधिगमात्तन्नित्यतैजसो  
हिरण्यगर्भा भवितुमर्हतीत्याह । मनोमय इति ॥ प्राणस्य  
प्रागुक्तमथाहृतत्वमाक्षिपति । नन्विति ॥ सुषुप्ते हि प्राणो नाम-  
रूपाभां व्याहृतो युक्तस्तद्यापारस्य पार्श्वस्थैरिति स्पष्टं दृष्टत्वा-  
दित्यर्थः । किञ्च तस्यामवस्थायां वागादीनि करणानि प्राणात्म-  
कानि भवन्ति । त एतस्यैव सर्व्वे रूपमभवन्निति श्रुतः । अतोऽपि  
प्राणस्याव्याहृतत्वं युक्तमित्याह । तदात्मकानीति ॥ उक्तन्यायेन  
प्राणस्याव्याहृतत्वायोगादव्याहृतेन प्राणात्मना सुषुप्तस्यावस्थान-  
मयुक्तमिति निगमयति । कथमिति ॥ एकलक्षणात्वादव्याहृत-  
प्राणयोरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह । नैष दोष इति ॥ अथा-  
हृतं हि देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं । प्राणोऽपि सौषुप्तद्रष्टृत्वात् ।  
न हि सौषुप्तद्रष्ट्या तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छेदोऽव-  
गम्यते । तथा च लक्षणाविशेषादव्याहृतप्राणयोरेकत्वमविरुद्ध-  
मित्यर्थः । तस्यायं प्राणो ममायमिति देशपरिच्छेदप्रतिभाना-  
देकलक्षणात्वाभावात् प्राणस्याव्याहृतत्वमित्याशङ्क्याह । यद्य-  
पीति ॥ परिच्छिन्नाभिमानवतां मध्ये प्रत्येकं ममायमिति प्राणा-  
भिमाने सति प्राणस्य यद्यपि व्याहृततैव भवति तथापि सुषु-  
प्त्यवस्थायां पिच्छेन परिच्छिन्नो यो विशेषस्तद्विषयो योऽयं म-  
मेत्यभिमानस्तस्य निरोधस्तस्मिन् भवतीति प्राणोऽव्याहृत एवेति  
योजना । प्रतिबुद्धद्रष्ट्या विशेषाभिमानविषयत्वेन व्याहृतत्वे  
ऽपि सुषुप्तद्रष्ट्या तदुपसंहारादव्याहृतत्वं प्राणस्याविरुद्धमिति

भा० प्राणशब्दत्वं सतः सञ्चब्दवाच्यता च । यदि निर्वीजरूपं  
विवक्षितं ब्रह्माऽभविष्यत् नेति नेति यतो वाचो निवर्त्तन्ते  
अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादित्यवक्ष्यत् । न सप्तस्रा-

ष्वा० भावः । विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याख्याकृतत्वं क्व दृष्टमि-  
त्याशङ्क्याह । यथेति । परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणकथो मरणं  
तत्राभिमाननिरोधे प्राणो नामरूपाभ्यामव्याकृतो यथेत्यते तथैव  
प्राणाभिमानिनोऽपि तदभिमाननिरोधेनाविशेषापत्तिः सुषुप्तिः ।  
तत्राख्याकृतता प्राणस्य प्रागुक्तदृष्टान्तेनाविशिष्टा । ततो विशे-  
षाभिमाननिरोधे प्राणस्याख्याकृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । किञ्च यथा-  
धिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रसवबीजं । तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्-  
न्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतेः । तथा प्राणस्थं सुषुप्तं  
आगरितस्वप्नयोर्भवति बीजं । तथा च कार्यं प्रतिप्रसवरूपत्व-  
मविशिष्टमुभयोरिति अक्षयाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वस्य  
प्रसिद्धिरित्याह । प्रसवेति ॥ समानमित्यनुकर्षार्थश्चकारः ।  
उपाधिसंभवाकाचनया सुषुप्ताख्याकृतयोरभेदमभिधायोपहि-  
तस्वभावाकाचनयापि तयारभेदमाह । तदध्यक्षेति ॥ अत्या-  
कृतावस्थः सुषुप्तावस्थश्च तयोरुपहितस्वभावयोराध्यात्मिकाधि-  
दैविकयोरेकोऽधिष्ठाता चिद्भ्रातुः । अतोऽपि तयोरेकत्वं सिद्ध-  
तीत्यर्थः । सुषुप्ताख्याकृतयोरेवमेकत्वं प्रसाध्य तस्मिन्नव्याकृते सु-  
षुप्ते प्रागुक्तं विशेषणं युक्तमित्याह । परिच्छिन्नेति । यद्यपि विशे-  
षानभिव्यक्तिमात्रेणैकीभूतत्वादिति विशेषणमुपपादितं तथापि  
परिच्छिन्नाभिमानिनामुपाधिप्रधानानां तत्र तत्राध्याक्षाद्याप-  
हितानामव्याकृतेनेकत्वं । अतोऽपि प्रागुक्तविशेषणोपपत्तिरित्य-  
र्थः । किञ्चाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिति प्रागुक्तहेतुसङ्गावाच्यं युक्तं  
सुषुप्ते प्राञ्चे प्राणात्मन्यव्याकृते यथोक्तं विशेषणमित्याह । पूर्वोक्त-  
मिति ॥ यत्रगतादिशब्देन सर्वेश्वरत्वादिविशेषणं गृह्यते । प्राण-  
शब्दस्य पञ्चदशैवायुर्विकारे रूढत्वादव्याकृतविषयत्वं रूढि-  
विरोधादिति शङ्कते । कथमिति । अन्यत्र रूढत्वेऽपि श्रौतप्र-  
योगवशादव्याकृतविषयत्वं प्राणशब्दस्य युक्तमिति परिहरति ।  
प्राणबन्धनमिति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मण्येव प्रकृते

भा० सदुच्यत इति स्याते । निर्वीजतथैव चेत् सति स्त्रीनां सम्प-  
न्नानां सुषुप्तप्रसवयोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् । मुक्ता-  
नाञ्च पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजाभावाविशेषात् । ज्ञानदाञ्च-

भा० वाक्ये प्राञ्चशब्दस्य प्रयोगान्नाद्याकृतविषयत्वं तस्य युक्तं प्रकरञ्च-  
विरोधादिति शङ्कते । नन्विति ॥ प्रकरञ्चस्य ब्रह्मविषयत्वेऽपि  
ब्रह्मणः सङ्गच्छस्य श्रवणत्वाङ्गीकारादस्मिन्नपि वाक्ये तत्रैव प्राञ्च-  
शब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्याद्याकृतविषयत्वमित्युत्तरमाह । नैष दोष  
इति ॥ सङ्गृह्णवाक्यं प्रपञ्चयति । यद्यपीति ॥ तत्रेति प्राञ्चबन्धन-  
वाक्यं परान्दृश्यते । जीवशब्दः सर्वस्यैव कार्यजातस्योपलक्ष्यं ।  
प्रकरञ्चवाक्ययोरपि परिसुद्धब्रह्मविषयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य  
परिसुद्धस्य ब्रह्मणः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तागोचरत्वात्तत्र शब्दवा-  
च्यत्वानुपपत्तेर्भवेदित्याह । यदि हीति ॥ न केवलं निरुपाधिकं  
निर्विशेषं ब्रह्म वाङ्मनसयोरगोचरमिति श्रुतेरेव निर्द्धार्यते  
किन्तु स्मृतेरपीत्याह । न सदिति ॥ किञ्च कार्यजातं प्रति  
बीजभूताज्ञानरहिततया शुद्धत्वेनैवास्मिन् प्रकरञ्च ब्रह्म विव-  
क्षितं चेत्तर्हि सता साम्य तदा सम्पन्नो भवतीति जीवानां  
सत्प्राप्तिश्रवणाद्ब्रह्मणः सङ्ख्येयस्य शुद्धत्वे सुषुप्त्यादौ तत्र  
स्त्रीनामैकीभूतानां जीवानां पुनरुत्थानं नापपद्यते दृश्यते च  
पुनरुत्थानं । तेन श्रवणमेव ब्रह्मात्र विवक्षितमित्याह । निर्वी-  
जतयेति ॥ सुषुप्त्यादौ शुद्धे ब्रह्मणि सम्पन्नानामपि पुनरुत्थाने  
मोक्षत्वानुपपत्तिदोषमाह । मुक्तानाञ्चेति ॥ न तेषां पुनरुत्थानं  
हेत्वभावादित्याशङ्क्य सुषुप्तानां प्रजीनानाञ्च न तर्हि पुनरुत्थानं  
हेत्वभावस्य तुल्यत्वादित्याह । बीजाभावेति । नन्वनाद्यनि-  
र्वाच्यमज्ञानं संसारस्य बीजभूतं नास्त्येव । यद्ब्रह्मणो विशेष्य-  
मयह्यं । मिथ्याज्ञानतत्संस्काराणामज्ञानशब्दवाच्यत्वात्तत्राह ।  
ज्ञानेति ॥ अज्ञोऽहमित्यज्ञानमपरोक्षमयह्यस्य च यद्ब्रह्मप्रा-  
गभावस्य नापरोक्षत्वमिन्द्रियसन्निकर्षाभावादनुपलब्धिगम्यत्वा-  
च्च भ्रान्तितत्संस्कारयोश्चाभावेतरकार्यत्वादुपादानतापेक्षणादा-  
त्मनश्च केवलस्यातद्धेतुत्वात्तदुपादानत्वेनानाद्यज्ञानसिद्धिः । किञ्च  
देवदत्तप्रमा तन्निष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्ताऽनादिप्रध्वंसिनी प्रमा-



भा० वीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः। तस्मात्सवीजत्वाभ्युपगमन-  
 नैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिषु च कारणत्वव्यपदेशः।  
 अत एवाचरात्परतः परः। सवाह्याभ्यन्तरो ज्ञानः। यतो  
 वाचो निवर्त्तन्ते। नेति नेतीत्यादिना वीजवत्त्वापनयनेन  
 व्यपदेशः। तामवीजावस्थां तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरी-  
 यत्वेन देहादिसम्बन्धरहितां पारमार्थिकीं पृथग्वक्ष्यति।  
 वीजावस्थापि न किञ्चिदवेदिषमित्युत्थितस्य प्रत्ययदर्श-

भा० त्वाद्यज्ञदत्तप्रमावत्। न च तदभावे सम्यग्ज्ञानार्थवत्त्वं। क्षत्रि-  
 कत्वेन भ्रान्तेस्तदगिवर्धत्वात्संस्कारस्य च सत्यपि सम्यग्ज्ञाने  
 क्वचिदनुदत्तिदर्शनात् प्रायश्चित्तस्य तन्निवर्त्तत्वं। ज्ञानस्य तन्नि-  
 दत्तित्वात्। अतो ज्ञानदाह्यं संसारवीजभूतमनाद्यनिर्वाच्य-  
 मज्ञानं ज्ञानस्यार्थवत्त्वायास्येयं। अन्यथा तदानर्थक्यप्रसङ्गा-  
 दित्यर्थः॥ शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाभ्यां विवक्षितत्वाभावे  
 फलितमाह। तस्मादिति॥ ब्रह्मणः शब्दस्यैव प्राकरणिकत्वा-  
 दाक्येऽपि तस्मिन् प्राणशब्दाद्युक्तं प्राणशब्दस्याव्याहृतविषय-  
 त्वमिति भावः। यतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानशब्दस्यैव कारणत्वं  
 ब्रह्मणो विवक्ष्यते अत एव कारणत्वनिषेधेन परिशुद्धं ब्रह्म  
 श्रुतिषूपदिश्यते तदेतदाह। अत एवेति॥ अक्षरमव्याहृतं तच्च  
 कार्योपेक्षया परं। तस्मात्परोऽयं परमात्मा। स हि कार्यकार-  
 णाभ्यामसृष्टो वर्त्तते। वाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणमिति। ताभ्यां  
 सह तत्त्वल्पनाधिष्ठानत्वेन वर्त्तमानश्चिद्वातुः। तथा च स चिद्वा-  
 तुस्तज्जन्मादिसमस्तविक्रियाशून्यत्वेन कूटस्थः श्रुतिस्मृत्योर्थोपदि-  
 श्यते। यतो ब्रह्मणः सकाशादाचः सर्वा मनसा सहावकाशम-  
 प्राप्य निवर्त्तन्ते। तद्ब्रह्मानन्दरूपं विद्वान्न विभेति नेति नेतीति  
 वीक्षया सर्वमारोपितमपाक्रियते। आदिशब्देनास्थूलादिवाक्यं  
 गृह्यते। वीजत्वनिरासेन शुद्धं ब्रह्म व्यपदिश्यते चेद्वीजत्वं शब्-  
 दस्येवेति सिद्धतीत्यर्थः। आचार्येणानुक्तत्वात् कारणान्तरिकं  
 शुद्धं ब्रह्मास्तीत्याशङ्क्य नान्तःप्रक्षमित्यादिवाक्यशेषान्भैवमित्याह।

गो० विभो हि स्थूलभुद्भित्यं तैजसः प्रविविक्त-  
भुक् । आनन्दभुक्तथा प्राज्ञत्रिधा भोगं निबो-  
धत ॥ ३ ॥ स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तन्तु  
तैजसं । आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबो-  
धत ॥ ४ ॥ त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च

भा० नाद्देहेऽनुभूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥ २ ॥

उक्तार्थां श्लोकौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ त्रिषु धामसु जायदादिषु  
स्थूलप्रविविक्तानन्दाख्यं भोज्यमेकं त्रिधाभूतं । यश्च विश्व-  
तैजसप्राज्ञाख्यो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिषम्भा-  
नात् द्रष्टृत्वाविशेषाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्य-

ष्या० तामिति । उक्तन्यायेन वस्तुव्यवस्थायामथाकृतस्य देहेऽनुभवाभा-  
वात्त्रिधा देहे व्यवस्थित इति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह । बीजेति ॥ २ ॥

विन्धादीनां त्रयार्थां त्रिधा देहे व्यवस्थितिं प्रतिपाद्य तेषा-  
मेव त्रिधा भोगं निगमयति । विन्धो ह्येति ॥ २ ॥ भोगप्रयुक्तं  
द्विभजते । त्रिधा विभजते । सूक्ष्ममिति । उदाहृतश्लोकयो-  
र्थाख्यानापेक्षां वारयति । उक्तार्थाविति ॥ ४ ॥ प्रकृतभोक्तृ-  
भोग्यपदार्थद्वयपरिज्ञानस्यावसान्तरफलमाह । चिच्छिति ।  
पूर्वाङ्गं व्याचष्टे । जायदादिच्छिति । भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रैवि-  
ध्यमवान्तरभेदादुभेयं । भोक्त्रेकत्वे हेतुमाह । सोऽहमिति ।  
योऽहं सृष्टः सोऽहं स्रष्टं प्राप्तः । यश्च स्रष्टमद्राक्षं सोऽहमिदानीं  
जागर्मीत्येकत्वं प्रतिसन्धीयते । न च तत्र बाधकमस्ति । तद्युक्तं  
भोक्तृरेकत्वमित्यर्थः । किञ्चाज्ञानं तत्कार्यंश्च प्रति प्राक्षादिषु द्रष्टृ-  
त्वस्याविश्रयत्वात् । द्रष्टृभेदे च प्रमाणाभावाद्युक्तं तदेकत्वमि-  
त्याह । द्रष्टृत्वेति । द्वितीयाङ्गं विभजते । यो वेदैति ॥ कथमे-  
तावता भोगप्रयुक्तदोषरहित्यं तत्राह । भोज्यस्येति ॥ यद्यपि  
भोक्तृरेकस्यैव सर्वं भोग्यमित्यवगतं तथापि कथं सर्वं भुञ्जानो

गो० प्रकीर्तितः । वेदेतदुभयं यस्तु सभुञ्जानो न  
लिप्यते ॥ ५ ॥

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।

भा० भोक्तृतयाऽनेकधा भिन्नं स भुञ्जानो न लिप्यते । भोज्यस्य  
सर्वस्यैकस्य भोक्तुर्भोज्यत्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन  
हीयते वर्द्धते वा । न ह्यग्निः स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि  
तदत् ॥ ५ ॥

सतां विद्यमानानां खेनाविद्याकृतनामरूपमायास्वरू-  
पेषु सर्वभावानां विद्यतेजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः ।  
वक्ष्यति च । बन्ध्यापुत्रो न तस्मिन् मायया वापि जायत  
इति । यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्बन्धुषो व्यवहार्यस्य

आ० भोजप्रयुक्तदोषवान् भवतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ उत्तमर्थं दृष्टा-  
न्नेन स्पष्टयति । न ह्यग्निरिति । स्वविषयान् काष्ठादीन् दग्ध्वा  
न हीयते वर्द्धते वाग्निरिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव योनिरित्यत्र प्राज्ञस्य प्रपञ्चकारणत्वं प्रतिज्ञातं तत्र  
सत्कार्यमसत्कार्यं प्रति वा कारणत्वमिति सन्देहे निर्धारयितु-  
मारभते । प्रभव इति । तत्रावान्तरभेदमाह । सर्वमिति ॥  
पुरुषो हि सर्वमचेतनं जगदुपाधिभूतं तमःप्रधानं गृहीत्वा  
जनयति । अत एव पुरुषे कारणवाचि प्राज्ञपरं प्रयुज्यते । एवं  
स च चैतन्यप्रधानश्चेतसश्चैतन्यस्यांशुवदवस्थितान् प्रतिबिम्बक-  
स्यान् जीवनाभासभूतानुत्पादयति । एवञ्चेतनाचेतनात्मकम-  
शेषं जगदसङ्गीर्षं सम्पादयतीत्यर्थः । ननु सतां भावानां सत्त्वा-  
देव प्रभवे न सम्भवति अतिप्रसङ्गादिवाशङ्क्यपूर्वार्द्धं व्याचष्टे ।  
सतामिति ॥ खेनाधिकृतानात्मना विद्यमानानामेव विद्याकृतं  
मायामयमारोपितस्वरूपं तेन प्रभवः संसारी भवतीत्यर्थः ।

गो० सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽभून् पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

भा० ग्रहणद्वाराभावादसत्त्वप्रसङ्गः । दृष्टञ्च रज्जुसर्पादीना-  
मविद्याकृतमायावीजोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मना सत्त्वं । न हि  
निरास्यदा रज्जुसर्पमृगदृष्टिकादयः क्वचिदुपलभ्यन्ते के-  
नचित् । यथा रज्ज्वां प्राक् सर्पोत्पत्तेः रज्ज्वात्मना सर्पः  
सन्नेवासीत् । एवं सर्व्वभावानामुत्पत्तेः प्राक् प्राणवीजात्मनैव  
सत्त्वमिति । अतः श्रुतिरपि वक्ति ब्रह्मैवेदमात्मैवेदमय आसी-  
दिति । सर्व्वं जनयति प्राणश्चेतोऽभून्नश्व इव रवेस्त्वदा-  
त्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलार्कसमाः प्राज्ञतैजसवि-  
श्वभेदेन देवतिथ्यंगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतोऽश्ववो  
चे तान् पुरुषः पृथग्विषयभावविलक्षणानग्निविस्फुलिङ्ग-

भा० असत्त्वमनिरसनमन्तरेण कथं सत्त्वम निर्द्धारयितुं शक्यमित्या-  
शङ्काह । वक्ष्यतीति । जन्मनः पूर्वं सर्व्वस्य सत्त्वे च कारख-  
यापारसाध्यत्वासिद्धेर्मिथ्यात्वे कथं सतामेव प्रभवो भावाना-  
मित्याशङ्काह । यदीति ॥ कार्य्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारखस्य ब्रह्मणः  
स्मारणेन व्यवहार्यत्वाभावात्तस्य ग्रहणे द्वारभूतस्य निङ्गस्या-  
भावादसत्त्वमेव सिद्धोत् । कार्य्येण हि निङ्गेन कारखं ब्रह्मादृष्ट-  
मपि सदित्यवगम्यते । तच्चेदसद्भवेन्न तस्य कारखेन सम्बन्धो-  
दित्यसदेव कारखमपि स्यादित्यर्थः । कार्य्यकारखयोस्तभयोरपि  
भवत्वसत्त्वमित्याशङ्काह । दृष्टश्चेति । अविद्ययाऽनाद्यनिर्वा-  
च्यया कृताश्च ते मायावीजादुत्पन्नाश्च तेषामविद्यैव मायैत्यङ्गी-  
कारात्तेषु रज्ज्वादौ कल्पितसर्पादीनामधिष्ठानभूतरज्ज्वादिरू-  
पेषु सत्त्वं दृष्टमिति योजना । विमतं सदुपादानं कल्पितत्वा-  
ब्रज्जुसर्पवदित्यर्थः । दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पत्वं शङ्कित्वा परिह-  
रति । न हीति ॥ विवक्षितं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह ।

गौ० विभूतिं प्रसवन्त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

भा० वत्सलचरणान् जलार्कवत् जीवलक्षणंस्त्रितरान् सर्वभा-  
वान् प्राणवीजात्मा जनयति यथोर्षनाभिः । यथाग्नेर्विष्णु-  
सिङ्गा इत्यादिश्रुतेः ॥६॥ विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरि-  
ति सृष्टिचिन्तका मन्यन्ते न तु परमार्थचिन्तकानां सृष्टा-  
वादर इत्यर्थः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादि-  
श्रुतेः । न हि मायाविनः सूत्रमाकाशे निःक्षिप्यते न तदायु-  
धमारुह्य चतुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्डग्रन्थिञ्च पतितं

भा० यद्येत्यादिना ॥ प्राणशब्दितं बीजमज्ञातं ब्रह्म सक्षयं तदा-  
त्मनेति यावत् । तदेवमचेतनं सर्वं जगत्प्राणतत्त्वेर्बीजात्मना  
स्थितं प्राणो बीजात्मव्यवहारयोग्यतया जनयतीत्युपसंहरति ।  
इत्यत इति ॥ चतुर्थपादप्रतीकमादाय व्याकरोति । चेतोऽभू-  
नित्यादिना ॥ रवेरंशवो यथा वर्तन्ते तथा पुरुषस्य स्वयं चैत-  
न्यात्मकस्य चेतोरूपाश्चैतन्याभासाश्चेतोऽंशवो निर्दिश्यन्ते । तान्  
पुरुषो जनयतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तेषां चिदात्मकात्पुरुषात्पुरुष-  
तत्त्वतो भेदाभावं विवक्षित्वा विप्रिनष्टि । अकार्कति ॥ भेद-  
धीस्तु तेषामुपाधिभेदादित्याह । प्राप्नोति ॥ पृथगिति सूचितं  
पुरुषस्य जीवसर्जने हेतुं कथयति । विषयेति ॥ यथाग्निना समान-  
रूपा विष्णुसिङ्गा अन्यन्ते तथा चिदात्मना समानस्वभावा जी-  
वास्तोऽग्न्याद्यन्ते । विषयविकल्पत्वात् । न प्राणो बीजात्मना तेषा-  
मुत्पादनं । न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पादकाच्चिदात्मनस्ततो भि-  
न्नत्वं । अजपात्रप्रतिबिम्बितादित्यादीनां बिम्बभूतात्तत्त्वत्त्वतो  
भेदाभावात्तान् विन्वादीन् पुरुषस्त्रित्वाद्यो जनयतीत्यर्थः ॥  
विषयभावेन व्यवस्थितान् पुनर्भावान् प्राणो जनयतीति तृती-  
यपादार्थमुपसंहरति । इतरानिति ॥ ६ ॥ चेतनाचेतनात्मकस्य  
जगतः सर्गे प्रसूते स्वमतविवेचनार्थं मतान्तरमुपन्यस्यति ।  
विभूतिप्रसवमिति ॥ ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तारः स्वकीयैश्वर्यं-

गो० स्वप्नमायास्वरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥७॥

भा० पुनरुत्थितश्च पञ्चतां तत्त्वतमायादिवसतत्त्वचिन्तायामा-  
दरो भविष्यति । तथैवायं मायाविनः सूत्रप्रसारणसमः  
सुषुप्तस्वप्नादिविकासस्तदाकूटमायाविषयस्य तत्त्वप्रज्ञतै-  
जसादिः सूत्रतदाकूटाभ्यामन्यः परमार्थमायावी । स एव  
भूमिष्ठो मायाच्छब्दोऽदृश्यमान एव स्थितो यथा तथा  
तुरीयास्थं परमार्थतत्त्वं । अतस्तच्चिन्तायामेवादरो मुमु-  
क्षुणामार्थाणां न निष्प्रयोजनायां दृष्टावादर इति । अतः  
दृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा इत्याह स्वप्नमायास्वरू-  
पेति । स्वप्नस्वरूपा मायास्वरूपा चेति ॥ ७ ॥

आ० स्थापनं दृष्टिरिति पक्षे दृष्टेर्बस्तुत्वप्रज्ञायां पञ्चान्तरमाह ।  
स्वप्नेति ॥ कुतः दृष्टिचिन्तकानामेतन्मतं तत्त्वविदामेव किं न  
स्थान्तमाह । न त्विति ॥ दृष्टेरपि बस्तुत्वादस्तुचिन्तकानामपि  
तत्रादरो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । इन्द्र इति ॥ मायामयी दृष्टि-  
रादरविषया न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । न ह्येति ॥ माया-  
दीत्यादिशब्देन तत्कार्यं गृह्यते ॥ दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके  
योजयति । तथैवेति ॥ तर्हि परमार्थचिन्तकानां कुत्रादर इत्या-  
शङ्क्य सदृष्टान्तमुत्तरमाह । सूत्रेत्यादिना ॥ मायाच्छब्दत्वमदृ-  
श्यमानत्वे हेतुः । तुरीयास्थं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेभ्यो विश्वतैजसप्राज्ञेभ्य-  
श्चातिरिक्तं तदस्पृष्टमिति शेषः । परमार्थतत्त्वचिन्ता हि सम्य-  
ग्धीद्वारा फलवती न दृष्टेः । ततः दृष्टावनादरस्तत्त्वनिष्ठानामि-  
त्याह । नेति ॥ परमार्थचिन्तकानां दृष्टावनादरादपरमार्थ-  
निष्ठानामेव दृष्टौ विशेषचिन्तेत्युक्तेऽर्थे द्वितीयाहमवतारयति ।  
इत्यत इति ॥ जाग्रदुक्तानामर्थानामेव स्वप्ने प्रथमाप्तस्य सत्त्वं  
मायायाश्च मख्यादिजज्ञायाः सत्त्वत्वाङ्गीकारादनयोर्विकल्पयोः  
सिद्धान्ताद्वैषम्यमुत्प्रेयं ॥ ७ ॥

गौ० इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनि-  
श्चिताः । कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते काल-  
चिन्तकाः ॥ ८ ॥ भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडा-

भा० इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसङ्कल्पत्वात्सृष्टिर्घटादिः सङ्कल्प-  
नामात्रं न सङ्कल्पनातिरिक्तं कालादेव सृष्टिरिति केचित्  
॥ ८ ॥ भोगार्थं क्रीडार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते ।  
अन्ययोः पक्षयोर्दूषणं देवस्यैव स्वभावोऽयमिति । देवस्य

आ० सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिविषये विकल्पान्तरमुत्थापयति ।  
इच्छामात्रमिति ॥ ज्योतिर्विदां कल्पनाप्रकारमाह । कालादिति ॥  
परमेश्वरस्येच्छामात्रं सृष्टिरित्यत्र हेतुमाह । सत्येति ॥ यथा कोके  
कुलाणादेः सङ्कल्पनामात्रं घटादिकार्यं सृष्टिरिष्टा । नामरूपा-  
भ्रामन्तरेव कार्यं सङ्कल्प्य वह्निसन्निर्माणाभ्युपगमात् । तथा भग-  
वतः सृष्टिः सङ्कल्पनामात्रा न तदतिरिक्ता काचिदस्तीति केषा-  
ञ्चिदीश्वरवादिनामित्यर्थः ॥ ८ ॥ यथा तथा वा अस्तु सृष्टिस्तस्यास्तु  
किं प्रयोजनमित्यत्र विकल्पद्वयमाह । भोगार्थमिति । सिद्धान्त-  
माह । देवस्येति ॥ कः स्वभावो नामेत्युक्ते नैसर्गिकोऽपरोक्षो  
मायाशब्दार्थस्तस्येत्याह । अयमिति ॥ पूर्वपक्षाणामपवादं सूच-  
यति । अस्येति ॥ देवस्य परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति स्वभा-  
वपक्षं नैसर्गिकमायाविनिर्भिता सृष्टिरिति मतं सिद्धान्तत्वेना-  
श्रित्य चतुर्थपादेन दूषणमुच्यते । पक्षयोरनयोरिति योज्यं । ईश्व-  
रस्येश्वरत्वस्थापनं सृष्टिरित्येकः पक्षः । स्वप्नरूपा मायास्वरूपा  
वा सृष्टिरिति पक्षद्वयमीश्वरस्य सत्यसङ्कल्पस्य सृष्टिरिति पक्षा-  
न्तरं । कालादेव जगतः सृष्टिर्नैश्वरात् । ईश्वरस्तूदासीनः । तत्र  
विकल्पान्तरं भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरिति पक्षगतस्य विकल्प-  
द्वयं । तेषामेतेषां सर्वेषामेव पक्षाणां दूषणं चतुर्थपादेनोक्तमिति  
पक्षान्तरमाह । सर्वेषामिति ॥ नो खल्वान्तकामस्य परस्यात्मनो  
मायां विना विभ्रूतिस्थापनमुपयुज्यते । न च स्वप्नमायाभ्यां सारू-  
प्यमन्तरेण स्वप्नमायासृष्टिरेष्टुं शक्यते ऽवस्तुनोरेव तयोक्तशब्द-

गो० र्थमिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तका-  
मस्य का स्पृहा ॥ ६ ॥

॥ उपनिषद् ॥

उ० नान्तः प्रज्ञं न वहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न

भा० स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां वा पक्षाणामाप्तकामस्य का  
स्पृहेति ॥ ६ ॥

न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्या-  
भाषले कारणं शक्यं वक्तुं । चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तेो वक्तव्य  
इत्याह । नान्तः प्रज्ञमित्यादि । सर्व्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-  
शून्यत्वान्तस्य शब्दानामाधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव च  
तुरीयं निर्द्दिच्छति । शून्यमेव तर्हि तन्न । मिथ्याविक-  
ल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजतसर्पंपुरुषमृगह-  
ष्णिकादिविकल्पाः शक्तिकारञ्जुस्थानूपषरादिव्यतिरेकेषा-  
वस्वास्पदाः शक्याः कल्पयितुं । एवं तर्हि प्राणादिसर्व्यविक-

प्ता० प्रयोगात् । न च परमानन्दस्वभावस्य परस्य विना मायामिच्छा  
सङ्गच्छते । न हि तस्य स्वतो ऽविक्रियस्येच्छादिभाक्त्वं युक्तं । न च  
मायामन्तरेण भोगक्रीडे तस्योपपद्येते । ततो मायामधो भगवतः  
दृष्टिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यदुक्तं काणात्यद्वितिं भूतानामिति तत्राह । न हीति ॥ अधि-  
ष्ठानभूतरज्ज्वादीनां स्वभावशब्दितखाद्यानादेव सर्पाद्याभा-  
सत्वं तथा परस्य स्वमायाशक्तिवशादाकाशाद्याभासत्वं । आत्मन  
आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः । न तु काकस्य भूतकारणत्वं  
प्रमाणाभावादित्यर्थः । पादत्रये व्याख्याते व्याख्येयत्वेन क्रमवशा-  
त्प्राप्तं चतुर्थं पादं व्याख्यातुमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह । चतुर्थं  
इति ॥ ननु पादत्रयविधिमुखेनैव चतुर्थः पादोऽपि व्याख्यायतां



उ० प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं १ अदृष्टमथवहाय्य-

भा० स्यात्सदत्वात्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रतिषेधैः प्रत्या-  
व्यत्यमुद्काधारादेरिव घटादेः । न प्राणादिविकल्पस्या-  
सत्त्वाच्छुक्तिकाश्चिव रजतादेः । न हि सदसतोः सम्बन्धः ।  
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभागवस्तुत्वात् । नापि प्रमाणात्तरविष-  
यत्वं स्वरूपेण गवादिवत् । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवत् ।  
नापि गणवत्त्वं गीलादिवत् । अतो नाभिधानेन निर्द्देश्यम-  
र्हति । अत्रविषाणादिसमत्वाच्चिरर्यकत्वं तर्हि न । आत्मत्वा-  
वगमे तुरीयस्यानात्मदृष्ट्याव्यावृत्तिहेतुत्वात् शुक्तिकाव-  
गमे इव रजतदृष्ट्याद्याः । न हि तुरीयस्यात्मत्वावगमे  
सत्यविद्यादृष्ट्यादिदोषाणां सम्भवाऽपि । न च तुरीय-

भा० किमिति निषेधमुखेन व्याख्यायते तत्राह । सर्व्वेति ॥ सर्व्वानि शब्द-  
प्रवृत्तौ निमित्तानि बलीगुणादीनि तैः शून्यत्वात्तुरीयस्य वाच्य-  
त्वायोगान्निषेधकारैव तन्निर्द्देशः सम्भवतीत्यर्थः । साक्षादाच्य-  
त्वाभावं द्योतयितुं निर्द्देश्यतीत्युक्तं । यदि चतुर्थं विधिमुखेन न  
निर्द्देश्यं शब्दं तर्हि शून्यमेव तदापद्येत तन्निषेधेनैव निर्द्देश्यमान-  
त्वात् ॥ तथाविधं नास्त्वर्थवदिति शङ्कते । शून्यमेवेति ॥ न तुरीयस्य  
शून्यत्वमनुमानुं युक्तं । विमतं सदधिष्ठानं कल्पितत्वात् । तथा-  
विधरजतादिवदित्वनुमानात्तुरीयस्य सत्त्वसिद्धेरित्युत्तरमाह ।  
तन्नेति ॥ दृष्टान्तं साधयति । न हीति ॥ रजतादीनां सदनु-  
विद्धबुद्धिवोधात्सादवत्त्वात्सदत्वायोगात् । तददेव प्राणादिविक-  
ल्पानामपि नावत्त्वात्सदत्वं सिद्धतीत्यर्थः । यद्यधिष्ठानत्वं तुरीय-  
स्येष्टं तर्हि वाच्यत्वमधिष्ठानत्वाद्दृष्टादिवदिति प्रक्रमभङ्गः स्यादिति  
चोदयति । एवं तर्हीति ॥ किं प्रातिभासिकमधिष्ठानत्वं हेतु-  
हृतं । किंवा तात्त्विकं । नाथः । तस्य तात्त्विकवाच्यत्वासाधकत्वात् ।

उ० मयाहमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म्यप्रत्यय-

भा० आत्मत्वानवगमे कारणमस्ति । सर्वोपनिषदान्तादर्शेनोप-  
 च्चयात् । तन्नमसि । अथमात्मा ब्रह्म । तत्सत्यं । स आत्मा  
 ब्रह्माद्यादपरोचाद्ब्रह्म । स वाङ्माभ्यन्तरो ह्यजः । आत्मैवेदं  
 सर्वमित्यादिना बोध्यमात्मा परमार्थरूपस्यतुष्यादित्युक्तः  
 तस्यापरमार्थरूपमविद्याकृतं रज्जुवर्षादिषममुक्तं पाद-  
 चयस्यस्यं वीजाङ्कुरस्त्वानीयं । अथेदानीमवीजात्मकं पर-  
 मार्थस्वरूपं रज्जुस्त्वानीयं सर्पादिस्त्वानीयोक्तस्त्वानव्य-  
 निराकरणेनाह । नान्तःप्रज्ञमित्यादि । नन्वात्मनश्चतुष्पात्वं  
 प्रतिज्ञाय पादचयकथनेनैव चतुर्थस्त्वान्तःप्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे  
 सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः । न सर्पादि-

पा० अत्रापिक्वे तु वाच्यत्वे प्रज्ञानो न विरज्येत । न द्वितीयः । अत्रादिषु  
 कश्चित्तरजवादेरवस्तुत्वत् तुरीयेऽपि कश्चिन्नप्रायादेरवस्तुत्वा-  
 त्प्रतियोगिकाधिष्ठावत्त्वस्य तास्त्वित्वायोगादिवि दूषयति । न  
 प्राणादीति ॥ किञ्च वाच्यत्वे तुरीयस्य निवच्यमाने तत्र शब्दप्रवृत्तौ  
 निमित्तं वक्तव्यं । तच्च यद्ये वा कृत्तिकां जातिर्वा क्रिया वा मुञ्जे वेति  
 विवक्ष्य प्रथमं प्रत्याह । न हीति ॥ तुरीयातिरिक्तस्यावस्तुत्वात्तस्य  
 तुरीयस्य च वस्तुभूतसम्बन्धासिद्धेर्विषयभावे कुवः यदीत्यर्थः ॥  
 द्वितीयं दूषयति । नापीति ॥ विशिष्टरूपेण विषयत्वेऽपि स्वरू-  
 पेण निरुपाधिकात्मना तद्विषयत्वत् नान्न गवादाविव कृत्ति-  
 रवतरतोत्तर्यः ॥ न द्वितीयः । गवादाविषाद्विषये तुरीये सामा-  
 न्यविषयभावस्याभिधातुमबोध्यत्वादिति मत्याह । गवादिब-  
 दिति ॥ न चतुर्थः । पाचकादाविवाग्निरे तुरीये विज्जिवावत्त्वस्य  
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वस्तुमयुक्तत्वादित्याह । नापि क्रिकावत्त्व-  
 मिति ॥ न पञ्चमः । उत्पन्नादौ गीजादिशब्दवन्निर्मुञ्जे तुरीये

उ० सारं प्रपञ्चोपशमं शाकं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते  
स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

भा० विकल्पप्रतिषेधेनैव रञ्जुस्वरूपप्रतिपत्तिवत् । अथस्वसैवा-  
त्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषिततत्वात् । तत्त्वमसीति  
वत् । यदि हि अथस्वात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्प्रतिप-  
त्तिद्वाराभावाच्छास्त्रोपदेशानर्थक्यं ब्रून्यतापत्तिर्वा रञ्जु-  
रिव सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽपि आत्मैक एवा-  
न्तःप्रज्ञादित्तेन विकल्प्यते यदा तदान्तःप्रज्ञादित्प्रतिषे-  
धविज्ञानप्रमाणसमकालमेवात्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षण-  
फलं परिशमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणात्तरं साधना-  
न्तरं वा न मृग्यं । रञ्जुसर्पविवेकसमकाल इव रञ्जुर्वा सर्प-  
निवृत्तिफले सति रञ्जुवधिगमस्य तेषां पुनस्तमोऽपनयथ-

ष्या० गुणवत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य बलमयुक्तत्वादित्वात् । ना-  
पीति ॥ तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानु-  
पपन्नमिवाधितमिति षडितमाह । अत इति ॥ यदि तुरीयस्य  
नास्ति विशिष्टं आत्मादिमत्त्वं तर्हि नरविषाद्यादिदृष्टेरिव तद्दृ-  
ष्टेरपि निष्कलवत्त्वं । विशिष्टआत्मादिमतो राजादेवपासनस्य  
फलवत्त्वोपलम्भादिति शङ्कते । शशविषाद्यादीति ॥ यथा श्रुति-  
रिचमित्त्वगमे रजतादिविषयदृष्ट्या ध्यावर्धते तथा तुरीयं  
ब्रह्माहमित्वात्मत्वेन तुरीयस्य साक्षात्कारे सत्त्वमात्मविषया दृष्ट्या  
ध्यावर्धयते । तदेवमात्मत्वेन तुरीयावगमस्य सर्वान्काङ्क्षानिवर्त-  
कत्वादनर्थकत्वाशङ्का न युक्तेति परिहरति । नेत्यादिना ॥ तुरी-  
यस्यात्मत्वावगमे सति सर्वानर्थहेतुदृष्ट्यादिदोषनिवृत्तिलक्षणं  
फलमुक्तं विद्वदनुभवेन साधयति । न हीति ॥ ननु तुरीय-  
मश्रेयविश्रेयश्रुत्वं नात्मत्वेनावगमन्तुं शक्यते तद्वैतभावादिति

भा० तिरेकेण घटादिगमे प्रमाणं व्याप्रियते तेषां हेद्यावथव-  
सम्बन्धवियोगव्यतिरेकेणान्यतरावथवेऽपि ह्रिदिव्याप्रियत  
इत्युक्तं स्यात् । यदा पुनर्घटतमसोर्विवेककरणे प्रवृत्तं  
प्रमाणमनुपादित्स्विततमसो निवृत्तिफलावसानं ह्रिदिरिव  
हेद्यावथवसम्बन्धविवेककरणे प्रवृत्ता तदवथवद्वैधीभाव-  
फलावसानान्तदा गान्तरीयकं घटविज्ञानं न तत्रमाण-  
फलं । न च तददप्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेकक-  
रणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्यानुपादित्स्वितान्तः-

आ० तत्राह । न चेति ॥ सर्वोपनिषदामित्युक्तमेवोदाहरणश्रेण  
दर्शयति । तत्त्वमसीति ॥ निषेधमुखेनैव तुरीयस्य प्रतिपादनं न  
विधिमुखेनेत्युपपाद्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरयत्यमवतारयति ।  
सोऽयमित्यादिना ॥ बीजाङ्कुरस्यानीयं मिथो हेतुमद्भावेन थव-  
स्थितमित्यर्थः । अवीजात्मकं कार्यकारणविनिर्मुक्तमिति यावत् ॥  
तत्र हेतुं सूचयति । परमार्थेति ॥ तस्य विधिमुखेन निर्देशा-  
नुपपत्तिं प्रागुक्तामभिप्रेत्याह । सर्पादीति ॥ किमुत्तरेण यत्येन  
तुरीयं प्रतिपाद्यते किंवा तस्य स्थानत्रयवैकल्यं विवक्ष्यते । प्रथमे  
प्रतिपादकस्य विधानाव्यतिरेकादन्वनिषेधानर्थक्यं । द्वितीयेऽपि  
तदानर्थक्यमापद्यते । अनुक्त्यैवोक्तादन्यत्वसिद्धेरिति मन्वानः श-  
ङ्कते । नन्विति ॥ न तावत्तुरीयं विधिमुखेन बोध्यं । तस्य स्वप्रका-  
शत्वात् । तस्मिन् प्रकाशाद्यनुदयात् । तथापि समारोपितविश्रा-  
दिरूपेण प्रतिपन्नं तन्निषेधेन बोध्यते । तदनिषेधे तस्य यथावदप्रथ-  
नात् । अतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहरति । न सर्पादीति ॥  
तुरीयस्य पादत्रयविकल्पस्यास्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः स्था-  
नत्रयविशिष्टस्य तुरीयं ब्रह्मस्वरूपमिति नोपदेशमन्वेष्ट सिद्ध-  
तीति तुरीययत्रोऽर्थवानित्यर्थः । यथा विधिमुखेन प्रवृत्तेन  
तत्त्वमसीतिवाक्येन स्थानत्रयसाक्षित्यस्त्वम्पदकल्पस्य तत्पदकल्प-  
ब्रह्मता कल्पक्या बोध्यते । तथा च निषेधश्राव्येवापि तात्पर्यवद्वया  
जीवस्य तुरीयब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह । तत्त्वम-

भा० प्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः ।  
 अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमादत्वादिभेदानि-  
 वृत्तेः । तथा च वक्ष्यति । ज्ञातेऽद्वैतं न विद्यत इति । ज्ञानस्य  
 द्वैतनिवृत्तिलक्षणव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात् । अव-  
 स्थाने चानवस्थाप्रसङ्गाद्द्वैतानिवृत्तिः । तस्मात्प्रतिषेध-  
 विज्ञानप्रमाणव्यापारसमकाल एवात्मन्यध्यारोपितान्तः-  
 प्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धं । ज्ञानतःप्रज्ञमिति तैजस-  
 प्रतिषेधः । न वहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । नोभयतः-

आ० सीति ॥ ननु ज्ञानत्रयविशिष्टस्यात्मनो नैव तुरीयात्मत्वं तुरीय-  
 यत्वेन प्रतिपाद्यते । तुरीयस्य विशिष्टाद्विज्ञानक्षयत्वेनात्मन्तमि-  
 मत्वात्तत्राह । यदि हीति ॥ प्रतिभासिकवैकल्येऽपि विशि-  
 ष्टोपलक्ष्योरात्मन्तिकवैकल्यस्याभावान्न तात्त्विकं तुरीयस्य वि-  
 शिष्टादन्यत्वं । अन्यथाऽऽत्मन्तमिन्नयोर्मिथःसंस्पर्शविरहियोर-  
 पायोपेयभावायोगान्तुरीयप्रतिपत्तौ विशिष्टस्य द्वारत्वाभावा-  
 दन्यस्य च तत्प्रतिपत्तिद्वारस्यादर्शनात्तुरीयाप्रतिपत्तिरेव स्यादि-  
 त्वर्थः ॥ शास्त्रान्तप्रतिपत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह । शास्त्रेति ॥ तद्वि-  
 शिष्टरूपमगूढ विशेषज्ञांशापोहेन तस्य तुरीयत्वमुपदिशति ।  
 भेदे चात्यन्तिके तदानर्थक्यान्न शास्त्रान्तप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ मा  
 तर्हि तुरीयप्रतिपत्तिर्भूयादिति चेत्तत्राह । श्रूयतेति ॥ विशिष्ट-  
 स्यैव प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नस्य विश्वादेर्विशिष्टस्य  
 प्रत्यक्षत्वादन्यस्य चाप्रतिपन्नत्वान्नैराव्यधीरेवापद्यतेत्यर्थः ।  
 भेदपक्षेद्यथोक्तदोषवशात्तु सम्भवति तर्हि माभूदभेदपक्षो  
 ऽपि कथं निर्वहतीति चेत्तत्र किं फलं पर्यगुयुज्यते किंवा प्रमा-  
 ञान्तरमथ वा साधनान्तरमिति विकल्पार्थं दूषयति । रज्जुरि-  
 वेति ॥ यथा रज्जुरक्षिष्ठानभूता सर्पाधारादिभिर्विकल्प्यते तथैक  
 एवात्मा ज्ञानत्रयेऽपि यदान्तःप्रज्ञत्वादिना विकल्प्यमानो ब्रह्म  
 भासते तदा तदनुवादेनान्तःप्रज्ञत्वादिप्रतिषेधजनितं यत्प्र-  
 माणरूपविज्ञानं तदुत्पत्तिसमानकालमेवात्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं

भा० प्रज्ञमिति जायत्स्वप्रघोरन्तरास्त्रावस्थाप्रतिषेधः । न प्रज्ञा-  
नघनमिति सुपुत्रावस्थाप्रतिषेधः । वीजाभावाविवेक-  
रूपत्वात् । न प्रज्ञमिति चुगपत्सर्व्वविषयज्ञाहत्वप्रतिषेधः ।  
नाप्रज्ञमित्यचैतन्व्यप्रतिषेधः । कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीना-  
मात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादी सर्पादिवत्प्रतिषेधादसत्त्वं  
गम्यत इत्युच्यते । ज्ञस्वरूपाविभेदेऽपीतरेतरव्यभिचारात्  
रज्ज्वादाविव । रज्ज्वादाविव सर्पाधारादिविकल्पितभेदव-  
त्सर्व्वनाथभिचाराज्ज्ञस्वरूपस्य सत्त्वं सुपुत्रे व्यभिचरतीति

भा० यत्नं सिद्धमिति न यत्नपथ्यंगुयोगोऽवकाशवानित्यर्थः । शब्दस्य  
संख्यपरोक्षज्ञानहेतोरसंख्यपरोक्षज्ञानहेतुत्वायोगान्तुरीय-  
ज्ञाने प्रमाखान्तरमेष्ट्यमिति यत्नं प्रत्याह । तुरीयेति । तस्य  
हि साक्षात्कारे न शब्दातिरिक्तप्रमाखमन्वेष्ट्यं । शब्दस्य विष-  
वानुसारेण प्रमाखहेतुत्वात् । विषयस्य तुरीयस्यासंख्यपरोक्ष-  
त्वादित्यर्थः । तुरीयसाक्षात्कारे प्रसङ्गानास्तं साधनान्तरमेष्ट-  
त्यमिति यत्नं प्रतिक्षिपति । साधनान्तरं चेति । प्रसङ्गानस्या-  
प्रमाखत्वात् प्रमाखपं प्रति हेतुतेति भावः । यथा रज्जुरिवं सर्पा  
नेति विवेकधीसमुदयसाक्षात्कारं यादृशायामेव रज्ज्वां सर्पनि-  
ष्टत्तिफले सिद्धे रज्जुसाक्षात्कारस्य फलान्तरं प्रमाखान्तरं साध-  
नान्तरं वा न गम्यते कृतत्वात् तथेहापीत्याह । रज्ज्विति । विष-  
यमत्तं प्राक्कथं प्रमाखफलं नाध्यक्षनिष्ठत्तिरित्वाशङ्काह । येषा-  
मिति । स्वविषयाज्ञानापनयनाव प्रवृत्ता प्रमाखक्रिया स्वविषये  
भावरूपमतिश्रवमाधत्ते चेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषाच्छिदि-  
रपि हेद्यसंयोगापनयनातिरिक्तमतिश्रवमादध्यात् । न च संवो-  
गविनाश्रातिरिक्ते विभागे सत्यतिपत्तिरस्ति । प्राक्कथस्य च  
प्रकाशत्वे ज्ञानवन्नार्थनिष्ठत्वमप्रकाशत्वे स्यात् । तेनार्थेन विना  
नाऽर्थोऽस्तीति भावः । अज्ञाननिवर्त्तकमेव प्रमाखमिति यत्ने  
विषयरूपुरवे कारजाभावादिषयसंबेदनं न स्यादित्वाशङ्काह ।  
यदेति । घटो हि तमसा समाहृतो थवहारयोग्यस्तिष्ठति तस्य

भा० चेन्न । अतुप्तस्यानुभूयमानत्वात् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्वि-  
परिसोपो विद्यत इति च श्रुतेः । अत एवावृष्टं । अस्माद-  
वृष्टं तस्मादव्यवहार्यं । अयाद्यं कर्मैन्द्रियैरलक्ष्यमलिङ्गमि-  
त्येतदनुभेयमित्यर्थः । अत एवाचिन्धं । अत एवाव्यपदेश्यं  
ब्रह्मैः । एकात्मप्रत्यक्षधारं जायदादिज्ञानेष्वेकोऽयमा-

आ० तमसो निष्कृष्य व्यवहारयोऽप्यत्वापादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रव-  
र्तते । कथानुपादित्वात्तस्यानिवृत्त्याप्रमेयस्य तमसो निवृत्तिर-  
क्षये वदा पर्यवस्यति तदा घटसंवेदनमार्थिकं प्रमादफलं न  
भवति । यथा हृदि क्रिया ह्येस्य तरोरवयवबोर्मिथःसंयोग-  
निरवने प्रवृत्ता सती तबोदेव ह्येद्यावयवयोर्द्वैधीभावे फले  
पर्यवस्यति न त्वन्यतरावयवेषुपि हृदिर्बोप्रियते तथेहापि तमो-  
निवृत्तौ प्रमाणं निर्दोषोति । घटस्फुरत्वं त्वाथिकं । न च तस्य  
आवित्तमभिव्यक्तप्रमादव्यापारस्याखिरत्वादित्यर्थः । किञ्च घटा-  
देर्जडस्य संविदपेक्षत्वात्तच्च संविदो मानफलत्वेऽपि नात्मन्य-  
जडे संविदेकताने मनस्यारोपितधर्मनिवर्तकत्वमन्तरेण संवि-  
ज्जनकाव्यापारः सम्भवतीत्याह । न चेति ॥ तुदोयात्मनि  
संवेदनजननकापारो न प्रमादस्य प्रकल्पते । तस्य संविदात्मक-  
त्वादरोपितनिवृत्तिरितिरेकेण मानजन्यफलसंविदनपेक्षत्वादि-  
मुक्तं ॥ तत्रैव हेतुन्तरमाह । अन्तः प्रवृत्तादीति ॥ आश्रयाभा-  
वेनाश्रितप्रमादाभावादनन्तरक्षये तस्य व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र  
वाक्यश्रेयसनुकूलयति । तथा चेति ॥ किञ्च ज्ञानधीनद्वैतनिवृत्त्य-  
वच्छिन्नज्ञातिरेकेण न क्षयात्तरे ज्ञानं ज्ञातुं पादयति । न चा-  
खिरं ज्ञानं व्यापाराय पर्याप्तं । कथा च ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिय-  
तिरेकेण नात्मनि व्यापारोऽस्तीत्याह । ज्ञानस्येति ॥ ननु ज्ञानं  
द्वैतनिवर्तकमपि न ज्ञात्मानं निवर्तकति । निवर्तनिवर्त-  
कभावस्यैकत्र विरोधात् । अतो यावन्निवर्तकं स्यात्सति तत्राह ।  
अवस्थाने चेति । निवर्तकस्य ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तेरनन्तरमपि निव-  
र्तकान्तरमपेक्षावस्थाने च तस्य तस्य निवर्तकान्तरकपेक्षत्वादाद्य-  
स्यापि विज्ञानस्य निवर्तकतासिद्धिः । न च ज्ञानस्य अनिवर्त-

भा० त्मेत्यव्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयं । अथैक आ-  
त्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे तत् तुरी-  
यमेकात्मप्रत्ययसारं । आत्मेत्येवोपासीत इति श्रुतेः ।  
अन्तःप्रज्ञत्वादि स्थानिधर्मप्रतिषेधः कृतः । प्रपञ्चोपशम-  
मिति जायदादिस्थानधर्माभाव उच्यते । अत एव भ्रान्त-

आ० कत्वानुपपत्तिः स्वपरविरोधिनां भावानां बह्वक्षमुपशमन्नादि-  
त्वर्थः ॥ ज्ञानस्य जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात्तज्जन्मनश्च द्वैतनि-  
षेधेनैवोपपत्त्यात्त्वान्तरे विषयस्फुरत्त्वजननायानवस्थानादारो-  
पितातद्गर्भनिवृत्त्यैव ज्ञानं पर्यवसितमित्युपसंहरति । तस्मा-  
दिति ॥ प्रतिषेधजनितं विज्ञानमेव प्रमाणं । तस्य व्यापारो जन्मैव ।  
तेन समानकारणेनैवानर्थनिवृत्तिरिति योजना । तत्र हेतुमाह ।  
वीजभावेति ॥ सुषुप्तं हि स्वप्नजागरिते प्रतिबीजभावस्तस्याश्रे-  
यविशेषविज्ञानाभावरूपत्वादिशेषविज्ञानानां सर्वेषां घनमेकं  
साधारणमविभक्तं सुषुप्तमिति तत्प्रतिषेधो नेत्यादिना सम्भवती-  
त्वर्थः । युक्तं सर्पादीनां रज्ज्वादौ भ्रान्तिप्रतिपत्तानां प्रतिषेधाद  
सत्त्वं । आत्मनि तु प्रमायेन गम्यमानानामन्तःप्रज्ञत्वादीनां न प्र-  
तिषेधो युज्यते मानविरोधादिति शङ्कते । कथमिति ॥ प्रामाणिक-  
त्वस्यासिद्धत्वाद्युक्तमन्तःप्रज्ञत्वादीनामसत्त्वत्वमिति परिहरति । उ-  
च्यत इति ॥ विमतमसत्त्वं व्यभिचारित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्वाह । स-  
त्त्वरूपेति ॥ तस्याविशेषोऽव्यभिचारस्तत्र रज्ज्वादाविवेत्युदाहरणं ।  
अन्तःप्रज्ञत्वादीनामितरेतरव्यभिचारे निदर्शनं सर्पाधारादीति ।  
विमतं सत्यमव्यभिचारित्वाद्गज्ज्वादिवदित्वाह । सर्वत्रेति ॥  
तस्य च सत्त्वत्वे सर्वकल्पनाधिसृष्टानत्वसिद्धिरिति भावः ॥ अव्य-  
भिचारित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते । सुषुप्त इति ॥ न तत्र चैतन्यस्य  
व्यभिचारः सुषुप्तस्य स्फुरत्त्वव्याप्ततया साधकस्फुरत्त्वावश्यक-  
त्वादित्वाह । न सुषुप्तस्येति ॥ सुषुप्ते साधकस्फुरत्त्वस्य सत्त्वे प्रमा-  
यमाह । न ह्येति ॥ निषेधशास्त्राजोचनया निर्विशेषत्वं तुरीय-  
स्योक्तं तदेव हेतुत्वं ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वमाह । अत एवेति ॥  
दृष्टस्यैवार्थक्रियादर्शनाददृष्टत्वादर्थक्रियाराहित्वमिति विशेष-



भा० मविक्रियं शिवं चतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं  
मन्यन्ते । प्रतीयमानपादत्रयरूपवैलक्षण्यात् । स आत्मा  
स विज्ञेय इति प्रतीयमानसर्पभृच्छिद्रदृष्टादिव्यतिरिक्ता  
यथा चञ्चुस्तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थः । आत्माऽदृष्टो

आ० बान्तरमाह । यस्मादिति ॥ अदृष्टमित्यनेनाग्राह्यमित्यस्य पौन-  
रक्त्यं परिहरति । कर्म्मन्त्रियैरिति ॥ अलक्ष्यमित्ययुक्तं । सत्त्वं  
ज्ञानमनन्तमित्यादिलक्ष्योपलम्भादित्याशङ्क्याह । अलिङ्गमिति ॥  
को ह्येवान्यात्कः प्राख्यादित्यादिलिङ्गोपन्यासाविरुद्धमेतदित्या-  
शङ्क्याह । अगनुमेयमिति ॥ प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वप्रयुक्तं विशे-  
षबान्तरमाह । अत एवेति । मनोविषयत्वाभावादेव शब्दा-  
विषयत्वं ॥ शब्दप्रवृत्तेस्तत्ररूपिपूर्वकत्वादित्याह । अत एवेति ॥  
तर्हि यथोक्तं वस्तु नास्त्येव प्रमायाभावादित्याशङ्क्याह । एकात्मैति ॥  
परोक्षार्थविषयतया विशेषत्वं व्याख्यायापरोक्षार्थतया व्याक-  
रोति । अथ वेति ॥ अपरोक्षात्मप्रत्ययस्यात्मनि प्रमायात्वे दृष्ट-  
दारण्यकश्रुतिमुदाहरति । आत्मेत्वेवेति ॥ यच्चाप्रोतीत्यादिना  
परिपूर्सत्त्वादिलक्ष्यस्तावदात्मोक्तः । स च वाङ्मनसातीतः श्रुति-  
भ्योऽवगतस्तमेवैकरसं परमात्मानं प्रत्यक्षेन गृह्णीत्वा तन्निवृत्तिरु-  
तीत्यात्मनोऽवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्यापरोक्षनिवृत्तित्वं श्रुति-  
तो दृष्टमित्यर्थः । विशेषबान्तरस्य पुनरुक्तिं परिहरन्नर्थभेद-  
माह । अन्तरिति ॥ स्थानधर्म्मस्य स्थानधर्म्मस्य च प्रतिषेधोऽ-  
न्तःशब्देन पराम्यक्षते । शान्तं रागद्वेषादिरहितं अविक्रियं क्रूट-  
स्थमित्यर्थः । शिवं परिशुद्धं परमानन्दबोधरूपमिति यावत् ॥  
यस्माद्द्वैताभावोपलक्षितं तस्माच्चतुर्थमित्याह । यत इति ॥ अद्वै-  
तमित्येतद्याचष्टे । भेदेति ॥ सङ्ख्याविशेषविषयत्वाभावे कथं चतु-  
र्थत्वमित्याशङ्क्याह । प्रतीयमानेति ॥ चतुर्थं तुरीययोर्व्याख्यानव्या-  
ख्येयत्वेनापौनरक्त्यं तस्योक्तविशेषमात्वेऽपि मम किमायातमित्या-  
शङ्क्याह । स विज्ञेय इति । तदेव व्याचष्टे । प्रतीयमानेति ॥ न  
हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिजोपो विद्यते अविनाशित्वादित्यादिवाक्यानि  
प्रतीकोपादानेन दर्शयति । न हि द्रष्टुरिति ॥ आत्मन्यन्वयवहार्ये

गौडपादीयोपनिषदाविष्कणं ॥

गौ. निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः । अद्वै-  
तः सर्वभावानां देवस्तुर्य्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

भा० द्रष्टा । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिभिरुक्तो  
यः स विज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या ज्ञाते द्वैताभावः ॥ ७ ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ प्राज्ञतैजसविश्वस्रक्षणां सर्व-  
दुःखानां निवृत्तेरीशानसुरीय आत्मा । ईशान इत्यस्य  
पदस्य व्याख्यानं प्रभुरिति । दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्भव-  
तीत्यर्थः । तद्विज्ञाननिमित्तत्वाद्दुःखनिवृत्तेः । अव्ययो न  
येति स्वरूपास्य व्यभिचरतीति यावत् । एतत्कृतः । यस्मा-

भा० ज्ञतोर्विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्य भूतपूर्वमविद्यावस्थायां वा ज्ञेयत्वात्स्या-  
वप्रतिपत्तयेदानीमपि विज्ञेयत्वमित्याह । भूतेति ॥ विद्यावस्थाया-  
मेव किमिति आद्यज्ञानज्ञेयविभागो न भवति तत्राह । ज्ञात  
इति ॥ ज्ञानेन तत्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

नान्तःप्रक्षत्वादिति श्रुत्युक्तेऽर्थे तद्विचरत्वरूपान् श्लोकानवतार-  
यति । अत्रेति ॥ विविधं स्थानत्रयमस्माद्भवतीति श्रुत्यत्या तुरीयो  
विभुश्चेति । न हि तुरीयानिरेकेषु स्थानत्रयमात्मानं धारयति ।  
सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादिभेदभिन्नानां तद्वेतूनां तदाधारा-  
त्त्वमिति यावत् । ईशानपदं प्रयुज्य प्रभुपदं प्रयुज्जानस्य पौन-  
रत्यमित्याशङ्क्याह । ईशान इति ॥ तुरीयस्य दुःखनिवृत्तिं प्रति  
सामर्थ्यस्य नित्यत्वात् कदाचिदपि दुःखं स्यादित्याशङ्क्याह ।  
तद्विज्ञानेति ॥ संवृष्टरूपेषु यद्योऽस्तीत्याशङ्क्य विधिनष्टि । स्व-  
रूपादिति ॥ तत्र प्रभुपूर्वमनद्वितीयत्वं हेतुमाह । एतत्कृत  
इति ॥ अतो द्वितीयस्य व्ययहेतोरभावादिति शेषः । विश्वा-  
दीनां दृश्यमानत्वात्तुरीयस्याद्वितीयत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह ।

गो० कार्यकारणबद्धौ ताविद्येते विश्रुतैजसो । प्राज्ञः  
कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥  
नात्मानं नापरांश्चैव न सत्यं नापि चाऽ

भा० दद्वैतः सर्वभावानां रज्जुसर्पवन्मृषालास एव देवो द्योत-  
नात्तुरीयस्तुर्या विभुर्थापो ह्यतः ॥ १० ॥

विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्यं चाथा-  
त्म्यावधारणार्थं । कार्यं क्रियत इति फलभावः । कारणं  
करोतीति वीजभावः । तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्यां वीज-  
फलभावाभ्यां तौ चयोक्तौ विश्रुतैजसौ बद्धौ सङ्गृहीतावि-  
द्येते । प्राज्ञस्तु वीजभावेनैव बद्धः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्र-  
मेव हि वीजं प्राज्ञत्वे निमित्तं । ततो द्वौ तौ वीजफलभावौ  
तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न सिद्ध्यतो न विद्येते न सम्भवत  
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तत्त्वाग्र-

णा० सर्वभावानामिति । अवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्योक्तत्वबद्धत्वं  
विद्वदनुभवसिद्धमिति सूचयति । स्मृत इति ॥ १० ॥

विश्वादिष्ववान्तरविशेषनिरूप्यबद्धादौ तुरीयमेव निर्द्धार-  
यति । कार्यमिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । विश्वादीनामिति ॥  
विश्रुतैजसयोर्बभयबद्धत्वं सामान्यं प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं  
विशेषः । अथेदं निरूप्यत्वं कुत्रोपयुज्यते तत्राह । तुर्येति ॥  
प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं साधयति । तत्त्वाप्रतिबोधेति ॥ त्रया-  
न्वामवान्तरविशेषे स्थिते प्रकृते तुरीये किमायातमित्याशङ्क्याह ।  
तत इति । तयोक्तस्मिन्नविद्यमानत्वं चिदेकताने तयोर्निरूप्यधि-  
तुमशङ्क्यादित्याह । सम्भवत इति ॥ ११ ॥

प्राज्ञस्य कारणबद्धत्वं साधयति । नात्मानमिति ॥ तुरीयस्य

गो० नृतं । प्राज्ञः कियुन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक्

भा० हणान्यथायहणलक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति । यस्मादात्मविलक्षणमविद्याबीजप्रसृतं वाङ्मं द्वैतं प्राज्ञो न किञ्चन संवेत्ति यथा विश्वतैजसौ ततश्चासौ तत्त्वायहणेन तमसा अन्यथायहणबीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्सर्वदृक् सदा तुरीयादन्यस्याभावात्सर्वदा सदैवेति । सर्वज्ञ तद्वद्वेति सर्वदृक्कस्मात् तत्त्वायहणलक्षणं बीजं । तत्र तत्प्रसृतस्यान्यथायहणस्याप्यत एवाभावो न हि सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विरुद्धमप्रकाशनं अन्यथा प्रकाशनं वा सम्भवति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः । अथवा जायत्सप्रयोः सर्वभूतावस्वः सर्व-

भा० कार्यकारणभावसंख्यत्वं स्पष्टयति । तुर्यमिति ॥ श्लोकव्यावर्ध्यामाशङ्कामाह । कथमिति ॥ वाशब्दात्कथमित्यस्यानुवृत्तिः सूच्यते । प्रथमचोद्योत्तरत्वेन पादत्रयं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ विलक्षणमनात्मानमिति यावत् । अन्तर्मित्यस्य व्याख्यानमविद्याबीजप्रसृतमिति द्वैतं द्वितीयमसत्यमित्यर्थः । वैधर्म्योदाहरणं । यथेति ॥ प्राज्ञस्य विभागविज्ञानाभावे फलमाह । ततश्चेति ॥ यथोक्ते तमसि कार्यणिङ्गमनुमानं सूचयति । अन्यथेति ॥ द्वितीयं चोद्यं चतुर्थपादव्याख्यानेन प्रत्याख्याति । यस्मादित्यादिना ॥ सदैव तुरीयादन्यस्याभावात्तुरीयमेव सर्वं तत्र सदा दृश्यमिति यस्मात्तस्मादिति योजना । तत्रेति परिपूर्वसिद्धेकतानं तुरीयं पराम्यप्रकृते । अत एवेति कारणभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ तुरीये तत्त्वायहणान्यथायहणयोरसम्भवं दृष्टान्तेन साधयति । न हीति ॥ यत्तु तुरीयस्य सदा दृग्ग्राह्यत्वमुक्तं तत्र प्रमाद्यमाह । न हि द्रष्टुरिति ॥ चतुर्थपादं प्रकारान्तरेण योजयति । अथ

गौ० सदा ॥ १२ ॥ द्वैतस्यामहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञ-  
तुर्ययोः । वीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्येन  
विद्यते ॥ १३ ॥

भा० वस्तुदृग्गाभासस्तुरीय एवेति सर्व्वदृक् सदा । नान्यदतोऽस्ति  
द्रष्टु इत्यादिश्रुतेः ॥ १२ ॥ निमित्तान्तरप्राप्ताश्रयानिदृ-  
त्यर्थोऽयं श्लोकः । कथं द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वात्कारणबद्धत्वं  
प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ताश्रया निवर्त्तते । यस्मा-  
द्वीजनिद्रायुतस्तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा । सैव च विशेषप्रति-  
बोधप्रसवस्य वीजं । सा वीजनिद्रा । तथा युतः प्राज्ञः  
सदा दृक्स्वभावत्वात्तत्त्वाप्रतिबोधस्यक्षणा निद्रा तुरीये  
न विद्यते । अतो न कारणबन्धस्तस्मिन्नित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

आ० वेति ॥ तत्रापि श्रुतिमनुकूलयति । नान्यदिति ॥ १२ ॥ अनुमा-  
नप्रयुक्तां तुरीयेऽपि कारणबद्धत्वाश्रयां परिहरति । द्वैतस्येति ॥  
श्लोकस्य तात्पर्यं श्रुतिरिति । निमित्तान्तरेति ॥ विमतं कार-  
णबद्धं द्वैताग्रहणत्वात्प्रवदित्यनुमानमेव दर्शयन्निमित्तान्तरमेव  
स्थोदयति । कथमिति ॥ अनुमानकृताश्रयानिवर्त्तकत्वेन श्लोक-  
मवतारयति । प्राप्तेति ॥ प्राज्ञस्योत्तरभाविप्रबोधादिकार्य्यापे-  
क्षया नियतपूर्व्वभावित्वं कारणबद्धत्वे प्रयोजकं । न च तुरीयस्य  
तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह । यस्मादिति ॥ किञ्च तुरीयस्य  
विशुद्धिजातुत्वप्रसाधनप्रमाद्यवाधात् कालात्ययापदिष्टो हेतु-  
रित्याह । सदेति ॥ न च पूर्व्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तितुरीयस्यो-  
त्तरभाविकार्य्यापेक्षया नियतप्राग्भावित्वाभावादिति मत्वाह ।  
तत्त्वेति ॥ दोषद्वयवत्त्वेनानुमानस्यामानत्वे फलितमाह । अतो  
नेति ॥ १३ ॥

गो. स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया । न  
निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्य्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥

भा. स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इव रज्ज्वां । निद्रोक्ता तच्चा-  
प्रतिबोधसङ्घणं तम इति । ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ  
विश्वतैजसौ । अतस्तौ कार्यकारणबद्धावित्युक्तौ । प्राज्ञस्तु  
स्वप्नवर्जितः केवल्यैव निद्रया युत इति कारणबद्ध  
इत्युक्तं । नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदो  
विरुद्धत्वात्सवितरीव तमः । अतो न कार्यकारणबद्ध  
इत्युक्तस्तुरीयः ॥ १४ ॥

आ. कार्यकारणबद्धौ तावित्यादिसौकोक्तमर्थमनुभवावच्छब्देन प्रप-  
चयति । स्वप्नेति ॥ ननु तैजसस्यैव स्वप्नप्रयुक्तत्वं न तु विश्वस्य प्रबु-  
द्धमानस्य तद्योगो युज्यते प्रबुध्यमानत्वव्याघातात् । कथमविश्वेष्वेव  
विश्वतैजसौ स्वप्ननिद्रायुताविति ॥ तत्र स्वप्नशब्दार्थमाह । स्वप्न  
इति ॥ यथा रज्ज्वां सर्पो मृच्छमात्रोऽन्यथा मृच्छते तथाऽऽत्मनि  
देहादियहब्रह्मन्यथाग्रहणं । आत्मनो देहादिवैशद्यस्य अति-  
युक्तिसिद्धत्वात्तेन स्वप्नशब्दितेनान्यथाग्रहणेन संख्यत्वं विश्व-  
तैजसयोरविशिष्टमित्यर्थः । तथा निद्राशब्दस्यैव निद्रा युक्ता न तु  
प्रबोधवतो विश्वस्येत्वाग्रहणाह । निद्रेति ॥ उक्ताभ्यां स्वप्ननि-  
द्राभ्यां विश्वतैजसयोर्वैशिष्ट्यं निगमयति । ताभ्यामिति ॥ तयो-  
रन्यथाग्रहणेनाग्रहणेन च वैशिष्ट्यमुपेत्य प्रागपि सूचितमित्वा-  
ग्रहणाह । अत इति ॥ द्वितीयं पादं विभज्यते । प्राज्ञस्त्विति ॥  
द्वितीयार्थं आचष्टे । नोभयमिति ॥ तुरीये निद्रास्वप्नयोरदर्शने  
हेतुमाह । विरुद्धत्वादिति ॥ अज्ञानतत्कार्थ्योर्निर्व्विश्रुति-  
रूपे तुरीये विरुद्धत्वादनुपपन्नविरिक्त्यत्र दृष्टान्तमाह । सवित-  
रीयेति ॥ तुरीये वस्तुतो नाविद्यातत्कार्थ्ययोः अज्ञतिरुक्तीत्य-  
ङ्गीकृत्य प्रागपि सूचितमित्वाह । अतो नेति ॥ १४ ॥

गो० अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजान-  
तः । विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्रुते  
॥ १५ ॥

भा० कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते । स्वप्नजाग-  
रितयोरन्यथा रज्ज्वां सर्प इव गृह्यतस्तत्त्वं स्वप्नो भवति ।  
निद्रातत्त्वमजानतस्त्रिसृष्टवस्त्रासु तुल्या । स्वप्ननिद्रयोस्तु-  
ल्याद्विद्यतेजसयोरकराशित्वं । अन्यथायद्दृष्टात् प्राधा-  
न्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन् विपर्यासः स्वप्नः । तृतीये  
तु स्थाने तत्त्वाज्ञानलक्षणा निद्रैव केवला विपर्यासः ।  
अतस्तयोः कार्यकारणस्थानयोरन्यथायद्दृष्टायद्दृष्टलक्ष-  
विपर्यासे कार्यकारणबन्धरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधतः

भा० कदा तर्हि स्वप्नो भवतीत्यपेक्षायामाह । अन्यथेति । निद्रा  
तर्हि कदेति सन्दिहानं प्रत्याह । निद्रेति । तुरीयप्रतिपत्तिस-  
मयं सङ्गिरते । विपर्यास इति । श्लोकथावर्थाभाकाङ्क्षां दर्शयति ।  
कदेति । कदा स्वप्ननिष्ठो भवति कदा निद्रानिष्ठः स्यादित्यपि  
द्रष्टव्यं । प्रश्नत्रयस्योत्तरं श्लोकेन दर्शयति । उच्यत इति । तत्र  
कदा स्वप्नो भवतीति प्रश्नं परिहरति । स्वप्नेति । अवस्थाद्वये  
स्वप्नद्रष्टृत्वार्थः । द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते । निद्रेति । विन्वादिषु  
त्रिषु तयोरिति द्विवचनं कथमित्याशङ्क्याह । स्वप्ननिद्रयोरिति ।  
विन्वतैजसावेको राशिः । प्राज्ञो द्वितीयः । ततः श्लोके द्विवचन-  
मविबद्धमित्यर्थः । प्रथमे राशौ विपर्यासस्वरूपं कथयति ।  
अन्यथेति । द्वितीये राशौ विपर्यासविशेषं दर्शयति । तृतीये  
त्विति । द्वितीयाङ्गमसान्यक्षराणि व्याकरोति । अत इति ।  
द्विवचनस्योपपन्नत्वाद्विपर्यासस्य च विभागेन निर्द्धारितत्वादि-

गो० अनादिमायया सुप्नो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

भा० चीणे तुरीये पदमश्रुते तदोभयलक्षणं बन्धरूपं तत्रापश्यन् तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

योऽयं संसारी जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वाप्रतिबोधरूपेण वीजात्मना अन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकालप्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन ममायं पिता पुत्रोऽयं नप्ता चेत्तं पश्यतोऽहमेषां स्वामी सुखी दुःखी च्यितोऽहमनेन वर्द्धितस्थानेनेत्येवंप्रकारान् स्वप्नान् स्थानद्वयेऽपि पश्यन् सुप्नो यदा वेदान्तार्थतत्त्वाभिज्ञेन परमकारुणिकेन गुरुणा नाख्येवं त्वं हेतुफलात्मकः किन्तु तत्त्वमसीति प्रतिबोध्यमानो यदा तदैवं प्रतिबुध्यते । कथं नास्मिन् वाङ्माभ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्वतोऽजं सवाङ्माभ्यन्तरसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः । यस्माज्जन्मादिकारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमो वीजं निद्रा विद्यत इत्य-

शा० त्वर्थः । तृतीयं प्रश्नं प्रतिविद्यते । तदेति ॥ तत्त्वप्रबोधाद्विपर्यासक्षयावस्थायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

कदा तत्त्वप्रतिबोधो विपर्यासक्षयहेतुर्भवतीत्यपेक्षायामाह । अनादीति ॥ प्रतिबुध्यमानं तत्त्वमेव विशिनष्टि । अजमिति ॥ जीवशब्दवाच्यमर्थं निर्दिशति । योऽयमिति ॥ परमात्मैव जीवभावमापन्नः संसरतीत्यर्थः । तस्य कथं जीवभावापत्तिरित्याशङ्क्य कार्यकरणबद्धत्वादित्याह । स इति ॥ परमात्मोभयलक्षणेन स्वापेन सुतेजा भवतीत्यन्वयः । स्वापस्थोभयलक्षणत्वमेव प्रकटयति । तत्त्वेत्यादिना ॥ मायालक्षणेनेत्युभयत्र सम्बध्यते ॥ सुषुप्तमेव च्यनक्ति । ममेत्यादिना ॥ स्वापपरिग्रहोतस्यैव प्रतिबोधनावकाशो भवतीत्याह । यदेति ॥ यदा सुषुप्तस्तदा बुध्यते



गो० अजमनिद्रमस्वप्नद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥  
 प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।

भा० निद्रं । अनिद्रं हि तत्तुरीयमत एवास्वप्नं । तन्निमित्तत्वा-  
 दन्यथा गृहणस्य । यस्मान्नानिद्रमस्वप्नं तस्मादजमद्वैतं  
 तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

प्रपञ्चनिवृत्त्या चेत्यतिबुध्यतेऽनिवृत्ते प्रपञ्चे कथम-  
 द्वैतमिति । उच्यते । सत्यमेवं स्यात्प्रपञ्चो यदि विद्येत  
 रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वात् न तु स विद्यते विद्यमान-  
 सेन्निवर्तेत न संशयः । न हि रज्ज्वां भ्रान्तिबुद्ध्या

भा० इति शेषः ॥ प्रतिबोधकं विशिनष्टि । वेदान्तार्थेति ॥ कथं प्रति-  
 बोधनं तदाह । नास्तीति ॥ अनुभूयमानत्वमेवमित्युच्यते । यथोक्तवि-  
 शेषेण गुणत्वा प्रतिबुध्यमानः शिष्यस्तदाऽसावेवं ब्रह्ममात्रप्रका-  
 रेण प्रतिबुद्धो भवतीत्युक्तं ॥ तमेव प्रकारं प्रप्रपूर्वकं द्वितीया-  
 र्द्ध्याख्यानेन विशदयति । कथमित्यादिना ॥ अस्मिन्निति सप्तम्या  
 बोध्यात्मरूपं परामृश्यते । वाङ्मां कार्यमान्तरं कारणं तत्रोभ-  
 यमिह नास्ति । ततो जन्मादेर्भावविकारस्य नात्रावकाशः सम्भ-  
 वतीत्यर्थः ॥ अवतारितं विशेषणं सप्रमाणां योजयति । सवाच्चेति ॥  
 अजत्वादेवानिद्रं कार्यभावे कारणस्य प्रमाणाभावेन वस्तुमशक्य-  
 त्वादिति मत्वाह । यस्मादिति ॥ अनिद्रत्वं हेतुं कृत्वा विशेषणान्-  
 तरं दर्शयति । अत एवेति ॥ अयहयान्वाययहसन्मन्ववैधुर्थ्यं  
 हेतुं कृत्वा विशेषणद्वयमित्याह । यस्माच्चेति ॥ तत्त्वमेवंकक्ष्यमस्तु  
 आत्मनः क्षिमायातमिवाशङ्क्याह । तुरीयमिति । तदा विशिष्टेना-  
 चार्थेण विशिष्टं शिष्यं प्रति प्रतिबोधनावस्थायामित्यर्थः ॥ १६ ॥

तुरीयमद्वैतमित्युक्तं तदयुक्तं प्रपञ्चस्य द्वितीयस्य सत्त्वादि-  
 त्वाशङ्क्याह । प्रपञ्च इति ॥ प्रपञ्चनिवृत्त्या तुरीयप्रतिबोधात्तद-  
 द्वितीयत्वमविरुद्धमिति सैद्धान्तिकीमाशङ्कां पूर्ववाद्यनुवदति ।  
 प्रपञ्चेति ॥ तर्हि पूर्वप्रपञ्चनिवृत्तेरनिवृत्तस्य तस्य सत्त्वाम्नाद्वैतं

गौ० मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

भा० कल्पितः सर्पो विद्यमानः सन् विवेकतो निवृत्तः । नैव  
माया मायाविना प्रयुक्ता तद्दर्शनां चक्षुर्वन्मापगमे  
विद्यमाना सती निवृत्ता । तथेदं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं  
द्वैतं रञ्जुवन्मायाविवक्षाद्वैतं परमार्थतस्माच्च कल्पित-  
पञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वाप्सीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

षा० सेडुमर्षतीति पूर्ववाद्येव त्रवीति । अनिदृष्ट इति ॥ सिद्धात्मी  
ज्ञानेनोत्तरमाह । उच्यते इति ॥ किं प्रपञ्चस्य वस्तुत्वमुपेत्या-  
दतानुपपत्तिरुच्यते किंवा ऽवस्तुत्वमिति विकल्प्याद्ये द्वैतानुप-  
पत्तिमङ्गीकरोति । सत्यमिति । अद्वैतं तर्हि कथमुपपद्येतेत्या-  
ग्रह्य प्रपञ्चस्यावस्तुत्वपक्षे तदुपपत्तिरित्याह । रञ्ज्वामिति ॥ यथा  
सर्पो रञ्ज्वां कल्पितो वस्तुतो नास्ति तथा प्रपञ्चोऽपि कल्पित-  
त्वान्न वस्तुतो विद्यते । तथाच तात्त्विकमद्वैतमविद्वज्जमित्यर्थः ॥  
उक्तमर्थं क्षतिरेकमुखेन साधयति । विद्यमानश्चेति । यद्यात्मनि  
कारबाधीनः सन् प्रपञ्चो विद्येत तदा कृतकस्यानित्यत्वनिवृत्त-  
मिदृष्टिरेवप्रवन्माविनी । कार्यस्य च निवृत्तिर्नाम कारणसंसर्ग-  
क्षतः सति कारणे प्रपञ्चनिवृत्तेरनात्यन्तिकत्वाद्द्वैतानुपपत्तिराश-  
क्येत । न च कारणधीनः सन् प्रपञ्चोऽस्ति । तस्य कल्पितत्वेनावस्तु-  
त्वादित्यर्थः ॥ प्रपञ्चस्य मायया विद्यमानत्वं न तु वस्तुत्वमित्युदाह-  
रबाध्यामुपपादयति । न हीत्यादिना ॥ सर्पो हि रञ्ज्वां भ्रान्त्या  
कल्पितो नायं सर्पो रञ्जुरेवेति विवेकधिया निवृत्तो नैव वस्तुतो  
विद्यते । बाधितस्य काकत्रयेऽपि सत्त्वाभावात् । माया चेन्मज्जाक-  
शब्दवाचा मायाविना प्रदर्शिता पार्श्वस्थानां मायादर्शनवतां च-  
क्षुर्मतस्य यथार्थदर्शनप्रतिबन्धकस्यापगमे सति समुत्पन्नसम्बुद्दर्श-  
नतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो विद्यमाना भवितुमुत्सहते । यथे-  
दमदाहरणद्वयं तथेदं द्वैतं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं न परमार्थतो  
ऽस्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्यासत्ते श्रुन्वादाः स्यादित्याग्रह्याह । रञ्जु-  
वदिति ॥ प्रपञ्चस्य काकत्रयेऽपि सत्त्वाभावे तात्त्विकमद्वैतमवि-  
द्वज्जमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ १७ ॥

गो० विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केन-  
चित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते ज्ञैतं न विद्यते  
॥ १६ ॥

भा० ननु ब्राह्मणं ब्राह्मणं शिष्य इति विकल्पः कथं निर्दृष्टं  
इत्युच्यते । विकल्पो विनिवर्तेत यदि केनचित्कल्पितः  
स्यात् । यथाऽयं प्रपञ्चो मायारज्जुसर्पवत्तथाऽयं शिष्या-  
दिभेदविकल्पोऽपि प्राक् प्रतिबोधादेवोपदेशनिमित्तोऽत  
उपदेशादयं वादः शिष्यः ब्राह्मणं ब्राह्मणमित्युपदेशकार्थं

ष्या० प्रकारान्तरेणैतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति । विकल्प इति ।  
अदि केनचिद्धेतुना तत्त्वज्ञानेन कार्येण शास्त्रादिविकल्पो हेतु-  
तया विकल्पितस्तथाप्यसौ बाधितो निवर्तेत न तु तास्त्रिभ्रमद्वैतं  
विरोद्धुमर्हति । तत्त्वज्ञानात्प्रागवस्थायामेव तत्त्वोपदेशं निमित्तो  
यतः । शास्त्रादिभेदोऽनुच्यते । उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने, निर्दृष्टे न  
किञ्चिदपि द्वैतमस्तीत्यद्वैतमविद्वद्भवित्तर्यः । श्लोकव्यावर्त्यामा-  
शङ्कामाह । नन्विति । तदनिर्दृष्टौ नाद्वैतसिद्धिर्न च शास्त्रादि-  
भेदस्य कल्पितत्वादविरोधः । तथा सति धूमाभासवत्तत्त्वज्ञानहे-  
तुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । धूमाभासस्याव्याप्तस्यातद्धेतुत्वेऽपि कल्पि-  
तस्य शास्त्रादेस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वं प्रतिबिम्बादिवदुपपन्नमित्युत्तर-  
माह । उच्यते इति । शिष्यः ब्राह्मणं ब्राह्मणमित्ययं विकल्पो  
विभागः सोऽपि निवृत्तिप्रतियोगित्वादवस्तुत्वाद्भ्रानवाथत्वाद्-  
द्वैताविरोधीत्यर्थः । शिष्यादिविभागस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेन  
स्पष्टयति । यथेति । मायाविना प्रयुक्ता माया यथा कल्पिते-  
ष्यते यथा च सर्पधारादिविकल्पितस्तथाऽयं प्रपञ्चः सर्वोऽपि  
कल्पितो बन्तु न भवतीति प्रपञ्चितं तथैव प्रपञ्चैकदेशः शिष्या-  
दिरपि ज्ञानात्प्राक्कल्पितः सन्नज्ञानज्ञतो मिथ्येत्यर्थः । किमिति  
ज्ञानात्पूर्वमसौ कल्प्यते तथाह । उपदेशेति । उपदेशमुद्दिश्य  
यथोक्तविभागवचनमित्युक्तमुपसंहरति । अत इति । उपदे-

## ॥ उपनिषद् ॥

उ० सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा  
मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति  
॥ ८ ॥

भा० तु ज्ञाने निर्दृष्टे ज्ञाते परमार्थतत्त्वे द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

अभिधेयप्रधान ओङ्कारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः  
सोऽयमात्माऽध्यक्षरमक्षरमधिकृत्याभिधानप्राधान्येन वर्द्ध-  
मानोऽध्यक्षरं । किं पुनस्तदक्षरमित्याह । ओङ्कारः ।  
सोऽयमोङ्कारः पादश्चः प्रविभज्यमानोऽधिमात्रं मात्रा-  
मधिकृत्य वर्त्तत इत्यधिमात्रं । कथमात्मनो ये पादास्त  
ओङ्कारस्य मात्राः । कास्ताः । अकार उकारो मकार  
इति ॥ ८ ॥

ज्ञात्प्रागिव तस्माद्ब्रह्ममपि भेदोऽनुवर्त्ततामित्याशङ्क्य विरोधि-  
सङ्गावाप्तैवमित्याह । उपदेशेति ॥ १८ ॥

तत्त्वज्ञानसमर्थानां मध्यमानामुत्तमानाश्चाधिकारिणामध्या-  
रोपापवादाभ्यां पारमार्थिकं तत्त्वमुपदिष्टमिदानीं तत्त्वग्रहणा-  
समर्थानामधमाधिकारिणामात्मध्यानविधानायारोपदृष्टिमेवाव-  
दुभ्य आचष्टे । अभिधेयेत्यादिना ॥ अध्यक्षरमित्येतद्वाक्येति ।  
अक्षरमिति ॥ अध्यक्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमिति प्रश्नपूर्वकं  
श्रुत्यादयति । किं पुनरित्यादिना ॥ तस्य विशेषणान्तरं दर्श-  
यति । सोऽयमिति ॥ आत्मा हि पादशो विभज्यते मात्रामधि-  
कृत्य पुनरोङ्कारो व्यवतिष्ठते तत्कथं पादशो विभज्यमानस्या-  
धिमात्रत्वमिति एच्छति । कथमिति ॥ पादानां मात्रायाश्चै-  
त्यादेतदविवक्ष्यमित्याह । आत्मन इति ॥ ८ ॥

उ० जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्लेरादिभन्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

भा० तत्र विशेषणियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वानरो यः स ओङ्कारस्याकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । आप्लेरात्प्लिर्याप्तिरकारेण सर्वा वाग्व्याप्ता । अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेः । तथा वैश्वानरेण जगत् । तस्य ह वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेज इत्यादि-श्रुतेः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वञ्चावोचाम । आदिरस्य विद्यत इत्यादिमद्यथैवादिमदकाराख्यमक्षरं तथैव वैश्वानरस्तस्मादा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह । आप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिः प्रथमश्च

भा० पादानां मात्राणाञ्च मध्ये विश्वाख्यविशेषस्याकारविशेषत्वं नि-गमयति । तत्रेति ॥ विश्वाकारयोरेकत्वं सादृश्ये सत्त्वारोपयितुं शक्यमन्यत्र सत्त्वेव तस्मिन्नारोपसन्दर्शनात्तथा च किं तदारोप-प्रयोजकं सादृश्यमिति पृच्छति । केनेति ॥ सामान्योपन्यासपरां श्रुतिमवतारयति । आहृति ॥ व्याप्तिमेवाकारस्य श्रुत्युपन्यासेन व्यनक्ति । अकारेणेति ॥ अर्थात्माधिदैविकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तमुपेत्य विश्वस्य वैश्वानरस्य जगद्वाप्तिं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति । तथेति ॥ किञ्च सामान्यद्वारा वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्यं न भवति तयो-रेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह । अभिधानेति ॥ सामान्यान्तर-माह । आदिरिति ॥ तदेव स्पष्टयति । यथैवेति ॥ उकारो मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्य प्रथमपाठादिमन्वमकारस्य द्रष्टव्यं । विश्वस्य पुनरादिमन्वं । तेजसप्राञ्चावपेक्ष्याद्यस्थाने वर्त्तमानत्वादित्यर्थः ॥ उक्तस्य सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति । तस्मादिति ॥

उ० स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्देवत्वकषति ह वै ज्ञानसन्नतिं समानश्च

भा० भवति महतां च एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओङ्कारस्योकारो द्वितीया मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । उत्कर्षात् । अकारादुत्कर्ष इव झुकारस्य तैजसो विश्वादुभयत्वाद्वा अकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्य विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसोऽत उभयभाक्तसामान्याद्विदत्फलमुच्यते । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्नतिं । विज्ञानसन्नतिं वर्द्धयतीत्यर्थः । समान-

शा० किमर्थमित्यं सामान्यद्वारा तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य फलवत्त्वादित्याह । तदेकत्वेति ॥ ६ ॥

सादृश्यविकल्पादेव फलविकल्पः ॥ द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं व्यपदिशति । स्वप्नेत्यादिना । यथा प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चैकत्वं सामान्यं पुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं सत्त्वेव सामान्ये वक्तव्यं तदभावे तदारोपायोगादिति पृच्छति । केनेति ॥ सामान्योपन्यासपूर्वकमेकत्वारोपं साधयति । आहति ॥ अकारस्य सर्व्ववागव्यापकत्वेनेत्वृष्टत्वस्य स्पष्टत्वात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षो वर्द्धयते तत्राह । अकारादिति । अकारस्योत्कर्षे वास्तवेऽपि पाठक्रमादुकारस्योत्कर्षवत्त्वमौपचारिकमिवकारश्चामुमर्धमुपोद्धरयति । यथा अकारादुकारोत्कर्षो दर्शितस्तथा विश्वातैजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः । सूक्ष्माभिमानिनः सूक्ष्माभिमानिनः सक्ताश्चादुत्कर्षस्य युक्तत्वादित्याह । तथेति । उकारतैजसयोर्न प्रत्येकमुभयत्वं एकत्वस्योभयत्वस्याघातादित्याह अकारोति । अकारोति ॥ मध्यस्थत्वादुकारतैजसयोर्दुभयभाक्तं सामान्यं तस्मात्तयोरेकत्वं प्रकृतमारोपयितुमित्याह । अत इति । यथोक्तैकत्वविज्ञानं फलवत्त्वादुपादेवमिति सूचयति । विददिति । ज्ञान-

उ० भवति नास्याब्रलवित्कुले भवति य एवं वेद

॥ १० ॥

सषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मिते-

भा० सुख्यश्च मित्रपक्षस्येव अत्रपक्षाणामप्यप्रदेष्टो भवति । अत्र-  
ह्यविदस्य कुले न भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो यः स ओङ्कारश्च मकारस्तृतीया  
मात्रा । केच सामान्येनेत्याह सामान्यमिदमत्र । मितेर्मि-  
तिर्मानं मीयेत इव हि विश्वतैजसौ प्राज्ञेन प्रक्षयोत्पत्त्योः  
प्रवेदनिर्गमाभ्यां । प्रक्ष्येनेव यवाः । तथा ओङ्कारसमाप्तौ  
पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे ।  
अपीतेर्वाऽपीतिरप्यय एकीभावः । ॐकारोच्चारणेऽन्धेऽक्षरे

षा० सन्ततेयत्कर्वा नाम कुतश्चित्तस्याभेदावेदनं तस्येष्टत्वाभावे कथं  
फलवत्त्वमित्याशङ्क्य व्याचष्टे । विज्ञानेति । पक्षद्वयतुल्यत्वमेव  
प्रकटयति । अप्रदेष्ट इति । सादृश्यभेदेन फलभेदमावेद्य द्विवि-  
धसादृश्यप्रयुक्तैकत्वविज्ञानफलमाह । अत्रह्यविदिति ॥ १० ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति । सुषुप्तेति ॥  
पूर्ववदेकत्वप्रयोजकमत्रापि अत्रपूर्वकमुपवर्णयति । केनेत्या-  
दिना । मानमेव विदुषोति ॥ मीयेत इति ॥ ओमित्योङ्कारस्य नैर-  
न्तर्येणोच्चारणे सत्त्वकारोकारौ प्रथमं मकारे प्रविश्य पुनस्तस्मा-  
न्निर्गच्छन्नाविवोपक्षभेदे तेन मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्य-  
मित्यर्थः । एकीभावमेव स्फोरयति । ओङ्कारेति ॥ मकारवत्प्राप्ते  
ऽपि तदस्ति सामान्यमित्याह । तथेति ॥ उक्तस्यापि सामान्यस्य  
फलमाह । अतो वेति ॥ सामान्यद्वयद्वारेण प्राक्षमकारयोरेक-  
त्वज्ञानं नाविवक्षितं फलवत्त्वादित्याह । विदुषिति ॥ अवि-  
दुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि । जगदाथा-  
क्यमिति ॥ तद्याद्यात्म्याद्याकृतत्वं प्रलयभवनमनिष्टत्वाच्च फल-

उ० रपीतेवी भिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च  
भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

॥ गौउपादीयश्लोकाः ॥

गौ० विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटं ।  
मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादाप्ति सामान्यमेव च ॥ ११ ॥

भा० एकीभूताविवाकारोकारौ । तथा विश्वतैजसौ सुषुप्तकाले  
प्राप्ते । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमकारयोः । विद्वत्क-  
लमाह । भिनोति ह वेदं सर्वं जगद्याथात्म्यं जानाती-  
त्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः ॥ अचा-  
वान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थं ॥ ११ ॥

अत्रैते श्लोका मन्वा भवन्ति । विश्वस्यात्वमकारमा-  
चत्वं यदा विवक्ष्यते तदादित्वसामान्यमुक्तन्यायेनोत्कटमु-  
द्धृतं दृश्यत इत्यर्थः । अत्रविवक्षायामित्यस्य व्याख्यानं  
मात्रासम्प्रतिपत्ताविति । विश्वस्याकारमाचत्वं यदा सम्य-

ष्या० मित्याशङ्काह । जगदिति ॥ तत्र तत्रैकत्वज्ञाने फलभेदक-  
यनादुपासनाभेदमाशङ्काश्लेषु फलभेदश्चतेरर्थवादत्वमुपेत्याह ।  
अत्रेति ॥ पादानां मात्रायाश्च क्रमादेकत्वविज्ञाने फलकथनं  
सर्वान् पादान्मात्राश्च सर्वाः स्वात्मन्यन्तर्भाष्य प्रधानस्य ब्रह्मज्ञा-  
नस्य साधनं यदोङ्गाराख्यमक्षरं तस्य स्तुतावुपयुज्यते तेन च तदे-  
वैकमुपासनमितरस्यातदङ्गत्वान्नोपास्तिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पादानां मात्रायाश्च यदेकत्वं सन्निमित्तं श्रुत्योपन्यस्तं तत्र  
श्रुत्यर्थविवर्त्यरूपान् पूर्ववदेव श्लोकानवतारयति । अत्रेति ॥  
प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चाभेदारोपार्थमुक्तं सामान्यद्वयं वि-  
श्वदयति । विश्वस्येति ॥ उक्तन्यायेनादिरस्येत्वादाविति शेषः ।



गो० तैजसस्योत्वविज्ञाने उत्कर्षो दृश्यते स्फुटं ।  
 मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधं ॥ २० ॥  
 मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटं ।  
 मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥  
 त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।  
 सम्पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैष महामुनिः ॥ २२ ॥

भा० तिपद्यत इत्यर्थः । आप्तिसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्त्तते  
 चशब्दात् ॥ १९ ॥ तैजसस्योत्वविज्ञाने उकारत्वविवक्षाया-  
 मुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्पष्ट इत्यर्थः । उभयत्वञ्च स्फुटमेवेति ।  
 पूर्ववत्सर्व्वं ॥ २० ॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य मितिषयावुत्कृष्टे सामान्य इत्यर्थः ॥  
 २१ ॥ यथोक्तस्थानत्रये तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्येवमेवैतदिति  
 निश्चितो यः सम्पूज्यो वन्द्यश्च ब्रह्मविज्ञो भवति ॥ २२ ॥

आ० पुनरुक्तिपरिहारद्वारा विवक्षितमर्थमाह । अत्रेति । अनुवृत्ति-  
 द्योतकं दर्शयति । चशब्दादिति ॥ १९ ॥ द्वितीयपादस्य द्वितीयमा-  
 त्रायाश्चैकत्वारोपप्रयोजकद्वयं अत्युक्तं अत्रेति । तैजसस्येति । स्फुट-  
 मिति क्रियाविशेषणं । तथाविधमित्यस्यार्थं स्फुटमित्याह । स्फुट-  
 मेवेति ॥ उक्तविज्ञान इत्यस्य व्याख्यानं मात्रासम्प्रतिपत्ताविति तच्च  
 व्याख्यानं सर्व्वमित्युच्यते तत्पूर्व्ववद्दृष्टमित्युच्यते । पूर्व्ववदिति ॥ २० ॥

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वाभ्यासे सामान्यद्वयं अत्रा  
 दर्शितं विशदयति । मकारेति ॥ अकारार्थस्य पूर्व्ववदेव सुज्ञा-  
 नत्वात्तात्पर्य्यार्थमाह । मकारत्व इति ॥ २१ ॥ विन्वादीनामका-  
 रादीनाञ्च यत्तुल्यं सामान्यमुक्तं तद्विज्ञानं स्वीति । त्रिविधिति ॥  
 यथोक्तस्थानत्रयं जागरितं स्रग्ं सुषुप्तश्चेति । त्रितयं तुल्यं पादानां  
 मात्रायाश्चैति शेषः ॥ उक्तं सामान्यमात्रावुत्कर्षो मितिदित्वादिना ॥  
 महामुनिरित्यस्यार्थमाह । ब्रह्मविदिति ॥ २२ ॥

गो० अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसं ।

मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

भा० यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं कृत्वा यथोक्तोङ्कारं प्रतिपद्य यो ध्यायति तमकारो नयते विश्वं प्रापयति अकारालम्बनोङ्कारं विद्वान् वैश्वानरो भवतीत्यर्थः । तथोकारस्यैजसं । मकारश्चापि पुनः प्राज्ञश्च ब्रह्माज्ञयत इत्यनुवर्त्तते । शीघ्रे तु मकारे वीजभावश्चाद्यादमात्रे ओङ्कारे गतिर्न विद्यते कश्चिदित्यर्थः ॥ २३ ॥

आ० पूर्वोक्तसामान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य ऋषिभिर्भागं दर्शयति । अकार इति । यत्र तु पादानां मात्राणाञ्च विभागो नास्ति तस्मिन्मोङ्कारे तुरीयात्मनि व्यवस्थितस्य प्राप्तृप्राप्तव्यप्राप्तिविभागो नास्तीत्याह । नामात्र इति । ओङ्कारध्यायिनमकारो विश्वं प्रापयतीत्युक्तमयुक्तं । विश्वप्राप्तेर्ध्यानमन्त्रेषु सिद्धत्वात् । अकारस्य चाध्येयस्योक्तफलप्रापकत्वायोगादित्याशङ्क्याह । अकारेति । तदात्मनं तत्प्रधानमिति यावत् । अकारप्रधानमोङ्कारं ध्यायतो यथा वैश्वानरप्राप्तिस्तथोकारप्रधानं तमेव ध्यायतस्यैजसस्य हिरण्यगर्भप्राप्तिर्भवतीत्याह । तथेति । यच्च मकारप्रधानमोङ्कारं ध्यायति तस्य प्राप्ताद्याहृतप्राप्तिर्युक्तेत्याह । मकारश्चेति । क्रियापदानुष्ठितिविभवश्च विवक्षिता ॥ चतुर्थपादं व्याचष्टे । शीघ्रे त्विति । सूक्ष्मप्रपञ्चो जागरितं विश्वश्चेत्तेतन्नितयमकारमात्रं सूक्ष्मप्रपञ्चः सप्रसृजसश्चेत्प्रतयमकारमात्रं प्रपञ्चदयकारं सुषुप्तं प्राप्नोश्चेत्तत्त्रितयं मकारमात्रं तत्रापि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरभावमापाद्यते । तदेवं सर्वमोङ्कारमात्रमिति ध्यात्वा स्थितस्य यदेतावन्तं कालमोमिति रूपेण प्रतिपन्नं तत्परिशुद्धं ब्रह्मैवेत्याचार्योपदेशसमुत्थसन्ध्याज्ञानेन पूर्वोक्तसर्वविभागनिमित्ताज्ञानस्य मकारत्वेन गृहीतस्य क्षये ब्रह्मक्षयेव शुद्धे पर्यवसितस्य न कश्चिदुक्तिरपपद्यते परिच्छेदाभावादित्यर्थः ॥ २३ ॥

## ॥ उपनिषद् ॥

उ० अमात्रमथुर्योऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवो  
ऽद्वैत एवमोद्गार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं

भा० अमात्रो मात्रा यश्च नास्ति सोऽमात्र ओद्गारश्च-  
तुर्यक्षुरीय आत्मैव केवसोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मन-  
सयोः शीघ्रत्वादव्यवहार्यः । प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः  
संश्रुत एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओद्गारस्त्रिमात्र-  
स्त्रिपादः । आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिक-  
मात्मानं य एवं वेद । परमार्थदर्शिनां ब्रह्मविदां तृतीयं  
वीजभावं दग्ध्वाऽऽत्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते तुरीय-

षा० प्रत्यक्षचैतन्मोद्गारसंवेदनं निमानेर्बोद्गारेणाध्यक्षेण तादात्म्या-  
दोद्गारो निबध्यते । तस्य परेश ब्रह्मवैश्वानरमात्रादिमुक्त्वा विव-  
क्ष्यते तामवतार्यं व्याकरोति । अमात्र इत्यादिना ॥ केवचित्तम-  
द्वितीयत्वं । विशेषान्तरमुपपादयति । अभिधानेति । अभि-  
धानं वागभिधेयं मनश्चित्तातिरिक्तार्थाभावस्याभिधास्यमान-  
त्वात्तयोर्मुक्त्वाज्ञानक्षयेऽप्यश्रीघ्रत्वादिति हेत्वर्थः ॥ अव्यवहार्य-  
चेदात्मा नास्त्ववेत्ताब्रह्म विचारजातविनाशावधित्तेनात्मनो  
ऽविशेषान्नैवमिच्छाह । प्रपञ्चेति । तस्य च सर्वानर्थाभावोप-  
पत्तितस्य परमानन्दत्वेन पर्यवसानं सूचयति । शिव इति ।  
तस्यैव सर्ववैतक्यस्याधिष्ठानत्वेनावस्थानमभिप्रेत्याह । अद्वैत  
इति । ओद्गारक्षुरीयः सत्तात्मैवेति यदुक्तं तदुपसंहरति ।  
यवमिति । यथोक्तं विज्ञानं पादानां मात्रायाश्चैकत्वं । न च पादा  
मात्राश्च तुरीयात्मन्बोद्गारे सन्ति । पूर्वपूर्वविभाज्योत्पत्तोर-  
न्तर्भावेन ज्ञानादात्मनि पर्यवस्यतीत्येवंकथयत्यदता प्रयुक्तः समो-  
द्गारो मात्राः पादाश्च अस्मिन्नन्तर्भावावस्थितत्वात्ततो भेद-  
मसहमानस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । उक्तैश्चज्ञानस्य फलमाह ।

उ० य एवं वेद य एवं वेद ॥ १२ ॥ इति माण्डूक्यो-  
पनिषन्मूलमन्त्राः समाप्तिङ्गताः ॥ ॐ तत्सत्  
हरिः ॐ ॥

भा० स्यावीजत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः सर्पो  
बुद्धिसंस्कारात् पुनः पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्थास्यति । मन्द-  
मध्यमधिष्ठान्तु प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्नार्गगामिनां  
सन्न्यासिनां माक्षाणां पादानाञ्च क्लृप्तसामान्यविदां यथा  
वदुपास्यमान ओम्कारो ब्रह्मप्रतिपत्तये आलम्बनीभवति ।  
तथा च वक्ष्यति । आश्रमास्त्रिविधा हीना इत्यादि ॥१२॥  
इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यं ॥ ॐ ॥

भा० संविशतीति ॥ सुषुप्ते ब्रह्मप्राप्तस्य पुनरुत्थानवत् मुक्तस्यापि  
पुनर्जन्म स्यादित्याशङ्क्याह । परमार्थेति ॥ सुषुप्तस्य पुनरुत्थानं  
बीजभूताज्ञानस्य सत्त्वादुपपद्यते । इह तु बीजभूतमज्ञानं  
द्वितीयं सुषुप्ताख्यं दग्ध्वैव तेषामात्मानं तुरीयं प्रविष्टो विद्वानिति  
नासौ पुनरुत्थानमर्हति । कारणमन्तरेण तदयोगादित्यर्थः ।  
तुरीयमेव पुनरुत्थानबीजभूतं भविष्यतीत्याशङ्क्य कार्यकारण-  
विनिर्मुक्तस्य तस्य तदयोगान्भैवमित्याह । तुरीयस्येति ॥ मुक्त-  
स्यापि पूर्वसंस्कारात् पुनरुत्थानमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराशङ्के । न  
हीति ॥ पूर्ववदित्यविवेकावस्थायामिवेत्यर्थः । तद्विवेकिनां रज्जु-  
सर्पविवेकविज्ञानवतामिति यावत् । बुद्धिसंस्कारादीत्यत्र बुद्धि-  
शब्देन सर्पभ्रान्तिर्गृह्यते । उत्तमाधिकारिणामोङ्कारद्वारेण परि-  
शुद्धब्रह्मात्मैकविदामपुनरावृत्तिकक्षत्रमुक्तं फलं । इदानीं म-  
न्दानां मध्यमानाञ्च कथं ब्रह्मप्रतिपत्त्या फलप्राप्तिरित्याशङ्क्याह ।  
मन्देति ॥ तेषामपि क्रममुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ तत्रैव वाक्यशेषा-  
नुकूल्यं कथयति । तथा चेति ॥ १२ ॥ इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्य-  
टीका समाप्ता ॥ ॐ ।

## ॥ गौडपादीयश्लोकाः ॥

गौ० ओङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः ।  
 ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२०॥  
 युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयं ।

भा० पूर्ववदचेते श्लोका भवन्ति । यथोक्तैः सामान्यैः पादा  
 एव मात्रा मात्राश्च पादास्तस्मादोङ्कारं पादशो विद्यादित्यर्थः । एवमोङ्कारे ज्ञाते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किञ्चित्प्रयोजनं चिन्तयेत्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ युञ्जीत समादध्यात् यथा व्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनो

भा० यथा पूर्वमाचार्यैश्च श्रुत्यर्थप्रकाशकाः श्लोकाः प्रचीतास्तथोक्तदे  
 ऽपि श्लोकाः श्रुत्युक्ते ऽर्थे एवं सम्भवन्तीत्याह । पूर्ववदिति ॥ ओङ्कारस्य  
 पादशो विद्या कीदृशीत्याशङ्क्याह । पादा इति ॥ पादानां  
 मात्राबाह्यान्वोन्यमेकत्वं ज्ञात्वा तद्विभागविधुरमोङ्कारं ब्रह्मबुद्ध्या  
 ध्यायतो भवति कृतार्थतेति दर्शयति । ओङ्कारमिति । तस्मात्पादानां  
 मात्राबाह्यान्वोन्यमेकत्वादित्यर्थः । तदेकत्वं पुरस्कृत्योङ्कार-  
 मुभयविभागमून्यं ब्रह्मबुद्ध्या जानीयादित्याह । ओङ्कारमिति ॥  
 उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह । एवमिति ॥ २४ ॥ प्रभवानुसन्धानकुश-  
 लस्य प्रभवब्रह्मणेनैव सर्ववैतापवादकेन कृतार्थता भवतीत्युक्तं ।  
 इदानीं तदनभिन्नस्य परोपदेशमात्रशरत्त्वस्य ध्यानकर्त्तव्यतां  
 कथयति । युञ्जीतेति ॥ ननु मनसः समाधानं ब्रह्मवि कर्त्तव्यं कि-  
 मिति प्रभवे तत्कर्त्तव्यतोष्यते तत्राह ! प्रभव इति ॥ सम्पत्ति प्रभवे  
 समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति । प्रभवे नित्ये इति ॥ समाधान-  
 विषयमाह । यथेति ॥ नुरीयरूपं यथोच्यते तत्र हेतुमाह ।

गौ० प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥  
 प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।  
 अपूर्वोऽनन्तरो वासो न परः प्रणवोऽय्यः ॥ २६ ॥

भा० यस्मात्प्रणवो ब्रह्म निर्भयं । न हि तत्र सदा युक्तस्य भयं  
 विद्यते कश्चिद्विदाञ्च विभेति कुतश्चनेति श्रुतेः ॥ २५ ॥  
 परापरे ब्रह्मणि प्रणवः परमार्थतः क्षीणेषु माचापादेषु  
 पर एवात्मा ब्रह्मेति न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्य-  
 पूर्वं । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं किञ्चिद्विद्यत इत्यनन्तरः ।  
 तथा वाङ्मन्यस्य विद्यत इत्यवाङ्मन्यः । अपरं कार्यमस्य न  
 विद्यत इत्यनपरः । स वाङ्माभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवघनव-  
 दित्यर्थः ॥ २६ ॥

आ० यस्मादिति । तदेव साधयति । न हीति । तत्र तैत्तिरीयकमु-  
 क्त्वाऽऽनुकूल्यमाह । विद्वानिति । २५ । कीदृशसर्हि प्रणवो  
 मन्दागां मध्यमानासाधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याब्रह्माह । प्रणवे  
 हीति । उत्तमाधिकारिणां कीदृशसर्हि प्रणवः सम्यग्ज्ञानगो-  
 चरो भवति तथाह । पूर्वं इति । परापरब्रह्मात्मना प्रणवो  
 मन्द्मध्यमाधिकारियोर्ध्वयतामुपगच्छतीति पूर्वार्द्धं व्याचष्टे ।  
 परेति । उत्तमाधिकारिबलसु सर्वविशेषशून्यमेकरसं प्रब्रह्मभूतं  
 यद्ब्रह्म तद्रूपेण प्रणवः सम्यग्ज्ञानाधिगम्यो भवतीत्युत्तरार्द्धं विभ-  
 जते । परमार्थत इत्यादिना । उक्त्यर्थे प्रमात्रं सूचयति । सवा-  
 ज्ञेति । २६ ।

गौ० सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमाक्षस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा यश्नुते तदनक्षरं ॥ २७ ॥  
 प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितं ।

भा० आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रसङ्गाः । सर्वस्यैव मा-  
 याहस्तिरञ्जुसर्पमृगदृष्टिकाखप्रादिवदुत्पद्यमानस्य विद्य-  
 दादिप्रपञ्चस्य यथा मायाव्यादयः । एवं हि प्रणवमात्मानं  
 मायाव्यादिस्वामीयं ज्ञात्वा तत्त्वसादेव तदात्मभावं व्यश्नुत  
 इत्यर्थः ॥ २७ ॥ सर्वप्राणिजातस्य स्थितिप्रत्ययाख्यादे इदमे

आ० यदोङ्कारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमनन्तरत्व-  
 मित्यादिविशेषबन्धुत्वं तत्र हेतुमाह । सर्वस्येति ॥ यथोक्तविशेषबन्धु-  
 प्रबन्धं प्रत्यक्षं प्रतिपद्य कृतकत्वो भवतीत्याह । एवं हीति ॥  
 पूर्वार्द्धं व्याकरोति । आदोति ॥ सर्वस्यैवोत्पद्यमानस्योत्पत्ति-  
 स्थितियथा यथोक्तप्रबन्धाधीना भवन्ति । अतस्तस्योक्तं विशेषबन्धु-  
 युक्तमित्यर्थः ॥ तत्र परिब्रामवादं व्यावर्त्तं विवर्त्तवादं द्योतयि-  
 तुमुदाहरति । मायेति ॥ अनेकोदाहरणमुत्पद्यमानस्यानेकवि-  
 धत्वबोधनायं प्रबन्धस्य प्रत्यगात्मत्वप्राप्तस्याविकृतस्यैव स्वमा-  
 याशक्तिसम्प्राप्तात्तदुत्पत्तिमत्त्वं दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ यथा  
 मायानो स्वगतविकारमन्तरेश मायाहत्वादेरिन्द्रजाणस्य स्वमा-  
 यावशादेव हेतुः । यथा वा रज्ज्वादयः स्वगतविकारविरहितः  
 साक्षानादेव सर्पादिहेतवस्तथाऽयमात्मा प्रबन्धभूतो व्यवहार-  
 दशायां आबिद्यया सर्वस्य हेतुर्भवति । अतो ब्रुक्तं तस्य पर-  
 मार्थावस्थायां पूर्वोक्तविशेषबन्धुत्वमित्यर्थः ॥ द्वितीयाद्धं विभ-  
 जते । एवं हीति ॥ पूर्वोक्तविशेषबन्धुत्वमिति यावत् । ज्ञानस्य  
 मुक्तिहेतोः सहायान्तरापेक्षा नास्तीति सूचयति । तत्त्वसादे-  
 वेति ॥ तदात्मभावमित्यत्र तच्छब्देनापूर्वादिविशेषबन्धु परमार्थ-  
 वस्तु परास्त्विति ॥ २७ ॥ तद्वानुज्ञा प्रबन्धमिति व्यावतो इदयाख्यं

गौ•सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥२६॥  
 अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।  
 ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥२६॥

भा० स्वितमीश्वरं प्रणवं विद्यात्सर्वव्यापिनं व्योमवदोङ्कार-  
 मात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान् मत्वा न शोचति ।  
 शोकनिमित्तानुपपत्तेः । तरति शोकमात्मविदितिश्रुतिभ्यः  
 ॥ २८ ॥ अमात्रसुरीय ओङ्कारो भीयतेऽनर्थेति मात्रा-  
 परिच्छिन्तिः सा अगन्ता यस्य सोऽनन्तमात्रः । नैतावत्त्व-  
 मस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । सर्वद्वैतोपशमत्वादेव शिवः ।  
 ओङ्कारो यथा व्याख्यातो विदितो येन स परमार्थत-

त्वा० देशमुपदिशति । प्रभवमिति ॥ परमार्थदर्शिनस्तु देहाद्यनव-  
 श्चिन्नवस्तुदर्शनादार्यिकशोकाभावं तत्र को मोहः कः शोक  
 इत्यादिश्रुतिसिद्धमनुवदति । सर्वव्यापिनमिति ॥ हृदयदेशे  
 प्रभवभूतस्य ब्रह्मयो ध्येयत्वे हेतुं सूचयति । स्मृतिप्रत्ययेति ।  
 बुद्धिमानिति विवेकित्वमुच्यते । मत्वेति साक्षात्कारसम्पत्तिर्विव-  
 क्ष्यते ॥ विवेकद्वारा तत्त्वसाक्षात्कारे सति शोकनिवृत्तौ हेतु-  
 माह । शोकेति । तस्य हि निमित्तमात्माज्ञानं । तस्यात्मसाक्षा-  
 त्कारतो निवृत्तौ शोकानुपपत्तिरित्यत्र प्रमात्रमाह । तरतीति ॥  
 आदिशब्देन भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतिर्मुच्यते ॥ २८ ॥  
 ओङ्कारं तुरीयभावमापन्नो यः प्रतिपन्नत्वं शैति ॥ अमात्र  
 इति ॥ यथोक्तप्रभवप्रतिपत्तिविवेकीणस्तु जननमरणमात्रभागी न  
 पुनरुपार्थभागभवतीति विद्यारहितं जिन्दति । नेतर इति ।  
 यावदविभागस्य मात्रा विभागस्य चाभावादोङ्कारसुरीयः सन्न  
 मात्रो भवतीत्याह । अमात्र इति ॥ ननु कथमनन्तापरिच्छि-  
 त्तोऽङ्कारस्य तुरीयस्योच्यते । न हि तत्र परिच्छिन्तिरेवास्ती-  
 त्याशङ्क्याह । नैतावत्त्वमिति ॥ अनर्थात्मकद्वैतसंस्पर्शाभावादप्र-



गो० इति माण्डूक्योपनिषदधीविष्णुणपरायां गौड-  
पादीयकारिकायां प्रथमभागप्रकरणं ॥ ॐ  
तत्सत् ॥

भा० चक्षु मननाम्निः । नेतरो जनः शास्त्रविदपीत्यर्थः ॥ २६ ॥  
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादत्रिष्यस्य परमहंसपरित्रा-  
जकाचार्यस्य शङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे गौ-  
डपादीयकारिकासहितमाण्डूक्योपनिषद्भाष्ये प्रथमभाग-  
प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

आ० तिवन्द्येन परमानन्दत्वं तस्मिन्नाविर्भवतीत्यभिप्रेत्याह । सर्व्वेति ॥  
यथा व्याख्यातः पूर्व्वार्द्धेनेकविशेषवद्वानित्यर्थः । ननु यद्योक्त-  
प्रणवपरिज्ञानरहितस्यापि शास्त्रपरिज्ञानवत्त्वान्न जन्मोपल-  
क्षितसंसारभाक्त्वेन पुरुषार्थासिद्धिः । मवं । शास्त्रविदोऽपि  
तत्त्वज्ञानाभावे मुख्यपुरुषार्थासिद्धेरित्यभिप्रेत्याह । नेतर इति ॥  
तदेवं प्रणवद्वारेण निरुपाधिकमात्मानमनुसन्धानस्य पुरुषार्थ-  
परिसमाप्तिर्नेतरेषां वहिष्मुखानामिति स्थितं । २६ । इति  
श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपादपूज्यत्रिष्यभग-  
वदानन्दज्ञानविरचितायां माण्डूक्योपनिषदविष्णुणपरगौड-  
पादीयकारिकाभाष्यटीकायां प्रथमभागप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ ॐ  
तत्सत् ॥ १ ॥

अथ गोउपादीयकारिकाया वैतथ्याख्यं द्वि-  
तीयं प्रकरणं ॥

हरिः ॐ ॥

गो० वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्भ्रमीषिणः १

भा० ॐ ॥ ज्ञाते दैतं न विद्यत इत्युक्तं । एकमेवाद्वितीय-  
मित्यादिश्रुतिभ्यः । आगममात्रं तत्तत्रोपपत्त्यापि द्वैतस्य  
वैतथ्यं ब्रह्मतेऽवधारयितुमिति द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते ।  
वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य भावो वैतथ्यं असत्यत्वमि-  
त्यर्थः । कस्य । सर्वेषां बाह्याभ्यात्मिकानां भावानां  
पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानामाहुः कथयन्ति मनी-  
षिणः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह । अन्तःस्था-

षा० ॐ । आगमप्राधान्येनादैतं प्रतिपादयता तत्प्रत्यक्षीकस्य  
दैतस्य मिथ्यात्वमर्थदुक्तं इदानीं तन्मिथ्यात्वमुपपत्तिप्राधान्ये-  
नापि प्रतिपत्तुं सुशक्यमिति दर्शयितुं प्रकरबान्तरमवतारयन्नादौ  
दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं तस्मिन् दृढसम्भतिमाह । वैतथ्यमिति । न  
केवलमातोक्तिवशादेव स्वप्नमिथ्यात्वं किन्तु युक्तितोऽपीत्याह ।  
अन्तःस्थानादिति । पूर्वोत्तरप्रकरबयोः सम्बन्धसिद्ध्यर्थं पूर्व-  
प्रकरबे दृप्तं सङ्गिप्यानुवदति । ज्ञात इति । आदिशब्देन यत्र  
हि दैतमिव भवतीत्यादिश्रुतिर्गृह्यते । तर्हि दैतमिथ्यात्वस्य  
प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरं प्रकरबमनर्थकमित्याशङ्क्याह । आगमेति ।  
यदैतमिथ्यात्वं पूर्वमुक्तं तदागममात्रं आगमप्राधान्येनानुगतं  
न युक्तितः सिद्धं । तस्मिन्नागमतेऽवगते युक्तिप्राधान्येनापि त-  
न्मिथ्यात्वमवगन्तव्यमिति प्रकरबान्तरं प्रारब्धमित्यर्थः । प्रमा-  
नानुयाहकत्वात्तर्कस्यानुयाह्यप्रमाणस्य प्रधानत्वात्तदधीनविधा-

गौ० अन्नःस्थानान्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

भा० नात् । अन्नःशरीरस्य मध्ये स्थानं येषां । तत्र हि भावा  
उपलभ्यन्ते पर्वतहस्तादयो न वहिः शरीरात् । तस्मान्ते  
वितथा भवितुमर्हन्ति । ननु अपवरकाद्यन्नरूपसम्भमानै  
घटादिभिरनैकान्तिको हेतुरित्याशङ्क्याह । संवृतत्वेन  
हेतुमेति । अन्नः संवृतस्थानादित्यर्थः । न ह्यन्नः संवृते  
देहान्तर्गाडीषु पर्वतहस्तादीनां भावोऽस्ति । नहि देहे  
पर्वतोऽस्ति ॥ १ ॥

आ० रानन्तरं तर्काधीनविचारस्य सावकाशत्वाद्युक्तं पौर्वापर्यं पूर्वो  
त्तरप्रकरव्योदित्युक्तं ॥ सम्यति श्लोकाच्छराधि योजयति । वित-  
थस्येत्वादिना । वाङ्मा घटादयः । सुखादयस्त्वाध्यात्मिका भावाः ॥  
शरीरान्तरवस्थानं स्वाप्नानां भावानामित्यत्रानुभवं प्रमाद्यति ।  
तत्र हीति । तेषामन्तरपक्षधमानत्वेऽपि न वैतथ्यं व्यभिचा-  
रादित्याशङ्कामगूय परिहरति । नन्वित्यादिना । हेतुन्तर-  
शङ्कां वारयति । अन्तरिति ॥ यद्यपि देहान्तःसङ्गचिते देशे  
स्वाप्ना भावा भवन्ति तथापि कथं तेषां मृधात्वमित्यत आह ।  
न हीति ॥ अन्तरित्युक्तं स्फुटयति । संवृत इति ॥ तमेव सङ्ग-  
चितं देशविशेषं स्थानं स्फोरयति । देहान्तर्गाडीष्विति ॥  
उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन स्फुटयति । न हीति ॥ यदा देहेऽपि  
पर्वतदयो न सम्भावन्ते तदा तदन्तर्वर्तिनीषु नाडीषु अति-  
सूक्ष्मास्तु तेषां सम्भावना नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । स्वाप्ना  
भावाः सत्त्वा न भवन्ति । उचितदेहशून्यत्वाद्भजतभुजकृदि-  
दिति भावः ॥ १ ॥

गो० अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान् पश्यति ।

भा० खप्रदृश्यानां भावानामन्तः संवृतस्नानमित्येतद-  
सिद्धं । यस्मात्प्रायेषु सुप्त उदक्षु खप्रान् पश्यन्निव दृश्यते  
इत्येतदाशङ्क्याह । न देहादृष्टिर्देवान्तरं गत्वा खप्रान्  
पश्यति । यस्मात्सुप्तमात्र एव देहदेव्याद्योजनप्रतान्तरिते  
मासमात्रप्राये देशे खप्रान् पश्यन्निव दृश्यते । नच तद्देश-  
प्राप्तेरागमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति । अतो दीर्घत्वाच्च  
कालस्य न खप्रदृग्देवान्तरं गच्छति । किञ्च प्रतिबुद्धस्य  
वै सर्व्वः खप्रदृक् खप्रदर्शनदेशे न विद्यते । यदि च

भा० देहादृष्टिरेव देवान्तरं गत्वा खप्रानाम्भावानामुपलब्ध्वात्तेषां  
देवान्तः संवृते नाडीप्रदेशे दर्शनमसम्प्रतिपन्नमित्याशङ्क्य परि-  
हरति । अदीर्घत्वाच्चेति । वहिः खप्रोपलब्धिपक्षे दोषान्त-  
रमाह । प्रतिबुद्धच्चेति । व्यावर्त्थ्यामाशङ्क्यामनुवदति । खप्नेति ।  
तेषां देवान्तःसङ्गुचिते नाडीदेशे स्थितिदर्शनाग्निध्यात्वमित्ये-  
तदपि असम्प्रतिपन्नमित्यत्र हेतुमाह । यस्मादिति । पश्यन्नि-  
वेति खप्रदर्शनस्य निरूपणे सत्याभासत्वमिवशब्देन द्योत्यते ।  
एतच्छब्देन चोद्यं परान्दृश्यते । खप्रद्रष्टा गत्वा खप्रान् पश्यतीत्यत्र  
हेतुमाह । यस्मादिति । इवशब्दस्तु पूर्व्ववत् । तथापि कथं वहिः  
खप्रोपलब्धौ न भवतीति निर्द्धारितमित्याशङ्क्याह । नचेति ।  
खप्रः सत्यो न भवति उचितकालविकलत्वात् सम्प्रतिपन्नवदि-  
त्वभिप्रेत्य फलितमाह । अत इति । इतश्च न देहादृष्टिर्देवा-  
न्तरे खप्रदर्शनमित्याह । किञ्चेति । सर्व्वोऽपि खप्रद्रष्टा देशा-  
न्तरे खप्रान् पश्यन्नकस्मादेव प्रतिबुद्धो न तत्रास्ति किन्तु शब-  
नदेशे वर्त्तते तथापि गत्वा खप्रदर्शने कानुपयन्तिरित्याशङ्क्याह ।  
यदि चेति । अन्तरेव खप्रदर्शनमिति स्थिते खप्रमिथ्यात्वस-  
न्धितकालशून्यत्वादित्युक्तं प्रपञ्चयति । रात्राविति । यद्यपि रात्रौ

गो० प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ २ ॥  
अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकं ।

भा० स्वप्ने देशान्तरं गच्छेत् कस्मिन् देशे स्वप्नान् पश्येत् तत्रैव प्रतिबुध्येत । नचैतदस्ति । रात्रौ सुप्तोऽहनि इव भावान् पश्यति बह्वभिः सङ्गतो यैश्च सङ्गतो भवति तेऽर्थाद्येते । नच गृह्यते । गृहीतस्येत् त्वामद्य तत्रोपलब्धवन्तो वयमिति ब्रूयुः । नचैतदस्ति । तस्मान्न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ २ ॥

इतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । यतो आभावश्चै-  
वरथादीनां स्वप्नदृश्यानां श्रूयते न्यायपूर्वकं युक्तिः  
श्रुतौ न तत्र रथा इत्यत्र तेगान्तःस्वानसंघतत्वादिहेतुना  
प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्टुप्र-

षा० निद्रामुपगतस्तथापि भावानहनि पश्यन्निव तिष्ठति सुप्तः संह-  
तचक्षुरादिकरयोऽपि पश्यति । श्रयानोऽपि पर्यटनं प्रतिप-  
द्यते । यद्यपि सहायविहीनः सुप्तस्तथापि बह्वभिः सहायः स्वप्ना-  
नुपलभते । तस्मादुचितस्य कालस्य करणस्य सहकारिबन्धा-  
भावेऽपि स्वप्नदर्शनात्तस्मिन्निध्यात्वं सिद्धमित्यर्थः । स्वप्नमिथ्यात्वे  
हेत्वन्तरमाह । यैश्चेति । सहदर्शिभिरऽऽह्यमाख्यत्वं स्वप्नदृश-  
सम्पत्तिपन्नमित्याशङ्क्याह । गृहीतस्येदिति । पुरुषान्तरसंवादा  
दर्शनात्तद्देशान्तरप्राप्तिद्वारा स्वप्नदर्शनमिति बह्वुभयस्यैव तदन्त-  
रेव स्वप्नदर्शनमित्युचितदेशकालाद्यभावात्तस्मिन्निध्यात्वं सिद्धमि-  
त्युपसंहरति । तस्मान्नेति ॥ २ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह । अभावश्चेति ॥  
न तत्र रथा न रथयोगा न पश्यान्तो भवन्तीत्यादिश्रुत्या स्वप्ने  
स्वयं ज्योतिष्टुमात्मनो दर्शयन्त्वा तत्र दृश्यानां रथादीनामभावात्  
योग्यदेशाद्यभावद्योतकान्यायपुरःसरं श्रूयते । अतस्तेन न्यायेन

गो•वैतथ्यं तेन वै प्राप्त्वं स्वप्न आहुः प्रकाशितं ॥ ३ ॥  
अन्नस्थानानु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतं ।

भा• तिपादनपरया प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः ॥ ३ ॥ जाग्र-  
दृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिष्ठादृश्यादिति हेतुः  
स्वप्नदृश्याभाववदिदिदृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां

आ• प्राप्तमेव स्वप्नदृश्याभावानामिति मिथ्यात्वमन्यपरया श्रुत्या प्रका-  
शितमिति ब्रह्मविदो वदन्ति । तथा च स्वप्ने भावानां मिथ्यात्वं  
श्रुतियुक्तिभ्यां सिद्धमित्यर्थः ॥ हेतुन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति ।  
इतश्चेति ॥ इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति । यत इति ॥ ज्ञेयाभावे ज्ञा-  
नाभावादर्थोऽज्ञानस्यापि श्रुतमसत्त्वमिति वक्तुञ्चशब्दः । श्रूयते  
न तत्रेत्याद्यायां श्रुताविति सम्बन्धः । न्यायपूर्वकमिति व्याचष्टे ।  
युक्ति इति ॥ योग्यदेशाद्यभावो युक्तिः ॥ तर्हि न्यायसिद्धेर्ये कि-  
मन्यपरया श्रुत्या क्रियते तत्राह । तेनेति ॥ अन्तःशरीरमध्यस्थानं  
गाडीकक्षयं । तत्रातिदृश्यो संवृतत्वेन सङ्घितत्वेनावस्थानं पर्व-  
तादीनामुपलभ्यते । ततश्चोचितदेशाभावो योग्यकालाभावश्चे-  
त्यादिना प्रागुक्तेन हेतुना प्राप्तं स्वप्नदृश्यानां भावानां वैतथ्यं तदेव  
तदनुवादिन्या श्रुत्यापि प्रकाशितमित्याहुर्ब्रह्मविदः । जाग्रदवस्था-  
यामादित्वादिप्रकाशानां वागादिज्योतिषां च विद्यमानत्वादास-  
नादिव्यवहारस्य तन्निमित्तत्वसम्भवादात्मचैतन्यनिबन्धनो व्यव-  
हारो न निर्जातरयितुं शक्यते । स्वप्ने पुनः सूर्याद्यभावेऽपि व्यव-  
हारदर्शनात्तस्य च निमित्तापेक्ष्यत्वादात्मचैतन्यस्य तन्निमित्तत्व-  
निर्णयात्तत्रात्मनः स्वयं ज्योतिषं प्रतिपादयितुं न तत्रेत्याद्या श्रुतिः ।  
तथा तत्परया न्यायसिद्धं स्वप्नमिथ्यात्वमनुवदन्त्या तदप्रतिपादि-  
तमपि प्रकाशितमिष्यते । तथा च श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपन्नं स्वप्नमि-  
थ्यात्वमिति दृष्टान्तसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥ उक्तन्यायेन दृष्टान्ते सिद्धे  
फलितमनुमानमाह । अन्तःस्थानादिति ॥ भेदानामित्यत्र सूचि-  
तमनुमानमारचयति । जाग्रदिति ॥ तृतीयेन पादेन पञ्चधर्मत्वं  
प्राप्तस्य हेतोरुच्यते तद्दर्शयति । यथेति ॥ द्वितीयेन पादेन प्रति-

गौ०यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥  
 स्वप्नजागरिते स्थाने लेकमाहुर्मनीषिणः ।  
 भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

भा० भावानां वैतथ्यं तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमवगच्छिमिति  
 हेतूपगम्यः । तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं स्यतमिति निग-  
 मनं । अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन स्वप्नप्रदृश्यानां भावानां  
 जाग्रदृश्याभ्यो भेदः । दृश्यत्वमसत्यत्वञ्चावगच्छिमुभयत्र ॥ ४ ॥  
 प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्न-  
 जागरितस्थानयोरेकत्वमाह । विवेकिन इति । पूर्व-  
 प्रमाणसिद्धस्यैव फलं ॥ ५ ॥

षा० कूलप्रमाणाभावसूचकं प्रतिश्लेषसंस्कारवचनं निगमनं सूत्रि-  
 तमित्याह । तस्मादिति । सर्ववैतवैतथ्यावादिनां केन विशि-  
 षेय पक्षसपक्षविभागसिद्धिरित्याशङ्क्यान्तःस्थानात् संवृतत्वेन  
 भिद्यत इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह । अन्तःस्थानादिति । स्वप्नदृश्या-  
 नामन्तःस्थानं संवृतत्वञ्च न तथा जाग्रदृश्यानां तेनेषितदेशा-  
 द्यभावात्तेषां तेषो वैषम्यं स्फुटं । सिद्धं हि योग्यदेशाद्यभावेन  
 स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सपक्षत्वं । जागरितस्य पुनर्वक्षितदेशादि-  
 सद्भावादस्फुटमिथ्यात्वमिति पक्षत्वमित्यर्थः । तर्हि सर्वथा वैष-  
 म्याद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावासिद्धिरित्याशङ्क्याह । दृश्यत्वमिति  
 ॥४॥ स्वप्नवज्जागरितस्य मिथ्यात्वे स्वप्ननिद्रायुतावित्यादौ जागरिते  
 स्वप्नशब्दप्रयोगो युक्तो भवतीत्याह । स्वप्नेति । उभयत्रैकत्वं वि-  
 ददभिमतमित्यत्र हेतुमाह । भेदानामिति । भेदा भिद्यमाना  
 भावास्तेषामवस्थादयवर्तिनां ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वमविशिष्टं । तेन  
 दृश्यत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषां मिथ्यात्वेन समत्वं तेन स्थान-  
 योरेकत्वरूपत्वं विवेकिनामभिप्रेतमिति यत्पूर्वमनुमानाख्यं प्रमाख्यं  
 सिद्धं तस्यैव फलं साधनस्थानदयाविशेषरूपमनेन श्लोकेनेक-  
 मिति श्लोकयोजनया दर्शयति । प्रसिद्धेनैविति ॥ ५ ॥

गो० आदावन्ने च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्रथा ।  
 वितथेः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

भा० इतश्च वैतथ्यं जायदृश्यानां भेदानामाद्यन्तयोरभा-  
 वात् यदादावन्ते च नास्ति वस्तु मृगदृष्टिकादिं तस्म-  
 ध्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके । तथेमे जायदृश्या भेदाः ।  
 आद्यन्तयोरभावाद्वितथैरेव मृगदृष्टिकादिभिः सदृश-  
 त्वाद्वितथा एव तथाऽप्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनात्म-  
 विद्भिः ॥ ६ ॥ स्वप्नदृश्यवज्जागरितं दृश्यानामप्यवत्त्व-  
 मिति यदुक्तं तदयुक्तं । यस्माज्जायदृश्या अस्वप्नवाहना-  
 दयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तः । गमनागमनादिका-  
 र्यञ्च सप्रयोजना दृष्टाः नतु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति तस्मा-  
 त्स्वप्नदृश्यवज्जायदृश्यानामवत्त्वं मनोरथमात्रमिति । तत्र

भा० जायदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वमित्वाच्चागुमानान्तरमाह ।  
 आदाविति । यदि जायदृश्या भावा मिथ्यात्वेन प्रसिद्धस्वप्ना-  
 दिभिः समत्वान्मिथ्या कथं तर्हि तेषां घटः सन् पटः सन्नित्य-  
 त्वात्वेन प्रतीतिरित्वात्प्रज्ञाह । वितथैरिति । प्रकृते जाय-  
 त्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्योपन्यस्यति । इत्येति । विमतं  
 मिथ्या आदिमत्त्वादन्तवत्त्वात् स्वप्नादिवदित्यर्थः । उक्तानुमानज-  
 ङ्घिन्ने श्वाप्तिं कथयति । यदादाविति । यदादिमदन्तवत्त्वमिथ्या  
 यथा मृगदृष्टिकादीत्यर्थः । श्वाप्तिमतः साधनस्य पक्षधर्मतोपन्धा-  
 सेन प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं दर्शयति । तथेति । अनुमा-  
 नस्य घटादिषु सत्त्वसाधकप्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य सद्वन्धर्मनगर-  
 मिति वस्तुस्थापातिकसत्त्वविषयत्वाच्चेवमित्वाह । तथापीति ॥ ६ ॥  
 स्वप्नस्य मिथ्यात्वमाद्यन्तवत्त्वात् भवति किन्तु पक्षपर्यन्तत्वाभावा-  
 ज्याग्रदिवस्य पक्षपर्यन्तत्वात् मिथ्यात्वमित्वात्प्रज्ञाह । स प्रयोजन-



गौ० सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते । तस्मादाद्यन्तत्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

भा० कस्माद्यस्मात्सप्रयोजनता दृष्टा या अन्नपानादीनां सा स्वप्ने विप्रतिपद्यते । आगरिते हि भुक्त्वा पीत्वा चादन्नेो विनिवर्त्तितदृष्टं सुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्त्तमहोरात्रो-  
धितमभुक्तवन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा चादन्नेोत्यतस्तथा । तस्माज्जापहृद्भानां स्वप्नेऽपि विप्रति-  
पत्तिर्दृष्ट । अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृशवदना-  
त्रक्षणीयमिति । तस्मादाद्यन्तवत्त्वमुभयत्र समानमिति  
मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

आ० तेति ॥ फलपर्यन्तताराहिलोपाधेः साधनव्यापकत्वे फलित-  
माह । तस्मादिति ॥ जाग्रदृश्याभावा ब्रह्मत्या गृह्यन्ते । श्लोकस्य  
व्यावर्त्तानुपाध्याशङ्कामुत्थापयति । स्वप्नेति ॥ जाग्रदृश्यानामिव  
स्वप्नदृश्यानामपि तुल्यं सप्रयोजनत्वमित्त्वापाधेरसम्भवत्वमित्याश-  
ङ्गाह । नत्विति ॥ अनुमानस्य सोपाधिकत्वेनासाधकत्वे फलि-  
तमाह । तस्मादिति ॥ हेतोः सोपाधिकत्वं दूषयति । तत्रेति ॥  
साधनव्याख्यादिदोषादृते नोपाधिनिरसनं सुशकमित्याशङ्गाह ।  
कस्मादिति ॥ फलपर्यन्तताविरहिसोपाधेः साधनव्याप्तिमाह ।  
यस्मादित्यादिना ॥ तामेव विप्रतिपत्तिं प्रकटयति । आगरिते  
हीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेत्यादिना ॥ उपाधेः  
साधनव्याप्तिं निगमयति । तस्मादिति ॥ हेतोः सोपाधिकत्वा-  
भावे फलितमाह । अत इति ॥ हेतुद्वयमुपसंहरति । तस्मा-  
दिति ॥ ७ ।

गो० अपूर्व स्थानिधर्मी हि यथास्वर्गनिवासिनां ।

भा० स्वप्नजाग्रद्भेदयोः समत्वाज्जाग्रद्भेदानामसत्त्वमिति य-  
दुक्तं तदसत् । कस्मात् । दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । कथं नहि  
जाग्रद्दृष्टा एवैते भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते किन्तर्हि अपूर्वं स्वप्ने  
पश्यति चतुर्हन्तगजमारूढमष्टभुजमात्मानं मन्यते । अन्य-  
दप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तस्मान्येना सतासममिति  
सदेवतो दृष्टान्तोऽसिद्धस्तस्मात्स्वप्नवज्जाग्रदित्यासत्त्वमि-  
त्युक्तं । तत्र स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्नन्यसे न तत्तु स्वतःसिद्धं ।  
किन्तर्हि अपूर्वं स्थानिधर्मी हि स्थानिनो ब्रह्मुरेव हि  
स्वप्नस्थानवतो धर्मः । यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां  
सहस्राक्षत्वादि तथा स्वप्नदृशोऽपूर्वोऽयं धर्मः । न स्वतः  
सिद्धो ब्रह्मः स्वरूपवत् । तागेवं प्रकाशमपूर्वाम् स्वचित्त-

भा० दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पं प्रक्षित्वा परिहरति । अपूर्वमिति ॥  
यथा स्वर्गनिवासनधीसानामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादिधर्मस्तथा  
यदिदमपूर्वंस्वप्नदर्शनं मन्यसे तदपि स्थानिनः स्वप्नस्थानवतो ब्रह्म-  
देव धर्मः । तेन दृष्टत्वात्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । अथं तेनैव  
दृष्टत्वं तत्राह । तानयमिति ॥ यथैवेह व्यवहारभूमौ सुशिक्षितो  
देशान्तरप्राप्तिमार्गंस्तेन मार्गैश्च देशान्तरं गत्वा तत्रत्यान् पदा-  
र्थान् वीक्षते तथाऽयं स्वप्नगतान् पदार्थान् यद्येकप्रकारात् प्रति-  
पद्यते । ततश्च स्वप्नस्य स्थानिधर्मत्वात्सुखादिवन्मिथ्यात्वमित्य-  
र्थः ॥ स्नेहस्वावर्त्तवामाशङ्कामुपन्यस्यति । स्वप्नेति । समत्वमाद्यन्तव-  
त्त्वादि । अनुमानसिद्धस्यार्थस्थानुमानदेवोक्तिमन्तरेणासत्त्वमयु-  
क्तमिति पृच्छति । कस्मादिति ॥ यातिभूमिं द्रव्यम् यातिभङ्गं  
दोषमाह । दृष्टान्तस्येति ॥ असिद्धत्वं प्रअपूर्वत्वं विशदयति ।  
कथमित्यादिना ॥ अपूर्वं दर्शनमेव विदुषोति । चतुर्हन्तमिति ॥

गो०तानयं प्रेक्षते गत्वा यदैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥  
 स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितन्त्वसत् ।  
 वहिश्चेतोऽगृहीतं सदृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥

भा० विकल्पानयं स्थानो स्वप्नदृक् स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । यथै-  
 वेह लोके सुशिक्षितो देशान्तरमार्गक्षेत्र मार्गेण देशान्तरं  
 गत्वा तान् पदार्थान् पश्यति तद्वत् । तस्माद्यथा स्थानि-  
 धर्माणां रज्जुसर्पगृहदृष्टिकादीनामसत्त्वं तथा स्वप्नदृ-  
 श्यानामपूर्वाणां स्थानिधर्मत्वमेवेत्यसत्त्वं अतो न स्वप्नदृ-  
 श्यान्तस्थासिद्धत्वं ॥ ८ ॥ अपूर्वत्वाशङ्कां निराकृत्य स्वप्न-  
 दृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्वेदानां प्रपञ्चयन्नाह ।  
 स्वप्नदृष्टावपि स्वप्नस्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसकल्पितम-

भा० अन्वदपि त्रिनेत्रत्वाद्विद्वान्तस्य साध्यविकल्पत्वे सिद्धे प्रागुक्ता-  
 नुमानानुपपत्तिरिति फलितमाह । तस्मात्प्रिति । दृष्टान्तासिद्धिं  
 दूषयन्ननुमानं साधयति । तन्निति । तन्नि स्वभावतः सिद्धं प-  
 दतो वा । नाद्यः । जडस्य तदस्योपादित्वाह । न तदिति । द्वितीये  
 तन्निश्चाल्यमित्यभिप्रेतव प्रत्नपूर्वकमाद्यपादमवतारयति । किन्त-  
 र्हीति । तद्वत्तान्यक्षराणि व्याकरोति । स्थानिज इति । अपू-  
 र्वस्वप्नदर्शनस्य स्थानिधर्मत्वं दृष्टान्तेन साधयति । यद्येत्वादिना ॥  
 अपूर्वदर्शनं स्वप्नदृष्टधर्मेऽपि चैतन्यवत् किं न स्यादित्याशङ्क्य  
 बाधोपपत्त्येवमित्याह । न खत इति । उत्तरार्द्धं विभजते ।  
 तानित्यादिना । अपूर्वत्वात् स्वप्नदृष्टानां स्थानिधर्मत्वेऽपि त्रि-  
 मायातमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यवि-  
 कल्पत्वाभावं निरसयति । अतो नेति ॥ अपूर्वस्थानपूर्वस्य वा  
 स्वप्नदृष्टधर्मत्वेन तदविद्याविषयित्वाद्दृष्टान्ते साध्यसम्पत्तिपत्ते-  
 र्नाथैव जाग्रद्वेदानां मिथ्यात्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ जाग्रदृष्टानां  
 मिथ्यात्वं तेषु सदसद्विभागप्रतिभानविरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन

गो० जायद्वन्नावपित्वसञ्चेतसा कल्पितन्त्वसत् ।  
वहिस्येतो गृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

भा० सत् । सङ्ख्यानन्तरसमकालमेवादर्शनात्तत्रैव सङ्गे वहि-  
स्येतसा गृहीतं चक्षुरादिद्वारेणोपलब्धं घटादि सदित्येव-  
मसत्यमिति निश्चितेऽपि सदसदिभागो दृष्टः । उभयोर-  
प्यन्तर्वहिस्येतः कल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टं ॥ ८ ॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तं । अन्तर्वहिस्येतः कल्पितत्वाविशेषा-  
दिति व्याख्यातमन्यत् ॥ १० ॥ चोदकस्याह । सप्रजायस्या-  
नयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं क एतानन्तर्वहिस्येतः कल्पितान्  
बुध्यते । को वै तेषां विकल्पकः । स्रतिज्ञानयोः क आसन्न

भा० समाधत्ते । सप्रवृत्ताविति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह । अपूर्व-  
त्वेति ॥ सप्रवृत्तान्तस्यापूर्वदर्शनत्वप्रयुक्तां साध्यविकल्पत्वशङ्कां  
परिहृत्येति यावत् । सप्रस्थाने सर्वस्य मिथ्यात्वाविशेषेऽपीत्यर्थः ।  
असत्त्वं परमार्थतद्विकल्पत्वेन मिथ्यात्वं । तथापि तर्हि विभागप्र-  
तिभासविरोधात्कुतो मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य बाधाविशेषादित्याह ।  
उभयोरिति ॥ ८ ॥

दाह्यन्तिकमाह । जायदिति । युक्तत्वे हेतुमाह । अन्त-  
रिति । श्लोकस्यानामक्षराणां व्याख्यानमनपेक्षितं व्याख्यातप्राय-  
त्वादित्याह । व्याख्यातमिति ॥ १० ॥ सर्वमिथ्यात्वे प्रमादप्रमादादि-  
व्यवहारानुपपत्त्या विशेषमाशङ्कते । उभयोरिति ॥ कर्तृक-  
रव्यवस्थानुपपत्त्या विरोधोऽस्तीत्याह । को वा इति । विकल्पको  
निर्मातेति यावत् । श्लोकस्य चोद्यपरत्वं प्रतिजानीते । चोदक  
इति । अक्षरयोजनया प्रथमार्थापत्तिविरोधं स्फोरयति । सप्रति ॥  
चतुर्थपादमवतार्यार्थापत्त्यन्तरविरोधं स्फुटयति । को वै तेषा-  
मिति ॥ कर्त्ता हि पूर्वानुवृत्तं स्मृत्वा तज्जातीयान् निर्भिमीते

गौ० उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।  
 क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः  
 ॥ ११ ॥ कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मदेहः स्वमा-

भा० इत्यभिप्रायः । न चेन्निरात्मवाद इष्टः ॥ ११ ॥ स्वयं  
 स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव वक्ष्यमाणं  
 भेदाकारं कल्पयति रज्ज्वादाविव सर्पादीन् । स्वयमेव च  
 तान् बुध्यते भेदान् तद्देवेत्येवं वेदान्तनिश्चयः । नाऽन्यो-

था० ऽनुसृत्वनुभवाश्रयाक्षेपेण कर्त्ताक्षेपो विवक्षितस्तथा च कर्त्ता-  
 दिव्यवहारानुपपत्तिः सर्वमिथ्यात्वे दुर्बारेत्यर्थः ॥ योऽध्यात्मं  
 प्रमाता यस्माद्धिदैवं कर्त्तेश्चरस्तावुभावपि मिथ्येत्यङ्गीकारात्प्रमा-  
 त्रादेरसत्त्वमित्याशङ्क्याह । न चेदिति ॥ यदि प्रमाता कर्त्ता वा  
 नेष्यते तर्हि नैरात्म्यमिष्टमेवापद्यते । न च तद्दृष्टुं शक्यते आत्मनि  
 करणस्य दुष्करत्वान्निराकर्त्तुरेवात्मत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ कर्त्तृकार्या-  
 दिव्यवस्थानुपपत्तिं परिहरति । कल्पयतीति ॥ करणान्तरं व्यव-  
 ष्णिति । आत्मनेनि ॥ कर्म्मन्तरं यावर्त्तयति । आत्मानमिति ॥  
 कर्त्तृन्तरं निवारयति । आत्मेति ॥ तस्य द्योतकान्तरापेक्षां प्रतिक्षि-  
 पति । देव इति ॥ विवर्त्तवादं द्योतयति । स्वमाययेति ॥ सर्वस्य  
 मिथ्यात्वेऽपि मायया विवक्षितभेदानुरोधेन कर्त्तृत्वादिव्यवहारस्य  
 सिद्धतीति भावः । प्रमादप्रमाद्यादिव्यवहारानुपपत्तिं प्रत्याह ।  
 स एवेति ॥ एकस्मिन्नेवादितीये प्रतीचि वस्तुनि काल्पनिक-  
 भेदनिबन्धना सर्वा व्यवस्थेत्यत्र प्रमादमाह । इति वेदान्तेति ॥  
 यथा घटश्चला कुशालोऽऽधिष्ठाता मृदोऽन्यो दृष्टो न तथे-  
 हान्योऽधिष्ठातास्तीत्याह । स्वयमिति ॥ यथा तत्र मृदाख्य-  
 मुपादानमधिष्ठातुरन्यदधिगतं न तथात्रान्यदुपादानमस्तीत्याह ।  
 स्वमात्मानमिति ॥ तत्र च घटं कुर्वतो भूभागे भवत्याधारस्तथे-  
 हाधारोऽन्योऽस्तीत्याह । आत्मन्येवेति ॥ परिणामवादं यावर्त्तं  
 विवर्त्तवादं प्रकटयितुं स्वमाययेत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वा-

गौ•यया १ स एव बुध्यते भेदानिति वेदाननि-  
श्रयः ॥ १२ ॥

विकरोत्यपरान् भावानक्षित्रे यवस्थि-

भा० ऽस्ति ज्ञानस्यत्याश्रयः । नच निरास्यदे एव ज्ञानस्यतो  
वैनाम्निकानामिवेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

सङ्कल्पयन् केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विकरोति  
नाना करोत्यपरान् सौक्तिकान् भावान् पदार्थान् ब्रह्मा-  
दीनन्यांश्चान्नाक्षित्रे वासनारूपेण व्यवस्थितानव्याकृताक्षि-

षा० दाविति ॥ मायाद्वारेण घिदात्मनो जगन्निर्मादत्वमुक्त्वा तस्यैव  
बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य प्रमादत्वमित्याह । स्वयमेव चेति ॥ न च  
प्रमादत्वस्य तात्त्विकं रज्ज्वादी सर्पादिदर्शनवदेव मिथ्यात्वनि-  
र्द्धारणादित्याह । तद्वदिति ॥ कर्त्रादिभेदस्य प्रमात्रादिभेदस्य च  
मिथ्यात्वेनेह नानाऽस्तीत्यादिश्रुतिं प्रमात्रयति । इत्थेवमिति ॥ स  
एवेत्वेवकारार्थमाह । नान्योऽस्तीति ॥ यो जगत्स्रष्टा यश्च प्रमाता  
ततोऽन्यज्ञानस्य स्मृतेश्चाश्रयो नास्ति । चेतनभेदेमानद्याभावाद-  
नुभवस्मृत्योश्चैकाश्रयत्वस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्मृत्योराश्र-  
यापेक्षा विषयापेक्षा वा नास्तीत्याश्रयाबाधितप्रसिद्धिविरो-  
धाश्चैवमित्याह । न चेति ॥ १२ ॥

प्रकृतायां कल्पनायां विवक्षितं क्रममुपन्वस्यति । विकरो-  
तीति ॥ नियतांश्चेति अकारादनियतांश्चेति विवक्ष्यते । प्रतिपिपि  
त्सितं क्रमप्रतिपत्त्यर्थं पृच्छति । कः सङ्कल्पयन्निति ॥ श्लोकाद्वर-  
योजनया बुभुक्षितं क्रमं प्रत्याययति । उच्यते इत्यादिना ॥ अन्या-  
श्चेति शास्त्रीयानिति यावत् । चित्तमध्ये वासनारूपेण यव-  
स्थितानभिव्यक्तनामरूपत्वेन यवहारयोग्यत्वमाह । अथाकृता-  
निति ॥ स कल्पनाकालान् विद्यदादीन् स्थिरानित्यर्थः । वहि-  
क्षितो वहिर्मुखान् वाह्यान् यवहारयोग्यान् पदार्थान् कल्प-

गौ०तान् १ नियतांश्च वहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः  
॥ १३ ॥ चित्तकाला हि येऽस्तु इयकालाश्च ये

भा०यतांश्च पृथ्यादीन् अनियतांश्च कल्पनाकालान् वहि-  
श्चित्तः चन् । तथाऽन्तश्चित्तो मनोरथादिसंज्ञानित्येवं  
कल्पयति । प्रभुरीश्वर आत्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वप्नवचि-  
त्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाश्रूते । यस्माच्चित्तपरि-  
कल्पितैर्मनोरथादिसंज्ञैश्चित्तपरिकल्पैर्वैलक्षण्यं कश्चा-  
नामन्योऽन्यपरिकल्पेद्यत्नमिति वा न युक्ताऽऽश्रूता । चित्त-

भा० यति । अन्तश्चित्तस्तु तेभ्यो व्यवर्त्तबुद्धिमनोरथादिसंज्ञानाम-  
श्ववक्षितान् भवान् व्यवहारयोग्यान् कल्पयित्वा पुनर्व्यवहा-  
रयोग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा लोके कुचाजो  
वा तन्तुवायो वा घटं पटं वा कार्यं चिकीर्षुरादौ व्यवहारयोग्या-  
व्यङ्गिं बुद्ध्या वाऽऽविर्भाव्य प्रकृतामेव वहिर्गोमरूपाभ्यां सम्या-  
दयति । तथैवायमादिकर्त्तापि मायाकक्षये चचित्तो नामरूपा-  
भ्यामव्यङ्गरूपेण स्थितान् प्रकृत्यपदार्थान् प्रथमं सिद्धकृताकारे  
यान्तिर्विभाव्य प्रकृतादहः सर्वप्रतिपत्तिसाधारणरूपेण सम्यादय-  
तीति कल्पनायां क्रमाधिगतिरिति ॥१३॥ कल्पितानां कल्पनाका-  
लादन्यस्मिन् काले सत्त्वाभावाप्यायद्भावानाञ्च कल्पनाकालात्वा-  
कालरेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादनुपपन्ने तेषां मिथ्यात्व-  
मित्याशङ्क्याह । चित्तेति । ये कल्पना कालभाविनो भावा मन-  
स्यकर्त्तवर्त्तन्ते । येच प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन पूर्व्यापरकालभाविने-  
वहिरदेव व्यवहारयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः सन्तो मिथ्यैव  
भवितुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वकक्षयो विशेषवस्तुना कल्पि-  
तत्वप्रयुक्तः कल्पितेऽपि तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्थाभा-  
शङ्कां दृष्टवति । स्वप्नवदिति । यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं प्रल्पितं  
मिथ्यैवेत्यते । तस्मा जगदितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्यन्वितं तेन

गो०वहिः । कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहे-  
तुकः ॥ १४ ॥

भा० काष्ठा हि येऽन्तस्तु चित्तपरिच्छेदाः नान्यश्चित्तकालव्य-  
तिरेकोष परिच्छेदकः काष्ठा येषां ते चित्तकाष्ठाः ।  
कल्पनाकाष्ठा एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । इयकाष्ठास्य भेदका-  
ष्ठा अन्योन्यपरिच्छेदाः । यथा गोदोहनमास्ते यावदास्ते  
तावद्गां दोग्धि तावद्गां दोग्धि तावदास्ते । तावानयमे-  
तावान् स इति परस्परपरिच्छेदकत्वं वाद्यानां भेदानां  
ते इयकाष्ठा अन्तश्चित्तकाष्ठा वाद्यास्य इयकाष्ठाः क-

ष्ठा० कल्पितं मिथैवेत्येतन्नाद्यापि निर्जादितमित्यत्र हेतुमाह । यस्मा-  
दिति ॥ आत्माविद्याविवर्त्तेन चित्तेन तावदन्तर्विनिर्म्मिता मनो-  
रथरूपा मनस्यन्तर्वर्त्तमाना वही रज्जुसर्पादयश्च ते चित्तेनैव परि-  
च्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकाष्ठाभावाभावे न प्रतीयन्ते । तैः सह  
वैकल्याय मनसो वहिर्जायद्दृश्यमानानां भावानामन्योऽन्यपरि-  
च्छेदत्वं काष्ठादयावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञानगोचरत्वमिति यस्मा-  
दुपलभ्यते तस्मादयत्तं जागरितस्य स्वप्नवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः ।  
स्त्रोकाक्षरैरुत्तरमाह । सानेति ॥ येन मनस्यन्तर्मनोरथरूपा-  
भावास्ते चित्तकाष्ठा भवन्तीत्यचित्तकाष्ठात्वे विशदयति । चित्ते-  
त्वादिना ॥ वाच्यार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह । कल्पनेति ॥ द्विती-  
यपादमवतार्य व्याकरोति । इयेति ॥ ये मनसो वहिर्बुध्नन्ते  
भेदकाष्ठाः काष्ठास्य भेदो भेदकाष्ठाः स येषां ते तथेति व्युत्पत्तेः ।  
ततश्चान्येन पूर्वैवान्येन चापरेण परिच्छेदाभिन्नकाष्ठावच्छिन्न-  
त्वेन प्रत्यभिज्ञायमाना इत्यर्थः ॥ प्रत्यभिज्ञायमानत्वमुदाहरण  
निरुतया स्पष्टयति । यथेति ॥ आगोदोहनं गोदोहनपर्यन्त-  
मास्ते देवदत्तस्त्रिरुतीति प्रत्यभिज्ञानोपरत्वेनाभिज्ञोदाहरणीया  
यावता काष्ठावच्छिन्नो वर्त्तते तावता काष्ठावच्छिन्नो गोदोहनं



गौ० अयक्ता एव येऽनस्तु स्फुटा एव च ये वहिः ।

भा० कल्पिता एव ते सर्वे न बाह्यो कासद्वयत्वविशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेषान्यहेतुकः । अत्रापि हि स्वप्नदृष्टान्तो भवत्येव ॥ १७ ॥

यद्यप्यन्तरव्यक्तं भावानां मनोवासनामात्राभिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा वहिसुचुरादीन्निद्यान्तरे विशेषः ।

षा० निर्बर्त्तयतीत्यनेनकाकानव्यायित्वेन प्रत्यभिज्ञाविवक्ष्यत्वं तस्य दर्शयति । अत्रदिति । यावत्वा काचेनावं घटोऽर्थक्रियां निर्बर्त्तयितुं शक्नोति तावत्वा काचेनावच्छिन्नःसन्नेष तिष्ठतीत्युदाहरणान्तरमाह । तावानिति । परोक्षतया स्थितो यावत्वा काचेनावच्छिन्नः स्वकार्यं निर्बर्त्तयति निर्बर्त्तयित्वा तावत्वा काचेनावच्छिन्नः संतिष्ठतीत्युदाहरणमाह । एतावानिति । उक्तेन न्यायेन परेखापरेषु च काचेन परिच्छेद्यत्वं जायदृष्टानां भावानामुपलभ्यते काकद्वयस्य च परिच्छेद्यत्वं । तथा ये सर्वे भावा वहिर्दृष्टमानादत्रकाचेन काकद्वयेन परिच्छेद्या भवन्तीत्यर्थः । इतीवपादं चाचष्टे । अन्तरिति । चतुर्थपादार्थमाह । अनेनेत्यादिना । बाह्यो जायदृष्टेषु बाह्यपदार्थेषु स्वस्थितोकाकद्वयत्वेन काकद्वयानच्छेदेन ज्ञतः प्रत्यभिज्ञावमानत्वरूपो विशेषोऽन्यहेतुको न भवति । कल्पितेऽपि तथाविधविशेषसम्भवादित्यत्र दृष्टान्तमाह । अत्रापि हीति ॥ यद्यपि सर्वे जायद्वेदजातं कल्पितं तथापि तत्र यथोक्तो विशेषः स्पष्टः सिद्ध्यति । स्वप्ने सर्वस्य भेदजातस्य कल्पितत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञावमानत्वाप्यागमितेऽपि वदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वप्नजागरितवयोर्भवेरपि मिथ्यात्वे स्फुटारुफुटावभासविभासानुपपन्नेनाविशेषेण मिथ्यात्वमिथ्याशङ्काह । अयक्ता इति ॥ ये मनस्यन्तर्भावनारूपत्वादत्स्फुटा ये च मनसो वहिरुपलभ्यमानाः स्फुटा भवन्ति ते सर्वे मनःस्यन्तर्भावनात्वेन कल्पिता मिथीवान-

गो० कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियाक्षरे ११५१॥  
जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् पृथग्विधान् ।

भा० नासौ भेदानामस्ति लक्षतः स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात् ।  
किन्तु ह्येन्द्रियान्तरकृत एवान्तः कल्पिता एव । जायन्नावा  
अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धं ॥ १५ ॥ वाङ्मायात्मि-

भा० बहिरिन्द्रियभेदनिमित्तः स्फुटत्वात् स्फुटत्वविशेषो न मिथ्या-  
त्मनिमिथ्यात्वं वा तत्रोपयुज्यते । मिथ्याभूतेष्वपि तद्दर्शनादित्यर्थः ॥  
श्लोकस्याक्षराणि व्याकरोति । यद्यपीत्यादिना ॥ मनस्यन्तर्मनो-  
रथरूपायां भावानामथक्त्वमस्फुटत्वं तत्र हेतुमाह । मन  
इति ॥ चक्षुरादियाद्यत्वेन मनसो बहिर्भावानां स्फुटत्वं दृष्टं  
तदेवामिथ्यात्वकृतमिति शङ्कां वारयति । नासाविति ॥ सर्व-  
सम्पत्तिपन्नमिथ्यात्वेऽपि स्वप्ने स्फुटत्वविशेषप्रतिभागात्मात्मै वि-  
शेषो मिथ्यात्वमिथ्यात्वे वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह । स्वप्ने  
ऽपीति ॥ अयं विशेषस्तर्हि केन सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थ-  
माह । किं तर्हीति ॥ मनोमात्रसम्बन्धादन्तर्भावानां वासना-  
मात्ररूपायामस्फुटत्वं । बहिर्भावानाम् चक्षुरादिवहिरिन्द्रि-  
यसम्बन्धात् युक्तं स्फुटत्वं तदेव विशेषो मिथ्यात्वाविशेषेऽपि-  
सिध्यतीत्यर्थः । स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि  
सम्भवात्प्रागुक्तमनुमानमविबुद्धमित्युपसंहरति । अन्त इति ॥  
१५ ॥ भवतु सर्वस्य कल्पितत्वं । सा पुनः सर्वकल्पना केन  
द्वारेणेत्वाशङ्काह । जीवमिति ॥ आत्मा हि सर्वं स्वमाया-  
वशेन कल्पयन्नादौ विशिष्टरूपेण जीवं कल्पयति । तत इति ॥  
तत्पृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः स्वयमेव जीवमापद्यते ।  
तद्द्वारेण पुनर्गानाविधान् भावान् निर्मिमीषे । ज्ञानसृति-  
वैषम्यात्तत्कल्पेषु भावेषु वैषम्योपपत्तिरित्यर्थः । श्लोकस्यावर्ध-  
प्रन्नमृत्यापयति । वाञ्छेति ॥ पदार्थाः साध्यसाधनतया स्थिता  
वाङ्मायाः सुखदुःखं ज्ञानं रागद्वेषेवमादयत्वात्प्रात्मिकात्वेनां पर-  
स्परं निमित्तनैमित्तिकताऽस्ति । वाङ्मात्रिमिमीषत्वात्प्रात्मिका

गो०वाद्यानाध्मात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥१६

भा० कानां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्पनायाः किं मूलमिति । उच्यते । जीवं हेतुफलतात्मकमहं करोमि मम सुखदुःखे इत्येवं लक्षणं । अनेनैवलक्षण एव शूद्धे आत्मनि रज्ज्वाभिव सर्पं कल्पयते पूर्वं । ततस्तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीन्नानाविधान् भावान् वाद्यानाध्मात्मिकांश्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनायां को हेतुरित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायामधिकृतः स यथाविद्यो चादृशी विद्या विज्ञानमस्येति यथाविद्यस्तथाविधैव स्मृतिस्तस्येति तथास्मृतिर्भवति स इति ।

आ० भवन्ति । तानपि निमित्तोक्तत्वेतरे जायन्ते । तदेवमितरेतरनिमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनायां मूलं वक्तव्यं । निर्मूलककल्पनायामतिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति । उच्यत इति ॥ हेतुफलतात्मकमित्युक्तमेव व्यनक्ति । अहमिति । हेतुफलभावविकल्पं परिशुद्धात्मरूपं जीवकल्पनाधिकृतं दर्शयति । अनेनैवमिति ॥ आरौपस्याधिकृतानापेक्षास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वाभिवेति ॥ द्वितीयदृतीयपादौ विभजते । तत इति ॥ तादर्थ्येन प्रथमं कल्पितस्य भोक्तृर्जीवस्य श्रेष्ठत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि जीवः सर्वकल्पनायां मूलभूतो हेतुस्तथापि तस्य कल्पनाविशेषो विशेषहेतुत्वातिरेकेण न सम्भवतीति शङ्कते । तत्रेति ॥ चतुर्थपादेनोत्तरमाह । उच्यत इति ॥ कल्पितो विशिष्टरूपेणेति श्रेयः । अधिकृतः स्वामित्वेन सम्बन्धेन सम्बद्ध इत्यर्थः । इति शब्दः श्लोकाक्षरपरयोजनासमाप्तिद्योतनार्थः । प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्चयति । अत इत्यादिना ॥ सत्त्वग्नयानाद्युपयोगे दृष्ट्यादि भवति । अस्ति न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकरूपाद्यायात् भोजनादिसं हेतु-

गौ० अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।

भा० अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्प्रत्यक्षविज्ञानं ततो हेतुप्रत्यक्ष-  
 तिष्ठतत्प्रतिज्ञानतदर्थक्रियाकारकतत्प्रत्यक्षभेदविज्ञानानि ।  
 तेभ्यस्तत्प्रतिष्ठतत्प्रतेष्य पुनस्तद्विज्ञानानि तेभ्यस्तत्प्र-  
 तिष्ठतत्प्रतेष्य पुनस्तज्ज्ञानानीत्येवं वाङ्मानाध्यात्मिकांश्चे-  
 तरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते ॥ १६ ॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलमित्युक्तं सैव जीव-  
 कल्पना किं निमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा  
 लोके स्त्रेण रूपेषानिश्चिताऽनवधारिता एवमेवेति रज्जु-

ष्या० इति कल्पनाविज्ञानमुत्पद्यते । ततस्तुष्ट्यादिकं प्रथमिति कल्पना-  
 विज्ञानं जायते । ततोऽपरेषु वस्तुवैक्येभ्योऽपि हेतुप्रत्यक्षो-  
 ष्युतिवद्भवति । ततश्च प्रथमाध्यासमानजातीये कर्षणतावि-  
 ज्ञानं । ततश्चाभिधायितव्यत्वादिप्रकार्यत्वे पाकादिप्रियातत्त्वा-  
 दकतस्तुष्ट्यादितत्प्रकारनिव्यक्त्वादीनि विभेदविज्ञानादीनि भ-  
 वन्ति । ततो हेत्वादिस्मृतिः । ततस्तदनुष्ठानं । ततश्च प्रथमित्त-  
 नेन क्रमेण मिथो हेतुहेतुमत्तया कल्पना भवतीत्यर्थः । प्रकृतां  
 कल्पनामुपसंहरति । एवमिति ॥ १६ ॥

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति । अनिश्चितेति ॥  
 श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं कर्षणं शीर्षयति । तत्रेति । पूर्वश्लोकः  
 सप्तम्यर्थः । जीवकल्पनाया निवृत्तायोमात् सनिमित्तत्वस्य वस्तु-  
 त्वात् तस्य च वस्तुत्वे निवृत्तव्यनुपपत्तेः । सवस्तुत्वे च निमित्तत्वा-  
 सिद्धेर्जीवकल्पनाया दुर्घटत्वात्तत्कार्यभूतापि कल्पना नावकल्पयत  
 इत्याशङ्कते । सैवेति ॥ उत्तरत्वेन श्लोकाक्षराख्यवतार्यं आशङ्कते ।  
 दृष्टान्तेनेति । सप्रसाधारणं रूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत् । अन-  
 वधारितत्वमेव स्थोदयति । एवमेवेति ॥ रज्जुरेवेवमित्यनेन

गो० सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

भा० मन्दान्धकारे किं सर्प उदकधारा दण्ड इति वानेकधा विकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानिश्चयनिमित्तं । यदि हि पूर्वंमेव रज्जुः सर्पेण निश्चिता स्यात् न सर्पादिविकल्पोऽ भविष्यत् । स यथा स्वरूपाङ्गुल्यादिषु एष वृष्टान्तस्तद्देतुफलादिसंसारधर्मानर्थविक्षयतया स्वेन विशुद्धविज्ञप्तिमात्रसत्ताद्वयरूपेषानिश्चितत्वाज्जीवप्राणाद्यनन्तभाव भेदैरात्मा विकल्पित इत्येष सर्वेषु निषेदां सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

आ० प्रकाशेतिवर्धः ॥ सर्पादिकल्पनायामन्वयव्यतिरेकसिद्धमुपादान-मुपलभ्यति । स्वरूपेति ॥ उक्तावधारबादाहित्वे कारत्वं दूषयति । मन्वेति ॥ पूर्वं रज्जुस्वरूपनिश्चयान्नागवस्त्रायामित्यर्थः एतदेव व्यतिरेकद्वारा विद्वेद्येति । यदि हीति ॥ देवदत्तस्य वस्त्रायववेषु तद्रूपेणैव निश्चितेषु सर्पादिविकल्पो यथा गोपलभ्यते तथा पुरोवर्त्तिन्यपि रज्जुस्वरूपेण निश्चितेनासौ युक्तस्तथा च रज्जुज्ञानादेव भवतीत्यर्थः । उपपादितं वृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमभिसन्दधानस्वतुर्थपादार्थमाह । एष इति ॥ हेतुफलादित्यादिशब्देन कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषादि गृह्यते । विज्ञानेतिव्युत्पन्नं चक्ष्मादिराहित्यमाकारान्तरशून्यत्वं तन्मात्रत्वचेत्यर्थः । तन्मात्रत्वमयुक्तं सामान्यविशेषाभावादिन्याशङ्क्याह । सचेति । न च तत्रान्यदस्ति सुखमिति मत्वा विशिनष्टि । अद्वयेति ॥ अस्मिन्मन्दाहयात्मा विद्याविष्कसितं हैतमित्यत्र प्रमात्रं दूषयति । इत्येष इति ॥ अद्वैतश्रुतयत्तावत्तत्रोपलभ्यन्ते यत्र हि हैतमिव भवतीत्याद्यान्व हैततत्प्रतिभासमानयोर्ध्वत्वात्मावेदयन्तः श्रुतयः श्रूयन्ते ॥ तेनाद्वैतं तत्त्वं हैतमविद्याविष्कम्भितमिदं प्रमात्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥

गौ० निश्चितायां यथा रज्जूं विकल्पो विनिवर्तते ।  
रज्जुवुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥ १६ ॥

भा० रज्जुरेवेति निश्चये सर्वविकल्पनिवृत्तौ रज्जुरेवेति  
चाद्वैतं यथा तथा नेति नेतीति सर्वसंसारधर्माशून्यप्र-  
तिपादकशास्त्रजनितविज्ञानसूर्यालोककृतात्मविनिश्चयः ।  
आत्मैवेदं सर्वं अपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्यः सवाह्या-  
भ्यन्तरो ह्यजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभय एवाद्य इति ॥१८॥

भा० अविद्याकृता जीवकल्पनेत्यन्वयमुखेनेतत् तदेवेदानीं अति-  
रेकमुखेन दर्शयति । निश्चितायामिति ॥ रज्जुरेवेति रज्जूं  
निश्चितायां तदज्ञाननिवृत्तेरुदुत्यसर्पादिविकल्पः सर्वथा निव-  
र्तते रज्जुमात्रस्यावशिष्यते तद्वदात्मनि औतो निश्चयो यदा  
सम्पद्यते तदा सर्वस्यात्माऽविद्याकल्पितस्य जीवादिविकल्पस्य  
व्यावृत्तेरद्वैतमेवात्मतत्त्वं परिशिष्यते । तस्मादात्माऽविद्याविच्छ-  
म्भिता जीवकल्पनेत्यर्थः ॥ दृष्टान्तभागं व्याचष्टे । रज्जुरिति ॥  
तद्वदित्यादि व्याकरोति । तथेति ॥ सर्पस्यापि संसारात्मनो  
धर्मस्यात्मन्यारोपितस्यासत्त्वावेदकं यन्निषेधशास्त्रं तेन जनितं  
विज्ञानमेव सूर्यालोकस्तत्कृतो योऽयमात्मविनिश्चयः स एवा-  
द्वितीयः शिष्यते । द्वैतं पुनः सर्वमेव व्यावृत्तं भवतीत्यर्थः । आत्म-  
विनिश्चयमेव विशिनष्टि । आत्मैवेति ॥ सर्वमिदमात्मैवेत्युक्तेः  
पूरुषत्वं तस्योच्यते । पूरुषभाविना कारणेन संस्पर्शशून्योऽपूर्वः प-  
श्चाद्भाविना कार्येण सम्बन्धविधुरोऽनपरमनन्तरं क्लिप्तं तच्छून्यो  
ऽनन्तरश्चिदेकरसस्तस्यैव प्रत्यक्षमवाह्यत्वं कार्यकारणसृष्टमुभ-  
यकल्पनाधिष्ठानत्वेन ततोऽर्थान्तरत्वादित्याह । सवाह्येति ॥ विशे-  
षात्रयं कौटस्थ्यवस्थापनार्थं ॥ जन्मादिसम्बन्धाभावे कारण-  
मविद्यासम्बन्धराहित्यं दर्शयति । अभय इति ॥ न खल्वविद्या  
तत्र कारणत्वेन सम्बन्धमनुभवति । तस्य पूरुषत्वेन कारणानपेक्ष-

गौ•प्राणादिभिरनक्षैः भावैरेतैर्विकल्पतः ।

मायैषा तस्य देवस्य यया सम्मोहितः स्वयं ॥ १६ ॥

भा० यद्यात्मैक एवेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनक्षैर्भा-  
वैरेतैः संसारलक्षणैर्विकल्पित इति । उच्यते । अणु  
मायैषा तस्यात्मनो देवस्य । यथा मायां विना विहित-  
मावागगनमतिविमलं कुसुमितैः सपलाशैस्तदभिराकीर्ष-  
मिव करोति तथेयमपि देवस्य माया ययाऽयं स्वयमपि  
मोहितो भवति । मम माया दुरत्ययेत्युक्तं ॥ १६ ॥

आ० त्वादित्याह । एक इति ॥ हेताहेतव्यादृश्यार्थमवधारणं विद्यायाः ।  
निराश्रयत्वोपपत्तेः । आश्रयान्तरस्य चासत्त्वात् । तत्रैव सा प्रवि-  
शतीति चेत् सत्त्वं । अविद्वद्दृष्ट्या तस्यास्तत्र प्रवेशेऽपि वस्तुदृष्ट्या  
नासौ तस्मिन् प्रवेशुं प्रभवतीत्याह । अदय इति ॥ १० ॥ आत्मनो  
द्वितीयत्वे अयमनेकैर्भावैस्तस्य विकल्पितत्वमित्यभिप्रायाप्रतिपत्त्या  
प्रत्यवतिष्ठते । प्राणादिभिरिति ॥ सिद्धान्ती स्त्राभिसन्धिमुद्गा-  
टयन्मुत्तरमाह । मायेति ॥ चोद्यभागं विभजते । यदीति ॥  
उत्तरार्द्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति । उच्यते इति ॥ मायामेव दृष्टा-  
न्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ तामेव मायां कार्यद्वारा रूपोरयति ।  
यथेति ॥ यथा जौक्तिको मोहितो मोहपरवशो दृश्यते तथा  
ऽयमात्मा स्वयमेव मायासम्बन्धान्मोहितो भवति । अतो मोह-  
द्वाराऽऽत्मन्येव मायाधिगतिरित्यर्थः । मायाया मोहहेतुत्वं भगव-  
तापि सूचितमित्याह । ममेति ॥ १६ ॥

गो० प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः १  
 गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥  
 पादा इति पादविदो विषया इति च तद्विदः १  
 लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

भा० प्राणः प्राज्ञो वीजात्मा तत्कार्यभेदा हीतरे खि-

षा० के ते प्राणादयोऽनन्ता भावा वैरात्मा विकल्पते भावयेत्पे-  
 क्षायां प्राणादिविकल्पनामुदाहरति । प्राण इति । प्राज्ञो हि र-  
 ख्यगर्भस्तस्मैश्वरो वा स जगतो हेतुरिति प्राणविदो वैरख्य-  
 गर्भाद्या वैश्वेविकादयश्च कल्पयन्ति । तदिदं कल्पनामात्रं । स्वत-  
 न्तस्य हि रख्यगर्भस्य सर्वजगद्धेतुत्वे मागभावात् । पौण्ड्रिया-  
 गमस्यापौण्ड्रियेवमुक्तिविरोधे स्वार्ये मागत्वाद्योगात्तस्मैश्वरवादस्य  
 च प्रमाद्युक्तिनिहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । कल्पना-  
 न्तरं दर्शयति । भूतानीति चेति । एतिस्यनेजोवायवस्तत्त्वानि  
 यानि च चत्वारि भूतानि अगन्तारवानीति शोकायतिकाख-  
 दपि कल्पनामात्रं । न हि भूतानि स्वतः सिद्धानि जडत्व-  
 विरोधात् । नापि परतः सिद्धानि । अगुणस्य चैतन्यस्य स्वप्ना-  
 दृक्त्वायोगाद्ब्रह्मिगतौल्यस्य ब्रह्मि विषयत्वादभ्रानात् । स्वतो भूता-  
 नि अगन्तव्येति कल्पयैवेत्यर्थः । सत्त्वरजस्तमांसि चयो गुणाः  
 सान्धेनावस्थिता जगतो महदादिकक्षयस्य कारणमिति साङ्ख्याः ।  
 तदपि कल्पनामात्रं । सान्धेन स्थितानां कारणत्वे प्रकृताभावप्रस-  
 ङ्गात् । वैषम्यभङ्गनस्य च निर्हेतुकत्वे सदा तदामातात् । सहेतु-  
 क्तत्वे हेतोर्निर्गतत्वे प्राचीनदोषानुषङ्गादनित्यत्वे हेतुत्वरूपेष्वाया-  
 मनवस्थानादित्याह । मुखा इतीति । कल्पनान्तरमाह । तत्त्वा-  
 नीति चेति ॥ २० ॥ आत्मविद्या शिवेति सङ्केपतस्त्रीषि तत्त्वानि  
 सर्वजगत्प्रवर्तकानीति शैवा मन्वन्ते तदपि कल्पनामात्रं । आ-  
 त्मनो भिन्नत्वे शिवस्य घटादितुल्यत्वप्रसङ्गादभिन्नत्वे तत्त्वानां  
 त्रित्वस्थाघातादित्यर्थः । एकस्यात्मनो विश्वाद्यः सर्वव्यवहारहे-  
 तवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रं । निरंशस्यात्मनोऽप्रभेदानुपपत्ते-



गौ•वेदा इति च वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।  
भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥२२

भा० त्वन्ताः । अन्ये च सर्वे लौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता

आ० दिवाह । पादा इतीति ॥ वात्स्यायनप्रभृतीनां कल्पनां कथ-  
यति । विषया इतीति ॥ शब्दादयो विषया भूयो भूयो भुज्य-  
मानास्तन्मिति विष्मममात्रं ॥ विषय विषयाद्याश्च दूरम-  
त्वन्तमन्तरं । उपभुक्तं विषं हन्तिविषयाः स्मरणादपीति ॥  
विषयानुसन्धानस्य निन्दितत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वभावानुप-  
पत्तेरित्यर्थः ॥ भूर्भुवः खदिति त्रयो लोका वस्तुभूताः सन्तीति  
पौराणिकाः । तदपि कल्पनामात्रं । ज्ञानभेदेन त्रिले तदान-  
न्यस्य दुर्बलरत्नात्स्वातन्त्र्यस्य चासिद्धत्वादित्याह । लोका इतीति ॥  
अग्नीन्द्रादयो देवास्तत्त्वज्ञदातारो जेन्द्रस्तथेति देवताका-  
ञ्चीयाः । तदपि कल्पनामात्रं । अस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य यत्तदाहत्वे  
तेषां भूत्वेभ्यो विशेषभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्येभ्योपकारकत्वे तदारा-  
धनवैयर्थ्यात् । तद्गत्वानामपि विप्रतिपत्तिदर्शनात् तत्प्रसादस्या-  
क्षिप्तिकरत्वादित्याह । देवा इति चेति ॥२१॥ ऋग्वेदादयो वेदा-  
श्चत्वारस्तत्त्वानीति पाठका वदन्ति । तदपि कल्पनामात्रं । न हि  
वेदा लौकिकवस्तुत्विरिक्ता दृश्यन्ते । क्रमवतामेव वर्सानां वेद-  
शब्दवाच्यत्वाङ्गीकारात् । क्रमश्चोच्चारणेपक्षेण्येवत्यवरगतो व-  
र्षेभ्यारोप्यते । तथा च तथाविधक्रमवतां वर्सानामारोपितरूपेण  
वेदशब्दवाच्यत्वात्कृतो वेदानां परमार्थत्वेत्याह । वेदा इति ॥  
ज्योतिष्टोमादयो यज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति बौधायनप्रभृतयो  
याज्ञिका मन्यन्ते तदपि भ्रान्तिमात्रं । यज्ञं ज्ञाख्यास्यामो त्रयं  
देवता त्वाग इत्यत्रैकैकस्मिन्यज्ञविज्ञानाभावात्समुदायस्य चाव-  
स्तुत्वादित्याह । यज्ञा इति चेति ॥ भोक्तृवात्मा न कर्त्तेति  
साङ्ग्याः । तत्र भागो यदि विक्रिया खोक्रियते तर्हि कथं नानित्य-  
त्वादप्रसङ्गः स्वभावत्वे सदा स्यादिति विषयसम्प्रिधौ भोक्तृत्वं  
भ्रान्तिरेवेत्याह । भोक्तेति चेति । स्वपकारात् भोक्तृत्वं वस्त्विति  
प्रतिज्ञानते । तदपि न । मधुरादिरसश्चङ्गनादेस्तदैवान्यथात्वदर्शना-

गो० मूष्म इति मूष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।  
 मूर्त इति मूर्तविदो अमूर्त इति च तद्विदः ॥२३॥  
 काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।  
 वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥२४॥

भा० भेदा रज्ज्वामिव सर्पादयः । तच्छून्ये आत्मनात्मस्वरूपा

आ० दैकरूप्यासम्भवादित्याह । भोज्यमिति चेति ॥ २२ ॥ आत्मा  
 सूक्ष्मोऽनुपरिमाणः स्यादिति केचित् । तन्न । युगपदशेषशरीरव्या-  
 पिवेदनानुसन्धानासिद्धेरित्याह । सूक्ष्म इतीति । सूक्ष्मो देहोऽहं-  
 प्रत्ययादात्मेति लोकायतभेदः । तच्च न । मृतसुषुप्तयोरपि सङ्घाता-  
 विश्लेषाच्चैतन्यप्रसङ्गात् । एकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात्सङ्घातस्य  
 चावस्तुत्वादित्याह । सूक्ष्म इति चेति ॥ मूर्त्तस्त्रिशूनादिधारी महे-  
 त्त्वरश्मिनादिधारी वा परमार्थो भवतीत्यागमिकाः । तदपि भ्रान्ति-  
 मात्रं । अस्मदादिशरीरवत्तस्यापि शरीरस्य पाश्चभैतिकत्वाङ्गी-  
 कावियहकल्पनञ्च । वियहाभावे जीवाभावादयुक्तमित्याह । मूर्त्तं  
 इति ॥ अमूर्त्तः सर्वाकारशून्यो निःस्वभावः परमार्थ इति शून्य-  
 वादिनः तदपि कल्पनामात्रं । परमार्थो निःस्वभावश्चेति आघा-  
 तादित्याह । अमूर्त्तं इति चेति ॥ २३ ॥ कालः परमार्थ इति व्योति-  
 विदः । तच्च न । कालेक्ये मुहूर्त्तादिव्यवहारायोगात् । तन्नानात्वे  
 ऽपि न स्वातन्त्र्यं । अन्यविषयत्वेन प्रतीतिः । उदयकाल इत्यादिना  
 क्रियाधर्मत्वेन प्रतीतिः स्फुटत्वात् । न च क्रियाधर्मत्वं कालेऽपि  
 तदुत्पत्तिदर्शनादन्यथाकाशानवच्छिन्नत्वेन क्रियानित्यत्वापातादि-  
 त्याह । काल इतीति । स्वरोदयविदस्तु दिशः परमार्थ इत्याहुः ।  
 तदपि भ्रान्तिमात्रं । तद्विदामपि पराजयदर्शनादित्याह । दिश  
 इति चेति । धातुवादो मन्त्रवादश्चेत्यादयो वादा वस्तुभूता  
 भवन्तीति केचित् । तदपि कल्पनामात्रं । तान्मादिस्वभावे स्थिते  
 नष्टे च कनकादिस्वभावासम्भावात् । मन्त्रवादेऽपि कालदष्टो न

गौ० मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।  
 चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥ २५  
 पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ।  
 एकत्रिंशक इत्याहुरनक्ष इति चापरे ॥ २६ ॥

भा० निश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिण्डीकृतोऽर्थः ।

भा० वति । अक्काणदष्टः स्वयमेवोक्त्यास्यतीत्यभ्युपगमाद्यामोहमात्रमि-  
 त्याह । वादा इतीति ॥ भुवनानि चतुर्दश वक्षुनीति भुव-  
 नकोषविदः । तदपि कल्पनामात्रं । तेषामदृष्टत्वात् । न च  
 तेभ्यस्तद्दर्शनं । तेषां मिथो विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह । भुवना-  
 नीति ॥ २३ ॥ मन एवात्मेति लोकायतभेदः । तदपि भ्रान्ति-  
 मात्रं । तस्य स्वातन्त्र्ये क्लेशप्राप्त्यनुपपत्तेः । अस्वातन्त्र्ये च घट-  
 वदनात्मत्वात्कारणत्वाच्च दीपवदात्मत्वायोगादित्याह । मन इति ॥  
 बुद्धिरेवात्मेति बौद्धाः । तेषामपि भ्रान्तिमात्रमेव । तत्त्वुषुते  
 व्यभिचाराद्देशस्य च घटवदतिरिक्तवेद्यत्वादित्याह । बुद्धि-  
 रिति ॥ चित्तमेव वाङ्माकारशून्यं विज्ञानं । तदेवात्मेत्वपरे ।  
 तत्रापि प्रागुक्तन्यायाविशेषात्तुल्यं भ्रान्तित्वमित्याह । चित्तमिति ॥  
 धर्माधर्मौ विधिनिषेधचोदनागम्यौ परमार्थाविति मीमांसकाः ।  
 तदपि कल्पनामात्रं । देशकालादिषु धर्माधर्मयोगेर्विप्रतिपत्ति-  
 दर्शनादित्याह । धर्मेति ॥ २५ ॥ प्रधानं मूलप्रकृतिः । महदहङ्कारत-  
 न्मात्रातीति सप्त प्रकृतिविहृतयः । पञ्च चानेन्द्रियाणि । पञ्च कर्मे-  
 न्द्रियाणि । पञ्च विषयाः । मनश्चैकमिति षोडश विकाराः । पुत्रवस्तु  
 दृशिस्वभाव इति पञ्चविंशतिसङ्ख्याकः प्रपञ्चे वस्त्विति साङ्ख्याः ।  
 तच्च कल्पनामात्रं । पञ्चविंशतिविशेषव्यवस्थायावर्तकत्वे वैयर्थ्यात्  
 व्यावर्तकत्वे च व्यावर्त्य प्रमित्यप्रमित्योरनुपपत्तेरित्याह । पञ्चविंशक  
 इति ॥ पातञ्जलाः पुनरीश्वरमधिकं पश्यन्तः षड्विंशतिपदार्था इति  
 विकल्पयन्ति । तदयुक्तं । ईश्वरस्य पुरुषान्तर्भावोदधिकत्वानुप-  
 पत्तेः । अन्तर्भावे च घटवदनीश्वरत्वप्रसङ्गादित्याह । षड्विंश  
 इति चेति । पातञ्जलास्तु रागाविद्यानियतिकालकलाभावाधि-

गो० लोकान् लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।  
स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गः परापरमथापरे ॥ २७ ॥  
सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।

भा० प्राणादिश्लोकानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फल्गुप्रयोजन-

आ० कास्य एवैकत्रिंशत्पदार्था इति ब्रुवते । तन्न । श्लेषत्वेऽपि रागाविद्य-  
योरवान्तरभेदवदस्मदादेरेपि तद्विज्ञत्वेन सङ्घातिरेकात् तस्य  
रागोपलक्षितत्वेन तस्याप्यविद्योपलक्षितत्वेन च शून्यतापाताद-  
विद्यामाययोश्चैकत्वादवान्तरभेदे च नियतावपि तदुपपत्तेः स-  
ङ्घातिरेकतादवस्थं । कास्यकलासु च तत्प्रसिद्धेरित्याह । एक-  
त्रिंशत्क इति । अगन्तः पदार्थभेदे न नियतोऽस्तीति केचित् ।  
तदपि न । वादिनां विवाददर्शनात् । विवादस्य चाप्यात्ममू-  
कत्वादित्याह । अगन्त इतीति ॥ २६ ॥ श्लोकानुरञ्जनमेव तत्त्व-  
मिति शैकिकाः । तदपि विभ्रममात्रं । श्लोकस्य भिन्नवचित्वा-  
त्तदगुरञ्जनस्येवैवापि कर्तुमशक्यत्वादित्याह । श्लोकानिति ॥  
दक्षप्रभृतयस्त्वाश्रमाः परमार्था इति समर्थयन्ते । तदसत् ।  
वेद्यस्याश्रमशब्दार्थत्वे श्रुतादेरेपि प्रसङ्गाज्जातेषु दुर्बिबेचनत्वा-  
त्तन्मूलकस्याश्रमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्संस्कारस्य च देहसमवा-  
यित्वे पारलौकिकत्वायोगादसङ्गे चात्मनि तदसमवायादित्याह ।  
आश्रमा इतीति । वैयाकरणान्तु स्त्रीपुंनपुंसकं शब्दजातं तत्त्व-  
मिति वक्ष्यन्ति । तदप्ययुक्तं । स्यादेः शब्दस्वभावत्वे सर्वौदीनां  
त्रिलिङ्गत्वायोगादेकस्थानेकस्वभावत्वासम्भवाद्दौपाधिकधर्मत्वे च  
तस्यावस्तुत्वप्रसङ्गादित्याह । स्त्रीपुंनपुंसकमिति । हे त्रस्यो  
वेदितश्चेपरं चापरश्चेति केचित् । तन्न न । परिच्छेदे क्वचिदपि  
त्रस्यत्वायोगात् वस्तुतोऽपरिच्छिन्नस्य तद्भावादित्याह । परावर-  
मिति ॥ २७ ॥ कृष्टिर्वा लयो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति पौराणिकाः ।  
तदपि कल्पनामात्रं । सतोऽसत्त्वोत्पत्त्याद्यभावस्य वक्ष्यमात्रत्वा-  
दिति मत्वाह । कृष्टिरित्यादिना । यद्योक्तकल्पनाभिधानं सूच-  
यति । सर्वे चेति । उदाहृतानुदाहृताश्च कल्पनाभेदा बावन्तो

गो० स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥ २६  
यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

भा० त्वाद्यन्तो न ह्यतः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥  
२५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

किं बज्जना प्राणादीनामन्यतममुक्तमनुक्तं वाऽन्यं यं भावं  
पदार्थं दर्शयेद्यस्याचार्योऽन्यो वाऽसुप्त इदमेव तत्त्वमिति  
स तं भावमात्मभूतं पश्यत्ययमहमिति वा ममेति वा तच्च  
द्रष्टारं सभावोऽवति घो दर्शितो भावो स भूत्वा रचति ।

भा० विद्यन्ते ते सर्वेऽपि प्रकृततात्मन्येव कल्पनावस्थायां कल्पन्ते नात्मनः  
कल्पितत्वं । सर्वस्य कल्पितत्वेनाधिकृतान्तावोदादित्वर्थः ॥ प्राणा-  
दिश्लोकेषु प्राणशब्दार्थमाह । प्राण इति ॥ तस्यैव वीजात्मने  
विकारविशेषत्वादितरेषां न ततोऽत्यन्तभिन्नतेत्याह । तत्त्वा-  
र्थेति ॥ अन्तिमपदार्थं द्युटयति । अन्य इति ॥ कुक्षधर्मो याम-  
धर्मो देशधर्मश्चेत्येते सर्वधर्मेण गृह्यन्ते । तेषामात्मनि तद-  
ज्ञानादेव कल्पितत्वं सदृष्टान्तं स्पष्टयति । रज्ज्वामिति ॥ आत्म-  
नोऽधिकृतानयोग्यतार्थं कल्पनाश्रयत्वमाह । तच्छून्य इति ॥ कि-  
मिति समुदायार्थः श्लोकानामुच्यते । श्लोकान्तरेऽपि प्रत्येकं पदार्थं  
व्याख्यायतेषु किं न स्यादित्याशङ्क्याह । प्रत्येकमिति ॥ २८ ॥

जौहिकानां परीक्षकाद्याश्च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृतान-  
न्तादाश्लेषतस्तेषामिहाह सुमशकत्वं दृष्ट्वा सङ्गोपमात्रमाचष्टे । यं  
भावमिति । पादत्रयं विभजते । किं बज्जनेत्यादिना । तमेव भावं  
विशिनष्टि । वो दर्शित इति । स कथं द्रष्टारं रक्षणीत्यपे-  
क्षायामाह । असाविति । साधकपुरुषतादात्म्यमापद्येत्यर्थः ।  
रक्षकप्रकारं प्रकटयति । खेनेति ॥ साक्षादसाधारणरूपत्वेन  
तत्रैव गिष्ठानामाद्य ततोऽप्यत्र प्रकृतिमुपासकस्य निवारयतो-

गौ० तद्भावति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तं ॥ २६ ॥

भा० खेनात्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन् ग्रहस्तद्ग्रहस्तदिभि-  
निवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं गृहीतारमुपैति । तस्या-  
त्मभावं निगच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एतैः प्राणादिभिरा-  
त्मनोऽपृथग्भूतैरपृथग्भावैरेष आत्मा रज्जुरिव सर्पादि-  
विकल्पनारूपैः पृथगेवेति खचितोऽप्यखचितो मूढैरित्यर्थः ।  
विवेकिनास्तु रज्ज्वामिव कल्पिताः सर्पादयो नात्मव्यति-  
रेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः । इदं सर्वं पदमा-  
त्मैति श्रुतेः । एवमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवदात्मनि  
कल्पितानामात्मानश्च केवलं निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन

आ० त्वर्थः । चतुर्थपादं व्याचष्टे । तस्मिन्निति ॥ एतेनान्यत्र प्रवृत्तिनि-  
रोधे हेतुवस्तुस्तर्हि प्राणादीनामात्मवत्त्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य कल्पि-  
तानामधिष्ठानातिरेकेणावस्तुत्वान्नैवमित्याह । एतैरिति ॥ २६ ॥  
उक्तज्ञानस्तुत्यर्थमाह । एवमिति ॥ पूर्वार्द्धं व्याकरोति । एतै-  
रिति ॥ कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेण सत्त्वास्फुरत्तयोः रभावा-  
त्तद्वारेणात्मनि भेददर्शनमविवेकिनामस्तु । तदन्येषां कथमुपल-  
ब्धिरित्याशङ्क्याह । विवेकिनान्विति ॥ प्राणादीनामात्मातिरेके-  
णासत्त्वे प्रमाणात्माह । इदमिति ॥ उत्तरार्द्धं योजयति । एव-  
मिति ॥ तत्त्वेनात्मवेदनोपायं सूचयति । तत्त्वेनेति ॥ स्वप्रदृश्य-  
वज्जाग्रदृश्यानां मिथ्यात्वसाधको दृश्यत्वादिहेतुरत्र युक्तिरित्यु-  
च्यते । यथोक्तविज्ञानवान्भेदं किंप्रियो न भवति किन्तु स यं  
वेदार्थं ब्रूते स एव वेदार्थो भवतीत्यर्थः । विभागतो वेदार्थस्यास्था-  
नमभिनयति । इदमिति ॥ ज्ञानकाण्डं साक्षाद्द्वैतवस्तुपरं । कर्म-  
काण्डं तु साध्यसाधनसम्बन्धबोधनद्वारा परम्परया तस्मिन् पथ्य-  
वसितं । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेरित्यर्थः । आत्मविदो  
वेदार्थविष्वक्तं व्यगच्छन्ति । न गृहीति ॥ तदेव हि वेदार्थतत्त्वं

गौ० एतैरेषोऽपृथग्भावेः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्नेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

भा० श्रुतितो युक्तितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं विभागतः कल्प-

येत् कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवं परं वाक्यमदोऽन्यपरमिति ।

न ह्यनध्यात्मविदेदान् ज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः । न ह्यनात्मवि-

त्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुत इति हि मानवं वचनं ॥ ३० ॥

यदेतद्वै तस्याः सत्त्वमुक्तं युक्तितस्सद्देदान्तप्रमाणावग-  
तमित्याह । स्वप्नश्च माया च स्वप्नमाये असदस्वात्मिके

ऽसत्त्वौ सददस्वात्मिके इव लक्ष्येते अविवेकिभिः । यथा च

प्रसारितपण्यापणग्रहप्रासादस्त्रीपुंजनपदव्यवहाराकीर्णमिव

गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्माद्भावतां गतं दृष्टं ।

आ० यत्प्रत्यगात्मस्वरूपमतश्चाध्यात्मविदेव याथात्म्येन तत्त्वज्ञाने प्रभव-

तीत्यर्थः । उक्तोऽर्थे स्मृतिमुदाहरति । न हीति ॥ क्रियाशब्देन

प्रमाद्यमुच्यते । तत्फलं तत्त्वज्ञानमभिज्ञानादिक्रियायाश्च शुद्धि-

द्वारा तस्मिन् पर्यवसानादित्यर्थः ॥ ३० ॥

याभिर्युक्तिभिरस्मिन् प्रकरणे दैतस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तासां

प्रमाणां न्यायकत्वाद्नाभासत्वमवसेयमित्याह । स्वप्नेति ॥ श्लो-

कस्य तात्पर्यार्थमाह । यदेतद्वैतस्येति ॥ असत्त्वे सत्त्ववत् प्रति-

भानं कथमित्याशङ्क्य श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे । स्वप्नेति । प्रसा-

रितानि तत्र तत्र प्रकटतां प्रापितानि । पण्यानि क्रयविक्रय-

त्रयाणि येषामापणेषु ग्रहेषु ते प्रसारितपण्यापणास्ते च ग्र-

हाश्च प्रासादाश्च स्त्रीपुंजनपदास्त्रैतेषां व्यवहारास्त्रैराकीर्णमिति

योजना ॥ दृष्टान्तत्रयमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथा चेति ॥

गौ० न निरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।  
न मुमुक्षुर्नैव मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

भा० यथा च स्वप्नमाये दृष्टेऽसद्रूपे तथाविश्वमिदं दैतं सम-  
स्रमसदृष्टं केत्याह । वेदान्तेषु । नेह नामास्ति किञ्चन ।  
इन्द्रो मायाभिः । आत्मैवेदमय आसीत् । ब्रह्मैवेदमयआ-  
सीत् द्वितीयादौ भयं भवति । नतु तद्वितीयमस्ति । यत्र  
लस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यादिषु विश्वस्यैर्निपुणतरवस्तुद-  
र्शिनोभिरेभिः पण्डितैरित्यर्थः । तमः श्रद्धनिभं दृष्टं वर्षबुद्ध-  
सक्तिभं । नाश्रप्रायं सुखाद्धीनं नाश्रोत्तरमभावगमिति  
हि व्यासस्मृतेः ॥ ३१ ॥ प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं  
श्लोकः । यदा वितथं दैतमात्मैवैकः परमार्थतः सन् तदेदं  
निष्पन्नं भवति । सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारो  
ऽविद्याविषय एवेति । तदा न निरोधः । निरोधमं नि-

ष्ठा० गन्धर्व्वनगराकारं चकारार्थः । नेह नामास्ति किञ्चनेति वेदान्ताः।  
दैतस्य बस्तुतोऽसत्त्वे स्मृतिमपि दर्शयति । तम इति । तमसि  
मन्दान्वकारे रज्ज्वामघ्निसाने भूष्णिकमिति यद्वाक्या भाति  
तन्निभं तत्सुखं विवेकिभिर्विन्शं दृष्टं तच्चातीव चक्षुषमा-  
क्षितं नाश्रप्रायं वर्त्तमानकालोऽपि तद्योग्यतासत्त्वात् । न च  
दैतं कदाचिदपि सुखकरमुपलभ्यते दुःखाक्रान्तं तु दृश्यते ।  
तच्च नाश्रयसं । नाश्रादूर्द्धमसत्त्वमेवापगच्छति न तर्हि तस्य  
परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्रमाद्युक्तिभ्यां दैतमि-  
थ्यात्वप्रसाधनेनादैतमेव पारमार्थिकमिति स्थिते निर्द्धारितमर्थं  
तं सङ्गच्छति । नेत्यादिना । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह । प्रकर-  
णेति । कोऽसौ प्रकरवार्थस्तस्य सङ्गहे किं सिद्ध्यति तदाह ।  
यदेति । व्यवहारमात्रस्याविद्याविषयत्वेऽपि किं स्यादिति चेत्-



भा० रोधः प्रलय उत्पत्तिर्जननं बद्धः संसारी जीवः साधकः  
 साधनाभ्योषस्य मुमुक्षुर्मात्रनार्थी मुक्तो विमुक्तबन्धः ।  
 उत्पत्तिप्रलययोरभावाद्बद्धादयो न समीत्येषा परमा-  
 र्थता । कथमुत्पत्तिप्रलययोरभाव इत्युच्यते । दैतस्यास्वा-  
 सत्तात् । यत्र हि दैतमिव भवति । य इह मानेव पश्यति ।  
 आत्मैवेदं सर्व्वं । ब्रह्मैवेदं सर्व्वं । एकमेवाद्वितीयमिदं सर्व्वं ।  
 यदयमात्मेत्यादिना श्रुतिभ्यो दैतस्यासत्त्वं सिद्धं । सतो श्रु-  
 त्पत्तिः प्रलयो वा स्वान्नासतः शब्दविषाणादेः । नाप्यदैतमु-  
 त्पद्यते स्वीयते वा । अदयश्चात्पत्तिप्रलयवच्चेति विप्रतिषिद्धं ।

भा० दाह । तदेति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । उत्पत्तीति ॥ उक्तमेवार्थं  
 प्रप्रतिवचनाभ्यां प्रपद्यति । कथमित्यादिना ॥ दैतासत्त्वं  
 श्रुत्ववद्वन्नेन स्पष्टयति । यत्र हीति ॥ दैतस्यासत्त्वे कथमुत्पत्ति-  
 प्रलयौ न स्यातामित्याशङ्क्य किं दैतस्य तौ किंवा ऽदैतस्येति आद्यं  
 विकल्पं दृषयति । सतो हीति । द्वितीयं प्रत्याह । नापीति ॥  
 व्यावहारिकदैताङ्गीकारात्तस्यैवोत्पत्तिप्रलयावित्याशङ्काह । य-  
 त्स्त्विति ॥ विमतस्तत्त्वतो नोत्पत्तिप्रलयवान् कल्पितत्वात्प्रज्जुसर्पव-  
 दित्त्वत्र दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य रज्जुसर्पस्य रज्ज्वामुत्पत्तिप्रलयौ  
 मनसि वा इयोर्वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह । न हीति । रज्जुं  
 पश्यतां सर्व्वेषामुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ द्वितीयं दृषयति । न  
 चेति ॥ बहिर्दृषयन्निविरोधादित्यर्थः ॥ तृतीयं निरस्यति । न  
 चेति ॥ उभयतो मनोरज्जुबन्धनेन रज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रलयौ युक्तौ  
 दयाधारत्वोपलम्भादित्यर्थः । रज्जुसर्पवद्दैतस्य मानसत्वाविशे-  
 षान्न तत्त्वतो जन्मविनाशौ दर्शयितुं शक्याविति दाहान्ति-  
 कमाह । तथेति ॥ दैतस्य न कुतश्चित्तात्त्विकौ जन्मविनाशा-  
 विति शेषः । मानसत्वासिद्धिमाशङ्काह । न हीति ॥ अन्वय-  
 व्यतिरेकाभ्यां दैतं मनोविकल्पनामात्रमिति निगमयति । अत  
 इति ॥ न च मनो दैतस्य दर्शनमात्रे निमित्तमिति युक्तं । अमसि-

भा० यस्तु पुनर्द्वैतसंख्यवहारः स रज्जुसर्पवदात्मनि प्राणादित्त्व-  
 क्षयः कल्पित इत्युक्तं । न हि मनोविकल्पनायाः रज्जुसर्पादि-  
 त्त्वक्षणाया रज्ज्वां प्रलय उत्पत्तिर्वा । न च मनसि रज्जु-  
 सर्पस्योत्पत्तिः प्रसूयो वा न सोभयतो वा । तथा मानसत्वा-  
 विभेदाद्वैतस्य । न हि नियते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते ।  
 अतो मनोविकल्पनामात्रं द्वैतमिति सिद्धं । तस्मात्सूक्तं  
 द्वैतस्यासत्त्वान्निरोधास्यभावः परमार्थतेति । यद्येवं द्वैता-  
 भावे शास्त्रव्यापारो नाद्वैते विरोधात् । तथा च सत्यद्वै-  
 तस्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावात् शून्यवादप्रसङ्गः । द्वैतस्य

भा० इत्याद्यातसत्तावां प्रमाणाभावादित्त्वभिप्रेतव प्रकृतमुपसंहरति ।  
 तस्मादिति । निरोधाद्यभावस्य परमार्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापा-  
 राद्वैते तदव्यापारादभावबोधने व्याप्तस्य भावबोधने व्यापार-  
 विरोधाद्वैतमप्रामाणिकं प्राप्तमिति शङ्कते । यद्येवमिति । अद्वै-  
 तस्य प्रामाणिकत्वाभावे किं स्यादित्याशङ्क्याह । तथा चेति ।  
 अद्वैतस्याप्रामाणिकत्वेऽपि कुतः शून्यवादी द्वैतस्य सत्त्वादित्याश-  
 ङ्क्याह । द्वैतस्येति । नाप्रामाणिकशून्यवादी युक्तो यथा रज्ज्वा-  
 मादोपितसर्पदेरज्जुदधिकानं । न हि निरधिष्ठानो भ्रमोऽस्ति ।  
 तथा द्वैतकल्पनाया निरधिष्ठानत्वायोगात्तदधिकानत्वेनाद्वैतमा-  
 ख्येयमित्योगारप्रकरणे परिहृतमेतच्चोद्यं कथमुद्गावयसीति सि-  
 द्धान्तवाद्याह । नेत्यादिना ॥ तत्र शून्यवादी स्वमतानुसारेण  
 दृष्टान्तासम्पत्तिपत्त्या चोदयति । आह्वेति ॥ स्वमतसम्मतस्यैव  
 दृष्टान्ततेन नियमात् । प्रसिद्धिमात्रेण परप्रतिबोधनसम्भवात् ।  
 भ्रमवाधे परिशिष्यमात्रस्यावधेः सत्यताया रज्ज्वादौ दृष्टत्वात्  
 द्वैतभ्रमनाशसाक्षिकया स्फुरद्यं तत्रैतन्वस्याकल्पितत्वादेव सत्त्वा-  
 त्रशून्यताप्रसङ्गिरित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ अद्वैतमसदप्रामाण-  
 कत्वात्सर्पवदिति तदकल्पितत्वासिद्धिं शङ्कते । रज्ज्विति ।  
 रज्जुसर्पस्यासत्त्वे भ्रान्तिविषयत्वं प्रयोजकं आत्मनस्तु भ्रमसाक्षि-

भा० चाभावात् न रज्जुसर्पादिविकल्पनाद्या निरास्यदत्तानुप-  
पत्तिरिति प्रत्युक्तमेतत् कथमुज्जीवशीत्याह । रज्जुरपि  
सर्वविकल्पस्यास्यदभूता विकल्पितैवेति दृष्टान्तानुपपत्तिः ।  
न । विकल्पनाद्येऽविकल्पितस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वोप-  
पत्तेः । रज्जुसर्पवदसत्त्वमिति चेत् । न । एकान्तोना-  
विकल्पितत्वादविकल्पितरज्जुसर्पवत्प्रारक्षर्पाभावविज्ञानात् ।  
विकल्पयितुश्च प्राक्विकल्पनोत्पत्तेः सिद्धत्वाभ्युपगमादेव  
सत्त्वानुपपत्तिः । कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे शास्त्रस्य  
द्वैतविज्ञानविवर्त्तकत्वं । नैष दोषः । रज्जुसर्पादिवदा-

आ० त्वाप्तियमेन अमाविषयत्वात्प्राप्तवन्मिषुत्तरमाह । नैकान्तेनेति ॥  
अप्रामादिकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं दोषान्तरमाह । अविकल्पि-  
तेति ॥ नाऽयं सर्पा रज्जुरेवेति सर्पाभावज्ञानपूर्वकपरोवर्ति-  
रज्जुत्वनिश्चयात्प्रागवस्थायां प्रामादिकत्वाभावेऽपि सन्नेवाज्ञातो  
रज्जुसर्पोऽभ्युपगम्यते । तथा सदैव प्रामादिकत्वाभावेऽपि सन्नेवात्मा  
भविष्यतीत्यर्थः ॥ आत्मनोऽसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह । विकल्प-  
यितुश्चेति ॥ आत्मनो द्वैतअमाधिकृष्टानत्वेन सम्भावितत्वाद्वाध-  
साक्षित्वेन परिशिष्टत्वात्पूर्वं अमोत्पत्तेः स्वतः सिद्धत्वाच्च प्रमाद-  
विषयत्वेऽपि नास्ति श्रूयतेत्युक्तं ॥ इदानीं प्रतिभे धर्मिणि प्रति-  
षेधदर्शनादात्मनाऽप्रमितत्वे तत्र द्वैताभावप्रमायकं शास्त्रमयुक्त-  
मिति शङ्कते । कथमिति ॥ प्रतिपन्ने धर्मिणि प्रतिषेधात्ममिते  
प्रतिषेधस्य विशेषणवैफल्यादेवानभ्युपगमादात्मनश्च सर्वकल्पना-  
सधिकृष्टानाकारेण स्फुरन्नाङ्गीकरणात् तस्मिन् प्रतिपन्ने द्वैतस्य  
प्रतिषेधः सम्भवतीति परिहरति । नैष दोष इति । अमावि-  
षयस्यात्मनोऽध्यासानुमततया स्फुरन्मघटमानमित्याक्षिपति ।  
कथमिति ॥ स्वप्रकाशत्वेन स्वतो निर्बिकल्पकरस्फुरणेऽपि सवि-  
कल्पकस्यवहारे समारोपितसंस्पृष्टाकारेण अमविषयत्वमविह-  
र्यमित्याह । सुख्यइमित्यादिना ॥ उक्तत्वात्वेनात्मप्रतीतेः सिद्ध-

भा० त्मनि दैतस्याविद्याध्यस्तत्वात् कथं सुख्यं दुःखी मूढो जातो मृतो जीर्णो देहवान् पश्यामि व्यक्ताव्यक्तः कर्त्ता फली संयुक्तो वियुक्तः क्षीणो दृष्टोऽहं ममैतदित्येवमादयः सर्वे आत्मन्यधारोप्यन्ते । आत्मैतेष्वनुगतः सर्वत्राव्यभिचारात् यथा सर्पधारादिभेदेषु रज्जुः । यदा चैवं विशेष्यस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वात् कर्त्तव्यत्वं शास्त्रेण । अकृतकर्त्तृ च शास्त्रं कृतानुकारित्वेऽप्रमाणं । यतोऽविद्याध्यारोपितसुखित्वादिविशेषप्रतिबन्धादेरात्मनः स्वरूपेणानवस्थानं स्वरूपावस्थानञ्च श्रेय इति । सुखित्वादिनिवर्त्तकं शास्त्रमात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति नेत्यसुखादिवाक्यैरात्मस्वरूपवदसुखित्वाद्यपि सुखित्वादिभेदेषु नानु-

आ० त्मात्प्रतिपन्ने तस्मिन् दैतप्रतिषेधस्य स्फुरतेति षष्ठितमाह । यदा चेति ॥ न केवञ्जमारोपितविशेषबैविंशेष्यस्यात्मनः स्वरूपस्फुरत्स्य सिद्धत्वादेव न शास्त्रेण कर्त्तव्यत्वमनुवादत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गाच्चैवमित्याह । अकृतमिति । स्फुरत्त्वात्मनि दैतनिषेधकत्वेऽपि शास्त्रस्य षष्ठाभावादप्रामाण्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याह । अविद्येति । प्रतिषेधशास्त्रादपनीवे प्रतिबन्धे स्वरूपावस्थानं षष्ठतोत्तर्यः । निःशेषदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयानन्दावाप्तिश्च परं श्रेयो न स्वरूपावस्थानमित्याशङ्क्याह । स्वरूपेति । इति प्रसिद्धं मोक्षशास्त्रेऽपि श्रेयः । दैतनिवर्त्तकत्वे शास्त्रस्य कारकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । आत्मनीति । असुखित्वादेः स्वाभाविकत्वादात्मनि स्फुरत्स्फुरत्त्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य भ्रमविषयशुद्धीदमंशादेश्च स्वाभाविकोऽपि रजतादिभेदो दोषमाहात्म्याद्यथा न प्रतिभाति तथाऽपि चित्तवृत्तविविधाप्रभावादात्मनि स्फुरत्त्वपि सुखित्वाद्यध्यासविरोध्यसुखित्वादिरूपेण स्फुरत्त्वमविरुद्धमित्याह । आत्मेति । विपक्षे भ्रमानुपपत्तिरित्याह ।

गौ० भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भा० वृत्तोऽस्ति धर्मः । यद्यनुवृत्तस्यान्नाधारोपितसुखित्वादि-  
सत्त्वषो विशेषः । यथोष्णत्वगुणविशेषवत्यग्नौ शीतता  
तस्मिन्निर्विशेष एवात्मनि सुखित्वादयो विशेषाः कल्पि-  
ताः । यत्तसुखित्वादिशास्त्रमात्मनस्तत्सुखित्वादिविशेषनि-  
वृत्त्यर्थमेवेति सिद्धं । सिद्धन्तु निवर्त्तकत्वादित्यागमविदां  
सूत्रं ॥ ३२ ॥

पूर्वसौकार्यस्य हेतुमाह । यथा रज्ज्वामसद्भिः सर्प-  
धारादिभिरद्वयेन रज्जुद्रव्येण सताऽयं सर्प इयं धारा

भा० यदीति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्य निगमयति । तस्मिन्निति ॥ असुखि-  
त्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमाशङ्क्य निरस्यति । यत्त्विति ॥ असूक्ष्म-  
मशोकान्तरमित्यादि वाक्यं शास्त्रशब्देन गृह्यते । उक्तेऽर्थे त्रिवि-  
डाचार्यसम्मतिमाह । सिद्धं त्विति । ब्रह्मणि पदानां व्युत्पत्त्य-  
भावेऽपि सिद्धमेव शास्त्रप्रामाण्यमभावबोधनव्युत्पन्नप्रपदसं-  
ख्येः सूत्रादिव्युत्पन्नपदैः स्वाभाविकहेताभावबोधनेनाध्यस्तनि-  
वर्त्तकत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥

यदुक्तं निरोधाद्यभावस्य परमार्थतेति तदयुक्तं । सामान्यवि-  
शेषात्मकं वस्तु नानारसमिति मते निरोधादेः सुसाध्यत्वादित्वा-  
शङ्काह । भावैरिति ॥ भावा व्यावृत्ता विशेषास्ते च यभिधा-  
दित्वादसन्तो रज्जुसर्पवदद्वयमनुवृत्तं सामान्यं विशेषाकारैर-  
वस्तुभूतैः सामान्याकारेण च तादृशेनायमव्यावृत्ताननुगतपूर्वस-  
त्ताच्चिदेकतानः सूत्रात्मैव मूढैर्मोहमाहात्म्यात् कल्प्यते । न वस्तुतः  
सामान्यविशेषभावोऽस्ति । परस्यराश्रयत्वादित्यर्थः ॥ विशेषाखाम-  
सत्त्वे कथं सत्त्वेन व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य सत्तादात्म्येन कल्पि-  
तत्वात् तेषां सत्त्वेन व्यवहारोपपत्तिरित्याह । भावा इति ।  
अनुगतसत्ताकारेण कल्पिताः सत्त्वव्यवहारा भवन्तीति शेषः ।

गौ० भावा अप्यद्वयेनैव तस्माद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

भा० दण्डोऽथमिति वा रज्जुद्रव्यमेव कल्प्यते। एवं प्राणादिभि-  
रनक्षैरसङ्गिरेवाविद्यमानैः परमार्थतः । न च प्रचलिते म-  
नसि कसिद्भाव उपलक्षयितुं शक्यते केनचित् । न चात्मनः  
प्रचलनमस्ति । प्रचलितस्यैवोपलभ्यमाना भावा न पर-  
मार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः । अतोऽसङ्गिरेव प्राणादि-  
भावैरद्वयेन च परमार्थसताऽऽत्मना रज्जुवत्सर्वविकल्पा-  
स्पद्भूतेनायं स्वयमेवात्मा कल्पितः । सदैकस्वभावोऽपि  
संक्षे च प्राणादिभावा अद्वयेनेव सताऽऽत्मना विक-

भा० सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वादख्यैकरसत्त्वे वस्तुनः सिद्धे  
निरोधादेर्दुःसाधनत्वमुचितमिति फलितमाह । तस्मादिति ॥  
श्लोकतात्पर्यं दर्शयति । पूर्व्वेति ॥ निरोधादिसर्वविशेषाभावो-  
पलक्षितं वस्तु वस्तुभूतमिति पूर्व्वश्लोकार्थस्य सामान्यविशेषा-  
त्मके वस्तुनि विशेषेषाम्बिन्व निरोधादेः सुसाधनत्वादसत्त्वमा-  
शङ्कते । तेन तस्य साधनापेक्षायां तत्रदर्शनपरोऽयं श्लोक इत्यर्थः ॥  
तत्र पूर्व्वार्जगतान्यक्षराणि दृष्टान्तावच्छेपेन व्याचष्टे । यद्येत्वा-  
दिना ॥ संख्यरूपेण कल्पितत्वेऽपि स्वरूपेणारोपितत्वात्तज्जु-  
द्रव्यस्य व्यावहारिकसत्यत्वमुच्येयं । अविद्यमानैरयमात्मा कल्प्यते न  
परमार्थतस्तेषां सत्त्वमिति शेषः । कथं प्राणादीनां परमार्थतो  
ऽसत्त्वमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां मनःस्पन्दितमात्रत्वप्रती-  
तेर्मघात्वं सप्रवदित्वाह । न हीति ॥ आत्मपरिष्कारमात्मन-  
श्चलनमन्तरेणापि प्राणादिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्याश-  
ङ्काह । न चेति ॥ न हि विभोरात्मनो नभोवचननं वास्तवम-  
वकल्पते । न च तदभावनिरवयवस्य परिष्कारमस्मावनेत्यर्थः ।  
प्राणादीनामात्मपरिष्कारमात्मसम्भवे फलितमाह । प्रचलितस्येति ॥  
प्रगतं चलितं यस्य स तथा कूटस्थस्यैवात्मनो भासमाना भावा

गौ० नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

भा० स्वप्तिताः । न हि गिरास्यदा काचित्कल्पनोपलभ्यते अतः सर्-  
 र्भकल्पनास्यदत्वात्त्वेनात्मनाऽद्वयस्याव्यभिचारात् । कल्पना-  
 वस्त्रायामप्यद्वयता श्रिवा । कल्पना एव त्वश्रिवाः । रञ्जुसर्पा-  
 दिवन्नासादिकारिणो हि ताः । अद्वयता अभया अतः  
 सैव श्रिवा ॥ ३३ ॥ कुतश्चाद्वयता श्रिवा नानाभूतं पृथक्क-

था० न परमार्थतः सन्तो भवितुमुत्सहन्ते । दृश्यत्वजडत्वादिना स्वप्न-  
 वन्मिथ्यात्वसिद्धेरित्त्वर्थः । एवं प्राणादिभावानां मिथ्यात्वं प्रसाध्य  
 फलितं दर्शयन् पूर्वार्जाक्षराणां व्याख्यानमुपसंहरति । अत  
 इति ॥ अद्वयस्य परमार्थत्वात् तदात्मना कथमात्मकल्पितः  
 स्यादित्याशङ्क्य स्वरूपेणाकल्पितस्य संख्यरूपेण कल्पितत्वमि-  
 दृमित्याह । परमार्थसत्त्वेति ॥ अविद्यावशादित्या कल्पना न  
 कभावनशादित्याह । सदेति ॥ प्राणादीनामसत्त्वे सत्त्वेन कथं  
 व्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्य तृतीयपादार्थमाह । ते चेति ॥ क-  
 ल्पिताणां प्राणादिभावानामधिष्ठानसत्तया सत्त्वेन न सत्ताऽवक-  
 ल्यते । तेवामधिष्ठानापेक्षानिबन्धाभावादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥  
 सर्वविकल्पना साधिष्ठानैव दृश्यते । न चासतोऽधिष्ठानत्वमारो-  
 पितानुवेधाभावात्तदनुवेधात् सतोऽधिष्ठानत्वमेष्टव्यं । तथा च  
 प्राणादिभावानां वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि सति कल्पिताणां सत्त्वेन व्यव-  
 हारसिद्धिरित्त्वर्थः । चतुर्थपादार्थमाह । अत इति । स्वेनेति  
 विभेदबन्धं संख्यरूपेण व्यभिचाराङ्गीकारार्थं । कल्पनाराहित्यद-  
 शायामेवाद्वयता श्रिवेत्याशङ्क्य कल्पनामात्रस्याश्रित्वत्वात्त्वैवमि-  
 त्याह । कल्पनेति । चासादीत्वादिशब्देन हर्षशोकादयो ऽप्यन्ते ॥  
 यदुक्तमद्वयता श्रिवेति तदुपपादयति । अद्वयतेति ॥ ३३ ॥  
 किञ्च किमिदं नानाभूतं हैतमात्मतादात्म्येन वा सिञ्चति स्वत-  
 न्त्वेन वेति विवेक्तव्यं । नाथ इत्याह । नात्मभावेनेति ॥ इदं हि  
 नानाभूतं हैतं नात्मतादात्म्येन सेद्गुमर्हति । अठाजडयोर्विबद्ध-  
 कभावयोस्तादात्म्यायोगात् । भेदादिशून्यात्मतादात्म्ये च हैतस्य

गौ० न पृथङ्नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४

भा० मन्यस्थान्यस्माद्यत्र दृष्टं तत्राश्रितं भवेत् । न ह्यत्रादये परमार्थसत्त्वात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जगदात्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नानावस्त्वान्तरभूतं भवति । यथा रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणेन नानाभूतः कल्पितः सर्पोऽस्ति तद्वत् । नापि खेन प्राणाद्यात्मनेदं विद्यते । कदाचिदपि रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादेव ।

आ० नानात्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति । न खेनेति ॥ खेन सत्ताप्रतीत्योरन्यानपेक्षताकक्ष्यसातन्त्र्येणापि नेदं दैतं सेजुं पारयति । तथा स्वातन्त्र्ये सत्त्वात्मत्वप्रसङ्गादनात्मनोऽद्वैतत्वापातादित्यर्थः । किञ्च किमिदं दैतमन्योऽन्यं पृथक् पृथग्वेति विवेक्तव्यं नाद्य इत्याह । न पृथगिति ॥ न हि किञ्चिदपि दैतं परस्परं पृथगेव सिद्ध्यति । पृथक्त्वस्य धर्मिप्रतियोगिरूपावच्छिन्नत्वेनान्योऽन्याश्रयत्वाद्भ्रमत्वस्वरूपत्वयोर्दुर्वचनत्वादित्यर्थः । नापि किञ्चिदन्योन्यमपृथगभूत्वा सिद्ध्यति । घटपदादिशब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गाद्यवहारलोपापातादित्याह । नापृथगिति ॥ अतो वास्तवाकारेण सर्वथा निरूपयासहमेव दैतमिति फलितमाह । इति तच्चेति ॥ यदुक्तमद्वयता श्रिवेति तत्र हेतुन्तरोपन्यासपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । कुतश्चेति ॥ तदेव स्फुटयति । नानाभूतत्वादिना ॥ नानाभूतमित्यस्य पर्यायोपादानं पृथक्त्वमिति । तस्य भवकारणत्वं प्रकटयति । अन्वस्येति ॥ तत्र व्याघ्रचोरादाविति यावत् । तद्भयकारणं भेददर्शनमद्वये वस्तुनि नास्तीत्याह । न हीति ॥ अन्वस्तमधिष्ठानरूपेण तत्त्वतो निरूप्यमाणं असदेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ प्रदीपप्रकाशेनाधिष्ठानमात्रतया समारोपितः सर्पो यदा निरूप्यते तदा नासौ तद्घतिरेकेण सिद्ध्यति । तथा जगदपीदं तदात्मस्वरूपेण निरूप्यमाणं नान्यत्वेन सिद्धेरित्यर्थः ॥ एवं प्रथमपादं व्याख्याय



गौ० वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।

भा० तथा ऽन्योन्यं न पृथक्प्राणादि वस्तु । यथाऽऽत्मात्मद्विवः  
पृथग्विद्यत एव । अतोऽसत्त्वात्प्राणपृथग्विद्यतेऽन्योन्यं परेषु वा  
किञ्चिदिति । एवं परमार्थतत्त्वमात्मविदो ब्राह्मणा विदुः ।  
अतोऽत्रिवहेतुत्वाभावाददद्यतैव त्रिवेत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

तदेतत् सम्बद्दर्शनं स्तूयते । विगतरागभयद्वेषक्रोधादि-  
सर्वदोषैः सर्वदा मुनिभिर्मननशीलैर्विवेकिभिर्वेदपारगै-  
रवगतवेदार्थतत्त्वैर्ज्ञानिभिर्निर्विकल्पः सर्वविकल्पशून्योऽय-  
मात्मा दृष्ट उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परैः । प्रपञ्चोपग्रमः  
प्रपञ्चो द्वैतभेदविस्तारस्तस्योपग्रमोऽभावो यस्मिन् स

षा० द्वितीयपादं आचष्टे । नापीति । कदाचिदपीति वाक्यनाव-  
स्थायां प्रागूर्द्धं चेत्यर्थः । न पृथगित्यस्यार्थमाह । तथेति । पृथ-  
क्त्वात्प्राणान्यात्मपत्नेन दुर्बलनत्वाद्दोषभेदादाहरणं तु प्रातीतिकं  
पृथक्त्वमधिकृत्याविवक्ष्यं । नापृथगित्यादि व्याकरोति । अत  
इति । द्वैतस्य प्रागुक्तन्यायेनासत्त्वात्तदन्योन्यं वा परेबात्मना  
वा सहापृथग्भूत्वा सेजुमर्हति । अतो दुर्निरूपत्वान्न किञ्चित्  
द्वैतं नामास्तीति ब्रह्मविदां मतमित्यर्थः । दृष्टं हि द्वैतं भयहेतु-  
स्तदसृष्टं पुनरद्वैतमभयमेवेत्युपसंहरति । अत इति । ३४ ।

किमिति यथोक्तमद्वैतं सर्वेषां न प्रतीतिगोचरत्वमाचरती-  
त्याशङ्गाह । विगतेति । रागादिप्रतिबन्धविधुराशामेव यथोक्त-  
मद्वैतदर्शनं न सर्वेषामित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । तदेत-  
दिति । अतिस्य तदुपायप्रवृत्तावुपकरोतीति शेषः । आदिपदेन  
सम्बद्दर्शनप्रतिबन्धनाः सर्वे दोषाः सकृच्छन्ते । रागादिविमोक्षो  
यदा कदाचिदनधिकारिणमपि सम्भवत्यतो विशिण्छति । सर्व-  
देति । सदा रागादिव्यावृत्तौ विवेकं हेतुं प्रपञ्चयति । मुनि-  
भिरिति । विवेके च पदशक्तेर्वाक्यतात्पर्यस्य च परिज्ञानं

गो. निर्विकल्पो लयं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥ ३५ ॥  
तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिं ।

भा. आत्मा प्रपञ्चोपशम अत एवाद्वयः । विगतद्वेषैरेव पण्डि-  
तेर्वेदान्तार्थतत्परैः सञ्चाधिभिः परमात्मा द्रष्टुं ब्रह्मो  
नान्यैः रागादिकल्पितचेतोभिः स्वपञ्चपातदर्शनैस्कार्कि  
कादिभिरित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥ यस्मात्सर्वानर्थप्रशमनरू-  
पत्वादद्वयं त्रिवं अभयं अत एवं विदित्वाऽद्वैते स्मृतिं योज-  
येत् । अद्वैतावगमाद्यैव स्मृतिं कुर्यादित्यर्थः । तच्चाद्वैत-  
मवगम्याहमस्मि परं ब्रह्मेति विदित्वाऽन्ननाथाद्यतीतं सा-

आ. आरब्धमित्याह । वेदेति ॥ एवं सम्यग्ज्ञानाधिकारिणं साधन-  
चतुष्टयसम्पन्नमुक्त्वा तद्विषयं निरूपयति । निर्विकल्प इति ।  
आत्मनश्चाक्षुषत्वप्रज्ञां वारयति । उपलब्ध इति ॥ हिशब्द-  
योत्वमर्थमाह । वेदान्तेति ॥ सर्वविकल्पत्वशून्यत्वमात्मनः स्फुट-  
यितुं प्रपञ्चोपशमविशेषब्रह्ममात्मनोऽभावत्वं ब्रह्मग्रीह्या प्रत्यु-  
दस्यते । हेतुहेतुमद्भावेन पुनरक्तिं विश्वव्ययोर्यासेधति । अत  
इवेति ॥ सम्यग्दर्शनाधिकारिणो दर्शितानुपसंहरति । विग-  
तेति । अनधिकारिणो दर्शयन् वैश्वेविकवैनाशिकादिशास्त्राभि-  
ज्ञानामपि तदन्तर्भावं सूचयति । नान्यैरिति ॥ ३५ ॥ मिथ्या-  
ज्ञानप्रचयसंस्काराद्देदान्तार्थतात्पर्यवतां पण्डितानामपि नाद्वैते  
प्रब्रह्मदर्शनीं सिद्धातीत्याह । तस्मादिति ॥ शास्त्रादद्वैतमवगम्य  
स्मृतिसन्ततिं कुर्वन्तो लोकानुवर्तने विधिनियममाह । अद्वैत-  
मिति । तस्मादित्यस्यार्थमाह । यस्मादिति ॥ यत्रमिति निर्वि-  
कल्पत्वादिपरामर्शः । विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्येत्यर्थः । अद्वैता-  
वगतिदार्शनीं स्मृतिसन्ततिं कर्त्तव्यतायां नियमविधिमभ्यनुजा-  
नानि । अद्वैत इति ॥ अद्वैतमित्याक्षुप्तदार्शनीं विभजते । तथेति ॥  
अद्वैतादद्वैतस्य कथं लोकानुवर्तनमुक्तिपूर्वकारित्वादित्वात्प्रज्ञाह ।

गो० अद्वैतं समनुप्राप्य जडवस्त्रोक्तमाचरेत् ॥ ३६ ॥  
निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

भा० चादपरोचादजमात्मानं सर्वलोकव्यवहारातीतो जडव-  
स्त्रोक्तमाचरेत् । अप्रसूपाद्यज्ञात्मानमहमेवंविध इत्यभि-  
प्रायः ॥ ३६ ॥

कथा चर्चया लोकमाचरेदित्याह । स्तुतिगमस्का-  
रादिसर्वकर्मावर्जितस्वप्नसर्ववाञ्छेषणः प्रतिपन्नपारमहंस-  
पारिब्राज्य इत्यभिप्रायः । एतं वै तमात्मानं विदित्वे-  
त्यादिश्रुतेः । तद्बुद्धयस्तदात्मानसन्निष्ठास्तत्परायणा  
इत्यादिसंज्ञेः । चखं प्ररीरं प्रतिषणमन्यथाभावात् ।  
अचखमात्मतत्त्वं । यदा कदाचिद्भोजनादिव्यवहारनि-

ष्ठा० सर्वलोकेति ॥ कौशिकव्यवहारानतीत्य विदुषो जडवदाचरन्  
कीदृशमित्यपेक्षायां चतुर्थं पादमनूद्य तात्पर्यमाह । जडवदिति  
॥ ३६ ॥

एवंविधोऽहमित्वात्मानं विद्याभिजनादिभिर्न प्रस्थापयन् ज-  
डवदेव विद्वान् लोकमाचरेदिति योजना । ननु परापददेवयोः  
स्तुतिपूर्वकप्रवामस्य आर्जादिक्रियायाश्च कर्तव्यतया प्रतिबन्धा-  
त्कथं विदुषो जडवदाचरन्मिति तत्राह । निस्तुतिरिति ॥  
तथापि जीवतां ज्ञापि ज्ञातव्यत्वादात्मयमुद्दिश्य प्रवृत्तेरावश-  
कत्वात्कृतो जडसादृश्यमित्वाग्रज्ञाह । चखेति ॥ चखन्नाचखन्  
अनाचखे ते निक्षेते यस्याश्चयः स तथेति यावत् । तथापि  
कौपीनाच्छादनाशनपागादिदेहस्थितिप्रयोजकापेक्षया प्रवृत्ति-  
ज्ज्ञेयान् विदुषो जडतुल्यतेत्याग्रज्ञाह । यतिरिति ॥ आकाङ्क्षा-  
पूर्वकं पूर्वार्जाक्षराणि व्याचष्टे । कथेत्वादिना ॥ वर्त्ताममाभि-  
मानवतस्तत्त्वमसि वत्तमानस्य कथमिदं विशेष्यमित्वाग्रज्ञाह ।

गौ० चलाचलनिकेतञ्च यतियादृच्छिको भवेत् ॥ ३७ ॥

भा० मित्तमाकाशवदृच्छं स्वरूपमात्मतत्त्वमात्मनो निकेतनमा-  
त्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्याहमिति मन्यते यदां तदा चलो  
देहो निकेतो यस्य सोऽयमेवं चलाचलनिकेतो विद्वान्  
न पुनर्वाह्यविषयाश्रयः । स च यादृच्छिको भवेत् । यदृ-  
च्छाप्राप्तकौपीमाच्छादनपासमात्रदेहस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥  
वाच्यं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकञ्च देहादिलक्षणं रज्जु-  
सर्पादिवत् स्वप्नमाद्यादिवचासत् । वाचारभ्रमं विकारो

भा० लक्ष्णेति ॥ पारमहंसं पारिमोक्षं प्रतिपत्तुमशक्यमप्रामाणिकत्वा-  
दिति चेत् मैवं श्रुतिस्रुतिसिद्धत्वादित्याह । एवमिति ॥ विदित्ते-  
त्वापातिकं वेदनं श्रुत्यानहेतुत्वेनोच्यते । तस्मिन्नेव परस्मिन् वस्तुनि  
विषयान्तरेभ्यो व्याहृता बुद्धिर्येषामिति तथा । तदेव परं वस्वात्मा  
निवृत्तपरितं स्वरूपं येषां ते तथोच्यते ॥ तस्मिन्नेव परस्मिन्ना-  
त्मनि निष्ठा निश्चयेन स्थितिर्येषान्ते तथेत्याह । तन्निष्ठा इति ॥  
तदेवात्मभूतं परं वस्तु परमयनं परा गतिर्येषान्ते तथेत्याह ।  
तत्परायणा इति ॥ आदिशब्देन सर्वकर्माणि मनसेत्यादिवाक्यं  
गृह्यते ॥ कदा पुनश्चलो देहो विदुषो निकेतो भवति तत्राह ।  
यदेति ॥ अविबन्धिते हि कालविशेषे विबन्धितं व्यवहारं  
निमित्तीक्यत्वात्मस्थितिं उक्तविशेषवतीं विस्मृत्याहङ्कारमकार-  
परवशो यदा विद्वानवतिष्ठते तदेति योजना । स्वभावस्त्व-  
चक्षमात्मस्वरूपमेवास्य निकेतनं । अक्षं पुनः शरीरमुपदर्शितवि-  
स्मृत्यवधारणेति निगमयति । सोऽयमिति ॥ अविदुषो विशेष-  
कार्यं व्यावर्त्यं कीर्तयति । न पुनरिति ॥ अतुर्यपादार्यमाह ।  
स चेति ॥ ३७ ॥ अहमेव परम्पुत्रं न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चिदिति  
श्रुतिसन्ततिकरवमपि न कालविशेषत्रियतं किन्तु नैरन्तर्बन्ध  
कर्तव्यमिति ॥ तत्त्वमिति ॥ आध्यात्मिकं शरीरादि कल्पितं

गौ० तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु वासतः ।

भा० नामधेयमित्यादिश्रुतेः । आत्मा च यवाद्याम्भक्तरो  
 ह्यजोऽपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽवाङ्मः छत्त आकाशवत्सर्व-  
 गतः सूक्ष्मोऽसूक्ष्मो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियस्तत्सत्यं स  
 आत्मा तत्त्वमसीतिश्रुतेः । इत्येवं तत्त्वदृष्ट्वा तत्त्वमसीति-  
 दारामो न वाङ्मरमणो यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिच्चित्तमा-  
 त्मत्वेन प्रतिपन्नचित्तचक्षणमनुचक्षितमात्मानं मन्वमा-  
 नस्तत्त्वमसीति देहादिभूतमात्मानं कदाचिन्नन्वते प्रशु-  
 तोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समाहिते तु मनसि  
 कदाचित्तत्त्वभूतं प्रसन्नात्मानं मन्वते इदानीमस्मि तत्त्व-  
 भूत इति । न तथात्मविद्भवेत् । आत्मन एकरूपत्वात् स्वरूप-  
 प्रथयनासम्भवाच्च । सदैवं ब्रह्मास्मीत्यप्रशुतो भवेत्तत्त्वात्

आ० तत्त्वमधिष्ठानमात्रं दृष्ट्वा वाङ्मतो देहादहिरिव स्थितं पृथिव्यादि  
 च कल्पितत्वेनावस्तुत्वादधिष्ठानमेवेत्यनुभूय ज्ञयमपि ब्रह्मा  
 परमार्थवस्तुत्वभावमापन्नस्तत्रैवासक्तचेता वाङ्मथो विषयेथो  
 व्यावृत्तबुद्धिकल्पितत्वे तत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्तद्दर्शननिष्ठः  
 स्यादित्यर्थः ॥ पृथिव्यादेर्देहादेस्त प्रत्येकं परमार्थत्वसम्भवे कथ-  
 महेतुनिष्ठा सिद्धोदित्वाद्यङ्ग आचष्टे । वाङ्ममित्यादिना ॥ किन्त-  
 दुभयोस्तत्त्वं तदाह । रज्जुसर्पवदिति ॥ उक्तस्य विकारजातस्या-  
 सत्त्वे प्रमाद्यमाह । वाचारम्भमिति ॥ ब्रह्मरात्मनोऽपि दृष्ट-  
 प्रतियोगित्वात्सुख्यं वाचारम्भत्वमित्याद्यङ्गाह । आत्मा चेति ॥  
 भवतु परस्यात्मनस्तत्तदागमवचननिर्देशादुक्तवस्तुत्वं तथापि  
 ब्रह्मरात्मनो न यथोक्तवस्तुत्वमित्याद्यङ्गाह । तत्त्वत्वमिति ॥  
 विशेष्यत्वानि तु प्राचीनानि तत्तदागमोपात्तानि अपुनस्तत्त्वानि ॥  
 द्वितीयाहं आचष्टे । इत्येवमिति ॥ आत्मारामत्वं कथमित्या-

गौ० तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥ ३८ ॥

भा० सदाऽप्रच्युतात्मदर्शने भवेदित्यभिप्रायः । मुनि चैव अपाके च । समं सर्वेषु भूतेषु इत्यादिस्थितेः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगो-  
विन्दभगवत्पूज्यपादशिश्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य  
शङ्करभगवतः कृतौ गौडपादोद्ये आगमब्राह्मणभाष्ये द्विती-  
यप्रकरणं वैतथ्याख्यं समाप्तं ॥ २ ॥

आ० शब्द वाङ्मयविषयासक्तिं त्वक्का प्रत्यगात्मन्येव \* परिदृष्टत्वादित्-  
त्वाद् । न वाङ्मेति । तत्त्वादप्रच्युतो भवतीत्येतत् स्थितरेकमुखेन  
व्याकरोति । यथेत्यादिना । अतस्त्वदर्शिति श्लेदः । आत्मविदो  
नाथवस्थितमात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह । आत्मन इति । सति  
स्वरूपे स्वरूपात्प्रच्युतेरप्रसक्तत्वात्प्रतिषेधो युक्तो न भवतीत्या-  
शङ्काह । सदेति । वस्तुनः सदैकरूपत्वे स्मृतिमुदाहरति ।  
मुनि चेति । समदर्शिनः सदैकरूपवस्तुदर्शिन एव पण्डिता  
नान्ये तथेत्यर्थः । स्वरूपप्रच्यवने च स्मृतिं दर्शयति । सममिति ।  
तत्र हि विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति स्वरूपाप्रच्यवनमुक्तं ॥ ३८ ॥  
इति श्रीमुद्गलानन्दपूज्यपादशिश्यभगवदानन्दघ्नानविरचितायां  
गौडपादीयकारिकाभाष्यटीकायां द्वितीयप्रकरणं समाप्तं ॥ २ ॥

\* भवेदित्येतदिति पाठान्तरं ।

गौ० ॐ॥ उपासनाश्रितोधर्मी जाते ब्रह्मणि वर्तते ।

भा० ॐकारनिर्णये उक्तः प्रपञ्चोपग्रमः श्रिवोऽद्वैत आत्मोति-  
प्रतिज्ञामात्रेण । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च । तत्र  
द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन स्वप्नमायागन्धर्व्यनगरादिदृ-  
ष्टान्तैर्दृष्टत्वाद्यन्तवत्त्वादिहेतुभिरुक्तैश्च च प्रतिपादितः ।  
अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्त्रिभक्तैर्केषापी-  
त्यत आह । प्रक्यते तर्केषापि ज्ञातुं । तत्कथमित्य-  
द्वैतप्रकरणमारभ्यते । उपास्योपासनादिभेदज्ञातं सर्व्वं  
वितथं केवलज्ञात्माऽद्वयः परमार्थ इति स्थितमतीतप्रक-  
रणे । यत उपासनाश्रित उपासनामात्मनो मोक्षसाधन-

भा० तर्कावच्छेदेन द्वैतवैतथ्यनिरूपणं परिसमाप्याद्वैतं पारमा-  
थिकमपि तर्कतः सम्भावयितुं प्रकरणात्तरं प्रारिभुवपास्योपा-  
सकभेददृष्टिं तावदपवदति । उपासनेति ॥ देहस्य धारणा-  
जर्मी जीवो भूतसङ्घाताकारेण जाते ब्रह्मणि तदभिमानित्वेन  
वर्तते । स प्रागत्यत्तेरजःसर्व्वमित्त्वेवं कालावच्छिन्नं वस्तु मन्यते । स  
पुनरुपासनां पुनरुपास्यसाधनत्वेनाश्रितस्तदेव ब्रह्म प्रतिपत्स्ये शरी-  
रपातादूर्जमित्त्वेवं । यतो मिथ्याज्ञानवानवतिष्ठते तेनासौ ह्यप-  
योऽस्यसो ब्रह्मविद्धिः स्मृतश्चिन्तित इत्यर्थः ॥ प्रकरणात्तरमवतार-  
यन् दृष्टमनुब्रवति । आहारेति ॥ तस्य हि निर्णये प्रथमे प्रक-  
रणे प्रपञ्चोपग्रमः श्रिवोऽद्वैत इति विशेषबैरात्मा प्रतिज्ञामात्रे-  
णाद्वितीयो आस्थात इत्यर्थः । द्वितीयप्रकरणार्थं सङ्घिष्यानुव-  
दति । ज्ञात इति ॥ तत्रैवाद्ये प्रकरणे ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्यत्र  
प्रतिज्ञामात्रेण द्वैताभाव उक्तः । स तु द्वितीयेन प्रकरणेन हेतुदृ-  
ष्टान्तात्मकेन तर्केण च प्रतिपादितो नात्र प्रतिपादयितव्यमव-  
शिष्टमस्तीत्यर्थः ॥ तृतीयं प्रकरणमाकाङ्क्षापूर्व्वकमवतारयति ।  
अद्वैतमिति ॥ नैवा तर्केण मतिरापनयेति श्रुतेरद्वैतं कथं तर्केण

गौ० प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥ १ ॥

भा० तेन गत उपासकोऽहं मनोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा  
जाते ब्रह्मणि इदानीं वर्त्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्द्ध्वं  
प्रतिपत्स्ये प्रागुत्पत्तेस्त्राजमिदं सर्वमहश्च । यदात्मकोऽहं  
प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्त्तमान उपा-  
सनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासनाश्रितो धर्माः ।  
साधको येनैवं शुद्धब्रह्मवित् तेनासौ कारणेन कृपणो दीनो  
ऽप्यकः स्यतो नित्याजब्रह्मदर्शिभिर्महात्मभिरित्मभिप्रायः ।  
यदाचा नाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि  
नेदं यदिदमुपासत इत्यादि श्रुतेस्तत्त्वकाराणां ॥ १ ॥

आ० घातुं शक्यमित्याक्षिपति । तत्त्वयमिति ॥ स्वतन्त्रतर्काप्रवेशेऽपि  
तस्मिन्नागमिकतर्कस्य सहकारितया सम्भावनाहेतुत्वात्तर्कबापि  
घातुं शक्यमिति स्ववहारादोपपत्तिरिति मत्वाह । अद्वैतेति ॥  
यदि तर्कबाधैतं सम्भावयितुं प्रकरत्नमारभ्यते तर्हि त्रिमित्युपा-  
सकनिन्दा प्रथमं प्रकृतवते तत्राह । उपास्येति ॥ उक्तवक्ष्यमाद्य-  
विरोधित्वादुपासकस्य तन्निन्दा प्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः । कथं  
तर्हि तत्राजत्वमात्मनो दर्शयन्ती श्रुतिर्घट्टियते तत्राह । प्रा-  
गिति ॥ प्रागवस्थायां सर्वमिदमजमहश्च तथेत्युपासके यतो  
मन्यतेऽतश्च प्रागवस्थब्रह्मविषया भविष्यत्त्वजत्वश्रुतिरित्यर्थः ।  
कार्त्तव्यित्त्ववस्थायां यदि ब्रह्म तन्मात्रमिदं तर्हि त्रिमुपासनया  
प्रागव्यमित्वात्तत्राह । यदात्मक इति ॥ इदानीमुत्पत्त्यवस्थायां  
जातो जाते ब्रह्मणि स्थितवस्थायां वर्त्तमानोऽहं प्रागुत्पत्तेर्यदा-  
त्मकः सन्नासं तदेव पुनः प्रकृत्यावस्थावामुपासनया प्रतिपत्स्ये  
तत्त्वानुन्यायादिति सम्बन्धः । तत्त्वकाराणां शाखायामुपास्यस्य  
ब्रह्मत्वनिषेधदर्शनापोपासकनिन्दा युक्तेत्वाह । यदापेति ॥ अन-  
भ्युदितमनभिप्रकाशितमभ्युद्यतेऽभिप्रकाशते उपास्यवे वाचा  
विषयोऽकुर्वन्तीत्यर्थः । आदिशब्देन यन्मनसेत्यादि गृह्यते ॥ १ ॥



गौ० अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समताङ्गतं ।

भा० सवाङ्गाभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमब्रह्मवक्ष्यविषया  
दीनमात्मानं मन्यमानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्षे  
तदुपासनाश्रितः सन् ब्रह्म प्रतिपत्स्य इत्येवं प्रतिपन्नः  
रूपेण भवति यस्मादतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमरूपभावमजं  
ब्रह्म । तद्धि कार्पण्यास्यदं यचान्योऽन्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्य-  
न्यद्विजानाति तदस्यं मर्त्यं सदाचारभ्रष्टं विकारो नाम-  
धेयमित्यादिश्रुतिभ्यः । तद्विपरीतं सवाङ्गाभ्यन्तरमज-  
मकार्पण्यं भूमाख्यं ब्रह्म । यत्राप्याविद्याकृतसर्वकार्पण्य-  
निवृत्तिस्तदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तदजाति अविद्य-  
माना जातिरस्य । समताङ्गतं सर्वेषाम्यं गतं । कस्मात् ।  
अवयववैषम्याभावात् । यद्धि सावयवं वस्तु तदवयववैषम्यं  
जायत इत्युच्यते । इदन्तु निरवयवत्वात्समताङ्गतमिति

आ० भेददर्शिनमुपासकमद्वैतविरोधिनां निन्दित्वा सम्प्रत्यद्वैतप्रतिज्ञां  
करोति । अत इति ॥ जातिर्जन्म तद्रहितमजाति ॥ तत्र हेतु-  
माह । समतामिति ॥ जन्मराहित्यं साधयति । यथेति ॥ अतः-  
शब्दार्थमाह । सवाङ्गेति ॥ प्रतिज्ञाभागं विभजते । अरूप-  
येति ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति । तद्धीति ॥ दर्शनादि-  
विश्लेषव्यवहारगोचरोभूतं कार्यजातं परिच्छिन्नं नाग्नि चोच्यते ।  
तदेव रूपरत्नात्मनमित्यर्थः । तच्च मिथ्याभूतमित्यत्र प्रमाख-  
माह । वाचारम्भणमिति ॥ कार्पण्यमुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं  
प्रकटयति । तद्विपरीतमिति ॥ प्राप्य ज्ञात्वेति यावत् । द्वितीय-  
पादं व्याचष्टे । तदजातीत्यादिना ॥ सर्वात्मना साध्यं निर्विशेषत्वं  
गतमित्यत्र हेतुं पृच्छति । कस्मादिति ॥ निर्विशेषत्वे हेतुमाह ।  
अवयवेति ॥ हेतुमेव प्रकटयन् व्यतिरेकमुखेनाजस्रं प्रपञ्चयति ।

गो० यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समं ततः ॥२१॥  
आत्मा आकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

भा० न किञ्चिदवयवैः स्फुटत्यतोऽजात्यकार्पणं । समन्ततः सम-  
न्ताद्यथा न जायते किञ्चिदल्पमपि न स्फुटति रज्जुसर्प-  
वद्विद्याहृतदृष्ट्या जायमानं येन प्रकारेण न जायतेः सर्व-  
तोऽप्यमेवं ब्रह्म भवति तथा तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

अजाति ब्रह्माकार्पणं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तस्मिद्धर्षं  
हेतुं दृष्टान्तं वक्ष्यामीत्याह । आत्मा परो हि ब्रह्मादा-  
काशवत् सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगत आकाशवदुक्तो जीवैः  
चेचन्नैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्य उदित उक्तः ॥ स  
एवाकाशसमः पर आत्मा । अथवा घटाकाशैर्धयोदित

आ० यद्गीतादिना । समन्तत इति पूर्वत्वसङ्गीर्तनं ॥ द्वितीयाहं व्या-  
चष्टे । यद्येत्वादिना ॥ यथा रज्ज्वां सर्पां भ्रान्त्या जायते तथा सर्वं  
भ्रान्तिदृष्ट्या जायमानत्वेन भासमानमपि यथा येन प्रकारेण  
वस्तुति न जायते तथा किन्तु सर्वतो देशतः काशतो वस्तुतश्च  
पूर्वं स्फुटस्यमेव वस्तु भवति तथा तं प्रकारमिति समन्तः ॥ २ ॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मा प्रकृतः स कीदृशित्वपेक्षा-  
यामाह । आत्मा हीति ॥ जीवभेदप्रतीतिकर्हि कथमित्याश-  
ङ्गाह । जीवैरिति ॥ यथाऽऽकाशो विभुत्वादिधर्मः स्रगतता-  
त्त्विकभेदवान्न भवति तथा परमात्मा विशेषाभावात् । तथा च  
महाकाशो घटाकाशाकारेण प्रतीयते तथा परमात्मा नानावि-  
धजीवाकारेण प्रतीतिगोचरो भवतीत्यर्थः । कथं सङ्घातानां  
परस्मादुत्पत्तिरित्याशङ्गाह । घटादिवदिति ॥ यथा मृदः  
सखात्राद्घटादयो जायन्ते तथा परमात्मैव एधिव्यादिसङ्घाता-  
कारेण जायत इत्यर्थः । यदाऽऽत्मवो जीवादीनामुत्पत्तिरिच्छा सदा

गो० घटादिवच्च सङ्घाते जीतावेतन्निदर्शनं ॥ ३ ॥

भा० उत्पन्नस्यथा परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवात्मनां परस्मा-  
दात्मन उत्पत्तिर्या श्रूयते वेदान्तेषु सा महाकाशाद्घटा-  
काशोत्पत्तिश्चमात्रं परमार्थत इत्यभिप्रायः । तस्माद्देवा-  
काशाद्घटादयः सङ्घाता यथोत्पद्यन्ते एवमाकाशस्थानी-  
यात्परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसङ्घाता आश्वात्मिकाश्च  
कार्यकारणसञ्चया रज्जुसर्पवदिकल्पिता जायन्ते । अत  
उच्यते घटादिवच्च सङ्घातैरुदित इति । अदा मन्दबुद्धि-  
प्रतिपिपादघिषया श्रुत्यात्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां  
मदा जातारवुपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथो-  
दितकाशवदित्यादिः ॥ ३ ॥

भा० तस्यामुत्पत्तौ दृष्टान्तवचनमेतदित्याह । जाताविति ॥ श्लोकस्य  
दृष्टानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह । जातीत्यादिना ॥ प्रथमवाद्-  
स्याक्षरार्थमाह । आत्मेत्यादिना ॥ विमतसङ्घततात्त्विकभेद-  
शून्यः स्रष्टात्वाद्भिरवयवत्वादिभुत्वादाकाशवत् । न च परमाण्वादौ  
स्रष्टात्वादेव्यभिचारः । तस्यैवासम्मतत्वात् । क्वचिदपि तात्त्विकभे-  
दसम्प्रतिपत्तेस्त्वर्थः ॥ जीवैरित्यादिना व्याचष्टे । जीवैरिति ॥  
जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीतिस्मृतेरि-  
त्यर्थः । उदितशब्दश्चेदुक्तार्थस्तर्हि परस्यैवात्मनः सङ्घातरूपेणो-  
क्तत्वे सप्रवक्ष्यत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह । अथनेति ॥ तर्हि नात्म-  
श्रुतेरिति व्यायविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह । जीवात्मानमिति ॥  
तृतीयपादं व्याचष्टे । तस्मादेवेति ॥ उक्तोऽर्थे वाक्यमवतारयति ।  
अत इति ॥ आकाशस्यावकाशप्रदाने च घटाद्युत्पत्तौ कार-  
णत्वं निर्विकारस्यैव दृष्टमिति द्रष्टव्यं ॥ जातावित्यादेरर्थमाह ।  
यदेति ॥ ३ ॥

गो०घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।  
 आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीव इहात्मनि ॥ ४ ॥  
 यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

भा० यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः । यथा च  
 घटादिप्रसूये घटाकाशादिप्रसूयस्तद्वद्देहादिसङ्घातोत्पत्त्या  
 जीवोत्पत्तिस्तत्रसूये च जीवानामिहात्मनि प्रसूयो न स्वत  
 इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वदेहेष्वात्मैकत्वे एकस्मिन् जगनमरणसुखादिम-  
 त्यात्मनि सर्वात्मनां तत्सम्बन्धः क्रियाफलसाङ्ग्यञ्च  
 ख्यादिति च आऊर्देतिनखान् प्रतीदमुच्यते । यथैकस्मिन्  
 घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशाद-  
 यस्तद्रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ।

भा० अद्वैतस्य जीववृष्टिभ्रुतिविरोधं परिहृत्य तस्यैव जीवप्रसूय-  
 मुत्था विरोधमाशङ्क्य परिहरति । घटादिस्त्विति ॥ सौपाधिकौ  
 जीवानामुत्पत्तिप्रसूयो न स्वाभाविकौ । तथा चोत्पत्तिमुत्था वि-  
 रोधाभाववदद्वैतस्य प्रसूयभ्रुत्वापि न विरोधोऽस्तीति श्लोकात्त-  
 रव्याख्यानेन प्रकटयति । यथेत्यादिना ॥ ४ ॥

इदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति ।  
 यथैकस्मिन्निति ॥ उक्तदृष्टान्तवशादेकस्मिन् जीवे सुखादिसं-  
 युक्ते सत्त्वपरे जीवास्तैरेव सुखादिभिर्न युज्यन्ते सौपाधिकभेदा-  
 दित्याह । तद्वदिति ॥ श्लोकव्यावर्ध्यामाशङ्कां दशयति । सर्वदेहे-  
 श्चिति ॥ ऐकाग्र्ये कर्त्तर्यैकस्मिन् कर्त्तारः सर्वे भोक्तारि चैकस्मिन्  
 भोक्तारः सर्वे भवेयुरित्यवस्थान्तरमाह । क्रियेति ॥ अव-  
 स्थानुपपत्त्या द्वैतमेष्टव्यमिति वदन्तं प्रत्युत्तरत्वेन श्लोकमवता-  
 रयति । तान् प्रतीति ॥ किमिदमैकाग्र्ये साङ्ग्यञ्च किमेकस्मिन्

गौ० न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

भा० नन्वेक एवात्मा । वाढं । ननु न श्रुतं त्वया आकाशवत्सर्व-  
सङ्गतेष्वेक एवात्मेति । यदि एक एवात्मा तर्हि सर्वत्र  
सुखी दुखी च स्यात् । न चेदं साङ्ख्योद्यं सम्भवति ।  
न हि साङ्ख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वमिच्छति बुद्धिस-  
मवाद्याभ्युपगमात् सुखदुःखादीनां । न चोपलब्धिस्वरूप-  
स्यात्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधा-  
नस्य पारार्थानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थ-  
स्यात्मन्यसमवाद्यात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो मोक्षो  
वार्थः पुरुषेषु भेदेन समवेति ततः प्रधानस्य पारार्थ-

भा० जीवे व्यवस्थितेन सुखादिना जीवान्तराद्यां तद्वत्त्वं स्यादित्यु-  
च्यते किंवा सर्वोपाधिबन्धात्मिकात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वं  
स्यादित्यापाद्यते तत्रार्थं प्रत्याह । तद्वदिति ॥ आत्मनः सर्वत्रै-  
कत्वात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विव-  
क्षन्नाशङ्कते । नन्विति ॥ सर्वत्रात्मैकत्वमुक्तमङ्गीकरोति । वाढ-  
मिति ॥ तदेकत्वमुपपत्तिशून्यं कथमङ्गीकृतमित्याशङ्क्याह । ननु  
नेति ॥ यदि सर्वत्रैकत्वं नियतमिष्यते तर्हि तत्र तत्र सुखित्वं  
दुःखित्वं च तस्य चैकस्य प्राप्तमिति व्यवस्थाऽसिद्धिरिति चोद-  
यति । यथेक एवेति ॥ आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कश्चित्त-  
भेदाद्यवस्थासिद्धिरित्यभिप्रेत्य किमिदं साङ्ख्यस्य चोद्यं किंवा  
वैशेषिकादेरिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । न चेदमिति ॥ किञ्चैकत्वं  
द्वययता साङ्ख्येन तद्भेदोऽभ्युपगम्यते । स च नाभ्युपगन्तुं शक्यते  
तन्मानाभावादित्याह । न चेति ॥ प्रधानं हि कस्यचिद्भोगमप-  
वर्गं च कस्यचिदादधत् पुरुषशेषमिष्यते । तच्च पुरुषभेदाभावेनो-  
पपद्यते । तेनार्थापत्त्या पुरुषभेदः सिद्धतीति शङ्कते । भेदेति ॥  
अर्थापत्तेरनुदयं वदन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ सङ्क्षिप्तमेवोक्तं

भा० मात्मैकत्वेनोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पना । न च  
 सांख्यैर्वन्धो मोक्षो वार्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते । किंवि-  
 शेषाश्च चेतनमात्रा आत्मनोऽभ्युपगम्यन्ते । अतः पुरुषस-  
 न्नामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु पुरुषभेद-  
 प्रयुक्तमिति । अतः पुरुषभेदकल्पनायां प्रधानस्य पारार्थ्यं  
 हेतुः । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांख्या-  
 नां । परसन्नामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते  
 च प्रधानं । परस्योपलब्धिमात्रसन्नास्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तौ  
 हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति । केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पना  
 वेदार्थपरित्यागश्च । ये त्वाङ्गवैशेषिकादय इच्छादय

भा० विवृणोति । यदि होति ॥ प्रधानस्य पारार्थ्यसामर्थ्यादेव पुरुषे  
 कश्चिदतिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्यापसिद्धान्तप्रसङ्गान्नैवमित्याह ।  
 निर्विशेषा इति ॥ किञ्च प्रधानस्य पारार्थ्यं परं विशेषमपेक्षते ।  
 न तस्मिन् भेदमपि काङ्क्षते । अतोऽन्यथाप्युपपत्तिरित्याह । अत  
 इति ॥ जन्ममरणव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न  
 युक्तं व्यधिकरणत्वादिति मत्वाह । न चेति ॥ न केवलं प्रमाख-  
 शून्या पुरुषभेदकल्पना किन्तु प्रयोजनशून्या चेत्याह । परेति ॥  
 ननु न पुरुषसन्नामात्रं निमित्तीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते । किन्तु-  
 न्नात्राधिकृतमिति सेन्यरादिमतमाशङ्क्य तस्यापि पुरुषत्वविशे-  
 षादुपलब्धिमात्रत्वमभ्युपेत्याह । परस्येति ॥ वेदार्थो वेदप्रति-  
 पाद्यमद्वैतं द्वितीयमुत्थापयति । ये त्विति ॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छा-  
 द्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा नव विशेषगुणाः । ते च प्रत्येकमा-  
 त्मसु व्यवस्थया समवेताः स्वीक्रियन्ते । तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या  
 प्रतिदेहमात्मभेदसिद्धिरित्यर्थः । किं बुद्ध्यादयो रूपादिवदात्म-  
 व्यापिनः किंवा संयोगादिवदेकदेशलक्षणयः । नाद्यः । ज्ञानादिगु-  
 ञानामाश्रयव्यापिनामाश्रयसंयुक्ते सर्वस्मिन्नपर्यायेण ज्ञातता-  
 दिव्यवहारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह । तदप्यसदिति ॥ द्वितीये

भा० आत्मसमवायिन इति । तदप्यसत् । स्रुतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्यसमवायात् । आत्ममनःसंयोगाच्च स्रुत्युत्पत्तेः स्रुतिनियमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्वस्रुत्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानामात्मनां मनश्चादिभिः सम्बन्धो युक्तः । न च द्रव्याद्रूपवादयो गुणाः कर्षणसामान्यविशेषसमवाया भिन्नाः सन्ति । परेषां यदि ह्यत्यन्तभिन्ना एव द्रव्यात् स्रुतिश्चादयस्यात्मनश्चासति द्रव्येषु तेषां सम्बन्धानुपपत्तिः । अयुत-

भा० त्वेकदेशः द्वयोऽसत्यो वा । प्रथमे घटादिवदात्मनःसत्त्विकदेशत्वात् कार्त्तमादिप्रसङ्गः । द्वितीये कर्षणैकदेशानामेव आनादिगुणवत्त्वं च्यात्मनश्च न वदत्त्वं सिद्धतीत्याह । स्मृतीति ॥ स्मृतिहेतवः संस्कारा भावनाख्यासोषां ग्रहणमितरेषामनुपपत्त्यर्थं तेषामात्मनि समवायाभावात् परस्य सिद्धान्तासिद्धिरिति शेषः । किञ्चात्ममनःसंयोगासमवायिकारणाञ्जानानामुत्पत्तिरिष्टा । तथा च सति ग्रहणसमये स्मृतिर्न सम्भवत्येवेति नियमो नोपपद्यते । ग्रहणकारणसंयोगेनैव स्मृत्युपपत्तिसम्भवादित्याह । च्यात्मेति ॥ किञ्चात्ममनसोः संयोगादेकस्मादेकस्याः स्मृतेः समुत्पत्तिसमये स्मृत्यन्तराण्यपि समुत्पद्येरन् । असमवायिकारणस्य तुल्यत्वात् । न च समुत्पत्तिबुद्धिसंस्कारायोगपद्यायुगपदन्यत्पत्तिः । तेषां तदुद्देशस्य चात्मनि विप्रतिपन्नत्वेन स्मृतिसामग्र्यन्तर्भावासम्भवादित्वभिप्रेत्याह । युगपदेति ॥ किञ्च समानजातीयानां स्पर्शादिमताच्च परस्परं सम्बन्धो दृष्टः । यथा मल्लानां त्रैधायां रज्जुघटादीनाञ्च तदुभयाभावादात्मनां मनश्चादिभिः सम्बन्धासिद्धेर्नोक्तादसमवायिकारणाद्द्रव्यादिगुणोत्पत्तिः सिद्धतीत्याह । न चेति ॥ गुणादीनां साजात्यस्य स्पर्शादिमत्त्वस्य चाभावेऽपि त्रयेषु सम्भवदात्मनो मनश्चादिभिः सम्बन्धः सिद्धति चेन्नेत्याह । न चेति ॥ स्वतन्त्रं सम्भाषं त्रयशब्देनात्र विवक्षितं न ततो भेदेन मुख्यद्वयो वेदान्तिमते विद्यन्ते । श्रुतः पदः खड्यो गौरि-

भा० सिद्धानां समवायलक्षणः सम्बन्धो न विरुध्यत इति चेत् ।  
 न । इच्छादिभ्योऽनित्येभ्य आत्मनो नित्यस्य पूर्वसिद्धत्वा-  
 न्नायुतसिद्धत्वोपपत्तिः । आत्मना युतसिद्धत्वे चेच्छादी-  
 नामात्मगतमहत्त्ववन्नित्यत्वप्रसङ्गः । स चानिष्टः । आत्म-  
 नोऽनिर्वाच्यप्रसङ्गात् । समवायस्य च द्रव्यादन्यत्वे सति  
 द्रव्येण सम्बन्धान्तरं वाच्यं । यथा द्रव्यगुणयोः समवायो  
 नित्यसम्बन्ध एवेति न वाच्यमिति चेत् । तथा च समवा-  
 यसम्बन्धवतां नित्यसम्बन्धप्रसङ्गात्पृथक्त्वानुपपत्तिः । अत्य-

भा० त्वादिसामानाधिकरण्यदर्शनात् । इत्यमेव तु कल्पनया तत्तदाका-  
 रेण भातीत्यभ्युपगमात् अतो दृष्टान्तासम्पत्तिरित्यर्थः ॥ विपक्षे  
 दोषमाह । यदि हीति ॥ गुणादयो त्रयादत्यन्तभिन्ना हिमव-  
 द्दिन्यवोरिव यदि सूर्यदि आत्मनः सकाशादिच्छादयोऽत्यन्तं  
 भिन्ना भवेयुस्तदा गुणादीनां त्रयेण तद्देव सम्बन्धानुपपत्तेः ।  
 इच्छादीनाञ्चात्मना तदयोगात्पारतन्त्र्यसिद्धिरित्यर्थः । अत्यन्त-  
 भिन्नानामपि समवायसम्बन्धात्पारतन्त्र्योपपत्तिरिति शङ्कते ।  
 अयुतेति ॥ किमिदमयुतसिद्धत्वमप्यथक्काणत्वं किं वा पृथग्देश-  
 त्वमुतापृथक्त्वभावत्वमाहोस्त्रित्वंयोगविभागायोग्यत्वं । नाथः ।  
 विकल्पासहत्वात् । किमिच्छाद्यपेक्षयाऽप्यथक्काणत्वं किं वात्मा-  
 पेक्षया इच्छादीनामिति विकल्प्याद्यं दूषयति । नेत्यादिना ॥  
 यथात्मना सहाऽप्यथक्काणत्वमिच्छादीनां तदात्मनोऽनादित्वात्त-  
 दूतमहत्त्ववन्नित्यत्वं तेषामापततीत्याह । आत्मनेति ॥ प्रसङ्ग-  
 स्थेष्टत्वमाशङ्क्य निराशये । स चेति ॥ न चाप्यथग्देशत्वमयुत-  
 सिद्धत्वं । तन्नुपटादीनां पृथग्देशानामयुतसिद्धभावप्रसङ्गात् ।  
 न चाप्यथक्त्वभावत्वमयुतसिद्धत्वं । भेदपक्षपरिहृत्यात् । न च  
 संयोगविभागायोग्यत्वमयुतसिद्धत्वं । देवदत्तस्य हस्तादीनां चा-  
 युतसिद्धभावापातादित्यभिप्रेत्य समवायस्य त्रयादन्यत्वे ताव-  
 न्नात्रत्वेन तत्सम्बन्धत्वव्याघातात्ततोऽन्यत्वेन सम्बन्धान्तरमस्ति न  
 वेति विकल्प्याद्ये स्यादनवस्थेति मत्वाह । समवायस्येति ॥



भा० न्तपृथक्ते च द्रव्यादीनां स्यर्गवदस्यर्गद्रव्ययोरिव षष्ठ्यर्था-  
नुपपत्तिः । इच्छाद्युपजनापायवद्गुणवत्त्वे चात्मनो नित्यत्व-  
प्रसङ्गः । देहफलादिवत्सावयवत्वं विक्रियावत्त्वञ्च देहादि-  
वदेवेति दोषावपरिहार्यौ । यथा लाकाशस्याऽविद्याधारो-  
पितरजोधूममलत्वादिदोषवत्त्वं तथात्मनोऽविद्याधारोपि-  
पितबुद्ध्याद्युपाधिकृतसुखदुःखादिदोषवत्त्वे बन्धमोक्षादयो  
व्यवहारिका न विरुद्ध्यन्ते । सर्ववादिभिरविद्याकृतव्यव-

भा० द्वितीयं शङ्कते । समवाय इति ॥ न वाच्यं सम्बन्धान्तरमिति शेषः ।  
समवायस्य नित्यसम्बन्धत्वे समवायवतां त्रय्यगुणादीनामपि तद्व-  
त्त्वात् । भेदस्य कदाचिदप्यनुपपन्नत्वात् एतत्प्रधानुपपत्तिरिति  
दूषयति । तथा चेति ॥ संयोगस्यापि समवायसाध्यं चकारेण  
सूच्यते । समवायस्य समवायिभिर्गुणादीनाञ्च त्रयेणात्मन्तभेदे  
हिमविन्ध्ययोरिव सम्बन्धानुपपत्तेः । तेषु परतन्त्रताव्यवहारा-  
सिद्धिरित्याह । अत्यन्तेति ॥ किञ्चेच्छादयो नात्मगुणाः उपजना-  
पायवत्त्वाद्गुणादिवत् । यद्वाऽऽत्मा नानित्यगुणवान्नित्यत्वाद्यतिरेकेण  
देहादिवदित्याह । इच्छादीति ॥ न केवलमात्मनोऽनित्यगुणत्वे  
ऽनित्यत्वप्रसक्तिरेव दोषः किन्त्वन्यदपि दोषद्वयं दुष्यतिहरमिति  
बाधकान्तरमाह । सावयवत्वमिति ॥ यद्यात्मनो नेच्छादिगु-  
णवत्त्वं तदा तस्य बन्धाभावान्मोक्षो न स्यादतो बन्धमोक्षव्यव-  
हानुपपत्त्या प्रति देहं सुखदुःखादिविशिष्टात्मभेदसिद्धिरित्या-  
शङ्काह । यथा त्विति ॥ अवस्तुत्वादविद्यायास्तत्कृतव्यवहारायो-  
गाद्यव्यवहारिकबन्धाद्यभ्युपगमासिद्धिरित्याशङ्काह । सर्ववादि-  
भिरिति ॥ अविद्याकृतमनुष्यत्वाध्यायोपेयं लौकिकवैदिकव्यव-  
हारः सर्ववादिभिरिष्यते तस्मिन्ना च व्यवस्था स्थीयते । तस्मा-  
दस्माकमपि तथैव सर्वमविरुद्धमित्यर्थः । परमार्थे च मोक्षे  
केनापि वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते । तथा च मोक्षे परेषां  
व्यवहारस्यैवाभावात्तन्निर्व्वाहकपारमार्थिकभेदाभ्युपगमो वृथे-  
त्याह । परमार्थेति ॥ कल्पितभेदवशादपि पूर्वोक्तसर्वव्यव-

गो० रूपकार्यसमाख्याय भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥

भा० चाराभ्युपगमात् परमार्थानभ्युपगमाच्च । तस्मादात्मभेदप-  
रिक्त्वना दृष्टैव तार्किकैः क्रियत इति ॥ ५ ॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्तव्यवहार एकस्मिन्नात्मन्य-  
विद्याद्यत उपपद्यत इति । उच्यते । यथेहाकाश एकस्मिन्  
घटकरकापवरकाद्याकाशागामस्यत्वमहत्त्वादिरूपाणि भि-  
द्यन्ते तथा कार्यमुद्रकाहरणधारणप्रयनादिसमाख्याश्च  
घटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कताश्च भिद्यन्ते दृश्यन्ते ।  
तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशरूपा-  
दिभेदज्ञतो व्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतस्माका-  
शस्य भेदोऽस्ति । न चाकाशभेदनिमित्तो व्यवहारोऽस्य-

भा० साक्षादख्यात् पारमार्थिकात्मभेदकल्पनाप्रमाद्यप्रयोजनशून्यत्वुप-  
संहरति । तस्मादिति ॥ ५ ॥

अद्वैतस्य श्रुत्यादिविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधनाश्रयानैका-  
न्तिकत्वेनानुमानं दूषयति । रूपेति ॥ श्लोकथावर्ध्यामाश्रयामाह ।  
कथमिति ॥ यथात्मभेदघादे तद्भेदनिमित्तो रूपादिष्वव्यवहारस्तथै-  
कस्मिन्नेवात्मस्थान्तैक्यपक्षे रूपादिष्वव्यवहारो नोपपद्यते । तथा च  
विमता जीवास्तत्त्वती भिद्यन्ते भिन्ननामकत्वात् । भिन्नकार्यकर-  
ताङ्गिभ्ररूपत्वाद्घटघटादिवदितानुमानविबद्भमद्वैतमित्यर्थः । घटा-  
काशादिसन्नैकान्तिकत्वं विवक्षितत्वात् ॥ श्लोकाश्रयाणि श्रुत्याद-  
यति । उच्यत इत्यादिना । श्रवणादिसमाख्याश्च भिद्यन्त इति  
सम्बन्धः । तत्कृताश्चेत्तत्र तच्छब्देन विवक्षितो घटाकाशभेदो  
गृह्यते । चकारोऽवधारणार्थः । घटाकाशादीनामन्तरेतुल्येऽपि  
विषयत्वाभावे कथमनैकान्तिकत्वमित्याश्रयामाह । सर्वोऽयमिति ॥

गो•नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥७॥

भा• नरेण परोपाधिकृतं द्वारं यथैतत् । तद्वद्देशोपाधिभेद-  
कृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानीयेष्वात्मसु निरूपणात्कृतो  
बुद्धिभिर्निर्गम्यो निश्चय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपका-  
र्यादिभेदव्यवहार इति । नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाका-  
शस्य घटाकाशो न विकारः । यथा सुवर्णस्य रूपकादि-  
र्यथा वाऽर्पां फेनबुद्बुदहिमादिर्नाप्यवयवः । यथा च दृश्यस्य  
ब्रह्मादिः । न तथाऽऽकाशस्य घटाकाशः । विकारावयवौ  
यथा तथा नैवात्मनः परस्य परमार्थवतो महाकाश-  
स्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा यथोक्त-

षा• उक्तेऽर्थे द्वतीयं पादं विभजते । न चेति ॥ परोपाधिभेदेन घट-  
करकादिदृश्यते । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । यथैतदित्या-  
दिना ॥ ६ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षत्वाभावमाशङ्क्य परिहरति । नेत्या-  
दिना ॥ घटाकाशादिराकाशस्य विकारोऽवयवो वेत्तङ्गीकारा-  
त्तत्रापि भेदस्य तान्त्रिकत्वात् विपक्षतेति श्लोकस्य व्याख्येयं  
शेयमुत्पापयति । नन्विति ॥ आकाशस्य निर्भिकारत्वं निरव-  
यवत्वञ्च श्लोकसिद्धं गृहीत्वा परिहरति । नैतदस्तीति ॥ तत्र  
वैधर्म्योदाहरणद्वयमाह । यथेति ॥ घटाकाशादिराकाशास्यस्य  
महाकाशस्यावयवो न भवतीत्यत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह । यथा  
दृश्येति ॥ उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह । न तथेति ॥  
घटाकाशस्य महाकाशं प्रति विकारत्वमवयवत्वञ्च नास्तीत्युक्तं ॥  
दृष्टान्तत्वेनानूद्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयन्नुत्तरार्द्धं व्याकरोति । यथे-

गौ० यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः १

तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिने मलैः ११ ८ ११

भा० दृष्टान्तवन्न विकारो नाप्यवयवः । अत आत्मभेदकृतव्यवहारो मृषैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धनो रूपकार्यादिभेदव्यवहारस्तथा देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरणदिव्यवहारः तस्मात्तत्कृतमेव क्लेशकर्मफलमलवत्त्वमात्मनो न परमार्थत इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिषन्नाह । यथा भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं घनरजोधूमादिमलैर्मलिनं मलवन्न गगनं मलवत् तद्याथात्म्यविवेकिनां । तथा भवत्यात्मा परोऽपि यो विज्ञाता प्रत्यक् क्लेशकर्मफलमलैर्मलिनोऽबुद्धानां प्रत्यगात्मविवेक-

या० त्वादिना ॥ अनैकान्तिकत्वेनानुमानस्यामानत्वे स्थिते फलितमाह । अत इति ॥ ७ ॥

जीवो ब्रह्मणो नांशो न विकारोऽपि तु ब्रह्मैवोपाध्यनुप्रविष्टं जीवशब्दितमित्युक्तं तदयुक्तं ब्रह्मणः शुद्धत्वाप्नोवस्य रागादिमलवत्त्वादानेकत्वादेकत्वायोगादित्याशङ्क्य परमार्थतो जीवस्यापि नास्ति मलत्वमित्याह । यथेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यस्मादिति ॥ घटाकाशो मठाकाशः सूचीपाशाकाशश्चेति उपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विषया बुद्धिस्तत्रयुक्तो रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदो नामभेदश्चेति व्यवहारो नभसि यद्योपलभ्यते तथा देहाद्युपाधिभेदप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो जन्ममरणसुखदुःखादिव्यवहारो व्यवस्थितो यस्मादास्थीयते तस्मात्तेनाविद्याविद्यमानेन कृतमेवात्मनो रागादिमलत्वं न वस्तुतोऽस्तीत्येतमर्थं दृष्टान्तद्वारा प्रतिपिपादयिषन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना ॥ दृष्टान्त-

गो० मरणे सम्भवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥ ६ ॥

भा० रहितानां नात्मविवेकवतां । न ह्युपरदेशसृष्ट्याप्यध्यारो-  
पितोऽकफेनतरङ्गादिमान् । तथा नात्मा अबुधारोपितक्ले-  
शादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनरप्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति घटाकाञ्चननामगमना-  
गमनस्थितिवत्सर्वशरीरेष्व्वात्मनो जन्ममरणादिराकाशे-  
नाविलक्षणः प्रत्येतव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आ० भागनिविष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥ दार्ष्टान्तिक-  
भागगतानामक्षराणामर्थमाह । तथेति ॥ यो हि प्रत्यगात्मा वि-  
द्याता सोऽप्यबुद्धानां मलिनो भवतीति सम्बन्धः ॥ अबुद्धाना-  
मित्येतद्व्याचष्टे ॥ प्रत्यगात्मेति ॥ अविवेकिभिरध्यारोपितेऽपि  
प्रत्यगात्मनो मणवत्त्वे मणप्रयुक्तं फलं तत्र वास्तवं भविष्यतीत्या-  
शङ्काह । न हीति ॥ ८ ॥

ननु जीवो मरणानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति । अध-  
र्मावशाच्च नरकं प्रतिपद्यते । धर्माधर्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरा-  
गत्य योनिविशेषे सम्भवति । तत्र यावद्भोगं स्थित्वा पुनरपि  
परलोकाय प्रतिसृष्टे ॥ एवमिहलोकपरलोकसञ्चरत्यव्यवहारवि-  
रुद्धमद्वैतमिति तत्राह । मरण इति ॥ लोकस्य तात्पर्यमाह ।  
पुनरपीति ॥ आत्मनि सर्वो व्यवहारोऽविद्याकृतो वास्तवो  
नेत्युक्तोऽर्थः । आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेर्वस्तुतोऽसम्भवा-  
दविद्याकृतस्तस्मिन् गत्यादिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० सङ्घाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।  
आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥

भा० घटादिस्नानीयास्तु देहादिसङ्घाताः स्वप्नवत्सर्वे देहा-  
दिवन्मायाविकृतदेहादिवन्मात्ममायाविसर्जिता आत्मनो  
मायाऽविद्या तथा प्रत्युपस्थापिता न परमार्थतः सन्ती-  
त्यर्थः । यथाधिक्यमधिकभावस्तिर्यग्देहाद्यपेक्षाया देवा-  
दिकार्यकरणसङ्घातानां यदि वा सर्वेषां समतैव नैषा-  
मुपपत्तिरभवः सङ्घावप्रतिपादको हेतुर्विद्यते । नास्ति  
हि यस्मान्तस्मादविद्याकृता एव परमार्थतः सन्ती-  
त्यर्थः ॥ १० ॥

भा० ननु सङ्घातशब्दितानामुपाधीनां सत्त्वात्सत्त्वबुद्धभेदस्यापि  
तथात्वाद्वैतानुपपत्तित्वादवच्छामिति चेत्तथाह । सङ्घाता इति ॥  
देवादित्तेषां पूज्यतमत्वेनाधिक्याभ्युपगमात्तसत्त्वत्वसिद्धिरि-  
त्याशङ्क्य देहभेदेषु चिदाधिक्ये मूढदृष्ट्या कल्पितेऽपि विवेक-  
दृष्ट्या सर्वदेहा पञ्चभूतात्मकत्वाविशेषादशेषसाम्ये वा स्तीकृते  
नास्ति सङ्घातेषु सत्त्वे काचिदुपपत्तिरित्याह । आधिक्य इति ॥  
पूर्वाङ्गाक्षराणि योजयति । घटादीति ॥ मन्त्रिमन्त्रादिरूपां मा-  
याभिन्नाकारप्रयोजकभूतां यावत्तयति । अविद्येति ॥ विमता  
देहा न सत्त्वा देहत्वात्सत्त्वमितिपन्नवदित्यर्थः ॥ ब्रह्मादिदेहागामु-  
त्सृज्यत्वात्तदविद्याकृतत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयाङ्गं व्याचष्टे । वदीत्वा-  
दिना ॥ १० ॥

गौ० रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।  
तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ११॥

भा० उत्पत्त्यादिवर्जितस्यादयस्यास्यात्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमाणक-  
त्वप्रदर्शनार्थं वाक्यान्वयपन्थसन्ने । रसादयोऽन्तरमयः प्राण-  
मय इत्येवमादयः कोशा इव कोशा अस्यादेरिषोत्तरोत्त-  
रस्यापेक्षया वहिर्भावात्पूर्वस्य व्याख्याता विसृष्टमाख्याता-  
क्षैत्तिरीयकशास्त्रोपनिषदस्यां तेषां कोशानामात्मा येना-  
त्मना पश्चापि कोशा आत्मवक्तोऽन्तरतमेन । स हि  
सर्वेषां जीवननिमित्तत्वाच्चीवः । कोऽसावित्याह । पर  
एवात्मा यः पूर्वं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतः । यस्मा-  
दात्मनः स्वप्नमायादिवदाकाशादिक्रमेण रसादयः कोश-  
स्रवणाः सङ्घाता आत्ममाचाविवर्जिता इत्युक्तं । स आत्मा  
ऽस्याभिर्यथा खं तथेति संप्रकाशितः । आत्मा ह्याकाश-

भा० जीवस्यादितोयत्र सत्त्वमुपपत्त्यवष्टम्भेनोपपादितं । इदानीन्त-  
र्गैव तैत्तिरीयश्रुतेस्तात्पर्यमाह । रसादयो हीति ॥ ज्ञोकस्य  
तात्पर्यमाह । उत्पत्त्यादीति ॥ अक्षरार्थं कथयति । रसादय  
इति ॥ आदिशब्देन मनोमयविज्ञानमयानन्दमया गृह्यन्ते ।  
खण्डदेव्या कोशास्तदपेक्षया वहिर्भवन्ति तददृते पक्षे कोशा  
व्यपदिशन्ते ॥ तत्र हेतुमाह । उत्तरोत्तरस्येति ॥ पूर्वपूर्वस्यान्न-  
मयादेवत्तरोत्तरप्राग्जमयाद्यपेक्षया वहिर्भावात् ब्रह्म सर्वान्तरं  
प्रतिष्ठाभूतमपेक्षानन्दमयस्यापि वहिर्भावा विशेवादविशिष्टं  
पञ्चानामपि कोशलमित्यर्थः ॥ अवशिष्टान्तराणि व्याचष्टे ।  
व्याख्याता इत्यादिवा । तत्र जीवशब्दप्रवृत्तिं व्युत्पादयति । स  
हीति ॥ विशिष्टं जीवशब्दार्थमाकाङ्क्षादारा व्यावर्तयति । को

गौ•द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितं ।

भा० वदित्यादिश्लोकैः । न तार्किकपरिकल्पितात्मवत्पुरुषबुद्धि-  
प्रमाणगम्य इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

किञ्चाधिदैवमध्यात्मञ्च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः  
पृथिव्याद्यन्तर्गतो यो विज्ञाता पर एवात्मा ब्रह्म सर्वमिति  
द्वयोर्द्वयोरद्वैतक्षयात् परं ब्रह्म प्रकाशितं । केत्याह । ब्रह्म-  
विद्याख्यं मध्वमृतं अमृतत्वं मोदनहेतुत्वादिज्ञायते यस्मि-

ष्वा० ऽसावित्यादिना ॥ प्रकरणविच्छेदनाथं प्रकरणमनुसन्धत्ते । यस्मा-  
दिति ॥ प्रकृतस्य परस्यात्मनः औतत्वे फलितमाह । नेत्या-  
दिना ॥ १९ ॥

मनुष्योऽहं प्राण्यहं प्रमाताऽहं कर्त्ताऽहं भोक्ताऽहमिति  
पञ्चानां विशिष्टानां यदेकं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्चैतन्यं तद्ब्र-  
ह्मैवेति जीवपरयोरैक्ये तैत्तिरीयश्रुतेस्तात्पर्यमुक्त्वा तत्रैव बृह-  
दारण्यकश्रुतेरपि तात्पर्यमाह । द्वयोरिति ॥ मधुब्राह्मणे ब्रह्म-  
पर्यायेषु अधिदैवाध्यात्मविभक्तयोः स्थानयोरयमेव स इति परं  
ब्रह्म प्रत्यक्प्रकाशितं । अतोऽस्मिन् बृहदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मा-  
त्मैक्ये तात्पर्यमित्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह । पृथिव्यामिति ॥ न  
केवलमेक्ये तैत्तिरीयश्रुतिरेव तात्पर्यं किन्तु बृहदारण्यकश्रुतेर-  
पीत्याह । किञ्चेति ॥ अधिदैवं पृथिव्यादावध्यात्मञ्च शरीरे तेजो-  
मयो ज्योतिर्मयश्चैतन्यप्रधानोऽमृतमयोऽमरखधर्मा पुरुषः पूर्यः  
पृथिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञाता स पर एवात्मा ।  
तेन स विज्ञाता सर्वं पूर्यमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवेति परं ब्रह्म प्रका-  
शितमिति सम्बन्धः । अपवादावस्थायामध्यारोपासम्भवात् द्वयो-  
र्द्वयोरिति कथमुच्यते तत्राह । अद्वैतक्षयादिति ॥ द्वैतक्षयप-  
र्यन्तं ब्रह्म प्रकाशितं । द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवादमात्रमित्यर्थः ।  
मधुज्ञाने मध्वेव प्रकाशितं न ब्रह्म इत्याशङ्क्य मधुज्ञानशब्दार्थं  
व्युत्पादयति । केत्यादिना ॥ शब्दस्य कचिदाश्रितत्वं रूपवदनु-



गो० पृथिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥ १२ ॥  
जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

भा० क्षिति मधुज्ञानं मधुप्राङ्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किमिवेत्याह ॥  
पृथिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशोऽनुमानेन प्रकाशितो  
लोके तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्युक्तितः अतितश्च निर्द्वारितं जीवस्य परस्य चात्म-  
नोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते स्वरयते शास्त्रेण व्यासादिभिश्च ।  
यच्च सर्वप्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रवहिष्कृतैः कुता-  
र्त्तिकैर्विरचितं नागात्वदर्शनं निन्द्यते । न तु तद्वितीय-  
मस्ति । द्वितीयाद्दे भयं भवति । उदरमन्तरं कुरुते ।

आ० भीयते । तच्च शब्दाधिकरणं सामान्यतः सिद्धं पादिशेष्यादाकाश-  
मिति सिद्धमिति । तच्च कल्पनालाघवादेकमेवेति गम्यते । तथा  
च बहिरन्तश्चैकमेवाकाशमनुमानप्रामाण्यादधिगतं ॥ तथाधिदै-  
वमध्यात्मञ्च तस्य प्रत्यग्भूतं सिद्धमित्युत्तराद्धं व्याचष्टे । किमेवेत्या-  
दिना ॥ १२ ॥

इतश्चैकत्वे अतीनां तात्पर्यमितिाह । जीवात्मनोरिति ॥  
अभेदेन तस्यविद्वच्छव भवतीत्यादिना तस्यभावफलवादेनेत्यर्थः ।  
यत् प्रशस्यते वहिषेवमित्यादिन्यायात् । एकत्वदर्शनं फलवादोप-  
पत्त्युपलम्भादेकत्वं प्रशस्तत्वादिवच्छिवमिति भावः । यच्चानेकत्वं  
सर्वप्राणिसाधारणं तन्निन्द्यमानं दृश्यते । यन्निन्द्यते तन्निषिध्यत  
इति न्यायान्नागतं शास्त्रार्थो न भवतीत्याह । नागात्वमिति ॥  
तदुभयमेकत्वप्रशंसनं नागात्वनिन्दनश्चैकत्वमेव शास्त्रीयमित्यभ्यु-  
त्तमे सति युक्तमिति फलितमाह । तदेवं हीति ॥ श्लोकाद्य-  
राशि व्याचष्टे । यदिति ॥ अनन्यत्वाभावशङ्कां व्यावर्त्तिकारसत्वं  
दर्शयति । अभेदेनेति ॥ तत्प्रशस्यते शास्त्रेणेति तत्प्रदमादाय  
व्याख्येयं । शास्त्रेणाभेदेदेनेन फलवादेनेत्यर्थः । व्यासपराशररा-

गौ० नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसं ॥१३॥

भा० अथ तस्य भयं भवति । इदं सर्व्वं । अद्यमात्मा । मृत्योः  
 स मृत्युमाप्नोतीत्यादिवाक्यैश्चान्यैश्च ब्रह्मविद्भिः । अथैतन्न-  
 देवं हि समञ्जसं अश्ववबोधं न्याय्यमित्यर्थः । यास्तु  
 तार्किकपरिकल्पिताः कुदृष्टयस्ता अनृजो निरूप्यमाणा  
 न घटानां प्राञ्जलीत्याभिप्रायः ॥ १३ ॥

आ० दिभिश्च वेदार्थं व्याख्यायैरेकत्वं सूयते । वासुदेवः सर्व्वमिति  
 स महात्मा सुदुर्जभः । अहं हरिः सर्व्वमिदं जगदर्जो नान्ध-  
 ततः आरब्धकार्यजातमित्यादिवाक्यैरित्याह । यासादिभिश्चेति ।  
 द्वितीयाहं विभजते । यथेति ॥ तन्निन्द्यत इति यच्छब्देनाप-  
 क्रमाद्दृष्ट्यं । अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः ।  
 किन्तेन न ज्ञातं पापं चैदेवात्मापहारिणेत्यादिवाक्यैर्वासाद-  
 योऽपि हैतदर्शनं निन्दन्तीत्याह । अन्यैश्चेति । एवमनेकत्वदर्शनस्य  
 निन्दितत्वेन निषिद्धत्वान्नानेकत्वं शास्त्रीयमित्युक्त्वा चतुर्थपादा-  
 र्थमाह । यथैतदिति । विषयभेदेन प्रशंसनं निन्दनश्चेत्यर्थः ।  
 एवं हीति । हैतस्याशास्त्रीयत्वमहैतस्यैव तत्तात्पर्यग्रन्थत्वमित्त्व-  
 ङ्गीकारे सतीत्यर्थः । भेददृष्टितानपि न्याय्यत्वाविशेषाद्भेददर्श-  
 ननिन्दनस्य कुतो न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याह । यास्त्विति । या वेद-  
 वाङ्मः स्मृतयो वाच्य काच्य कुदृष्टयः । सर्व्वान्ता निष्पन्नाः प्रेत्य  
 तमोमूला हि ताः स्मृता इति मनुवचनादित्यर्थः । न्यायविरो-  
 धादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह । निरूप्यमाणा इति ।  
 वैशेषिकवैनाशिकादिकल्पना भेदानुसारिण्या भेदश्च परस्पर-  
 अयतादिदोषदूषितो न प्रमीयते । तेन भेदवादानामुक्तेषामू-  
 खानामसमञ्जसतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

गो•जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितं ।

भा० ननु श्रुत्यापि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्ते-  
रुत्पत्त्यर्थोपनिषदाद्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकाण्डे ।  
अनेकत्रः कामभेदत इदं कामोऽदः काम इति । परस्य  
सदाधारपृथिवीद्यामित्यादिमन्त्रवर्णैः । तत्र कथं कर्मज्ञा-  
नकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य साम-  
ञ्जस्यमवधार्यत इति । अपोच्यते ॥ यतो वा इमानि  
भूतानि जायन्ते । यथाऽग्नेः शुद्धा विष्णुच्छिन्नाः ।  
तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तदैवत ।  
तत्तेजोऽसृजतेत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषदाद्येभ्यः प्राक् पृथक्त्वं  
कर्मकाण्डे प्रकीर्तितं यत्तत्र परमार्थं किमर्हि गौणं ।

षा० भेदवादानामुल्लेखामात्रमूलत्वं श्रुतिमूलत्वादित्याशङ्क्य परि-  
हरति । जीवात्मेति ॥ उत्पत्तिर्युत्पत्तिः सम्यक् ज्ञानं तदर्थो-  
पनिषदः प्रवृत्तपेक्षया प्राक्प्रवृत्तकर्मकाण्डेन यत्परापरयो-  
र्नानात्वमुक्तं तदेतदं पचतीति भविष्यत्प्रवृत्तया तद्व्युत्पत्तेर्भेद-  
त्ववत् मौल्यमेव न मुख्यभेदार्थत्वं श्रुतेर्युच्यते । भेदस्यापूर्वत्व-  
पुत्रघातत्वयोरभावादित्यर्थः । श्लोकस्वावर्त्तमानाशङ्कामाह । न-  
न्विति । न केवलमस्माभिरुल्लेखितमिदं किन्तु श्रुत्यापि दर्शित-  
मित्यपरोऽर्थः । भेदवत्त्वाः श्रुतेस्तात्पर्यलिङ्गमभासं सूचयति ।  
अनेकत्र इति । कर्मकाण्डे तत्तत्त्वामनाभेदेन नियोज्य भेदसि-  
द्धावपि कथं जीवपरयोर्भेदः सिध्यति परस्य तत्रानुक्तत्वादि-  
त्याशङ्क्याह । परश्चेति । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताय इति मन्त्रे  
प्रकृतो हिरण्यगर्भः सर्वनाम्ना पराम्प्रकृतः । स इमां पृथिवीं  
द्यामपि हृतवान् । अन्वया मुदत्वात्तयोरवस्थानायोऽग्रात् । न  
च हिरण्यगर्भातिरिक्तमीश्वरं पदे बुध्यन्ते मन्त्रवर्णैः । परस्य  
प्रकीर्तित इति सम्बन्धः । कर्मकाण्डार्थं ज्ञानकाण्डेनापवाध्य

गौ० भविष्यदृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥ १४ ॥

भा० महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यथैदं पश्यतीति भवि-  
ष्यदृत्त्या तद्वत् । न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्य-  
भेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविकाविद्यावत् प्राणिभेददृ-  
श्यानुवादित्वादात्मभेदवाक्यानां । इह उपनिषत्सूत्र्यत्ति-  
प्रसन्नादिवाक्यैर्जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपादयि-  
षितं । तत्त्वमसि अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न च वेदे-  
त्यादिभिः । अत उपनिषत्खेकत्वं श्रुत्या प्रतिपाद-  
यिषितं भविष्यतीति भाविनामेकवृत्तिमाश्रित्य लोके  
भेददृश्यानुवादे गौण एवेत्यभिप्रायः । अथवा तदै-  
क्षत । तत्तेजोऽहजतेत्याद्युत्पत्तेः प्रागेकमेवाद्वितीयमित्ये-

भा० ज्ञानवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्यतामित्याशङ्क्य बाध्य-  
बाध्यकभावनिर्द्धारणे चारजानवधारणान्मैवमित्याह । तत्रेति ॥  
लोकवाक्यैरेतन्माह । अत्रेत्यादिना ॥ एषल्लस्य गौणत्वे प्रागुक्त-  
मेव दृष्टान्तमाह । महाकाशेति ॥ तत्रैव लोकसूचितमुदाह-  
रन्माह । यथेति ॥ मुख्यत्वं हीत्यादिना व्याचष्टे । न हीति ॥ भे-  
दस्यापूर्वत्वाद्यभावात्त वाक्यानां तत्परत्वं तत्परतत्परवोच्य तत्  
परं वाक्यं बन्धवदिति न्यायादखण्डवाक्यार्थस्यैव सामञ्जस्यमित्यर्थः ॥  
अद्वैतवाक्यानामपि कथमद्वैते तात्पर्यमित्याशङ्क्यापूर्वार्थत्वादुप-  
पत्तिमभ्याचेत्याह । इह चेति ॥ अद्वैतं तावन्मानान्तरागोचर-  
त्वादपूर्वमेवाद्वितीयमिति प्रागवस्थायां ब्रह्माद्वितीयं श्रुतं तद-  
वेदं ब्रह्म । तत्सद्भा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरनुप्राविष्टो जीवो  
ऽभिजग्यते । तेन जीवस्य ब्रह्मत्वा सम्भवतीत्युपपत्त्यापि श्रुतेरद्वैता-  
र्थत्वं गम्यते । ब्रह्मादिश्रुतीकामद्वैते तात्पर्यं न ब्रह्मादावित्त्व-  
बन्धनमेव बध्यते । तस्मादद्वैते श्रुतेः तात्पर्यात्तदर्थस्यैव वाच्यकते-  
त्यर्थः । न केवलमुपपत्तेरेवाद्वैते श्रुतेः तात्पर्यं किन्तु नवद्वैतोऽभ्या-

गौ० मृत्साहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्था चेदिताऽन्यथा ।

भा० कत्वं प्रकीर्तितं । तदेव च तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्येकत्वं भविष्यतीति तां भविष्यदृत्तिमपेक्ष्य यच्चीवात्मनोः पृथक्त्वं यच्च कश्चिदात्मो गम्यमानं दङ्गाद्यं । यथौदनं पचतीति तद्वत् ॥ १४ ॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाप्युत्पत्तेरुद्भूतं जातमिदं सर्वं जीवाश्च भिन्ना इति । मैवं । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनां । पूर्वमपि परिहृत एवायं दोषः । स्वप्नवदात्ममायाविसर्जिताः सङ्गाताः घटाकाशोत्पत्तिभेदादिवक्षीवानामुत्पत्तिर्भेदादिरिति । इत एवोत्पत्तिभेदादि-

षा० सादपीत्याह । तत्त्वमिति ॥ भेददृष्टेरपवादाच्च श्रुतेरद्वैते तात्पर्यं प्रतिभातीत्याह । अन्योऽसाविति ॥ आदिशब्देनाद्वैतवादीनि द्वैतनिषेधानि च वचनान्तराणि च गृह्यन्ते । एकत्वमेव प्रतिपिपादयिष्यतमिति पूर्वमेव सम्बन्धः । एकत्वे श्रुतेस्तात्पर्यं सिद्धे द्वतीयपादावच्छन्नेन फलितमाह । अत इति ॥ श्लोकस्य साध्याहारं यास्मानान्तरमाह । अथ वेत्यादिना ॥ १७ ॥

एङ्गादिश्रुतिषु शब्दशक्तिवशादेव एङ्गादिभेददृष्टेरद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । नञ्ज्ञोहेति ॥ उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वमुपेत्य सावर्थात्त्वोक्तमुक्त्यापयति । नन्विति ॥ तासां स्वार्थनिष्ठत्वाभावात्प्रवरवकाशशेषमिति परिहरति । मैवमिति ॥ परिहृतत्वाच्च नेदश्लोचं सावकाशमित्याह । पूर्वमपीति ॥ यदि प्रकृतोत्पत्त्यादिश्रुतिभ्यः सक्तात्प्रादुपक्रमेपसंहारैककृत्यं तात्पर्यं चिद्गुणाद्योद्गाथ्य नृषा एङ्गादिश्रुतेः स्वार्थपरत्वं परिहृतं तर्हि पुनरुपन्यासो कथा स्यादित्याशङ्कते । इत एवेति ॥ उतात्वादिश्रुतीनां भिन्नाच्छ्रुतिपरत्वं पूर्वमुक्तं । इह तु तासां ब्रह्मात्मैवेतात्पर्यप्रतिपादनेच्छवा पुनरुपन्यासः सिद्ध्यतीत्युत्तरमाह ।

गो० उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥ १५ ॥

भा० अतिथ्य आद्येह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामैदंपारम्यर्थप्रतिपि-  
पादयिषयोपन्यासः । मृत्सोहविष्णुखिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासैः  
सृष्टिर्या चोदिता प्रकाशिता अन्यथा च स सर्वः सृष्टिप्र-  
कारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायोपायोऽस्माकं । अद्या-  
प्राणसंवादे वागाद्यासुरपापवेधाद्याख्यायिका कल्पिता  
प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय तदप्यसिद्धमिति चेत् । न ।  
शास्त्राभेदेऽन्यथा च प्राणादिसंवादश्रवणात् । यदि हि  
वादः परमार्थ एवाभूदेकरूप एव संवादः सर्वशास्त्राख-  
श्रोत्यद्विद्वानेकप्रकारेण नाश्रोयत् । श्रूयते तु तस्मान्न

षा० इह पुनरिति ॥ पादत्रयगतान्यक्षराणि योजयति । मृदित्वा-  
दिना । सः शब्दशक्त्या प्रतीयते न स शुक्लार्थो भवति किन्तु  
तात्पर्यमप्यस्यैव श्रुत्यर्थत्वत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । वागा-  
दीनां प्राणानामहं श्रेयानिति मिथः सङ्घर्षः संवादस्तत्र याऽऽ-  
ख्यायिका श्रूयते नासौ शुक्लार्थो भवति । वागादीनामचेतनत्वात् ।  
तथा ऋद्ध्यादिश्रुतिरपि न स्वार्थं तात्पर्यवतीत्यर्थः । उदाहर-  
णान्तरं सूचयति । वागादीति ॥ देवासुरसङ्ग्रामे देवास्तावद-  
सुरानभिववितुमुपचक्रमिरे । वागादीन्बोद्धादृत्वेन वप्रिरे । तांश्च  
वागादीन् कल्याणसङ्गजेन पापना असुरा विविधुरित्वाद्याख्या-  
यिका च न यथाश्रुतार्था । वागादीनां वागभावेनोद्गानासाम-  
र्थ्यात् । किन्त्वसुरधर्षितत्वात्प्राणोत्पन्नौ देहपातप्रसिद्धे च प्राणः  
श्रेष्ठो भवतीति प्राणवैशिष्ट्यनिश्चये बुद्ध्यवतारशेषत्वेन सा  
कल्पिता । तथैव प्रकृतेऽपि ऋद्ध्यादिश्रुतेः स्वार्थं तात्पर्याभावा-  
त्तात्पर्यस्य तद्व्यतिरेकेणाभावात्तदेवास्तीत्यद्वैतबुद्ध्यवतारोपायत्वेन  
ऋद्ध्यादिप्रकृत्या कल्पितेत्यर्थः । देवताशब्दप्रयोगाच्चेतनत्वं वागा-  
दीनामिति मुख्यार्थत्वं संवादादिश्रवणस्य । अतोऽसिद्धमुदाहर-

भा० तादर्थ्यं संवादश्रुतीनां । तथोत्पत्तिवाक्यानि प्रत्येतव्यानि ।  
 कल्पसर्गभेदासंवादश्रुतीनाञ्च प्रतिसर्गमन्यथात्वमिति चेन्न ।  
 निष्प्रयोजनत्वाद्यथोक्तबुद्धवतारप्रयोजनव्यतिरेकेण । न  
 ह्यन्यप्रयोजनवत्त्वं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां शक्यं कल्पयितुं ।  
 तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थमिति चेन्न । कलशोत्पत्ति-  
 प्रसङ्गात् प्रतिपत्तेरनिष्टत्वात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय

षा० ऋमिति शङ्कते । तदपीति ॥ संवादविसंवादयोरसतोः श्रुते  
 ऽर्थे प्रामाण्यमर्थवादानामित्यङ्गीकारादविरोधापेक्षमेवार्थवाद-  
 प्रामाण्यं । इह तु परस्परव्यावृत्तिदर्शनात्प्रामाण्यमिति परिहृ-  
 रति । न शाखाभेदेऽपि ॥ प्रायादीत्यादिशब्देन मुख्यप्राजाति-  
 रिक्ता बागादयो गृह्यन्ते । उक्तमेव समाधानं व्यतिरेकमुखेन  
 विदुषोति । यदि हीति ॥ क्वचिदिवदमानानां प्राजानां स्वयमेव  
 निर्वृतुमशक्तानां प्रजापतिमुपगतानां यस्मिन्मृत्कान्ते शरीरमिदं  
 पापिष्ठतरमिव तिष्ठति सव्यः श्रेष्ठो भवतीति तेनोक्तानां प्रवासः  
 श्रूयते । क्वचित्तु स्वातन्त्र्येण यस्मिन्मृत्कान्ते शरीरमिदं पतति स नः  
 श्रेयानित्वाकोष्य प्रवासो अपदिश्रूयते । क्वचित्पुनर्वाक् चक्षुःश्रोत्र-  
 मनांशीति मुख्यप्राजातिरिक्ताश्चत्वारः श्रूयन्ते । क्वचित्त्वगादयो  
 ऽपीत्वेवं विदुषानेकप्रकारेण संवादश्रवणमस्तीत्याह । श्रूयते  
 त्विति । प्राक्संवादश्रुतीनां मिथो विरोधान्नास्ति स्वार्थे प्रामा-  
 ण्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति । उक्तदृष्टान्तानुरोधादुत्पत्ति-  
 वाक्यान्वयि न विवक्षितार्थानि । क्वचिदाकाशादिद्रुमेण दृष्टिः  
 क्वचिदग्नादिक्रमेण क्वचित्प्राजादिक्रमेण क्वचिदक्रमेणेत्येतेषु परस्पर-  
 रपरापहतिदर्शनादित्याह । तथेति ॥ प्रति कल्पं दृष्टिभेदस्येष्ट-  
 त्वादुक्तश्रुतीनामपि प्रतिसर्गमन्यथात्वाद्यवस्थया अर्थवत्त्वं स्या-  
 दिति शङ्कते । कल्पेति । सिद्धे प्रामाण्ये व्यवस्था कल्पते । तदेव  
 नाद्यापि सिद्धमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । तासां प्रयोजनवत्त्वं  
 तथापि सोक्ततमित्याशङ्क्याह । यद्योक्तंति । प्रयोजनान्तराभावं  
 प्रकटयति । न हीति ॥ प्राजादिभावप्राप्तये ध्यानार्थं प्राजादि-  
 सङ्गीर्तनमिति शङ्कते । तथात्वेति ॥ तं यथा यद्योपासते तदेव

गो०आत्रमात्रिविधा हीनमध्यमेत्कृष्टदृष्टयः ।

भा०आत्मैकत्वबुद्ध्यवतारायैव नान्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः ।  
अतो नास्त्यत्पत्यादिद्वतो भेदः कथञ्चन । १५ ॥

यदि पर एवात्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एकः पर-  
मार्थः सन्नेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्योऽषदन्वत्किमर्थ-  
यमुपासनेोपदिष्टा । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः । य आत्मा  
ऽपहतपाप्मा स क्रतुं कुर्वीत । आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रु-  
तिभ्यः । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि । शृणु तत्र कारणं ।

जा० भवतीति श्रुतेः । न्यायसाम्बन्धात्कण्ठादिध्यानात्तत्प्राप्तिः फलं स्यात् ।  
तन्प्राप्तिकमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ प्राक्संवादश्रुतीनां  
प्राखवैशिष्ट्याववाधवतारार्थत्वमुपपाद्य दास्यन्तिकमुपसंहरति ।  
तस्मादिति ॥ उत्पत्त्यादिश्रुतीनामुत्पत्त्यादिपरत्वाभावे यत्कित-  
ञ्चतुर्थपादावच्छम्भेन स्पष्टयति । अत इति ॥ १५ ॥

उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमद्वैते परिहृत्योपासनविध्यनुपपत्तिवि-  
रोधं परिहरति । आत्रमा इति ॥ आत्रमिभ्यो वर्त्तिनश्च कार्यत्र-  
स्योपासका हीनदृष्टयः । कारत्रस्योपासका मध्यमदृष्टयः । अदि-  
तीयत्रस्यदर्शनशीलास्तमदृष्टयः । एवमेतेषु त्रिविधेषु मध्ये तेषां  
मन्दानां मध्यमनाश्च उत्तमदृष्टिप्रवेष्टार्थं दवाकुत्रा वेदेनोपास-  
नेोपदिष्टा । तथा चोपासनानुष्ठानद्वारेणोत्तमानमेकत्वदृष्टिं क्रमेण  
प्राप्ता उत्तमेष्वेवान्तर्भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ श्लोकव्यावर्त्तानामाशङ्कामाह ।  
यदीति । तस्यैव परमार्थतः सत्त्वे प्रमाद्यमाह । एकमेवेति ॥  
द्वैतप्रतीतेर्मिथ्याद्वैतविषयत्वेनाविरोधमाह । असदिति । अद्वै-  
तस्यैव वस्तुत्वे ध्यानविधिविरोधमाह । किमयति । उपासने-  
पदेशमेव विशदयति । आत्मेति ॥ तत्र हि निदिध्यासितस्य  
इत्युपासनेोपदिश्यते । य आत्मेत्यादौ तु स विजिज्ञासितस्य इति  
ध्यानविधिः । स क्रतुमित्यत्र सञ्जयेन शमादिमानस्यिकारी  
परान्दश्यते । अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे कर्माविधिविरोधोऽपि प्रसर-



गौ० उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥

भा० आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । वर्षिनश्च मार्मनाः ।  
 आश्रमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्प्रविधाः । कथं । हीनमध्यमो-  
 क्तदृष्टयः । हीना निम्नग्रा मध्यमा उक्तग्रा च दृष्टिर्द-  
 र्शनसामर्थ्यश्च येषां ते मन्दमध्यमोत्तमबुद्धिसामर्थ्योपेता  
 इत्यर्थः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थं मन्दमध्यमदृष्ट्याश्रमा-  
 द्यर्थं कर्माणि च । न चात्मीक एवाद्वितीय इति निश्चि-  
 तोत्तमदृष्ट्यर्थं दयालुना वेदेनानुकम्पया सम्मार्गगाः  
 सन्तः कथमिदमनुत्तमामेकत्वदृष्टिं प्राप्नुयुरिति । यन्म-  
 नसा न मनुते येनाङ्गर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि ।

आ० तीत्याह । कर्माणि चेति किमर्थान्युपदिष्टानीति सम्बन्धः ।  
 अद्वैताधिकारिणोऽधिकार्यन्तरं प्रति विधिद्वयं सावकाशमिति  
 परिहरति । प्रदण्डति ॥ तत्रेत्युपासनोपदेशः कर्मापदेशश्च  
 गृह्यते । तदैव कारणमन्तरयोजनया प्रकटयति । आश्रमा इति ॥  
 आश्रमशब्देनाश्रमिणो गृह्यन्तां वर्षिनस्तु कथं गृह्येरन्नित्याश-  
 ङ्गाह । आश्रमेति ॥ श्रूयान् यावत्वं चैवर्षिकानामेव ग्रहणार्थं  
 मार्गगा इति विशेषणं ॥ चैविध्यमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति ।  
 कथमित्यादिना । कार्यब्रह्मविषयत्वान्निष्कृत्वम् । मध्यमत्वं कारणब्र-  
 ह्मविषयत्वम् । उक्तदृष्टत्वमद्वैतविषयत्वादिति ब्रह्मं ॥ एवं पूर्वार्द्धं  
 व्याख्यायोत्तरार्द्धं व्याकरोति । उपासनेति ॥ कर्मापदेशस्यापि  
 तदर्थत्वमाह । कर्माणि चेति ॥ यावत्वं श्रूयान् दर्शयति । न  
 चेति ॥ वेदेनोपासनाद्युपदेशे मन्दानां मध्यमानाश्च कथमनुग्रहः  
 सिध्यतीत्याशङ्गाह । सम्मार्मगा इति ॥ प्राप्नुयुरित्युपासनोप-  
 दिष्टा । कर्माणि चेति पूर्वेषु सम्बन्धः । उपास्यं ब्रह्मैव न भव-  
 तीति प्रतिषेधात् मन्दमध्यमदृष्टिविषयमुपासनस्य प्रतिभाती-  
 त्वाह । यन्मनसेति ॥ अद्वैतदृष्टीनाम्बु बर्षाश्रमभेदाभिमाना-

गौ० स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढं ।

भा० नेदं यदिदमुपासते तत्त्वमसि आत्मैवेदं सर्वमित्यादि-  
श्रुतिभ्यः ॥ १६ ॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वात् अद्वयात्मदर्शनं सम्ब-  
ग्दर्शनं तद्वाङ्मत्वात्प्रित्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं  
द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषास्यदत्त्वात् कथं सिद्धान्तव्यवस्थासु  
स्वसिद्धान्तरचनानियमेषु कपिलकणादबुद्धादिदृष्टानुसा-  
रिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति  
तत्र तत्रानुरक्ताः प्रतिपद्यन्त्यात्मनः पश्यन्तसं द्विषन्त  
इत्येवं रागद्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेव परस्पर-

षा० भावादेव नोपासनं कर्म वा सम्भवतीत्याह । तत्त्वमसीति ॥१६॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मतान्तरै-  
र्विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य तेषां भ्रान्तिमूलत्वात्प्रैवमित्याह । स्वसिद्धान्ते-  
ति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । शास्त्रेति ॥  
तद्वाङ्मत्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रोपपत्ती गृह्येते ॥ द्वैतदर्शनस्य  
मिथ्यादर्शनत्वे हेतुन्तरपरत्वमवतारितस्य श्लोकस्य दर्शयति ।  
इतश्चेति ॥ इतःशब्दार्थमेव दर्शयति । द्वैतिनामिति ॥ आदि-  
शब्देन मदमानादयो गृहीताः । स्वीयं स्वीयं सिद्धान्तं श्ववस्था-  
पयितुं तत्त्वज्ञानमधिष्ठत्वा प्रवृत्तानां वादिनां कुतो दोषास्यदत्व-  
मित्यादिपति । कथमिति ॥ श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति ।  
स्वसिद्धान्तेत्यादिना ॥ निश्चयमेव स्फोरयति । एवमेवेति ॥  
रागास्यदत्त्वेऽपि तेषां द्वेषास्यदत्त्वं कथमित्याशङ्क्याह । प्रतिपद्य-  
मिति ॥ उत्तरार्द्धं विभजते । स्वसिद्धान्तेति ॥ यद्वादिनां  
प्रत्येकं स्वसिद्धान्तेनोपसङ्गृहीतं दर्शनं तन्निर्धारणार्थमन्योन्यं  
वादिनो विरोधमाचरन्तो दृश्यन्ते । न च तैरद्वैतदर्शनं विद्व-  
ध्यमानमध्यवसीयते । यथा स्वकीयकरचरबादिभिराघाते कदा-

गौ०परस्परं विरूध्यन्ते तैरयं न विरूध्यते ॥ १७ ॥  
अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

भा० मन्योन्यं विरूध्यन्ते । तैरन्योन्यविरोधिभिरस्मदीयोऽयं  
वैदिकः सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरूध्यते ।  
यथा स्वरूपपादादिभिः । एवं रागदेषानास्यदत्त्वादात्मै-  
कत्वबुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

केन हेतुना तैर्न विरूध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं पर-  
मार्थो हि यस्माद्द्वैतं नानात्वमस्याद्वैतस्य भेदस्य कार्य-  
मित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं । तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेः । उपप-

त्वा० चिदाचरितेऽपि द्वेषो न जायते । परबुद्ध्यभावात्तथा द्वैताभि-  
मानिभिरुपपन्नवे क्षुभ्रे कृतेऽपि नाद्वैतदर्शिनस्तेषु द्वेषो जायते ।  
सर्वानन्यत्वात्परबुद्ध्यभावादित्यर्थः । अद्वैतदर्शनस्य सम्यग्दर्शनत्वं  
प्रतिज्ञातं । कथं प्रदर्शितया प्रक्रियया प्रतिपन्नमित्याशङ्क्याह ।  
एवमिति ॥ १७ ॥

द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षस्य विषयदारके विरोधेऽधिगम्यमाने कथ-  
मविरोधवाचो युक्तिरित्याशङ्क्य स्वमतपर्याजोचनया तावदवि-  
रोधमाह । अद्वैतमिति ॥ मिथ्याभूतेन द्वैतेनाद्वैतस्याविरोधेऽपि  
धरमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्य तथाविधं द्वैतमेव  
नास्तीति मत्वाह । तेषामिति ॥ द्वैतिनां परमाद्यत्वेनापरमार्थ-  
त्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरीभूतं । तच्च सम्यतिपन्नद्वैतवन्नि-  
श्चिन्त्वेन स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्यशङ्को भवतीत्यर्थः ॥  
श्लोकप्रतिषेधं प्रश्नं करोति । केनेति ॥ श्लोकाक्षराजामर्थमा-  
चक्षायो हेतुमाह । उच्यत इति ॥ द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वे प्रमाद्य-  
माह । एकमेवेति ॥ श्रुतिप्रामाख्याद्द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वावगमा-  
त्कार्यस्य च कारणात् भेदेन सत्त्वनिषेधात्तत्त्वमित्यवधारणा-  
द्वाद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्श-

गो० तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ १६ ॥

भा० ज्ञेय । स्वचित्तस्यन्दनाभावे समाधौ मूर्च्छायां सुषुप्तौ चा-  
भावात् । अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतं । द्वैतिनाम्नु तेषां परमा-  
र्थतत्त्वोभयथापि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैत-  
दृष्टिरस्माकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानां तेनायं हेतुनास्मात्पक्षो  
न विरुध्यते तैः । इन्द्रो मायाभिः । न तु तद्वितीयमस्तीति-  
श्रुतेः । यथा मत्तंगजारूढ उन्मत्तं भूमिष्ठं प्रति गजारूढो  
ऽहं वाहय मां प्रतीति ब्रुवाणमपि तं प्रति न वाहयत्य-  
विरोधबुद्ध्या तदत् । ततः परमार्थतो ब्रह्म चिदात्मैव  
द्वैतिनां । तेनायं हेतुनात्स्मात्पक्षो न विरुध्यते तैः ॥ १८ ॥

ष्या० नैरविबद्धमित्यत्रैव युक्तिमाह । उपपत्तेश्चेति ॥ तामेवोपपत्तिं  
सङ्गुप्य दर्शयति । स्वचित्तेति ॥ सुषुप्ताद्यवस्थायां स्वकीय-  
चित्तस्यन्दनाभावे मिथ्याज्ञानोपरमे सति द्वैतदर्शनाभावादद्वैतं  
सिद्धं । ततश्च स्वप्नव्यायङ्मेदानामुत्पत्तिदर्शनादित्युपपत्तेर्द्वैतम-  
द्वैतकार्यं न च कारणं तत्कार्यप्रतिभासैर्विबध्यते । कार्यस्य वा-  
चारम्भजमात्रत्वात् कारणाविरेकेणाभावादित्यर्थः ॥ तेषामित्या-  
दिभागं विभजते । द्वैतिनान्विति ॥ परमार्थद्वैताश्रयाद्वैतविरोध-  
माशङ्क्य द्विधा व्यवहारोऽपि विमतस्य द्वैतस्य द्वैतत्वादेव सम्पत्ति-  
पन्नवन्न मिथ्यात्वसिद्धेर्न तेन विरोधोऽद्वैतस्येति मन्वानः सन्नाह ।  
यदि चेति ॥ भ्रान्तिमूलद्वैतदर्शनैरद्वैतदर्शनं प्रमाद्यमूलमविबद्ध-  
मित्येतद्दृष्टान्तेनोपपादयति । यथेत्यादिना ॥ कार्यकारणभूतयो-  
र्द्वैताद्वैतयोरविरोधे सिद्धे फलितमाह । तत इति ॥ स्वद्वैतिनां  
द्वैतिनाश्च प्रातिस्निकपक्षपर्यालोचनातो द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षैरद्वैत-  
पक्षो विबद्धो न भवतीति फलितमुपसंहरति । तेनेति ॥ १८ ॥

गो० मायया भिद्यते स्वेतन्नान्यथाजं कथञ्चन ।

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥ १९ ॥

भा० दैतमदैतभेद इत्युक्ते दैतमप्यदैतवत्परमार्थसदिति स्यात्  
 कस्यचिदात्रकृत्यत आह । यत्परमार्थसददैतं मायया  
 भिद्यते स्वेतन्मैरिक्कानेकचन्द्रवद्भ्युः सर्पादिधारादि-  
 भिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्मनः । साव-  
 यवं स्यावयवान्यथात्वेन भिद्यते । यथा मृद्घटादिभेदैः ।  
 तस्मान्निरवयवमजं नान्यथा कथञ्चन केनचिदपि प्रका-  
 रेण न भिद्यत इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो भिद्यमाने स्रष्टृत्वम-  
 जमद्वयं स्वभावतः सम्मर्त्यतां व्रजेत् । यथाऽग्निः प्रीततां ।  
 तच्चानिष्टं स्वभाववैपरीत्यममनं । सर्वप्रमाणविरोधात् ।  
 अजमव्ययमात्मतत्त्वं माययैव भिद्यते न परमार्थतः ।  
 तस्मान्न परमार्थसद्वैतं ॥ १९ ॥

आ० अदैतमेव दैवात्मना परिच्यमते चेत् दैतमपि तास्त्विदं स्या-  
 दित्याशङ्क्याह । माययेति ॥ विवर्त्तवादानुक्तीकारे दोषमाह ।  
 तत्त्वत इति ॥ पूर्वार्द्धव्यावर्त्तमानाशङ्कामादर्शयति । दैतमिति ॥  
 तत्र पूर्वार्द्धाच्छराय्यवतार्थं व्याकरोति । अत आहिति ॥ विमतो  
 भेदो मिथ्याभेदत्वात्तद्भादिभेदवदित्यर्थः ॥ विमतं तत्त्वतो भेद-  
 रहितं ॥ निरवयवत्वात्प्रित्यत्वाद्जत्वाच्च स्वतिरेकेण मृदादिव-  
 दित्याह । नेत्यादिना ॥ निरवयवत्वेऽपि वस्तुनः स्फुटन-  
 घर्म्मत्वमाशङ्क्याह । सावयवं हीति ॥ उक्तमनुमानं निगम-  
 यति । तस्मादिति ॥ अन्यथा परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुनर्नञ-  
 नुक्त्वात्त्वमव्ययार्थं आर्म्मत्वघर्म्मत्वात्त्वादिदृश प्रपारोऽभिप्रेतः ।  
 विपक्षो दोषं वदन् द्वितीयाजं विदुषोति । तत्त्वत इति ॥ प्रसङ्ग-  
 खेदत्वमाशङ्क्य निराचष्टे । तच्चेति ॥ विवर्त्तवादेमुपसंहरति ।  
 अजमिति ॥ स्थिते विवर्त्तवादे षष्ठितमाह । तस्मादिति ॥ १९ ॥

गौ० अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।  
 अजातो लभृतो भावो मर्त्यतां कथमेधति ॥ २० ॥  
 न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृततथा ।  
 प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ २१ ॥

भा० ये तु पुनः केचिदुपनिषद्वाख्यातारो ब्रह्मवादिनो  
 वावदूका अजातस्यैवात्मतत्त्वस्यामृतस्य स्वभावतो जाति-  
 मुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत एव । तेषां जातं चेत्तदेव  
 मर्त्यतामेव्यत्यवश्यं । स चाजातो अमृतभावः स्वभावतः  
 सन्नात्मा कथं मर्त्यतामेव्यति न कथञ्चन मर्त्यत्वस्वभाववै-  
 परीत्यमेव्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

यस्मान्न भवत्यमृतं मर्त्यलोकेनापि मर्त्यममृतं तथा  
 ततः प्रकृते स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथ-  
 ञ्चिद्भविष्यति । अग्नेरिवौषध्यस्य ॥ २१ ॥

भा० स्वप्नमुक्त्वा स्वयथपक्षमनुभाष्य दूषयति । अजातस्येति ।  
 अनुवादविभागं विभजते । ये त्विति ॥ स्वभावत एवाजातस्य  
 स्वभावत एवामृतस्य चात्मतत्त्वस्य परमार्थत एव जातिमुत्पत्तिं  
 ये स्वयूथाः स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ जातस्य हि ध्रुवो न्यतरिति  
 न्यायेन दूषयति । तेषामिति ॥ अजातो हीत्वाद्यक्षराण्युक्तेऽर्थे  
 योजयति । स चेति ॥ २० ॥

पदार्थानां स्वभाववैपरीत्यगमनमनुपपन्नमित्युक्तं प्रपञ्चयति ।  
 न भवतीति ॥ तत्र पूर्वार्द्धं हेतुत्वेन व्याचष्टे । तस्मादिति । उत्त-  
 रार्द्धं हेतुमत्त्वेन योजयति । तत इति ॥ यथाग्नेः स्वभावभूत-  
 स्येष्टत्वस्यान्यथात्वं श्रैत्वगमनमयुक्तं तथाऽन्यत्रापि स्वभावस्या-  
 न्यथात्मगुचितं स्वरूपनाशप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २१ ॥

गौ० स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यतां ।  
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ २२ ॥

भा० यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां  
गच्छति परमार्थतो जायते तस्य प्रागुत्पत्तेः सभावः  
स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृषैव । कथं तर्हि कृतके-  
नामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः स कथं स्थास्यति निश्च-  
लोऽमृतस्वभावतया न कथञ्चित्स्थास्यति आत्मा जातिवा-  
दिनः सर्व्वदाऽजं नाम नास्त्येव सर्व्वमेतन्मर्त्यं । अतोऽनि-  
र्घोऽप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

षा० ननु ब्रह्म कारकरूपेण प्रागुत्पत्तेरमृतमपि कार्य्याकारेणोत्पत्त्य-  
त्तरकाणं मर्त्यतां गमिष्यति । ततो रूपभेदादुभयमविरुद्धमिति  
तत्राह । स्वभावेनेति ॥ पूर्व्वार्द्धं साध्याहारं योजयति । यस्येति ॥  
प्रागवस्थायामपि कारकस्यैव कार्य्याकारेण जन्मयोग्यतया मर्त्य-  
तावगमामृषैव प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा  
युक्तेत्याशङ्क्य कृतकेन मर्त्यविक्रयेनामृतस्तस्य वादिनः स कार-  
काख्यो भावो भवतीति प्रतिज्ञा युक्तेत्याह । कथमित्यादिना ॥  
भवतु प्रणयावस्थायाममृतावस्थापरिणामेनामृतत्वं ततो वा किं  
स्यादित्याशङ्क्याह । कृतकेनेति ॥ कृतकत्वस्य यत्कृतकं तदनिवृ-  
त्तिमिति विनाशित्वेन थाप्तत्वादित्यर्थः । किञ्चास्यामवस्थायां कार्य्य-  
मात्रं वस्त्वित्यजं ब्रह्मास्तीति ज्ञानाभावान्मोक्षो न स्यादित्याह ।  
आत्मेति ॥ २२ ॥

गौ०भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

भा० नन्वजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न सङ्गच्छते  
 प्रामाण्यं । वाढं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः ।  
 सा तन्न्यपरा । उपायः सोऽवताराथेत्यवोचाम । इदा-  
 नोमुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विवक्षितार्थं  
 प्रति सृष्टिश्रुत्यक्षराणामनुस्रोम्यविरोधाशङ्कामात्रपरि-  
 हारार्थौ । भूततः परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुनि अभू-

ष्या० परिणामवादस्य सृष्टिश्रुत्यनुसारेण स्वीकार्यत्वमाशङ्क्य निर-  
 स्यति । भूतत इति ॥ परिणामवादे विवर्त्तवादे च सृष्टिश्रुतेर-  
 विशेषादद्वैतानुरोधि श्रुतियुक्त्ववशाद्विवर्त्तवादस्यैव स्वीकर्त्तव्यतेति  
 भावः । सृष्टिश्रुतेरद्वैतानुगुणे प्रमाख्युक्त्यनुगृहीतमद्वैतमेवाभ्युप-  
 गन्तव्यमिति फलितमाह । निश्चितमिति ॥ श्लोकव्यावर्त्तार्थं शङ्कां  
 दर्शयति । नन्विति ॥ यद्यात्मा कार्योक्कारेण न जायते तर्हि  
 सृष्टिश्रुतिरस्मिन्ना स्यादित्यर्थः । सृष्ट्यानुवादिनी श्रुतिरस्तीत्यङ्गी-  
 करोति । वाढमिति ॥ तस्या मिथ्यासृष्ट्यानुवादित्वेन कथमुपप-  
 त्तिरित्याशङ्क्याह । सा त्विति ॥ कथमद्वैतपरत्वेन सृष्टिश्रुतेरुपप-  
 त्तिरित्याशङ्क्याह । उपाय इति ॥ यदि सृष्टिश्रुतेरद्वैतपरत्वेन  
 तद्विरोधसमाधी अघस्तादेवोक्तौ तर्हि पुनश्चोद्यं तत्परिहारश्च  
 युक्तौ पुनश्चोदित्याशङ्क्याह । इदानीमिति ॥ मिथ्यासृष्टिवादे  
 श्रुतिपदानामसृज्यताऽभवदित्यादीनामसामञ्जस्य विरोधाशङ्कायां  
 तावन्मात्रं परिहर्त्तुं पुनश्चोद्यपरिहारावित्यर्थः ॥ श्लोकस्य तात्प-  
 र्यमुक्त्वा पूर्वार्द्धाद्वाराणि आकरोति । भूतत इति ॥ माया  
 श्लेषा मया सृष्टेत्यादिवत् तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतिः । सच्च त्वच्चा-  
 भवदिति श्रुतिस्तु देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदिति । तन्न । न च  
 सत्त्वत्वं विशेषणमत्रोपलभ्यते । तेन मायामय्यां सृष्ट्याविद्याया-  
 मपि सृष्टिश्रुतिः स्मिद्येत्यर्थः ॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्ये सख्य-  
 त्वय इति न्यायमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ अभिर्भावक



गो०निश्चितं युक्तियुक्तञ्च यतद्भवति नेतरत् ॥ २३ ॥

भा० ततो माद्यथा वा मायां विनेव सृष्ट्यमाने वस्तुनि समा  
तुष्ट्या सृष्टिभ्रुतिः । ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये ब्रह्मार्थप्रति-  
पत्तिर्युक्ता । न । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वात्प्रियोजनात्वाच्चे-  
त्यवोचाम । अविद्यासृष्टिविषयैव सर्वा गौणी मुख्या च  
सृष्टिः न परमार्थतः । सवाद्याभ्यन्तरो ह्यज्ञ इति श्रुतेः ।  
तस्माच्छ्रुत्या निश्चितं अदेकमेवाद्वितीयमत्रमसृष्टमिति  
युक्तियुक्तञ्च । युक्त्वा च सम्यग् तदेवेत्यवोचाम पूर्वैर्धन्यैः ।  
तदेव श्रुत्यर्थो भवति नेतरत्कदाचिदपि ॥ २३ ॥

भा० इत्यत्र माद्यवनेऽभिप्रष्टप्रयोगेऽप्यभिमानयेत्वादिप्रबोधि प्रथमं व-  
द्विप्रतीतेर्मुख्यमेव प्रथमं प्रतिभातीति मुख्ये पदश्रुत्यन्तेर्मुख्यार्थ-  
तया सत्या सृष्टिरेष्ट्येत्वर्थः ॥ मुख्यसृष्ट्यङ्गीकारेऽपि सत्या सृष्टिर्न  
सिद्धति । अस्त्यत्तत्त्वे सत्यायाः सृष्टेः सृष्टिशब्दार्थत्वेनाप्रसि-  
द्धत्वादिति परिहरति । नेत्यादिना । जौनिकानां मुख्यसृष्टेः  
सत्यसृष्टित्वेऽपि यथाभावान्न तत्र श्रुतितात्पर्यमित्वाह । निष्प-  
योगजनत्वाच्चेति । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वमेव स्पष्टयति । अवि-  
द्येति । गौणी सृष्टे रथादिसृष्टिः । मुख्या जागरे घटादिसृष्टिः  
सर्वाप्यविद्यावस्थायामेव तस्यां सत्त्वामेव भावान्न तत्त्वदृष्ट्या  
कापि सृष्टिः सम्भवति । तत्रा भूतस्थान्यथाभूतस्य सतः परतो वा  
वस्तुनेऽन्यथाभावसम्भवात्तदतिरेकेण च सृष्टेरयोगादिबर्थः ।  
वस्तुस्वरूपाजोचनया वास्तव्यः सृष्टेरस्तिष्ठत्वे श्रुतिमनुकूलयति ।  
सवाद्येति । सृष्टेरविद्याविद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमि-  
त्याशङ्कोत्तरार्थं विभजते । तस्मादिति । निरवयवत्वं विभुल-  
मित्वादियुक्तिः । तेनाद्वैतमेव श्रुतितात्पर्यग्रन्थं न द्वैतमिति फलि-  
तमाह । तदेवेति ॥ २३ ॥

गो० नेह नानेति चाभायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

भा० कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह । यदि हि भूत एव सृष्टिः  
स्वाप्ततः सत्यमेव नाना वस्त्विति तदभावप्रदर्शनार्थमा  
त्राये न स्थात् । अस्ति च नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि-  
रात्राये दैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थं  
कल्पिता सृष्टिरभूतैव प्राक्संवादवत् । इन्द्रो मायाभि-  
रित्यभूतार्थप्रतिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु  
प्रज्ञावचनो मायाशब्दः । सत्यं । इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्यात्वेन  
मायात्वाभ्युपगमाद्देवः । मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञाभिर-

भा० सृष्टेर्यथात्वस्यष्टीकरवदादेवादैतमेव श्रुत्यर्थतया निर्झारयितुं  
श्रुतनिश्चयमेव विदुषोति । नेहेति ॥ आकाशां प्रदर्शनं श्लोकाच्च-  
राखि व्याकरोति । कथमित्यादिना ॥ तत्राप्यपादे अतिरेकं  
दर्शयित्वा पुनरन्वयात्त्वानेन व्याचष्टे । यदि हीति ॥ दैतभाव-  
श्चेत् प्रतिबिध्यते कथं तर्हि सृष्टिरपदिश्यते तत्राह । तस्मा-  
दिति ॥ यथा प्राक्संवादस्यैव प्राक्संवादः श्रुतिषु कल्प्यते  
तथा सृष्टिरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कल्पिता । वास्तव्याः सृष्टेरयोम-  
स्योपदिष्टत्वादित्यर्थः । कल्पिता सृष्टिरित्यत्र हेतुत्वरं दर्शयन्  
द्वितीयं पादमवतार्यं तात्पर्यमाह । इन्द्र इति ॥ मायाशब्देन  
सृष्टेर्यपदेशादसौ कल्पिता युक्तेति शेषः । अभिधानग्रन्थे प्रज्ञा-  
नामसु पाठात्मायाशब्दे मिथ्यार्थो न भवतीति शङ्कते ।  
नन्विति ॥ मायाशब्दस्य प्रज्ञानामसु क्वाचित्कं पाठमङ्गीकरोति ।  
सत्त्वमिति । कथं तर्हि मिथ्यार्थत्वं तत्राह । इन्द्रियेति ॥ न हि  
मायाशब्दिता प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यं । भूयश्चान्ते विश्वमायानिर्दत्ति-  
रित्यादौ निर्दत्तिश्रवणात् । किन्त्वसाविन्द्रियवन्त्या तस्याश्चा-  
विद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितया विद्यात्वेन मिथ्यात्वात्माया-  
शब्दस्य मिथ्यार्थत्वेनानुपपत्तिरित्यर्थः । तात्पर्यार्थमुक्त्वा तत्रै-

गो० अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥२४॥

भा० विद्यारूपाभिरित्यर्थः । अजायमानो बहुधा विजायत इति श्रुतेः । तस्मात्माचयैव जायते तु सः । तुमद्भोऽवधारणार्थः । माचयैवेति । न अजायमानत्वं बहुधा जन्मैकत्र सम्भवति । अग्राविव श्रैत्यमौष्यञ्च । फलवत्त्वाद्यात्मैकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः । तत्र को मोक्षः कः शोकः एकत्वमनुपपन्नत इत्यादिमन्त्रवर्षात् । मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति निन्दितत्वाच्च सृष्ट्यादिभेददृष्टेः ॥ २४ ॥

आ० वाक्षरानुगुणमाह । मायाभिरिति ॥ पुरुरूपः सत्रीवत इति सम्बन्धः । मायामयी सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरपरत्वेन तृतीयपादमवतारयति । अजायमान इति ॥ अजायमानस्य बहुधा विजायमानत्वं विद्वद्भिरित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्थापयति । तस्मादिनि ॥ अश्रुतस्य कथमेवकारस्यावापः स्यादित्याशङ्क्याह । तुमद् इति ॥ अवधारणरूपमर्थमेवाभिनयति । माचयैवेति ॥ तस्मादित्यमवधार्यते । वास्तवे जन्मनि का वस्तुश्रुतिरित्याशङ्क्याह । न ज्ञजेति । आत्मैकत्वज्ञानमेव सृष्टिश्रुतितात्पर्यगम्यं सृष्टिस्तु तच्छेवत्वादविवक्षितेत्वत्र हेत्वन्तरमाह । फलवत्त्वाचेति । तस्य फलवत्त्वे प्रमाद्यमाह । तजेति ॥ एकत्वमाचार्योपदेशमनुपपन्नतः साक्षात्पूर्वतस्तत्रैकत्वसाक्षात्कारे सति शोकमोहोपपन्नतः संसारो न भवतीत्यर्थः । न केवलं विफलताद्भेददृष्टिरविवक्षिता किन्तु निवृत्त्येन निषिद्धत्वादनर्थकरत्वाचेत्याह । मृत्योरिति । २४ ।

गो० सम्भूतेरपवादाच्च सम्भवः प्रतिषिध्यते ।

आ० अन्यन्तमः प्रविशन्ति चे सम्भूतिपासत इति श्रुतेः सम्भू-  
तेरपवादात्पवादात्सम्भवः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थतः  
सम्भूतार्था सम्भूतौ तदपवाद उपपद्यते । ननु विनाशेन  
सम्भूतेः समुच्चयविध्यर्थः सम्भूत्यपवादः । यथाऽन्यन्तमः प्रवि-  
शन्ति चेऽविद्यामुपासते इति । सत्यमेव देवतादर्शनस्य सम्भू-  
तिविषयस्य विनाशस्यैवाप्यस्य कर्मणः समुच्चयविधानार्थः  
सम्भूत्यपवादः । तथापि विनाशास्यस्य कर्मणः स्वाभा-  
विकाज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य मृत्योरतितरणार्थत्ववद्देवतादर्श-  
नकर्मसमुच्चयस्य पुद्गलसंस्कारार्थस्य कर्मफलरामप्रवृत्ति-

आ० भेददृष्टेर्मिथ्यात्वे हेतुन्तरमाह । सम्भूतेरिति । सम्भूति-  
रैश्वर्यं यस्याः सा सम्भूतिर्देवता हिरण्यगर्भाख्या । तस्यास्य  
कार्यमध्ये श्रेष्ठायान्दिनेत्वात् प्रधानमल्लनिर्हर्षबन्धायेन सम्भ-  
वशब्दितं कार्यमेव निषिध्यते । तथा च सिद्धं तस्या वस्तुत्वमि-  
त्यर्थः । कारणप्रतिषेधेन तदवस्तुत्वसिद्धेश्च यथोक्तार्थसिद्धि-  
रित्याह । को न्वेनमिति । पूर्वार्द्धं व्याकरोति । अन्यमिति ।  
सम्भूतपासनाया मन्त्रार्द्धेनाद्येन निन्दां विधाय ततो भूय इवेत्या-  
दिनात्तरार्द्धेन सम्भूतेरुक्ताया देवताया हेतुत्वमुपपाद्यते । ततश्च  
प्रधानभूतदेवतोपास्यत्वापवादात्ततोऽर्वाङ्मनं सर्वमेव सम्भव-  
शब्दितं कार्यमात्रं निषिध्यते । तथा च तदवस्तुत्वसिद्धिरित्यर्थः ।  
सम्भूतेरपवादेऽपि तस्मिन्मिथ्यात्वनियमाभावात्त कार्यमात्रस्य  
मिथ्यात्वं शक्यं प्रतिज्ञातुमित्याशङ्क्याह । न हीति । सम्भूति-  
निन्दा तदवस्तुत्वस्यापनार्था न भवति । किन्तु विनाशेन कर्मणा  
देवतोपासनस्य समुच्चयविधानस्य फलवत्त्वादिति शङ्कते । न  
हीति । अपवादस्य समुच्चयविध्यर्थत्वे दृष्टान्तमाह । वधेति ।

गो०कोन्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते॥ २५॥

भा० रूपस्य बाध्यसाधनैषणादवसलक्षणस्य मृत्योरतिनरकार्यत्वं । एवं श्लेषणादवसलक्षणस्य मृत्योरतितीर्षस्य विरक्तस्योपनिषच्छास्त्रार्थालोचनपरस्य ज्ञानरीयकी परमात्मैकत्वविद्योत्पत्तिरिति पूर्वभाविनीमविद्यामपेक्ष्य पश्चाद्भाविनी ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधना एकेन पुरुषेण सम्बन्धमाना अविद्यया समुचीयत इत्युच्यते । अतोऽन्वार्थत्वाद्मृतत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य निन्दार्थं एव भवति सम्भूत्यपवादः । यद्यप्यशुद्धिवियोगहेतुरतस्त्रिष्ठत्वात् । अत एव सम्भूतेरपवादात्सम्भूतेरापेक्षिकमेव सत्त्वमिति । परमार्थसदा-

या० अत्र स्वप्नविद्याशब्दितकर्मोपवादे विद्याकर्मबोः समुच्चयविध्यर्थः स्थितो विद्याश्चाविद्याश्च वस्तुहेतोर्भवं सहेति अवकादित्यर्थः । उक्तश्लोचमनुजानाति । सत्त्वमिति ॥ तर्हि सम्भूतपवादस्तदवस्तुत्वस्यापको न भवतीत्युक्तं स्थितमेवेत्याशङ्क्य समुच्चयस्याविद्यावस्थायामवस्थितकवत्त्वाद्यदवस्तुत्वं सम्भूतादेर्निन्दाधीनमुक्तं तत्तदवस्तुमेवेति मन्वानः सम्राह । तथापीति ॥ यथाग्निहोत्रादेः शास्त्रीयस्य कर्मबोऽशास्त्रीयप्रवृत्तिरूपमृत्युतरकार्यत्वं तथा साधनाद्येष्वारूपमृत्युतरकार्यत्वं समुच्चयस्यापि वाच्यं । तथा च सम्भूतादेरवस्तुत्वमविवक्षितमित्यर्थः । मृत्युतरकार्यत्वे संस्कारार्थत्वं कथमित्याशङ्क्याह । एवं हीति ॥ कामचारकामवादकामभक्षणादिवक्ष्यस्वस्वाभाविकप्रवृत्तिरूपमाशुद्धिवियोगः संस्कारो यथा निष्कामिहोत्रादि फलं तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्चयफलं कामास्या शुद्धित्यावृत्तिरित्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्ण्वेति मन्वे मृत्युतररहेतुरविद्येति अवयवात् । सम्भूतामृतमनुत इति च सम्भूतेरमृतत्वकलाभिजावात्कथं समुच्चयफलं मृत्योरतितरमित्याशङ्क्याह । अत इति ॥ यतो न समुच्चयानुत्पन्नममृतत्वं

भा० लौकिकत्वमपेक्ष्याम्यतास्यः सम्भवः प्रतिविध्यते । एवं माया-  
निर्मितस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्युपस्थापितस्याविद्यानाशे  
स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को ज्ञेयं जनयेत् । न हि रज्ज्वा-  
मविद्यारोपितं सर्पं पुनर्विवेकतो नष्टं जनयेत् कश्चित् ।  
तथा न कश्चिदेवं जनयेदिति को न्वित्याक्षेपार्थत्वात्कारणं  
प्रतिविध्यते । अविद्योद्भूतस्य नष्टस्य जनयित् कारणं न  
किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । नाऽयं कुतश्चिन्न बभूव कश्चिदिति  
श्रुतेः ॥ २५ ॥

आ० घटते तस्य । विद्ययाऽऽमृतमश्रुत इति बध्यमाश्रयत्वात् । अतः समुच्च-  
यश्चात्र अविद्या विद्यया मृतं तीर्णत्वात् निर्दिश्यते । अपे-  
क्षितमृतश्रुतरश्चेतुत्वसम्भवादित्यर्थः । यद्यपि विद्याशब्देन समु-  
च्चयो विवक्ष्यते । कथं तर्हि विद्याश्चाविद्याश्चेत्यनेन विद्याविद्ययोः  
समुच्चयो निर्दिश्यते । न हि देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य ब्रह्म-  
विद्यायाः समुच्चयः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । एवमिति । गान्त-  
रीयकत्वमवश्यम्भावित्वं प्रतिबन्धकाभावे कार्थ्यात्यप्तेरित्यर्थः ॥  
एवं मन्त्रार्थे स्थिते प्रकृते फलितमाह । अत इति । अन्यार्थत्वं  
समुच्चयस्याश्रुतश्चेतुत्वं तच्चेदित्यं किमित्यपवादस्तत्राह ।  
यद्यपीति । तथाप्यतन्निष्ठत्वात् परमार्थापूतत्वफलत्वाभावात्तदप-  
वादसिद्धिरित्यर्थः । अपवादफलं दर्शयन्नाद्यभागविभजनमुप-  
संहरति । अत एवेति ॥ को ज्ञेयं जनयेत् पुनरिति श्रुत्यर्थ-  
मात्रज्ञासो द्वितीयाज्ञं विभजते । एवं मायेत्यादिना ॥ उक्तमर्थं  
दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ न कश्चिदेवं जनयेदिति कारणं  
प्रतिविध्यत इति सम्बन्धः । प्रन्त्रार्थे किंशब्दे दृश्यमाने कथं कारण-  
प्रतिषेधसिद्धिरित्याशङ्क्याह । को न्विति । अक्षराद्यंमुक्त्वा द्विती-  
याज्ञस्य तात्पर्यमाह । अविद्येति ॥ ततश्चेदुद्भूतो जीवः कथं तस्य  
जनयित् कारणं नेत्युच्यते व्याघातादित्याशङ्क्याह । नष्टस्येति ।  
जीवस्य जनयित्कारणाभावे प्रमाद्यमाह । नायमिति ॥ तस्या-  
विद्यामन्तरेण स्वतो जन्माभावं सूचयति । न बभूवेति ॥ २५ ॥

गौ०स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निह्रुते यतः ।

भा० सर्वविशेषप्रतिषेधेनाद्यातोऽदेवो नेति नेतीति प्रतिपादितस्यात्मनो दुर्बोध्यत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिपादयिषया यद्यद्याख्यातं तत्सर्वं निह्रुते । याद्यं जनिमदुद्धिविषयमपक्षपत्यर्थात् एष नेति नेतीत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती श्रुतिरुपायस्योपेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपेयवद्वाङ्मता

भा० इतोऽपि दैतं वस्तु न भवतीत्याह । स एष इति । देवा वेत्नादिना व्याख्यातं मूर्त्तामूर्त्तादि सर्वमेव त्याज्यमयाद्यं नेति नेतीति वीक्षया यतो निषेधति श्रुतिरतः स एष इत्युपक्रम्य प्रतिपादितस्यात्मतत्त्वस्य क्रूटस्यस्याविषयत्वेन प्रथमोपपत्तिरित्यर्थः । नेति नेतीति वीष्मतात्पर्यमाह । सर्वेति ॥ रूपदयोपन्यासान्तरं तन्निषेधमन्तरेण निर्विशेषवस्तुप्रतिपत्तेरयोगात्तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिसमाप्तिसम्भवादादेशो निर्विशेषस्यात्मतत्त्वोपदेशकत्वत् प्रस्तूयते । एवं प्रस्तूय नेति नेतीति वीष्मया सर्वस्य मूर्त्तामूर्त्तादिविशेषस्यारोपितस्य निषेधो दर्शितस्तेन चात्मा जिज्ञासितो विशिष्टो निर्दिष्ट इत्यर्थः । स चेदेवं मूर्त्तामूर्त्ताधिकारे प्रतिपादितस्त्विह किमिति प्रवेशान्तरे पुनः पुनरेवं प्रतिपाद्यते पुनरुद्धेरित्वाशङ्क्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे । प्रतिपादितस्येति ॥ यद्यपि मूर्त्तामूर्त्तप्रकारयोः प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथापि तस्य परमस्यत्वात् दुर्ज्ञानत्वं मन्यते श्रुतिः । सा पुनरुपायविशेषसङ्गावाभिप्रायेण तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपादनेच्छया यद्यदारोपितं तत्तद्विशेषमपङ्गत्वावशिष्टमात्मस्वरूपं निवेदयतीत्यर्थः । सर्वमित्यादि स्पष्टीकुर्व्वाणः स एष इति व्याचष्टे । याद्यमिति । स एष इत्याद्या श्रुतिरदृश्यतामात्मनो विशेषं निषेधमुखेन दर्शयन्ती यत् दृश्यं कार्यं मनसां वाचाश्च गोचरीभूतं तद्विशेषमर्थादपक्षपति । सा हि परमार्थतत्त्वदृश्यमिति ब्रुवाया

गौ•सर्वमयाद्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥  
सतो हि मायया जन्म युज्यते ननु तत्त्वतः ।

भा•मा भूदित्यप्याद्यभावेन हेतुना कारणेन निङ्गुत इत्यर्थः ।  
ततश्चैवमुपाद्यस्योपेयनिष्ठतामेव जानत उपेयस्य च नित्यै-  
करूपत्वमिति तस्य सवाद्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशते  
स्यमेव ॥ २६ ॥

एवं हि श्रुतिवाक्यगतैः सवाद्याभ्यन्तरमजमात्मत-  
त्त्वमदर्थं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेव । तद्युक्त्वा चा-

षा• दृश्यस्य वस्तुत्वेनोपपद्यते तथा चानुपपत्तेर्दृश्यवर्जस्यावस्तुत्वं सिद्ध-  
मित्यर्थः । ननु किमिति श्रुतिर्वाक्यात् विभ्रेशजातं निङ्गुते यद्वा-  
प्रज्ञाजनन्यायापातादित्वाप्रज्ञायाद्यभावेनेत्यादि व्याचरोति ।  
उपायस्येति । हे वा वेत्तादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीय  
ब्रह्मात्ममात्रपर्यवसायितामप्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मवदेवोपायत्वे-  
नाभिमतस्यापि प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन याद्व्यत्वाशङ्का वा सा माभूदि-  
त्वशेषराहित्येनाद्वितीयब्रह्मरूपनिर्द्धारकार्यमारोपितं प्रपञ्चं  
प्रतिषेधति श्रुतिरित्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादु-  
पेयस्य च सदैकरूपत्वात् कथं तथाविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्याश-  
ङ्काज्जमित्यादि व्याचष्टे । ततश्चेति । समारोपितस्य सर्वस्य नि-  
षेधादेव स्वातन्त्र्येण वस्तुत्वाभावनिश्चयादारोपितसर्पादेरधिष्ठा-  
नातिरेकेणासत्त्ववदुपायस्य मूर्त्तादेवोपायद्वितीयब्रह्ममात्रतामेव  
प्रतिपद्यमानस्य ब्रह्मत्वस्य सदैकरूपत्वकूटस्थनिष्ठदृष्टिसंभाव-  
त्वादि जानतस्तस्योत्तमस्याधिकारिणः स्वयमेवान्यापेक्षामन्तरे-  
यात्मतत्त्वमुक्तं विभ्रेशखं प्रकाशं भवति । कल्पितस्य चोपायत्वं  
प्रतिबिम्बादिवद्विबुद्धमित्यर्थः ॥ २६ ॥

यात्मतत्त्वमजमद्वितीयं परमार्थभूतं । द्वैतस्तु मायाकल्पित-  
मसदिति प्रतिपादितं । तत्रैव हेतुन्तरमाह । सतो हीति ।  
यदात्मतत्त्वं सदा सदैकरूपं तस्या मायाया जगदाकारेण जन्म-



गौ० तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥

भा० धुनेतदेव पुनर्निर्द्धार्यत इत्याह । तत्रैतत् स्यात्सदा पाप्म-  
मेव चेदसदेवात्मतत्त्वमिति । तच्च । कार्यग्रहणात् । यथा  
सतो मायाविनो मायया जन्मकार्यं एवं जगतो जन्म-  
कार्यं ऋक्षमाणं मायाविनमिव परमार्थं सन्नमात्मानं जग-  
ज्जन्म मायास्यदेवमेव गमयति । यस्मात्सतो हि विद्यमाना-  
त्कारणात् मायानिर्भितस्य हृत्वादिकार्यस्येव जगज्जन्म  
युज्यते नासतः कारणात् । न तु तत्त्वत एवात्मनो जन्म  
युज्यते । अथवा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पा-  
दिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तथाऽपाङ्ग-

भा० युक्तं । मायाया दुर्गिह्यार्थसमर्पणपटीयस्यात्परमार्थतत्त्वेक-  
रूपमनेकरूपतया नेत्यसुं पारयति विरोधादित्यर्थः । विपक्षो  
दोषमाह । तत्त्वत इति । यस्य वादिनो मते ब्रह्मैव परमार्थतो  
जगदात्मना जायते तस्याजस्य जायमानत्वप्रतिष्ठाया आहत-  
त्वाप्णातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्येत्यर्थः । अद्वैतमावेदयन्त्या  
द्वैतनिषेधकं कृत्वा दृश्यत्वजडत्वादियुक्त्या च तथाविधया निर्द्धारि-  
रितमर्थं श्लोकाच्चरार्थकथनार्थमनुवदति । एवमिति । उक्त-  
मेव वस्तु युक्त्यन्तरेण पुनर्निर्द्धारयितुमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह ।  
अधुनेति । पूर्वोर्द्धं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शङ्कयति । तत्रेति ।  
श्लोकः सप्तम्या पराम्बुष्यते । यत्र कदाचिदपि ऋक्षते तदत्त-  
न्तासदेव शशविषाखादिवदेष्टव्यं । प्रमायाभावे प्रमेयासिद्धेरि-  
त्यर्थः । कार्यलिङ्गत्वानुमानवशादात्मतत्त्वस्याकारवत्त्वेन सत्त्वनि-  
र्णययात् । नासत्त्वचोद्यमिति दूषयति । तत्रेति । सङ्गृहीतमर्थं  
दृष्टान्तेन विद्युज्येति । यथेति । विमतं सदधिष्ठानं कार्यत्वात्  
सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । उक्तोर्ध्वं पूर्वोर्द्धाच्चरार्थं योजयति ।  
यस्मादिति । तस्मात्कारणस्य सत्त्वमविवादमिति शेषः । नास्तुतः

गो० असतो मायया जग्म तन्वतो नैव युज्यते ।

बन्ध्यापुत्रो न तन्वेन मायया वापि जायते ॥ २८ ॥

भा० तस्यापि सत एवात्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया जग्म युज्यते । न तु तन्वत एवाज्जात्मनो जग्म । अस्य पुनः पर-  
मार्थसद्व्यवसायतर्क जगद्रूपेण जायते वादिनो न हि  
तस्यां जायत इति ब्रह्मं वक्तुं विरोधात् । ततश्च सार्था-  
ज्जातं जायत इत्याशयः । ततश्चानवस्थापाताज्जायमान-  
सिन् । तस्मादजमेकमेवात्मतत्त्वमिति सिद्धं ॥ २७ ॥

असदादिनामसतो भावस्य मायया तन्वते वा न कथ-  
ञ्चन जग्म युज्यते । अदृष्टत्वात् । न हि बन्ध्यापुत्रो मायया

भा० इति तस्य निःस्रभावत्वात्कारणत्वाद्योगादित्यर्थः । न त्विति ।  
तथा भूतस्याग्नया भूतस्य च जन्मायोगादित्यर्थः । सत इति  
प्रत्ययान्तं पदं गृहीत्वा निमित्तकारणपरतया व्याख्यातं सम्प्रति  
सत इति वचनं पदमादायोपादानपरतया व्याख्यां करोति ।  
अथ वेति । यथा रज्जोः सर्पघाताद्याकारेण मायाज्ञतं जग्म  
तथैवाद्याज्ञस्यापि सद्रूपस्यात्मतत्त्वस्य जग्मदात्मना जग्म माया-  
प्रयुक्तं प्रतिपत्तयं । जग्मरहितस्य वस्तुतो जग्मत्वाभावादित्यर्थः ।  
उत्तरार्द्धं विभजते । यस्मिन्नादिना । मायिकं जग्म न तात्त्विक-  
मिति स्थिते षणितमाह । तस्मादिति ॥ २७ ॥

सत्पूर्वकं कार्यमिति न शक्तिः । असदादिभिरसतः सञ्जन्मा-  
द्युपगमादित्याशङ्क्याह । असत इति ॥ तन्वतोऽतन्वतो वा ना-  
सतः सदाकारेण जग्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । बन्धेति ।  
पूर्वार्द्धं व्याकरोति । असदादिनामिति । असतो निःस्ररूपस्य  
स्वरूपाभावादेव तन्वतोऽतन्वतो वा कार्यकारेण न युक्तं जग्मे-  
त्यत्र हेतुमाह । अदृष्टत्वादिति । उत्तरार्द्धं व्याकृत्यदृष्टत्वमेव  
दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । सदादो मायया सम्भवति । अस-

गो० यथा स्वप्ने इयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।  
 तथा जाग्रद्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥ २६ ॥

भा० तत्त्वतो वा जायते तस्मादसद्भादो दूरत एवानुपपन्न  
 इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कथं पुनः सतो मायैव जन्मेत्युच्यते । यथा रज्ज्वा  
 विकल्पितः सर्पो रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन् एवं मनः  
 परमार्थविज्ञप्तात्मरूपेणावेक्ष्यमाणं सत् प्राज्ञसादकरूपेण  
 दशाभासं स्पन्दते स्वप्ने भावया रज्ज्वाभिव सर्पः । तथा  
 तदद्वेषे जाग्रद्व्यागर्हिते स्पन्दते मायया मनः स्पन्दत  
 इत्यर्थः ॥ २९ ॥

भा० इदं क्व तयापि नेति विशेषं दर्शयति । तस्मादिति । आर्यकार-  
 णनिरूपणमचेति परामर्शते ॥ २८ ॥

सत एव मायया जन्मेत्युक्तमुपपादयति । सचेति । सत एव  
 मायया जन्मेत्युक्तं । अथस्मादयेपि हेतस्य मनःस्पन्दितत्वस्वी-  
 कारादिति श्लोकश्चावश्यं बोध्यमुत्थापयति । कथमिति । अधि-  
 स्तानरूपेण मनोऽपि सदिति सदृशान्तमुत्तरमाह । उच्यते इति ।  
 मनसः सम्भाषत्वेऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य सप्रदृशान्तं  
 व्याचष्टे । याच्चेति । दाहान्तिकमाह । तथेत्यादिवा । माया-  
 धीनं मनःस्पन्दनमवस्तुभूतमिति योतयितुमिन्नेत्युक्तं मनो त्रस  
 चेति कारवत्त्वर्थः ॥ २९ ॥

गो० अद्वयश्च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयश्च द्वयाभासं तथा जाग्रतु संशयः ॥ ३० ॥  
मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत् किञ्चित् सवराचरं ।

भा० रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेणाद्वयं सत्तद्व्याभासं मनः स्वप्ने न संशयः । न हि स्वप्ने हस्तादि यास्यं याहकं चक्षुरादिद्वयं विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषात् ॥ ३० ॥

रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एव युक्तं । तत्र किं प्रमाणमित्यन्वयव्यतिरेकसंज्ञमनुमानमाह । कथं तेन हि मनसा विकल्पमानेन दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे भावात्तदभावेऽभावात् ।

भा० तर्हि द्वैतस्य लीकृतमित्वाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे । अद्वयश्चेति ॥ दृष्टान्तभागं विभजते । रज्ज्विति ॥ दृष्टान्ते चैतन्यातिरिक्तस्य यास्ययाहकभेदस्य मनःस्पन्दितस्यासत्त्वं साधयति । न हीति ॥ तथैव जागरितेऽपि परमार्थात्मस्वरूपेण द्वयं सन्मनो यास्ययाहकद्वैताकारत्वावभासते । तथा च परमार्थसतो विज्ञानमात्रस्यावस्थादयेऽपि विशेषाभावात्तस्मिन्नेवाधिकाराने मायाकल्पितं मनः स्पन्दते । इयाकारमित्यङ्गीकारात् । न कारकद्वयं शक्तिव्यमित्वाह । जाग्रदपीति ॥ ३० ॥

मनोमात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणमाह । मनो दृश्यमिति ॥ दत्तमनूद्य श्लोकतात्पर्यमाह । रज्ज्विति । तथा रज्जुः सर्परूपेण विकल्पयते तथा मनो द्वैतरूपेण विकल्पनात्मकं । तथाविद्याकल्पितमित्युक्तेऽर्थे प्रमाणगवेषणायां विशिष्टमनुमानमुपन्यस्यतीत्यर्थः । तदेव प्रप्रपूर्वकं प्रकटयन् प्रथमार्द्धाक्षराणि व्याचष्टे । अथमित्यादिना । विमतं मनोमात्रं तत् । भावे नियतभावत्वात् ।

गो०मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥  
आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा ।

भा०मनसो ह्यमनीभावे निरुद्धे विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्याभ्यां  
रज्ज्वामिव सर्पे सद्यङ्गते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्य-  
भावात्सिद्धं द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कथं पुनरथं मनीभाव इति । उच्यते । आत्मैव सत्य-  
मात्मसत्यं सृष्टिकावत् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं  
सृष्टिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः । तस्य ब्राह्मणाचार्योपदेशमन्वव-  
बोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन सङ्कल्पाभावात्तथा न सङ्क-

शा० यथा मद्भावे नियतभावो मद्भाषो घटादिरित्यनुमानमाचर-  
यति । द्वैतमिति । उक्तमेव अतिरेकं स्फोरयन् द्वितीयाङ्गं  
विभजते । मनसो ह्येति । समाधिस्वापयोर्द्वैतस्यानुपपन्नोऽपि  
नासत्त्वमित्याशङ्क्य मानाधीना मेवसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । इत्यभा-  
वादिति ॥ ३१ ॥

मनसो यदमनस्त्वमुक्तं तदुपपादयति । आत्मेति । समाधि-  
स्वापयोरनुभवेऽपि मनसः स्वरूपेण निवृत्त्यामानमनस्त्वमिवा-  
क्षिपति । कथमिति । सङ्कल्पो हि मनसो व्यावहारिकं रूपं ।  
सङ्कल्पश्च सङ्कल्पापेक्षत्वात् । तदभावे न भवति । सर्वोत्थित्वव-  
गमे त्वसङ्कल्पाभावान्मनसो मगलं न वर्तते तथापि स्फुरति  
चेदात्मैवेति न विवेक्षित्वा मनो नामास्तीति श्लोकात्परैरुत्तर-  
माह । उच्यत इति । तस्यैव सत्त्वे दृष्टान्तमाह । सृष्टिकाव-  
दिति । यथा घटाद्वरावादिष्वसत्त्वेण सृष्टिकामात्रमनुसृतं सत्त्व-  
मित्यते तथैवानात्मस्य असत्त्वेऽस्वात्ममार्गं सत्त्वमेवृथं । तस्यत्वमित्य-  
वधारणादेव कारणस्य दृष्टान्तनिवृत्तस्य दार्ढ्यान्तिकेऽनुपपत्तादि-  
त्यर्थः । उक्ते दृष्टान्ते प्रमादमाह । वाचारम्भणमिति । अ-  
भिरित्याचारादि व्याचष्टे । तस्यैवादिना । तेन तत्त्वाच्चाग्नेना-

गो० अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहं ॥ ३२ ॥  
 अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।  
 ब्रह्म ज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

भा० स्थिते । दाह्याभावे अखनमिवाग्नेः । अदा यस्मिन् काले  
 तदा तस्मिन् काले । अमनस्थाममनोभावं । याति ग्राह्या-  
 भावे । तन्मनोऽग्रहं ग्रहविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यद्यदिदं द्वैतं केन समञ्जसमात्मतत्त्वं विबुध्यत इति ।  
 उच्यते । अकल्पकं सर्वकल्पनावर्जितं अत एवाजं ज्ञानं  
 अग्निमात्रं ज्ञेयेन परमार्थसता ब्रह्मणा भिन्नं प्रचक्षते कथ-  
 यन्ति ब्रह्मविदः । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिचोपो-  
 विसतेऽग्न्युष्णवत् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं  
 ब्रह्मोऽस्वादिभूतिभ्यः । तस्मैव विशेषणं ब्रह्म ज्ञेयं अख खखं  
 तदिदं ब्रह्म ज्ञेयं श्रेष्ठ्यस्येवाग्निवदभिन्नं । तेनात्मस्वरूपेणा-

भा० आतिरिक्तार्थभावे निश्चिते सङ्ख्यविषयाभावनिर्धारणया स-  
 ङ्ख्याभावे दृष्टान्तमाह । दाह्येति ॥ यथाग्नेर्दाह्याभावे अखनं  
 न भवति तथा सङ्ख्याभावे सङ्ख्येति निरवकाशः स्यादित्यर्थः ॥  
 सङ्ख्याभावे हिं मनसो भवति तदाह । यदेति ॥ ३२ ॥

मनसश्चेन्नवस्त्वं ध्यावर्त्तते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो व्यङ्गका-  
 भावादित्याह ॥ अकल्पकमिति ॥ श्लोकथावर्त्तान् ग्रहणमाह ।  
 यदीति ॥ मनोमुख्यस्य द्वैतस्यासत्त्वे व्यङ्गकाभावात्मात्मबोधः सम्भ-  
 वति । मनसैवानुग्रह्यमिति श्रुतेः । मनसश्चासत्त्वाङ्गीकारा-  
 दित्यर्थः । स्वरूपभूतेन ज्ञानेनैवात्मनोऽवबोधसम्भवात्मातिरिक्ते  
 मनस्यपेक्षेत्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥ ज्ञेयाभिन्नं ज्ञानमित्यत्र  
 श्रुतीवदाह इति । न हीति ॥ अखधौ तदात्मकमौख्यं न परि-  
 बुध्यते तथेत्युदाहरति । अग्न्युष्णवदिति ॥ प्रज्ञानं ब्रह्मोऽस्वादि-

गौ० निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

भा० ज्ञेयज्ञानेनाजं ज्ञेयमात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यते अथगच्छति  
नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता । नित्यविज्ञानैकरसधन-  
त्वात् ज्ञानान्तरमपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्मवत्त्वानुरोधेन सङ्कल्पमकुर्वन् वाङ्मविषयाभावे  
निरिन्धनाग्निवत्प्रज्ञानं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तं ।  
एवञ्च मनसो ज्ञमनोभावे द्वैताभावस्योक्तः । तस्मैवं निगृही-  
तस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य  
धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो जः स तु प्रचारविशेषः

भा० अविच्छिन्नार्थमादिपदं । ज्ञेयाभिन्नमित्युक्तं स्फुटवति । तस्मै-  
वेति । आत्मवः स्वमेवावगतिरूपत्वान्नार्थान्तरापेक्षेत्येतमर्थं  
दृष्टान्तेषु स्फुटयति । नित्येति । ३३ ।

ज्ञेयमात्मस्य ज्ञानपक्षं स्वर्गवत् न परोक्षं किन्तु तद्विषय-  
त्वत्तं । अतश्च प्रकृतज्ञानपक्षस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वार्थं प्रसङ्गं  
करोमि । निगृहीतस्येति । न तस्य विज्ञेयत्वं सुषुप्ते प्रसिद्ध-  
त्वादित्वात्प्रज्ञात् । सुषुप्त इति । ज्ञेयप्रकाराणि व्याकर्तुं दृष्टं  
कीर्तयति । आत्मेति । तस्य सत्त्वस्य प्रामुक्तेनानुरोधेन सभ्यक्-  
त्वात् न वाङ्मस्य विषयस्य सङ्कल्पस्याभावे निरात्मनस्य प्रचा-  
रात्मभवे च मनः सङ्कल्पमकुर्वन्प्रज्ञानं निरुद्धञ्च प्रभवतीत्य-  
वयः । निर्विकल्पं मनः शान्द्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । निरिन्धनेति ।  
निरुद्धे मनसि मनस्त्वथादत्तो मनस्यन्दिनस्य द्वैतस्याभावमुक्तं  
स्मारयति । एवञ्चेति । एतन्नं दत्तमनूद्य पादत्रयस्यार्थमाह ।  
तस्येति । एवं विषयाभावेनेति यावत् । आत्मसत्त्वानुरोधो विवे-  
कशब्दार्थः । प्रत्यगात्मत्वेन पर्यवसानं प्रचारस्तस्य विदत्प्रत्य-  
क्षत्वं विवक्षित्वा योगिभिरित्युक्तं । अतुर्थपादस्यावर्त्तनाशङ्का-  
माह । नन्विति । निरुद्धस्यापि मनसः प्रचार इति सम्बन्धः ।

गौ० प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥ ३४ ॥

भा० ज्ञेयो योगिभिः । ननु सर्वप्रत्ययाभावे चादृशः सुषुप्तिस्वप्न-  
मगसः प्रचारस्यादृश एव निदृशस्यापि प्रत्ययाभावाविश्लेषात्किं तत्र विशेषमिति । अत्रोच्यते । नैवं । वस्मात्सुषुप्ते  
ऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोहतमोघस्यस्यान्तर्हीनानेकानर्थप्र-  
वृत्तिबीजवासनावतो मगस आत्मसत्यानुबोधऊतात्रविभु-  
ष्टाविद्याद्यनर्थप्रवृत्तिबीजस्य निदृशस्यान्य एव प्रज्ञान सर्व-  
क्षेत्रजसः स्वतन्त्रः प्रचारः । अतो न तत्समः । तस्माद्युक्तः  
स विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

आ० विशेषप्रत्ययाभावस्य निरोधे स्थापे च विशेषाभावादिति हे-  
त्वर्थः । तत्र प्रचारे प्रसिद्धे सतीति यावत् । चतुर्थपादमुत्तरत्वे-  
नावतारयति । अत्रेति । निदृशस्य मगसः सुषुप्तस्यैव प्रचारस्य  
सुज्ञानत्वात् न तत्र आतथ्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह । नैवमिति । वि-  
द्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषं चित्तभ्रमं आवर्तयितुं तमोवि-  
शेषं अन्तर्हीना गुप्ता अनेकानर्थप्रकाराणां प्रवृत्तीनां बीजभूता  
वासना यस्मिन्नसि तस्येति सुषुप्तस्य विशेषं । आत्मनः  
सत्त्वस्यानुबोधो यो व्याख्यातः स एव ऊतामोऽभिज्ञेन विभुष्टा-  
न्यविद्यादीन्यनेकानर्थपर्यन्तप्रवृत्तीनां बीजानि यस्य तस्येति नि-  
दृशस्य विशेषं प्रकर्षेण ज्ञानं सर्वक्षेत्रात्मकं रजो यस्येति  
तस्यैव विशेषान्तरं । स्वतन्त्रो प्रज्ञस्वरूपावस्थात्मक इत्यर्थः ।  
यद्योक्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तप्रचारविसदृशस्य दुर्ज्ञानत्वे स्थिते फलि-  
तमाह । तस्मादिति ॥ ३४ ॥



गो०लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

भा० प्रचारभेदे हेतुमाह । लीयते हि । वस्त्रासर्वाभि-  
रविष्णादिप्रत्ययवोजवासनाभिः सह तमोरूपमविशेषरूपं  
वोजभावमापद्यते तद्विवेकविज्ञानपूर्वकं निदुःखं निगृहीतं  
सत् न लीयते तमोवोजभावं नापद्यते तस्माद्युक्तः प्रचार-  
भेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यद्वा ग्राह्यग्राह्यकाविद्या-  
कृतमसद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संवृत्तमित्यत-  
स्तदेव निर्भयं । दैतयदृश्यस्य भयनिमित्तस्याभावात् । ज्ञान-  
मभयं ब्रह्म । यद्विद्वान्न विभेति कुतश्चन । तदेव विश्लेष्यते  
ज्ञानिज्ञानमात्मस्वभावचैतन्यं तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो

भा० मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र  
हेतुमाह । लीयते हीति । समाहितस्य मनसो दैतवर्जितस्य  
स्वरूपं कथयति । तदेवेति । पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यमाह । प्रचा-  
रेति । मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य चेति वक्तव्यं । यस्मादित्यस्य  
तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः । अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितारामा-  
दयो ऽदृशन्ते । सुषुप्ते मनसो वासनाभिः सह कथप्रकारं कथ-  
यति । तमोरूपमिति । आपद्यत इति सम्बन्धः । जायं रूप-  
मवस्थान्तरेऽपि तुल्यमित्यतो विश्वमिच्छि । अविश्लेष्येत्यादिना ।  
एवमाद्यं पादं व्याख्याय द्वितीयं पादं व्याचष्टे । तदिति । पूर्व-  
विभागविभजनेन फलितमाह । तस्मादिति । तदेव निर्भयं  
ब्रह्मैवत्यर्थमाह । यदेति । समाहितं मनो ग्राह्यकमित्यवि-  
द्याकृतं यन्मद्वयं तेन वर्जितं यदा तदेति सम्बन्धः । मनसो  
ब्रह्मत्वे निर्भयत्वं तस्य फलितमाह । इत्यत इति । तत्र हेतुमतः-  
शब्देन सूचितमाह । दैतेति । बहुपञ्चान्तं ब्रह्माभयमित्युक्तं  
तस्याभयत्वे प्रमाणं सूचयति । यद्विद्वानिति । ननु यद्योक्तं ब्रह्म

गौ० अजमनिद्रमस्वप्ननामकमरूपकं ।

भा० यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं विज्ञानैकरसघनमित्यर्थः । समन्ततः  
समन्तात्सर्वतो व्योमवन्नैरन्तर्येण व्यापकमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अजमनिमित्ताभावात्सवाह्याभ्यन्तरमजं । अविद्यानिमित्तं  
हि जन्म रज्जुसर्पवदित्यवोचाम । सा चाविद्याऽऽत्मसत्या-  
नुबोधेन निरुद्धा । यतोऽजं अत एवानिद्रं । अविद्यालक्षणा  
ऽजादिमाया निद्रा । स्वापात्प्रबुद्धेऽदयस्वरूपेणात्मना अतो  
ऽस्वप्नं । अप्रबोधकृते स्वस्य नामरूपे प्रबोधाच्च ते रज्जुसर्प-  
वदिनष्टे । न नाम्नाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते वा न केनचित्प्र-

त्या० प्रकाशते न वा प्रकाशते । प्रकाशते चेदुपायापेक्षायामद्वैतव्याघातः ।  
न चेत् प्रकाशते पुरुषार्थत्वासिद्धिरिति तत्राह । तदेवेति ॥ तस्य  
ब्रह्मत्वसिद्धये परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिन्नमिति । समन्तत इति ॥ ३५ ॥

प्रकृतमेव प्रकारान्तरेण निरूपयति । अजमित्यादिना ॥ न  
च तस्मिन्निद्रपाधिके ब्रह्मणि ज्ञाते कर्त्तव्यशेषः सम्भवतीत्याह ।  
नेति ॥ अजत्वमुपपादयति । जन्मेति ॥ किं तज्जन्मनिमित्तं यद-  
भावादजत्वमुपपाद्यते तदाह । विद्येति ॥ कुतस्तर्हि तन्निद्रत्वा  
अजत्वसिद्धित्तत्राह । सा चेति ॥ निमित्तनिद्रत्वा अजत्वसिद्धे-  
र्युक्तमनिद्रत्वं । निद्राशब्देनाविद्याभिजापादित्याह । अत एवेति ।  
विशेषणान्तरं साधयति । अत्रिद्यालक्षणेति ॥ उत्तरविशेषणद्वयं  
विद्वेष्टेति । अप्रबोधेति ॥ ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वाभावे प्रमाय-  
माह । यत इति ॥ विशेषणान्तरमाह । किञ्चेति ॥ सदाभास-  
रूपत्वे हेतुमाह । अग्रहयेति ॥ जीवे ह्युपाधिस्ये ऽहंरूपग्रह-  
णानुदये तिरोभावः कर्त्ताहमित्यन्यथाग्रहणोदये चाविर्भावो  
भवति तदभावाद्वास्वरूपमेव सदा ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुत्याचार्योप-  
देशात् पूर्व्वं ब्रह्मण्यग्रहणं तदुपदेशाद्ब्रह्मन्तद् ग्रहणमिति प्रसिद्धे  
ब्रह्मण्यपि ग्रहणग्रहणे स्थातामित्याशङ्क्याह । ग्रहयेति । यथा

गौ०सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथञ्चन ॥ ३६ ॥

भा० कारेणेत्यनामकरूपकञ्च तत् । यतो वाचो निवर्त्तन्त  
इत्यादिश्रुतेः । किञ्च सकृद्विभातं सदैव विभातं सदा  
भारूपमग्रहणान्यथाग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जितत्वात् ।  
ग्रहणाग्रहणे हि रात्र्यहनी तमस्याविद्यास्रक्षणं सदा  
ऽप्रभातत्वे कारणं तदभावात् नित्यचैतन्यभारूपत्वाच्च युक्तं  
सकृद्विभातमिति । अत एव सर्वज्ञं तत् ब्रह्मरूपञ्चेति  
सर्वज्ञं । नेह ब्रह्मण्येवंविधे उपचरणमुपचारः कर्त्तव्यः ।  
यथाऽन्येषामात्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधानाद्युपचारः ।  
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाद्ब्रह्मणः कथञ्चन न कथञ्चिदपि  
कर्त्तव्यसम्भवेऽविद्यानाशे इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

आ० सवित्रपेक्षया रात्र्यहनी न स्तः किन्तुदयास्तमयकल्पनया कथ्येते  
तथा ब्रह्मस्वभावानुचनया ग्रहणाग्रहणे न विद्येते किन्तुपाधि-  
हारा कथ्येते । तेन ब्रह्मणः सदाभारूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः । इतश्च  
निरुपाधिकं ब्रह्म सदा विभातनेषितव्यमित्याह । तमञ्चेति ॥  
अप्रभातत्व इति छेदः । तदभावो ब्रह्मदृष्ट्या तमःसम्बन्धाभावः ।  
उक्तमेव हेतुत्वात् विशेषबान्तरं विशदयति । अत एवेति ॥  
विदुषो निरुद्धमगसो ब्रह्मस्वरूपावस्थानमुक्तं । ये तु विदुषा ऽपि  
समाध्यादि कर्त्तव्यमाचक्षते तान् प्रत्याह । नेहेति ॥ एवंविधत्व-  
निरुपाधिकत्वमुपचारः समाध्यादिः । निरुपाधिके ब्रह्मणि विदुषो  
न कर्त्तव्यशेषो ऽस्तीत्येतमर्थं वैधर्म्योदाहरणेन साधयति । यथेत्वा-  
दिना ॥ अन्येषामनात्मविदामिति यावत् । अविद्यादश्रायामेव  
सर्वो व्यवहारो विद्यादश्रायाश्चाविद्याया असत्त्वात्त कोऽपि व्य-  
वहारः । बाधितानुष्ठाना तु व्यवहाराभाससिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

गो०सर्वीभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तःसकृज्ज्योतिःसामाधिरचलोऽभयः॥३७॥

भा० अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह । अभिलष्यतेऽने-  
नेति अभिलाषो वाङ्करणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्मा-  
द्विगतः । वागचोपलक्षणायां सर्ववाङ्मकरणवर्जित इत्ये-  
तत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्धतेऽनयेति चिन्ता  
बुद्धिसत्त्वाः समुत्थितोऽन्तःकरणविवर्जित इत्यर्थः । अप्र-  
माणो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतेः । अचरात्परतः परः ।  
यस्मात्सर्वविषयवर्जितः अतः सुप्रशान्तः । सकृज्ज्योतिः  
सदैव व्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण समाधिः समाधिनिमित्त-  
प्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधीयतेऽस्मिन्निति वा समाधिः ।  
अचलोऽविक्रियः । अत एवाभयो विक्रियाभावात् ॥ ३७ ॥

भा० विद्वानेव ब्रह्मेत्यङ्गीकृत्य प्रकृतं ब्रह्म पुंलिङ्गत्वेन निर्दिशति ।  
सर्व्वेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । अनामेति ॥ अचेति प्रकृतप-  
दोपादाने तर्हि सर्व्वकरणवर्जितत्वस्यात्रैव सिद्धत्वादुत्तरविश्ले-  
षबन्धनार्थकमित्याशङ्क्याह । सर्व्ववाङ्मयेति ॥ वाङ्मकरणसम्बन्ध-  
राहित्यवदन्तःकरणसम्बन्धराहित्यं दर्शयति । तथेति ॥ उभय-  
विधकरणसम्बन्धवैधुर्व्येवात्मनः शुद्धत्वे प्रमाद्यमाह । अप्राद्य  
इति ॥ कारणसम्बन्धराहित्यमाह । अचरादिति । तस्य परत्वं  
कार्यापेक्षया ब्रह्मत्वं । उक्तं चेतुस्तत्र विशेषबान्तरं विशदयति ।  
यस्मादिति ॥ अस्मिन् परस्मिन्नात्मनि समाधीयते निश्चिप्यते  
जीवन्मुक्तुपाधिश्चेति समाधिः परमात्मा । समाधिनिमित्तया  
प्रज्ञया तस्मावगम्यत्वात् वा समाधित्वमवगन्तव्यं । अत एवेत्युक्तं  
स्युद्ययति । विक्रियेति ॥ ३७ ॥

गो०ग्रहो न तत्र नेत्सर्गचिन्ता यत्र न विद्यते ।

भा० यस्माद्ब्रह्मैव समाधिरचलोऽभय इत्युक्तं अतो न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणं उपादानं नेत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रिया तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यातां न तत् द्वयमिह ब्रह्मणि सम्भवति । विकारहेतोरन्यस्याभावाभिरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्वप्रकारैव चिन्ता न सम्भवति । यत्रामनस्सं कुतश्चात्र हानोपादाने इत्यर्थः । यद्देवात्मसत्यानुबोधो जातस्तद्देवात्मसंस्तं विषयाभावादन्मुष्णवदात्मन्येव स्थितं ज्ञानं । अजातिजातिवर्जितं । समतां गतं परं साम्यमापन्नम्भवति । यदादौ प्रतिज्ञातमतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतमिति । इदं

आ० प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्बैदिकयोर्वा जौ-  
निकयोर्वा हानोपादानयोरनवकाशत्वमित्याह । ग्रहो नेति ॥  
मनोविषयत्वाभावाच्च ब्रह्मणि तयोरवकाशो नास्तीत्याह ।  
चिन्नेति ॥ यद्योक्ते ब्रह्मणि ज्ञाते फलितमाह । आत्नेति ॥  
प्रकरणादौ प्रतिज्ञातमुपसंहरति । अजातीति । किमिति जौ-  
निकौ वैदिकौ वा ग्रहोत्सर्गौ ब्रह्मणि न भवतस्तत्राह । यस्मा-  
दिति ॥ उक्तमेवार्थमुपपादयति । यत्र होति ॥ ब्रह्मणि विक्रि-  
याभावे हेतुमाह । विकारोति ॥ तस्य विक्रियाविषयत्वाभावे  
हेतुं कथयति । निरवयवत्वाच्चेति ॥ विक्रियायास्तद्विषयत्वस्य  
चाभावे फलितमाह । अत इति ॥ द्वितीयं पादमवतार्यं व्या-  
चष्टे । चिन्नेत्यादिना ॥ तृतीयं पादं विभजते । यद्देवेति ॥  
अतुर्थपादं व्याकरोति । अजातीति ॥ नन्विदं प्रकरणादावुक्तं  
किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राह । यदादाविति ॥ ननु ग्रहो न

गो० आत्मसंस्थानदा ज्ञानमजाति समतां गतं ॥ ३६ ॥  
अस्पृशियोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ॥

भा० तदुपपत्तितः शास्त्रतश्चोक्तमुपसंह्रियते । अजाति समतां  
गतमित्येतस्मादात्मसत्यानुबोधात् कार्पण्यविषयमन्यत् । यो  
वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माहोकात् प्रैति स ह्यपण  
इति श्रुतेः । प्राप्यैतत् सर्व्वः कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवती-  
त्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

यद्यपीदमित्यं परमार्थतत्त्वं अस्पृशियोगो नामाद्यं सर्व्व-  
सम्बन्धाख्यस्पृश्वर्जितत्वादस्पृशियोगो नाम वै स्मर्यते प्रसिद्ध  
उपनिषत्सु । दुःखेन दृश्यत इति दुर्दर्शं सर्व्वैर्योगिभिर्वे-

आ० तत्रेत्यादौ पूर्व्वत्र तत्त्वज्ञानमुक्तं न त्वकार्पण्यं तत्त्वचमकार्पण्यं  
वक्ष्यामीत्युपक्रान्तस्यात्रोपसंहारः सम्भवतीत्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानस्यै-  
वाकार्पण्यरूपत्वादुक्तोपसंहारसिद्धिरित्याह । एतस्मादिति ॥  
तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्पण्यविषयमित्यत्र लिङ्गं दर्शयति ।  
यो वा इति ॥ तत्त्वज्ञानराहित्ये ह्यपण्यत्वमुक्त्वा तदत्त्वे कल्पित-  
माह । प्राप्येति ॥ ३८ ॥

परमार्थब्रह्मस्वरूपवस्थानफलकचेदद्वैतदर्शनं किमिति तर्हि  
सर्व्वैरेव नाद्रियते तत्राह । अस्पृशेति ॥ परमार्थतत्त्वं कर्म-  
निष्ठानां वहिर्भुम्बानां दुर्दर्शनमित्यत्र हेतुमाह । योगिन इति ॥  
यदुक्तं तत्त्वज्ञानं स्वरूपवस्थानफलकमिति तदङ्गीकरोति ।  
यद्यपीति ॥ परमार्थतत्त्वं ब्रह्मेदं प्रत्यग्भूतं । इत्थं प्रागुक्तपरिपास्या  
कूटस्थसच्चिदानन्दात्मकं यद्यपि तत्त्वज्ञानात् प्राप्यते तथापि  
मूढासुष्टास्तन्निष्ठा न भवन्तीति शेषः ॥ यस्य तत्त्वानुभवस्य  
स्वरूपवस्थानं फलमुक्तं तमिदानां विशिनष्टि । अस्पृशेति ॥  
तत्र वर्णाश्रमादिधर्मेण पापादिमलेन च स्पर्शो न भवत्यस्मा-

गौ०योगिनेो विभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३६ ॥  
मनसो नियहायत्तमभयं सर्वयोगिनां ।

भा०दान्तविज्ञानरहितैः सर्वयोगिभिरात्मसत्यानुबोधाया-  
सलभ्य एवेत्यर्थः । योगिनेो विभ्यति ह्यस्मात्सर्वमलवर्जि-  
तादप्यात्मनाशरूपमिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति  
अभयेऽस्मिन् भयदर्शिनेो भयनिमित्तात्मनाशदर्शनशीला  
अविवेकिन इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

येषां पुनर्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पित-  
मेव मन इन्द्रियादि च न परमार्थतो विद्यते तेषां ब्रह्म-  
स्वरूपाणामभयं मोक्षाख्या चाक्षया शान्तिः स्वभावत एव  
सिद्धा नान्यायत्ता नोपचारः कथञ्चनेत्यवोचाम । ये त्वतो

आ० दित्यद्वैतानुभवोऽस्पर्शः । स एष योगो जीवस्य ब्रह्मभा-  
वेन योजनादित्याह । सर्व्वेति ॥ नामेति निपातस्य पर्यायं  
गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह । नामेत्यादिना । उपनिषत्सु न  
लिप्यते कर्मणा पापकेनेत्याद्यासु । दुःखं अवयवमननादिजन्तव्यं ॥  
योगिशब्दस्य ज्ञानविषयत्वं व्यावर्त्तयति । वेदान्तेषु ॥ कैस्तर्हि  
यथोक्तस्यानुभवस्य लभ्यत्वमित्याशङ्क्याह । आत्मेति ॥ उत्तरार्द्धं  
विभजते । योगिन इति ॥ कर्मिणो हि त्रैविद्या ब्राह्मण्याय  
ऽस्माकं नङ्क्ष्यन्तीति मत्वा तत्त्वज्ञानाद्विभ्यतीत्यर्थः ॥ अभयनि-  
मित्तमेव तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानवशात् भयनिमित्तं पश्यन्ती-  
त्याह । सर्व्वेति ॥ भयदर्शित्वं विशदयति । अभयेति ॥ ३६ ॥

उत्तमदृष्टीनामद्वैतदर्शनं अद्वैतदृष्टिफलञ्च मनोनिरोधमुक्त्वा  
मन्ददृष्टीनां मनोनिरोधाधीनमात्मदर्शनमुपन्यस्यति । मनस  
इति ॥ अभयमित्यशेषभयनिवृत्तिसाधनात्मदर्शनमुच्यते । सर्व्व-  
योगिनां सर्व्वेषां योगिनां कर्मानुष्ठाननिष्ठानां बुद्धिशुद्धिमता-

गो०दुःखक्षयः प्रबोधनाऽप्यक्षया शक्तिरेव च ॥४०॥

भा० ऽन्वे योगिनो मार्गगा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्वदात्म-  
 व्यतिरिक्तमात्मसम्बन्धि पश्चान्ति तेषामात्मवत्यानुबोध-  
 रहितानां मनसो नियहायत्तमभयं सर्वेषां योगिनां ।  
 किञ्च दुःखक्षयोऽपि । न ज्ञात्मात्मसम्बन्धिनि मनसि प्रचलिते  
 दुःखक्षयोऽस्यविवेकिनां । किञ्चात्मप्रबोधोऽपि मनोनि-  
 यहायत्त एव । तथाऽक्षयापि मोक्षाख्या ज्ञानिक्षेपां मनो-  
 नियहायत्तैव ॥ ४० ॥

आ० मित्तर्यः । मनोनिरोधाधीतं प्रागुक्तमनूय तत्फलं कैवल्यं  
 कथयति । दुःखेति ॥ श्लोकस्य विषयं परिश्रिनष्टि । येषामिति ॥  
 अभयं भयराहित्यं असन्नासात्मकमित्तर्यः । उक्तलक्षणा शान्ति-  
 निरतिशयानन्दाभिषक्तिः स्वभावतो विद्यास्वरूपसामर्थ्यादि-  
 त्तर्यः । विदुषां जीवन्मुक्तानां मुक्तेः सिद्धत्वात् न साधनापेक्षे-  
 त्वात् । नान्यायमेति ॥ तत्र बाष्पोपक्रममनुकूलयति । नेत्या-  
 दिना । उत्तमेषु ज्ञानवद्भ्योऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तानधिकार-  
 देखावतारयति । ये त्विति ॥ योगिनः सुकृतानुष्ठापिनस्तदनु-  
 ष्ठानादेव सन्मार्गज्ञानिक्षेपामपि तत्त्वज्ञानं कथञ्चिदुपजातं  
 चेदन्न मनोनिग्रहेत्वेत्याशङ्क्याह । तेषामिति ॥ अभयं तदेव  
 तत्त्वज्ञानं ॥ दुःखनिवृत्तिरपि मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवतीत्याह ।  
 किञ्चेति ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति । न हीति ॥ इतश्च  
 मनो नियहीतव्यमित्याह । किञ्चेति ॥ अभयमित्यत्र क्वचित्तं  
 स्पष्टं विद्वद्योति । आत्मेति ॥ इतश्च मनोनिग्रहोऽर्थवानित्याह ।  
 तथेति ॥ तेषां साधकानां समुच्चयामिति यावत् ॥ ४० ॥



गौ० उत्सेक उदधेर्यद्वत् कुशायेणैकविन्दुना ।

मनसो नियहस्तद्वद्वेदपरिखेदतः ॥ ४१ ॥

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥

भा० मनोनियहोऽपि तेषां उदधेः कुशायेणैकविन्दुना

उत्सेचनेन श्लोषणव्यवसायवत् व्यवसायवतामनवसन्नान्तः-

करणानामनिर्व्वेदादपरिखेदतो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनियह उपायो  
नेत्युच्यते । अपरिखिन्नव्यवसायवान् सन् वक्ष्यमाणेनोपा-  
येन कामभोगविषयेषु विक्षिप्तं मनो निगृह्णीयात् निरु-  
न्ध्यात् आत्मन्येवेत्यर्थः । किञ्च लीयतेऽस्मिन्निति सुषुप्तो  
लयस्तस्मिन् लये च सुप्रसन्नं आयासवर्जितमपि इत्येतत्  
निगृह्णीयादित्यनुवर्त्तते । सुप्रसन्नञ्चेत् । कस्मान्निगृह्णत

षा० कथं मुमुक्षुर्वा जिज्ञासुर्ना मनोनियहः सिध्येदित्वाशङ्काह ।

उत्सेक इति । दृष्टान्तदार्ढान्तिकभूतश्लोक्तनिविष्टाक्षराणि व्या-

चष्टे । मनोनियहोऽपीति । तेषां व्यवसायवतां उद्योगभागि-

नामनुदेगवतामिति सम्बन्धः । चक्षुषो निमीलने तमो दृश्यते ।

तस्य च उन्मीलने घटाद्येवोपलक्ष्यते । न कदाचिदपि ब्रह्मेत्युदेग-

परिवर्जनात् । प्रागुदीरितानां मनोनियहः सम्भवति तदाह ।

अपरिखेदत इति ॥ ४१ ॥

समाधिं कुर्व्वीतस्तत्रसाक्षात्कारप्रतिबन्धकाः । जयविद्येपसुख-

रागाः तेभ्यो मनसो वक्ष्यमाणोपायेन नियहं कुर्यात् । अन्यथा

समाधिसाधनानुपपत्तेरित्वाह । उपायेनेति ॥ प्रागुक्तादुपाया-

देव मनोनियहपरिग्रहे अवबोधादिविधानार्थकमिति मन्वानः

शङ्कते किमिति ॥ पूर्व्वोक्तोपायवतः अवबोधानुष्ठितो मनोनियह-

गो•दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्त्तयेत् ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥४३॥

भा० इति । उच्यते । यस्माद्यथा कामोऽनर्थहेतुस्तथा लभ्योऽपि । अतः कामविषयस्य मनसो नियमवह्नयादपि निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं द्वैतं अविद्याविजृम्भितं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगात् कामनिमित्तो भोग इच्छाविषयः । तस्मात् विप्रसृतं मनो निवर्त्तयेत् वैराग्यभावनाया इत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतत् शास्त्रार्थोपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति । अभावात् ॥ ४३ ॥

भा० द्वारा तत्रज्ञानसिद्धिरित्युत्तरमाह । नेतुच्यत इति ॥ द्वितीयपादं व्याचष्टे । किञ्चेति ॥ शीयते ज्ञानद्वयमिति शेषः । अतुर्थपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवक्षोति । सुप्रसन्नमित्यादिना ॥ ४२ ॥

उपायेन निरुद्धीयादित्युक्तं । तमेवोपायं वैराग्यरूपमुपदिशति । दुःखमिति ॥ ज्ञानाभ्यासाख्यमुपायान्तरमुपन्यस्यति । अजमिति ॥ अक्षरव्याख्यानाद्यर्थाकाङ्क्षां निक्षिपति । कः स इति ॥ तत्र पूर्वार्द्धं व्याकरोति । उच्यत इत्यादिना ॥ वैराग्यभावना तत्र तत्र द्वैतविषये दोषानुसन्धानेन वैदग्ध्यभावना । तथा कामभोगात् मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयार्द्धं ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति । अजमित्यादिना ॥ ४३ ॥

गो० लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।

सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥४४

भा० एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपाद्येन ज्ञये सुषुप्ते  
लीनं सम्बोधयेन्मानः । आत्मविवेकदर्शनेन योजयेत् ।  
चित्तं मन इत्यनर्थान्तरं । विक्षिप्तञ्च कामभोगेषु शमयेत्  
पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो ज्ञयात् सम्बोधितं विषये-  
भ्यश्च व्यावर्त्तितं नापि साम्यापन्नं अन्तराक्षावस्थं सकषायं  
शरानं वीजसंयुक्तं मन इति विजानीयात् । ततोऽपि  
यत्नतः साम्यमापादयेत् । यदा तु समप्राप्तं भवति सम-

भा० ज्ञानाभ्यासवैराग्याभ्यां जयाद्विक्षेपाच्च व्यावर्त्तितं मनो राग-  
प्रतिबद्धं अवलमनमनिदिध्यासनाभ्यासप्रसूतसम्पञ्जातसमाधिप-  
र्यन्तेन ततोऽपि प्रतिबन्धाद्वावर्त्तनीयमित्याह । जय इति ।  
ज्ञोक्ताक्षराणि आकरोति । एवमित्यादिना ॥ ज्ञानाभ्यासः अव-  
जाद्यादृत्तिर्विषयेषु क्षयिष्युत्वादिदोषदर्शनेन वैदृष्यं वैराग्यं  
जयो निद्रा सम्बोधनमेवाभिनयति । आत्मेति ॥ मनसि प्रकृते  
किमिति चित्तमुच्यते तत्राह । चित्तमिति ॥ विक्षिप्तं विप्रकृतं  
शमयेत् व्यावर्त्तयेत् इति यावत् । पुनरित्यत्र विवक्षितमर्थ-  
माह । एवमिति ॥ उभयतो व्यावर्त्तितं मनस्तर्हि निर्विशेष-  
ब्रह्मरूपतां गतमित्याशङ्क्याह । नापीति ॥ अन्तराक्षावस्थमनसः  
स्वरूपं तृतीयपादावच्छेभेन स्पष्टयति । सकषायमिति ॥ रा-  
गस्य वीजत्वं पराधीनविषयप्रकृतिं प्रति प्रतिपत्तयं । यथोक्तं  
मनो ज्ञात्वा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह । ततोऽपीति ॥ अ-  
न्तराक्षावस्था पञ्चम्या पराव्यक्षते । जयावस्थादि दृष्टान्तयितु-  
मपिशब्दः । यत्नतः सम्पञ्जातसमाधेरिति यावत् । साम्यमसम्प-  
ञ्जातसमाधिमित्यर्थः ॥ चतुर्थपादस्यार्थमाह । यदा त्विति ॥  
समाधिद्वयद्वारेण समं निर्विशेषं परिपूर्णं ब्रह्मरूपं प्राप्य मन-

गो०नास्वादयेत् सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

भा०प्राप्यभिमुखी भवतीत्यर्थः । ततस्तत् न विचालयेत् विष-  
याभिमुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधित्ततो योगिनो यत् सुखं जायते तन्नास्वा-  
दयेत् तत्र न रज्जेतेत्यर्थः । कथं तर्हि निःसङ्गः निस्पृहः  
प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या यदुपलभ्यते सुखं तदविद्यापरिक-  
ल्पितं ऋषैवेति विभावयेत् । ततोऽपि सुखरागान्निवृत्ती-  
यात् ईत्यर्थः । यदा पुनः सुखरागान्निवृत्तं निश्चल-

भा० सन्मात्रतया समासश्चेदप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याह । सम-  
प्राप्तीति ॥ ततो निर्बिभ्रेषवस्तुप्राप्त्याऽऽभिमुख्यादनन्तरमित्यर्थः ।  
किं तन्मनसञ्चाजनं यत्प्रतिषिध्यते तत्राह । विषयेति ॥ ४४ ॥

समाधित्वायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयाभिजायादपि मनो  
निरोद्धयमित्याह । नास्वादयेति ॥ तत्रेति समाध्यवस्थोच्यते ।  
किन्तु तस्मान्मवस्थायां सुखं यदुपलभ्यते तज्ज्ञानविण्मिभ्रतं मि-  
थैवेति प्रज्ञया विवेकविज्ञानेन निस्पृहः सन् भावयेदित्याह ।  
निःसङ्ग इति ॥ किञ्च यच्चिन्तं प्राचीनवैराग्याद्युपायेन निश्चलं  
प्रत्यगात्मप्रवचं प्रसाधितं तद्यदि स्वभावानुसारेण बहिर्निर्गन्तु-  
मिच्छेत्तदा सम्प्रज्ञातसमाधेरसम्प्रज्ञातसमाधिपर्यन्तात् प्रयत्नात्  
तदात्मन्येवैकीकृत्य तन्मात्रमापद्य परिमुञ्चपरिमुञ्चन्मात्मकः  
स्वयं तिष्ठेत् इत्याह । निश्चरदिति ॥ प्रथमपादाक्षरौचि योज-  
यति । समाधित्तित इति ॥ तस्य समाध्यवस्थायामिति शेषः ॥  
द्वितीयपादमाकाङ्क्षादारा विदुषोति । कथमित्यादिना ॥ नि-  
स्पृहो यथोक्ते सुखे अनुरागरहितः सन्नित्यर्थः । विवेकरूपा बुद्धि-  
रामनुकस्य रज्जुसर्पवत् कल्पितत्वमित्येवमात्मिका तथा भाव-  
येदिति सम्बन्धः ॥ भावनाप्रकारमभिनयति । यदित्यादिना ॥  
प्रथमार्द्धस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थं निगमयति । ततोऽपीति ॥  
उत्तरार्द्धं विभजते । यथेत्यादिना ॥ पूर्वोक्तसमाध्यनुरोधादात्म-

गौ० निष्कलं निश्चरत् चित्तं एकीकुर्यात् प्रयत्नतः ॥ ४५  
 यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।  
 अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं बल तत्रथा ॥ ४६ ॥

भा० स्वभावं सच्चिदरद्विनिगच्छद्भवति चित्तं ततस्ततो निष्-  
 क्लोकोपायेन आत्मन्यैकीकुर्यात् प्रयत्नतः । चित्स्वरूप-  
 सत्तामात्रमेवापादयेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

यद्योक्तेन उपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न  
 लीयते न च पुनर्विषयेषु विक्षिप्यते अनिङ्गनमचक्षं निष्वा-  
 तप्रदोपकथं । अनाभास न केनचित्कल्पितेन विषयभावे-  
 नावभासते इति । यदैवंलक्षणं चित्तं तदा निष्कलं ब्रह्म  
 ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आ० न्येव निष्कलस्वभावं सचित्तं यद्योक्तं सुखरागनिमित्तं तदुपाय-  
 रागनिमित्तं वा निश्चरत् भवतीति सम्बन्धः । तच्च चित्तं वाङ्म-  
 विषयाभिमुख्यादुक्तेोपायेन ज्ञानाभ्यासादिना व्यावर्त्तान्तन्येव  
 परस्मिन् ब्रह्मणि प्रयत्नतः सम्प्रज्ञातसमाधिवशादेकीकुर्यात् ।  
 असंप्रज्ञातसमाधियुक्तं परिपूर्णं ब्रह्मैवापादयेदित्यर्थः ॥ तदेव  
 स्फुटयति । चित्स्वरूपेति ॥ ४५ ॥

यदा पुनरिदं चित्तं ब्रह्ममात्रमापद्यते तत्राह । यदेति ॥  
 त्रिविधप्रतिबन्धविधुरं विषयाकाररहितं यदा चित्तमवतिष्ठते  
 तदा ब्रह्म सम्यग्भवं भवतीत्यर्थः ॥ अक्षराणि व्याचष्टे । यद्योक्तेने-  
 त्वादिना । उपायो ज्ञानाभ्यासादिः । निगृहीतं विषयेभ्यो विमु-  
 खीकृतं न लीयते न निज्रापारवश्येन कारणात्मतां गतमित्यर्थः ।  
 अक्षरं रागादिवासनामृन्धमित्यर्थः । अक्षरत्वे दृष्टान्तो निष्वा-  
 तेति ॥ किन्तु ब्रह्मकारेणैवेवंलक्षणं चित्तं यदा सम्यग्यते तदेति  
 योजना ॥ निष्पन्नं ब्रह्मैवात्ममेव स्फुटयति । ब्रह्मस्वरूपेति ॥ ४६ ॥

गो०स्वस्थं शान्तं सनिर्घाणं अकथ्यं सुखमुत्तमं ।  
अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥ ४७ ॥

भा० यथोक्तं परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधसक्षणं स्वस्थं  
स्वात्मनि स्थितं । शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपं । सनिर्घाणं  
निर्वृतिनिर्घाणं कैवल्यं सद् निर्व्याण्येन वर्तते । तच्चाकथ्यं  
न शक्यते कथयितुं । अत्यन्तासाधारणविषयत्वात् ।  
सुखमुत्तमं निरतिशयं हि तत् योगिप्रत्यक्षमेव । न  
जातमित्यजं । यथा विषयं अजेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यति-  
रिक्तं सत् स्वेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परिचक्षते  
कथयन्ति ब्रह्मविद्ः ॥ ४७ ॥

भा० असम्भ्रातसमाध्यवस्थायां येन रूपेण चित्तमभिनियम्यते  
तद्ब्रह्म । स्वरूपं विधिगच्छि । स्वस्थमिति । ज्ञेयेनात्यतिरिक्तमिति  
शेषः । तत्र विदुषां स्वप्नतिमुदाहरति । सर्वज्ञमिति । यथोक्त-  
मित्यसम्भ्रातसमाधिब्रह्मं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परमपुरुषार्थ-  
रूपतामाह । सुखमिति । वैशद्यसुखं व्यवच्छेत्तुं परमार्थेति-  
विशेषणं । किन्तु ज्ञानेनेत्याशङ्क्याह । आत्मेति । तस्य सत्त्व-  
स्यावगमाचार्यानुदोधिना बोधेन लक्ष्यते प्राप्यते ब्रह्मेति तयो-  
च्यते । तस्य स्वमहिमप्रतिष्ठत्वमाह । स्वात्मनीति । सर्वस्य  
त्रिविधस्यानर्थस्योपशमनेनोपलक्षितत्वादापि पुरुषार्थत्वसिद्धिरि-  
त्याह । सर्वेति । निरतिशयानन्दाऽभिव्यक्तिनिरवशेषानर्थोच्छि-  
त्तिश्चेत्तेवंपक्षयं मोक्षमाचक्षते । तत्कथमिदं ब्रह्मेत्याशङ्क्याह ।  
सनिर्घाणमिति । तस्य क्षीरगुडादिमाधुर्यमदस्येव खानुभव-  
मात्राधिगम्यत्वाद्वाच्यत्वमाह । तच्चेति । यदुक्तं परमार्थसुख-  
मिति तदिदानीमुपपादयति । सुखमिति । तर्हि सर्वेषामेव तत्  
भूयादित्याशङ्क्याह । योगीति । ज्ञानस्याऽजातत्वे वैधर्म्यदृष्टान्त-  
माह । यथेति ॥ ४७ ॥

गो० न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।

एतन्नदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४६ ॥

भा० सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिमृत्सौहादिवत्सृष्टिरूपासना  
चोक्ता परमार्थस्वरूपप्रतिपक्षपायत्वेन न परमार्थसत्येति ।  
परमार्थसत्यं तु न कश्चित् जायते जीवः कर्त्ता भोक्ता  
च नात्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽज-  
स्याऽस्यैकस्यात्मनः सम्भवः कारणं न विद्यते नास्ति ।  
यस्मान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव  
इत्येतत् । पूर्वेषूपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं सत्यं  
यस्मिन् सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यणुमात्रमपि किञ्चिन्न जायते  
इति ॥ ४८ ॥

आ० उक्तानामुपायानां परमार्थसत्यत्वे सत्यद्वैतज्ञानिः । अन्यथा  
तदप्रमितिरित्याशङ्क्याह । न कश्चिदिति । तत्र हेतुमाह । सम्भ-  
वोऽस्येति ॥ श्लोकाच्चरात्रि व्याकर्तुं भूमिकां व्याकरोति । सर्वो  
ऽपीति ॥ व्यावहारिकसत्यत्वमेवोपायानां न परमार्थसत्यत्वमित्त्व-  
ङ्गीकृत्य पारमार्थिकसत्यस्यप्रतिपक्षपायत्वेनैवोक्त्याह । न्दिति ॥  
यदुक्तं मनोनिग्रहादीनां परमार्थत्वे द्वैतज्ञानिरिति तत्राह ।  
नेत्यादिना । तेषामपरमार्थत्वे कथमद्वैतप्रतिपत्तिरित्यपि न व्यव-  
हारिकसत्वानामपि तत् प्रमितिहेतुत्वस्य प्रतिविम्बवदुपपत्ते-  
रिति भावः । उपायानां व्यवहारिकसत्यत्वेनैव पारमार्थिकं  
सत्यत्वं किं न स्यादिति तत्राह । परमार्थेति । तदेव स्पष्टयति ।  
कर्त्तेति । स्वभावतोऽजत्वं हेतुकर्त्तव्यं । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।  
अत इति ॥ हेत्वन्तरमेव स्पष्टयति । यस्मादिति ॥ उत्तरार्द्धं  
व्याचष्टे । पूर्वेष्विति । पूर्वेषु ग्रन्थेष्विति शेषः । इतिशब्दो द्वैत-  
प्रकरश्चपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ४८ ॥

गो०इति गौडपादीयकारिकायामद्वैताख्यं तृतीयं  
प्रकरणं ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

---

भा० इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-  
म्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ गौडपादीयभाष्ये  
आगमशास्त्रविवरणेऽद्वैताख्यद्वितीयप्रकरणभाष्यं ॥ ३ ॥  
ॐ तत्सत् ॥

---

आ० इति श्रीमत्परमहंसपरिम्राजकाचार्यश्रीसुब्रह्मण्यपादशिष्य-  
भगवदानन्दब्रह्मविरचितायां गौडपादभाष्यटीकायां द्वितीयं  
प्रकरणं समाप्तं ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥ हरिः ॐ ॥

---



गो•ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मीन् यो गगनोपमान् ।

भा० ॐकारनिर्णयद्वारेण आगतः प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य  
वाङ्मविषयभेदवैतथ्याश्च प्रसिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रयुक्तिभ्यां  
साक्षात्निर्धारितस्यैतदुत्तमं सत्यमित्युपसंहारः कृतः । अन्ते  
तस्यैतस्यागमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रतिपक्षभूता द्वैतिनो वैना-  
शिकाश्च तेषां चान्योन्यविरोधाद्भागद्वेषादिक्लेशास्पदं दर्श-  
नमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितं । क्लेशानास्यदत्त्वात् सम्य-  
ग्दर्शनमित्यद्वैतदर्शनस्तुतये । तदिह विस्तरेणान्योन्य-  
विरुद्धतया असम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्यं तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शन-  
सिद्धिरुपसंहर्तव्या । आवीतन्यायेनेत्यज्ञातशान्तिरार-  
भ्यते । तत्राद्वैतदर्शनं सम्प्रदायकर्तुरद्वैतस्वरूपेष्वेव नम-

भा० आद्यन्तमध्यमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्यादा-  
वोङ्गारोच्यतेवदन्ते परदेवताप्रणामवत् मध्येऽपि परदेव-  
तारूपमुपदेष्टारं प्रथमति । ज्ञानेति ॥ पूर्वोत्तरप्रकरणसम्बन्ध-  
सिद्धयर्थं पूर्वप्रकरणत्रये उत्तमर्थं क्रमादनुभवति । ॐकारेति ॥  
अद्वैत इत्यद्वैतोपकक्षितं द्वितीयं प्रकरणमुच्यते । घटुर्थं प्रकर-  
णमवतारयितुमुपयुक्तमर्थान्तरमनुवदति । तस्येति ॥ द्वैतिनो  
भेदवादिनो वैनाशिकव्यतिरिक्ता ऋच्छन्ते वैनाशिका नैराव्य-  
वादिनो रागद्वेषादीत्यादिशब्देनातिरिक्तक्लेशोपादानं । पक्षा-  
न्तराणां मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह । श्लोकेति ॥  
यातनिकामेवं कृत्वा समनन्तरप्रकरणप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । तदि-  
हेति ॥ तदसम्यग्दर्शनत्वमिति सम्बन्धः । आवीतन्यायो व्यतिरे-  
कन्यायः । यथा यत्कृतकं तदनिवृत्तमित्यन्यथादनिवृत्तत्वेऽवगते  
ऽपि यन्नाशित्वं न तत्पृथक्कमिति व्यतिरेकोऽपि व्यभिचारशशा-  
निरासितत्वेन व्याप्तिनिश्चयार्थमिष्यते । तथा तर्कतः सम्भावित-

गो०ज्ञेयाभिन्नेन सम्बुद्धस्तं वन्दे द्विपदाम्बरं ॥ १ ॥

भा० स्कारार्थोऽथमाद्यस्योक्तः । आचार्यपूजा ह्यभिप्रेतार्थविश्व-  
 र्थेष्वते शास्त्रारम्भे । आकाशनेषदसमाप्तमाकाशकल्पमा-  
 काशतुल्यमेतत् । तेनाकाशकल्पेन ज्ञानेन किंधर्मानात्मनः  
 किंविशिष्टान् गगनोपमान् गगनमुपमा येषान्ते गगनो-  
 पमाः तानात्मनो धर्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्विशेषणं । ज्ञेयै-  
 धर्मेरात्मभिरभिन्नमन्युष्यवत्प्रकाशवच्च ज्ञानं तेन-  
 ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेनाकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपाव्यतिरि-  
 क्तेन गगनोपमान् धर्मान् यः सम्बुद्धः सम्बुद्धवानित्यथमेवे-  
 श्वरो यो नारायणस्यसं वन्दे अभिवादये द्विपदां वरं  
 द्विपदोपसञ्चितानां पुरुषाणां वरं प्रधानं पुरुषोत्तममित्य-

भा० स्यावगमेनावगतस्यापि प्रतिपद्यभूतवादान्तरापाकरश्चप्रपञ्चम-  
 न्तरेश्च पाण्डिनी सम्यक्प्रज्ञा स्यादद्वैतदर्शनस्येति तत्प्रतिषेधेन  
 तत्सिद्धिरूपसंहरत्वेत्वात्तद्वान्तिदृष्टान्तोपसञ्चितमारभ्यते प्रक-  
 रश्चमित्यर्थः । विशेषेण स्पष्टमितो वीतः सन् भवतीत्यवीतः ।  
 अवीत एवावीतः । तेन न्यायेन व्यतिरेकेणेति यावत् । प्रकर-  
 श्च तात्पर्यमेवं दर्शयित्वा प्रथमस्योक्तस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति ।  
 तत्र चतुर्थप्रकरणं सप्तम्या परावृत्तते । किमिदमद्वैतरूपेणाचार्यो  
 नमस्त्रियते तथाह । आचार्येति । अभिप्रेतार्थः शस्त्रस्वाविज्ञ-  
 परिसमाप्तिस्तदर्थे विप्रतिपत्त्यादिव्यावृत्तिश्च । आकाशस्य अड-  
 त्वाधिष्ठात् ज्ञानं सप्रकाशमाकाशनेषदसमाप्तं ब्रह्मण्यं । विभु-  
 त्वादावुपमा ब्रह्मणा । ब्रह्मवचनमुपाधिकल्पितभेदाभिप्रायं ।  
 तेनामपि चिन्मात्रत्वं विवक्षितोक्तं ज्ञानस्यैवेति । तेनेत्यादि  
 मुनरनुवादेनान्वयमन्वाचये । आचार्यो हि पुरा बदरिकाश्रमे  
 नन्दनारायणाधिकृते नारायणं भगवन्ममभिप्रेतव सपोमहदत-

गौ० अस्पृश्ययोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

भा० भिप्राचः । उपदेष्टुमस्कारमुखेन ज्ञानज्ञेयज्ञादभेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपिपादयिषितं प्रतिपद्यप्रतिषेधद्वारेण प्रतिज्ञातं भवति ॥ १ ॥

अधुनाऽद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुतये स्पर्शनं स्पर्शसम्बन्धो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कदाचिदपि सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव वै नामेति । ब्रह्मविदामस्पर्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स च सर्वसत्त्वसुखो भवति । कश्चिदत्यन्तसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखरूपः यथातपः अयन्तु न तथा किन्नाहं सर्वसत्त्वानां सुखः । तथेह भवति कश्चिद्विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयन्तु सुखो हितश्च ।

षा० प्यत । ततो भगवानतिप्रसन्नस्तस्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमगुणत्वं परमेश्वरे इति भावः ॥ ननु प्रकरणे प्रारम्भमात्रे प्रतिपद्ये प्रमेये वक्तव्ये किमित्युपदेष्टा नमस्क्रियते तथाह । उपदेष्टृति ॥ १ ॥

इदानीमद्वैतदर्शनयोगस्तुतये तन्नमस्कारं प्रकीर्ति । अस्यर्शेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । अधुनेति । तस्य च स्तुतिः तत्साधनेषु प्रवृत्तावुपयुज्यते । सम्प्रत्यक्षरात्रि व्याकुर्वन् अस्यर्शयोगं व्याकरोति । स्पर्शनमिति ॥ योगस्याऽन्वसम्बन्धप्रसङ्गाभावात् अथमस्पर्शत्वमित्वाशङ्काह । ब्रह्मेति ॥ निपातयोरर्थं कथयति । वै नामेति ॥ सर्वेषां सत्त्वानां देहभृतां सुखयतीति श्रुत्यप्या सुखहेतुत्वं ब्रह्मस्वभावस्य सुखविशेषत्वेन दर्शयति । सचेति ॥ सुखहेतावपि ब्रह्मस्वभावे विवक्षितं विशेषं दर्शयति । भवतीति । हितविशेषत्वस्य तात्पर्यमाह । तथेह भवतीत्यादिना । तस्य हितत्वे हेतुमाह । नित्यमिति । तस्यैव विशेषत्वा-

गौ०अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहं ॥ २ ॥  
 भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।  
 अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परं ॥ ३ ॥

भा० नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किञ्चाऽविवादः विरुद्धवदनं  
 विवादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन्न विद्यते सोऽविवादः ।  
 कस्मात् यतोऽविरुद्धस्य य ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः  
 शास्त्रेण तं नमाम्यहं प्रणमामीत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुध्यन्त इति । उच्यते । भूतस्य  
 विद्यमानस्ववस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः के-  
 चिदेव हि साक्षात् न सर्व्व एव द्वैतिनः । यस्मादभूतस्या-  
 ऽविद्यमानस्याऽपरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः  
 प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तोऽन्योऽन्यमिच्छन्ति जे-  
 तुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

आ० नतरमाह । किञ्चेति ॥ तत्र हेतुं प्रप्रपूर्व्वकमाह । कस्मादिति ॥  
 आत्मप्रकाशत्वात् ब्रह्मस्वभावस्याविरुद्धत्वं । न हि कस्यचिदा-  
 त्मप्रकाशो विरुद्धो भवतीत्यर्थः । यथोक्तयोगज्ञानमार्गस्य सम्प्र-  
 दायागतत्वमाह । य ईदृश इति ॥ तन्नमस्कारव्याजेन तस्य स्तुति-  
 स्तदुपायेषु श्रोत्रप्रवृत्त्यर्थमत्र विवक्षितेत्याह । तन्नमामीति ॥ २ ॥

अद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विशदीकर्तुं द्वैतिनां वि-  
 वादं तावदुदाहरति । भूतस्येति ॥ एवं विरुद्धं वदन्तो मिथो  
 जेतुमिच्छन्तीत्याह । विवदन्त इति ॥ प्रप्रपूर्व्वकं श्लोकाद्वरादि  
 योजयति । कथमित्यादिना ॥ एवकारर्थे हेतुमाह । यस्मा-  
 दिति ॥ प्राज्ञाभिमानिनो जातिमिच्छन्तीति पूर्व्वेन सम्बन्धः ।  
 चतुर्थपादं साध्याहारं व्याकरोति । विवदन्त इति ॥ ३ ॥

गौ० भूतं न जायते किञ्चिद्भूतं नैव जायते ।  
 विवदक्षोऽद्वया खेवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥  
 ख्याप्यमानामजातिश्चैरनुमोदामहे वयं ।  
 विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥

भा० तैरेवं विरुद्धवदनेनाऽन्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वन्निः किं  
 ख्यापितं भवतीति । उच्यते । भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते  
 किञ्चिद्विद्यमानत्वादेव आत्मवदित्येवं वदन्न सदादीषांख्य-  
 पक्षं प्रतिषेधति । सञ्जन्म तथा अभूतमविद्यमानमविद्य-  
 मानत्वान्नैव जायते शशविषाणवदित्येवं वदन् साङ्ख्योऽप्यस-  
 द्वादिपक्षमसञ्जन्म प्रतिषेधति । विवदक्षो विरुद्धं वदन्तो  
 ऽद्वया अद्वैतिनोऽप्येतेऽन्योन्यस्य पक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषे-  
 धन्तोऽजातिमनुत्पत्तिमर्थात् ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेवमस्त्वित्यनुमोदामहे के-  
 वलं न तैः सार्द्धं विवदामः पक्षप्रतिपक्षग्रहणेन । यथा  
 तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्तमविवादं विवादरहितं

आ० पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थं कथयति । भूतमित्यादिना ॥ श्लो-  
 काक्षरव्याख्यागार्थमाकाङ्क्षान्निच्छिपति । तैरिति ॥ तत्रार्थं पादम-  
 वतार्थं व्याकरोति । उच्यत इति ॥ द्वितीयपादं विभजते । तथेति ॥  
 द्वितीयाङ्गं विभजते । विवन्त इत्यादिना ॥ सदसदतिरिक्त  
 वस्त्वभावाद्भूत उत्यनेरनुपपत्तिरित्याह । अर्थादिति ॥ ४ ॥

तर्हि प्रतिवादिभिर्ब्रह्मत्वादजातिरपि भवता प्रत्याख्येयत्वा-  
 शङ्काह । ख्याप्यमानामिति ॥ प्रतिवादिभिः सह विवादाभावे  
 फलितमाह । अविवादमिति ॥ अक्षराणि व्याचष्टे । तैरि-  
 त्यादिना ॥ अद्वैतवादिनो द्वैतवादिभिर्ब्रह्मवादाभावे वैधर्म्यदृष्टा-

गौ० अजातस्यैव धर्म्मस्य जातिभिच्छक्ति वादिनः ।  
 अजातो ह्यमृतो धर्म्मेो मर्त्यतां कथमेथति ॥ ६ ॥  
 न भवत्यऽमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतमथा ।  
 प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ ७ ॥  
 स्वभावेनामृतो यस्य धर्म्मेो गच्छति मर्त्यतां ।  
 कृतकेनाऽमृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ ८ ॥

भा० परमार्थदर्शनमनुज्ञातमस्माभिर्निबोधत हे श्रिय्याः ॥ ५ ॥  
 सदसदादिनः सर्वे यान्ति पुरस्तात्कृत भाष्यश्लोकः ॥ ६ ॥  
 उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादिपक्षाणाम-  
 न्योन्यविरोधस्थापितानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

आ० क्तमाह । यथा त इति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । अत इति ॥ ५ ॥  
 जातस्यैव जन्मनाऽऽनर्थक्यादनवस्थानाच्चाऽजातस्यैव पदा-  
 र्थस्य जन्म सदादिनोऽसदादिनश्च सर्वेऽपि खोजुर्वन्तीति पर-  
 पक्षमनुवदति । जातस्येति ॥ तत्र श्रियाभीष्टदोषं प्रदर्श्याऽ-  
 भ्यनुजानाति । अजातो हीति ॥ के ते वादिनो यैरेवमिथ्यते  
 तत्राह । सदसदिति । अवश्रियानि श्लोकाक्षराणि व्याख्यातत्वात्  
 पुनर्थाख्यानसापेक्षाबीत्याह । पुरस्तादिति ॥ ६ ॥

परिष्णामिच्छवादे यदब्रह्मवादिभिर्द्वेष्यमुच्यते तदप्यनु-  
 ज्ञातमेवेति मत्वाह । न भवतीति ॥ अमृतं हि ब्रह्म न तद्रूपे  
 स्थितं मर्त्यम्भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् । न च मर्त्यं कर्म्म  
 स्वरूपस्थिते प्रकथावस्थायाममृतं ब्रह्म सम्पद्यते । नष्टेऽपि स्वरूपे  
 तस्यैवाभावान्नान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याह । प्रकृतेरिति । किञ्च यस्य  
 परिष्णामवादिनः स्वभावेनामृतः सन् परमात्मास्थो धर्म्मशब्दितो  
 भावो मर्त्यतां कर्म्मभावापत्त्या गच्छति । तस्य कृते केन समुच्चया-  
 ऽनुकृत्येनाऽमृतो जातो मुक्तो वक्तव्यः । स च कथं निश्चलः स्यातुं  
 पारयति । यत्कृतकं तदनित्यमिति व्यावविरोधादिक्त्वाह । स्वभावे-  
 नेति ॥ पुनर्वक्तिमात्रं प्रत्यादिशति । उक्तार्थानामिति ॥ ७ ॥ ८ ॥

गौ०सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।  
प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ६ ॥

भा० यस्मात्सौकिक्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽसावित्याह सम्ब-  
न्धिद्विः संसिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी यथा योगिनां  
सिद्धानामभिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिः प्रकृतिः सा भूतभविष्यत्-  
कालयोरपि योगिनां न विपर्येति तथैव सा । तथा  
स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा । यथाऽग्न्यादीना-  
मुष्णप्रकाशादिलक्षणा सापि न कालान्तरे व्यभिचरति  
देवान्तरे च तथा सहजा आत्मना सहैव जाता यथा  
पञ्चादीनामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्यापि या काचि-  
दकृता केनचिन्न कृता यथाऽर्पा निन्ददेशगमनादिल-  
क्षणा । अन्यापि या काचित्स्वभावं न जहाति सा सर्वा  
प्रकृतिरिति विज्ञेया । लोके मिथ्याकल्पितेषु लौकिकेष्वपि  
वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवति किमुताऽजस्वभावेषु पर-

भा० प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिदित्युक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थं कथ-  
यति । सांसिद्धिकीति ॥ श्लोकात्तरात्रि व्याकूर्त्स्वन् प्रकृतेरन्यथा-  
त्वाभावे हेतुमाह । यस्मादिति । तस्मादजान्यतस्वभावा प्रकृति-  
र्न विपर्येतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । कैमुतिकन्यायद्यो-  
तनार्थोऽपिशब्दः । विवक्षितं हेतुं स्फुटयितुं प्रश्नपूर्वकं विभ-  
ज्यते । कासावित्यादिना । साङ्गयोगमनुष्ठाय परिसमापनं  
संसिद्धिः । सिद्धानामभिमाद्यैश्वर्यप्राप्तौ सामयिसम्पन्नानां या  
काचित् स्वभावान्न जहाति घटस्य घटत्वं घटस्य घटत्वमि-  
त्यादिकेति शेषः ॥ प्रासङ्गिकं प्रकृतिशब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतेरन्यथा-

गौ•जरामरणनिष्मृताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।  
जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥ १० ॥

भा• मार्यवस्तुष्वमृतत्वलक्षणा प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभि-  
प्रायः ॥ ९ ॥

किंविषया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो वा-  
दिभिः कल्प्यते कल्पनायां वा को दोष इत्याह । जरा-  
मरणनिष्मृताः । जरणादिसर्व्वविक्रियावर्जिता इत्यर्थः ।  
के सर्व्वे धर्मा सर्व्वे आत्मन इत्येतत्स्वभावतः प्रकृतितः ।  
एवंस्वभावाः सन्तो धर्मा जरामरणमिच्छन्त इवेच्छन्तो  
रज्ज्वामिव सर्पमात्मनि कल्पयन्तश्च्यवन्ते स्वभावतस्तत्त्व-  
नीत्यर्थः । तन्मनीषया जन्ममरणचिन्तया तद्भावभावि-  
तत्वदोषेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

भा• त्वाभावे प्रागुक्ते सिद्धान्ते यत्प्रकृति तदिदानीं किं पुनर्न्यायेन  
कथयति । मिथेति ॥ ९ ॥

प्रासङ्गिकीमेव जीवानां प्रकृतिं दर्शयितुं प्रक्रमते । अरेति ॥  
आत्मानो हि सर्व्वविक्रियारहिताः स्वभावतो भवन्तीत्यर्थः । तेषा-  
मुक्तप्रकृतेरन्यथात्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याह । जरामरणमिति ॥  
सर्व्वविक्रियाश्रुत्ये स्वात्मनि विक्रियाकल्पनायां तद्वासनया स्वभा-  
वहानिः स्यादित्यर्थः ॥ श्लोकाद्वराणि व्याकर्तुंमाकाङ्क्षां दर्शयति ।  
किंविषयेति ॥ आश्रयविषयो विषयशब्दः ॥ अप्रकृतं प्रकृतेराश्र-  
यनिरूपयमित्याशङ्क्याह । यस्या इति ॥ प्रश्रान्तरं प्रकरोति ।  
कल्पनायामिति ॥ तत्र पूर्व्वार्द्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति । आरेत्वा-  
दिना ॥ उत्तरार्द्धं विभजते । एवंस्वभावा इति ॥ १० ॥



गौ० कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।  
जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथञ्च तत् ॥ ११ ॥

भा० कथं सञ्जातिवादिभिः साङ्ख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह  
वैशेषिकः । कारणं मृद्दुपादानसम्बन्धं यस्य वादिनो वै  
कार्यं कारणमेव कार्याकारेण परिचयते यस्य वादिन  
इत्यर्थः । तस्याऽजमेव सत्प्रधानादि कारणं महदादि  
कार्यरूपेण जायत इत्यर्थः । महदाद्याकारेण चेज्जायमानं  
प्रधानं कथमजमुच्यते तैर्विप्रतिषिद्धोद्देशं जायतेऽजश्चेति ।  
नित्यञ्च तैरुच्यते । प्रधानं भिन्नं विदीर्षं स्फुटितमेकदेशेन  
सत्कथं नित्यं भवेदित्यर्थः । न हि सावयवं घटादि एकदेश-  
स्फुटनधर्मि नित्यं दृष्टं लोका इत्यर्थः । विदीर्षञ्च स्यादेक-  
देशेनाजं नित्यञ्चेति । एतद्विप्रतिषिद्धं तैरभिधीयत इत्य-  
मिप्रायः ॥ ११ ॥

भा० प्रासङ्गिकं परित्यज्य साङ्ख्यैर्वैशेषिकादिभिश्चयमानं दूष-  
यमन्वगुणात्मनगुभाषते । कारणमिति ॥ कारणस्य जायमानत्वे  
का हागिरित्वाग्रज्ञाह । जायमानमिति ॥ सावयवत्वाच्च प्रधानस्य  
नित्यत्वानुपपत्तिरित्याह । भिन्नमिति ॥ श्लोकस्य वात्यर्थमाह ।  
कथमिति ॥ तत्र प्रथमपादात्तराख्ये योजयति । कारणमित्या-  
दिना । तदेव स्यष्टयति । कारणमेवेति ॥ द्वितीयपादं विभ-  
जते । तस्येति ॥ प्रधानादीत्यादिशब्देन तदवयवाः सत्त्वादयो  
मृच्छन्ते । महदादीत्यादिशब्देनाहङ्गादीदियदर्थं । द्वितीयपादं  
त्याज्येति । महदादीति ॥ विप्रतिषेधं विशदयति । जायत इति ॥  
चतुर्थपादार्थमाह । नित्यञ्चेति ॥ विमतमनित्यं साङ्ख्यवत्त्वाद्  
घटादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तं साधयति । न हीति ॥ साङ्ख्य-  
सृतिविद्वद्भगुमानमित्याग्रज्ञाह । विदीर्षञ्चेति ॥ ११ ॥

गौ० कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि १

जायमानाद्धि वै कार्यात् कारणंते कथं ध्रुवं ॥ १२ ॥

भा० उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थमाह । कारणादजात्कार्यस्य यद्यनन्यत्वमिष्टं त्वया ततः कार्यमजमिति प्राप्तं । इदञ्चान्यद्विप्रतिषिद्धं कार्यमजञ्चेति तव । किञ्चान्यत्कार्यकारणघोरनन्यत्वे जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणमनन्वमित्यं भ्रुवञ्च ते कथं भवेत् । न हि कुङ्कुम्या एकदेशः पथ्यते एकदेशः प्रसवाय कस्यते ॥ १२ ॥

आ० किञ्च । कार्यकारणघोरभेदे किं कारणाभिन्नं कार्यं किंवा कार्याभिन्नं कारणमिति विवक्षय्याद्यमनुवदति । कारणादिति ॥ अतोऽस्मिन् पक्षे कार्यमजं स्यात् । तथाविधकारणाभिन्नत्वादिति दूषयति । अत इति । द्वितीयमनुवति । यदीति ॥ जायमानात्कार्यात् कारणाभिन्नं यदीति योजना । न तर्हि कारणां भ्रुवं भवितुमर्हति कार्याभिन्नत्वात्तस्य चाभ्रुवत्वादिति दूषयति । कारणमिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । उक्तस्येति ॥ कार्यकारणघोरभेदवादे विप्रतिषेधो दर्शितः । तस्यैव दृढीकरणार्थमयं श्लोक इत्यर्थः ॥ पूर्वार्द्धाक्षरोत्यमर्थमाह । कारणादिति ॥ प्राप्तेरनित्यपर्यवसायित्वमाह । इदञ्चेति ॥ प्रधानस्याजलं जायमानत्वञ्च विप्रतिषिद्धमित्युक्तं । अन्यदित्युक्तमेव व्यनक्ति । कार्यमिति ॥ अभेदेऽपि मायावादे नैव दोषः कारणस्य कार्यादनन्यत्वानभ्युपगमात् । कार्यस्यैव कारणमात्रत्वाङ्गीकारादिति मत्वाह । तवेति ॥ द्वितीयार्द्धे विभजते । किञ्चान्यदिति ॥ अभेदवादेऽपि कार्यस्यानित्यत्वं कारणस्य नित्यत्वमिति व्यवस्था किमिति न भवतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ १२ ॥

गौ० अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।  
जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥  
हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

भा० किञ्चान्यदजादनुत्पन्नादस्तुनो जायते तस्य वादिनः  
कार्यं । दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै दृष्टान्ताभावेऽर्थादजाच्च  
किञ्चिज्जायत इति सिद्धुभवतीत्यर्थः । यदा पुनर्जाता-  
ज्जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः तदप्यन्यस्माज्जातान्तद-  
प्यन्यस्मादिति न व्यवस्था प्रसज्यते । अनवस्थानं स्यादि-  
त्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाऽभूदिति परमार्थतो दैता-  
भावः श्रुत्योक्तस्वामाश्रित्याह । हेतोर्धर्मादेरादिः कारणं

षा० किञ्च यस्य प्रधानवादिनो मते प्रधानादजाभिन्नं कार्यं जायते  
महदादौत्वभ्युपगम्यते । तस्य पक्षे तस्मिन्नर्थे दृष्टान्तो बह्वन्वयः  
तदवष्टम्भेनैव तेनार्थव्यवस्थापनात् । न चात्रोभयसम्प्रतिपन्नो  
दृष्टान्तो दृष्टोऽस्तीत्याह । अजादीति ॥ यद्यजाश्रित्यादस्तुनो  
जायमानमभ्युपगन्तुं न शक्नते तर्हि जातादेव जायमानमभ्युप-  
गम्यतामित्याशङ्क्याह । जाताचेति । साङ्ख्यसमये दोषान्तरप्रद-  
र्शनपरत्वं श्लोक्तस्य प्रतिजानीते । किञ्चान्यदिति ॥ तत्र पूर्व्वा-  
र्द्धाक्षराणि योजयति । अजादिति ॥ दृष्टान्ताभावेऽपि प्रमा-  
दान्तरादर्शप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह । दृष्टान्तेति ॥ परस्य  
खल्वनुमानाधीनमर्थपरिज्ञानं । न च दृष्टान्ताभावेऽनुमानमव-  
कल्पते तस्मात् साङ्ख्यसमयः सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे ।  
यदा पुनरित्यादिना ॥ १३ ॥

द्वैतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिपक्षेपमुखेन स्थापितं वस्तुनोऽज-  
न्यत्वमद्वैतवादिनाऽभ्यनुष्णातमिदानीं द्वैतनिरसनमपि श्रौतं विद-  
दनुभवानुसारि चैतेनाभ्यनुष्णातमेवेत्याह । हेतोरेदिति ॥ हेतु-

गौ • हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ष्यते ॥ १४ ॥  
हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।  
तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राञ्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

भा • देहादिसङ्घातः फलं येषां वाहिनां । तथादिः कारणं ।  
हेतुर्धर्मादिः । फलस्य च देहादिसङ्घातस्य । एवं हेतुफल-  
घोरितरकार्यकारणत्वेनादिमत्त्वं ब्रुवन्निरेवं हेतोः फलस्य  
चानादित्वं कथं तैरुपवर्ष्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । न हि  
नित्यस्य कूटस्थस्यात्मनो हेतुफलात्मकता सम्भवति ॥ १४ ॥

कथं तैर्विद्वद्भ्युपगम्यत इति । उच्यते । हेतुजन्मादेव  
फलाद्हेतोर्जन्माभ्युपगच्छतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो  
भवति यथा पुत्राञ्जन्म पितुः ॥ १५ ॥

भा • फलात्मकः संसारोऽनादिरिति ब्रह्मिण्यस्यानादित्वस्य भावो नैव  
वस्तुं ज्ञायते । हेतुफलयोरादिमत्त्वस्य कश्चिच्छब्दादतो हेतुफ-  
लात्मकं हेतुमणिरूपितरूपमवस्तुभूतमित्यर्थः । श्लोकस्य तात्प-  
र्यमाह । यत्र त्विति ॥ तमान्मित्त्वं कार्यकारणात्मकस्य हेतस्य  
दुर्निरूपत्वमाहेति योजना । हेतुफलयोरात्मपरिचयामत्वादादि-  
मत्त्वमपादानरूपेण चानादित्वमित्याशङ्क्यात्मनो निरंशस्य कूट-  
स्थस्य नित्यस्य परिचयानुपपत्तेर्भवमित्याह । न हीति ॥ १४ ॥

हेतुफलयोरन्योन्यमादिमत्त्वं ब्रुवता तदात्मकस्य संसारस्या-  
नादित्वं विप्रतिषिद्धमित्युपपादितं । सम्प्रति कार्यकारणभा-  
वोऽपि तयोर्न सम्भवतीत्याह । हेतोरित्यादिना । हेतुफलयो-  
रन्योन्यं कारणत्वमभ्युपगच्छन्निरेभ्युपगम्यते विद्वद्वदिति । एतत्  
प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ ईदृशत्वमेव विद्वद-  
वति । यथेति ॥ १५ ॥

गौ० सम्भवे हेतुफलयोरेषितयः क्रमस्त्वया ।  
 युगपत्सम्भवे यस्मात्सम्बन्धो विषाणवत् ॥ १६ ॥  
 फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।

भा० यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगन्तुमिति चेन्नन्वये  
 सम्भवे हेतुफलयोरेषितौ क्रम एषितव्यस्तथाऽन्वेष्टव्यः ।  
 हेतुः पूर्वं पश्चात्फलश्चेति । इतरथ युगपत्सम्भवे यस्मा-  
 द्हेतुफलयोः कार्यकारणत्वेनासम्बन्धः । यथा युगपत्सम्भ-  
 वतोः सव्येतरगोविषाणयोः ॥ १६ ॥

कथमसम्बन्ध इत्याह । जन्यात् सतोऽसम्बन्धात्मकात्  
 फलादुत्पद्यमानः सन्न अत्रविषाणादेरिवासतो न हेतुः

भा० प्रतीतितो हेतुफलयोरेषितेऽभ्युपगन्तव्यत्वात् युक्तं तन्निराकर-  
 षमित्वाग्रह्याह । सम्भवे इति । तयोर्दये प्रतीतिके निवृत्त-  
 पूर्वभावी हेतुर्नियतोत्तरभावि फलमित्यभ्युपगमे हेतुमाह ।  
 युगपदिति । यथोक्तो विरोधो हेतुफलभावस्यासम्भवः सन्न  
 युक्तोऽभ्युपगन्तुं प्रतीतिविरोधादिति आवर्त्तनीं ग्रह्यामनुवदति ।  
 यथेति । तत्रोत्तरत्वेन क्लोकाक्षराणि योजयति । सम्भव इति ।  
 प्रतीत्या क्रमस्वीकारवदुपपत्तेश्चेत्याह । इत्येति ॥ वामेवोपपत्तिं  
 श्लोकरयति । युगपदिति । यथोयुगपत्सम्भवस्योर्न कार्यकारणत्वं  
 यथा विषाणयोरेति आनेर्यत्नत्वात् क्रमस्यावश्यकतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

उक्त्यामेरनुग्राहकं तर्कमुपन्यस्यति । यथादिति । हेतुफ-  
 लयोर्मिथो हेतुफलत्वं ब्रुवतो मते हेत्वधीनतयाऽसम्बन्धात्मकात्  
 फलादुत्पद्यमानो हेतुर्न ततो जन्मात्मको भवत्वजन्मात्मकस्याऽस-  
 त्त्वात् फलमत्पादयितुं शक्नोति अतो हेतुफलभावस्यैवासिद्धि-  
 रित्यर्थः । हेतुफलयोरेकमवतोर्न कार्यकारणभावेन सम्बन्धः  
 सिध्यतीत्येतदाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं साधयति । कथमित्यादिना । हेतु-

गौ०अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥  
 यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धश्च हेतुतः ।  
 कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

भा०सिध्यति जन्म न लभ्यते । असम्बन्धात्मकोऽप्रसिद्धः सन्  
 ब्रह्मविषाणादिकल्पसाव कथं फलमुत्पादयिष्यति । नही-  
 तरेतरापेक्षसिद्धोः ब्रह्मविषाणकल्पयोः कार्यकारणभावे-  
 न सम्बन्धः कश्चिद्दृष्टः अन्यथा वेत्याभिप्रायः ॥ १७ ॥

असम्बन्धादोषेणापेक्षितेऽपि हेतुफलयोः कार्यका-  
 रणभावे यदि हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव  
 तथा कतरत्पूर्वनिष्पन्नं हेतुफलयोर्यस्य पश्चाद्भाविनः  
 सिद्धिः स्यात् पूर्वसिद्धापेक्षया तद्गृहीत्यर्थः ॥ १८ ॥

भा० स्वरूपाजन्यं फलं तदधीनत्वेन जन्वात्मकं स्वतन्त्रात्मकं ।  
 तत उत्पद्यमानः समेव हेतुर्न सिध्यति । न खलु ब्रह्मविषाणा-  
 देरसतः सकाशात्किञ्चित्त्व्यात्मकमुपजन्धते । हेतुश्चेदंप्रसिद्धो  
 ऽजन्वात्मकोऽभ्युपगतः स तर्हि यथाविधोऽसद्रूपः सन्न फलमुत्पा-  
 दयितुमुत्सहते ॥ न हि सदादिमते फलमसतः सकाशादुपजन्व-  
 चरमित्यर्थः । तथापि कथं हेतुफलयोरसम्बन्धः सिध्यतीत्याश-  
 न्नाह । न हीति । अन्यथा वेत्याधाराधेयभावादि । कथं न हेतु-  
 फलयोर्योगपद्ये सत्यन्यतरस्यापि न पूर्वक्षये सत्तेत्वसतोः ब्रह्म-  
 विषाणयोरिवान्योन्यापेक्षया अन्यजनकत्वं नोपपद्यते ब्रह्मवि-  
 षाणादिव्यपि प्रसङ्गादित्युक्तं ॥ १७ ॥

इदानीं पुण्ये वै पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेर्धर्मादिषु  
 हेतुफलभावनाशङ्क्य अन्तेरसम्भावितार्थे प्रामाण्यावोगादवश्यं  
 पूर्वोपार्थ्यं वक्तव्यमित्याह । यदीति ॥ श्लोकाक्षराखि योजयति ।  
 असम्बन्धेत्यादिना ॥ १८ ॥

गौ० अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥ १६ ॥

भा० अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे सेयमशक्तिरपरिज्ञानं । तत्त्वाविवेको मूढतेत्यर्थः । अथ वा योऽयं त्वयोक्तः क्रमः हेतोः फलस्य सिद्धिः फलाच्च हेतोः सिद्धिरितोतरेतरानन्तर्यलक्षणस्य कोपो विपर्ययोऽन्यथाभावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्तेरजातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिताऽन्योन्यापेक्षदोषं ब्रुवन्निर्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितैरित्यर्थः ॥ १६ ॥

आ० हेतुफलयोरिदं पूर्वनिदं पश्चादिति न ज्ञायते । परस्पराम्भयात् । अतश्चेदं पूर्वनिष्पन्नमिति वक्तुमशक्यमित्याह । अशक्तिरिति । उत्तरावसरे चेदुत्तरापरिज्ञानं तर्हि कथमशक्तिसूचकं तन्निराहस्यानमप्रतिभाभिधानोपमापततीत्यर्थः । किञ्च यदि क्रमस्य नियतपूर्वापरभावात्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्वं कारकमुत्तरं कार्यमिति प्रतिज्ञा हीयेत । तथा च प्रतिज्ञाहानिर्निराहान्तरमापद्येतेत्याह । क्रमेति । अन्योन्यपक्षप्रतिषेधमुखन सतो ऽसतश्च अन्मगो प्रत्याख्याते । क्रमाक्रमाभ्यामुत्पत्तेरनुपपत्तेरजातिरेवास्यदभिप्रेता वादिभिरादर्शिता भवतीत्युपसंहरति । एवं हीति । तथायं पादं व्याकरोति । अथेत्यादिना । क्रमपक्षे पूर्वनिष्पन्नमेतच्छब्देन पराम्यश्यते । द्वितीयपादं योजयति । अथ वेत्यादिना । द्वितीयाहं विदुषोति । एवमिति ॥ १६ ॥

गो•वीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

भा० ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभाव इत्यस्माभिर्दत्तं शब्दमात्रमात्रित्य ह्यस्मिदं तयोक्तं पुत्राञ्जन्म पितुर्यथा विषाणवशासम्बन्ध इत्यादि । न ह्यस्माभिरसिद्धा हेतोः फलसिद्धिः असिद्धादा फलाद्धेतुसिद्धिरभ्युपगता किन्तर्हि वीजाङ्कुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रोच्यते । वीजाङ्कुराख्यो यो दृष्टान्तः स साध्येन तुल्यो ममेत्यभिप्रायः । न तु प्रत्यक्षः कार्यकारणभावो वीजाङ्कुरयोरनादिः न पूर्वस्य पूर्वस्याऽपरवादादिमत्त्वाऽभ्युपगमात् । यथेदानीमत्पक्षोऽपरोऽङ्कुरो वीजादिमान् वीजस्याऽपरमन्यस्मादङ्कुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादिमत् ।

भा० वीजाङ्कुरयोरेव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावोऽभ्युपगममात्रान्योन्याभ्यन्तमिवाशङ्क्याह । वीजेति । दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वेऽपि साधकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह । न हीति । श्लोकापोद्यं चोद्यमुद्गावयति । नन्विति । शब्दमात्रं विवक्षितार्थशून्यं । शब्दमात्रित्वं ह्यत्रप्रयोगमेवोदाहरति । पुत्रादिति । आदिशब्देन फलादुत्पद्यमानः सन् न ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि प्रकृत्ये । कार्यकारणभावो हेतुफलयोरित्यत्रानभिप्रेतमर्थं कथयति । न हीति । तत्रैव प्रत्यपूर्वकमभिप्रेतमर्थमुदाहरति । किन्तर्हीति । दृष्टान्तासम्पत्तिवत्त्वा परिहरति । अत्रेति । मायावादिमते क्वचिदपि कार्यकारणभावस्य वस्तुभूतस्यासम्पत्तिपक्षेर्भवेत्सुक्तं । प्रत्यक्षावहम्भेन दृष्टान्तं साधकमनाशङ्कते । नन्विति । किं वीजाङ्कुरयोरेव हेतुफलयोरन्योन्याभ्यन्तमिच्छते किं वा वीजाङ्कुरसन्तानयोदिति विवक्ष्यार्थं दूषयति । न पूर्वस्येति । तदेव प्रपञ्चयति । यथेत्वादिना । वीजवत्क्षेत्रङ्कुरवत्क्षेत्रोक्तप्रकारेणानादित्वस्याऽ-





गो०पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकं ।

याजमानाद्धि वै धर्मीत्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ २१ ॥

भा० दृष्टान्तोऽत्राभिप्रेतो गमकत्वात् । प्रकृतो हि दृष्टान्तो न हेतुरिति ॥ २० ॥

कथं बुद्धेरजातिः परिदीपितेत्याह । यदेतद्धेतुफलयोः पूर्वापरापरिज्ञानं तच्चैतदजातेः परिदीपकं अवबोधकमित्यर्थः । जायमानो हि च धर्मी गृह्यते । कथं तस्मात्पूर्वं कारणं न गृह्यते । अवश्यं हि जायमानस्य गृहीत्वा तच्छनकं गृहीतव्यं । जन्यजनकयोः सम्बन्धस्थानपेतत्वात् । तस्मादजातिपरिदीपकं तदित्यर्थः ॥ २१ ॥

भा० दित्याह । प्रकृतो हीति ॥ हेतुफलभावानुपपत्तिमुपपादितामुपसंहरत्तुमितिशब्दः ॥ २० ॥

यत्पुनरन्योन्यपक्षं प्रतिक्षिपद्भिरजातिर्वस्तुतो चापिता परीक्षकैरित्युपक्षिप्तं तत्र कथमजातिर्वस्तुतो चापितेत्याशङ्क्याह । पूर्वापरेति ॥ कार्यस्य गृह्यमाणत्वादजातिरसिद्धेत्याशङ्क्या कारणास्यापि तर्हि ग्राह्यत्वादितरेतराश्रयादजातिरतित्यक्ता सिद्धतीत्याह । जायमानादिति ॥ तत्र पूर्वार्द्धं प्रश्नद्वारा विवक्ष्यते । कथमित्यादिना ॥ नियते यौर्वापर्ये निर्द्धारिते जातिः सिध्यति । तदभावे तदसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयाद्धं विभजते । जायमानो हीति ॥ कार्यग्रहणे कारणं गृहीतव्यमिति कुतो नियम्यते तत्राह । अवश्यं हीति ॥ कार्यकारणयोर्नियतसम्बन्धवतेरितरेतराश्रयात् दुर्ग्रहत्वादजातिरेव वस्तुतो चापितेत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ कार्यकारणयोर्दुर्ज्ञानत्वं तच्छब्देन पराम्बुष्यते ॥ २१ ॥

गौ० स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

भा० इतश्च न जायते किञ्चित् । यत् जायमानं वस्तु स्वतः परत उभयतो वा सत् असत् सदसद्वा जायते न तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म सम्भवति । न तावत्स्वयमेव ऽपरिनिष्पन्नात्स्वरूपात् स्वयमेव जायते यथा घटस्वस्मादेव घटात् । नापि परतः अन्यस्मादन्यो यथा घटात्पटः पटात् पटान्तरं तथा नोभयतः । विरोधात् । यथा घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायते । ननु मूढो घटो जायते पितुश्च पुत्रः सत्यं अस्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूढानां तावेव शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः परीक्ष्येते किं सत्यमेव तौ उत मृषेति यावता परीक्ष्यमाणे । शब्दप्र-

श्चा० वस्तुनो वस्तुतो जन्म नास्तीति विकल्पपूर्वकं साधयति । स्वतो वेत्यादिना ॥ कस्य चिदपि वस्तुनो जन्म नास्तीत्यस्मिन्नर्थे हेतु-न्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । इतश्चेति ॥ इतःशब्दार्थमेव स्फोर-यितुं जायमानमनूद्य घोषा विकल्पयति । यज्जायमानमिति ॥ सर्वेष्वपि पक्षेषु दोषसम्भावनां सूचयति । न तस्येति ॥ तत्रार्थं दूषयति । न तावदिति ॥ स्वयमेव जायमानं कार्यं स्वस्मादेव स्वरूपात् तावज्जायते स्वयमेव स्वापेक्षामन्तरेण स्वकारणाधीन-तया परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथा स्वसिद्धेः । स्वसिद्धेरित्यात्माश्रयात् । न हि घटादेव घटो जायमानो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । नापीति ॥ न स्वस्वन्यत्वं जनकत्वे प्रयोजकं । घटादपि घटोत्पत्ति-प्रसङ्गात् । न चोत्पादकत्वयोग्यत्वविशेषितमन्यत्वं तथेति वार्थं । उत्पत्तिमन्तरेण तद्योग्यत्वस्य दुरवगमत्वादित्यर्थः । तृतीयं निर-स्यति । तथेति ॥ निरोधमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । यथेति ॥ न हि घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायमानो दृश्यते । तथा जायमानं स्वस्मादन्यस्माच्च भवतीत्यनुपपन्नमित्यर्थः । अन्यत्वे

गौ० सदसत्सदसद्वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ २२ ॥

भा० त्ययविषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमात्रमेव तत् । वाचा-  
रम्भणमिति श्रुतेः । सचेन्न जायते सत्त्वात् मृत्पिण्डादिवत् ।  
यद्यसत्तथापि न जायते न विद्यते असत्त्वादेव ब्रह्मविवाह-  
वत् । अथ सदसत्तथापि जायते विरुद्धस्यैकस्यासम्भवात् ।  
अतो न किञ्चिद्वस्तु जायत इति सिद्धं । येषां पुनर्जनिरेव  
जायत इति क्रियाकारकफलैकत्वमभ्युपगम्यते षष्ठिकत्वञ्च  
वस्तुनः । ते दूरत एव न्यायापेताः । इदमित्यमित्यवधारण-  
क्षणान्तरानवस्थानात् अननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेश्च ॥ २२ ॥

आ० सत्यपि अन्यजनकभावस्य प्रत्यक्षत्वात्प्रसौ शक्यते प्रतिक्षेपमिति  
शङ्कते । नन्विति ॥ किं प्रत्यक्षानुसारिणौ शब्दप्रत्ययाविवेकि-  
नामिच्छेते किंवा विवेकिनामिति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्य-  
मिति ॥ द्वितीयं प्रत्याह । तावेवेति ॥ मृषैवेति परीक्ष्यमात्रे  
सतीति सम्बन्धः । तच्च जन्मशब्दधीविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव ।  
वाचारम्भजनवस्थानपरमार्थतो यावता विद्यते । तस्मादसत्त्वा-  
जन्मनत्वमेव शब्दप्रत्यययोरेष्टव्यमिति योजना । चतुर्थं श्रित्थि-  
कयति । सचेदिति ॥ पञ्चमं निराकरोति । यदीति ॥ षष्ठं  
प्रत्यादिशति । अथेत्यादिना ॥ षष्ठां विकल्पानां निरासे षष्ठितं  
निगमयति । अतो नेति ॥ क्रियाकारकफलनानात्वपक्षे अज-  
न्मानुपपत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनूद्य दूषयति । येषाम्युनरिति ॥  
वैद्धानां न्यायावष्टम्भेन वस्तु व्यवस्थापयतां कुतो न्यायवाच्यत्व-  
मित्याशङ्क्याह । इदमिति ॥ इदमा वस्तु परामृष्टं । इत्यमिति  
ऋषिकत्वं विवक्षितं । एवमवधारणावच्छिन्ने ऋषे वस्त्ववच्छेदकक-  
ञ्जातिरिक्ते वस्तुनोऽवस्थानाभावान्न तस्मिन्ननुभवः सिध्यतीत्यर्थः ।  
न च तस्मिन्ननुभूतेऽर्थे स्मृतिरत्ययते । तथा च वस्तुनि प्रत्ययव-  
यासिद्धौ व्यवहारासिद्धिरित्याह । ननु भूतस्येति ॥ २२ ॥

गो० हेतुर्न जायतेऽनादेः फलञ्चापि स्वभावतः ।  
आदिर्नविद्यते यस्य तस्य आदिर्न विद्यते ॥२३॥

भा० किञ्च हेतुफलयोरनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया बला-  
द्धेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगतं स्यात् कथं आनादेरादिर-  
हितात्फलाद्धेतुर्न जायते । न ह्यनुत्पन्नादनादेः फलाद्धेतो-  
र्जन्मेव्यते त्वया फलञ्च । आदिरहितादनादेर्हेतोरजात्स्व-  
भावत एव निर्निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते । तस्मा-  
दनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपग-  
म्यते । यस्मादादिः कारणं न विद्यते यस्य लोके तस्य

भा० वस्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्ये हेतुन्तरमाह । हेतुर्नेति ॥ ना-  
नादेः फलाद्धेतुर्जायते । न हि फलस्यानादित्वे ततो हेतुजन्म  
सुक्तं सदा तज्जन्मप्रसङ्गादित्यर्थः । फलमपि न हेतोरनादेर्जा-  
यते दोषसाध्यादित्वाह । फलञ्चेति ॥ नापि स्वभावतो निमि-  
त्तमन्तरेण फलहेतुर्वा जायते । तत्र हेतुमाह । आदिरिति ॥  
कारणरहितस्य जन्मानुपगन्नेरित्यर्थः ॥ वस्तुनो वस्तुतो जन्मा-  
भावे हेतुन्तरपरत्वं श्लोकस्य सूचयति । किञ्चेति ॥ हेतुन्तरमेव  
दर्शयितुं प्रथमं प्रतिष्ठां करोति । हेत्विति ॥ फलाद्धेतुर्जायते  
ततश्च फलमित्यभ्युपगमात् कथमजन्माभ्युपगममिति पृच्छति ।  
कथमिति ॥ तत्राद्यपादात्कारयोजनया परिहरति । अनादे-  
रिति ॥ तदेवोपपादयति । न हीति ॥ फलं कार्यकारणसङ्घातः ।  
हेतुर्धर्मादिः । फलञ्चापीतिभागं विभजते । फलञ्चेति ॥ अजा-  
ज्जायत इति नाभ्युपगम्यत इति सम्बन्धः ॥ स्वभावत इतिपदं  
योजयति । स्वभावत एवेति ॥ फलितं निगमयति । तस्मा-  
दिति ॥ न हेतुफलयोरजन्मवतोरनादित्वमभ्युपगमन्तुं शक्यं । अभ्यु-  
पगमे च जन्मैव तयोरान्वयिकं स्यादित्यर्थः । स्वभाववादनि-

गौ० प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।

भा० आदिः पूर्वोक्ता जातिर्न विद्यते । कारणवत् एव आदि-  
रभ्युपगम्यते नाकारणवत् ॥ २३ ॥

उक्तस्यैवाऽर्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराक्षिपति ।  
प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिस्तस्याः सनिमित्तत्वं । नि-  
मित्तं करणं विषय इत्येतस्य निमित्तत्वं सविषयत्वं स्वात्म-  
व्यतिरिक्तविषयतेत्येतत्प्रतिजानीमहे । न हि निर्विषया  
प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । तस्याः सनिमित्तत्वात् ।  
अन्यथा निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्यय-  
वैचिच्यद्वयस्य नाशतः नाशोऽभावः प्रसज्येतेत्यर्थः । न च  
प्रत्ययवैचिच्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति प्रत्ययत्वात् अतः प्रत्य-  
यवैचिच्यस्य द्वयस्य दर्शनात् । परेषां तन्त्रं परतन्त्रमित्य-

आ० राकरखं प्रतिज्ञातमुत्तराङ्गावच्छेदनेन प्रतिपादयति । यस्मा-  
दिति ॥ ३१ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मायोगादजं विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्युक्तं ।  
इदानीं वाङ्मार्थवादमुत्थापयति । प्रज्ञप्तेरिति ॥ ज्ञानस्य नि-  
र्विषयत्वे प्रत्ययवैचिन्यानुपपत्तिं प्रमाणयति । अन्यथेति ॥ अग्नि-  
दाहादिप्रयुक्तदुःखोपपन्नानुपपत्तेर्नास्ति वाङ्मार्थ इत्याह । सङ्गे-  
शस्येति । परतन्त्रं परकीयं शास्त्रं तस्यास्तित्वा तद्विषयस्य  
वाङ्मार्थस्य विद्यमानतेति यावत् ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह ।  
उक्तस्यैवेति । वस्तुनो नास्ति वस्तुतो जन्मेत्युक्तार्थस्तस्यैव दृढी-  
करणं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चिकीर्ष्यते तथा पुनराक्षेपमुखेन वा-  
ङ्मार्थवादिनां प्रस्थानमुत्थापयतीत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपभूतां प्रज्ञप्तिं  
प्रतिषेधति । शब्दादीति ॥ साकारवादं व्युदस्यति । स्वात्मेति ॥  
प्रज्ञप्तेर्विषयनिरपेक्षत्वात् स्वातिरिक्तविषयतेत्याशङ्काह । न

गौ०सद्देशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥ २४ ॥

भा० न्यशास्त्रं तस्य परतन्त्राश्रयस्य वाङ्मार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्त-  
स्याऽस्तिता मताऽभिप्रेता । न हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्र-  
स्वरूपाया नीलपीतादिवाङ्मालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभा-  
वभेदेनैव वैचित्र्यं सम्भवति । स्फटिकस्येव नीलाद्युपाध्याश्र-  
यैर्विना वैचित्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः । इतश्च परतन्त्राश्र-  
यस्य वाङ्मार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता । सङ्क्षेपज्ञानं सङ्क्षेपो  
दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते ह्यग्निदाहादिनिमित्तं दुःखं  
यद्यन्यादिवाङ्मं दारादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न  
स्यात् ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु अत-  
स्तेन मन्यामहे अस्ति वाङ्मोऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे  
सङ्क्षेपो युक्तः । अन्यत्रादर्शनादित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

आ० हीति ॥ सनिमित्तत्वं सविषयत्वेन स्फुरणं । तमेव हेतुं द्वितीय-  
पादयोजनया विशदयति । अन्यथेति ॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे ।  
न चेति ॥ प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं फलं चतुर्थपादव्याख्या-  
नेन कथयति । अत इति ॥ ननु प्रज्ञप्तेः स्वभावभेदेनैव वाङ्मा-  
लम्बनं वैचित्र्यमन्तरेण स्वगतं वैचित्र्यं घटिष्यते तत्राह । न  
हीति ॥ औपाधिकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्यमित्याशङ्क्य वाङ्मार्थाति-  
रिक्तोपाध्यनधिगमाम्भैवमित्याह । स्फटिकस्येति ॥ तृतीयपादं  
हेत्वन्तरपरत्वेनावतारयति । इतश्चेति ॥ तस्योपलब्धिमुपपादय-  
ति । उपलभ्यते हीति ॥ तदुपलब्धेऽपि कृता वाङ्मार्थसिद्धिरित्या-  
शङ्काह । यदीति ॥ उपलब्धिरेव तर्हि दुःखस्य माभूदिति चेन्न ।  
स्वानुभवविरोधादित्याह । उपलभ्यते त्विति । विशिष्टदुःखोपल-  
ब्ध्यानुपपत्तिसिद्धं फलमाह । अत इति ॥ विज्ञानातिरिक्तवाङ्मा-  
र्थोभावेऽपि क्षेत्रोपलब्धिरविरुद्धेत्याशङ्काह । न हीति ॥ अन्यत्र  
दाहच्छेदादित्यतिरिक्ते चन्दनपङ्कलेपादाविति यावत् ॥ २४ ॥

गौ•प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिथ्यते युक्तिदर्शनात् ।

भा० अत्रोच्यते वाढं एवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं इयमङ्गु-  
शोपक्षत्रियुक्तिदर्शनादित्यते तथा । स्थिरीभव तावत्त्वं  
युक्तिदर्शनं वस्तुतस्तथात्वाभ्युपगमे कारणमित्यत्र ब्रूहि  
किन्तु इति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञत्वात्सम्बन्धाभिमतस्य  
तव घटादेरनिमित्तत्वमनासम्बन्धत्वं वैचित्र्याद्हेतुत्वमित्य-  
तेऽस्माभिः कथं भूतदर्शनात् परमार्थदर्शनादित्येतत् । न  
हि घटो यथाभूतमृद्रूपदर्शने सति तद्व्यतिरेकेणास्ति ।  
यथाऽस्मान्महिषः पटो वा तन्त्व्यतिरेकेण । तन्त्ववस्थाशुच्य-

भा० द्वाभ्यामर्थापत्तिभ्यां वाङ्मार्थवादे प्राप्ते विज्ञानवादमुद्गावयति ।  
प्रज्ञप्तेरिति ॥ अस्तु का नाम वस्तुत्वतिरित्याशङ्क्याह । निमित्त-  
स्येति ॥ मतान्तरे प्राप्ते तन्निराकरणमुच्यते । विज्ञानवादिनेति ।  
श्लोकस्य तात्पर्यमाह । अत्रेति ॥ तत्र पूर्वार्द्धं विभजते । वाढमि-  
त्यादिना ॥ द्वैतिनस्तव तर्कप्रधानत्वान्न प्रतीतिमात्रश्रयता  
युक्तेति मत्वाह । स्थिरीभवेति ॥ वस्तुने वाङ्मस्यार्थस्य तथात्वं  
प्रज्ञमिविषयत्वं तस्याभ्युपगमे कारणं प्रागुक्तयुक्तिदर्शनमित्येत-  
स्मिन्नर्थे त्वं स्थिरीभवेति योजना । विचारदृष्टिमेवावसृष्ट्वाऽहं  
वर्त्ते किंततो दूषणं ब्रूहीति पृच्छति । ब्रूहीति ॥ तत्रोत्त-  
रार्द्धं सिद्धान्ती व्याकुर्वन्नुत्तरमाह । उच्यत इत्यादिना ॥ घटा-  
देर्वैचित्र्यहेतुत्वे प्रज्ञपूर्वकं हेतुमाह । कथमित्यादिना । पर-  
मार्थदर्शनं प्रपञ्चयति । न हीति ॥ तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह ।  
यथेति ॥ घटे दर्शितं न्यायं पटेऽपि दर्शयति । पटो वेति ॥ तन्त्व-  
व्यपि न्यायसाध्यमुदाहरति । तन्त्व इति । परमार्थदर्शनपक्ष-  
मुपसंहरति । इत्येवमिति ॥ घटादीनां स्वकारणव्यतिरेकेणा-  
सतात्प्रत्ययवैचित्र्यहेतुत्वं अतो घटादिप्रत्ययवत् प्रत्ययान्तरा-  
व्यपि प्रत्ययत्वाविशेषादास्तवात्सम्बन्धवर्जितानि मन्तव्यानीत्यर्थः ।



गौ० निमित्तस्यानिमित्तत्वमिच्छते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

भा० तिरेकेष्वेत्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शने आत्मव्यतिरोधा-  
 श्चैव निमित्तमुपलभामह इत्यर्थः । अथवा भूतदर्श-  
 नादाह्वार्यस्यानिमित्तत्वमिच्छते । रज्ज्वादाविव सर्पादेरि-  
 त्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं  
 भवेत् । तदभावेऽभावात् । न हि सुषुप्तव्यमाहितमुक्ताणां  
 भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थ उपलभ्यते ।  
 न ह्युन्मत्तावगतवस्त्वनुत्पत्तेरपि तथा भूतं गम्यते । एतेन  
 द्वयदर्शनं संक्षेपोपलब्धिश्च प्रयुक्ता ॥ २५ ॥

आ० भूतदर्शनं यौक्तिकं तत्त्वदर्शनं ततो निमित्तस्यानिमित्तत्वमिति  
 व्याख्यातं । इदानीमभूतदर्शनादिति पदच्छेदेन व्याख्यातान्तर-  
 माह । अथ वेति ॥ यथा रज्ज्वादावधिलाने सर्पादेराटोपितस्य  
 दर्शनात् तस्य वस्तुतो दर्शनं प्रत्यालम्बनत्वमिच्छं । तथैवाधिलान-  
 ज्ञानापेक्षया परमार्थतो दर्शनाद् बाह्यस्यार्थस्य ज्ञानव्यत्यासम्-  
 नत्वं वास्तवमभ्युपगन्तुमशक्यमित्यर्थः । किञ्च । विमतो बाह्यार्थो  
 न तत्त्वतो ज्ञानं प्रत्यालम्बनं भ्रान्तिविषयत्वात् रज्ज्वां सर्पादि-  
 वदित्वाह । भ्रान्तीति ॥ हेतुं साधयति । तदभाव इति ॥ भ्रान्त्य-  
 भावे बाह्यार्थो न भातीत्युक्तं हेतुं प्रपञ्चयति । न हीति ॥  
 देहाभिमानवतो बाह्यार्थप्रतिभानश्रौत्यादहेतदर्शिनोऽपि तस्य-  
 प्रतिभानमप्रत्यूहं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । न ह्युन्मत्तेति ॥ बाह्यार्थ-  
 समर्थनार्थमुक्तमर्थोपपत्तिद्वयं कथं निरसनोपमित्वाह । एतेनेति ॥  
 तत्त्वदर्शनां स्फुरत्वातिरिक्तवस्त्वनुपलम्भप्रदर्शनेन वैचिन्त्यदर्शनं  
 दुःखोपलब्धिश्च प्रयुक्ता । तेनानुपपद्यमानार्थोपपत्तिद्वयस्यानुत्थानं ।  
 स्ववहारदृष्ट्या तु पूर्व्वम्भसमारोपितस्वप्नप्रवदेव संवेदने वैचिन्त्यं  
 दुःखं स्ववहाराङ्गमित्यन्यथाप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ २५ ॥

गो० चित्तं न संपृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥

भा० चक्ष्माक्ष्माक्षि वाक्छं निमित्तं अतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं  
वाक्छाक्ष्मनविवक्ष्यं । नाप्यर्थाभासं चित्तत्वात्स्वप्नचित्तवत् ।  
अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्नार्थवदेव वाक्छः ब्रह्माद्यर्थो  
अत उक्तहेतुत्वाच्च नाप्यर्थाभासश्चित्तात्पृथक् चित्तमेव हि  
घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥ २६ ॥

आ० ज्ञानस्य साक्ष्यत्वप्रसिद्धेस्तत्त्वदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि  
न स्यादित्याशङ्क्याह । चित्तमिति ॥ न हि स्फुरत्वं सकर्मकं  
तस्य सकर्मकत्वप्रसिद्धभावात् । जानातेस्तु सकर्मकत्वं क्रिया-  
शक्त्यवस्थनया खीकृतमिति भावः । चित्तस्यार्थस्पर्शित्वाभावे  
ऽपि तदाभासस्पर्शित्वं स्यादित्याशङ्क्याह । नार्थेति ॥ यत्र हेतु-  
माह । अभूत इति ॥ प्रथमपादं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ विमतं  
चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशति चित्तत्वात् सञ्चितिपन्नवदिति  
द्वितीयं पादं विभजते । नापीति ॥ न हि दृष्टान्ते तस्यार्थाभा-  
सस्पर्शित्वं तस्यैव तदात्मना भागादित्यर्थः ॥ तृतीयपादं व्याक-  
रोति । अभूतो षीति ॥ विमतोऽर्थः सन्न भवति अर्थत्वात्  
सञ्चितिपन्नवदित्यनुमानात् ज्ञानस्याक्ष्यत्वमित्यर्थः ॥ विमतोऽर्थः  
सञ्चितिपन्नवदित्यनुमानं स्मारयति । उल्लेति ॥ अर्थबन्धत्वाभावे विज्ञान-  
स्यार्थाभासजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह । ना-  
पीति ॥ २६ ॥

गै०निमित्तं न सदा चित्तं संपृशत्यधुसु त्रिषु ।  
अनिमित्ते विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥ २७ ॥

भा० गनु विपर्यासस्यैर्हि असति घटादौ घटाद्याभासता  
चित्तस्य तथा च सत्यविपर्यासः कश्चिदकस्य इति ।  
अचोच्यते । निमित्तं विषयमतीतानागतवर्त्तमानाधुसु  
चित्तपि सदा चित्तं न स्पृशेदेव हि । यदि हि कश्चित्सं-  
स्पृशेत्सोऽविपर्यासः परमार्थत इति । अतस्सदपेक्षयाऽसति  
घटे घटाभासता विपर्यासः स्यात् न तु तदस्ति कदा-  
चिदपि चित्तस्यार्थसंस्पर्शनं । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः  
कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति न कथञ्चिद्विपर्यासोऽस्तीत्य-  
भिप्रायः । अयमेव हि स्वभावश्चित्तस्य । यदुतासति  
निमित्ते घटादौ तददवभासनं ॥ २७ ॥

आ० ज्ञानस्य साधनत्वाभावे तस्य तथात्वप्रथा भ्रान्तिर्भवेत् ।  
भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रतियोगिनोत्वन्यथाख्यातिमतमाशङ्क्याह । नि-  
मित्तमिति ॥ कालत्रयेऽपि ज्ञानस्य वस्तुतोऽर्घ्यस्यर्षित्वाभावे तदा-  
सनाभावात् तच्चन्या नान्यथा ख्यातिः सिद्ध्यति । भ्रान्तिसु विधा-  
नदेवापि भविष्यतीत्याह । अनिमित्त इति ॥ श्लोकस्यावर्त्तमा-  
शङ्कां दर्शयति । नन्विति ॥ यदि घटादिवाञ्छोऽर्थो न गृह्यते तर्हि  
तस्मिन्नसत्त्वे तदाभासत्वाज्ज्ञानस्य विपर्यासः । अतस्मिंस्तद्गु-  
स्तथात्वात् । विपर्यासे च स्वीकृते कश्चिदप्यविपर्यासो वक्तव्यः ।  
भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वत्वस्यान्यथा ख्यातिवादिभिरिच्छत्वादित्यर्थः । तत्र  
पूर्वार्द्धयोजनया परिहरति । अत्रेति ॥ उक्तमेवार्थमुत्तरार्द्धयोज-  
नार्थं साधयति । यदीति ॥ अभास्तेरभावादसम्भवे भ्रान्तेरसति  
घटादौ घटाद्याभासता ज्ञानस्य कथं निर्व्वृतीत्याशङ्क्याह । अय-  
मेवेति ॥ स्वभावश्च्येनाविद्योच्यते । न हि भ्रान्तिरभ्रान्तिपूर्विके-  
ति नियमः । सविषयायां अभासामविद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २७ ॥

गो० तस्मान् जायते चित्रं चित्रदृश्यं न जायते ।

भा० प्रश्नः सनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्तं विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं वाङ्मार्थवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्यैश्चानुमोदितं । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधाय तदिदमुच्यते तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता तदनुमोदितमस्माभिरपि भूतदर्शनात् तस्मात्तस्यापि चित्तस्य ज्ञायमानावभासताऽसत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते चित्रं । यथा चित्तदृश्यं न जायते अतस्तस्य चित्तस्य ये जातिं पश्यन्ति विज्ञानवादिनः क्षणिकत्वदुःखत्वगूढत्वानात्मत्वादि च । तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं दृष्टुमशक्यं

आ० वाङ्मार्थवादिपक्षमेवं विज्ञानवादिमुखेन प्रतिक्षिप्य विज्ञानवादमिदानीमपवदति । तस्मादिति । प्रतिक्षयं विज्ञानस्य जन्म दृश्यते विज्ञानवादिभिरित्याशङ्काह । तस्येति । इत्तसङ्गीर्तनपूर्वकं श्लोकस्य तात्पर्यमाह । प्रश्नैरिति । तच्च वाङ्मार्थवादिनो वाङ्मोऽर्थो विज्ञानवदस्तीति पक्षप्रतिषेधमुखेनाप्रवृत्तं तत्पुनराचार्यैश्च भवत्येवमित्यभ्यनुज्ञातं । वाङ्मार्थवाददूषणस्य स्वमतेऽपि सम्मतत्वादित्याह । वाङ्मोऽर्थे इति । वाङ्मार्थवाददूषणानुमोदनप्रयोजनमाह । तदेवेति । असत्येव घटादौ घटाद्याभासत्वं विज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञानवादिनिषेधार्थं वाङ्मार्थपक्षदूषणमनुमोदितमित्यर्थः । सम्मति विज्ञानवाददूषणमवतारयति । तदिदमिति । तस्मादित्यादि आचष्टे । यस्मादिति । भूतदर्शनात् घटादेर्भेदादिमात्रं भूतं वस्तुतत्त्वं तस्यापि विज्ञानमात्रं तत्त्वं तस्य प्राकृतो दर्शनादिति यावत् । द्वितीयपादं दृष्टान्तत्वेन विभजते । यथेति । विमतं विज्ञानजन्म न तात्त्विकं दृश्यत्वाग्नीकपीतादिवदित्यर्थः । विपक्षे

गौ•तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदं ॥ २८ ॥  
अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

भा० पश्यन्तः खे वै पश्यन्ति ते पदं पश्चादीनां । अत इतरे-  
भ्योऽपि दैतिभ्योऽत्यन्तसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि शून्य-  
वादिनः पश्यन्त एव सर्वशून्यतां खदर्शनस्यापि शून्यतां  
प्रतिजानते ते ततोऽपि साहसिकतराः खं मुष्टिनाऽपि  
जिघृक्षन्ति ॥ २८ ॥

उक्तैर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धं यत्पुनरादौ प्रति-  
ज्ञातं तत्कस्योपसंहारार्थोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं  
ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः परिकल्प्यते तदजातं जायते

भा० दोषमाह । अत इति । तत्त्वतो विज्ञानस्य जन्मायोगादेव तस्य  
तात्त्विकं जन्म पश्यन्ति ते पश्चादीनां खेऽपि पदं पश्यन्तीत्यन्वयः ।  
अनात्मत्वादीत्यादिशब्देनान्धोन्धविषयत्वमन्योन्यसादृश्यञ्च मू-  
ह्यते । तत्र हेतुं सूचयति । तेनैवेति । खदृत्तेरनुपपत्तेरुद्भूयता-  
मन्तरेण च तद्ब्रह्मदृश्यतासम्भवादित्यर्थः । विज्ञानवादे यचित्तं  
विशेषं दर्शयति । अत इति । शून्यवादिनं प्रति विशेषं कथ-  
यति । येऽपीति । पश्यन्त एवेत्यनुपपत्तयुपता द्योत्यते । दृग्गणा-  
देव सर्वाभावः सिध्यति । दृग्भाववस्तु कथं सिध्यति । न च  
तावत् दृगेव तदभावं साधयेत् । तयोरेककालत्वानुपपत्तेरि-  
त्यर्थः । किञ्च सर्वशून्यतां वदन्तः शून्यतादर्शनस्य स्वात्मदर्शनस्य  
च शून्यतां वदन्ति । तथा च अप्रत्यासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ।  
खदर्शनस्येति । ततोऽपीति विज्ञानवादिभ्योऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यदि विज्ञानस्य वाङ्मालम्बनत्वं क्षयित्वं शून्यत्वञ्च न सम्भवति  
किन्तु तत्त्वमेकरूपं भवतीत्याशङ्क्याह । अजातमिति । तस्याच्च  
प्रकृतेरन्यथात्वं पुरस्तादेव निरस्तमित्याह । प्रकृतेरिति । श्लोकस्य  
तात्पर्यमाह । उक्तैरिति । ब्रह्मस्यमद्वितीयं ब्रह्मेति यत्पूर्वञ्च  
प्रतिज्ञातं तज्जन्मो दुर्निरूपत्वादुक्तहेतुभिः सिद्धं । तस्यैव

गौ•प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भवति ॥ २६ ॥  
अनादेरन्वत्त्वञ्च संसारस्य न सेत्स्यति ।

भा• यस्मादजातिः प्रकृतिसत्त्व ततस्तस्मादजातरूपायाः प्रकृ-  
तेरन्यथाभावो जन्म न कथञ्चिद्भवति ॥ २६ ॥

अयञ्चापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववा-  
दिनां दोष उच्यते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसार-  
स्यान्वत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति युक्तिः सिद्धिं नोपयास्यति ।  
न ज्ञानादिः सम्प्रज्ञानान् कश्चित्यदार्था दृष्टो लोके । वीजा-  
ङ्कुरसम्बन्धमैरन्तर्यामिणोरेवो दृष्ट इति चेत् । न । एकवस्त्व-  
भावेनापोदितत्वात् । तथाऽनन्तताऽपि विज्ञानप्राप्तिकाश्च-

भा• सिद्धस्याद्यस्य फलमुपसंहरुंमेव श्लोक इत्यर्थः । पूर्वार्द्धं योज-  
यति । अजातमिति । यदि चित्तस्फुरवमजातमभीष्टं तर्हि वद्-  
द्यैव तस्य कौटस्थ्यैकस्याभाव्याप्त्युनर्वस्तुतो न जातमेव मायया  
जन्मवदिति वक्ष्यते चेत्तस्याजातिरेवाजातत्वात्प्रविर्भवतीत्यर्थः ॥  
द्वितीयाद्धं योजयति । अजातरूपाया इति । तस्याच्चेदन्वयात्  
स्वरूपहागिरापतेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

कूटस्थं तत्त्वं तात्त्विकमित्यत्र हेतुन्तरमाह । अनादेरिति ।  
विमतः संसारो गान्तवान् अनादिभावत्वादात्मवदित्यर्थः । किञ्च  
माद्योऽनन्तो न भावत्वे सत्त्वादिमत्त्वाद् घटवदित्याह । अनन्तेति ॥  
श्लोकास्य तात्पर्यमाह । अयमेति ॥ तत्र पूर्वार्द्धं व्याकरोति । अना-  
देरिति ॥ अतीतकोटिरहितस्य पूर्वं वासीदित्यवच्छेदवर्जित-  
स्येत्यर्थः । योऽनादिभावः सोऽनन्तवान्नेति व्याप्तिरात्मनि व्यक्तेत्याह ।  
न हीति ॥ वीजाङ्कुरयोर्हेतुफलभावेन सम्बन्धस्य नैरन्तर्यं  
सन्तानस्यस्यानादिभावत्वेऽपि विश्वेदस्यान्वत्त्वं दृष्टत्वादनैकान्ति-  
कतेति शङ्कते । वीजेति । भावत्वविशेष्यांशस्य तत्रावर्तनान्न व्यभि-  
चारशङ्केति दूषयति । नैकेति ॥ द्वितीयाद्धं व्याकरोति । तथेति ॥  
यथादिमत्त्वं तत्र गान्तत्वमिति व्याप्तिभूमिमाह । घटादिव्यति ॥

गौ० अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥ ३० ॥  
 आदावन्ने च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्रथा १  
 वितथैः सदृशाः सन्नोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ३१ ॥  
 सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते १  
 तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ३२ ॥

भा० प्रभवस्य मोक्षस्यादिमतो न भविष्यति । घटादिखद्वर्द्ध-  
 नात् । घटादिविनाशवदवस्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा  
 च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः । असत्त्वादेव  
 ब्रह्मविषाणस्येवादिमत्त्वाभावस्य ॥ ३० ॥

वैतथ्ये कृतव्याख्यानां श्लोकाविह संसारमोक्षाभावप्रस-  
 ङ्गेन पठितौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आ० यथा कृतकोऽपि घटादिध्वंसो निवृत्तथा बन्धध्वंसोऽपि भविष्य-  
 तीत्यनैकान्तिकत्वमाशङ्कते । घटादीति । मोक्षस्याभावत्वे सति  
 परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञा भङ्ग्येति दूषयति । तथा चेति । किञ्च  
 प्रागसतः सत्ता समवायरूपं कार्यत्वं तदपि मोक्षस्याऽसत्त्वे न  
 सिद्ध्यतीत्याह । असत्त्वादेवेति ॥ ३० ॥

अस्तु तर्हि मोक्षस्याद्यन्तवत्त्वं तत्राह । आदाविति । यदि-  
 त्खुरोदकादि मृच्छते तथा वस्तुतो नास्त्येवेति यावत् । वितथैस्त्रै-  
 देव मरीच्युदकादिभिः सादृश्यमाद्यन्तवत्त्वं । विमता मोक्षादयो  
 न परमार्थसन्तो भवितुमर्हन्ति आद्यन्तवत्त्वान्मरीच्युदकादि-  
 वदित्यर्थः ॥ कथं तर्हि मोक्षादीनामपि तथात्वप्रथेत्याशङ्काह ।  
 अवितथा इति ॥ अक्षिता मूढैरविचारकैरिति शेषः । उष-  
 रोदकादीनां खानपानादिप्रयोजनानुपलम्भान्मोक्षसर्गादीनान्तु  
 सुखादिप्राप्तिप्रयोजनप्रतिजम्बान्न मोक्षादिवैतथ्यमित्याशङ्काह ।  
 सप्रयोजनतेति ॥ तेषां मोक्षादीनामिति यावत् । पुनरक्षिप्रङ्गां  
 वारयति । वैतथ्य इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

गो० सर्वे धर्मी मृषा स्वप्ने कायस्यान्निदर्शनात् ।  
 संवृतेऽस्मिन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥ ३३ ॥  
 न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ ।  
 प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ ३४ ॥

भा० निमित्तस्थानि निमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादित्ययमर्थः  
 प्रपद्यते एतैः श्लोकैः ॥ ३३ ॥

जागरिते गत्यागमनकालौ नियतौ देशः प्रमाणात्  
 यस्तस्थानियमात् नियमस्याभावात् स्वप्ने न देशान्तर-  
 गमनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

भा० किञ्च येन हेतुना स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिष्टं तस्य जागरितेऽपि  
 तुल्यत्वाज्जन्मादिरहितं संविम्बात्रं तत्त्वमेष्टमिति विवक्षित-  
 त्वाद् । सर्वेति ॥ यदि देहान्तर्दर्शनामिथ्यात्वं सप्रत्येष्टं तर्हि  
 वैराजदेशे सर्वस्य जागरितस्य दर्शनात् मिथ्यात्वं दुर्वारमि-  
 त्त्यर्थः । किञ्च योग्यदेशवैधुर्थ्यामिथ्यात्वं स्वप्नस्य यद्यभीष्टं तर्हि  
 संवृते प्रदेशे प्रत्यग्भूते ब्रह्मण्यखण्डैकरसे भूतानां विद्यमानानां  
 दर्शनं न कुतोऽपि स्यात् ब्रह्मण्योऽनवकाशत्वादित्याह । संवृत  
 इति ॥ अथतारितश्लोकसहितानामुत्तरश्लोकानां जात्याभासमि-  
 त्तस्मात्प्राक्तनानां तात्पर्यमाह । निमित्तस्येति ॥ ३३ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपद्यति । न युक्तमित्यादिना ॥ स्वप्ने देशान्तर-  
 रगतौ नियतकालाभावाच्च गत्वा दर्शनमिष्टं तथा मरणाद्-  
 र्द्धमर्षिरादिमार्गेण गत्वा ब्रह्मदर्शनमयुक्तं काशानवच्छिन्नत्वा-  
 दित्यर्थः । किञ्च यद्देशस्यः स्वप्नं पश्यति प्रतिबुद्धस्तस्मिन्दे-  
 नास्तीति मिथ्यात्वमभीष्टं । यथा यस्मिन्दे-  
 शे स्थितः संसारमनुभ-  
 वति ब्रह्मभावं प्रतिपन्नस्तस्मिन्दे-  
 हदेशे नास्ति परिपूर्वब्रह्म-  
 पेभावस्थानादतो जागरितस्यापि मिथ्यात्वमेष्टमिति  
 प्रति-  
 बुद्धस्येति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यार्थं कथयति । जागरित इति ॥ ३४ ॥



गौ•मित्राद्यैः सह सम्मन्त्र्य सम्बुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतञ्चापि यत्किञ्चित् प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३५

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकं ॥ ३६ ॥

भा० मित्राद्यैः सह सम्मन्त्र्य तदेव मन्त्रणं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतञ्च यत्किञ्चित् धिरस्थादि न प्राप्नोति । गतञ्च न  
देवनाम्नरं मच्छति स्वप्ने ॥ ३५ ॥

स्वप्ने च अटन् दृश्यते चः कायः सोऽवस्तुकस्ततो  
ऽन्यस्य स्वापादेशस्य पृथक्त्वावान्तरस्य दर्शनात् । यथा  
स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्व्वचित्तदृश्यमवस्तुकं जागरि-

षा० किञ्च यथा स्वप्ने विसंवादादप्रामाण्यमिदं तथा जागरितेऽपि  
परं श्रेयोऽस्माभिः साधनोयमिति स ब्रह्मवादिभिः सह समाजो-  
द्यानिद्यानिन्नातः प्रतिबुद्धो नैव श्रेयःसाध्यत्वमाजोचितं प्रतिप-  
द्यते । सर्व्वस्य नित्यमुक्तत्वनिश्चयात् । अतो मुमुक्षुत्वं श्रवणादिकर्त्त-  
व्यता च आत्मैवेत्याह । मित्राद्यैरिति । किञ्च स्वप्नवदेव गृही-  
तमुपदेशादि विद्वान्न पश्यति तत्साध्यफलाभावादित्याह । गृही-  
तश्चेति । अथवा लोकदृष्ट्या यत्किञ्चिद्गृहीतं वस्त्रान्नादकादि  
तदिदानीं किञ्चित्करोमिति प्रतिबुद्धो अन्यप्रत्ययबाधान्न स्व-  
सम्बन्धित्वेनाधिगच्छति । तेन तदाभासमात्रमेवेत्याह । मित्राद्यै-  
रित्यादिना । उक्तमर्थं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि योजयति ।  
गृहीतश्चेति ॥ ३५ ॥

किञ्च स्वप्नावस्थायां येन देहेन नद्यादिषु दर्शयति स मिथ्या  
एधगभूतस्य निश्चयस्य देहस्य दर्शनात् । तथा जागरिते यो न प-  
रिन्नाजकादिशरीरेषु लोकस्य पूर्व्वो देवो वा दृश्यते स मिथ्या  
कथ्यते । एधगेव कूटस्थब्रह्माख्यशरीरस्यानुभवादित्याह । स्वप्न  
श्चेति । किञ्च यथा स्वप्ने देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्व्व-  
मवस्तुकं मिथ्याभूतमेधित्वमित्याह । यथेति पूर्व्वार्द्धगतान्य-

गौ० ग्रहणाज्जागरितवत्तद्भेदुः स्वप्न इष्यते ।

तद्भेदुत्त्वानु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

भा० तेऽपि चिन्तद्ब्रह्मत्वादित्यर्थः । स्वप्नसमत्वाद्सज्जागरितम-  
पीति प्रकरणार्थः ॥ ३६ ॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रदस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव ग्रह-  
णाद् ग्राह्यग्राहकरूपेण स्वप्नस्य तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्न-  
सद्भेदुत्तुर्जागरितकार्यमिष्यते । तद्भेदुत्त्वाज्जागरितकार्य-  
त्वान्नस्यैव स्वप्नदृश एव सज्जागरितं न तन्नेषां । यथा स्वप्न  
इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश एव सन् साधारण-  
विद्यमानवस्तुवदभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारणविद्य-  
मानवस्तुवदवभासनं न तु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्न-  
वदेवेत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

षा० क्षराणि योजयति । स्वप्ने इति । उत्तरार्द्धगतानि व्याकरोति ।  
यथेत्यादिना । प्रकरणार्थमुपसंहरति । स्वप्नेति ॥ ३६ ॥

यथा जागरितं तथा स्वप्ने ऽदृश्यते । तथा स्वप्नस्य जागरित-  
कार्यत्वाद्यः स्वप्नद्रष्टा तस्यैव जागरितं सदिति स्वप्नवत्तन्मिथ्या-  
त्वमित्याह । ग्रहणादिति । किञ्च जागरितस्य विद्यमानत्व-  
मनेकसाधारणत्वं वस्तुनो नास्ति स्वप्नकारणत्वात् किन्तु तथा  
भासमानत्वमित्याह । तद्भेदुत्त्वादिति ॥ जागरितस्य वस्तुतो  
ऽसत्त्वे हेतुन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । इतश्चेति ॥ इतःशब्दा-  
द्यमेव स्फोरयन् पूर्वार्द्धं योजयति । जागरितवदिति । उत्त-  
रार्द्धं योजयति । तद्भेदुत्त्वादिति ॥ सति प्रमातरि बाध्यत्वं  
स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनस्तदनुपलम्भात् परमार्थतः सत्त्वं ।  
काव्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानाभावात् । न  
हि सर्वसाधारणं विद्यमानञ्च जागरितं मिथ्या भवितुं युक्त-  
मित्याशङ्क्याह यथेत्यादिना ॥ ३७ ॥

गो० उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतं ।

न च भूतादभूतस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥ ३६ ॥  
असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

भा० मनु स्वप्नकारणत्वे जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वं ।  
अत्यन्तचक्षो हि स्वप्नो जागरितन्तु स्थिरं लक्ष्यते । सत्य-  
मेवाविवेकिनां स्यात् विवेकिनान्तु न कस्यचित् वस्तुन  
उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वादुत्पादस्यात्मैव सर्वमित्यजं  
सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु सवाङ्माभ्यन्तरो ह्यज इति । यदपि  
मन्यसे जागरितात्सतोऽसत्स्वप्नो जायत इति तदसत् । न  
भूताद्विद्यमानादभूतस्यासतः सम्भवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः  
ब्रह्मविषाणादेः सम्भवो दृष्टः कथञ्चिदपि ॥ ३८ ॥

मनु उक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्यमिति तत्कथ-  
मुत्पादो प्रसिद्ध इत्युच्यते । शृणु तत्र यथा कार्यका-

षा० कार्यकारणभावेऽपि स्वप्नजागरितयोर्न मिथ्यात्वमविशिष्ट-  
मत्यन्तवैषम्यादित्याशङ्क्याह । उत्पादस्येति । यत्तु कार्यकारणत्वं  
सत्त्वासत्त्वयोरेव स्वप्नजागरितयोरित्युक्तं तत् दुरुक्तमित्याह ।  
न चेति । श्लोकव्यावर्त्तनामाशङ्कामाह । नन्विति । किमिदं  
वैषम्यमविवेकिनां प्रतिभाति किंवा विवेकिनामिति विक-  
ल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं प्रत्याह । विवेकि-  
नान्विति ॥ द्वितीयभागमाकाङ्क्षाद्वारा विभजते । यदपीत्वा-  
दिना । सम्भवो नासतोऽस्तीत्येतत् दृष्टान्तेन साधयति । न  
हीति ॥ कथञ्चिदपि सतोऽसतो वेत्तर्यः ॥ ३७ ॥

यदुक्तमुत्पादस्याऽप्रसिद्धत्वं तदयुक्तं । स्वप्नजागरितयोस्त्वकार्य-  
कारणत्वाङ्गीकरणादित्याशङ्क्याह । असदिति ॥ जागरिते दृष्टस्य

गौ० असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३६ ॥

भा० रणभावोऽस्माभिरभिप्रेत इति असद्विद्यमानं रज्जुसर्प-  
वद्विकल्पितं वस्तु जागरिते दृष्ट्वा तद्भावभावितस्वप्नयः  
स्वप्ने जागरितवद्भावस्वरूपेण विकल्पयन् पश्यति तथा  
सत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति अविकल्पयन् च  
शब्दात् । तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने न पश्यति कदा-  
चिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं स्वप्ने हेतुव्यथते न तु पर-  
मार्थसदिति क्त्वा ॥ ३६ ॥

भा० स्वप्ने दर्शनात् । जागरितस्य स्वप्नमिति कारकत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने  
दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तस्य जागरितमिति कारकत्वं किं  
न स्यादित्याशङ्क्याह । असत्स्वप्नेऽपीति । श्लोकवाच्यत्वाभावात्प्रामु-  
ख्यापयति । नन्विति । पूर्वापरविरोधे चेदिते परिहारे कथ्य-  
माने मनःसमाधानं प्रार्थयते । श्रद्धयिवति । तमेव प्रकारं प्रकट-  
यन्नक्षराणि योजयति । असदिति । तुच्छत्वं व्यवस्थिनति ।  
रक्त्विति । दर्शनस्याभासत्वं सूचयति । विकल्पितमिति । यथा  
जाग्रत्दृष्टस्य विशेषस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितवासनाधीनः स्वप्ने  
जागरितकार्यत्वेन व्यवस्थियते तथा स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि  
दर्शनात्कार्यत्वं जागरितस्य प्राप्तमित्याशङ्क्य द्वितीयार्जं आचष्टे ।  
तथेति । यत्तु स्वप्नजागरितयोरेकं कार्यकारकत्वं तदपि न  
नियतमिति निपातार्थं कथयति । चशब्दादिति । तस्मात्प्रामु-  
ख्यास्य जाग्रदासनाधीनत्वादिति यावत् । जागरितस्य परमा-  
र्थसत्त्वात्कार्यस्य स्वप्नस्यापि तादात्म्यात्तथात्वं विवक्षित्वा कार्य-  
कारकत्वप्रथा कथं न भवतीति व्यावर्त्तं कथयति । न त्विति ॥ ३६ ॥

गौ० नास्त्यसञ्चेतुकमसत् सदसञ्चेतुकतथा ।

सच्च सञ्चेतुकं नास्ति सञ्चेतुकमसत्कुतः ॥ ४० ॥

भा० परमार्थतस्तु न कश्चिद्विद्येनचिदपि प्रकारेण कार्य-  
कारणभाव उपपद्यते कथं नास्त्यसञ्चेतुकमसत्प्रविषा-  
दादि हेतुः कारणं यस्यासत् एव स्वपुण्यादेस्तदसञ्चेतुक-  
मसत्तु विद्यते । तथा सदपि घटादिवस्तु । असञ्चेतुकं प्रश-  
विषादादिकार्यं नास्ति । तथा सच्च विद्यमानं घटादि-  
वस्तुन्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव सम्भवति । न  
चान्यः कार्यकारणभावः सम्भवति प्रक्यो वा कल्पचित्तं ।  
अतो विवेकिनामसिद्ध एव कार्यकारणभावः कश्चिदि-  
त्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

आ० व्यावहारदृष्ट्या कार्यकारणत्वं स्वप्रजागरितयोर्दत्तं । तत्त्वदृष्ट्या  
त्वप्रतिषिद्धमेव कश्चिदपि कार्यकारणत्वमिति वदन् वस्तुनो  
ऽद्यागादवस्त्वेव कार्यं भवतीति मतं व्यावर्त्तयति । नास्तीति ॥  
शून्यत्वादिनस्तु सदेव कार्यं जायते शून्यत्वादिति मन्यन्ते तान्  
प्रत्याह । सदिति । तथेत्यनेन नास्तीत्येतदनुकथ्यते । साङ्ख्यादयस्तु  
कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं सङ्गिरते तान् प्रत्युक्तं । सचेति ॥  
सङ्गस्य कारणं मिथ्याप्रपञ्चच्छेदित्वेके वर्त्तयन्ति तास्मिराचष्टे ।  
सञ्चेतुकमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । परमार्थतस्त्विति ॥  
प्रसिद्धं कार्यकारणत्वं यथा कथा च प्रक्रियया प्रतिपादयितु-  
मुचितं अन्यथा प्रसिद्धिप्रकोपादित्याक्षिपति । कथमिति ॥  
अनिर्णयं मायामयं कार्यकारणत्वं प्रतीतिमात्रसिद्धमयौक्ति-  
कमधिकृत्य प्रसिद्धिरविद्वज्ज्ञेयमित्यन्याथास्यं पादं विभजते ।  
नास्तीत्यादिना । द्वितीयं पादं व्याचष्टे । तथेत्यादिना । तृतीयं  
पादं व्याकरोति । तथा सचेति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । असदिति ॥  
अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेण कार्यकारणभाव इत्याशङ्क्य वेद्यानुप-  
पत्तिविरुद्धत्वान्नैवमित्याह । न चेति ॥ ४० ॥

गौ० विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान् भूतवत् स्पृशेत् ।  
 तथा स्वप्ने विपर्यासाद्ब्रह्मींस्तत्रैव पश्यति ॥ ४१ ॥  
 उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तुत्ववादिनां ।

भा० पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोरपि कार्यकारणभावाद्ब्रह्ममपनयन्नाह । विपर्यासादिविवेकतो यथा जाग्रत्सागरितेऽचिन्त्यान् भावान् शक्यचिन्तनीयान् रज्जुसर्पादीन् भूतत्ववत्परमार्थवत्स्पृशेत् स्पृशन्नैव विकल्पयेदित्यर्थः । कश्चिद्यथा तथा स्वप्ने विपर्यासाद्ब्रह्मादीन् पश्यन्नैव विकल्पयति तत्रैव पश्यति न तु जागरितादुत्पद्यमानानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

चापि बुद्धेरद्वैतवादिभिर्जातिर्देवितोपदिष्टा । उपलम्भनमुपलम्भस्तस्मादुपलम्भेरित्यर्थः । समाचारादर्शाश्रमादिधर्मसमाचाराद्याभ्यां हेतुभ्यामस्ति वस्तुत्ववादिना-

आ० स्वप्नजागरितयोर्वस्तुतो नास्ति कार्यकारणत्वमित्यत्रैव हेतुत्वरमाह । विपर्यासादिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । पुनरपीति । अकारार्थं कथयति । विपर्यासादित्यादिना ॥ कश्चिदित्यस्य पूर्वेषु क्रियापदेन सम्बन्धः । दृष्टान्तमनूय दाढान्तिकमाह । यथेत्यादिना ॥ ४१ ॥

तत्त्वदृष्ट्या कार्यकारणत्वस्याप्रसिद्धत्वे कथं जन्मादिसूत्रप्रमुखैः सूत्रैर्जगत्कारणं ब्रह्म सूत्रितमित्याशङ्क्याह । उपलम्भादिति ॥ अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन कार्यकारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरित्यर्थः । श्लोकाकाराणि व्याचष्टे । यापीत्यादिना । अस्ति वस्तुभावो द्वैतस्येति श्रेयः । कार्यकारणभावमुपेत्य जन्मोपदिशतामद्वैतवादिनां मन्दविवेकिषु विवेकदार्ढ्योपायत्वेन कथं

गौ० जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥ ४२ ॥  
अजातेस्त्रसताक्षेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ।

भा० मस्ति वस्तुभाव इत्येवं वदनश्रीलानां वृढग्राहवतां अद्धाना-  
नानां मन्दविवेकिनामर्थोपायत्वेन सा देशिता जातिः तां  
गृह्णन्तु तावत् । वेदान्ताभ्यासिनास्तु स्वयमेवाजादया-  
त्मविषयो विवेको भविष्यतीति न तु परमार्थबुद्ध्या । ते हि  
श्रोत्रियाः । स्तूयबुद्धित्वाद्जातेः । अजातिवस्तुनः सदा  
चक्षुष्यात्मनाग्रं मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उपायः सोऽवतारायेत्युक्तं । ये चैवमुपलम्भात् समाचा-  
राद्याऽजातेरजातिवस्तुनस्त्रसतां ऽस्ति वस्तित्यदयात्मनो  
वियन्ति विद्वद्धं चन्ति दैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तेषाम-  
जातेस्त्रसतां अद्धानानां सम्मार्गावस्त्रभिर्नां जातिदोषा

भा० तदुपदेशः स्यादित्याशङ्क्याह । तामिति ॥ यदा ब्रह्मणः सका-  
शादशेषं जगद्भवतीत्यभ्युपेतं तदा तदतिरेकेण जगतो अभावात्  
ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चितं । तद्विषयेषु च वेदान्तेषु पौर्वापर्येणा-  
क्षोभितेषु तदभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव कूटस्थानाद्विती-  
यवस्तुविवेकदार्ढ्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्यादित्वादिभिर्जातिरूपदिष्टा  
न तु दैतस्य स्मृतितो न्यायतश्च निरूपयितुमशक्यस्य परमार्थत्वं  
गृह्यते जातिरूपदिष्टेत्वजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः ॥ चतुर्थ-  
पादार्थमाह । ते हीति ॥ ४२ ॥

तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरूपदिष्टेत्वश्रोपक्रममनुकूलयति ।  
उपाय इति ॥ उदरमन्तरङ्गवृत्ते अथ तस्य भयं भवतीत्यादि-  
स्मृतिभ्यः । ब्रह्मणि विकारदर्शिनां भयप्राप्तिः श्रूयते । तथा च  
श्रोत्रियाणामपि भेददर्शनाम्नागुप्राप्ततेत्याशङ्क्याह । अजातेरिति ॥  
न हि कस्याचक्षुषिर्गुर्गतिं तात गच्छतीति स्मृतेस्तेषामात्म-  
न्तिकपतनाभावेऽपि निन्दानुपपत्त्या कश्चिदेव ज्ञेयः सम्भवतीत्या-

गो० जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति

[ १ ४३ १ ]

उपलम्भात् समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥ ४४ ॥

भा० जात्युपलम्भकता दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं गोपयास्यन्ति ।

विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । यद्यपि कश्चिद्दोषः स्यात् सोऽप्यस्य

एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः

॥ ४३ ॥

ननूपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्येव द्वैतं वस्त्विति ।

गोपलम्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इत्यु-

च्यते । उपलभ्यते हि मायाहस्ती हस्तीव हस्तिममिवात्र

समाचरन्ति बन्धनारोहणादिहस्तिमन्निभिर्धर्मैर्हस्तीति

चोच्यते । अस्यपि यथा तथैवोपलम्भात् समाचारात् द्वैतं

भेदरूपमस्ति वस्त्वित्युच्यते । तस्मान्नोपलम्भसमाचारौ द्वैत-

वस्तुसङ्गावे हेतुभवत इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

भा० शक्यं सम्यग्दर्शनाप्राप्तिप्रयुक्तं गर्भवासादिदोषमभ्यनुजानाति ।

दोषोऽपीति ॥ अन्वयमादर्शवन् यादत्रयगतान्यक्षराणि योज-

यति । ये चेत्वादिना ॥ चतुर्थपादं व्याकथ्ये । यद्यपीति ॥ कश्चि-

न्निन्दानुपपत्तिरूपित इति यावत् ॥ ४२ ॥

यद्यु हेतुस्यां द्वैतस्यास्तित्वमुक्तं तदुच्यति । उपलम्भादिति ॥

श्लोकव्यावर्त्यामात्रज्ञानवृत्त दूषयति । नन्विदानीना ॥ व्यभिचार-

स्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ उपलम्भसमा-

चारौ मायामये हस्तिनि वस्तुत्वाभावेऽपि भवतः । कथा द्वैतेऽपि

न तयोरेव वस्तुत्वसाधकत्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ४४ ॥



गो० जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।  
अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शास्त्रमद्वयं ॥ ४५ ॥  
एवं न जायते चित्तमेवंधर्मी अजाः स्मृताः ।

भा० किन्तुः परमार्थसदसु यदास्यदा आत्यासयदुद्भव  
इत्याह । आति सञ्जातिवदभासत इति आत्याभासं ।  
तद्यथा देवदत्तो जायत इति । चलाभासं चलनमिवाभा-  
सत इति । यथा स एव देवदत्तो गच्छतीति । वस्त्वाभासं  
वस्तु द्रव्यं धर्मं तद्वदवभासत इति वस्त्वाभासं । यथा स  
एव देवदत्तो गौरो दीर्घ इति । जायते देवदत्तः सन्दते  
दीर्घो गौर इत्येवमवभासते । परमार्थतस्त्वजमचलमवस्तु-  
त्वमद्रव्यञ्च । किन्तुदेवम्प्रकारं विज्ञानं विज्ञप्तिः । आत्यादि  
रहितत्वाच्छान्तं । अत एवादयश्च तदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवंधर्मा  
आत्मानोऽजाः स्मृता ब्रह्मविद्भिः । धर्मा इति वैजवचनं ।

षा० भूतदर्शनावच्छेदेन निमित्तस्थानिमित्तत्वमुक्तमेतदन्तस्त्रोक्तैर्वि-  
प्रपञ्चितं । सञ्जाति भूतदर्शनमुपसंहरति । आत्माभासमिति ।  
श्लोकाक्षराक्षराक्षराक्षरा विद्यतेति । किं पुनरित्यादिना । गौर-  
त्वदीर्घत्वोक्त्या देवदत्तस्य मुखवस्त्रेन ब्रह्मत्वं स्फुटोक्तिवत्ते । पूर्वा-  
द्धार्मानुवादेनापराद्धं योजयति । जायत इत्यादिना । विशेष्यं  
प्रत्यपूर्वकं विद्मदयति । किन्तदित्यादिना ॥ ४५ ॥

ब्रह्मवच्छिद्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति । एवं नेति ।  
चित्तवित्तविद्यानां जीवानां विन्मभूतब्रह्ममात्रत्वादजत्वमविशि-  
ष्टमित्याह । एवमिति । उक्तब्रह्मात्मब्रह्मानस्य पञ्चमाह । एव-  
मिति । श्लोकाक्षराणि याकरोति । एवमित्यादिना । कार्यकार-

गो० एवमेव विज्ञानस्यो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥  
 ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।  
 ग्रहणयाहकाभासं विज्ञानस्पन्दितस्तथा ॥ ४७ ॥

भा० देहे भेदानुविधायित्वाद्द्वयस्यैवोपधारतः । एवमेव यथोक्तं  
 विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं विज्ञानस्तस्यैव  
 वाञ्छैषणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे । विपर्यये तत्र  
 को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादिमन्त्रवर्षात्  
 ॥ ४६ ॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयिष्यन्नाह । यथा हि  
 लोके ऋजुवक्रादिप्रकाराभासमलातस्पन्दितमुक्त्वाचक्षणं  
 तथा ग्रहणयाहकाभासं विषयाभासमित्यर्थः । किन्तु विज्ञान-  
 स्पन्दितं । स्पन्दितमिव स्पन्दितमविषया । न च चक्षुः

भा० बाभावस्य दुर्भङ्गत्वादयो यथोक्ता हेतवश्चित्तचैतन्यं ब्रह्मेति  
 वाच्यत् । एवमिति प्रतिबिम्बानां बिम्बमात्रत्वं जीवानामपि  
 प्रतिबिम्बकस्यानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यर्थः । अद्वयस्य बड-  
 वचनभाक्तमवुक्तमित्याशङ्क्याह । धर्मा इतीति । उत्तरार्द्धं  
 योजयति । एवमेवेति । विज्ञानं विद्यतिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यथो-  
 क्तज्ञाने मुखानधिकारियो अपदिशति । तन्नोति । उक्तज्ञान-  
 वता संसारसंज्ञासाभावे प्रमाद्यन्नाह । तत्रेति ॥ ४६ ॥

विज्ञानमजमचक्षमेव जात्याभासश्चेत्तुक्तं तदिदानीं दृष्टान्तो न  
 प्रपञ्चयति । ऋजुवक्रादिनेति । अप्रच्युतपूर्वस्वरूपस्यासत्त्व  
 नानाकारावभासो विवर्तकदत्र विज्ञानस्य स्पन्दितत्वं श्लोकस्य  
 तात्पर्यमाह । यथोक्तमिति । तत्र दृष्टान्तभागं व्याचष्टे । यथा  
 हीति । दार्ष्टान्तिकं योजयति । तथेति । किमित्यविद्यामन्त-  
 देव मुखमेव स्पन्दनं विज्ञानस्य नेश्यते तत्राह । न हीति ।

गौ० अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४६ ॥

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।

भा० विज्ञानस्य स्पन्दनमस्ति । अजायकमिति युक्तं ॥ ४७ ॥

अस्पन्दमानं स्पन्दनवर्जितं तदेवास्मात्तदजायाका-  
रेणाजायमानं । अनाभासमजं यथा तथाऽविद्यया स्पन्द-  
मानमविद्योपरमे अस्पन्दमानं जात्यायाकारेणानाभास-  
मजमचक्षन्निविद्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

किञ्च तस्मिन्नेवास्मात् स्पन्दमाने अजुवकाद्याभासा  
अस्मात्तादन्यतः कुतसिदागत्यास्मात्तेनैव भवन्तीति गान्यते

आ० निरवयवस्य विभुनो विज्ञानस्य वस्तुतत्त्वजनविकल्पस्याविद्य-  
मानमेव स्पन्दनमित्यत्र वाच्योपक्रमानुसूक्तं कथयति । अ-  
जेति ॥ ४९ ॥

विज्ञानं ज्ञानमित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अस्पन्दमान-  
मिति । लोकाक्षराणि व्याकरोति । अस्पन्दमानमित्यादिना ।  
तथाविद्ययेत्तथाऽविद्ययेति छेदः ॥ ४८ ॥

अस्मात्तदृष्टान्ते कथं अजुवकादीनामसत्त्वमित्याशङ्कार्या मि-  
रूपवासहत्वादित्याह । अस्मात् इति । यदा लक्षणजातं स्पन्द-  
मानमवतिष्ठते तदा तस्मिन्नन्वतो देशान्तरादात्मत्वाभासा भव-  
न्तीति न शक्यं वस्तुमजुवकाद्याभासानां देशान्तरादात्मन-  
स्यानवगमाद्यदा तदेवास्मात् निस्यन्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते  
तदा ततोऽन्यत्राभासा भवन्तीत्यपि न युक्तं वस्तुमनुपपन्नभाविज्ञे-  
यात् । न चाभासास्तस्मिन्नेवास्मात् जीवन्ते तदनुपादानत्वात् ।  
यदि हि स्पन्दननिमित्तमजातमुपादानं तदा निमित्ताभासमा-  
त्रात्रैमित्तिकाभावादर्शनाद्जुवकाद्याकारा स्पन्दनाभावेऽप्यजाते  
भवेयुरित्यर्थः । इतश्च दृष्टान्ते दृष्टान्तानामाभासानां मिथ्या-

गो० न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातम्प्रविशन्ति ते ॥ ४६ ॥  
 न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।  
 विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥

भा० भुवः । न च तस्मान्निस्पन्दादलातादन्वच निर्गताः । न च  
 निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥ ४६ ॥

किञ्च न निर्गता अलातात्ते । आभासा गृहादिव  
 द्रव्यत्वाभावयोगतः । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वं तदभावो द्रव्य-  
 त्वाभावः द्रव्यत्वाभावयोगतो द्रव्यत्वाभावयुक्तेर्वस्तुत्वाभावा-  
 दित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशादि सम्भवति नावस्तुनः ॥ ५० ॥

आ० तमेष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । हेतुन्तरमेव स्पष्टयन् पूर्वाङ्गा-  
 क्षराणि व्याचष्टे । तस्मिन्नेवेति । आभासानां देशान्तरादाग-  
 मवस्थानुपपन्नो हेतुः कर्तव्यः । अनुपपन्नत्वमेव हेतुत्वं तृती-  
 यपादार्थमाह । न चेति । चतुर्थपादार्थमाह । न च निस्पन्द-  
 मिति ॥ ४६ ॥

अजुवक्त्राद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोरसम्भवं सा-  
 धयति । नेत्यादिना । दृष्टान्तनिविष्टाभासवद्दार्ष्टान्तिकेऽपि  
 अन्नाद्याभासा मिथ्यैव भवेयुरित्याह । विज्ञानेऽपीति ॥ अजु-  
 वक्त्राद्याकारेषु अन्नाद्याकारेषु आभासत्वस्य तुल्यत्वादिति हेतु-  
 माह । आभासस्येति । इतश्च दृष्टान्ते मिथ्यात्वमाभासानामे-  
 ष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । तदेव पूर्वाङ्गयोजनया विशदयति ।  
 नेति । अजुवक्त्राद्याभासानां वस्तुतोऽभावेऽपि किमिति प्रवेशा-  
 यसिद्धिरित्याशङ्क्याह । वस्तुनो ह्येति । द्वितीयाङ्गं दार्ष्टान्ति-  
 कमाचष्टे । विज्ञानेऽपीति । तुल्यत्वं सार्ङ्गेनोत्तरश्लोकेन साध-  
 यति । कथमित्यादिना ॥ ५० ॥

गो० विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।  
 न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान् विज्ञानं विशन्ति ते ॥ ५१ ॥  
 न तिर्गता विज्ञानात्ते द्रवत्वाभावयोगतः ।  
 कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥

भा० विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युराभासस्याविशेषतस्तुल्यत्वात् । कथं तुल्यत्वमित्याह । अस्मातेन समानं सर्वविज्ञानस्य सदा अचक्षत्तन्तु विज्ञानस्य विशेषः । जात्याद्याभासा विज्ञानेऽचक्षे किं कृता इत्याह । कार्यकारणताभावात् अन्यजनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वादचिन्त्यास्ते यतः सदैव । यथाऽसत्सु ऋज्वाद्याभासेषु ऋज्वादिबुद्धिर्दृष्टाऽस्मात्तमात्रे तथाऽसत्सु ज्ञानाद्यादिषु विज्ञानमात्रे

भा० न हि तस्मिन् विज्ञाने यथा कथञ्चिच्चक्षन्वति ततोऽन्यस्मात्स्माच्चिदागत्य ज्ञानाद्याभासास्तत्र भवितुमर्हन्ति । तथा प्रथाभावात् न च तस्मात् विज्ञानादचक्षतयावस्थितादन्यथाभासा भवितुमुत्पद्यन्ते । प्रतीत्याभासस्य तुल्यत्वान्नापि तदैव विज्ञानं प्रविशन्ति । तस्य केवलस्य तदुपादानत्वानुपगमात् । न च ते विज्ञाने प्रवेष्टुं समर्थास्ततो निर्गन्तुं वा पारयन्ति । तेषामवस्तुत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने प्रथा तेषामित्याशङ्क्य ऋषैवेत्याह । कार्येति ॥ आभासानां विज्ञानस्य च कार्यकारणताया दुर्बलत्वादाभासाः सर्वदैव निरूपयितुमशक्यत्वान्नायामवाः सन्तो मिथ्यैव भवन्तीत्यर्थः ॥ साङ्गोक्तवात्पर्यमाह । अजातेनेति ॥ तर्हि सक्रियत्वमपि विज्ञानस्य प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह । सदेति । यदि विज्ञानमचक्षमभीष्टं तर्हि तत्र जात्याद्याभासा हेतुभावात् स्युरित्याशङ्क्यन्तिमार्जेन परिहरति । जात्याद्याभासा इत्यादिना ॥

गौ० द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य वैव हि ।  
द्रव्यत्वमन्यभावे वा धर्मीणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

भा० जात्यादिबुद्धिर्दृष्टैवेति समुदायार्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अजमेकमात्मतत्त्वमिति स्थितं तत्र धैरपि कार्यकारण-  
भावः कस्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यहेतुः कारणं  
स्यान्न तु तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं कस्यचित्कारणं स्वतन्त्रं दृष्टं  
लोके । न च द्रव्यत्वं धर्मीणामात्मनामुपपद्यतेऽन्यत्वं वा । कु-  
तश्चिद्येनान्यकारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपद्येत । अतोऽद्रव्यत्वा-  
दन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं वात्मेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

आ० यतः सदैवाचिन्त्या अतो दृष्टैवेति शेषः । सक्रुपतस्मात्सर्वमाह ।  
यथेत्यादिना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

बहुत्वं कार्यकारणताभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमु-  
पक्रमते । द्रव्यमिति । अवयवद्रव्यमवयवविद्रव्यस्योपादानं । अव-  
यवगुणान्वावयवविगुणेषु समानजातीयेष्वसमवायिनो दृष्टाः । न  
चैवमात्मनो द्रव्यत्वं येन समवायित्वं ॥ न च तद्रूपाणां क्वचिदसम-  
वायित्वं गुणगुणिभावस्यान्यत्वस्य तस्मिन् दुर्व्यञ्जनत्वादित्यर्थः ।  
श्लोकाक्षराणि योजयति । अजमित्यादिना । अवयवावयववि-  
विभागविरहितमजत्वं । एकत्वं गुणगुणिभावशून्यत्वं । तत्रेत्वा-  
त्मतत्त्वं परामर्शयते । तत्र कार्यकारणभावं दृषयितुं सामान्य-  
न्यायमाह । तेषामिति । अद्रव्यस्यापि रूपादेस्तत्त्वादिद्वारा  
पटश्रीकलादौ कारणत्वं दृष्टमित्यतो विशिनष्टि । स्वतन्त्रमिति ।  
अस्य तर्हि द्रव्यत्वेनान्यत्वेन चात्मन्यपि कार्यत्वं नेत्वाह । न  
चेति । न हि तत्र गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं निगुणत्वान्नापि समवायि-  
त्वेन तथात्वमन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं  
सर्वस्य सम्भाषत्वेनैकरूपत्वप्रतिभानात् । अतो न तत्र कारणत्वं  
कार्यत्वं वा प्रतिपत्तुं शक्यमिति पक्षितमाह । अत इति ॥ ५३ ॥

गो० एवं न चित्तजा धर्माच्चित्तं वापि न धर्मजं ।  
 एवं हेतुफला जातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥५४॥  
 यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

भा० एवं यद्योक्तेभ्यो हेतुभ्यः आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्त-  
 मिति । न चित्तजा वाङ्मधर्मा नापि वाङ्मधर्मजं चित्तं ।  
 विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात्सर्वधर्माणां । एवं न हेतोः  
 फलं जायते नापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलस्योरजातिं हे-  
 तुफला जातिं प्रविशन्ति अथवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफ-  
 लस्योरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ये पुनर्हेतुफलस्योरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते ।  
 धर्माधर्माख्यहेतोरहं कर्ता मम धर्माधर्मौ तत्फलं का-  
 लान्तरे कश्चिन्नाणिनिकाये जातो मोक्ष्य इति यावद्धे-

षा० चिकीर्षितकुम्भसंवेदनसमन्तरं कुम्भः सम्भवति । सम्भूतञ्चासौ  
 कर्मतया स्वसंविदं जनयतीति व्यवहारोऽपि नोपपद्यते । कस्य-  
 चिदपि विद्वत्दृष्टानुरोधेनानन्यत्वादित्याह । एवमिति । यच्च  
 धर्मादेः शरीरादेश्च कार्यकारणभावो विद्वद्दृष्ट्या पुरस्तात्प्ररक्तः  
 सोऽप्यन्यत्वाभावेन सिध्यतीत्याह । एवं हेतुति । तत्र पूर्वोक्तं  
 योजयति । एवमित्यादिना । आत्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वात्  
 ब्रह्मत्वमप्रसिद्धत्वमित्यादयो यद्योक्ता हेतवः । वाङ्मा धर्मा घटा-  
 दयो नात्मनः । न च धर्मशब्दितानां जीवानां चित्तशब्दितान्  
 परस्मादात्मनो जन्मेति युक्तं । तेषां प्रतिविम्बकल्पानां विम्बभूत-  
 ब्रह्ममात्रत्वादित्यभिप्रेत्याह । विज्ञानेति । उत्तरार्द्धं योजयति ।  
 एवं नेति ॥ ५४ ॥

न फलाद्धेतुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्त्वदृष्ट्योपदिष्टं ।  
 इदानीं मुमुक्षूनाम्तदभिनिवेशव्यावृत्तत्वं तदभिनिवेशाभावा-

गो० क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥  
 यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।  
 क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

भा० तुफलायोरवेशो हेतुफलायह आत्मन्यध्यारोपणं तच्चित्त-  
 तेत्यर्थः । तावद्धेतुफलायोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तात्पलस्य  
 चानुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा पुनर्मान्त्रोपधिवीर्य-  
 शेष यहावेशो यथाक्तादैतदर्शनेनाविद्योद्भूतहेतुफलावे-  
 शोपनीतो भवति तदा तस्मिन् क्षीणे नास्ति हेतुफलो-  
 द्भवः ॥ ५५ ॥

यदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष इत्युच्यते यावत्सम्य-  
 दर्शनेन हेतुफलावेशो न निवर्ततेऽक्षीणः संसारस्ताव-  
 दायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः । क्षीणे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं  
 न प्रपद्यते कारणाभावात् ॥ ५६ ॥

आ० भावयोस्तदुद्भवानुद्भवौ दर्शयति । यावदिति । श्लोकाच्छराश्ल-  
 क्काप्रदर्शनपुरःसरं विवक्ष्यति । ये पुनरित्यादिना ॥ ५५ ॥  
 अभिनिवेशवशवद्धेतुफलोद्भवे किं भवति तदाह । याव-  
 दिति । अभिनिवेशनिकत्या तदनुद्भवे वा किं स्यादित्याशङ्क्याह ।  
 क्षीण इति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्द्धं योजयति । वदीति ।  
 उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । क्षीणे पुनरिति । ५६ ॥



गो० संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

सद्भावेन त्वजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

भा० नन्वजादात्मनोऽन्यत्रास्येव तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य  
 चोत्पत्तिविनाशावुच्येते त्वया । शृणु । संवृत्या संवरणं संवृ-  
 त्तिरविद्याविषयो लौकिकव्यवहारस्तथा संवृत्या जायते  
 सर्वं तेनाविद्याविषये शाश्वतं नित्यं नास्ति वै । अत उत्प-  
 त्तिविनाशलक्षणः संसार आयत इत्युच्यते । परमार्थस-  
 द्भावेन त्वजं सर्वमात्मैव यस्मात् । अतो जात्यभावादुच्छेदः  
 तेन नास्ति वै कस्यचिद्धेतुफलादेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

भा० कूटस्थमद्वितीयमात्मतत्त्वमिच्छता कुतो जन्मनाशौ श्ववक्रियेते  
 तत्राह । संवृत्तेति । अविद्यया सर्वस्य जायमानत्वे सत्यविद्या-  
 विषये नित्यं नाम नास्येवेत्याह । शाश्वतमिति । परमार्थतस्तु  
 सर्वमजं कूटस्थमास्मीयते तेन कल्पना विना विनाशो नास्येव  
 हेतुफलादेरित्याह । सद्भावेनेति । पूर्वोपरविरोधमाशङ्कते ।  
 नन्विति । न तावदात्मनो जन्मविनाशौ तस्य कूटस्थत्वाच्चापि  
 ततोऽन्यस्य तौ युक्तौ तस्याद्वितीयत्वात् । तथा च हेत्वादेर्बन्धस्य  
 जन्मनाशौ न त्वया बल्लव्यावित्तर्यं । उच्यमाने समाधाने मनः-  
 समाधानमर्चयते । शृण्विति ॥ तत्र पूर्वभागाच्चरार्थं कथयति ।  
 संवृत्तेत्यादिना । अविद्याविषये नित्यस्य वस्तुनो अभावे फलि-  
 तमाह । अत इति ॥ द्वितीयार्जाच्चरार्थमाह । परमार्थेति ॥  
 जात्यभावो जन्मादिविक्रियाभावः तमेवाच्छेदाभावे हेतुं कथ-  
 यति । तेनेति ॥ यथा पुरोवर्त्तिनि भुजगाभावमनुभवन् वि-  
 वेकी नास्ति भुजङ्गो रज्जुरेषा कथं वृथैव विभेषीति भ्रान्तमभि-  
 दधाति । भ्रान्तस्तु स्वकीयादपराधादेव भुजङ्गं परिकल्प्य भीतः  
 सन् पलायते न च तत्र विवेकिनो वचनं मूढदृष्ट्या विरुध्यते ।  
 यथा परमार्थकूटस्थमात्मदर्शनं व्यावहारिकजन्मादिवचनेनावि-  
 द्भ्रमिति भावः ॥ ५७ ॥

गौ०धर्मी य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।  
 जन्ममायोपमन्तेषां सा च माया न विद्यते ॥५६॥  
 यथा मायामयाद्गीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।  
 नाऽसौ नित्यो न चोच्छेदी तद्बद्धर्मेषु योजना ॥५६॥

भा० येऽप्यात्मनोऽन्ये च धर्मा जायन्ते इति कस्यन्ते त  
 इत्येवंप्रकारा यथोक्ता संवृतिर्निर्दिश्यत इति । संवृत्यैव  
 धर्मा जायन्ते न ते तत्त्वतः परमार्थतो जायन्ते । यत्पुन-  
 र्नात् संवृत्या जन्म तेषां धर्माणां यथोक्तानां । यथा मा-  
 यया जन्म तथा तन्मायोपमं प्रत्येतथं । माया नाम वस्तु  
 तर्हि नैवं सा च माया न विद्यते मायेत्यविद्यमानस्याख्ये-  
 त्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

कथं मायोपमन्तेषां धर्माणां जन्मेत्याह । यथा  
 मायामयादासादिवीजाज्जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो  
 नासावङ्कुरो नित्यो न चोच्छेदी विनाशी वा । अभूतत्वादेव

षा० संवृत्त्या जायते सर्वमित्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति । धर्मा  
 इति । तत्रार्थं पादं विभजते । येऽपीति ॥ प्रसिद्धावद्योतकत्व-  
 मितिशब्दस्य दर्शयति । त इत्येवंप्रकारा इति । एवं प्रकार-  
 त्वमेव स्फोरयति । यथोक्तेति । अनन्तरप्रकृता संवृतिरिति-  
 शब्देनोक्ता । तथा च संवृत्यैव ते धर्मा जायन्ते न तु तेषां तत्त्वतो  
 जन्मास्तीत्यर्थः । न ते तत्त्वत इत्युक्तं प्रपञ्चयति । परमार्थ इति ॥  
 संवृत्यापि जन्म पारमार्थिकमेवेत्याशङ्क्य द्वितीयपादं बोधयति ।  
 यत्पुनरिति ॥ प्रत्येतथं जन्मेति शेषः । चतुर्थपादार्थमाकाङ्क्षा-  
 दारा स्फोरयति । मायेत्यादिना ॥ ५८ ॥

जन्ममायोपमं तेषामित्युक्तं तदपि दृष्टान्तावच्छेधेन साधयति ।

गौ० नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा १

यत्र वर्षा न वर्तते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥

यथा स्वप्ने इयाभासं चित्रं चलति मायया १

तथा जाग्रद्वयाभासं चित्रं चलति मायया ॥ ६१ ॥

भा० धर्मेषु जन्मनाशादियोजनायुक्तिः । न तु परमार्थतो  
धर्माणां जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

परमार्थतस्वात्मस्वजेषु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ता-  
केषु शाश्वतोऽशाश्वत इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्त्तत  
इत्यर्थः । यत्र येषु वर्त्तन्ते धैर्यास्ते वर्षाः शब्दा न प्रव-  
र्त्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितुं न प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । इदमेव-  
मिति विवेको विवेकृता तत्र नित्योऽनित्य इति नोच्यते ।  
यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

यत्पुनर्व्यामोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्य

आ० यथेत्यादिना ॥ श्लोकाक्षराख्याकाङ्क्षां दर्शनं योजयति । कश्च-  
मित्यादिना ॥ ५९ ॥

यदुक्तं सद्भावेन ह्यजं सर्वमिति तत्रपश्यति । नाजेष्विति ॥  
आत्मनि नित्यानित्यकथा नावतरतीत्यत्र हेतुमाह । यत्रेति ॥  
श्लोकास्य पूर्वार्द्धं व्याचष्टे । परमार्थतस्त्विति ॥ द्वितीयार्द्धं व्याक-  
रोति । यत्रेत्यादिना ॥ तत्रेति प्रकृत्येषु धर्मेष्विति यावत् । आ-  
त्मसु नित्यानित्यकथाभावे शब्दगोचरत्वं हेतुस्तत्र प्रमादमाह ।  
यत इति ॥ ६० ॥

आत्मनः शब्दगोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातभिः शब्दैरेव  
प्रतिपाद्यतामाचरतीत्याशङ्क्य चित्तस्यन्दनमात्रमविचारसुन्दरं  
प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपं हेतमिति सदृष्टान्तमाह । यथेति ॥

गौ० अद्वयञ्च द्वयाभासं चित्रं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयञ्च द्वयाभासं तथा जायन् संशयः ॥ ६२ ॥

स्वप्नदृक् प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति

[यान् सदा ॥ ६३ ॥

भा० तन्मनसः स्यन्दनमात्रं न परमार्थत इत्युक्तार्थां श्लोकौ ॥

६१ ॥ ६२ ॥

इतश्च वागोचरस्याभावो द्वैतस्य स्वप्नान् पश्यतीति  
स्वप्नदृक् प्रचरन् पर्यटन् स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु  
स्थितान् वर्तमानान् जीवान् प्राणिनां ऽण्डजान् स्वेदजान्  
वा यान् सदा पश्यतीति । यद्येवं ततः किमुच्यते ॥ ६३ ॥

आ० स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रतिपादकद्वैतस्य चित्तस्यन्दितमात्रत्वेऽपि जाग्र-  
दिते कथं तथा स्यादित्याशङ्क्याह । अद्वयश्चेति ॥ पौनःपुन्यं  
श्लोकयोराशङ्क्य शङ्कान्तरनिरासार्थत्वात्तैवमिति मन्वानः सन्नाह ।  
यत्पुनरिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

वाचो गोचरीभूतस्य द्वैतस्यासत्त्वे हेतुन्तरमात्रत्वात्तस्यो दृष्टा-  
न्तमाचष्टे । स्वप्नदृगिति ॥ यान् पश्यति ते न विद्यन्ते पृथगित्युत्त-  
रत्र सम्बन्धः ॥ श्लोकस्य तात्पर्यं माह । इतश्चेति ॥ इतःशब्दार्थ-  
मेव स्फुटयन्नक्षराणि व्याचष्टे । स्वप्नानिति ॥ न ते विद्यन्त इति  
पूर्ववदन्वयः । स्वप्नदृशो विषयभूतानां भेदानां तत्र दृश्यमान-  
त्वेऽपि द्वैतभेदमिच्छात्वे किमायातमिति पृच्छति । यदिति ॥  
उत्तरश्लोकेनोत्तरमाह । उच्यत इति ॥ ६१ ॥

गो० स्वप्नदृक् चित्रदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।  
 तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक् चित्रमिष्यते ॥ ६४ ॥  
 चरन् जागरिते जाग्रद्विषु वै दशसु स्थितान् ।  
 अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति  
 [यान् सदा ॥ ६५ ॥  
 जाग्रच्चित्रेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

भा० स्वप्नदृग्दृशितं स्वप्नदृक्चित्तं तेन दृश्यास्ते जीवाः  
 ततस्तस्मात्स्वप्नदृक्चित्तात्पृथक् न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः ।  
 चित्तमेव तर्हि न जीवादिभेदाकारेण विकल्प्यते । तथा  
 तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव तेन स्वप्नदृग्वा दृश्य-  
 नादृश्यं । अतः स्वप्नदृग्व्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्तीत्यर्थः  
 ॥ ६४ ॥

जाग्रतो दृश्या जीवास्तचित्ताव्यतिरिक्ताश्चित्रेक्षणी-  
 यत्वात् स्वप्नदृक्चित्तेक्षणीयजीववत् । तच्च जीवेक्षणात्मकं

भा० श्लोकाक्षराणि योजयन् कर्मधारयं व्यावर्त्तयति । स्वप्नेति ॥  
 जीवादिभेदानां स्वप्ने दृश्यमानानामुक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं  
 साधयति । चित्तमेवेति ॥ तर्हि द्रष्टा चित्तमेति इयं स्वप्ने स्वीकृतं  
 नेत्याह । तथेति ॥ तच्छब्दस्य चित्तविषयत्वं व्यावर्त्तयति ।  
 तेनेति ॥ स्वप्नावस्थस्य चित्तस्य स्वप्नदृग्विषयत्वे फलितमाह ।  
 अत इति ॥ ६४ ॥

द्रष्टान्तनिषिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । चरन्निवादिना ॥  
 जाग्रदवस्थो हि पुरुषो यान् जीवान् पश्यतीत्यत्र जीवशब्देन  
 कार्यकारणसङ्घातात्प्रकृतं चेतनानां दृश्यत्वाभावादिति द्रष्टव्यं ।  
 श्लोकद्वये विवक्षितमनुमानद्वयमारचयति । जाग्रत इति ॥

गौ० अद्वयञ्च द्वयाभासं चेत्येते ॥ ६६ ॥  
 अद्वयञ्च द्वयाभासं चेत्येते ॥ ६६ ॥  
 स्वप्नदृक् प्रवृत्तौ चेत्येते ॥ ६६ ॥  
 अण्डजान् चेत्येते ॥ ६६ ॥

भा० तत्र चेत्येते चेत्येते नाम भवति ।  
 अतस्तेऽन्योन्यदृश्ये । तस्मान्न किञ्चि  
 चेत्यात् चोच्यते चित्तं वा चित्तोत्तणीयं वा । किन्तद-  
 स्तीति विवेकिनोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा  
 विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथं लक्षणा-

बा० अक्षरव्याख्यानन्तु दृष्टान्तव्याख्यानेनैव स्पष्टत्वान्न पृथगपेक्षित-  
 मिति विवक्षित्वाह । उक्तार्थमिति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥  
 दृश्यदर्शनव्यतिरेक्याहकप्रमाणप्रतिहतं हेतुदयमित्याशङ्का-  
 ह । उभे हीति ॥ दृश्यदर्शने परस्परामेक्षसिद्धिके दृश्ये सिद्धे  
 तदवच्छिन्नं दर्शनं सिद्धति तस्य च सिद्धौ तदवच्छिन्नं दृश्यं  
 सिद्धतीत्यन्योन्याश्रयान्न दृश्यं दर्शनं वा सिध्यतीत्यतो विभाग  
 ऽवगाहिप्रमाणाभावात् तद्बाधो हेतुदयस्येत्यर्थः । किञ्च सम्भा-  
 वनायां प्रमाणप्रवृत्तिर्वक्तव्या न दृश्यदर्शनयोरन्यतरस्यापि नैर-  
 पेक्ष्येण सम्भावना भवति अन्योन्याश्रयदोषात् । तथा च पर-  
 स्परपुरस्कारेण विद्येत यदुभयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वाह ।  
 किन्तदिति ॥ तद्दृश्यं दर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विवेकिना  
 नास्तौत्येवोच्यते प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । किञ्च प्रामाणिकस्यैव प्रामा-  
 णिको भेदः सम्भवति । न च दृश्यदर्शनयोः स्वरूपे प्रमाणमस्ती-  
 त्याह । लक्षणेति ॥ कथं तर्हि प्रमाणप्रमेयविभागो वादिभि-  
 र्गृह्यते तच्चित्ततादोषेणेत्याह । तन्मतेनेति ॥ तत्र प्रथमं पादं  
 विभजते । जीवेति । ते जीवचित्ते इति सम्बन्धः । अन्योन्यदृश्य-

शुणाशू  
स्व  
ी

नित्यमसङ्गत्वेन वीर्तितं ॥ ७२ ॥

या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

इति श्रुतेः । सविषयस्य हि

ससङ्ग इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

वयं च ।

चित्तस्य न निःसङ्गता

घटमति प्रत्या

देर्विषयस्य विद्य-

ख्याय घटमतिः । न हि

शास्त्रादिवि-

कल्पयितुमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

र्थप्रतिपत्त्य-

मायामये। मायाविना यः कृतः निः

ससौ न

ध्यादिभिर्निष्पादितः । स्वप्नमायानिर्मितका

भा० त्वमितरेतरग्राह्यत्वं तदेव स्पष्टयति । जीवादिति ॥ द्वितीयपादं  
व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ तदेव स्फुटयति । चित्तं वेति ॥ किन्त-  
दस्तीति पृष्टे सति न किञ्चिदस्त्वात्स्यते विवेकिनेति योजना ॥  
उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन विदुषोति । न हीति ॥ इहेति जागरितो-  
क्तिः ॥ द्वितीयाद्वा व्याचिख्यासुतया पृच्छति । कथमिति ॥ तदेवा-  
वतार्थं व्याकरोति । जन्तुगोत्यादिना ॥ यतस्ततो न तद्भेदस्य  
प्रामाणिकत्वमिति शेषः । कथं तर्हि लौकिकानां परोक्षकानाञ्च  
प्रमाणप्रमेयविभागपृच्छतिरित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह । तन्म-  
तेनेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ॥ घटे किं प्रमाणमित्युक्ते  
ज्ञानमित्यनुत्तरमतिप्रसङ्गापि घटज्ञानमन्योन्याश्रयप्रसङ्गा-  
दतो न घटतज्ज्ञानयोर्मानमेयभावः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दृष्टानामखण्डादीनां दर्शनातिरिक्तानामसत्त्वानुमानस्य भेद-  
ग्राहकप्रसायबाधं परिहृत्य दर्शनातिरेकेण तेषामसत्त्वे जन्मादि-  
प्रत्ययबाधः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । यथेत्यादिना ॥ मायाम-  
यस्य निर्मितकस्य च जीवस्य विशेषं बुभुत्वमानं प्रत्याह ।  
मायेति ॥ संविदतिरेकेणाखण्डादीनां परमार्थतः सत्त्वाभावानु-

गौ० यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।  
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६६ ॥  
 यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा ।  
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥  
 न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।  
 एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन् जायते ॥ ७१ ॥  
 चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्याहकवद्द्वयं ।

भा० जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च तथा मनुष्यादिसृष्ट्या  
 अविद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥ ६८ ॥  
 ६९ ॥ ७० ॥ .

व्यवहारसत्यविषयजीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादि  
 जीववदित्युक्तं उक्तमन्तु परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते  
 जीव इति । उक्तार्थमन्यत् ॥ ७१ ॥

सर्वं ग्राह्याहकवत् चित्तस्पन्दितमेव द्वयं चित्तं, पर-  
 मार्थत आत्मैवेति निर्बिषयत्वेन निर्बिषयत्वेन नित्यमसङ्गं

आ० मानस्य न अन्मादिप्रतिभासबाधः । सत्त्वाभावेऽपि स्वप्नादिषु  
 अन्मादिविकल्पवाङ्मन्योपलम्बादिति श्लोकत्रयस्य तात्पर्यमाह ।  
 स्वप्नेत्यादिना ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

यस्तु अन्मादिसत्त्वमिति मन्यते तं प्रति प्रामुक्तं स्मारयति । न  
 कश्चिदिति ॥ दृष्टानुवादपूर्वकं श्लोकतात्पर्यमाह । व्यवहा-  
 रेति । अक्षराणि न याख्येयानि याख्यातत्वादित्याह । उक्तार्थ-  
 मिति ॥ ७१ ॥

संवेदनस्य कल्पितदृश्योपहितरूपेण दृश्यत्वात्तद् दृश्यतिरेकेण  
 सत्त्वमिति स्वप्नदृष्टान्तोक्तमिदानीं तत्त्वतः संवेदनस्य विषय-



गो०चितं निर्विषयं नित्यमसङ्गत्वेन कीर्तितं ॥ ७२ ॥  
 योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यऽसौ ।

भा० कीर्तितं । असङ्गो ज्ञायं पुरुष इति श्रुतेः । सविषयस्य हि  
 विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसङ्ग इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता  
 भवति यस्माच्छास्त्रांशास्त्रं श्रियश्चेत्येवमादेर्विषयस्य विद्य-  
 मानत्वात् । नैष दोषः । कस्मात् । यः पदार्थः शास्त्रादिवि-  
 द्यते स कल्पितसंवृत्या । कल्पिता च या परमार्थप्रतिपत्त्यु-  
 पायत्वेन संवृतिश्च सा तथाऽस्ति परमार्थेन नास्त्यऽसौ न

भा० सम्बन्धाभावादात्मैव संवेदनमित्याह । चित्तेति । अक्षरार्थं  
 कथयति । सर्वमित्यादिना । निर्विषयत्वेनासङ्गत्वे सिद्धे श्रुति-  
 मपि संवादयति । असङ्गो हीति । श्रुतियुक्तिसिद्धमसङ्गत्वं  
 साधयति । सविषयस्येति ॥ ७२ ॥

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वमसङ्गत्वं तदसङ्गत्वं शास्त्रादेर्वि-  
 षयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । योऽस्तीति । ननु परमार्थतो वैशे-  
 षिकाः षट्पदार्थान् ब्रह्मादिसमवायान्तानातिष्ठन्ते तथा च  
 चित्तस्य कथमसङ्गत्वं तत्राह । अपरेति । वैशेषिकपरिभा-  
 षिकत्ववहारानुरोधेन पदार्था यो ब्रह्मादिः समवायान्तः  
 स्यात् न परमार्थतोऽस्ति किन्तु संबन्धा प्रतिभाति तस्मादवि-  
 द्यमसङ्गत्वमित्यर्थः । यावत्संबन्धोद्यमत्वापयति । नन्विति । तत्र  
 यस्मादिति सामान्येनोक्तं हेतुं विशेषतो व्यनक्ति । शास्त्रेति ।  
 आदिशब्देन प्रमाता प्रमात्रं प्रमेयमित्यादि गृह्यते । असङ्गत्वा-  
 क्षेपं परिहरति । नैष दोष इति । तत्र निर्विषयत्वहेतुं  
 प्रश्नपूर्वकं पूर्वार्ज्योजनया साधयति । कस्मादित्यादिना ।  
 परमार्थतो वैतस्याऽस्त्ये वाक्योपक्रममनुभवादर्शयति । ज्ञात  
 इति । द्वितीयाहं योजयति । यश्चेति । नहि ब्रह्मस्य लक्षणं

गो० परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

भा० विद्यते । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तं । यच्च परतन्त्राभिसंवृत्या परब्राह्मणव्यवहारेण स्यात् पदार्थः स परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्त्येव । तेन युक्तमुक्तमसङ्गं तेन कीर्तितमिति ॥ ७३ ॥

ननु ब्राह्मादीनां संवृतित्वे अज इतीवमपि कल्पना संवृतिः स्यात् । सत्यमेवं ब्राह्मादिकल्पितसंवृत्यैवाज इत्युच्यते । परमार्थेन नाप्यजः । यस्मात् परतन्त्राभिनिष्पन्ना

भा० गुणादिपञ्चकस्य च ततो व्यावर्तकप्रतिषिद्धकक्षप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रकल्प्यते । तथा च तत्तत्कक्षप्रतिपत्तिपत्तौ तदितरप्रतिपत्तिः । तत्रप्रतिपत्तौ च तत्तत्कक्षप्रतिपत्तिप्रतिपत्तिरिति परस्परान्वयात् किञ्चिदपि वस्तुतः सिद्धेदित्यर्थः । वस्तुतो निर्विषयस्यैव सिद्धत्वादसङ्गतचित्तस्य प्रागुक्तं सङ्गतमेवेत्युपसंहरति । तेनेति । ७३ ।

ब्राह्मादिभेदकल्पनायाः संवृतिसिद्धत्वे तदधीनात्मन्वजत्वकल्पनापि संवृतिसिद्धैव स्यादित्याशङ्क्याप्तीकरोति । अज इति । कल्पितमात्मन्वजत्वमित्यत्र हेतुमाह । परतन्त्रेति । परिग्रामवादप्रसिद्धजन्मना भान्त्यैवात्मा जायते जन्मनश्च विध्यमत्वे तन्निष्ठे धस्याजत्वस्यापि तथात्वं युक्तमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्तानामाशङ्कामाह । नन्विति । ब्राह्मादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्रयुक्तमात्मन्वजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः । किमजोऽयमात्मेति व्यवहारस्य कल्पितत्वं किं वा तदुपलक्षितस्य रूपस्येति विकल्पाद्यमप्रीकरोति । सत्वमिति । अजोऽयमित्यभिधानस्य संवृतिप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य कल्पितत्वमित्युक्तमित्यर्थः । नैवन्त्यावस्थावामजोऽयमित्यभिधानाभावमभ्युपेत्य व्यावर्त्तं दर्शयति । परमार्थेनेति । आत्मन्वजत्व-

गो० परतन्त्रोऽभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥  
 अभूताभिनिवेशोऽस्ति इयं तत्र न विद्यते ।  
 इयाभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

भा० परब्राह्मणसिद्धमपेक्ष्य योऽज इत्युक्तः स संवृत्या जायते ।  
 अतोऽज इतीवमपि कल्पना परमार्थविषयेनैव क्रमत  
 इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मादसद्विषयस्यस्मादसत्यभूते हेतेऽभिनिवेशोऽस्ति के-  
 वलमभिनिवेश आग्रहमात्रं इयं तत्र न विद्यते । मिथ्या  
 ऽभिनिवेशमात्रञ्च जन्मनः कारणं यस्मान्नास्माद्बुधाभावं  
 बुद्धा निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो यः स न  
 जायते ॥ ७५ ॥

आ० व्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयाहंवाख्यानेन हेतुमाह । वस्मा-  
 दिति । परेषां परिग्रामवादिनां शास्त्रे या परिग्रामप्रतिष्ठि-  
 त्तामपेक्ष्य तन्निषेधेन योऽज इत्यात्मोक्तः स संवृत्यैव यतो जायते  
 अतश्च प्रतियोगिनो जन्मनः संवृतिसिद्धत्वात्तन्निषेधरूपमजत्व-  
 मपि तादृशेवेत्यर्थः । अजत्वादिव्यवहारोपलक्षितस्वरूपस्याक-  
 ल्पितत्वं । तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात् । न च कल्पितस्य शास्त्रादेरक-  
 ल्पितेन प्रमितिहेतुत्वं प्रति विवादे विन्वादिप्रमितिहेतुत्वस्य स-  
 म्यतिपन्नत्वादिति द्रष्टव्यं ॥ ७४ ॥

ननु ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वान्नापुनराह-  
 त्तिफलसाधनत्वं तत्राह । अभूतेति ॥ यदि द्वितीयः संसारः  
 सत्यः स्यात् तदा तन्निवृत्त्यर्थे साधनमपि वस्तुभूतमभिधीयते  
 मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य तु मिथ्योपायजन्येनापि ज्ञानेन वस्तु-  
 निष्ठेन निवृत्तिः सिध्यतीति श्लोकार्थं कथयति । यस्मादित्या-  
 दिना ॥ ७५ ॥

गो० अद्वयञ्च द्वयाभासं चित्रं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयञ्च द्वयाभासं तथा जायन् संशयः ॥ ६२ ॥

स्वप्नदृक् प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति

[यान् सदा ॥ ६३ ॥

भा० तन्मनसः स्यन्दनमात्रं न परमार्थत इत्युक्तार्थां श्लोकौ ॥

६१ ॥ ६२ ॥

इतश्च वागोचरस्याभावो दैतस्य स्वप्नान् पश्यतीति  
स्वप्नदृक् प्रचरन् पर्यटन् स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु  
स्थितान् वर्तमानान् जीवान् प्राणिनोऽण्डजान् स्वेदजान्  
वा यान् सदा पश्यतीति । यद्येवं ततः किमुच्यते ॥ ६३ ॥

षा० स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रतिपादकदैतस्य चित्तस्यन्दितमात्रत्वेऽपि जाग्र-  
दिते कथं तथा स्यादित्याशङ्क्याह । अद्वयश्चेति ॥ पौनरुक्त्यं  
श्लोकयोराशङ्क्य शब्दान्तरनिरासार्थत्वात्तन्मैवमिति मन्वानः सम्राट् ।  
यत्पुनरिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

वाचो गोचरीभूतस्य दैतस्यासत्त्वे हेतुन्तरमात्रत्वाद्यो दृष्टा-  
न्तमात्रत्वे । स्वप्नइति ॥ यान् पश्यति ते न विद्यन्ते पृथगित्यत-  
रत्र सम्बन्धः ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । इतश्चेति । इतःशब्दार्थ-  
मेव स्फुटयन्नक्षराणि आचष्टे । स्वप्नानिति ॥ न ते विद्यन्त इति  
पूर्ववदन्वयः । स्वप्नदृशो विषयभूतानां भेदानां तत्र दृश्यमान-  
त्वेऽपि दैतभेदमिथ्यात्वे किमायावमिति पृच्छति । यदीति ।  
उत्तरश्लोकेनोत्तरमाह । उच्यत इति ॥ ६१ ॥

गो० स्वप्नदृक् चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।  
 तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक् चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥  
 चरन् जागरिते जाग्रद्विष्णु वै दशसु स्थितान् ।  
 अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति  
 [यान् सदा ॥ ६५ ॥  
 जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

भा० स्वप्नदृग्चित्तं स्वप्नदृक्चित्तं तेन दृश्यास्ते जीवाः  
 ततस्तस्मात्स्वप्नदृक्चित्तात्पृथक् न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः ।  
 चित्तमेव तर्हि न जीवादिभेदाकारेण विकल्प्यते । तथा  
 तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव तेन स्वप्नदृग्ना दृश्य-  
 न्नादृश्यं । अतः स्वप्नदृग्व्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्तीत्यर्थः  
 ॥ ६४ ॥

जाग्रतो दृश्या जीवास्तचित्ताव्यतिरिक्ताश्चित्तेक्षणी-  
 यत्वात् स्वप्नदृक्चित्तेक्षणीयजीववत् । तच्च जीवेक्षणात्मकं

भा० श्लोकाक्षराणि योजयन् कर्मधारयं यावत्तयति । स्वप्नेति ॥  
 जीवादिभेदानां स्वप्ने दृश्यमानानामुक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं  
 साधयति । चित्तमेवेति ॥ तर्हि इष्टा चित्तश्चेति इयं स्वप्ने स्वीकृतं  
 नेत्याह । तथेति । तच्छब्दस्य चित्तविषयत्वं यावत्तयति ।  
 तेनेति । स्वप्नावस्थस्य चित्तस्य स्वप्नदृग्विषयत्वे फलितमाह ।  
 अत इति ॥ ६४ ॥

दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । चरन्नित्यादिना ॥  
 जाग्रदवस्थो हि पुरुषो यान् जीवान् पश्यतीत्यत्र जीवशब्देन  
 कार्यकारणसङ्घातात्प्रकृतं चेतनानां दृश्यत्वाभावादिति ब्रुव्यं ।  
 श्लोकद्वये विवक्षितमनुमानद्वयमारचयति । जाग्रत इति ॥

गो० तथा तद्दृश्यमेवेदं जायतश्चित्तमिथते ॥ ६६ ॥  
उभे अन्योन्यदृश्ये ते किन्तदस्तीति चोच्यते ।

भा० चित्तं द्रष्टुरव्यतिरिक्तं द्रष्टृ दृश्यत्वात्प्रचिन्तवत् । उक्ता-  
र्थमन्यत् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

जीवचित्ते उभे चित्तचेत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरगम्ये ।  
जीवादिविषयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति । चित्तापेक्षं  
हि जीवादि दृश्यं । अतस्तेऽन्योन्यदृश्ये । तस्मान्न किञ्चि-  
दस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्तेषूपीयं वा । किन्तद-  
स्तीति विवेकिनोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा  
विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथं सन्न्या-

षा० अक्षरव्याख्यानन्तु दृष्टान्तव्याख्यानेनैव स्पष्टत्वान्न पृथगपेक्षित-  
मिति विवक्षित्वाह । उक्तार्थमिति । ६५ । ६६ ।

दृश्यदर्शनव्यतिरेक्याहकप्रमात्रप्रतिद्वयं हेतुद्वयमित्याशङ्क्या-  
ह । उभे हीति । दृश्यदर्शने परस्परापेक्षसिद्धिके दृश्ये सिद्धे  
तदवच्छिन्नं दर्शनं सिद्धति तस्य च सिद्धौ तदवच्छिन्नं दृश्यं  
सिद्धतीत्यन्योन्यान्वयान्न दृश्यं दर्शनं वा सिध्यतीत्यतो विभागा  
ऽवगाहिप्रमात्राभावान्न तद्वाधो हेतुद्वयस्येत्यर्थः । किञ्च सम्भा-  
वनायां प्रमात्रप्रवृत्तिर्वक्तव्या न दृश्यदर्शनयोरन्यतरस्यापि नैर-  
येत्येव सम्भावना भवति अन्योन्यान्वयदोषात् । तथा च पर-  
स्परपुरस्कारेण विद्येत यदुभयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वाह ।  
किन्तदिति । तद्दृश्यं दर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विवेकिना  
नास्तोत्येवोच्यते प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । किञ्च प्रामाणिकस्यैव प्रामा-  
णिको भेदः सम्भवति । न च दृश्यदर्शनयोः स्वरूपे प्रमात्रमस्ती-  
त्याह । कश्चिदिति । कथं तर्हि प्रमात्रप्रमेयविभागो वादिभि-  
र्गृह्यते तच्चित्तादोषेभ्येत्याह । तन्नमतेनेति । तत्र प्रथमं पादं  
विभजते । जीवेति । ते जीवचित्ते इति सम्बन्धः । अन्योन्यादृश्य-

गौ० लक्षणाशून्यमुभयं तन्मते नैव गृह्यते ॥ ६७ ॥  
 यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।  
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥

भा० शून्यं लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणं प्रमाणशून्यमुभयं  
 चित्तं चेत्यं द्वयं चतः तन्मते नैव तच्चित्ततयैव तत् गृह्यते ।  
 न हि घटमति प्रत्याख्याय घटो गृह्यते नापि घटं प्रत्या-  
 ख्याय घटमतिः । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः शक्यते  
 कस्यचित्तुमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

मायामयो मायाविना यः द्रव्यः निर्मितको मन्मैष-  
 ध्यादिभिर्निष्पादितः । स्वप्नमायानिर्मितका अण्डजादयो

भा० त्वमितरेतरयाद्दत्तं तदेव स्पष्टयति । जीवादिति ॥ द्वितीयपादं  
 व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ तदेव स्फुटयति । चित्तं वेति ॥ किन्त-  
 दस्तीति पृष्टे सति न किञ्चिदस्तीत्युच्यते विवेकिनेति योजना ॥  
 उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन विवक्ष्यते । न हीति ॥ इहेति जागरितो-  
 क्तिः ॥ द्वितीयादं व्याचिख्यासुतया पृच्छति । कथमिति ॥ तदेवा-  
 वतार्यं व्याकरोति । कक्ष्यतेत्यादिना ॥ यतस्ततो न तद्भेदस्य  
 प्रामाण्यत्वमिति शेषः । कथं तर्हि बौद्धिकानां परोक्षकानाञ्च  
 प्रमाणाप्रमेयविभागपृच्छतिरित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्यमाह । तन्म-  
 तेनेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ॥ घटे किं प्रमाणाभित्युक्ते  
 ज्ञानमित्यनुत्तरमतिप्रसङ्गान्नापि घटज्ञानमन्वेत्याश्रयप्रसङ्गा-  
 दतो न घटतज्ज्ञानयोर्मानमेयभावः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दृष्टानामखण्डादीनां दर्शनातिरिक्तानामसत्त्वानुमानस्य भेद-  
 याहकप्रसाधवाधं परिहृत्य दर्शनातिरेकेण तेषामसत्त्वे जन्मादि-  
 प्रत्ययवाधः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । यद्येत्यादिना ॥ मायाम-  
 यस्य निर्मितकस्य च जीवस्य विशेषं बुभुत्सुमानं प्रत्याह ।  
 मायेति ॥ संविदतिरेकेणाखण्डादीनां परमार्थतः सत्त्वाभावानु-

गौ० यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।  
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६६ ॥  
 यथा निर्म्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा ।  
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥  
 न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।  
 एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥  
 चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयं ।

भा० जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च तथा मनुष्यादिलक्षणा  
 अविद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥ ६८ ॥  
 ६९ ॥ ७० ॥ .

अवधारसत्यविषयजीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादि  
 जीववदित्युक्तं उक्तमन्तु परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते  
 जीव इति । उक्तार्थमन्यत् ॥ ७१ ॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवत् चित्तस्पन्दितमेव द्वयं चित्तं पर-  
 मार्थत आत्मैवेति निर्विषयत्वेन निर्विषयत्वेन नित्यमसङ्गं

आ० मानस्य न जन्मादिप्रतिभासबाधः । सत्त्वाभावेऽपि स्वप्नादिषु  
 जन्मादिविकल्पनाऽऽज्योपलम्बादिति श्लोकत्रयस्य तात्पर्यमाह ।  
 स्वप्नेत्यादिना ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

यस्तु जन्मादिसत्यमिति मन्यते तं प्रति प्रामुक्तं स्मारयति । न  
 कश्चिदिति ॥ वृत्तानुवादपूर्वकं श्लोकात्तात्पर्यमाह । अवहा-  
 रेति । अक्षराणि न थाख्येयानि थाख्यातत्वादित्याह । उक्तार्थ-  
 मिति ॥ ७१ ॥

संवेदनस्य कल्पितदृश्योपहितरूपेषु दृश्यत्वात् दृश्यतिरेकेण  
 सत्त्वमिति स्वप्नदृष्टान्तेनोक्तमिदानीं तत्त्वतः संवेदनस्य विषय-



गो०चितं निर्विषयं नित्यमसङ्गमेन कीर्तितं ॥ ७२ ॥  
 योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यऽसौ ।

भा० कीर्तितं । असङ्गो ज्ञयं पुरुष इति श्रुतेः । सविषयस्य हि  
 विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसङ्ग इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता  
 भवति यस्माच्छास्त्रा आसन्नं श्रियश्चेत्येवमादेर्विषयस्य विद्य-  
 मानत्वात् । नैष दोषः । कस्मात् । यः पदार्थः शास्त्रादिवि-  
 द्यते स कल्पितसंवृत्या । कल्पिता च या परमार्थप्रतिपत्त्यु-  
 पायत्वेन संवृतिश्च सा तथाऽस्ति परमार्थेन नास्त्यऽसौ न

भा० सम्बन्धाभावादात्मैव संवेदनमित्याह । चित्तेति । अक्षरार्थं  
 कथयति । सर्वमित्यादिना । निर्विषयत्वेनासङ्गत्वे सिद्धे श्रुति-  
 मपि संवादयति । असङ्गो हीति । श्रुतियुक्तिसिद्धमसङ्गत्वं  
 साधयति । सविषयस्येति । ७२ ॥

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वमसङ्गत्वं तदसङ्गत्वं शास्त्रादेर्वि-  
 षयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । योऽस्तीति । ननु परमार्थतो वैशे-  
 षिकाः षट्पदार्थान् ब्रह्मादिसमवायान्तानातिष्ठन्ते तथा च  
 चित्तस्य कथमसङ्गत्वं तत्राह । अपरेति । वैशेषिकपारिभा-  
 षिकत्ववहाराणुरोधेन पदार्था यो ब्रह्मादिः समवायान्तः  
 स्यात् न परमार्थतोऽस्ति किन्तु संवृत्या प्रतिभाति तस्मादवि-  
 द्ब्रह्मसङ्गत्वमित्यर्थः । व्यावर्त्येष्टोद्यमुत्थापयति । नन्विति । तत्र  
 यस्मादिति सामान्येनोक्तं हेतुं विशेषतो व्यनक्ति । आसन्नोति ।  
 आदिशब्देन प्रमाता प्रमाखं प्रमेयमित्यादि गृह्यते । असङ्गत्वा-  
 क्षेपं परिहरति । नैष दोष इति । तत्र निर्विषयत्वहेतुं  
 प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तं योजनया साधयति । कस्मादित्यादिना ।  
 परमार्थतो हैतस्याऽसत्त्वे वाक्योपक्रममनुभवात्प्रदर्शयति । ज्ञात  
 इति । द्वितीयार्थं योजयति । यश्चेति । नहि ब्रह्मस्य लक्षणं

गो० परतन्नाभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥  
 अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

भा० विद्यते । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तं । यच्च परतन्नाभिसं-  
 वृत्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात् पदार्थः स परमार्थतो  
 निरूप्यमाणो नास्त्येव । तेन युक्तमुक्तमयत्नं तेन कीर्तित-  
 मिति ॥ ७३ ॥

ननु शास्त्रादीनां संवृतित्वे अज इतीयमपि कल्पना  
 संवृतिः स्यात् । सत्यमेवं शास्त्रादिकल्पितसंवृत्येवाज इत्यु-  
 च्यते । परमार्थेन नाप्यजः । यस्मात् परतन्नाभिनिष्पत्त्या

भा० गुणादिपक्षकस्य च ततो व्यावर्तकप्रतिषेधकक्षयप्रतिपत्तिमन्त-  
 रेण प्रकल्प्यते । तथा च तत्तल्लक्ष्यतत्त्वत्प्रतिपत्तौ तदितरप्रति-  
 पत्तिः । तन्नतिपत्तौ च तल्लक्ष्यतत्त्वत्प्रतिपत्तिरिति पर-  
 स्परान्तरात् किञ्चिदपि वस्तुतः सिद्धेदित्यर्थः । वस्तुतो निर्विषय-  
 स्यैव सिद्धत्वादसङ्गतत्वमित्यस्य प्रामुक्तं सङ्गतमेवेत्युपसंहरति ।  
 तेनेति ॥ ७३ ॥

शास्त्रादिभेदकल्पनायाः संवृतिसिद्धत्वे तदधीनात्मन्वजत्व-  
 कल्पनापि संवृतिसिद्धैव स्यादित्वाशङ्काप्रीकरोति । अज इति ।  
 कल्पितमात्मन्वजत्वमित्यत्र हेतुमाह । परतन्नेति । परिग्राम-  
 बादप्रसिद्धजन्मना भ्रान्त्यैवात्मा जायते जन्मनश्च विभ्रमत्वे तन्निवे-  
 धस्याजत्वस्यापि तथात्वं युक्तमित्यर्थः ॥ श्लोकव्यावर्तनामाशङ्कामाह ।  
 नन्विति । शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वे तन्नयुक्तमात्मन्वजत्वमपि  
 कल्पितं स्यादित्यर्थः । किमजोऽयमात्मेति व्यवहारस्य कल्पितत्वं  
 किं वा तदुपलक्षितस्य रूपस्येति विकल्प्याद्यमप्रीकरोति । सत्व-  
 मिति । अजोऽयमित्यभिधानस्य संवृतिप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य  
 कल्पितत्वमिष्टमित्यर्थः । कैवल्यावस्थावामजोऽयमित्यभिधाना-  
 भावमभ्युपेत्य व्यावर्तकं दर्शयति । परमार्थेनेति । आत्मन्वजत्व-

गो० परतन्त्रोऽभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥  
 अभूताभिनिवेशोऽस्ति इयं तत्र न विद्यते ।  
 इयाभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

भा० परब्राह्मणविद्वन्मपेक्ष्य योऽज इत्युक्तः स संवृत्या जायते ।  
 अतोऽज इतीवमपि कल्पना परमार्थविषयेनैव क्रमत  
 इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मादसद्विषयस्यस्मादसत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति के-  
 वलमभिनिवेश आद्यहमात्रं इयं तत्र न विद्यते । मिथ्या  
 ऽभिनिवेशमात्रस्य जन्मनः कारणं यस्मान्तस्माद्बुधाभावं  
 बुद्धा निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो यः स न  
 जायते ॥ ७५ ॥

आ० व्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयार्जुन्याख्यानेन हेतुमाह । यस्मा-  
 दिति । परेषां परिग्रामवादिनां शास्त्रे या परिग्रामप्रसिद्धि-  
 स्तामपेक्ष्य तन्निषेधेन योऽज इत्यात्मोक्तः स संवृत्यैव यतो जायते  
 अतश्च प्रतियोगिनो जन्मनः संवृतिसिद्धत्वात्तन्निषेधरूपमजत्व-  
 मपि तादृशेवेत्यर्थः । अजत्वादिव्यवहारोपलक्षितस्वरूपस्याक-  
 ल्पितत्वं । तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात् । न च कल्पितस्य शास्त्रादेरक-  
 ल्पितेन प्रमितिहेतुत्वं प्रति विवादे विन्वादिप्रमितिहेतुत्वस्य स-  
 म्यतिपन्नत्वादिति द्रष्टव्यं ॥ ७४ ॥

ननु ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वान्नापुनराट-  
 त्तपन्नसाधनत्वं तत्राह । अभूतेति । यदि द्वितीयः संसारः  
 सत्यः स्यात् तदा तन्निवृत्त्यर्थं साधनमपि वस्तुभूतमभिधीयते  
 मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य तु मिथ्योपायजन्येनापि ज्ञानेन वस्तु-  
 निष्ठेन निवृत्तिः सिध्यतीति श्लोकार्थं कथयति । यस्मादित्या-  
 दिना ॥ ७५ ॥

गौ०यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान् ।

तदा न जायते चित्रं हेत्वभावे फलं कुतः ॥ ७६ ॥

भा० आत्याग्रमविहिता आग्नीर्वर्जितैरनुष्ठीयमानात् धर्मा-  
 इवत्वादिप्राप्तिहेतवे उत्तमाः केवलाश्च । धर्माधर्माद्या-  
 मित्रा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था मध्यमाः । तिर्यगादिप्राप्तिनि-  
 मिता अधर्मास्यक्षणाः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमाः । तानुत्तम-  
 मध्यमाधमानविद्यापरिकल्पितान् यदा एकमेवाद्विती-  
 यमात्मतत्त्वं सर्वकल्पनावर्जितं जानन्न लभते न पश्यति  
 यथा बालैर्दृश्यमानं गगने मलं विवेकी न पश्यति तद-  
 न्तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैरुत्तमा-  
 धममध्यमफलरूपेण । न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते वीजा-  
 द्यभाव इव सखादिः ॥ ७६ ॥

आ० निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदेतत् प्रपञ्चयति । वदेति ।  
 उत्तमान् हेतून् विभजते । जातीति । आग्नीर्वर्जितैः कृत्स्नव्या-  
 हितैरधिकारिभिरिति यावत् । देवत्वादित्यादिशब्देनोत्कृष्टं जन्म  
 गृह्यते । केवलत्वेन धर्म्यां प्राधान्यं । मनुष्यत्वादीत्यादिशब्देन मध्य-  
 मयोगयो गृह्यन्ते । तिर्यगादीत्यादिशब्देनाधमजन्म सङ्गृह्यते ।  
 वाक्योपज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तन्निवृत्त्यर्थं विधिनिष्ठि । अवि-  
 द्येति । अविदुषां प्रतीयमाना हेतवो विदुषां न प्रतिभान्तीत्ये-  
 तत् दृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ उक्तोऽर्थं हेतुत्वेन चतुर्थपादं  
 व्याचष्टे । न हीति । ७६ ।

गो० अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाऽद्वया ।  
अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७ ॥

भा० हेत्वभावे चित्तं मोक्षयत इति श्रुतं । सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य कीदृशीति । उच्यते । परमार्थदर्शनेन निरस्तधर्माधर्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्यानिमित्तस्य चित्तस्येति या मोक्षाख्याऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थासु समा निर्विशेषाऽद्वया च । पूर्वमप्यजातस्यैवाऽनुत्पन्नस्य चित्तस्य सर्वस्यादयस्येत्यर्थः । यस्मात्प्रागपि विज्ञानाच्चित्तदृशं तत् इयं जन्म च तस्मादजातस्य सर्वस्य सर्वदा चित्तस्य समाऽद्वयैवाऽनुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति कदाचिदा न भवति सर्वदैकरूपैवेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

आ० तदा न जायते चित्तमिति काकपरिच्छेदप्रतीतिरागन्तुकत्वमाशङ्क्य परिहरति । अनिमित्तस्येति ॥ चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य निवृत्तस्य या सर्वदाऽनुत्पत्तिः सा निर्विशेषाद्वितीया चेत्तत्र हेतुमाह । अजातस्येति । सर्वस्य दैतस्य चित्तदृश्यत्वेन मिथ्यात्वान्निवृत्तस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरत्स्य जन्मायोगात्तदनुत्पत्तिवृत्तलक्षणा युक्तेत्यर्थः । उक्तमनूयाकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य व्याकरोति । हेत्वभाव इत्यादिना ॥ यथा रूपकल्पनाकालेऽपि मुक्तेरूप्यत्वं आभाविकं तथा जन्मकल्पनाकालेऽपि संविदे निर्विशेषाद्वितीयावस्थाया आभाविकी ॥ जन्मभ्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा न जायत इत्युक्तमित्वाह । सर्वदेति । न केवलं मोक्षावस्थस्यैव चैतन्यस्याजलं किन्तु घटाद्युपरक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याह । सर्वावस्थास्येति ॥ सर्वस्यैव चित्तप्रतिबिम्बस्य बिम्बकल्पत्रयरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह । अद्वया चेति ॥ द्वितीयपादार्थं कथयति । पूर्वमपीति ॥ तत्र हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तस्मात्प्रज्जुसर्पवत् दैतस्य जन्मनश्च दृश्यत्वादक्षुतोऽसत्त्वादिति यावत् ॥ ७७ ॥

गौ० बुद्धा निमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ।

वीतशोकं तथा काममभयं पदमश्रुते ॥ ७८ ॥  
अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।

भा० यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य इत्याभावादनिमित्तताञ्च सत्यां परमार्थरूपां बुद्धा हेतुं धर्मादिकारणं देवादियोनिप्राप्तये पृथगनाप्नुवन्ननुपाददानस्यक्तवाञ्छैवणः सन् कामशोकादिवर्जितमविद्यादिरहितमभयम्यदमश्रुते पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यस्मादभूताभिनिवेशादसति इयेऽद्वयास्तित्वनिश्चयोऽभूताभिनिवेशस्यस्मादविद्याव्यामोहरूपाद्धि सदृशे तद-

भा० इत्याभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति । बुद्धेति । द्वैताभावोपलक्षितां सत्तामनाद्यनन्तां परमार्थभूतां प्रतिपद्य देवादियोनिप्राप्तौ धर्मादिहेतुमसाश्चर्यैर्ज्ञाननृत्तिकृत् यदा विद्वानवतिष्ठते तदा सर्वसंसारकारणहितं पदमश्रुवानो न पुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे । यथोक्तेति । दृशत्वादिना हेतुना द्वैतस्य रज्जुसर्पादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तन्यायेन चैतन्यस्य जन्मनि यत् इयं निमित्तं तस्याभावतामभावोपलक्षितां सत्तां निमित्ताभावादेवानाद्यनन्तां तस्मादेव सत्तां बुद्धेति योजना । पृथगिति देवतादिप्रकृतजन्मप्राप्तये धर्म्ममनुव्यत्वप्राप्तये धर्म्मधर्म्मौ तिर्यग्माद्यधमयोगिप्राप्तये चाधर्म्ममसाश्चर्यैर्ज्ञाननृत्तिकृत्प्रिति यावत् । प्रकृतस्य ज्ञानवतो धर्म्मोद्यनुष्ठानायोगे हेतुं सूचयति । त्वत्तेति । कार्यभूतसर्वानर्थराहित्वमुक्त्वा पुनरभयमित्यस्यार्थमाह । अविद्येति ॥ ७८ ॥

यथोक्तपदप्राप्तिः सदास्तीत्याशङ्क्याह । अभूतेति । अभिषारित्वादिहेतुरद्वयात्मदर्शनेन वा साध्यसाधनात्मनो द्वैतस्य वस्तुनोऽभावं यदा पुमान् बुद्धवास्तदा वस्तुभावं पृथगे बुद्धैव

गौ० वस्त्वभावं स बुद्धैव निःसङ्गं विनिवर्तते ॥७६॥  
 निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।  
 विषयः स हि बुद्धानां तत्स्वाम्यमजमद्वयं ॥८०॥

भा० गुरूपे तच्चित्तं प्रवर्तते । तस्य ह्यस्य वस्तुनोऽभावं यदा  
 बुद्धुर्वास्तदा तस्मान्निःसङ्गं निरपेक्षं यदिनिवर्ततेऽभूता-  
 भिनिवेशविषयात् ॥ ७६ ॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयाद्विषयान्तरे चाप्रवृत्तस्याभा-  
 वदर्शनेन चित्तस्य निश्चला चलनवर्जिता स्वरूपैव तदा  
 स्थितिर्द्येषा ब्रह्मरूपा स्थितिचित्तस्यादयविज्ञानैकरस-  
 घनसत्त्वता । स हि यस्याद्विषयगोचरः परमार्थदर्शिनां  
 बुद्धानां तस्मान्तस्वाम्यं परं निर्बिम्बेषमजमद्वयं ॥ ८० ॥

आ० निःसङ्गं चित्तं यथा पुनर्नं प्रवर्तते तथा तन्निवृत्तिमनुवृत्तो  
 भवतीत्यर्थः ॥ अक्षराणि विभजते । यस्यादित्यादिना ॥ यस्या-  
 दभूताभिनिवेशात्तदगुरूपे चित्तं प्रवर्तते तस्मान्निःसङ्गं निव-  
 र्तते इति सम्बन्धः ॥ अभूताभिनिवेशमेव विशदयति । अस-  
 तीति ॥ अभिनिवेशस्याऽविद्यायामोदरूपत्वमन्वयस्थतिरेकसि-  
 ङ्गमिति वक्तुं हीतुकं । तदगुरूप इत्यत्र तच्छब्देनाभिनिवेशो  
 गृह्यते तस्यैवाभिनिवेशविषयत्वार्थः ॥ ७६ ॥

अभयं पदमश्रुत इत्यत्र हेतुमाह । निवृत्तस्येति । विद्वदनु-  
 भवैकगन्धत्वादशेषकल्पनातीतत्वाच्च सिद्धं मोक्षस्याभयादिरूप-  
 त्वमित्याह । विषय इति ॥ अक्षरार्थं कथयति । निवृत्तस्यैवा-  
 दिना ॥ ८० ॥

गौ० अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातम्भवति स्वयं ।

सकृद्विभातो खेवैष धर्मो धातुः स्वभावतः ॥ ८१ ॥  
सुखमात्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।

भा० पुनरपि कीदृशश्चाऽसौ मुद्धानां विषय इत्याह ।  
स्वयमेव तन्प्रभातं भवति नादित्याद्यपेक्षं स्वयं ज्योतिः-  
स्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत् ।  
एष एवंलक्षण आत्मास्थो धर्मो धातुः स्वभावतो वस्तु  
स्वभावत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एवमुच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्मात् लौकिकैर्न  
गृह्यते इत्युच्यते । यस्मात् यस्य कश्चित् इयवस्तुनो धर्मस्व  
पक्षेण पक्षपावेनेन मिथ्याभिनिविष्टतया सुखमात्रियते

भा० यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्तमेव पुनर्विंशिनष्टि ।  
अजमिति ॥ स्वयम्प्रभातत्वे हेतुमाह । सकृदिति ॥ कल्पितस्य  
सर्वस्य धारणाद्धर्मो नासौ कथमपि परतन्त्रो भवितुमर्हन्न-  
वद्यानादतः स्वयंज्योतिरित्याह । धर्म इति ॥ किञ्च धीयते निधी-  
यते सर्वं निःक्षिप्यते सुपुत्रादावस्मिन्निति धातुरात्मोच्यते । तथा  
च सर्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारेऽपि सुषुप्तौ साक्षितयाऽऽत्मनः  
सिद्धेः स्वयं ज्योतिरुमेष्टमित्याह । धातुरिति । किष्वात्मात्वादे-  
वात्मनः स्वयं ज्योतिरुमेष्टमन्यथा घटवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्याह । स्व-  
भावत इति ॥ आकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य तदक्षराणि योज-  
यति । पुनरपीत्यादिना । धातुस्वभावत इत्येकपदं गृहीत्वा  
वाच्ये । वस्त्विति । ८१ ॥

विवक्षितार्थस्तु पूर्वस्मान्नातिरिच्यते । आत्मा चेदुल्लङ्घ्यो  
विवक्षितस्तर्हि किमित्यसौ श्रुत्याचार्योपदिष्टस्तथैव सर्वैर्न  
गृह्यते तत्राह । सुखमिति । मिथ्याभिनिवेशादात्मतत्त्वस्वरूपसुखं  
सदैवाच्छाद्यते तस्मादेव वस्तुतोऽसदपि दुःखं सर्वदा प्रकटी-



गौ० यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥ ६२ ॥  
अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्तीति नास्ति  
[वा पुनः ।

भा० ऽनायासेनाच्छाद्यत इत्यर्थः । अद्वयोपसर्गभिनिमित्तं हि  
तत्रावरणं न यत्नान्तरमपेक्षते । दुःखञ्च विप्रियते प्रकटी-  
क्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भगवानसावात्मा  
ऽद्वयो देव इत्यर्थः । अतो वेदान्तैराचार्यैश्च ब्रह्म उच्य-  
मानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । आश्चर्यो यत्ना कुत्र-  
लोऽस्य लभ्येति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

अस्ति नास्तीत्यादि सूक्ष्मविषया अपि पण्डितानां यदा  
भगवतः परमात्मन आवरणा एव किमुत मूढजनबुद्धि-

आ० क्रियते तेनाऽसौ भगवान् आत्मा श्रुत्याचार्योपदिष्टोऽपि न वि-  
स्पष्टो भवतीत्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्ती शङ्कां दर्शयति । एवमिति ॥  
अर्थं ज्योतिर्द्वादि प्रागुपदिष्टप्रकारेणेति यावत् ॥ तत्र श्लोकमव-  
तार्यं व्याकरोति । उच्यत इत्यादिना ॥ दैते ऽद्वयमात्रेऽपि कथ-  
मात्मस्वरूपस्य सुखस्वरूपस्यानायासेनाच्छाद्यमानत्वं तत्राह ।  
इत्येति ॥ इतश्चात्मतत्त्वं यथावन्न प्रतिभातीत्याह । दुःखश्चेति ॥  
यथावदात्मप्रथाभावे हेतुमाह । परमार्थेति ॥ देवो याथा-  
तथ्येन न भातीति शेषः ॥ सुखस्य विद्यमानस्य आवरणमविद्य-  
मानस्य दुःखस्य विवरणमिति स्थिते फणितमाह । अत इति ॥  
श्रुत्याचार्योपदेशस्य तात्पर्यंशून्यत्वं वारयति । ब्रह्म इति ॥  
आत्मनि प्रवचनस्य परिज्ञानस्य दुर्लभत्वे प्रमाद्यमाह । आश्चर्यं  
इति ॥ ८२ ॥

परीक्षकाभिनिवेशानामप्यात्मावरणत्वे सति कौकिकपुरुषा-  
ऽभिनिवेशानां तदावरणत्वं किमु वक्तव्यमिति साधयति । अस्ती-

गौ० चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥ ८३ ॥

भा० लक्षणा इत्येवमर्थं प्रदर्शयन्नाह । अस्तीति । अस्वात्मेति वादो कश्चित्प्रतिपद्यते । नास्तीत्यपरो वैनाशिकः । अस्ति नास्तीत्यपरोऽर्द्धवैनाशिकः सदसदादी दिम्बायाः । नास्ति नास्तीत्यत्यन्तशून्यवादी । तत्रास्तिभावस्यैः घटाद्यनित्य-विसृष्टत्वात् । नास्तिभावः स्मिरः सदा विशेषत्वात् । उभयस्यैस्त्रिरविषयत्वात् सदसद्भावोऽभावोऽत्यन्तभावः । प्रकारचतुष्टयस्यापि तैरेतैस्त्रिरस्थिरोभयाभावैः सदसदा-दिवादी सर्व्वेऽपि भगवन्तमावृणोत्येव बालिशोऽविवेकी । यद्यपि पण्डितो बालिश एव परमार्थतत्त्वानवबोधात् किमु स्वभावमूढो जन इत्यभिप्रायः ॥ ८३ ॥

आ० त्वादिना । श्लोकतात्पर्य्यमाह । अस्तीति । प्रमाता देहादिव्यति-रिक्तोऽस्तीत्याद्यो वैशेषिकादिपक्षः । देहादिव्यतिरिक्तोऽपि नासौ बुद्धेरतिरिच्यते । क्षणिकस्य विज्ञानस्यैवात्मत्वादिति द्वितीयो विज्ञानवादिपक्षः । तृतीयो दिग्गन्धरपक्षः । चतुर्थे तु शून्यवा-दिपक्षे शून्यस्यात्यन्तिकत्वद्योतनार्था बोध्या । द्वितीयार्द्धे विभजते । तत्रैतत्त्वादिना । अनित्येभ्यो घटादिभ्यः सुखाद्याकारपरिचामि-तया वैलक्षण्यादस्तिभावो योऽयं प्रमातोक्तः स चक्षः स विशेषः सन् परिचामीत्यर्थः । देहाद्यतिरिक्तोऽपि प्रमाता बुध्यतिरिक्तो नास्तीति । यो नास्तिभावः स स्थिरो निर्बिम्बेश्वत्वात्तदभावस्ये-त्याह । नास्तिभाव इति । प्रकारचतुष्टयस्यास्तित्वस्य नास्तीत्य-स्यास्तित्वास्तित्वस्य नास्तिनास्तित्वस्य चेति यावत् । बालिशत्वे सिद्धे पक्षे तं न्यायमुपसंहरति । किञ्चित् ॥ ८३ ॥

गौ० कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्य्यासां सदा वृतः ।  
 भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ ८४ ॥

भा० कोट्यक् पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधाद्वास्त्रिणः  
 पण्डितो भवतीत्याह । कोट्यः प्रावादुकशास्त्रनिर्णयान्ता  
 एता उक्ता अस्तिनास्तीत्याद्याश्चतस्रो यासां कोटीनां ग्रहै-  
 र्यहणैरुपलब्धिनिश्चयैः सदा सर्वदा आदृत आच्छादित-  
 स्तेषामेव प्रावादुकानां यः स भगवान् आभिरस्तिनास्ती-  
 त्यादिकोटिभिश्चतस्रभिरस्पृष्टोऽस्यादिविकल्पनावर्जित इ-  
 त्येतत् । येन मुनिना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तेष्वैपनिषदः  
 पुरुषः स सर्वदृक् सर्वज्ञः परमार्थपण्डित इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

भा० आत्मनो यदावदबुद्धं तदुपसंहरति । कोट्य इति । यासां  
 कोटीनां परीक्षकपरिक्लृप्तनिर्णयनिरूपणोपयोगानां ग्रहैरभि-  
 निवेशविशेषैरात्मा सदा समाहृतकाः खल्वेताश्चतस्रः कोट्यः  
 सन्ति । तथा आत्मनो न यथावदात्मप्रथममित्यर्थः । यदि स-  
 दात्मा समाहृतो न तर्हि तस्य ज्ञानं ज्ञाने वा नास्ति नैराकाररूपं  
 ज्ञातव्यान्तरपरिधेयादिवाशङ्क्याह । भगवानिति । आत्मं हि  
 वक्तुतोऽस्तीत्यादिकल्पनाहितो येनोपनिषत्प्रवचनेन प्रतिपन्नः स  
 सर्वज्ञो ज्ञातव्यान्तरमपश्यन् परमार्थपण्डितो निराकारो भव-  
 तीत्यर्थः । श्लोकनिरस्यामाकाराणां दर्शयति । कीदृगिति । कि-  
 मिति परमार्थतत्त्वं जिज्ञास्यते । तज्ज्ञानात् पाण्डित्यधिष्ठय-  
 मित्याह । यदवबोधादिति । तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति ।  
 आहृत्यादिना । तेषामेव प्रावादुकानामुपलब्धिनिश्चयैरिति स-  
 मन्तः । यो भगवानुक्तविशेषतः स येनेति याजना ॥ ८४ ॥

गो० प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयं ।  
 अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥ ६५ ॥  
 विप्राणां विनयो लेष शमः प्राकृत उच्यते ।

भा० प्रायेतां यथोक्तां कृत्स्नां समस्तां सर्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं  
 स ब्राह्मणः । एष नित्यो महिमेति श्रुतेः । अनापन्नादि-  
 मध्यान्तं । आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिलया अनापन्ना  
 अप्राप्ता यस्याद्वयपदस्य न विद्यन्ते तदनापन्नादिमध्यान्तं  
 ब्राह्मण्यं पदं । तदेव प्राप्य लब्ध्वा किमतः परस्मादात्म-  
 साभादूर्ध्वमीहते चेष्टते निष्प्रयोजनमित्यर्थः । नैव तस्य  
 कृतेनार्थ इत्यादिगीतास्यतेः ॥ ८५ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां विनयो विनीतत्वं स्वाभाविकं  
 यदेतदात्मस्वरूपेणावस्थानं । एष विनयः श्रमोऽप्येष एव

भा० ज्ञानवतोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिवशादभिहोत्रादि कर्त्तव्य-  
 मित्वाशङ्काह । प्राप्येति ॥ यथोक्तां शतुःकोटिविनिष्कुंक्षामिति  
 यावत् । समस्तां ज्ञातव्यशेषशून्यत्वं परिपूर्णज्ञतिरूपत्वं । तत्र  
 ब्राह्मण्यपदप्रयोगे प्रमादमाह । स ब्राह्मण इति । स विद्या-  
 नपरोक्षोक्तब्रह्मसतत्त्वः सन् फलावस्थो मुख्यो ब्राह्मणो भवती-  
 त्यर्थः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो विद्या फलावस्थस्यैव स्वभावो म-  
 हिमेत्युक्तो निर्विकारो वृद्धिजासाभावादेकरूपो भवतीति  
 बाष्पान्तरस्यार्थः ॥ तदेव पदं विशिनष्टि । अनापन्नादिमध्या-  
 न्तमिति ॥ तद्व्याकरोति । आदौति । अन्वयं दर्शयन्नवशिष्टं  
 व्याकरोति । तदेव प्राप्येति ॥ ज्ञानवान् फलावस्थः सन् कृतकलो न  
 तस्य किञ्चिदस्ति कर्त्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यं प्रमादयति ।  
 नैव तस्येति ॥ ८५ ॥

यावज्जीवादिश्रुतेरविद्विषयत्वादिदुषो नाभिहोत्रादि कर्त्त-  
 व्यमित्युक्तं । इदानीं तस्यापि नियोगतोऽस्ति कर्त्तव्यमित्वाशङ्काह ।

गौ० दमः प्रकृतिदासत्वादेवं विद्वाञ्छमं व्रजेत् ॥ ८६ ॥  
सवस्तु सोपलम्भञ्च द्वयं लौकिकमिथते ।

भा० प्राकृतः स्वाभाविकोऽद्वैतक उच्यते । दमोऽप्येष एव प्रकृतिदासत्वात् स्वाभावत एव सोपलम्भरूपत्वाद्ब्रह्मणः । एवं यथोक्तं स्वाभावोपलम्भं ब्रह्म विदाञ्छमं उपलम्भितं स्वाभाविकीं ब्रह्मस्वरूपां व्रजेत् ब्रह्मस्वरूपेणाऽवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

एवमन्योन्यविद्वद्भूत्वात्संसारकारणानि रागद्वेषदोषा-  
स्यदानि प्रावादुकानां दर्शनानि । अतो मिथ्यादर्शनानि  
तानोति तद्युक्तिभिरेव दर्शयित्वा चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्वा-  
गादिदोषानास्यदं स्वाभावान्ममद्वैतदर्शनमेव सम्बद्ध-  
नमित्युपसंहरतं । अथेदानीं स्वप्रक्रियाप्रदर्शनार्थं आरम्भः

आ० विप्रायामिति । ब्रह्मविदां ब्राह्मणानामेव विनयः स्वाभावतो न  
नियोगाधीनां कर्तव्यतामधिकरोति । शमोऽपि स्वाभाविको न  
नियोगेन क्रियते दमोऽपि स्वाभावसिद्धत्वात् नियोगमपेक्षते ।  
एवं कूटस्थमात्मतत्त्वं विद्वान् पुमानश्वेवविक्रियाभूत्यत्र ब्रह्मस्वरू-  
पेण तिष्ठतीत्यर्थः । अक्षरार्थं कथयति । विप्रायामित्वादिना ।  
तमेव स्वाभाविकं विनयं विद्वेदोति । यदेतदिति ॥ ८६ ॥

एष एवेत्वात्मस्वभावो गृह्यते । परमतनिराकरत्वंमुखेनात्म-  
तत्त्वमवधारितं । अधुना स्वप्रक्रिययाऽवस्थाचरोपन्यासमुखेनापि  
तदवधारयितुमवस्थाद्वयमुपन्यस्यति । सवस्त्विति । इत्थानुवा-  
दपूर्वकं प्रकरत्वंशेषस्य तात्पर्यं दर्शयति । एवमिति । शिष्य-  
साधारोपदृष्टिमाश्रित्य जाग्रदादिपदार्थपरिभ्रष्टिपूर्वको बोध-  
प्रकारः स्वप्रक्रिया तथा तस्यैवात्मतत्त्वस्य प्रदर्शनपरो यत्रशेष  
इत्यर्थः । तत्र जागरितमुदाहरति । सवस्त्विति । यद्भि प्राति-  
भाषिकं व्यावहारिकञ्च सूक्ष्ममर्घजातमादित्यादिदेवतानुगृ-

गौ० अवस्तु सोपलम्भञ्च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ६७ ॥  
अवस्तुनुपलम्भञ्च लोकोत्तरमिति स्मृतं ।

भा० सवस्तु संवृतिः । सता वस्तुना सह वर्त्तत इति सवस्तु । तथा  
चोपलम्भिरुपलम्भः तेन सह वर्त्तत इति सोपलम्भः । सोपल-  
म्भञ्च ग्रास्तादिसर्व्वव्यवहाराख्यदं ग्राह्यग्राहकलक्षणं द्वयं  
लौकिकं लोकादनपेतं लौकिकं जागरितमित्येतत् । एवं-  
लक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु संवृतेरप्यभा-  
वात् । सोपलम्भं वस्तुवत् उपलम्भनमुपलम्भोऽसत्यपि वस्तुनि  
तेन सह वर्त्तत इति सोपलम्भञ्च । शुद्धं केवलं प्रतिविकृतं  
जागरितात् स्थूलात् लौकिकं सर्व्वप्राणिसाधारणत्वादि-  
ष्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अवस्तुनुपलम्भञ्च ग्राह्यग्राहणवर्जितमित्येतल्लोकोत्तरं ।  
अत एव लोकातीतं । ग्राह्यग्राहणविषयो हि लोकः तद-

भा० हीतैरिन्द्रियैरुपलभ्यते । तज्जागरितमित्यर्थः । इयमित्यस्यार्थ-  
माह । शास्त्रादीति । तत्र लोके लोकप्रसिद्धमित्येतदुच्यते ।  
लौकिकमिति । तद्याचष्टे । लोकादिति । न केवलं जागरित-  
मिदं लोके प्रसिद्धं । किन्तु वेदान्तेष्वपि परम्परया ज्ञानोपाय-  
त्वेन प्रसिद्धमित्याह । एवं लक्षणमिति । स्वप्नोपन्यासपरमुक्त-  
राज्ञं योजयति ॥ अवस्त्विति ॥ वाङ्मैत्रियप्रयुक्तो व्यवहारः संवृ-  
तिशब्दार्थः सोऽपि स्थूलार्थवन्न स्वप्नं भवति । तथा च वाङ्मेषु  
करणेषूपसंहृतेषु जागरितवासनानुसारेण मनसस्तत्तदर्थभासा-  
कारावभासनं स्वप्नशब्दितमित्यर्थः । शुद्धमित्यस्य केवलमितिप-  
र्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह । प्रविविक्तमिति । तस्यापि लो-  
कप्रसिद्धत्वं लौकिकमित्यनेनेनेनेने तद्विद्वेद्योति । सर्व्वप्राण्योति ॥ ८७ ॥  
सम्प्रति सुषुप्तं दर्शयति । अवस्त्विति ॥ स्थूलं सूक्ष्मं वस्तु

गौ० ज्ञानं ज्ञेयञ्च विज्ञेयं सदा बुद्धेः प्रकीर्तितं ॥ ६६ ॥

भा० भावात् सर्वप्रवृत्तिबीजं सुषुप्तमित्येतदेवं स्मृतं सोपा-  
यम्परमार्थतत्त्वं लौकिकं । इन्द्रं लौकिकं इन्द्रं लौकिकं  
लोकोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन ज्ञायते तज्ज्ञानं ज्ञेयमेता-  
न्येव चीणि । एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः । सर्वप्रावादुक-  
कल्पितवस्तुनोऽत्रैवान्तर्भावादिज्ञेयं परमार्थसत्यं तुर्यास्थ-  
मद्वयमजमात्मतत्त्वमित्यर्थः । सदा सर्वदैतल्लौकिकादिविज्ञे-  
यान्तं बुद्धेः परमार्थदर्शिभिर्ब्रह्मविद्भिः प्रकीर्तितं ॥ ६८ ॥

भा० विषयभूतं यत्र न विद्यते तत्तथा इन्द्रियार्थसम्बन्धोऽन्यो वा  
स्थूलार्थवगाही वासनात्मको वा यत्रोपलम्भो न सम्भवति तद-  
शेषविज्ञानमन्यं सुषुप्तमिति विशिनष्टि । अनुपलम्भश्चेति ॥  
नन्विदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानं । न च कारणं लोके प्रसिद्धं ।  
कार्यस्यैवावस्थाद्वयात्मकस्य तथात्वादित्यभिप्रेत्याह । लोकोत्तर-  
मिति ॥ तस्य साक्षिप्रसिद्धत्वं विवक्षित्वात्मित्याह । स्मृतमिति ॥  
ज्ञानज्ञेयात्मकमेवावस्थात्रयं तुरीयञ्च परमार्थतत्त्वं विददनु-  
भवसमधिगम्यमित्याह । ज्ञानमिति ॥ श्लोकगतस्यद्वयमनूय  
विवक्षितमर्थं कथयति । अवस्थिति ॥ याद्वयद्वयविभागवर्जि-  
तत्वादेव कुतो लोकातीतत्वमित्याशङ्क्याह । याद्वेति ॥ सुषुप्तचेदं  
लौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याशङ्क्याह । सर्वप्रवृत्तीति ॥ अव-  
स्थाद्वयबीजं सुषुप्तमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह । एवमिति ॥  
अवस्थात्रयमेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति । सोपायमिति ॥  
ज्ञानमत्र मनोवृत्तिरूपं विवक्षितमवस्थात्रयातिरिक्तमपि परी-  
क्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं सम्भवतीत्याशङ्क्याह । सर्वेति ॥ सर्वैरेव  
प्रावादुकैः युष्मत्कर्तृकजल्पनशीलैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादि-  
रूपवस्तुनोऽवस्थात्रये नियमेनान्तर्भावाज्ज्ञेयान्तरं नास्तीत्यर्थः ॥  
ज्ञेयमेव विशेषेण ज्ञेयं विज्ञेयमुच्यते न तदपि नावस्थात्रयाति-  
रिक्तमस्तीत्याशङ्क्याह । विज्ञेयमिति ॥ उपायोपेयभूते यथोक्ते  
ऽर्थे विदुषामभिमतादर्शयति । सदेति ॥ ६८ ॥

गौ•ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयं ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥ ६६ ॥

भा• ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे च । पूर्वं लौकिकं सूक्ष्मं । तदभावेन पञ्चाङ्कुडं लौकिकं । तदभावे न लोकोत्तरमित्येव क्रमेण ज्ञानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽनेऽभये विदिते स्वयमेवात्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वज्ञासौ ज्ञश्च सर्वज्ञस्वज्ञावः सर्वज्ञता ईहास्मिँल्लोके भवति महाधियो महाबुद्धेः । सर्वल्लोकातिशयवस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे व्यभिचाराभावादित्यर्थः ।

भा• आत्मनि विद्यते सर्वमिदं विद्यावम्भवतीति श्रुत्वा वक्षति-  
 ज्ञातं तदुक्तवस्तुज्ञाने फलतीति कथयति । ज्ञाने चेति । ज्ञान-  
 ज्ञेयवेदने विवक्षितं क्रममनुज्जामति । पूर्वमित्यादिना । यत्पु-  
 नरवस्थाप्रयातीतं तुरीयन्तत्परिज्ञाने विवक्षितं क्रमं दर्शयति ।  
 ज्ञानेति । तुर्यविदिते सतीति सम्बन्धः । तस्य ज्ञानत्रयात्मदे-  
 ताभावोपलक्षितत्वमाह । अद्वय इति । जन्मादिसर्वविक्रिया-  
 रहितत्वेन कौटुम्बं कथयति । अज इति । कार्यसम्बन्धस्य  
 नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्यासम्बन्धाभावमभिदधाति । अ-  
 भय इति । यथोक्ततन्त्रज्ञानस्य परिपूर्णप्रकारूपेणावस्थानं  
 फलमाह । स्वयमेवेति । ज्ञानवतो यथोक्तं फलमर्चिरादिमा-  
 र्गावन्तमिति शङ्कां वारयति । इहेति । उक्तज्ञानवतो महा-  
 बुद्धित्वे हेतुमाह । सर्वल्लोकेति । ज्ञानवतो यथोक्तं ज्ञानं कदा-  
 चिद्भवेदपि काकान्तरेऽभिभूतमसत्कल्पम्भविष्यतीत्याशङ्गाह ।  
 एवंविद इति । श्रुत्वाकार्यप्रसादाद्विदिते स्वरूपे स्वरूपस्फुर-



गौ० हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ६० ॥

भा० नहि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ सौ यथाऽन्येषां  
प्रावादुक्तानां ॥ ८६ ॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देष्टादक्षित्वाद्ब्रह्मा  
परमार्थतो नामुदित्याह । हेवानि च लौकिकादीनि चीणि  
जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्वसत्त्वेन रज्ज्वां सर्पवद्भ्रातव्या-  
नीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वं ।  
आयान्वाप्तव्यानि त्यक्तवाद्यैषणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्य-  
बाह्यमौनाख्यानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहा-  
दयो दोषाः कषायाख्यानि पक्तव्यानि । सर्व्वाण्येतानि हेव-  
ज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि भिक्षुणा उपायत्वेनेत्यर्थः ।  
अग्रयाणतः प्रथमतस्तेषां हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात्पर-  
मार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मीकं वर्जयित्वा । उपलम्भनमुपलम्भो

भा० अस्य ब्रह्मिचाराभावात्परिपूर्वज्ञप्तिरूपता विदुषो भवतीत्युक्तं  
स्फुटयति । न हीति ॥ ८६ ॥

अवस्थानवस्य ज्ञेयत्वनिर्देशात्परमार्थतोऽक्षित्वमाशङ्क्य परि-  
हरति । हेयेति ॥ शब्दोत्तरत्वेन ज्ञोक्तमवतार्यं हेयशब्दार्थं  
आचष्टे । लौकिकादीनामिति ॥ तान्येव चीणि विभजते । जाग-  
रितेति ॥ पाण्डित्यं वेदान्ततात्पर्याभिज्ञत्वमद्वितीयवस्तुविचार-  
सातुर्थ्यपरिनिष्पन्नं अवयवं । बाह्यं दम्भदर्पादृष्ट्यारादिराहित्यं ।  
युक्तितः श्रुतार्थानुसन्धानकुशलत्वं मौनं मुनेः कर्मज्ञानाभ्यास-  
क्षणं निर्दिध्यासनशब्दितं । तान्येतान्वाप्तव्यानि ॥ यद्यपि ज्ञेयस्य  
विज्ञेयत्वं युक्तं तथापि कथं हेयादीनां विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याह ।

गौ० प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मी अनादयः ।  
 विद्यते नहि नानात्वं तेषां क्वच न किञ्चन ॥ ६१ ॥  
 आदिवुद्धाः प्रकृत्येव सर्वे धर्मीः मुनिश्चिताः ।

भा० ऽविद्याकल्पनामात्रं । हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्यतो ब्रह्म-  
 विद्भिर्न परमार्थसत्यतस्त्रयाणामित्यर्थः ॥ ६० ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावत आकाशवदाकाशा-  
 नुस्थाः स्वप्नानिरञ्जनसर्वगतत्वे सर्वे धर्मा आत्मनो  
 ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः । ब्रह्मवचनकृतभेदाब्रह्मां  
 निराकुर्वन्नाह । कश्चन किञ्चन । किञ्चिदणुमात्रमपि  
 तेषां न विद्यते नागालमिति ॥ ६१ ॥

ज्ञेयतापि धर्माणां संवृत्यैव न परमार्थत इत्याह ।  
 आदौति । यस्मादादौ बुद्धा आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभा-  
 वत एव । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवितैवं नित्यबोध-

षा० उपायत्वेनेति ॥ तदेव प्रकटयितुं प्रथमत इत्युक्तं ॥ उत्तराह  
 व्याचष्टे । तेषामिति ॥ हेयादीनां रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वा-  
 न्नास्ति परमार्थत्वज्ञेत्यर्थः ॥ ६० ॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वमिति तदिदानीं  
 स्फुटयति । प्रकृत्येति ॥ ब्रह्मवचनप्रयोगप्राप्तं दोषव्यत्यादिश्रुति ।  
 विद्यत इति ॥ कल्पितभेदनिबन्धनम्ब्रह्मवचनमित्यर्थः । कश्च  
 नेति देशकालावस्थायदृश्यं । अणुमात्रमपीति कार्यकारणभाव-  
 स्थांशान्निभावस्य चोपादानं ॥ ६१ ॥

ज्ञेयशब्दप्रयोगात् मुख्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं प्रत्युदस्यति । आदिवुद्धा  
 इति ॥ यथोक्तरीत्या समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य यजमाह । यस्येति ॥  
 प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह । ज्ञेयतापीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन  
 स्पष्टयति । यथेति ॥ पदान्तरस्यार्थं कथयति । न चेति ॥ निश्चित-

गो० यस्यैवम्भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ६२ ॥  
आदि शान्ता अनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

भा० स्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्व आत्मानः । न च तेषां  
निश्चयः कर्त्तव्योऽनित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न सन्दि-  
ह्यमानस्वरूपा एवं नैवञ्चेति वक्ष्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रका-  
रेण सर्वदा बोधनिश्चयनिरपेक्षता आत्मार्यं परार्थं वा ।  
यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थ-  
ञ्चेत्येवम्भवति । ज्ञान्तिर्वैधकर्त्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदा  
स्वात्मनि सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । मोक्षाय स-  
मर्थी भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तथा नापि ज्ञान्तिकर्त्तव्यताऽऽत्मनीत्याह । यस्मादादि  
ज्ञान्ता नित्यमेव ज्ञान्ता अनुत्पन्ना अजास्य प्रकृत्यैव सुनि-  
र्वृताः सुदु परस्वभावा नित्यमुक्तस्वभावा इत्यर्थः । सर्वे

भा० स्वरूपत्वमेव अतिरेकद्वारा स्फोरयति । नेत्यादिना ॥ न च स्वात्मा  
स्वसत्तायामेवं नैवमिति सन्दिह्यमानस्वरूपो भवितुमर्हं । तस्य  
स्फुरन्वाद्यभिचारात्तद्रूपस्य प्रागेव साधितत्वादित्यर्थः ॥ द्विती-  
याद्धं व्याकरोति । यस्येत्यादिना ॥ आत्मस्वरूपस्य स्फुरद्रूपत्वं  
यथोक्तमकारः । बोधाख्यो निश्चयो बोधनिश्चयस्तस्मिन्निरपेक्षत्वं  
स्वार्थमन्वार्थं वा यस्य भवति सोऽमृतत्वाय कल्पत इति सम्बन्धः ॥  
तदेव दृष्टान्तेन साधयति । यथेत्यादिना ॥ इतिशब्दे यथेत्वेतेन  
सम्बन्धते सोऽमृतत्वायेत्यादिवचनात् ॥ ६२ ॥

आगन्तुकममृतत्वं प्रत्युदस्यति । आदि ज्ञान्ता इति ॥ श्लोकस्य  
तात्पर्यमक्षरार्थं च निर्दिशति । तथा नापीत्यादिना ॥ उक्तमे-  
वार्थं अनुर्थपादेन सङ्क्षिप्य दर्शयति । अजमिति । श्लोकार्थमुप-

गौ० सर्वे धर्मीः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं ॥६३॥  
 वैशारद्यन्तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।  
 भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥६४॥

भा० धर्मीः समाभिन्नाश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं  
 विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मात्तस्मात्प्रान्निर्भो वा नास्ति  
 कर्त्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्यभावस्य कृतं किञ्चिदेव  
 स्यात् ॥ ६३ ॥

ये यथोक्तपरमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नास्ते एवाकृपणा लोके  
 कृपणास्त्वन्ये इत्याह । यस्मान्भेदनिष्ठा भेदानुयायिनः  
 संसारानुगा इत्यर्थः । के । पृथग्वादाः पृथक् नागा वस्त्रि-  
 त्येवं वदनं येषां ते पृथग्वादा दैतिन इत्यर्थः । तस्मात्ते  
 कृपणाः क्षुद्राः स्युता यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति तेषा-  
 म्भेदे विचरतां दैतमार्गेऽविद्याकल्पिते सर्वदा वर्त्तमाना-  
 नामित्यर्थः । अतो युक्तमेव तेषां कार्पण्यमित्यभिप्रायः  
 ॥ ६४ ॥

षा० संहरति । विशुद्धमिति । उक्तरूपतानङ्गीकारे मोक्षस्यापु-  
 षार्थता स्यादित्याह । न हीति ॥ संसारदुःखोपशमनं सुखजन्य  
 यदि क्रियते तदा कृतकस्यानित्यत्वमवश्यम्भावीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

इदानीं मुमुक्षुप्ररोचनार्थमविद्वन्निन्दां दर्शयति । वैशारद्य-  
 न्त्विति । श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयति । यथोक्तमिति । उत्तरार्ज-  
 मादौ योजयति । यस्मादिति । तस्मादित्युत्तरेणास्य सम्बन्धः ।  
 प्रथमार्जमुक्तेऽर्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना । समन-  
 क्तरोक्तस्य यस्मादित्यस्याऽपेक्षितं पुरयति । अत इति ॥ ६४ ॥

गो० अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः ।

ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥ ६५ ॥

भा० यदिदं परमार्थतत्त्वममहात्मभिरपच्छितैर्वेदान्मवहि-  
ष्टैः क्षुद्रैरल्पज्ञैरनवगाह्यमित्याह । अजे साम्ये परमार्थतत्त्वे  
एवमेवेति ये केचित् स्थादयोऽपि सुनिश्चिता भविष्यन्ति  
चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना निरतिशयतत्त्वविषयक-  
ज्ञाना इत्यर्थः । तच्च तेषां वर्त्म तेषां विदितं परमार्थतत्त्वं  
सामान्यबुद्धिरन्यो लोको न गाहते नावतरति न विषयी-

ष्या० एवमविद्वन्निन्दाम्यदर्शं त्रिदशश्रंसां प्रसारयति । अज इति ॥  
ब्रूटस्थे वस्तुनि निर्बिंशेषे येषामसम्भावनाविपरीतभावनावि-  
रहि निर्झारस्वरूपं विज्ञानसम्भावनोपगीतमस्ति ते हि व्यव-  
हारभूमौ महति निरतिशये तत्त्वे परिज्ञानवत्त्वान्महागुणाभावा  
भवन्तीत्यर्थः । ननु तत्त्वविषयज्ञानस्य सर्व्वलोके साधारणत्वा-  
त्तत्त्वज्ञानवशां किमिति प्रशंसा प्रस्तूयते तत्राह । तच्चेति ॥  
ल्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । यदिदमिति । यदित्युपक्रममात्तदमहात्म-  
भिरनवगाह्यमिति योजनीयं । अमहात्मत्वं क्षुद्रहृदयत्वं । तत्र  
हेतुरपच्छितैरिति । अपाच्छित्वं विवेकरहितत्वं । तत्र हेतुर्वेदा-  
न्तोत्पादिना सूच्यते । तेषां पौर्वापर्य्येण पर्य्यालोचनपरिचयपर-  
राप्त्युत्तरित्यर्थः ॥ विचारचातुर्य्याभावादेव पदाद्यंवाक्यार्थ-  
विभागावगमशून्यत्वमाह । अस्यप्रश्नैरिति । तर्हि पारमार्थिके  
तत्त्वे केषामेव मनीषा समुन्निवेदिताशङ्क्य येषां केषाञ्चिदेव  
तन्निष्ठानामित्याह । ये केचिदिति । स्थादीनामुपनिषत्पदद्वारा-  
ज्ञानाधिकाराभावेऽपि द्वारान्तरप्रयुक्तसदधिकारः सम्भवती-  
त्वभिप्रेत्यापीत्युक्तं ॥ तत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमभ्युपेत्य चेदुक्तं चतु-  
र्थपादं व्याचष्टे । तच्चेति ॥ ज्ञानवतां विज्ञातं परमार्थतत्त्वम-  
न्येषामनवगाह्यमित्यत्र प्रमाद्यमाह । सर्व्वभूतेति । सर्व्वेषाम्भू-  
तानां ब्रह्मादीनां सत्त्वपर्य्यन्तानामात्मा परम्ब्रह्म तद्भूतस्य विदुषः  
सर्व्वत्रात्मभूतस्य सर्व्वेषु भूतेषु निरपचरितस्वरूपत्वादेव पर-

गो० अजेघजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिथ्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितं ॥ ६६ ॥

भा० करोतीत्यर्थः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । देवा  
मार्गेऽपि मुञ्चन्ति ह्यपदस्य पदैषिणः ॥ शकुनीनामिवाकाशे  
गतिनैवोपलभ्यत इत्यादि स्मरणात् ॥ ६५ ॥

कथं महाज्ञानत्वमित्याह । अजेध्वनुत्पन्नेष्वपक्षेषु धर्मो-  
व्यात्मस्वजमचक्षुश्च ज्ञानमिथ्यते सवितरीवौष्यं प्रकारश्च  
यतस्तस्मादसङ्गान्तमर्थान्तरे ज्ञानमजमिथ्यते । यस्मान्न  
क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानान्तेन कारणेनासङ्गं तत् कीर्तितमा-  
काशकल्पमित्युक्तं ॥ ६६ ॥

भा० महितस्य परमप्रेमास्यदत्वादेव परमसुखात्मकस्य प्राप्य पुरुषा-  
र्थविरहितो मार्गो देवा विद्यावन्तोऽपि पदमन्वेवमात्रा विविधं  
मोहमुपगच्छन्तीत्यर्थः । महात्मनो ज्ञानवतो गन्तव्यपदरहितस्य  
परिपूर्णास्य गतिरवगन्तुमशक्येति निदर्शनवशेन विशदयति ।  
शकुनीनामिति ॥ ६५ ॥

अजं साम्यमित्युक्तं प्रमेयं । तद्विषयनिश्चयवान् प्रमाता । प्रमाजं  
तथाविधनिश्चयज्ञानमिति । वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमि-  
त्याशङ्क्याह । अजेष्विति ॥ अजा धर्मा चित्तप्रतिबिम्बा जीवा विव-  
क्ष्यन्ते । तेष्वजं ज्ञानं कूटस्थदृष्टिरूपं बिम्बकल्पं ब्रह्माचक्षमात्मभू-  
तमभ्युपगम्यते । तथा च मानमेयादिभावस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुतो  
वस्तुपरिच्छेदाभावादुपपन्नं तज्ज्ञानवतां महाज्ञानत्वमित्यर्थः ।  
किञ्चास्मन्मते ज्ञानस्य पदसङ्गतत्वमङ्गीकृतं तदपि विषयभावादेव  
सिद्ध्यति । ततश्च मुक्त्यै निर्विषयं मन इति यदुच्यते तदप्यविरुद्ध-  
मित्याह । यतो नेति ॥ आकाशापूर्वकं पूर्वार्जं योजयति । कथ-  
मित्यादिना ॥ उत्तरार्जं व्याचष्टे । यस्मान्नेति । नित्यविज्ञप्तिरूप-  
स्यात्मनोऽसङ्गत्वं प्रागपि सूचितमित्याह । आकाशेति ॥ ६६ ॥



गौ० आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुद्धयन् इति नायकाः ॥ १६८ ॥  
क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापिनः ।

भा० खामिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः ।  
यथा नित्यप्रकाशस्वरूपोऽपि सविता प्रकाशत इत्युच्यते  
यथा वा नित्यनिवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव शैलाशिखन्ती-  
त्युच्यते तद्वत् ॥ ६८ ॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिने ज्ञानं विष-  
यान्तरेषु धर्मेषु धर्मसंख्यं सवितरीव प्रभा । तापिनः  
तापोऽस्यास्तीति तापी तस्य सन्नापवतो निरन्तरस्याका-  
शकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा सर्वे धर्मा  
आत्मनोऽपि तथा ज्ञानवदेवाकाशकल्पत्वात् क्रमन्ते कश्चि-

ष्या० दिति ॥ तस्मात् बन्धनरहिता इति पूर्वेषु सम्बन्धः । आत्मनो  
यद्योक्तस्वभावत्वे बोधत्वं न सिध्यतीत्याक्षिपति । यद्येवमिति ॥  
पदान्तरेषोत्तरमाह । उच्यत इति ॥ मुख्यावेव क्रियाकर्त्तारौ  
प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधेयावित्वाशङ्क्य नियममुदाहरणाभ्यां निर-  
स्यति । यथेत्यादिना ॥ ६८ ॥

क्तिमिति मुख्ये बोद्धृत्वे सम्भाविते तदेव नेष्टमित्याशङ्क्य आ-  
नस्य विद्वद्बुद्ध्या विषयसम्बन्धासम्भवादित्याह । क्रमत इति ॥  
किञ्च जीवानां ब्रह्मात्मना विभुत्वादाकाशवत् क्षियासमवाया  
योगान्न मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्धुमकमित्याह । सर्व्वं इति ॥ ज्ञान-  
मात्रं पारमार्थिकं तत्रैव ज्ञातृज्ञेयादिकक्षिप्तमिति सौगतमत-  
मेव भवतापि सङ्गृहीतमित्याशङ्क्याह । ज्ञानमिति । तत्र पूर्व्या-  
र्द्धाक्षराणि याकरोति । यस्मादिति ॥ यद्धि परमार्थदर्शिने  
ज्ञानं तन्न विषयान्तरेषु क्रमते किन्तु सवितरि प्रकाशवदात्मन्येव  
प्रतिष्ठितं यस्माद्विद्यते तस्मान्नास्मिन् मुख्यत्वं सेद्धुमर्हतीत्यर्थः ।  
परमार्थदर्शिने विशेष्यं तापिन इति ॥ तस्याचष्टे । तापो-



गो० सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्भेदेन भाषितं ॥ ६६ ॥  
दुर्दृशमितिगम्भीरभजं साम्यं विशारदं ।

भा० दृष्यर्थान्तर इत्यर्थः । यदादावुपन्यस्यं ज्ञानेनाकाशकल्पेने-  
त्यादि तदिदमाकाशकल्पस्य तापिनो बुद्धस्य तदनन्यत्वा-  
दाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते कश्चिदप्यर्थान्तरे । तथा धर्मा  
इति आकाशमिवाचक्षमविक्रियं निरवयवं नित्यमद्वितीय  
मसङ्गमदृश्यमयाज्ञमश्रनायाद्यतीतं ब्रह्मात्मतत्त्वं । न हि  
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिचोपो विद्यत इति श्रुतेः । ज्ञानज्ञेयज्ञादभेद-  
रहितं परमार्थतत्त्वमद्वयमेतन्न बुद्धेन भाषितं । यद्यपि वा-  
ञ्छार्थनिराकरणं ज्ञानमात्रकल्पना चाद्वयवस्तुसामीप्यमुक्तं ।  
इदन्तु परमार्थतत्त्वमद्वैतं वेदान्तेष्वेव विशेषमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

शास्त्रसमाप्तौ परमार्थतत्त्वसात्यर्थं नमस्कार उच्यते ।  
दुर्दृशं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दृशं । अस्तिनासीति चतु-

ष्ठा० स्वेत्यादिना । आत्मनो मुख्यस्य बोद्धृत्वस्याभावे हेतुन्तरं सर्वे  
धर्मास्तथेति तद्विभजते । सर्वं इत्यादिना । प्रकरणादावुक्तमेव  
क्लिमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राह । यदादाविति । तदिदमिहोप-  
संहृतमिति शेषः । क्रमते न होत्यादेरक्षरार्थमुपसंहरति ।  
आकाशकल्पस्येति । सर्वे धर्मास्तथेत्यस्यार्थं निगमयति । तथेति ।  
धर्मा न क्रमन्ते कश्चिदपीति शेषः । तथा च नात्मनि मुख्यं बोद्धृत्वं  
क्लिमौपकारिकमिति प्रकृतमुपसंहरतुमिति शब्दः । पूर्वार्जस्य  
तात्पर्यमाह । आकाशमिति । ज्ञानमित्यादि व्याचष्टे । ज्ञानेति ।  
सकलभेदविकल्पं परिपूर्वमनादिनिधनं क्षतिमात्रमुपनिषदेक-  
समधिगम्यं तत्त्वमिह प्रतिपाद्यते । मतान्तरे तु नैवमिति कुतो  
मतसाङ्ग्यार्थाशङ्कावकाशमासादयेदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

प्रकरणाच्चतुष्टयविशिष्टस्य शास्त्रस्यादाविवान्तेऽपि परदेवता-

गो० बुद्धा पदमनानात्वं नमस्कुम्भी यथा बलं ॥ १०० ॥  
इति गौडपादाचार्यकृता मारण्डव्योपनिषत्कारिका सम्पूर्णा ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

भा० ष्कोटिवर्जितत्वात् दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एवातिगम्भीरं  
दुःप्रवेशं महासमुद्रवदहतप्रज्ञैः । अजं साम्यं विशारदं ।  
ईदृक् पदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्ध्या अवगम्य तद्भूताः

आ० तत्त्वमनुस्मरन् तन्नमस्काररूपं मङ्गलाक्षरं सम्पादयति । दुर्दृ-  
शंमिति ॥ दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमात्रानधिगम्यत्वं हेतुं विव-  
क्षित्वा विशिनष्टि । अतिगम्भीरमिति ॥ प्रत्यक्षादिभिरनव-  
गाह्यत्वे कूटस्थत्वं निर्विशेषत्वं सर्वसम्बन्धविधुरत्वञ्चेति हेतुत्र-  
यमभिप्रेत्याह । अजमित्यादिना ॥ विश्लेषणत्रयं तर्हि कुतश्चिदनव-  
गतं तन्नास्त्येवेति निश्चेतुं युक्तं । प्रमात्राधीनत्वात् प्रमेयसिद्धेरि-  
त्याशङ्कोपनिषद्भिरतद्गर्भाध्यासापाकारणदारेखावगम्यमानत्वा-  
न्नैवमित्याह । पदमिति ॥ तत्र तर्हि सकलविभागविकले कुतो-  
नमस्कारक्रिया स्वीक्रियामर्हतीत्याशङ्क्याह । अनानात्वमिति ॥  
यद्यपि वस्तुतस्तस्मिन्नानात्वं नावकथ्यते तथापि यथा सामर्थ्यं  
मायाबलमवकम्य काव्यनिकं नानात्वमनुस्मृत्य नमस्कारक्रिया  
प्रचयादिप्रयोजनवती प्रामात्रिकैरभिप्रेतेत्यर्थः । श्लोकस्य तात्प-  
र्यमाह । शास्त्रेति ॥ यदि परमार्थतत्त्वं शास्त्रस्यादाविवान्तेऽपि  
नमस्क्रियते तदा तस्याद्यन्तमध्येष्वनुसन्धेयतया श्रुतिः सिध्यति ।  
तेन तदर्थमादाविवान्तेऽपि प्रकटीभावस्तद्विषयश्लोकेनोप-  
दिश्यते । तथा च प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो महामहिमत्वं समधिग-  
तमित्यर्थः । दुर्दृशंत्वमुक्तं व्यनक्ति । अस्तीति ॥ सर्वेषामेव यथोक्ते  
परमार्थतत्त्वे प्रवेशानुपपत्तिमाशङ्क्य सम्प्रदायरहितानां तथा  
त्वेऽपि तद्वतां नैवमित्याह । अकृतेति ॥ षोडश्यादिसिद्धार्थं व्या-  
ख्यातमेव पदत्रयमनुवदति । अजमिति ॥ उक्तं वेदान्तैकगम्यं  
तत्त्वं हैताभावोपलक्षितमित्याह । ईदृगिति । यथोक्तं ब्रह्म-  
क्षत्वा ज्ञानसामर्थ्यात् ब्रह्मीभूतस्येदाचार्यसर्हि कथं तस्मै नम-

भा०सक्तो नमस्कारस्तस्मै पदाय । अव्यवहार्यमपि व्यवहार-  
गोचरमापाद्य यथा बलं यथा प्रकृत्यर्थः ॥ १०० ॥

अजमपि अनियोगं प्रापदैश्वर्ययोगादगति च गति-

आ० स्फूर्त्तुं प्रवर्त्तते ॥ न हि परिपूर्खं वस्तु वस्तुतो व्यवहारगोचरता-  
माचरतीत्याशङ्क्याह । अव्यवहार्येति ॥ परमार्थतो व्यवहा-  
रगोचरत्वेऽपि परमार्थतत्त्वस्य मायाशक्तिमनुष्यत्व व्यवहार-  
गोचरताम्परिकस्य नमस्कारक्रिया तस्मिन् प्रयोजनवशादाश्रि-  
तेत्यर्थः ॥ १०० ॥

इदानीं भाष्यकारोऽपि भाष्यपरिसमाप्तौ शास्त्रप्रतिपादितं  
परदेवतातत्त्वमनुसृत्य तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणमाचरति ।  
अजमपीति ॥ यत् ब्रह्माशेषोपनिषत्प्रसिद्धं सर्वथा परिच्छेद-  
रहितं तदहमत्यगभूतं नमस्ये तद्विषयं प्रकटीभावं करोमीति  
सम्बन्धः ॥ प्रथमप्रयोजनमाह । प्रयतेति ॥ ये हि प्रथमा ब्रह्मणि  
प्रकटीभूतास्तन्निष्ठास्तिकृन्ति तेषां यदविद्या तत्कार्यात्मकम्भयं  
तदाचार्यापदेशजनितबुद्धिरिति फलकारुणं ब्रह्मैव इति । न  
खलु जडावृत्ति वस्तुसामर्थ्यमन्तरेणाज्ञानं स्वकार्यमपनेतुमर्हं ।  
बुद्धीदो बोधो बोधेद्वा बुद्धिरक्तं फलमादधातीत्यर्थः ॥ तस्यैव  
ब्रह्मणः सम्प्रति तटस्थकक्ष्यं विवक्षति । अजमित्यादिना ॥ य-  
द्यपि जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यं वस्तुतो ब्रह्म कूटस्थमास्थीयते  
तथापि तदैश्वर्येण तदीयशक्त्यात्मके नानिर्वाच्याज्ञानवैभवेन  
योगादाकाशादिकार्यात्मना जन्मसम्बन्धमप्य जगतो निदान-  
मिति व्यपदेशभागभवति तथा च श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मणो जग-  
त्कारणत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ यद्यपि चेदं ब्रह्म कूटस्थतया विभुतया  
च गतिवर्जितमवतिष्ठति तथापि यद्योक्ताज्ञानमाहात्म्यात् का-  
र्यब्रह्मतामप्य गतिमत्तां गन्तव्यतां वादर्थ्यधिकरणन्यायेन प्रति-  
पद्यते तदाह । अगति चेति ॥ यद्यपि चेदं ब्रह्म वस्तुतो निरस्त-  
समस्तनानात्ममेकरसमद्वितीयमुपनिषद्भिरभ्युपगम्यते तथापि  
जीवो जगदीश्वरश्चेतद्यदनाद्यनिर्वाच्याविद्यावशादनेकमिव प्र-  
तिभातीत्याह । एकमिति ॥ केषां दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मणोऽव-  
गम्यते तदाह । विविधेति ॥ विविधाश्च ते विषयधर्माश्च तद्ग्राहि-

भा० मत्ताम्प्रापदेकं ह्यनेकं । विविधविषयधर्मायाहि मुग्धेषु-  
षानां प्रणतभयविहन्तु ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनासोऽन्तरस्थं भूता-  
न्यासोक्त्य मग्नान्यविरतजननपाहधारे समुद्रे । कारुष्या-

आ० तथा मुग्धं विपर्यस्तं विवेकविकलमीक्ष्यं येषां तेषां दृष्ट्या ब्रह्म-  
योऽनेकत्वधीर्न तु तत्त्वतः । श्रान्तदृष्ट्या तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रामा-  
णिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

सम्पत्ति यन्मप्रखयनप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं परमगुरुन् आगम-  
शास्त्रस्य व्याख्यातस्य प्रयोदत्त्वेन थवस्थितान् प्रब्रजति । प्रचेति ॥  
यो हि कारुष्यादिदं ज्ञानाख्यममृतं भूतहेतोस्तदुपकारार्थमुद्-  
घार तं परमगुरुं गतोऽस्मीति सम्बन्धः । अमुमिति तस्य पुरो  
दग्धे सन्निहितत्वेनापरोक्षत्वं सूचितं । परमगुरुत्वं पूज्याना-  
मपि गुरुत्वामतिशयेन पूज्यत्वादाचार्यस्य समधिगतमित्याह ।  
पूज्येति ॥ नमस्कारप्रक्रियाभ्यकटयति । पादपातैरिति ॥ पादौ  
तदीयौ पादौ तयोः स्वकीयस्योत्तमाङ्गस्य पाताः भूयोभूयो  
गमीभावास्तैरिति यावत् ॥ आचार्यो ज्ञानाख्यममृतं कथं भूत-  
मुद्गतवानित्यपेक्षायामुक्तं । अन्तरस्थमिति ॥ कस्यान्तरस्थमिति  
विवक्षायामाह । वेदेति ॥ कथमित्यत्राह । प्रचेति ॥ मेधासहिता  
प्रचेव वैशाखः मग्नानदख्यस्य वेधो वेधनं प्रक्षेप्यं तेन क्षुभितो  
विकोडितो जलनिधेर्वेदनामा तस्याऽन्तरेऽभ्यन्तरे स्थितमिद-  
ममृतमिति यावत् ॥ उक्तस्य ज्ञानामृतस्य प्रसिद्धादमृतादवा-  
न्तरवैषम्यमादर्शयति । अमरैरिति ॥ यद्भि भगवता नारा-  
यणेन क्षीरसामरान्तरावस्थितममृतं समुद्गतं तदेव कथञ्चिद-  
मरा जेभिरे इदन्तु तैरनायासकथं न भवति । ज्ञानसामयो  
सम्पन्नैरेव कथ्यत्वादित्यर्थः । यदि कारुष्यादिदममृतमाचार्येण  
वेदोदग्धेभूतोपकारार्थमुद्गतं कथं तर्हि कारुष्यं तस्य प्रादुरभू-  
दित्याशङ्क्याह । भूतानीति । योऽयं समुद्रवत्तुङ्गपारः संवा-  
रस्तस्मिन्नविरतमगवतरं सन्ततमेव यानि जनानि विग्रह-  
भेदग्रहणानि तांमेव यथा जलचरास्तैर्घोरे क्रूरे भयङ्करे मग्नानि

भा० दुहधारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतेतोर्यसं पुञ्जाभिपुञ्जं  
परमगुह्यममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

अप्रज्ञालोकभाषा प्रतिष्ठितमगमत्त्वान्तमोहान्धकारो  
मञ्जोन्मञ्जश्च घोरं अस्मदुपजनोदन्वति चासने मे ।

आ० मन्त्रकल्पानि परवशानि भूतान्युपलभ्य कावक्ष्यमाचार्यस्य प्रादु-  
रासीत् । ततश्चेदमृतमुद्भूय भूतेभ्यो दत्त्वा तानि रक्षितवानि-  
त्यर्थः । २ ॥

अथाधुना खगुरभक्तेर्विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वमङ्गीकृत्य तदीय-  
पादसरसीदृश्युगलं प्रब्रमति । यत् प्रचेति । तेषामस्मद्गुरु-  
ब्राम्यादौ सर्वभावैर्वाङ्मनोदेहानाम्कटीभावैर्नमस्ये गन्धीभवा-  
मीति सम्बन्धः । तौ च जगतः सर्वस्यापि पावनीवौ पवित्र-  
तया पवित्रत्वमापाद्य निर्हृषाते तौ च स्वसम्बन्धिनां सर्वेषां भवः  
संसारस्तत्ययुक्तं भयं स्वकारणेन सहापनुद्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिं  
कुर्वन् एतानेव गुरुन् विशिनष्टि । यत्प्रचेति ॥ मे मम खान्त-  
मन्तःकरणं तस्मिन् मोहो व्याकुलताहेतुरविवेकस्तस्य कारणं  
यदनाद्यज्ञानं तद्येषां प्रज्ञैवाज्ञोक्तस्तस्य भा दोक्तस्तया प्रतिष्ठितं  
विनाशमगमत् गतवत् तत्पादाविति सम्बन्धः । न केवलम-  
ज्ञानमेवाचार्यप्रसादादपगच्छन्तुष्हीभवति किन्तु तत्कार्यमनर्थ-  
जातमपि कारणनिवृत्तौ स्थितिमलभमानमाभासीभवतीत्याह ।  
मञ्जोन्मञ्जदिति ॥ असह्यदनेकप्रो देवतिर्थ्याग्दिवोनिषु वोऽ-  
यमुपजनो नानाविधदेहभेदसङ्गहोऽसावेवोदन्वानुदधिस्तस्मिन्न-  
तित्रासने भयावहे कदाचिद्यथोक्तमज्ञानं कार्यरूपेण मज्जद-  
भिव्यक्तमवतिष्ठते तदेव चावस्थाविषये तद्रूपेणोन्मञ्जदभिव्यक्त-  
मनर्थकरं परिवर्त्तते । तदेवमतित्रूरे संसारसागरे परिवर्त्तमान-  
मज्ञानं स्वकार्यमाचार्यप्रसादादपनीतमासीदित्यर्थः । न केवल-  
मेकस्य ममेव यथोक्तपक्षप्राप्तिराचार्यप्रसादादाविरभूत् किन्तु  
तत्परिचर्यापरायज्ञानामन्येषामपि भूयसाभिव्याह । यत्पा-  
दाविति ॥ येषां गुरुब्राम्यादृश्यमाश्रितानामन्येषामपि शिष्याणां  
तदीयश्रुशुषाप्रब्रयमनीषाजुषां श्रुतिर्म्मननिधिध्यासनसहकृतं

भा० यत्पादावाश्रितानां श्रुतिश्रमविनयप्राप्तिरद्यास्त्रमोघा तत्-  
पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्व्यभावेर्नमस्ये ॥ ३ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिश्यस्य परमहंसपरि-  
त्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे  
अज्ञातज्ञान्याख्यं चतुर्थप्रकरणं समाप्तं ॥ समाप्तोऽयं  
ग्रन्थश्च ॥ ॐ तत् सत् ॥

आ० अवबोधानं । श्रमः शान्तिरिन्द्रियोपरतिः । विनयोऽवनतिरनौ-  
द्धत्यं तेषाम्नाप्तिरग्या श्लेष्ठा प्रतिष्ठिता सिध्यति । यस्मादमोघा  
सफला अवबोधादीनाम्नाप्तिस्तस्मादग्यत्वं तस्याऽंशं भाष्यते तदेव-  
माचार्यप्रसादादात्मनोऽन्वेषाच्च बहूनां पुरुषार्थे परिसमाप्ति-  
सम्भवादाचार्यपरिचरखं पुरुषार्थकामैराचरन्वीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विष्णुं कृष्णं स्वमायाविरचितविविधद्वैतवर्गं निसर्गा-

दुद्यातानर्धसार्धं निरवधिमधुरं सच्चिदेकस्वभावं ।

आज्ञायात्मानमेकं विधिमुखविमुखं नेति नेतीति गीतं

वन्दे वाचां धियाच्चापरमपि अगतामास्पदं कल्पितानां ॥ १ ॥

गौडपादीयभाष्यस्य व्याख्या व्याख्याहसम्भता ।

सम्भिता निर्मिता सेयमर्पिता पुरुषोत्तमे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यशुद्धानन्दपूज्यपादशिश्य-  
भगवदानन्दज्ञानकृतायां गौडपादीयभाष्यटीकायां अज्ञातज्ञा-  
न्याख्यं चतुर्थं प्रकरणं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥ श्रीसद्गुरुः प्रियतां ॥

गौडपादीयमाख्योपनिषत्कारिका सम्पूर्णा ॥